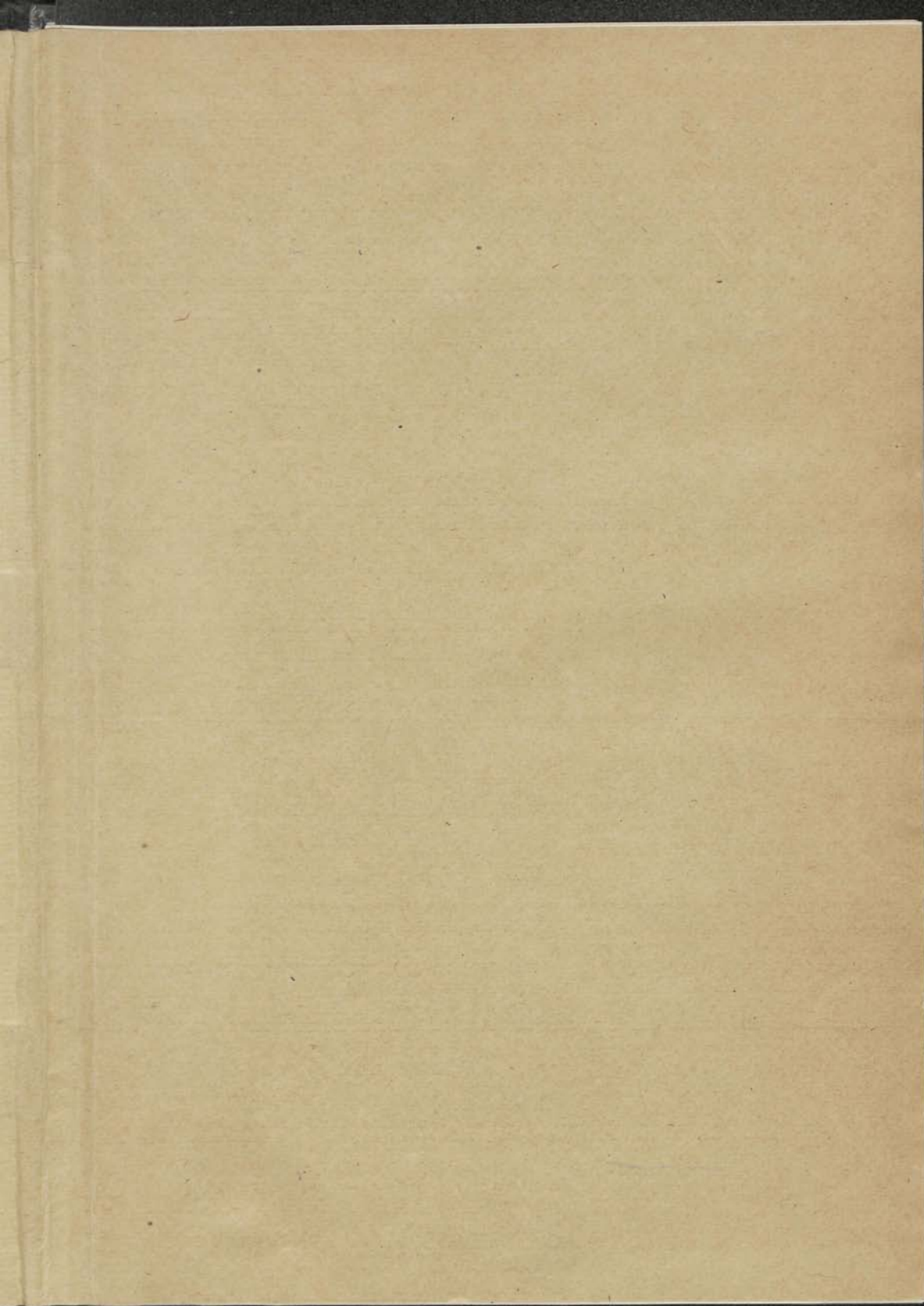
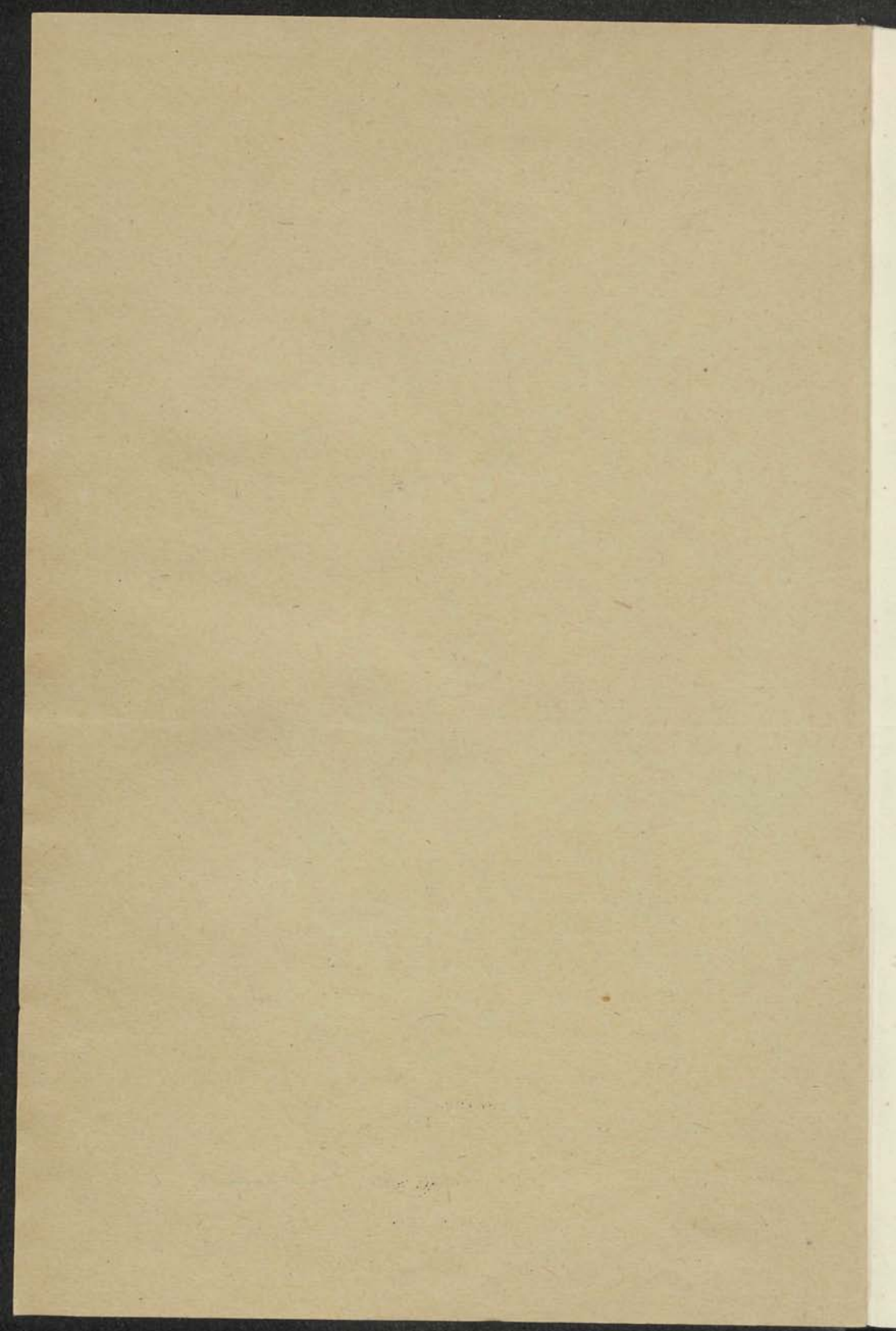

BIBLIOTHEEK KITLV

0208 3317

TIJDSCHRIFT VOOR INDISCHE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

UITGEGEVEN DOOR HET

KONINKLIJK BATAVIAASCH
GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
= EN WETENSCHAPPEN =

DEEL LXXXI

1941

COMMISSIE VAN REDACTIE:

Prof. Dr. J. Ph. DUYVENDAK, Dr. K. A. H. HIDDING,

Prof. Dr. A. J. BERNET KEMPERS (Secretaris).

INHOUD.

Bijdragen:

blz.

Prof. Dr. J. Ph. DUYVENDAK, In Memoriam S. R. Steinmetz 1862-1940 en A. C. Haddon 1855-1940	I
Dr. W. F. STUTTERHEIM, Tjandi Djawi op een relief?	1
Dr. F. D. K. BOSCH, De Inscriptie van Ligor	26
Dr. A. N. J. Th. à Th. VAN DER HOOP, Wenken bij de vervaar- diging van kaarten voor gebruik in musea	39
J. L. MOENS, The Talking Tree	57
L. BORST, Abdoelsamad.	65
Dr. K. C. CRUCQ, De Geschiedenis van het heilig kanon van Makassar	74
Prof. Dr. C. C. BERG, Beschouwingen over de grondslagen der spelling	96
Ir. Th. A. RESINK, Nog drie spuiersbeelden van Belahan terecht- gebracht?	181
Dr. H. J. de GRAAF, De vlucht van Amangkoerat Tegalwangi (2-13 Juli 1677)	189
K. W. GALIS, Seloemase notities	210
Dr. J. L. SWELLENGREBEL, Enkele Balische spelen (I-II)	267, 514
Prof. Dr. J. Ph. DUYVENDAK, In Memoriam B. Ter Haar Bzn.	I
Dr. R. GORIS, Enkele historische en sociologische gegevens uit de Balische oorkonden	279
Mr. E. M. UHLENBECK, Interessante vertalingen	295
Dr. A. J. BERNET KEMPERS, Wat is archaeologie?	307
J. A. VAN BEUKERING, Een en ander over het tatoueren bij de Mentaweiers	319
Dr. F. A. E. VAN WOUDE, Mythen en maatschappij in Boeol.	333
P. ADOLF BURGER S. V. D., Manggaraise verhalen over het ontstaan van de rijst en de mais	411
R. M. Ng. Dr. POERBATJARAKA, Strophe 14 van de Sanskrit-zijde der Calcutta-oorkonde	424
J. VERHEYEN S. V. D., Assonantie in het Manggarais	455
Dr. W. F. STUTTERHEIM, Een interessante kēṅḍi van Trowoelan.	484
Dr. W. F. STUTTERHEIM, Een merkwaardige talam	494
J. G. DE CASPARIS, Nogmaals de Sanskrit-inscriptie op den steen van Dinojo.	499
Dr. J. L. SWELLENGREBEL, Enkele Balische spelen (II).	514
Dr. C. J. H. FRANSSSEN, Praehistorische werktuigen uit de om- geving van Leuwiliang in de residentie Buitenzorg.	531
Dr. K. C. CRUCQ, Beschrijving der kanonnen afkomstig uit Atjeh, thans in het Koninklijk Koloniaal Militair Invalidenhuis Bronbeek	545
T. DAULAY, Het huwelijk bij de Bataks in Zuid-Angkola	553

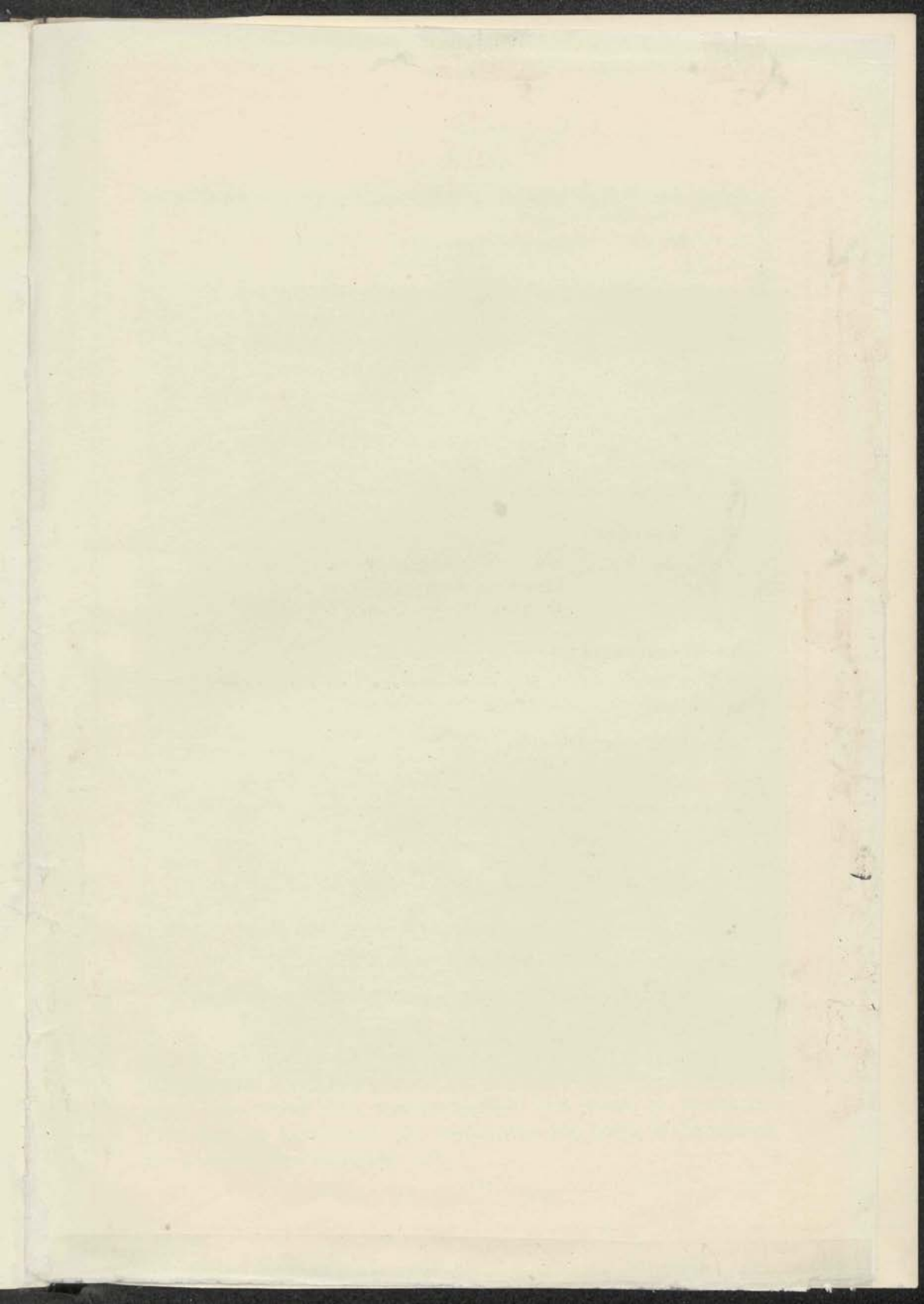
IV

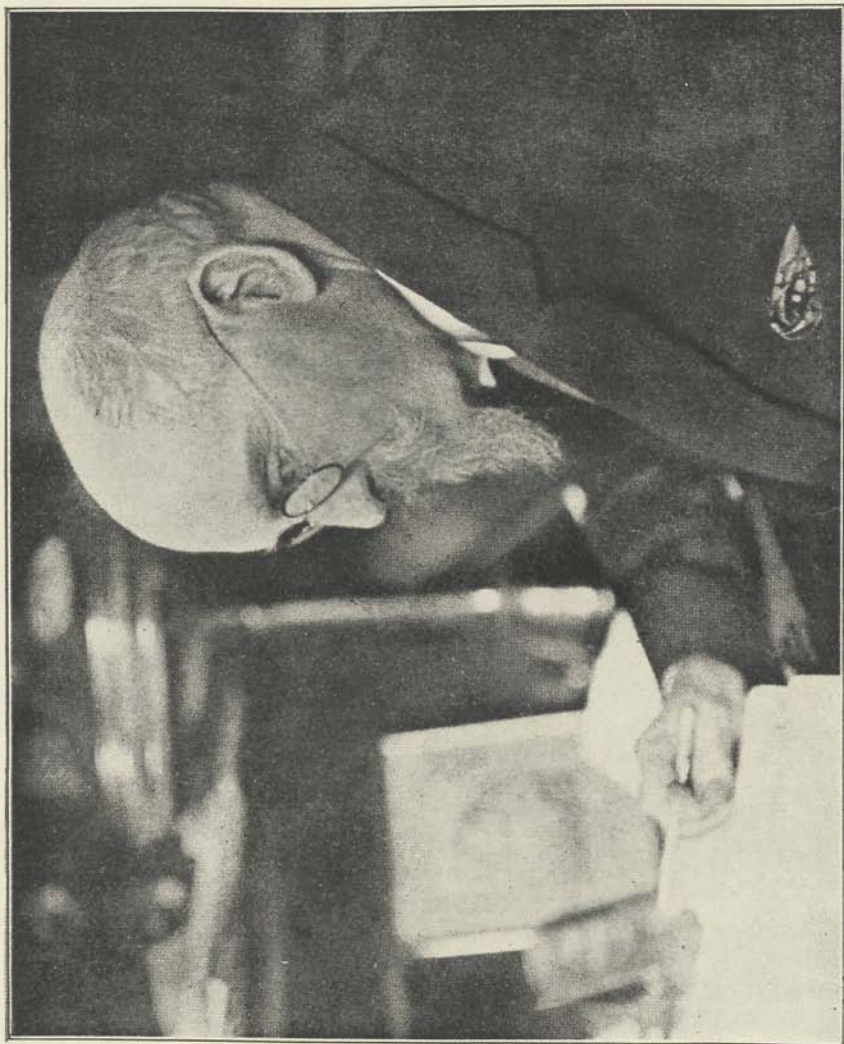
Mededeelingen:	blz.
Dr. K. C. CRUCQ, Nog een grafzerk op Tanah Abang geïdentificeerd, en De grafzerk van Sebald Wonderaar.	175
Het zgn. graf van Moneng Rengas bij Tanah Ginda (Palembang).	275
E. W. v. O. de FLINES, Chineesch porcelein uit den Portugeeschen tijd.	438
Dr. K. C. CRUCQ, Aanteekeningen nopens een paar kanonnen staande vóór het Museum van het Kon. Bataviaasch Genootschap, Aanteekening over een ijzeren kanon in de kanonnengalerij in het Museum van het Kon. Bataviaasch Genootschap, en Een opmerking over een kanon te Palembang.	440
Dr. W. F. STUTTERHEIM, <i>Wajang's klijik</i> van Compagnies helden.	594
Dr. K. C. CRUCQ, Aanteekeningen aangaande een kanon afkomstig van Macao, thans in den Tower te Londen	595

Boekbespreking:

B. TER HAAR BZN., <i>Beginselen en stelsel van het Adatrecht</i> , door Dr. H. J. FRIEDERICY	178
W. J. S. POERWADARMINTA, <i>Baoesastra Djawa</i> , door Dr. PRIJONO	444
Raden SOEPOMO, <i>De verhouding van individu en gemeenschap in het Adatrecht</i> , door Mr. H. GUYT	452
Bibliografische notities	1*

Naar: Mensch en Maatschappij, 1933.

S. R. Steinmetz †
1862 - 1940.

In Memoriam
S. R. Steinmetz
1862—1940

Met Prof. Dr. S. R. Steinmetz, erelid van het Kon. Bataviaasch Genootschap, is een geleerde van groot formaat heengegaan, die in het Nederlands wetenschappelijk leven een geheel eigen plaats innam. Zulks zowel door zijn persoonlijkheid als door de richting zijner studiën. Beide behoorden trouwens in sterke mate bijeen. Steinmetz, met zijn veel omvattende en rusteloze, immer inquisitieve geest, werd onweerstaanbaar getrokken naar nieuwe studiegebieden met ruime perspectieven. Dat alles daar nog mogelijk scheen, dat alles daar nog te doen viel, was hem een zweeps slag. Zo kwam hij als jong juridisch student tot de algemene vraagstukken der vergelijkende volkenkunde, nu ruim een halve eeuw geleden; vandaar kwam hij op de sociologie, een wetenschap, die aan de universiteit nog geen erkenning had gevonden. De hem eigen behoefte aan brede en algemene theoretische inzichten werd aangevuld door de verering van den positivist voor objectief feitenmateriaal, en zo wederom kwam hij op de sociografie. Hij begon — na eerst de sociologie de weg te hebben bereid — een nieuwe en taaie strijd voor de erkenning van deze groep van onderzoekingen, in het bijzonder als hoofdbestanddeel van de academische opleiding van leraren in de Aardrijkskunde. Scherper dan de officiële geografen zag hij het onbevredigend karakter, dat de studie der Aardrijkskunde eigen was; zijn bedoeling was de Aardrijkskunde, althans de sociale kant ervan, temidden der moderne groepering van wetenschappen een plaats te verzekeren door haar te hervormen tot sociografie. Hij heeft, in hoofdzaak, het gestelde doel bereikt.

Steinmetz was een boeiende en veelzijdige persoonlijkheid, over wien het moeilijk is kort te zijn bij zijn verscheiden. Gemakkelijk in de omgang was hij, geloof ik, niet; maar strijd stond hem nooit tegen. Zijn leerlingen vereerden hem in hoge mate en roemen zijn nooit falende bereidwilligheid; zijn puntig woord, gedragen door een fel temperament, maakte diepe indruk. Bij zijn 25-jarig hoogleraarsjubileum in 1933 werd een nummer van *Mensch en Maatschappij* aan hem opgedragen; hiernaar moge worden verwezen voor een aantal artikelen over zijn persoon en werk. Men leert er tevens met een oogopslag uit kennen de omvangrijkheid van de wetenschappen, die Steinmetz de zijne mocht noemen; en de oprechte waardering, die zijn werk werd toegedragen ook door geleerden buiten onze grenzen.

Voor dezen apostel van wetenschappelijke eerlijkheid en onbevangenheid, voor deze vrije en strijdvoudige geest moeten de laatste dagen zijns levens, al was hij oud en moe, wel bijzonder bitter zijn geweest onder het juk van politieke onvrijheid en gewetensdwang.

J. Ph. DUYVENDAK.

In Memoriam
A. C. Haddon
1855—1940

Aan het werkzaam leven van Prof. A. C. Haddon, erelid van ons Genootschap, is een einde gekomen. Deze veteraan uit de studiën van anthropologie en ethnografie, die als zoöloog was begonnen, heeft grote invloed geoeffend op de ontwikkeling van zijn wetenschap vooral in Angelsaksische landen; een invloed, waarvan gaarne getuigd werd door velen, die in hem een onbaatzuchtigen en levenwekkenden leermeester lief hadden. Zijn naam blijft verbonden aan de grote wetenschappelijke expeditie van 1898 naar de Torresstraat, terwijl voorts met betrekking tot Nederlandsch-Indië vooral vermelding verdienen zijn publicaties over Nieuw-Guinea en Borneo.

Nog tegen het einde van zijn lange leven kon een bezoeker (blijkens *Man*, 1940) van hem getuigen: „there is something about him like fire”. Thans is dit vuur gedoofd, en wij herdenken hem en zijn werk hier eerbiedig.

J. Ph. DUYVENDAK.

In Memoriam
A. C. Haddon
1857-1910

The following is a list of the works of A. C. Haddon, which are arranged in chronological order. The list is based on the information given in the original document, and is intended to be a complete and accurate record of his publications. The list is divided into two parts, the first of which contains the titles of the works, and the second of which contains the names of the publishers. The list is arranged in chronological order, and is intended to be a complete and accurate record of his publications. The list is divided into two parts, the first of which contains the titles of the works, and the second of which contains the names of the publishers. The list is arranged in chronological order, and is intended to be a complete and accurate record of his publications.

J. M. LUYVENDAK

Tjandi Djawi op een relief?

door

Dr. W. F. STUTTERHEIM.

Toen, tengevolge van de in Augustus 1938 aangevangen ontgraving van den bouwval Tjandi Djawi en het omringende terrein, de resten en fundeeringen van verschillende muren en bouwwerken tevoorschijn kwamen, die vroeger onder een heuvel van afgestorte tempelsteenen bedekt waren, werd langzamerhand de oorspronkelijke ligging van Tjandi Djawi in zijn omgeving duidelijk ¹⁾.

De *tjandi* bleek op een opgehoogd en bemuurd terrein gelegen te hebben, een soort van *sittingil*, dat omgeven was door een gracht en waarop, tegenover de *tjandi*, een langwerpige rechthoekig terras met twee opgangen was gebouwd. Op dit terras bleken drie kleine bouwwerkjes van onbekende gedaante te hebben gestaan.

De *tjandi* lag op de westelijke helft van het verhoogd terrein, met den ingang naar het Oosten ²⁾, terwijl het terras op de oostelijke helft was gelegen, met de opgangen naar het Westen gekeerd ³⁾.

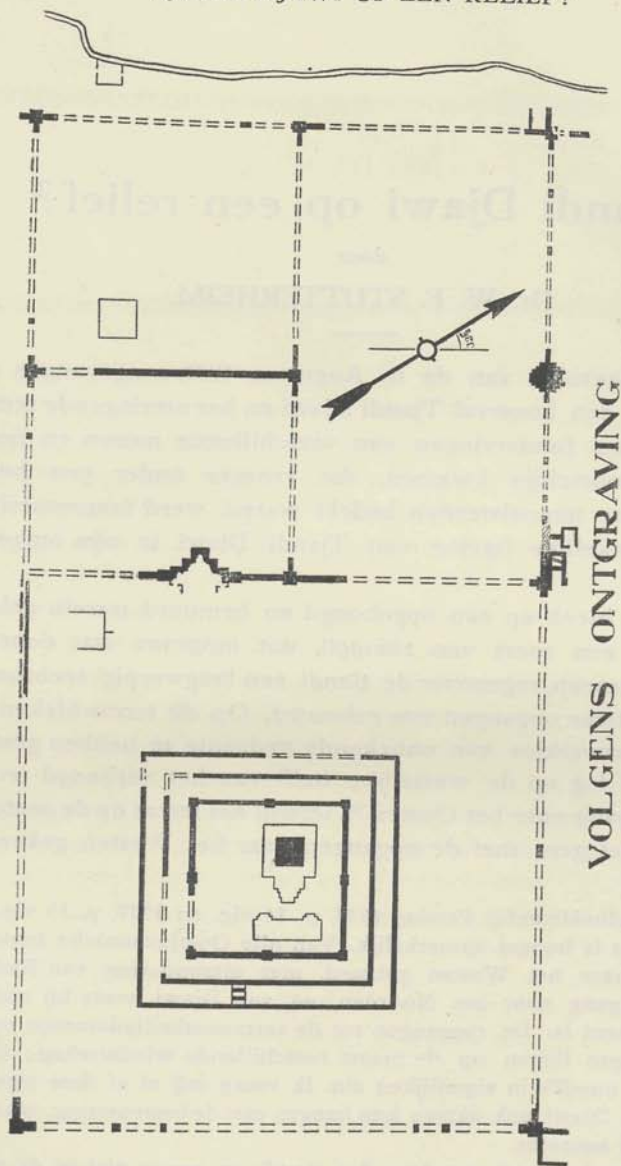
---

¹⁾ Zie *Oudheidkundig Verslag 1938*, p. 14 vlg. en 1939, p. 15 vlg.

²⁾ Dit feit is hoogst opmerkelijk. Van alle Oostjavaansche *tjandi's* is de ingang naar het Westen gekeerd, met uitzondering van Kedaton, waar de ingang naar het Noorden, en van Djawi, waar hij naar het Oosten gekeerd is. De toegangen tot de terrassenheiligheden op den Penangoengan liggen op de meest verschillende windstreken; dit zijn echter geen *tjandi's* in eigenlijken zin. Ik vraag mij af of deze eigenaardigheid van Djawi ook samen kan hangen met de bestemming, waarover onzekerheid heerscht.

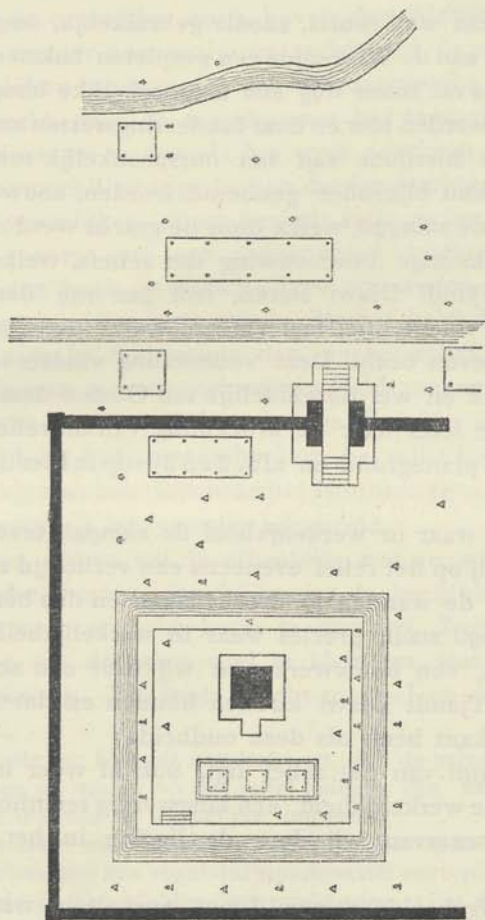
³⁾ Opgemerkt moet worden, dat *tjandi* en terras niet in de as van de *sittingil* zijn geplaatst geweest. Dit zal wel moeten worden verklaard uit het feit, dat zich ten Zuiden van de as een opgang heeft bevonden, aansluitende op de brug over de gracht. Hierdoor diende het zuidelijk gedeelte van het *sittingil*-terrein gereserveerd te blijven voor de zich verzamelende bezoekers.

TJANDI DJAWI OP EEN RELIEF?

VOLGENS ONTGRAVING

VOLGENS RELIEF

Tempel terrein Tjandi Djawi.

De *sitinggil* — om het verhoogd terrein in den vervolge met dit duidelijk en kort woord aan te duiden — was toegankelijk aan de Oost-zijde, nabij den Zuid-Oost hoek. Daar bevond zich namelijk een op twee pijlers rustende steenen brug, welke van het overige tempelterrein naar de *sitinggil* leidde. De opgang zelf is verloren gegaan.

Dit tempelterrein was voorts, zooals gebruikelijk, omgeven door een muur, waarin aan de West-zijde een gespleten baksteen poort, waarvan de bouwval thans nog een aanmerkelijke hoogte bereikt. Van dezen muur werden hier en daar fundeeringresten aangetroffen.

Het beeld, dat hierdoor van het oorspronkelijk tempelterrein verkregen was, kon bijzonder genoemd worden, zoowel door de gracht als door de *sitinggil*, welke door de gracht werd omgeven ¹⁾.

Bij een nauwkeurige beschouwing der reliefs, welke het sou-basement van Tjandi Djawi sieren, trof het mij dan ook, dat zich daarop een voorstelling laat vinden, welke overeenkomt met het bovenbeschreven beeld. Deze voorstelling vinden wij op den Noord-West hoek en wel onmiddellijk ten Oosten daarvan aan de Noord-zijde. Den lezer naar de afbeelding van dit reliëfonderdeel verwijzende (zie plattegrond en afb. 2 en 3) stip ik hier de markante punten aan.

Op de plaats, waar in werkelijkheid de *sitinggil* tevoorschijn is gekomen, zien wij op het reliëf eveneens een verhoogd rechthoekig terrein, waarvan de wanden loodrecht staan en dus bemuurd zijn.

Op deze *sitinggil* staat, precies waar in werkelijkheid de *tjandi* gevonden wordt, een bouwwerk, dat wij voor een schetsmatige afbeelding van Tjandi Djawi kunnen houden en dat zijn ingang aan denzelfden kant heeft als deze oudheid.

Vóór deze *tjandi* van het reliëf ligt, ook al weer in overeenstemming met de werkelijkheid, een langwerpige rechthoekig terras, de opgang(en) waarvan wij door de ligging in het beeld niet kunnen zien.

Rondom de afgebeelde *sitinggil* loopt, evenals in werkelijkheid, een gracht. Een brug daarover kunnen wij flauw ontwaren, doch

¹⁾ De vergelijking met Tjandi Sanggrahan bij Toeloengagoeng lag voor de hand (zie O.V. 1938, p. 14); deze staat eveneens op een *sitinggil*. Of zich daar ooit een gracht omheen bevonden heeft, zou een ontgraving moeten uitmaken.

wel zien wij duidelijk, dat er zich in den oostelijken ¹⁾ wand van de *sitinggil* op het relief eenige traptreden bevinden, juist daar, waar in realiteit de brug gelegen was. Dat deze brug niet goed zichtbaar is moet worden geweten aan de aanwezigheid van een boom, waarachter zij schuil gaat.

Buiten de gracht zien wij op het relief het tempel terrein, waarvan links de oostelijke muur, boven de zuidelijke muur en rechts (achter de rechter-kokospalm en rechts van de poort) nog iets van den westelijken muur te zien valt. De noordelijke muur is uiteraard niet afgebeeld, daar de toeschouwer het tempel terrein in vogelperspectief ziet en er dus als het ware overheen kijkt ²⁾. Van deze muren zijn verschillende gedeelten der fundeeringen teruggevonden.

In den westelijken muur bevindt zich op het relief een hooge gespleten poort, met een zoogenaamd hoektorentje of valsch profiel in den hoek en verscheidene traptreden in den doorgang. Deze poort staat er nog steeds. Slechts bevindt hij zich op een andere plaats in den muur dan op het relief is uitgebeeld. De oorzaak hiervan moeten wij ongetwijfeld zoeken in het feit dat de beeldhouwer, indien hij de poort op de juiste plaats zou hebben ingetekend, hij haar niet geheel op het relief had kunnen krijgen. De oplossing was haar iets naar het Noorden te verschuiven, zoodat zij ten voeten uit kon worden afgebeeld.

Trouwens, indien wij de afbeelding wat nauwkeuriger en vooral wat critischer bezien, dan blijkt dat de beeldhouwer overal met tamelijk groote vrijheid bezig is geweest. Zoo is de *tjandi* in verhouding tot de poort veel te klein en, wat lijstwerk betreft, niet nauwkeurig. Zoo is de gracht te smal en de *sitinggil* te laag

¹⁾ Ik vestig er hier de aandacht op, dat de windrichtingen, waarin de gebouwen en muren op het relief gelegen zijn, nauwkeurig overeenkomen met die van de werkelijke bouwsels.

²⁾ Het is zeker niet overbodig hier te wijzen op het merkwaardige feit, dat het aanbrengen van vogelvluchtperspectief een typisch Oostjavaansche bijzonderheid is. Op Midden-Java zoekt men er op de reliefs tevergeefs naar; daar zijn alle bouwwerken en hun omgeving in een meer of minder zuivere projectie gegeven met hier en daar een poging om door het scheef stellen van een muur of heg iets als perspectief te verkrijgen. Waar het vogelvluchtperspectief in de Chineesche kunst een ruime toepassing heeft gehad mogen wij wel denken aan Chineesche invloeden, welke ook in andere opzichten in de Oostjavaansche kunst doorbreken.

enz. Waar het hier echter zeker niet ging om een photographische weergave van een gegeven voorbeeld, doch om een schetsmatige benadering daarvan, voldoende duidelijk om door den toeschouwer herkend te worden, mag zulks ons niet verbazen. Integendeel, een geheel zuivere teekening zou dit zeker meer doen.

Tot zoover klopt elk nader beschouwd onderdeel van de afbeelding met hetgeen de ontgraving van Tjandi Djawi heeft tevoorschijn gebracht. Doch de afbeelding laat meer zien.

In de eerste plaats bevinden zich op het langwerpige rechthoekige terras vóór de *tjandi* drie kleine houten *balé's*. Dat deze niet meer zijn teruggevonden is duidelijk; belangrijk is echter, dat ter plaatse vele scherven van terracotta dakpannen werden opgegraven, kennelijk van houten *balé's* afkomstig.

Voorts zien wij in den zuidwestelijken hoek van het tempel terrein een langwerpige *balé* op een terras, alsmede op de vier hoeken van den ringmuur, doch daarbuiten gelegen en niet steeds precies in het verlengde van den muur (doch dit kan om dezelfde redenen zijn als de afwijking in de ligging van de poort), kleine vierkante *balé's* ¹⁾.

Aangezien de plekken, waar deze bouwwerken zich in het terrein zouden moeten bevinden, buiten het door den Oudheidkundigen Dienst gereserveerd en onderzocht gebied liggen en zich op particuliere erven bevinden, is daar tijdens het eerste onderzoek niets van teruggevonden. Het bleek echter zaak zich daaromtrent wat meer zekerheid te verschaffen, weshalve ik in December 1939 en volgende maanden op bedoelde plaatsen nadere ontgravingen deed plaats hebben, die achtereenvolgens de fundeeringen van de langwerpige *balé* in den Zuid-West hoek en die van de beide *balé's* nabij de Oost- en West-einden van den noordelijken muur tevoorschijn brachten. Op de plaats der beide kleine *balé's* bij de Oost- en West-hoeken van den zuidelijken muur kon tengevolge van de bebouwing niet gegraven worden.

Thans was het toch wel duidelijk geworden, dat inderdaad het op het relief afgebeelde tempel terrein een afbeelding bedoelde te zijn van dat van Tjandi Djawi.

Maar het relief laat nog meer zien.

¹⁾ Van de *balé* op den Noord-West hoek ziet men slechts het dak.

Ten Westen van het tempel terrein, dus buiten de poort, ligt een zeer lange *balé* van de soort, die op Bali *balé agoeng* heet.

En verderop bevindt zich weer een kleine vierkante *balé*, iets meer naar het Zuiden aan een stroom gelegen, terwijl tusschen poort en *balé agoeng* een gracht zichtbaar is.

De aan het water gelegen kleine *balé* kunnen wij ongetwijfeld vereenzelvigen met die, welke daar nog immer ligt en die zelfs eenmaal over het water gebouwd moet zijn geweest.

Ontgraving van gedeelten van het tusschengelegen terrein, dat dicht bebouwd is, bracht geen fundeeringen van de *balé agoeng* aan het licht, doch wel die van een groote vierkante *balé*. Tevens bleek echter onomstootelijk, dat op vele plaatsen wijzigingen hadden plaats gehad, daar op eenigen afstand ten Noorden van de poort op den westelijken ringmuur een in Oost-West richting loopende muur was aangebouwd, welke op ongeveer 35 m afstand naar het Zuiden omhoog en ten slotte op het westelijk verlengde van den zuidelijken ringmuur van het tempelerf aansloot. Hiervan hadden stukken op het relief te zien moeten zijn, indien hij er toenmaals geweest was. Immers, in tegenstelling tot de kronkelend voorgestelde, nog ter plaatse aanwezige stroom geheel rechts, is de gracht achter de poort recht getrokken. De muur had in ieder geval tusschen deze twee gemakkelijk te localiseren waterlopen moeten staan, doch ter plaatse is op het relief niets van een muur te zien. Trouwens, ontgravingen na die van December 1939 hebben aangetoond, dat er nog meer muren ten Westen en Oosten van de poort moeten zijn geweest, kennelijk eveneens later gebouwd.

Het terreingedeelte op het relief ten Oosten van den oostelijken muur — met de waterpartijen — is eerst in 1940 onderzocht. Dat er waterpartijen geweest zijn was echter reeds gebleken uit de aanwezigheid van spuiers, welke geen plaats aan het bouwwerk kunnen vinden; de ontgraving bracht verdere resten aan den dag.

Het kan thans wel geen twijfel meer lijden dat de veronderstelling van een opzettelijke afbeelding van Tjandi Djawi in zijn omgeving gerechtvaardigd is.

De waarde hiervan is uiteraard niet gering. In de eerste plaats weten wij nu wat de drie op het langwerpige rechthoekige terras vóór de *tjandi* geplaatste bouwwerkjes geweest zijn.

Voorts weten wij, dat de nog bestaande gespleten poort inderdaad den hoofdingang vormde en dat men, niettegenstaande de ingang van de *tjandi* naar het Oosten gekeerd was, het terrein vanuit het Westen betrad. De weg, welke thans langs de ruïne loopt en die Pandaän met Prigen verbindt, loopt dus over het tempel terrein en niet aan den kant van den ingang. Met andere woorden, deze weg is kennelijk van later datum en behoeft geen aanleiding te zijn tot veronderstellingen inzake den oorspronkelijken toestand der omgeving.

Voorts kan ons de afbeelding nauwkeurig inlichten omtrent de oorspronkelijke beplanting van het terrein. Deze bestond namelijk afwisselend uit *nagasari's* en lagere planten, welke ik voor *poering's* zou willen houden, terwijl zich op het erfgedeelte buiten de gespleten poort groote boomen verhieven, welke ik als *tandjoeng's* zou willen aanmerken ¹⁾.

Dit nu doet ons weer naar een ander gegeven grijpen, namelijk de beschrijving van de *tjandi* door Prapañca in 1359.

In de Nāgarakṛtāgama vinden wij namelijk in een der zangen een korte beschrijving, welke als volgt luidt:

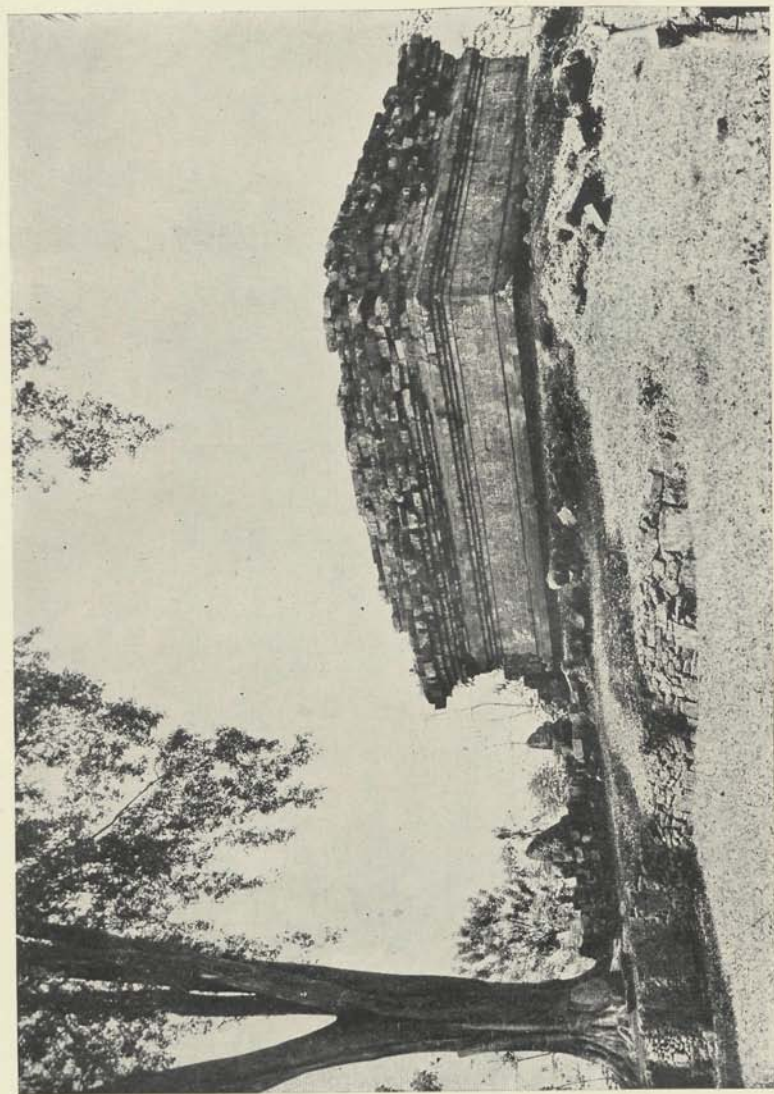
*aparimita halēp ni tingkah nika swargga tulyānurun/
gupura ri yawa mekala mwang bale nyāsa kapwādhika/
ri dalēm inupacāra - - - sēk nāgapuspānēdēng/
prasama wijah arumpukan cāra sang stri dalēm nāgari//* ²⁾

d.i. „De onovertroffen schoonheid van de aanleg is als van een neergedaalden hemel. Buiten is er een poort, een ringmuur en een *bale nyāsa*, alle even superieur. Binnen wordt het versierd door ... menigte van *nagasari's* in vollen bloei. Alle dragen zij vroolijk in het haar de gele bloemen van de dames in de *kraton*.” ³⁾.

¹⁾ De *nagasari's* zijn de spits toeloopende struikachtige boomen, waarin men regelmatig gebouwde bloemen kan ontdekken. De *poering's* staan daartusschen. De determinatie van de *tandjoeng's* is niet absoluut zeker. In het achter de groote *balé agoeng* staande exemplaar kan men enkele kleine ronde vruchtjes ontwaren, zooals de *tandjoeng* die heeft.

²⁾ Nāgarakṛtāgama zang 57 strofe 5. Editie KERN-KROM p. 142.

³⁾ Mijn vertaling wijkt van die van KERN l.c. af, in het bijzonder in vers 4. Zooals men ziet vermoed ik in dit vers een vergelijking tusschen de sierlijke, slanke boomen met hier en daar bloemen tusschen het loover, en de dames in de *kraton* met bloemen in het haar. Ik zie geen reden om bij dit vers en (of) het voorgaande aan de reliefs te denken.

1. Tjandi Djawi voor de ontgraving. Noord-West hoek.

2. Relief op den Noord-West hoek met tempelcomplex.

3 Relief, links aan afb. 2 aansluitend.

4. Relief aan de achterzijde van Tjandi Djago.

Om nog een oogenblik bij deze beplanting te blijven, wil ik hier nog een fragment eener andere tempelbeschrijving van Prapañca aan toevoegen. Ik bedoel die van de *tjandi* te Kagēñgan, waarvan helaas niets meer over is. Deze luidt, voorzoover er planten genoemd worden, als volgt:

*ri tēpi / sōk sarwawapusa bakulārjja nāhi-kusumādy
awarṇṇa siluman//* ¹⁾

d.i. „aan den zoom (is) een menigte van bloem(boom)en zooals *tandjoeng's* en *nagasari's* (?), tooverachtig van gedaante.” ²⁾

Hier vinden wij de andere op het relief voorkomende boomsoort genoemd, de *tandjoeng*, welke soort niet in Prapañca's beschrijving van Tjandi Djawi wordt vermeld, aangezien de dichter uitdrukkelijk zegt dat de door hem genoemde bloem(boom)en zich binnen het eigenlijke tempelterrein bevonden; op de afbeelding staan de *tandjoeng's* dan ook op het buitenerf ³⁾.

Overigens leert ons de beschrijving van den dichter weinig nieuws. Dat er een poort was, weten wij reeds en hadden wij zonder gevaar kunnen aannemen ook al zou er geen spoor van teruggevonden zijn. Hetzelfde geldt voor den ringmuur. Slechts de vermelding van de *bale nyāsa* verdient de bijzondere aandacht. Wat dienen wij hieronder te verstaan?

In de eerste plaats is het aan geen twijfel onderhevig, dat het ding buiten het tempelterrein stond, zeggen wij op het voorerf. Anders had Prapañca niet het volgende vers met *ri dalēm* (binnen)

¹⁾ Nāgarakṛtāgama, zang 37 strofe 1 vers 4. Editie p. 90.

²⁾ Zie voor de vertaling met *nagasari* POERBATJARAKA in *Bijdr. Kon. Inst.*, 80 (1924), p. 235.

³⁾ Wij vragen ons af waarom de dichter de kokospalmen niet beschrijft, welke in den zuidwestelijken hoek van het eigenlijke tempelerf afgebeeld staan. Kokospalmen vermeldt hij namelijk wel in zang 37 strofen 3-6, waar ook nog *bamboe*, *pinang* en *tjēmara* genoemd worden. De vergelijking met deze passage gaat echter niet geheel op, daar de dichter hier een vervallen tempelterrein beschrijft, waar de bevolking allerlei nuttige gewassen kan hebben aangeplant en voor het overige allerlei wildhout kan zijn opgeschoten. Ik houd het er dan ook voor, dat de kokospalm eigenlijk niet op een tempelterrein behoorde voor te komen en dat zijn aanwezigheid een concessie betekende. Zoo is het, meen ik, ook wel op Bali. Overigens is van een regelrechte kokosaanplant geen sprake; wel geteld staan er slechts twee stuks en nog wel op het meer huiselijk gedeelte van het erf, in den Zuid-West hoek bij de *balé agoeng*.

aangevangen. Wij zullen dus onder de buiten de poort gevonden of op de afbeelding voorkomende bouwwerken moeten zoeken.

De naam leert ons weinig. Een *balé* kan zoowel een vierkant als een langwerpig rechthoekig bouwwerk zijn. Het woord *nyāsa* beteekent zooveel als depositum, doch in de Balische glossen wordt het in verband gebracht met een *balé*, en wel speciaal voor nachtverblijf (*mahantěn*) ¹⁾. Ik zou er dus een logeer-*balé* in willen zien en zeker niet willen denken aan de Balische *balé pijasan* der *pědanda*'s, wat een *balé* voor ritueele handelingen is.

Met andere woorden, de *bale nyāsa* kan worden geïdentificeerd met de langwerpig rechthoekige *balé*, welke het relief ons toont, doch waarvan de resten niet konden worden teruggevonden. Dit laatste wil echter niet zeggen dat zij er ook niet meer zijn, daar het terrein ter plaatse, zooals gezegd, dicht bebouwd is en afbraak der woningen ten behoeve van een verdere ontgraving uiteraard te groote bezwaren met zich mede zou brengen.

Ik acht in ieder geval geen reden meer aanwezig om bij de *bale nyāsa* te denken aan het bouwwerk aan en over het riviertje, waarvan reeds boven sprake was en dat zich op een 150 m afstand ten Westen van de *tjandi* bevindt. Bij de aanwezigheid van belangrijke bouwwerken tusschen de poort en dit waterwerkje en bij een zoo grooten afstand zou de dichter beide zeker niet in één adem hebben genoemd ²⁾.

Intusschen dienen wij ons nog eenmaal te wenden tot de *tjandi* zelve. Hoezeer wij ook zouden wenschen aan haar afbeelding op het relief gegevens te ontleenen voor een mogelijke reconstructie van dat bouwwerk, daarin worden wij ernstig teleurgesteld. Wat de afbeelding te zien geeft is niet meer dan een ruwe schets van het bouwwerk, waarop geen details voorkomen en de profileering waarvan slechts schetsmatig en onnauwkeurig is aangegeven.

¹⁾ VAN DER TUUK, K. B. N. *Woordenboek*, sub voce *nyāsa*.

²⁾ KROM, aan wien de aanwezigheid van de overige bouwwerken onbekend was, heeft beide met elkaar in verband willen brengen. Zie *Inleiding*² II p. 142, waar de schrijver echter de onzekerheid van een en ander naar voren brengt. Ik moet er hier op wijzen, dat de mededeeling van KNEBEL in *O. R. 1904*, p. 45, als zou dit gebouwtje zich op een afstand van een halve paal (= 750 m) van de *tjandi* bevinden, onjuist is. De afstand bedraagt in werkelijkheid, zooals opgemerkt, 150 m. De fout is overgenomen in *O. R. 1923*, p. 20 (Inventaris III).

Toch is een nadere beschouwing ervan niet geheel zonder belang.

Door de ontgravingen toch is vast komen te staan dat de uitdrukking in Prapañca's dichtwerk „*cihneng caṇḍi ri sor kaçaiwan apucak kabodghan i ruhur*”¹⁾ (welke uitdrukking voor het uiterlijk van de *tjaṇḍi* wordt gebezigd en vertaald zou kunnen worden met: „het kenmerkende van de *tjaṇḍi* is dat zij beneden çiwaitisch is met een buddhistischen top van boven”²⁾ sloeg op het feit, dat de *tjaṇḍi* in en om haar tempelkamer een volledig stel çiwaitische beelden bevatte³⁾, doch boven op de gebruikelijke tempelbekroning nog een tweede bekroning had, welke bestond uit een groote, dubbele dagob. Van deze dagob nu zien wij op het relief niets, terwijl wij toch wel mogen aannemen, dat zulk een opvallend bouwdeel in aanmerking kwam om, zij het ook schetsmatig, te worden afgebeeld.

Ik geloof echter, dat een goede verklaring van dit feit zonder eenige moeite gevonden kan worden.

Zooals men weet is reeds in 1938 uit het tempelsterrein een steen opgegraven, welke het jaartal 1332 droeg (dat wil zeggen, het jaartal luidt 1254 Çaka, wat overeenkomt met 1332 A.D.). Ook zal men zich herinneren, dat in de Nāgarakṛtāgama vermeld staat, dat de *tjaṇḍi* in 1331 A.D. door den bliksem werd getroffen. Het lag dus voor de hand aan te nemen, dat de steen met het jaartal betrekking had op een na den bliksemingslag plaats gehad hebbende restauratie⁴⁾.

¹⁾ Nāgarakṛtāgama, zang 56 strofe 2 vers 1.

²⁾ KERN vertaalt: „Ten blijke daarvan is de tempel beneden een Çiwaietisch heiligdom en heeft het als top een Buddhistisch heiligdom van boven”. Dit staat er echter zeker niet. *Kaçaiwan* en *kabodghan* beteekenen feitelijk en letterlijk: „een çiwaitisch en buddhistisch ding”, geheel onverschillig wat dit is. Bij het gebruik van het woord heiligdom komt men ertoe te denken, dat men daarin kan binnentreden, wat hier niet het geval behoeft geweest te zijn. Dat voorts *cihna* (letterlijk: teeken, kenmerk) betrekking heeft op het laatste vers van de voorgaande strofe, waarin gezegd wordt, dat Kṛtanagara, wiens *tjaṇḍi* dit is, twee godsdiensten beleed, is hoogst waarschijnlijk, maar de letterlijke vertaling geeft „het kenmerk van de *tjaṇḍi* enz.”. Hoewel beide vertalingen natuurlijk op hetzelfde neer komen, is het toch zaak Prapañca steeds op den voet te volgen.

³⁾ Terugggevonden zijn de brokstukken van een Arddhanārī, Durgā, Guru, Gaṇeça, Nandiçwara en Mahākāla. Zie *Oudheidk. Verslag 1939*.

⁴⁾ Zie *Oudheidk. Verslag 1938*, p. 15 en noot.

Voegen wij hier thans nog bij, dat het onderzoek der gevonden steenen heeft uitgewezen, dat die van de hoogere lagen (alsmede de jaartalsteen) van een ander materiaal zijn dan die van de lagere, dan mogen wij wel veronderstellen, dat in 1332 voornamelijk de bovenste deelen van het bouwwerk zijn geres-
taureerd. En daar de beschrijving van Prapañca dateert van nà 1332, namelijk uit 1359, is er geen enkele aanwijzing, dat de be-
kronende dagob reeds bij den bouw van de *tjandi* was aangebracht.

De vraag, die wij ons thans nog dienen te stellen, luidt: wat kan ons de wetenschap, dat op de reliefs de *tjandi* zelve is afge-
beeld, leeren tenopzichte van den inhoud der reliefvoorstellingen? Of kan, omgekeerd, het afgebeelde verhaal ons iets naders vertellen over Tjandi Djawi?

De tweede vraag dient onbeantwoord te blijven, aangezien de inhoud van het afgebeelde verhaal vooralsnog onbekend is.

De eerste vraag verdient zorgvuldige overweging. In de eerste plaats moeten wij ons afvragen of de afbeelding van Djawi een speelsche vrijheid was, welke de beeldhouwer zich veroor-
loofde, doch die geen verband hield met het verhaal, met andere woorden, of de beeldhouwer van het feit, dat in het verhaal op een bepaalde plaats sprake was van een *tjandi*, gebruik gemaakt heeft om zijn eigen schepping uit te beelden¹⁾. Of, in de tweede plaats, heeft het verhaal inderdaad betrekking op Tjandi Djawi en beelden de voorstellingen een gebeurtenis af, welke in den tijd der stichting plaats heeft gehad? Dan komen wij echter weer bij het verhaal terecht.

Deze beide vragen te beantwoorden is thans nog niet goed mogelijk, aangezien, zooals gezegd, ons de inhoud van bedoeld verhaal ontgaat. Dat een historische gebeurtenis zou zijn afgebeeld, is natuurlijk niet onmogelijk (de optocht met de paarden en olifanten en de volgende tafereelen met de kluzenares in de bergen zouden kunnen doen denken aan den tocht van een koning, bij welke gelegenheid hij tevens de nieuwe stichting bezocht).

¹⁾ Beter gezegd: de schepping van den bouwmeester. Ik geloof namelijk, dat de onnauwkeurige wijze, waarop de *tjandi* is afgebeeld, voldoende aantoot, dat de bouwmeester zich met de uitvoering der reliefs niet heeft ingelaten en, omgekeerd, de beeldhouwer in architectonische aange-
legenheden leek was.

Doch het is ook al weer niet erg waarschijnlijk, aangezien de voorstellingen beginnen met enkele personen, waarvan één buiten op de rotsen een brief vindt, en eindigen met een liefdesscene. Deze thema's zijn zoozeer in overeenstemming met die van een Oudjavaansch verhaal, dat ik geneigd ben, niettegenstaande het ontbreken van vorstelijke personen in vol ornaat, aan een verhaal en niet aan een werkelijk gebeurde geschiedenis te denken ¹⁾.

¹⁾ Zorgvuldige beschouwing van de origineele reliefs bracht mij op sommige punten tot andere conclusies dan welke bij KROM, *Inleiding*², II, p. 147 v. worden weergegeven. Deze verschillen mogen hier een plaats vinden.

De vinder van den brief is een man. De „groep van eenige staande personen” bestaat uit mannen. De „aanzienlijke vrouw met gevolg” is ten rechte een man. Deze persoon is niet dezelfde als die, welke in het volgend tafereel iets uit een bakje neemt; dit is inderdaad een vrouw (men lette op het halssnoer, de lange krullende haren en de spleet in de *kain*, waardoor het onderkleed tevoorschijn treedt). De man met de „zeer groote, tulband-achtige hoofdversiering” is ten rechte een vrouw en wel een kluiszenares, waarschijnlijk een weduwe. Deze haartooi, die niet geheel overeenkomt met die der *rsi*'s en met name aan de voorzijde in gedaante daarvan verschilt, kan men op de reliefs van Djawi het beste zien op foto O. D. 1845 rechts van het getal 17. Op Bali is dit nog de gebruikelijke tooi van Dewi Koenti, maar zij was dit reeds op Java blijkens de reliefs van Tegawangi (zie CALLENFELS' uitgave in *Verh. B. G.*, deel LXVI, eerste stuk (1925), afb. 3, 4, 5, 6a, 6b, 11-12, 13).

De vrouwen op het einde van de Zuidelijke reliefreeks staan niet aan den oever van een rivier, doch beklimmen een bergpad om terecht te komen in de bergstreek van de Westelijke reliefreeks. De dragers der eetwaren op deze reliefs zijn gedeeltelijk mannen (die *mikoel*), gedeeltelijk vrouwen (die *njangga*, d. w. z. op het naar boven gekeerde en naar achteren gebogen vlak van de hand dragen). De aanzienlijke figuur op den verhoogden zetel (een rotsblok) is een man. Op het afgesleten gedeelte zit de bovengenoemde kluiszenares op een rotsblok, terwijl vrouwen hun toilet maken; de schijnbaar door de lucht zwevende figuur zit op een rots. De *rsi* tenslotte op de wolkpartij is ten rechte genoemde kluiszenares op een rotsblok. De „nederdaling” (bedoeld is wel die van de zwevende figuur?) is ten rechte wederom een zittende vrouw, die de haren opmaakt na ze gewasschen te hebben. De correctie van den *rsi* in een kluiszenares maakt vergelijking met de Arjunawiwaha overbodig.

Op de noordelijke reeks zijn de reliefs over het algemeen duidelijker, hoewel hun betekenis mogelijk nog meer verborgen is dan elders. Hierop heb ik geen andere correcties dan welke elders in dit artikel worden gegeven. De zeer slechte foto's, welke van de reliefs bestaan (O. D. 1829-1856)

Voorloopig zou ik dan ook willen voorstellen in de afbeelding van de *tjandi* op haar eigen reliefs niet meer te zien dan een toespeling of dichterlijke vrijheid van den beeldhouwer, welke eerst haar volle waarde zal verkrijgen, indien wij op de hoogte zullen zijn van alle overige in het verhaal verborgen toespelingen op personen en gebeurtenissen uit dien tijd.

Alvorens nu van Tjandi Djawi afscheid te nemen, wil ik hier nog een beschrijving van den bouwval in nadere beschouwing nemen, welke totnogtoe aan de aandacht is ontsnapt. Zulks geschiedt eigenlijk meer volledigheidshalve, aangezien de bedoelde beschrijving ons niet veel nieuws kan leeren.

In zijn Leidsche dissertatie heeft de heer De Bruyn groote stukken aangehaald uit een handschrift van den schilder Sieburgh, die in de eerste helft der vorige eeuw op Java reizen maakte en daarbij van verschillende bouwvallen teekeningen en schilderijen vervaardigde ¹⁾.

Onder de beschrijvingen in genoemd handschrift komt er nu een voor, welke De Bruyn niet thuis weet te brengen, zoodat hij tot de conclusie komt, dat de beschreven ruïne inmiddels geheel verdwenen moet zijn. Toch geloof ik dat dit niet juist is.

Sieburgh zegt namelijk, sprekende van de vlakte van de Kediri-rivier (lees: Brantas), „Ook rest in die vlakte noch de overblijfselen van een tempel van hardsteen, welke van eene bijzonder goede uitvoering geweest zijn, doch er is daarvan niet overgebleven dan het voetstuk met zeer goede en uitvoerige bas-reliefs. Dit bouwkundig fragment wordt hier *tjandi Sari* genaamd, hetzelve duidt een alsinds boedistisch karakter aan, voor zooverre men dit uit de basreliefs mag opmaken. De voorstelling hier uitgebeiteld zijn ons bijzonder belangrijk voorgekomen, daar men uit dezelve een duidelijk begrip krijgt van de tempelgebouwen, gelijk die omringd door andere woningen in volle werking zijn voorgesteld.” ²⁾.

---

zijn voor een goed deel verantwoordelijk voor de bij de beschrijving en verklaring plaats gehad hebbende vergissingen. Na afloop van de ontgraving en eventueele reconstructie zullen betere foto's worden vervaardigd, waarna het wellicht moge gelukken de beteekenis der reliefs vast te stellen.

¹⁾ J. V. DE BRUYN, *H. N. Sieburgh en zijn beteekenis voor de Javaansche oudheidkunde*. Leiden 1937.   ²⁾ L.c. p. 146.

De Bruyn voegt hier nog de volgende noot aan toe: „Elders schrijft Sieburgh: . . . het basement in de vorm van een piedestal met een vooruitspringende trap biedt een reeks van basreliefs aan, waaruit men kan zien hoe de samenstelling vroeger was van stoupyas (tempel) door viharas (klooster) omgeven en zelfs hoe dezelve dienst werd verrigt door Bhikchou's en Bhikchounis.”

Sieburgh's manuscript vervolgt dan: „Een enkel beeldje is hier nog aanwezig, stellende een *avataar* van Wisjnoe voor (*vaumana*). Het tempelgebouw schijnd vroeger door eene muur van gebakken steen omsingeld te zijn geweest; van deze muur bestaad noch een gedeelte met eene achterpoort benevens van een gemetselde waterleiding en eenige andere grondvesten.”

Waaraan Sieburgh dan weer in een noot toevoegt: „Niet verre van tjandi Sari staad in eene dessa een geheel beschreven steen; dezelve heeft veel geleden, doch zou noch leesbaar zijn.”

Laten wij even den naam van dezen bouwval terzijde, dan moet worden geconstateerd, dat alles, wat Sieburgh erover mededeelt, zonder meer van toepassing is op Tjandi Djawi.

Het materiaal (hardsteen), het voetstuk met de basreliefs, voorzien van een uitsprong voor een trap, de afbeelding van tempelgebouwen, omringd door andere bouwwerken, op de reliefs, en de muur met „achterpoort” (Sieburgh wist natuurlijk niet, dat dit de voorpoort geweest is en dat de weg, waarlangs hij den bouwval bereikte, eerst later over het terrein is aangelegd geworden), dat alles klopt letterlijk ¹⁾.

Zijn opmerkingen over den afgebeelden eeredienst zijn zeer begrijpelijk en doen denken aan wat niemand minder dan Krom naar aanleiding van het relief heeft opgemerkt ²⁾. Er bevindt

¹⁾ De gemetselde waterleiding kunnen wij gevoeglijk buiten beschouwing laten. Oudjavaansche bouwwerken zijn nimmer gemetseld, doch steeds in slijpwerk opgetrokken. Sieburgh heeft dus een uit oude steenen nieuw aangelegde waterloop voor een oudheid aangezien.

²⁾ KROM, *Inleiding*², II: 148. Sieburgh denkt uitdrukkelijk aan Buddhisme. Dit moet worden verklaard door haartooi en kleedij van de op de reliefs voorkomende personen. In tegenstelling tot de gebruikelijke kroon en vorstelijk ornaat dragen de figuren hier de van Majapahitsche terracotta's overbekende, glad naar achteren gestreken of naar opzij opgemaakte haartooi en eenvoudige dagelijksche kleeding. Een en ander doet op den eersten aanblik, vooral daar de gezichten van alle figuren

zich namelijk ten Westen van de afgebeelde *tjandi* een drietal menschen, waarvan één een vrouw is, die neerknielt, de ander een man, die een *patjoel* draagt en de derde een zeer beschadigde vrouwenfiguur, welke eveneens iets draagt. Had bovengenoemde geleerde de beschikking gehad over betere foto's, dan die, welke van de reliefs bestaan, dan zou hij het *patjoel*-detail zeker hebben opgemerkt en niet aan het verrichten van devotie gedacht hebben. Hij zou dan ook hebben gezien, dat de vrouw, hoewel knielend, geen *sěmbah* maakt; haar linkerhand is verder dan de rechterhand uitgestrekt en maakt een gebaar als van het plukken van bloemen. Misschien is dit ook werkelijk bedoeld; ik geloof dat een drietal menschen een tempel terrein zijn binnengeloopen, dat in rust en vrede buiten gebruik lag (Afb. 2).

De eenige moeilijkheid, welke een identificatie van Sieburgh's bouwval met dien van Djawi in den weg staat, wordt dus gevormd door den naam en de ligging.

Inderdaad kan men niet goed zeggen dat Djawi in de vlakte van de Kediri-rivier gelegen is, terwijl ons van een naam Tjandi Sari niets bekend is.

Om echter met het laatste te beginnen moet ik opmerken, dat de naam Djawi bij lange na niet de eenige is. Men kent de ruïne ook onder de namen Tjandi Dedjawi, Tjandi Poetri Djawi, Tjandi Redjo en Tjandi Wates. Aangezien nu ten Zuiden van de *tjandi* een *desa* ligt, welke Soembersari heet, neem ik aan, dat men ook den naam Tjandi Soembersari gekend heeft; Tjandi Sari is daarvan dan niet dan een begrijpelijke afkorting.

Blijft het bezwaar van de ligging.

De Bruyn denkt aan de omgeving van Raos en vermeldt den beschreven steen uit die *desa*, waarin hij den door Sieburgh vermelden steen vermoedt. Dit kan echter niet juist zijn, aangezien

---

opzettelijk geschonden zijn, aan monniken denken. PARMENTIER heeft aan het relief een onderdeel eener groote studie gewijd, welke men aantreft in het *Bulletin de l'École Française d'Extrême Orient*, 1907, p. 1-60. Daar Parmentier waarschijnlijk moest afgaan op onvoldoende duidelijke foto's, is zijn reconstructie van het grondplan niet juist, zooals reeds Th. P. GALESTIN in zijn dissertatie *Houtbouw op Oost-Javaansche tempelreliefs* op p. 138 heeft aangetoond. Ook Parmentier dacht aan monniken.

de steen van Raos niet meer dan een jaartal draagt, terwijl Sieburgh spreekt van een „geheel beschreven steen“.

Bedenken wij echter dat ongeveer recht ten Zuiden van Raos bij de desa Soetji een lang na Sieburgh's bezoek naar Batavia overgebrachte, groote, geheel beschreven steen stond, welke echter sterk geleden heeft, niettemin, blijkens Brandes' transcriptie ¹⁾, nog leesbaar bleek te zijn, en zien wij, dat Soetji weder niet ver van Djawi verwijderd is, dan beginnen wij te begrijpen, dat wij de uitdrukking „vlakke van de Kediri-rivier" niet al te letterlijk moeten nemen. Inderdaad, reist men naar Prigen, dan begint eigenlijk eerst na Djawi de helling van den voet van den Welirang, waarop het gelegen is, goed merkbaar te worden.

Ik geloof, dat thans wel geen twijfel meer kan bestaan aan de juistheid van de voorgestelde identificatie.

Hiermede is dan echter tevens alles gezegd, daar, zooals reeds werd opgemerkt, de beschrijving zelve ons geen nieuws leert. Slechts weten wij nu, dat reeds in 1841 tempelkop en tempellichaam verdwenen waren en dat van den muur niet veel meer stond dan thans ²⁾.

Het zal den lezer zeker begrijpelijk voorkomen dat ik mij na de ontdekking van de afbeelding van Tjandi Djawi op het bouwwerk zelve afvroeg of ook op de reliefs van andere *tjandi*'s misschien afbeeldingen daarvan te vinden zijn.

Gezien echter het feit, dat van nog slechts zeer weinige *tjandi*'s op Oost-Java de juiste gedaante van tempelkerf en secundaire bouwwerken door ontgraving is komen vast te staan, heeft het zoeken daarnaar voorloopig weinig zin. Slechts van het Panataran-complex kennen wij ongeveer de oorspronkelijke gedaante, doch op de reliefs van dat complex zoekt men tevergeefs naar een afbeelding daarvan. Toch wil ik hier, voornamelijk tot waarschuwing voor hen, die zich tot een dergelijk onderzoek zouden laten verleiden,

¹⁾ Zie BRANDES, in *Oudjavaansche Oorkonden*, no. XLI.

²⁾ Sieburgh's mededeeling over het voorkomen van een beeldje van Wiṣṇu's *wāmanāwatāra* zullen wij wel niet al te ernstig moeten nemen. Ik heb een vermoeden, dat hier sprake is van een *gaṇa* of *rākṣasa*; het pantheon van Djawi zal zeker geen afbeelding van Wiṣṇu's dwerggedaante hebben gekend.

eenige regels wijden aan de voorstelling van een tempelcomplex op de reliefs van Tjandi Djago te Toempang.

Aan de achterzijde van het soubasement van deze *tjandi* vinden wij onder de reliefvoorstellingen van het tweede terras een afbeelding van een tempelcomplex, dat door Brandes als volgt beschreven werd: „ . . . een uitgebreid tempel terrein, daar in den ringmuur aan de Westzijde weer een poort wordt aangetroffen, en zich binnen de ommuring niet minder dan zes gebouwen bevinden, in Chineesche bouworde; hiervan is een met één dak, vier met drie, en een geheel pagode-vormig met elf daken boven elkander, naar boven in omvang afnemende.” ¹⁾ (Afb. 4).

Deze beschrijving is niet geheel correct en ook niet volledig. Het gebouw met één dak is ten rechte een *balé*, welke buiten de ommuring staat en bij het vorige (volgens Brandes; in werkelijkheid het volgende) tafereel behoort. Blijven dus vijf gebouwen.

De poort is van steen, de gebouwen schijnen alle van hout te zijn. Het zijn vier in de vier hoeken van het terrein geplaatste open *balé*'s, elk drie *toempang*'s dragende, welke met *doek* (*arèn*-vezels) gedekt schijnen.

Het groote gebouw, een *méroë* met elf *toempang*-daken, staat recht tegenover de poort in het Oosten van het terrein, is misschien van hout, doch kan ook van steen zijn. De achterwand, waar men tegenaan kijkt, is op het relief sterk geschonden.

Links en rechts van deze *méroë* staat een *nagasari* in bloei en in de hoeken van het terrein staan eveneens boomen, zoo ook links en rechts van de poort aan de binnenzijde. Het schijnen alle *nagasari*'s te zijn.

De ringmuur heeft hoekpilasters met bloemknopvormige topstukken.

In de vier *balé*'s bevindt zich telkens in het midden een *yoni*-vormig voetstuk, waarop iets schijnt te staan, dat echter tengevolge van verweering niet meer te herkennen valt. *Lingga*'s zijn het niet, beelden waarschijnlijk ook niet, zoodat veel pleit voor de opvatting van Galestin, die er den middelsten stijl van een vijfstijlige *balé* in zien wil ²⁾.

¹⁾ *Djago-monographie*, p. 59.

²⁾ TH. P. GALESTIN, o.c. p. 108.

Een merkwaardigheid, waarop Brandes niet uitdrukkelijk heeft gewezen en waar hij, indien hij het heeft opgemerkt, misschien geen weg mede heeft geweten, is het feit, dat uit de dakverdiepingen van de *méroe* stralen schieten, welke tezamen een zogenoamden Majapahitschen stralenkrans vormen. Deze stralen vangen eerst bij de tweede of derde dakverdieping (*toempang*) aan en hebben dus met den inhoud van de tempelkamer niets te maken.

Voorts ziet men naast den top van de *méroe*, behalve een zon, eenige vlammen, welke wij van andere tafereelen van de Djago-reliefs kennen en die het heilig, goddelijk, daemonisch of kortweg magisch geladen karakter van een voorwerp of godheid dan wel persoon kunnen uitdrukken ¹⁾.

Toch kan er twijfel bestaan of de bedoelde stralen en vlammen hier iets met de heiligheid van de *méroe* te maken hebben. Immers, wij weten, dat de goden alleen tijdelijk hun aardsche woning betrekken en dat deze buiten de door priesters geleide en met groote feestelijkheden gepaard gaande ceremonieën leeg staan. Van een dergelijke ceremonie is op onze afbeelding echter geen sprake — er is op het tempelsterrein geen muis te ontdekken; de poort is gesloten. De stralen en vlammen moeten hier dus wel iets anders aanduiden dan de magische uitstraling van een godheid, die zich in of op het bouwwerk zou bevinden.

Intusschen keeren wij tot onze vraag terug of deze afbeelding iets te maken kan hebben gehad met het bouwwerk, waarop zij voorkomt.

Zooals men zal weten, is de oorspronkelijke gedaante van de bekroning van Tjandi Djago onbekend. Onder de waarlooze steenen, welke op het tempelsterrein zijn opgesteld en die eens een plaats aan het bouwwerk moeten hebben gehad, kunnen wij wel talrijke onderdeelen en fragmenten van het lijstwerk der terrassen en het tempellichaam herkennen, doch — misschien met uitzondering van één stuk — niets van de dakgeledingen. Het is onder deze omstandigheden en bij een bouwwerk van den omvang van Djago niet aan te nemen dat van heel de geweldige

---

¹⁾ Zie bv. *Djago-monographie*, foto 81, 84, 85, 86, 94, 95, 98, 110, 117, 127, 130, 131 v.v., 151, 152 enz.

pyramide van een steenen dak niets zou zijn overgebleven. De praktijk heeft ons bij de meeste *tjandi's* geleerd, dat vooral de bewerkte, geornamenteerde en onregelmatig gevormde stukken als antefixen, bandversieringen e. d. m. gemeenlijk niet door de bevolking of fabrieken als bouwsteenen werden gebruikt en ter plaatse blijven liggen.

De conclusie moet dan wel zijn, dat het bouwwerk een houten dak heeft gehad van het bekende *méroë*-model met een groot aantal verdiepingen of *toempang's*. Het aantal daarvan is natuurlijk niet met zekerheid te bepalen, doch daar wij van Bali weten dat elf daarbij het hoogste getal uitmaakt, zou een *toempang*-dak van elf verdiepingen geen zinlooze gissing zijn.

De *méroë* van het relief nu heeft inderdaad een *toempang*-dak van elf verdiepingen, zoodat hier een mogelijkheid van overeenkomst blijkt te bestaan. Doch het heeft geen terrassen zooals Djago.

Dit laatste behoeft echter niet aan een gelijkstelling in den weg te staan, daar wij op grond van de jongste onderzoekingen rekening moeten houden met de mogelijkheid, dat Djago, evenals Djawi, was gerestaureerd, dan wel geheel of gedeeltelijk opnieuw opgebouwd. De *tjandi* zou er in de 13e eeuw — de tijd van hare stichting — anders hebben kunnen uitzien dan in de 14e eeuw, de tijd, waarin zij mogelijkerwijs op bevel van den Sumatraanschen Ādityawarman werd vernieuwd ¹⁾.

Wat voorts de vier het hoofdgebouw omgevende *balé's* betreft, zoo moge ik hier de aandacht vestigen op enkele in de 19e eeuwse berichten voorkomende passages. In de eerste plaats bij Raffles en voorts bij Hageman.

Raffles dan zegt in 1817: „At a short distance from this principal building, say fifty yards, stands the remains of what would appear to have been an elevated terrace of about twelve feet high. The ascent is on one side, by regular stone steps, still perfect.” ²⁾

Vijftig yards is een afstand van ongeveer 45 m en een hoogte van twaalf voeten komt neer op ongeveer 3.5 m.

¹⁾ Zie dit tijdschrift, deel LXXXVI (1936), p. 274 vv., waar ik op grond van enkele aan Djago op te merken eigenaardigheden getracht heb aannemelijk te maken dat de bouwval, welken wij thans kennen, niet uit de 13e, doch uit de 14e eeuw stamt.

²⁾ Zie ROUFFAER bij BRANDES, *Djago-monographie*, p. 107.

Hageman zegt voorts in 1853, dat ter weerszijden van het hoofdgebouw „hoofdaltaren” hebben gestaan, waarvan het zuidelijkste in zijn tijd nog ten deele bestond, doch niet meer was dan een massieve klomp grijsgrauwe steenen van ongeveer zeven voet (2 m) hoog, terwijl van het noordelijkste alleen nog maar de plaats te herkennen viel ¹⁾).

Nu is een afstand van 45 m voor een *balé* als op het relief afgebeeld wel groot, doch ook weer niet onmogelijk. De hoogte lijkt mij echter wel een bezwaar — een open *balé* moet men zonder trap en hoogstens met behulp van een opstapje van een paar treden kunnen beklimmen. De door Hageman opgegeven hoogte zou beter passen, doch hier moeten wij rekening houden met het feit, dat diens opgave vele jaren na die van Raffles verstrekt werd, zoodat inmiddels de hoogte van den bouwval kan zijn verminderd.

Aan den anderen kant moeten wij de regelmatige ligging der beide bouwvallen — ten Zuiden en ten Noorden van de *tjandi* — niet verwaarloozen, terwijl ook hier de mogelijkheid bestaat dat de restauratie en verfraaiing in de 14e eeuw van de oorspronkelijk eenvoudige houten *balé*'s grootere steenen bouwsels kan hebben gemaakt.

Hoewel de tot onze beschikking staande gegevens dus niets kunnen bewijzen, behoeven zij toch ook weer niet te pleiten tegen de veronderstelling, dat de reliefvoorstelling een afbeelding zou zijn van het oorspronkelijke tempelcomplex Jajaghu, alias Tjandi Djago ²⁾).

Hoe staat het echter met het verhaal, waarvan de onderhavige reliefreeks een afbeelding wil geven?

In het geval van Tjandi Djawi konden wij daarover niets te weten komen. Hier is dat anders.

Dank zij Van Stein Callenfels kennen wij den inhoud der reliefs nauwkeurig. Hij toonde aan dat het hier gaat om een episode uit het zoogenaamde *Pārthayajña*, handelende over de lotgevallen der

¹⁾ Zie dit tijdschrift, deel I (1853), p. 62 vv.

²⁾ Volgens mijn in bovengeciteerd artikel gegeven overwegingen zouden de reliefs en de terrassen uit de 14e eeuw dateren en dus niet, zooals bij Djawi het geval is, tot het oorspronkelijke bouwwerk behoord hebben.

Pāṇḍawa's vanaf de desastreuze dobbelpartij tot en met de ascese van Arjuna.

In zijn overzicht van de scene's, welke onze speciale aandacht hebben, zegt hij: „Hij (= Arjuna) komt op photo 149 tenslotte in het gezicht van de kluizenarij van Mahāyaṇi, terwijl hij verschillende kluizenaarsmeisjes aantreft, die hem naar binnen geleiden. De kluizenarij van Mahāyaṇi, zooals die wordt voorgesteld op de photo's 148/143, geeft een levendige impressie van de Oud-Javaansche woudkluizenarijen, zooals bv. die te Sagara volgens de beschrijving in den Nāgarakṛtāgama.”¹⁾

Zooals men ziet wordt met geen woord gerept van het tempelcomplex en zijn wonderbaarlijke *méroe*. De verwijzing naar de kluizenarij te Sagara zegt in dezen niets, daar Prapañca's beschrijving daarvan geen tempels vermeldt²⁾.

Het ziet er dus thans wel naar uit, dat de afbeelding van het complex opzettelijk is aangebracht en in deze meening worden wij nog aanmerkelijk versterkt als wij ons realiseeren, dat zij niet alleen in het midden van den achterwand van het bouwwerk voorkomt, doch daarbij zelfs zoo is gerangschikt, dat de as van het gebouw juist loopt door de afgebeelde *méroe* — een *méroe* met uitschietende stralen en magische vlammen! Opzettelijker kan het al niet.

Toch is hier voorzichtigheid geboden en wel om de volgende redenen.

Slaan wij den tekst van de Pārthayajña op en lezen wij de betreffende passage, dan zien wij dat in zang XIII uitvoerig beschreven staat hoe Arjuna bij een kluizenarij arriveert, waarbij een menigte van *méroe*'s te zien zijn. Een daarvan verheft zich met elf zeer schoone *toempang*'s in de hoogte en zijn top glanst als Sūrya (de zonnegod), die pas opkomt. Alle gelijk groote *balé*'s (er staat *panti*) hebben eveneens *toempang*-daken, met *arèn*-vezels gedekt. Volgt de beschrijving van het schoongeveegde erf, de Rāmāyaṇa-reliefs aan poorten en muren enz.

¹⁾ Zie dit tijdschrift, deel LVIII (1919), p. 361 vv., in het bijzonder p. 373.

²⁾ Nāgarakṛtāgama, zang 32-34. Editie KERN-KROM, p. 82-86.

Men ziet, Brandes had schoon gelijk toen hij een waarschuwend woord liet hooren tegen het verklaren van reliefs, waarvan men den tekst niet kent¹⁾. Thans blijkt dus, dat het afgebeelde complex in het verhaal past en daarin zonder meer moest voorkomen.

Toch geloof ik, dat wij ook nu nog het relief den rug niet mogen toekeeren en de mogelijkheid van een afbeelding van Djago op de *tjaṅḍi* zelve nog immer niet mogen schrappen.

Het feit, dat de *méroë* zich in de as van het gebouw bevindt en zijn lengte-as samenvalt met die van de *tjaṅḍi*, blijft opmerkelijk en wettigt het vermoeden van opzettelijkheid. Misschien had de beeldhouwer wel degelijk de stichting van Djago op het oog en dacht hij zelfs aan een toespeling op den in Djago bijgezetten vorst, dien hij dan met de figuur van Arjuna zou hebben vereenzelvigd.

Er is zelfs een aanwijzing voor te vinden, dat dit vermoeden inderdaad reden van bestaan heeft.

Zooals ik reeds elders in het voorbijgaan heb aangestipt, is de wijze van afbeelden van den Arjuna der Djago-reliefs tijdens diens ascese een zeer bijzondere. Beschouwt men die nauwkeurig, dan moet men tot de conclusie komen, dat de kluizenaar is voorzien van een regelrechte Buddha-haartooi²⁾. Zijn lokken zijn noch tot een kluizenaarstulband opgebonden, noch hangen zij neer als die van een kluizenaarsleerling, maar zij bestaan uit concentrisch gerangschikte krullen met een onmiskenbare *uṣṇiṣa* boven op het hoofd³⁾.

Nu weten wij, dat de reliefs van Djago grootendeels niet-buddhistische verhalen uitbeelden, zooals het Pārthayajña, doch tevens weten wij, dat de vorst, wiens bijzettingsheiligdom Djago was, daarin als Buddhist is bijgezet.

Mogen wij thans de veronderstelling wagen, dat deze buddhistische Arjuna der reliefs een toespeling was op een episode uit

¹⁾ *Het gevaarvolle van het verklaren van de relieftableau's aan de oude ruïnen op Java te vinden, als men den betrokken tekst niet kent, toegelicht aan het voorbeeld genomen uit de schilderijen aan het pēṅḍapattaras te Panataran*, in Not. B. G., XL (1902).

²⁾ Zie dit tijdschrift, deel LXXIII (1933), p. 458, n. 3. De daar geopperde verklaring lijkt mij door hetgeen thans kan worden opgemerkt achterhaald te zijn.

³⁾ Men zie vooral *Djago-monographie*, foto 188 (2 maal) en 191.

het leven van dien vorst, koning Wiṣṇuwarddhana van Singhasāri? En dat de *tjaṅḍi* en gebouwen in de bergen, die zulk een opvallende plaats in de serie innemen, een toespeling zijn op het op een berghelling gelegen Djago?

Wij weten te weinig van Wiṣṇuwarddhana's leven om te kunnen nagaan in welke opzichten de vergelijking van zijn lotgevallen met die van Arjuna zin had; wel weten wij, dat het treffen van zulk een vergelijking op zichzelf zeker niets ongewoons in de Oudjavaansche wereld moet geweest zijn — de leer der incarnaties van goden in vorsten moet vanzelf geleid hebben tot het veronderstellen van een zekere continuïteit en parallelisme in de verschillende verschijningsfazen ¹⁾.

Stof voor een dergelijke vergelijking was er overigens genoeg. Men behoeft maar te denken aan de tegenstelling tusschen de familie van Rājasa's (Ken Arok's) kinderen, waarvan Tohjaya op den voorgrond trad, en die van Tunggul Amētung's nazaten, welke in drie generaties den troon van Singhasāri hebben bezet — om onmiddellijk de vergelijking daarvan met die van Kaurawa's en Pāṇḍawa's voor mogelijk te houden. Indien ik mij niet al te zeer vergis is er ook een zeer bepaalde episode in Wiṣṇuwarddhana's leven aan te wijzen, welke een meer gedetailleerde uitwerking van deze vergelijking kon wettigen.

Ik bedoel het feit, dat Wiṣṇuwarddhana als jeugdig neef van koning Tohjaya, met zijn gezelschap Mahiṣa Campaka, door dien koning werd vervolgd en voor diens lagen vluchten moest in de woning van Sang Apaṅji Patipati, waar beiden in onbekendheid moesten leven. Het komt mij voor, dat de vergelijking van den boozen Tohjaya, die zijn neven uit den weg trachtte te ruimen, met den even boosaardigen Duryodhana, die zijn neven, de Pāṇḍawa's, naar het leven stond, zoozeer vanzelfsprekend was, dat het bepaald zou verbazen, indien zij niet getrokken was.

Maar er is nog een andere aanwijzing, dat de afbeelding van het tempelcomplex met een bijbedoeling kan zijn geschied. Het

¹⁾ Men vergelijke mijn opmerkingen inzake het vermoeden, dat in de Rāma-reliefs te Prambanan een dergelijke vergelijking zou schuilen (*Bijdr. Kon. Inst.*, 84 (1928), p. 125 vv.) en de pogingen van BERG om in de Oudjavaansche *kāvya*-literatuur iets dergelijks te ontdekken (*Bijdr. Kon. Inst.*, 97 (1938), p. 19 vv.).

valt namelijk op, dat het aan de achterzijde en niet aan de voorzijde is afgebeeld.

Wat kan den beeldhouwer ertoe gebracht hebben Arjuna op diens tocht niet vóór het complex af te beelden, zoodat dit laatste als het ware een achtergrond voor den held vormde, doch hem zijn weg te laten zoeken over het achterplan van het relief en de toeschouwers slechts steelsgewijs over den achtermuur een blik op het tempelcomplex te gunnen?

Ik geloof, dat deze ongerijmdheid slechts verklaard kan worden door aan te nemen, dat hij gedwongen was het tempelerf van de achterzijde af te beelden en dit kan toch alleen maar mogelijk geweest zijn, indien hij een getrouwe afbeelding moest geven van Tjandi Djago. Immers, de plaats, waar de beschouwer van het relief zich bevindt, is aan de achterzijde van het tempelerf gelegen. Wilde men dat erf dus natuurgetrouw uitbeelden, dan diende men den ingang naar het Westen te keeren en kon men, daar de beschouwer in het Oosten stond, dezen slechts een blik over den achtermuur toestaan¹⁾.

Niettegenstaande het feit, dat het verhaal op deze plaats een tempelerf eischt, blijf ik dan ook de overtuiging behouden, dat de beeldhouwer op zijn minst genomen de geboden gelegenheid te baat nam om een toespeling op Tjandi Djago en zijn vorst in zijn werk in te vlechten.

Batavia, Januari; November 1940.

---

¹⁾ Ik breng hier in herinnering, dat de afbeelding van Tjandi Djawi op de reliefs van dat bouwwerk geheel met de windstreken overeenkomt, d.w.z. wat in werkelijkheid in het Oosten ligt, bevindt zich ook op de afbeelding aan de Oostkant.

De Inscriptie van Ligor

door

Dr. F. D. K. BOSCH.

„Ainsi, les seules conclusions raisonnables que nous puissions tirer des inscriptions de Ligor sont : 1°. que la localité en question faisait partie en 775 A. D. du royaume de Śrīvijaya, 2°. qu' elle se trouvait sous la suzeraineté des rois de la dynastie Śailendra à une période subséquente. Rien ne prouve que le roi de Śrīvijaya ait appartenu à la dynastie des Śailendra”.

Met deze woorden uit Majumdar's artikel getiteld *Les Rois Śailendra de Suvarṇadvīpa* ¹⁾ werd enkele jaren geleden een nieuwe faze ingeluid in het veel bewogen onderzoek van de oude geschiedenis van Sumatra en Java. Voor het eerst toch werd hier verkondigd, dat het Sumatraansche rijk Çrīwijaya en het Midden-Javaansche rijk der Çailendra's in de 7e tot 9e eeuw, wel verre van onder één reeks van vorsten vereenigd te zijn geweest, zooals men het zich vroeger had voorgesteld, als twee onafhankelijke machten naast, ja vaak tegenover elkaar hebben voortbestaan en er niet vóór het jaar 1006 van het Groote Charter van Leiden een Çailendra-vorst op den troon van Çrīwijaya heeft gezeteld.

Deze opvatting van Majumdar heeft sindsdien den bijval geogst o. a. van Coedès ²⁾, Krom ³⁾ en Moens ⁴⁾ en hiermede schijnen voor goed van de baan te zijn geraakt de vroegere voorstellingen, welke aan het bestaan van een dynastieken band tusschen de beide rijken in het bedoelde tijdsgewricht als aan een axioma vasthielden.

---

¹⁾ Bull. Ecole Française Extr. Or., XXXIII, p. 127. Vgl. van denzelfden auteur *The Śailendra Empire. Journ. Gr. India Soc.*, I, 1934, en *Suvarṇadvīpa*, 1937, p. 207.

²⁾ *On the Origin of the Śailendras of Indonesia. Journ. Gr. India Soc.*, I, p. 64.

³⁾ Bij STAPEL, *Gesch. v. Ned. Ind.*, I, 1938, p. 161.

⁴⁾ *Çrīvijaya, Yāva en Kaṭāha*. Dit Tijdschrift, LXXVII, p. 452, 478.

We wagen het echter ons af te vragen of deze plotselinge omzwaai der communis opinio voorbestemd is van blijvenden aard te wezen. Heeft men wel een goeden ruil gedaan met het verwerpen van de bestaande opvattingen en het grifweg aanvaarden van de nieuwe? Of blijkt achteraf, dat Majumdar's theorie een niet minder groot aantal feiten onverklaard laat dan de oude deed, ja dat ze nieuwe moeilijkheden schept, waar die vroeger niet bestonden? En als dit zoo is, is er dan geen mogelijkheid om met behoud van wat uit de oude theorie bruikbaar is een nieuw beeld der historische gebeurtenissen te ontwerpen, waarin alle tot dusver bekende geworden feiten een plaats krijgen en verantwoord worden?

We willen een antwoord op deze vragen trachten te geven en achten het hiertoe onvermijdelijk de reeds vaak besproken inscriptie van Ligor nogmaals aan een onderzoek te onderwerpen.

Vooreerst een korte recapitulatie der feiten.

De ééne zijde van den steen (face A van Coedès) wordt van boven tot onder geheel gevuld met een inscriptie van 29 regels oud-Javaansch schrift, bevattende tien Sanskrit-strophen, waarvan de eerste vijf zijn gewijd aan de verheerlijking van een niet met name genoemden koning van Çriwijaya, de volgende drie aan de op initiatief van dezen vorst in het leven geroepen buddhistische stichtingen, en de laatste aan de dateering (697 çaka = 775 A. D.). Op de andere zijde (face B van Coedès) staan slechts vier regels oud-Javaansch schrift, aanvangend met het woord *swasti*, waarop een *prakṛti*-vers volgt, dat in het midden van een woord in den vierden *pāda* abrupt afbreekt. Ook deze tekst verheerlijkt een vorst, van wien niet het rijk, maar wel twee namen worden genoemd nml. Wiṣṇu en Çrī Mahārāja en die gezegd wordt uit het geslacht der Çailendra's te zijn voortgekomen¹⁾.

De eerste uitgever van het inschrift, Coedès, heeft zich niet in het bijzonder met de onderlinge verhouding der beide teksten bezig gehouden. Uit zijn bekende artikel van 1918²⁾ blijkt niet of hij ze voor twee verschillende inscripties houdt of tot een en dezelfde inscriptie behoorend; evenmin spreekt hij zich uit over de relatie tusschen de twee resp. op A en B genoemde vorsten.

¹⁾ Voor de verbeterde lezing van deze corrupte plaats zie MUS, BEFEO, XXIX, p. 448.   ²⁾ *Le Royaume de Srivijaya*, BEFEO, XVIII, p. 3.

Eerst door Krom werden de beide teksten met elkaar in nauw verband gebracht en werd er de belangrijke conclusie uit getrokken, dat de zich koning van Çriwijaya noemende vorst op A dezelfde is, die blijkens B tot het beroemde Çailendra-geslacht behoorde, dat over Java heeft geheerscht¹⁾. Het is onnoodig hier nogmaals uiteen te zetten, hoe, zich baseerend op de identiteit der vorsten op A en B, Krom gekomen is tot zijn conceptie van *De Sumatraansche periode der Javaansche Geschiedenis* en Stutterheim tot zijn opvattingen over *A Javanese Period in Sumatran History*. Genoeg zij het te constateeren, dat de bedoelde identiteit niet in twijfel is getrokken tot op het oogenblik van het verschijnen van Majumdar's studie. Hierin nu spreekt deze de meening uit: 1° dat het woord *swasti* aan het begin van de tweede inscriptie bewijst, dat hiermede een nieuwe, zelfstandige tekst aanvangt, die geen deel uitmaakt van de tweede; 2° dat een vergelijking van de op A en B gebezigde schriftsoorten aantoonde, dat de inscripties uit denzelfden of nagenoeg denzelfden tijd dateeren, maar niet door dezelfde hand zijn uitgevoerd, noch op hetzelfde tijdstip; 3° dat in de wijdloopige verheerlijking van den koning van Çriwijaya in de eerste inscriptie deze nergens gezegd wordt te behooren tot het Çailendra-geslacht, terwijl anderzijds Çriwijaya niet genoemd wordt in het tweede inschrift, dat niet alleen melding maakt van een *Rājādhirāja* en een *Prabhu* van de Çailendra-dynastie, maar ook twee van zijn namen noemt: *Wiṣṇu* en *Mahārāja*. Hieruit concludeert Majumdar „jusqu'à preuve contraire”: „que les deux inscriptions doivent être considérées comme émanant de personnes différentes, la face B étant manifestement postérieure à la face A.” Waarop aansluiten de aan het begin van dit artikel geciteerde woorden.

Gaan we nu na of de door Majumdar aangevoerde argumenten den toets der kritiek kunnen doorstaan, dan zal n. h. m. v. het tweede al dadelijk moeten worden afgewezen. Immers, wanneer er ook al verschillen tusschen enkele lettervormen op de beide zijden van den steen zijn aan te wijzen²⁾, dan zijn deze zoo on-

¹⁾ *De Sumatr. periode der Jav. Gesch.*, 1919, p. 15. Zie ook VOGEL, *Het Koninkrijk Çrivijaya. Bijdr. Kon. Inst.*, 75.

²⁾ Majumdar heeft van de door hem opgemerkte verschillen geen voorbeelden aangehaald. Ook Coedès is van meening, „que l'écriture est sensiblement différente d'une face à l'autre” en haalt als bewijs hiervoor

belangrijk en vallen ze zoo geheel binnen de grenzen van wat voor elk door menschenhand gevormd letterschrift normaal moet heeten, dat ze geen gewicht in den schaal leggen tegenover de sprekende gelijkenis, die er onmiskenbaar tusschen beide bestaat, een gelijkenis, die zich uitspreekt zoowel in de typen der letterteekens afzonderlijk als in de talrijke eigenaardigheden, die gezamenlijk het schriftbeeld vormen en aan het letterschrift zijn persoonlijk karakter verleen. Er is dan ook m.i. geen twijfel mogelijk of de inschriften op A en B zijn niet alleen op hetzelfde tijdstip maar ook door dezelfde hand uitgevoerd.

Uit het bovenstaande volgt, dat de steen van Ligor óf twee gescheiden mededeelingen behelst, die door denzelfden persoon op schrift zijn gesteld, óf twee bij elkaar behoorende inscripties. Hier komt Majumdar's eerste argument ter sprake, immers het woord *swasti* aan het begin van B zou volgens hem bewijzen, dat hiermede een nieuwe, zelfstandige tekst aanvangt en we derhalve met twee verschillende inschriften te doen zouden hebben.

Voordat we op dit punt nader ingaan zullen we omtrent de onderlinge verhouding van A en B tot meer klaarheid zien te komen.

We moeten hierbij vooropstellen, dat het vervaardigen van een steeninscriptie in den Hindoe-Javaanschen tijd naar alle waarschijnlijkheid aan twee verschillende personen was toevertrouwd: den schriftkundige, wiens taak het was de letterteekens met krijt of houtskool op den steen aan te brengen, en den ongeletterden handwerksman, steenhouwer van beroep, die de hem voorgeteekende letters in den steen had uit te beitelen ¹⁾. Wanneer nu het

---

aan „que sur la face inachevée certains caractères, notamment s, ont une forme un peu plus évoluée”. Ik heb deze verschillen ondanks nauwkeurige vergelijking van alle karakters op A en B niet kunnen ontdekken, behoudens bij de s, waarvan de voorpoot op A aan het benedeneind een zwakke ronding vertoont, die op B niet voorkomt. Ik meen echter aan dit alleenstaande, minuscule verschil geen te groote beteekenis te mogen toekennen.

¹⁾ Een merkwaardig voorbeeld van deze arbeidsverdeeling — waarop prof. Vogel zoo vriendelijk was mijn aandacht te vestigen — geeft de in 1911 in den grooten stūpa achter den Nirwāna-tempel te Kasiā (Gorakhpur, United Prov.) gevonden koperen plaat, dragende een opschrift, waarvan alleen de eerste regel in het koper is gegrift en het daarop aansluitende deel van den tekst bewaard gebleven is in den vorm van

geval zich voordeed, dat de beide zijden van den steen over de geheele oppervlakte door den schriftkundige met letterschrift waren voorzien, dat door den steenhouwer moest worden nagebeiteld, maakte het voor den laatste natuurlijk geen verschil uit of hij met de voor- of met de achterzijde begon, en zoo laat het zich zeer goed denken, dat bij den steen van Ligor de man zijn taak is aangevangen met het bebeitelen van de zijde van den steen, die als achterzijde was bedoeld (A), deze zijde geheel met schrift vulde, vervolgens overging op de keerzijde van den steen, die het begin van den tekst bevatte (B), en hierop vier regels schrift had aangebracht toen hij door de een of andere oorzaak in zijn arbeid werd gestoord en de rest van den tekst onvoltooid liet¹⁾.

Bij dezen veronderstelden gang van zaken zouden we dus ééne inscriptie voor ons hebben, die op B met *swasti* aanving, vervolgens een hiaat vertoonde en met den tekst op A eindigde.

Deze mogelijkheid vooropgesteld zijnde, vragen we ons af of de door Majumdar bepleite opvatting nog wel langer recht heeft op de algemeene instemming, waarmede zij bij hare verschijning is begroet.

In de eerste plaats vertoont zij de anomalie, waarvan weliswaar in de epigraphie meer voorbeelden bekend zijn, maar die toch tot

---

letterschrift, dat met zwarte inkt is uitgevoerd en blijkbaar met een rieten pen op het metaal is gebracht. Pargiter merkt hierbij op (*Ann. Rep. ASI 1910-11*, p. 74): „One most interesting feature in the plate is that it reveals how copper-plates were inscribed. The inscription was first written out in ink on the plate, and when the ink had dried the plate was given to the engraver to cut the written letters into the metal . . . The engraver who was employed to cut the letters in the metal [van de Kasiā-plaat] was manifestly inexperienced and did not know how to incise them aright . . . Hardly any letter that recurs is incised twice alike. In fact his work was so unsatisfactory, that the incision of the rest of the inscription was given up and the plate was accepted as it was, written only in ink”.

¹⁾ Er is nog een andere mogelijkheid, nml dat de steenhouwer met de voorzijde B is begonnen en, nadat hij daarvan de vier, belangrijke mededeelingen behelzende beginregels op schrift had gebracht, opdracht heeft gekregen, de rest van het inschrift op deze zijde voorloopig niet af te maken — waarschijnlijk vanwege de onbelangrijkheid van dit stuk tekst — en onmiddellijk over te gaan tot de uitvoering van zijde A, die weer wèl gewichtige mededeelingen bevatte. De bedoeling om het hiaat op B later aan te vullen zou dan niet tot uitvoering zijn gekomen.

de hooge uitzonderingen blijft behooren, dat nml. door een vorst een bestaanden steen met inscriptie is gebruikt om er een eigen inschrift op te laten aanbrengen.

In de tweede plaats doet zich het zonderlinge geval voor, dat in de eene inscriptie 's vorsten eigennaam en dynastie worden genoemd zonder vermelding van zijn rijk en in de tweede inscriptie juist wel het rijk wordt vermeld, maar de naam van den vorst verzwegen wordt.

In de derde plaats eischt het feit nadere verklaring, dat de tekst op A zonder de gebruikelijke aanhef midden in de verheerlijking van den vorst van Çrīwijaya aanvangt.

Ten slotte, en dit is ons voornaamste bezwaar, is Majumdar in gebreke gebleven om het optreden van Java te Ligor aannemelijk te maken. Wanneer toch B in later tijd en door een anderen vorst is uitgevaardigd dan A, moet volgens Majumdar worden aangenomen, dat de vorst van B, d.i. de Çailendra-vorst van Java, onmiddellijk nadat de stichtingen van den op A verheerlijkten vorst van Çrīwijaya tot stand waren gekomen, hetzelfde gebied in bezit heeft genomen en er ten teeken van zijn souvereiniteit de inscriptie B heeft uitgevaardigd¹⁾. Maar welk voordeel kon er voor Java gelegen zijn in het bezetten van de landengte op zoo verren afstand van zijn eigen invloeds- en belangensfeer? En zoo er al eenig voordeel heeft bestaan, is het dan aannemelijk dat het Javaansche rijk, hetwelk zich in de 8e eeuw stellig nog niet tot een belangrijke zeemogendheid had ontwikkeld, het ter zee wél reeds zeer machtige Çrīwijaya heeft kunnen overvleugelen en op zoo'n verpletterende wijze verslaan, dat het een der belangrijkste steunpunten voor Çrīwijaya's handel langs en over den isthmus kon veroveren en dit nog wel onmiddellijk nadat Çrīwijaya zelf er vasten voet had gekregen en er zich waarschijnlijk duchtig versterkt had?

Met al deze zonderlinge en onverklaarde feiten voor oogen zal men zich moeten afvragen of niet een veel plausibeler oplossing dan de door Majumdar voorgestelde wordt verkregen wanneer men

---

¹⁾ MOENS neemt aan (l.c. p. 452, 478) dat het „naschrift” van den Çailendra-vorst een volle eeuw na 775 is aangebracht, nml. in de periode 873-890. Dit lijkt mij uitgesloten met het oog op het letterschrift.

Oorkonde van Nālandā		O. J. O. IV 797
Warmasetu (uit het maangeslacht)	Wīrawairimathana (Yawabhūmipāla, Çailendrawaṃçatilaka)	
Tārā	Samarāgrawīra	Samarotungga, rake Panunggalan
} Bālaputradewa (Suwarṇadwīpādhipa)		

aanneemt hetgeen Chhabra reeds heeft vermoed ¹⁾: dat A en B één inscriptie vormen, die met B aanvangt en op A eindigt. We krijgen hiermede een praçasti van een normalen vorm en een niet minder normalen inhoud. Het stuk zou aanvangen met *swasti* en daarop de verheerlijking laten volgen van den vorst-uitvaardiger der inscriptie, vermeldende eerst zijn namen en dynastie, dan het rijk waarover hij regeert, met als slot de stichtingen en de dateering. Het eenige abnormale van den aldus gelezen tekst zou bestaan in het ontbreken van het middengedeelte der verheerlijking, van welk verschijnsel we boven een verklaring hebben trachten te geven.

Welke zijn nu de consequenties van de hier voorgestelde, veranderde lezing?

We moeten het met Majumdar eens zijn, dat geen enkele grond aanwezig is om ons het rijk Çrīwijaya van de inscripties van Kedoekan Boekit, Talang Toewo enz. onder de heerschappij van een Çailendra geplaatst te denken; daarentegen zal, in afwijking van zijn meening, dat niet vóór het jaar 1006 van het Groote Charter van Leiden het Sumatraansche rijk onder een Çailendra

¹⁾ *Expansion of Indo-Aryan Culture during Pallava Rule. Journ. As. Soc. Bengal*, I (1938), p. 162.

Oork. v. Keḍoe 907	Inscr. v. Kalasan 778	Inscr. v. Ligor 775
rakai Panangkaran	Panamkaraṇa	
rakai Panunggalan		Wiṣṇu (warman), Çrī Mahārāja

stond, de opvatting moeten gelden, dat vóór de uitvaardiging van de inscriptie van Ligor een Çailendra-vorst van Java, genaamd Wiṣṇu(warman) of Çrī Mahārāja, den troon van Çrīwijaya heeft bestegen, als heerscher over dat rijk de landengte in bezit nam, hiermede bepaalde politieke oogmerken dienende, en vervolgens aldaar de in de inscriptie vermelde vrome stichtingen tot stand bracht.

Ten einde nu voorts het aan het bewind komen van den Çailendra-vorst in Çrīwijaya te verklaren, zal gebruik kunnen worden gemaakt van de zeer aannemelijke gissing van Krom ¹⁾, dat de Warmasetu van de oorkonde van Nālandā koning van Çrīwijaya was en het huwelijk met diens dochter Tārā den Çailendra-prins Samarāgrawira op den Sumatraanschen troon bracht.

Op de volgende wijze kan deze gissing nader worden uitgewerkt: Zijn de Wiṣṇuwarman van Ligor en de Samarāgrawira van Nālandā een en dezelfde persoon, dan moet deze, op grond van de naamsovereenkomst, waarschijnlijk ook worden gelijkgesteld met den in O. J. O. IV van 797 genoemden Samarottunga rake Panunggalan, die weer dezelfde is als de rakai Panunggalan van

¹⁾ Bij STAPEL, l.c., p. 162.

de oorkonde van de Keḍoe van 907. Daar tusschen de rakai's Panangkaran en Panunggalan van deze laatste oorkonde geen andere vorst wordt genoemd en de laatste derhalve waarschijnlijk de vader van den eerste is geweest, zal de vader van den Samarāgrawīra van Nālandā d.i. Çri Wirawairamathana, koning van Java en behoorende tot het Çailendra-geslacht, ook zijn te identificeren met den rakai Panangkaran van Keḍoe, die weer dezelfde is als de kariyāṇa Panamkaraṇa van Kalasan ¹⁾.

Dit wat de onderlinge verhouding der op de diverse inscripties genoemde vorsten betreft.

Wat valt er nu verder op te maken uit de combinatie der gegevens, die in deze inscripties zijn vervat?

Laten we de duistere herkomst der Çailendra's buiten beschouwing, dan zal, aangenomen, dat koning Sañjaya niet, de rake Panangkaran wel tot den Çailendrawamça heeft behoord, terwijl desondanks de laatste in de oorkonde van de Keḍoe als de opvolger van Sañjaya wordt genoemd, o.i. de meest waarschijnlijke veronderstelling deze zijn en blijven ²⁾, dat de rake Panangkaran is ingetrouwd in de familie van Sañjaya. Wanneer er nu verder gelet wordt op het feit, dat na de inscriptie van Tjanggal uit 732 geen enkele inscriptie of ander document tot ons is gekomen, waaruit zou blijken, dat Midden-Java reeds kort na genoemd jaar tot het Buddhisme zou zijn overgegaan, doch dat eerst in 775 door de inscriptie van Ligor en vervolgens door de inscripties van Kalasan en Keloerak de bewijzen van een sterke buddhistische activiteit, uitgaande van Çailendra-vorsten, worden geleverd, dan is de meest voor de hand liggende verklaring van dit alles ongetwijfeld, dat de Çailendra-koning, de rake Panangkaran, en zijn zoon, de rake Panunggalan, waarschijnlijk kort

¹⁾ De bovenstaande gelijkstellingen kunnen niet worden gehandhaafd indien niet de datum van de oorkonde van Nālandā, welke ik bij benadering op 860 meende te moeten stellen (Dit Tijdschrift, XXV, p. 512) op zijn minst 30 jaar wordt vervroegd. Immers Samarāgrawira = r. Panunggalan was in 797 nog aan de regeering, maar is waarschijnlijk kort daarna gestorven en door den r. Warak opgevolgd (in 829 is diens opvolger de r. Garung reeds aan het bewind). Zijn zoon Bālaputra heeft dus vermoedelijk in het eerste kwart der 9e eeuw geregeerd en het is tijdens deze regeering dat de Nālandā-oorkonde werd uitgevaardigd.

²⁾ Dit Tijdschrift, LXVIII, p. 27.

vóór 775 tot het Buddhisme bekeerd zijn en wel als gevolg van het huwelijk van den laatste met de buddhistische prinses Tārā¹⁾, dochter van den koning van het reeds lang te voren gebuddhiseerde rijk Çrīwijaya.

Het bovenstaande leidt ons ertoe, gissenderwijs den loop der gebeurtenissen op Sumatra en Java als volgt te reconstrueeren.

In de achtste eeuw regeerde over Çrīwijaya een dynastie waarvan niet meer bekend is dan dat zij buddhistisch was, uit het Maangeslacht stamde en Warmasetu een der vorsten eruit was. Op Java heerschte in 732 koning Sañjaya, die de Çiwaïetische gezindte was toegedaan, doch wiens opvolger (schoonzoon?) uit het Çailendra-geslacht, de rake Panangkaran van de inscripties van Keḍoe en Kalasan, tot het Buddhisme overging, zulks naar aanleiding van het huwelijk van zijn zoon Samarāgrawīra met Tārā, de dochter van Warmasetu. Door dit huwelijk, dat vóór 775 moet hebben plaats gehad, kwam de Javaansche prins onder de namen Wiṣṇu(warman) en Çrī Mahārāja op den troon van Çrīwijaya, veroverde den isthmus en vaardigde er de inscriptie van 775 uit, terwijl zijn vader, de rake Panangkaran, drie jaren later de tjaṇḍi Kalasan stichtte. Na den dood van den laatste werd Samarāgrawīra-Wiṣṇu(warman) mede koning van Java en regeerde er met den titel rake Panunggalan en onder den naam Samarattungga tot na het jaar 797 (O. J. O. IV)²⁾.

¹⁾ Dit is reeds door STUTTERHEIM vermoed (*Jav. Period*, p. 9). In Tārā zag hij echter ten onrechte een dochter van den Bengaalschen koning Dharmapāla (Vgl. dit Tijdschrift, LXIX, p. 141).

²⁾ Het is onzeker of de vorst der inscr. van Keloerak (782) met den r. Panangkaran dan wel met den r. Panunggalan moet worden geïdentificeerd. Coedès heeft er op gewezen (*Journ. Gr. India Soc.*, I, p. 65), dat het hem op deze inscriptie toegekende epitheton Wairiwarawīramardana „vernietiger van de voortreffelijkste der vijanden”, zich laat vergelijken met dat van den vorst van Ligor (B) *açeṣasarvāriḡhamada* „vurig verlangend naar de slachting van zijn ontelbare vijanden”, en hiermede niet onwaarschijnlijk dezelfde persoon bedoeld is. Wat m.i. bovendien voor deze gelijkstelling pleit is de naam van den koning van Keloerak (Dharaṇi)-Indra-(warman), waarin Dharaṇi-Indra een synoniem is van Wiṣṇu, den naam van den koning van Ligor. Is inderdaad de vorst van Keloerak dezelfde als die van Ligor, dan zou hieruit volgen, dat de r. Panangkaran tusschen 778 en 782 is overleden en zijn zoon, de r. Panunggalan, hem in denzelfden tijd is opgevolgd. — Hiertegenover

Is het bovenstaande juist, dan verbergt zich onder de namen Samarāgrawīra- Wiṣṇu(warman)-Mahārāja-Samarottungga-rake Panunggalan een en dezelfde persoon en wel een van de machtigste heerschers uit de geschiedenis van den Archipel, immers koning van het buddhistische dubbelrijk Çriwijaya-Java. In hem ook zullen we moeten zien den stamvader van den Sumatraanschen tak van het Çailendra-geslacht, waaruit zouden voortkomen de koningen Cūdāmaṇiwarman en Mārawijayottunggawarman, die in de elfde eeuw den troon van het andere machtige dubbelrijk, Kaṭāha-Çriwijaya, zouden bezetten.

In het bovenstaande is gebruik gemaakt van *O. J. O.* IV, waarvan het jaartal vroeger als 769 *çaka* = 847 A. D. is gelezen, maar door Goris in 719 *çaka* = 797 A. D. werd verbeterd ¹⁾. Deze correctie is daarom van groot belang, omdat de erin genoemde rake Panunggalan, die vroeger in het midden der 9e eeuw was gesteld, thans een plaats krijgt in het laatst der 8e eeuw, met welke verschuiving weer de gewichtige vraag samenhangt tot hoe lang de heerschappij der Çailendra's op Java heeft geduurd.

Van de bekende lijst van 907 is tot dusver alleen de rakai Panangkaran en thans ook de rakai Panunggalan met zekerheid als een Çailendra herkend. De op den laatste volgende rakai Warak is nog niet in de epigraphie teruggevonden, terwijl no. 4, de rakai Garung, indien deze naam mag worden geïdentificeerd met de bekende districtshoofdplaats bij den Diëng ²⁾, eerder wijst op verband met het Çiwaisme der heiligdommen daar in de omgeving dan met het buddhistische geloof der Çailendra's. Een en ander schijnt te pleiten voor de veronderstelling, dat de Çailendra's in 797 nog over Java regeerden, doch reeds vóór het jaar 829 van de

---

staat echter het feit, dat het epitheton wairiwarawīramardaṇa van den koning van Keloerak niet alleen naar de beteekenis, maar ook naar den klank een opvallende gelijkenis vertoont met den naam Wirawairimathana van den Javaanschen koning van Nālandā (vgl. dit Tijdschrift, LXV, p. 520), dien we boven met den 1. Panangkaran van Kalasan en Keḍoe hebben vereenzelvigd. Houdt men aan deze identificatie vast, dan zou de laatstgenoemde vorst nog tot na 782 hebben geregeerd en de opvolging door zijn zoon tot een niet nader te bepalen tijdstip vóór 797 worden verschoven. ¹⁾ Dit Tijdschrift LXX, p. 160.

²⁾ STUTTERHEIM, dit Tijdschrift LXXV, p. 431.

inscriptie van Pengging, waarin de rakai Garung wordt genoemd, door de Çiwaïetische afstammelingen van koning Sañjaya vervangen waren. De buddhistische periode van de Midden-Javaansche geschiedenis onder de Çailendra's zou dan slechts geduurd hebben vanaf het huwelijk van Samarāgrawīra, omstreeks 770, tot vóór het jaar 829.

Het spreekt van zelf, dat de aanzienlijke bekorting dezer periode in vergelijking met den tijd die men er tot dusver voor had uitgetrokken (ca 750-760) ernstige moeilijkheden scheidt met betrekking tot de vraag hoeveel tijd er benoodigd is geweest voor den bouw van de talrijke en omvangrijke monumenten, in de Keḍoe en de Prambanan-vlakte, welke algemeen en op goede gronden aan de Çailendra's worden toegeschreven. Vooral als men zich voorstelt, dat de Keḍoe'sche en Prambanansche heiligdommen na elkaar tot stand zijn gekomen, kan men moeilijk inzien hoe de geweldige arbeid daaraan verbonden binnen de zestig jaar tijds kan zijn verricht. De eenig mogelijke oplossing van dit probleem dunkt ons hierin te zijn gelegen dat men aanneemt, dat vader en zoon tegelijkertijd van hun vrome gezindheid hebben blijk gegeven, de eerste te Prambanan, de andere in de Keḍoe. De rake Panunggalan zou dan, na door zijn huwelijk met de Sumatraansche prinses tot het Buddhisme bekeerd en koning van Çriwijaya te zijn geworden, de tjaṇḍi Mendoet hebben doen bouwen en dit heiligdom hebben bestemd voor de vereering van dezelfde godheden — Padmapāṇi, den Māra-dooder (Çākyamuni) en Wajrapāṇi — voor wie hij beelden te Ligor deed oprichten. De bouw van Baraboeḍoer door denzelfden vorst zou dan te zelfder tijd kunnen zijn aangevangen en tegen het einde zijner regeering zijn beëindigd. In 778 volgt dan de stichting van de aan Tārā gewijde tjaṇḍi Kalasan, ondernomen door den rake Panangkaran ter eere van de prinses Tārā, zijn schoondochter, aan wie hij zijn bekeering tot de buddhistische heilsleer te danken had ¹⁾. Volgt de bouw van de tjaṇḍi Sari en van nog vele andere heiligdommen te Prambanan waaronder de tjaṇḍi Sewoe. De stichting van dit

¹⁾ Het verband tusschen den aan Tārā gewijden tempel en de Tārā geheeten prinses is reeds door STUTTERHEIM gelegd, *Jav. Period*, p. 9 (Zie hierover nog dit Tijdschrift, LXIX, p. 141).

grootste en kostbaarste der heiligdommen in de omgeving heeft, naar we vermoeden, eerst plaats gehad, toen de rake Pangkaran was overleden en zijn zoon, de rake Panunggalan, koning van het dubbelrijk Çrīwijaya-Java was geworden.

Ook wanneer op de boven aangegeven wijze het ernstigste bezwaar tegen den korteren duur der Çailendra-periode wordt ondervangen, zal ongetwijfeld bij menigeen twijfel blijven bestaan aan de mogelijkheid, dat de stichting en voltooiing der voornaamste buddhistische heiligdommen op Midden-Java zich binnen de zestig jaar tijds heeft voltrokken. Hierbij valt echter te bedenken, dat de hulpbronnen der beide rijken, Çrīwijaya en Java, ter beschikking stonden om de snelle totstandkoming van vrome werken te bevorderen. Voorts: dat er in de Oostersche kunstgeschiedenis andere en nog treffender voorbeelden bekend zijn van vorstelijke stichtingen, uitgevoerd met een snelheid en in een hoeveelheid, die ons voorstellingsvermogen schier te boven gaan. We behoeven in dit verband slechts te herinneren aan de „bouwwoede” van den buddhistischen koning van Kambodja Jayawarman VII (1181-na 1201), welke zich uitvierde in een uiterst kort tijdsverloop en in een zoo verbazingwekkende kwantiteit van bouwwerken, dat daarbij vergeleken alles in het niet verzinkt, wat de Çailendra-kunst op Java heeft voortgebracht.

Wenken bij de vervaardiging van kaarten voor gebruik in musea

door

Dr. A.N.J. Th. à Th. VAN DER HOOP.

De taak van het moderne museum wordt meer en meer paedagogisch opgevat. De bezoekers, oud en jong, moeten in het Museum niet alleen kijken, maar zij moeten er iets leeren; als zij het museum verlaten moeten zij althans een klein beetje meer weten dan toen zij het binnentraden.

De middelen, waarmede dit paedagogische doel in de groote, moderne musea wordt nagestreefd zijn vele, bij voorbeeld:

- etiketteering,
- gedrukte, populaire gidsjes,
- rondleiding door deskundigen,
- voordrachten,
- filmvertooningen.

Een ander middel springt minder in het oog, omdat het in de verzamelingen zelf belichaamd is; het is echter misschien het belangrijkste van alle. Wij bedoelen dit: de verzameling moet voor zich zelf spreken. De keuze, de groepeerling en de wijze van uitstalling der voorwerpen bepalen in hooge mate de meerdere of mindere opvoedkundige waarde der verzameling. Mede hierom is een scheiding tusschen een openbare- en een studieverzameling geboden.

Een belangrijk opvoedkundig hulpmiddel in het museum vormen kaarten. Er is vrijwel niet één soort museum denkbaar, waar kaarten niet noodig zijn.

In een ethnografisch museum kunnen op kaarten worden aangegeven bevolkingsgroepen, taalgebieden, het voorkomen van bepaalde huisvormen en wat niet al.

In een praehistorische verzameling worden de verspreiding van de praehistorische culturen, de migraties en de ligging van de voornaamste vindplaatsen kartografisch verduidelijkt.

In een handelsmuseum zal de kaart den bezoeker leeren, waar de voornaamste handelscentra liggen, waar de productiegebieden, langs welke lijnen import en export zich bewegen, terwijl ook allerlei statistische gegevens in verband met het geografisch milieu in de kaart kunnen worden vastgelegd. En zoo zouden er vele andere voorbeelden te noemen zijn.

Voorts is voor ieder museum, dat een bepaald gebied bestrijkt, een overzichtskaart van dat gebied nuttig.

De kaart is ook hierom in het museum bijzonder op haar plaats, omdat zij zich aanpast aan de werkwijze van het museum. Het publiek bezoekt het museum niet om te lezen maar om te kijken. Daarom moeten verklarende bijschriften, gedrukte gidsjes enz. ook altijd bescheidenlijk op den achtergrond blijven. De groote meerderheid van de bezoekers is visueel ingesteld. Wanneer wij dus bij voorbeeld in een museum de verspreiding van een bepaalde diersoort willen voorstellen en aan het publiek bijbrengen, dan kunnen wij dit doen door het dier ten toon te stellen met daarnaast een etiket, waarop staat geschreven waar het dier voorkomt, maar veel beter doen wij het met een eenvoudige, duidelijke kaart, waarop kleine modellen van het dier zijn neergezet. Dat „pakt” meer en de bezoeker onthoudt het beter.

De kaart trekt ook meer de aandacht dan gedrukte of geschreven inlichtingen, omdat de kaart een eigen schoonheid kan hebben, op zichzelf „a thing of beauty” kan zijn; het publiek ziet graag een mooie kaart.

De basis voor het meeste kartografische werk in het museum is en blijft de kaart van den Topografischen Dienst. Evenmin als de „stafkaarten” echter als wandkaarten bij het onderwijs bruikbaar zijn, evenmin zijn zij in het museum op hun plaats. De „stafkaarten” bevatten voor het museum te veel détails en zijn daardoor te moeilijk leesbaar en te weinig overzichtelijk. Bovendien zullen kaarten op papier spoedig verbleeken. Een stafkaart in een lijstje is in het museum een onding.

Algemeene en bijzondere kaarten.

De kaarten voor museumgebruik kan men naar het doel indeelen in algemeene en bijzondere kaarten. De term

algemeene kaart is zonder meer duidelijk. Met bijzondere kaarten bedoelen wij kaarten, die dienen om een bepaald verschijnsel of een groep van verschijnselen aan te geven.

Algemeene kaarten.

Algemeene kaarten zullen meestal gecopieerd worden van de kaarten van den Topografischen Dienst. Zij moeten echter veel eenvoudiger, duidelijker en overzichtelijker zijn. Zij vormen dus als het ware excerpten van de „stafkaarten”; dit „generaliseeren” nu stelt ons voor de moeilijke keuze: wat zullen wij overnemen en wat niet. Het beste is daarbij, de leiding te aanvaarden van hen die het beter weten, dat zijn de geografen, die de kartografische gegevens reeds vroeger hebben vereenvoudigd om er overzichtskaarten en atlassen uit samen te stellen. Wij copieeren dus de lijnen van de „stafkaart”, maar gebruiken daarnaast een gewonen atlas om te zien, wat wij zullen overnemen en wat weglaten; als een soort „zeef” dus; het spreekt vanzelf, dat wij daarbij den atlas niet slaafs behoeven te volgen, maar als leidraad kan hij goede diensten bewijzen. Voor Nederlandsch-Indië is het bekende schoolatlasje van Van Gelder en Lekkerkerker zeer bruikbaar als zeef. Ook kunnen wij als zeef gebruiken een kaart van den Topografischen Dienst op kleiner schaal. Zoo werd in het Museum te Batavia een reliefkaart van Bali gemaakt volgens de stafkaart 1 : 50.000, terwijl als zeef werd gebruikt de kleinere kaart van den Topografischen Dienst schaal 1 : 200.000. Ook de *Atlas van Tropisch Nederland* zal goede diensten kunnen bewijzen.

Bij het generaliseeren van de kaart wordt niet alleen gekozen wat wel, wat niet zal worden overgenomen, maar bovendien worden de vormen vereenvoudigd; de kleinste bochtjes van een rivier bij voorbeeld zullen worden weggelaten; een groep dicht bij elkander gelegen maar gescheiden sawahs wordt als één sawah-complex weergegeven. Over de techniek van dit werk leze men: Dr. A. J. Pannekoek, *Het weergeven van de plaatsen op topografische overzichtskaarten*, *Jaarverslag van den Topografische Dienst in Nederlandsch-Indië over 1937*, blz. 90 — 113.

Bij het generaliseeren van de kaart zullen de teekens van de stafkaart dienovereenkomstig moeten worden gewijzigd, terwijl

bovendien het feit, dat wij een andere techniek gebruiken dan de Topografische Dienst (schilderen tegenover drukken) soms tot eenige wijziging dwingt. Men wijk echter van het systeem van den Topografischen Dienst niet meer af dan noodig is.

Bij de bovengenoemde reliefkaart van Bali in het museum te Batavia werden slechts drie kleuren voor het terrein gebruikt, namelijk donkergroen voor bosch, bruingroen voor tegalans, tuinen enz., en helder lichtgroen voor sawahs. Verder een middelsoort groen voor kampongs, rood voor wegen en blauw voor water.

Bij een groote reliefkaart van Java, 1 : 100.000 (afb. 1) werd een iets andere methode gevolgd. Hier werd gebruikt: donkergroen voor bosch, helder lichtgroen voor sawahs, bruingroen voor tuinen en tegalans; de hoofdplaatsen werden rood weergegeven in plattegrond-vorm, de kleinere plaatsen werden voorgesteld door zwarte cirkeltjes, met rood opgevuld; de kampongs, welke op de topografische kaarten zijn weergegeven in groen, in plattegrond, vielen; zodoende bleef de middelsoort groen over om te worden gebruikt voor cultuurondernemingen, die op Java een te belangrijke plaats innemen om ze niet afzonderlijk aan te geven. Zoo zal iedere kaart zijn eigen eischen stellen en om een eigen oplossing vragen. Zooveel doenlijk streve men echter naar uniformiteit en men gebruike daarbij de topografische kaart als richtsnoer.

De schaal van de kaart is van het grootste belang en moet met zorg worden gekozen. In de eerste plaats moet men uitrekenen hoe groot de voltooide kaart ongeveer moet worden. De beschikbare ruimte zal meestal beperkt zijn; een al te groote kaart kan bovendien onoverzichtelijk, of laten wij in dit geval liever zeggen onoverzienbaar, worden. Op een te kleine kaart daarentegen kunnen te weinig details worden weergegeven.

Heeft men zoo ongeveer de gewenschte afmeting bepaald, dan dient te worden nagegaan, welke topografische kaarten van het af te beelden gebied beschikbaar zijn. Het beste is, wanneer er een topografische kaart gebruikt kan worden, die zelf de gewenschte schaal heeft. Deze kaart kan dan eenvoudig worden overgetrokken; dit kost den minsten tijd en geeft de minste aanleiding tot fouten. Bestaat een dergelijke kaart niet, dan moet er worden gereduceerd, dat wil zeggen de topografische kaart moet op een andere schaal worden overgebracht. Verkleinen is daarbij altijd

beter dan vergrooten, want het is gemakkelijker en geeft minder aanleiding tot onnauwkeurigheden. Het verkleinen geschiedt het snelst en het best met een pantograaf; men heeft er echter een goed instrument voor noodig, en dat kost al gauw een honderd gulden; de gewone school-pantografen zijn voor dit werk volkomen onbruikbaar. Bij het reduceeren kieze men altijd een schaal die een eenvoudig veelvoud is van de oorspronkelijke. Wanneer men de keuze heeft tusschen twee topografische kaarten lette men er ook op, welke van de twee het laatst is verbeterd.

Bijzondere kaarten.

Bijzondere kaarten (ook wel „toegepaste” kaarten genoemd) eischen altijd, dat het weer te geven verschijnsel zoo duidelijk mogelijk naar voren treedt ten opzichte van de overige terreinvoorwerpen. Verder kunnen zij echter zeer uiteenlopend van aard zijn en zij laten dan ook veel vrijheid aan den smaak en de vindingrijkheid van den ontwerper. Het generaliseeren zal hier veel verder gaan dan bij de algemeene kaarten, maar het heeft toch ook hier zijn grenzen, die weer voor ieder geval afzonderlijk vastgesteld dienen te worden.

Wil men bij voorbeeld een volkerenkaart van Sumatra maken, dan moet de kustlijn worden geteekend, maar verder kan zeker 95% van wat op de topografische kaart staat, worden weggelaten. Maar toch weer niet alles. Wanneer men namelijk alleen de kustlijn voor zich ziet met daarbinnen de bevolkingsgebieden in kleuren aangegeven, kan men zich niet duidelijk voorstellen hoe de grenzen tusschen die gebieden loopen, bij gebrek aan orientatiepunten. Men kan niet zien, of een bepaalde plaats in het ééne of in het andere gebied valt; wanneer een rivier of een bergrug tevens een grens tusschen twee volken vormt, komt dit niet uit. Men zal dus op zulk een kaart behalve het af te beelden verschijnsel ook enkele, belangrijke, terreinvoorwerpen moeten aangeven.

Juist doordat bij bijzondere kaarten sterk gegeneraliseerd mag en moet worden, kan men hier ook dikwijls zeer afwijkende technieken gebruiken. Zoo werden zeer fraaie kaarten vertoond tijdens de Indische tentoonstelling te 's Gravenhage in 1932. Bij sommige kaarten van den archipel waren daar de eilanden met de figuurzaag uitgezaagd uit hout van ongeveer een halven centimeter

dikte, en op een houten oceaan bevestigd; hiervoor waren twee houtsoorten van sterk afwijkende kleur gekozen, en het hout was ongeverfd gelaten. Als signatuur voor de plaatsen waren de bekende koperen sierspijkertjes gebruikt, welke in den handel zijn in verschillende grootte en met koppen van verschillenden vorm. Zoo werd een zeer fraai en duidelijk effect verkregen met eenvoudige middelen. Op deze kaarten waren dan verder de af te beelden verschijnselen plastisch voorgesteld. Op één kaart was de ligging van de olieterreinen voorgesteld door kleine modelletjes van boortorens; op een statistische kaart was de bevolkingsdichtheid aangeduid door poppetjes, waarvan elk een zeker aantal zielen beteekende. Op die manier is met wat goeden smaak en eenvoudige, goedkoope middelen veel te bereiken; meer dikwijls dan met de geijkte, kartografische middelen.

Bekend is de groote kaart van Nederlandsch-Indië in het Koloniaal Instituut te Amsterdam; vóór deze kaart is een reeks electriche schakelaars bevestigd; draait men één knopje om, dan beginnen op alle plaatsen waar thee wordt geplant kleine electriche lampjes te branden. Nog een knop, en de olieterreinen worden zichtbaar; nog een knop en de missies zijn verlicht; weer een knop en de zending vervangt de missie; enz. enz. Velen zullen dit een beetje een kinderachtige geschiedenis vinden, maar het blijft een feit, dat het publiek zoiets graag ziet, en dat het bij rondleidingen, schoolbezoek enz. goede diensten kan bewijzen. Een dergelijke installatie is echter duur en gecompliceerd, en bij de vervaardiging zal men zich de hulp van een goeden electro-technicus moeten verzekeren, want als het apparaat dikwijls kapot is vormt het een wanreclame voor het museum.

Om van deze ingewikkelde, electriche-paedagogische machine over te springen op het zeer eenvoudige en goedkoope, nog één voorbeeld van bijzondere kaartjes, welke o.a. in het Museum te Batavia gebruikt worden en zeer goed voldoen. De indeeling in dit museum is, voor wat betreft de ethnografische verzameling, geografisch. Nu blijkt in de praktijk dat niet alle bezoekers de geografie van den Archipel voldoende onder de knie hebben. Daarom werden zeer eenvoudige kaartjes van het heele gebied in zwart op wit gedrukt. Hierop zijn alleen de kustlijnen aangegeven; de kaartjes zijn op kleine lessenaars bij de kasten geplaatst.

Op elk kaartje is het gebied, dat in de naastbijstaande kast vertegenwoordigd is, rood gemaakt; de naam van het gebied is op de marge van de kaart in roode letters geschreven, met een pijl naar het gebied.

Vlakke kaarten en reliefkaarten.

Technisch kan men de kaarten in het museum indeelen in vlakke (tweedimensionale) kaarten en relief- (driedimensionale) kaarten. Bij de keuze tusschen die twee vergete men niet, dat een reliefkaart veel meer tijd en (mede daardoor) geld kost dan een vlakke kaart, en dat de vervaardiging van een reliefkaart hooger eischen stelt aan de vaardigheid van het personeel. Vlakke kaarten zijn vrij eenvoudig te maken. Menig scholier heeft op school reeds een zekere vaardigheid verkregen in „kaartjes teekenen”, welke vaardigheid met wat oefening wel op het peil kan worden gebracht dat wij in het museum moeten eischen. De praktijk leert, dat onze inheemsche werkkrachten een bijzondere gave voor dit werk hebben; zij beschikken veelal over een vaste hand, een groote nauwkeurigheid en — last not least — over een onuitputtelijk geduld!

Vlakke kaarten.

Vlakke kaarten worden voor het museum bij voorkeur in olie- verf geschilderd; men verkrijgt daarmee, ook dankzij de fraaie, heldere kleuren een mooi, sprekend effect; de kaarten hoeven niet achter glas te worden geplaatst; zij kunnen zoo noodig met een vochtige spons gereinigd worden; verbeteringen kunnen gemakkelijk worden aangebracht.

Als onderlaag voor vlakke kaarten kan men een goede soort triplex- of multiplexhout gebruiken. Beter zijn de platen voor bouwkundige doeleinden, die o. a. onder den naam „Masonite” in den handel worden gebracht. Masonite is goed bestand tegen climatologische invloeden en insecten; het is licht en sterk, krimpt en scheurt niet, heeft een goede, vlakke oppervlakte en laat zich goed beschilderen. Voor groote kaarten moet men de platen aan elkander voegen, een werk, waaraan men nooit voldoende zorg kan besteden. Achter de naad wordt een lat gelegd; de platen worden daarop gelijmd en met kleine spijkertjes bevestigd; de naad wordt met plamuur zorgvuldig gesloten en goed glad geschuurd; geheel onzichtbaar wordt een naad nooit.

Vóór het schilderen wordt het masonite met grondverf bedekt in zooveel lagen als noodig is om een gelijkmatig, wit oppervlak te verkrijgen. De grondverf kan men zelf mengen uit zinkwit, lijnolie en wat terpentijn; men kan ook grondverf uit den handel gebruiken. De kaart wordt eerst op calqueerpapier geteekend, daarna overgetrokken op de plaat. Het schilderen gebeurt met de bekende Rembrandt-olieverf van Talens. Mengten van de verf geeft moeilijkheden; men kiese dus zooveel doenlijk kleuren, die klaar in den handel zijn.

Verbeteringen kunnen gemakkelijk worden aangebracht, doch men moet er aan denken, dat de teekens in olieverf eenigszins *en relief* op de kaart liggen, zoodat op verbeterde plaatsen de oude teekens kunnen dóórschijnen; voor men gaat verbeteren moet men daarom de kaart ter plaatse goed gladschuren.

Het Museum te Batavia heeft drie dergelijke kaarten gemaakt, te weten één voor de bevolkingsgroepen (afb. 2), één voor de bevolkingsdichtheid en een talenkaart. Bovendien maakte ons personeel in zijn vrijen tijd een zeer goed geslaagde kaart voor de Vereniging tot bestrijding der Tuberculose.

Reliefkaarten.

Reliefkaarten zijn buitengewoon dankbare museumobjecten, die altijd sterk de aandacht van het publiek trekken; de vervaardiging is tijdroovend, doch niet bijzonder moeilijk.

Schaal.

De schaal vormt bij reliefkaarten een probleem op zichzelf, daar de meeste reliefkaarten niet één maar twee schalen hebben, namelijk een horizontale en een verticale, welke beide niet gelijk zijn. Immers wordt bij reliefkaarten de hoogte meestal min of meer overdreven, en wel om de volgende redenen:

Een berg is alleen berg voor den mensch en in vergelijking met den mensch zelf en zijn zeer kleine maaksels. In vergelijking met de geheele aarde, en zelfs in vergelijking met een betrekkelijk klein gebied als het eiland Java zijn zelfs de hooge bergen slechts kleine bultjes.

Nemen wij gemakshalve voor de lengte van de aardas een rond bedrag aan van 12.000 km. Een globe van ongeveer 30 cm

middellijn heeft dan een schaal van 1 : 40.000.000. De Mount Everest is iets minder dan 9.000 m hoog, en zou dus op een dergelijke globe een verhevenheid vormen van nog geen kwart millimeter.

Er zijn inderdaad wel globes in den handel, waarop de gebergten *en relief* zijn weergegeven, maar uit het voorbeeld van den Mount Everest blijkt wel, dat bij dergelijke reliefglobes, ook al zijn zij veel grooter dan 30 cm, de hoogteverschillen dermate overdreven moeten worden, dat de natuurgetrouwheid volkomen zoek is. Dergelijke globes moeten dan ook voor alle doeleinden volkomen worden afgekeurd.

Laten wij nu nagaan wat er gebeurt, als wij een kleiner, maar toch nog uitgestrekt gebied willen weergeven *en relief*.

In het Museum te Batavia bevindt zich een reliefkaart van geheel Nederlandsch-Indië met een horizontale schaal 1 : 1.000.000.

Deze kaart meet 5.30×2.50 m, en is in zijn soort dus al zeer groot. Bij een schaal van één op een miljoen zou echter de Piek van Kerintji slechts 3.8 mm hoog worden, om van de lagere bergen nu maar te zwijgen. Het spreekt vanzelf, dat bij een natuurgetrouwe weergave van het relief op deze groote kaart de bergen voor het publiek nauwelijks zichtbaar zouden zijn. Daarom is dan ook bij deze kaart een sterke overdrijving van het relief toegepast en een verticale schaal van 1 : 200.000 gekozen. De Piek van Kerintji werd dus vijf maal zoo hoog als hij eigenlijk zijn moest, namelijk ongeveer 2 cm. Het relief komt nu inderdaad behoorlijk uit, maar mooi is de kaart toch niet, en wel om de volgende reden:

Bij de overdrijving van de verticale schaal worden ook de hellingen overdreven. Een helling van 1 op 5 bij voorbeeld komt veel voor en kan zelfs met een auto nog genomen worden. Deze helling wordt nu op de kaart overdreven tot 1 : 1; een dergelijke helling is in de natuur al zeer zeldzaam en kan nauwelijks te voet beklommen worden. De bergen zien er dan ook op de kaart min of meer uit als kleine suikerbroodjes.

Om dit bezwaar nu althans gedeeltelijk te ontgaan zal de vervaardiger van een dergelijke kaart altijd de neiging hebben, om de hellingen wat af te vlakken door de voeten van de bergen wat te groot te maken; daardoor worden echter de tusschenliggende dalen weer te klein, en komt de natuurgetrouwheid ook weer in

het gedrang. Schrijver meent dan ook, dat het vervaardigen van een reliefkaart van een zoo groot gebied op een zoo kleine schaal beter geheel achterwege had kunnen blijven.

Laten wij nu weer een stapje verder gaan. In ons museum wordt een reliefkaart van Java gemaakt op een schaal 1 : 100.000 (afb. 1). De kaart is ongeveer 12 m lang. De hoogten zijn hier twee maal te groot voorgesteld; de verticale schaal is dus 1 : 50.000, en een berg van 3000 m wordt 6 cm hoog. Het resultaat is bevredigend, al zijn bij hooge, steile vulkanen, de hellingen nog wel erg steil.

Als laatste voorbeeld uit ons museum nemen wij de reliefkaart van Bali (afb. 3). Deze kaart is 2×3 m groot en werd gemaakt met een horizontale schaal van 1 : 50.000 en een verticale schaal van 1 : 37.500. Hier zijn de hoogten dus met $\frac{1}{3}$ overdreven. Het resultaat is buitengewoon mooi; de overdrijving van de hellingen is niet opvallend.

Bij kaarten op nog grooter schaal van terreinen met een uitgesproken relief eindelijk kan men de verticale schaal gelijk nemen aan de horizontale. Het beeld is dan volkomen natuurgetrouw en uit een wetenschappelijk oogpunt is dit zeker het beste. Zoo kunnen de kaarten welke bestaan van de Indische vulkanen, en welke zijn geteekend op schalen van 1 : 5000 tot 1 : 20.000, zeer mooi in relief worden uitgevoerd zonder overdrijving van de hoogte.

Dat ook bij kaarten op een vrij groote schaal, zoals die van het eiland Bali, nog wel eenige overdrijving wordt toegepast, heeft de volgende reden:

Over het algemeen stellen wij ons de bergen steiler voor dan zij in werkelijkheid zijn. Wanneer wij iemand, die dagelijks gelegenheid heeft een bepaalden berg te zien, verzoeken dien berg uit het hoofd te teekenen, zal hij altijd de hoogte te groot maken naar verhouding van de breedte. Vandaar, dat het groote publiek wanneer het een reliefkaart ziet waarbij de hoogte-breedteverhouding natuurgetrouw is uitgevoerd den indruk zal krijgen, dat de bergen te laag zijn. Om hieraan eenigszins tegemoet te komen verdient het aanbeveling om bij kaarten die voor het groote publiek bestemd zijn, de hoogte iets te overdrijven. Wij zeggen echter uitdrukkelijk erbij: overdrijf niet te veel. Voor sterk geac-

cidenteerd terrein, zooals wij dat hier in Indië kennen, zouden wij de volgende verhoudingen onder alle voorbehoud willen voorstellen :

horizontaal	verticaal	overdrijving
groter dan 1 : 50.000 1 : 50.000 tot 1 : 100.000 kleiner dan 1 : 100.000	als horizontaal 1 : 37.500 tot 1 : 75.000 liever geen reliefkaart maken.	0 % 33.3 %

Ter voorkoming van misverstand hier het volgende : een schaal van 1 : 50.000 is *groot* er dan een van 1 : 100.000. De woorden *groot* en *klein* worden in dit verband nogal eens verwisseld. De zaak wordt echter duidelijk wanneer men de schaal niet met een deelteeken maar met een breukstreep schrijft :

$$\frac{1}{50.000} \text{ is groter dan } \frac{1}{100.000}.$$

Kleur.

Omtrent de kleur van reliefkaarten geldt in het algemeen hetgeen hierboven daaromtrent reeds werd gezegd. Wij moeten echter twee dingen opmerken :

Ten eerste. Bij vlakke kaarten zal men in veel gevallen het relief willen voorstellen. Bij gedrukte kaarten heeft men hiervoor verschillende methodes, waarvan er voor onze, in olieverf uitgevoerde museumkaarten slechts één aanbeveling verdient, namelijk die met hoogtezones in verschillende kleuren. De laagste zone, dus de kust, wordt zeer lichtgroen, dan volgen lichtgeel, en verschillende tinten geelbruin, bruin en donkerbruin. Het aangeven van het relief door schaduwing of arceering is, vooral in olieverf, zeer moeilijk en moet dus voor ons doel zonder voorbehoud ontraden worden.

Goede voorbeelden van hoogtezones in kleuren vindt men op verschillende overzichtskaarten van den Topografischen Dienst. Wanneer men nu echter een dergelijke kaart als voorbeeld gebruikt bij het maken van een reliefkaart, moet men niet op de reliefkaart de hoogtezones gaan schilderen. Immers zou men dan

hetzelfde verschijnsel, namelijk het relief, twee maal gaan aanduiden, te weten eerst door het relief van de kaart en dan nog eens door de kleuren.

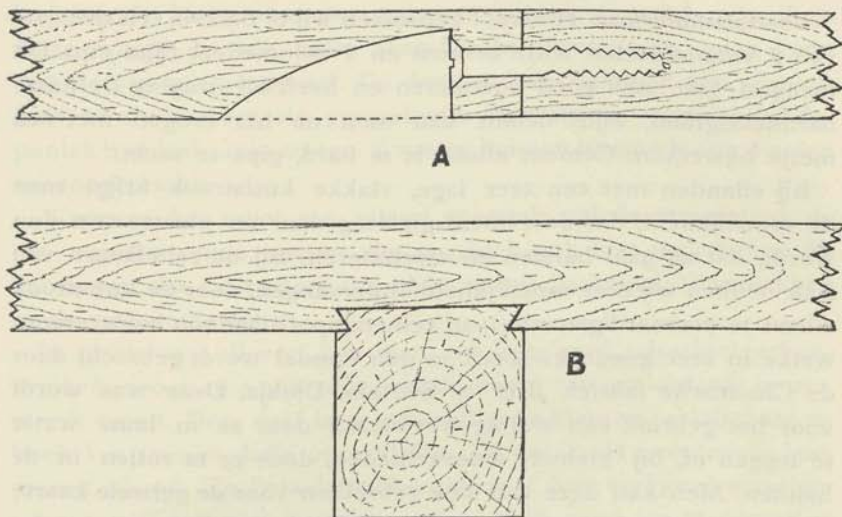
Een reliefkaart, die als overzichtskaart bedoeld is, zal men meestal kleuren met aanduiding van de terreingesteldheid; dus bosch donkergroen, sawah's lichtgroen enz. Om het relief goed tot zijn recht te doen komen en om een zooveel doenlijk natuurgetrouw beeld te krijgen neme men de tegenstellingen echter niet te schrill. Dus de bosschen niet te donker, de sawahs niet te licht. Hoe het worden moet kan men zich het beste voorstellen door een vliegtocht te maken.

Ten tweede. Het relief in de kaart komt verreweg het mooist tot zijn recht, wanneer de geheele kaart, met weglating van alle terreingesteldheid en terreinvoorwerpen, in één tint geschilderd wordt (afb. 3). Wanneer de kaarten in ons museum in de grondverf staan, vinden schrijver en zijn helpers het altijd een beetje zonde, ze te moeten gaan schilderen. Kaarten, waarbij het alleen om het relief te doen is, (orografische kaarten) schildere men dus effen wit of grijs.

Bij bijzondere kaarten kan men de bijzonderheid, waar het om te doen is, inschilderen op een effen reliefkaart. Zoo kan men bij een hydrografische kaart al het water blauw schilderen op een effen wit relief. Zoo bereikt men, dat eenerzijds de hydrografische gesteldheid zoo duidelijk mogelijk uitkomt, terwijl anderzijds het relief, dat op de hydrografie wel den grootsten invloed uitoefent, eveneens zoo goed mogelijk te zien is. Alle verdere bijzaken kunnen alleen worden ingeteekend ten koste van de hoofdzaken.

Techniek.

Reliefkaarten worden op twee manieren gemaakt. Zij kunnen worden geboetseerd of uitgesneden. Geboetseerde kaarten eischen minder tijd doch meer geoefend personeel dan uitgesneden kaarten, en zijn minder nauwkeurig dan de laatste. Uitgesneden kaarten zijn juist om hun nauwkeurigheid uit wetenschappelijk oogpunt aan te bevelen, en iedere teekenaar kan ze met zeer weinig oefening leeren maken. Als de tijd het toelaat moeten wij dan ook uitgesneden kaarten aanbevelen.

Constructie-détails van de grondplank voor een reliefskaart.

Geboetseerde kaarten.

Onderlaag. De onderlaag is een belangrijke en moeilijke zaak, die veel zorg vereischt. In het Museum te Batavia hebben wij daarvoor geen triplex of multiplex durven gebruiken, uit vrees, dat dit materiaal niet zoo bestand zou zijn tegen de vocht uit het boetseermateriaal. Wij maakten de onderlaag daarom steeds van djatihouten planken.

Het aanéénvoegen van de planken moet zeer zorgvuldig geschieden met behulp van schroeven op korten onderlingen afstand. In den onderkant van de planken worden uithollingen gemaakt, zoodat de schroeven evenwijdig aan het bovenzvlak kunnen worden geplaatst (afb. A). De planken worden als een teekenplank op twee of meer klampen bevestigd. De klampen worden van boven zwaluwstaart-vormig bewerkt en passen in overeenkomstige groeven in de onderzijde van de planken (zie afb. B). De klampen moeten hier zonder veel moeite in gaan, en blijven er verder los in zitten; de planken worden er dus niet met schroeven of anderszins op bevestigd; dit om bij krimpen van het hout te voorkomen, dat de naden opentrekken. Ten slotte wordt het bovenzvlak zeer nauwkeurig glad geschaafd en geschuurd.

Boetseermateriaal. Hiervoor gebruiken wij te Batavia een mengsel van 7 volumedeelen witte cement en 1 volumedeel fijne gips. Dit mengsel laat zich goed boetseeren en heeft bij droging de juiste hardheidsgraad. Fijne détails kan men na het drogen met een mesje bijwerken. Cement alleen is te hard, gips te zacht.

Bij eilanden met een zeer lage, vlakke kuststrook krijgt men de moeilijkheid, dat de cement-gipslaag daar ter plaatse zoo dun wordt, dat zij gaat barsten en afschilferen. Bij de reliefskaart van Bali hebben wij deze moeilijkheid ondervangen, door de kuststrook alleen te vervaardigen niet van cementgips, maar van boetseerwas, welke in zeer goede kwaliteit in den handel wordt gebracht door de Chemische fabriek „Iris” te Sentolo, Djokja. Deze was wordt voor het gebruik een weinig verwarmd door ze in lauw water te leggen of, bij kleinere hoeveelheden, door ze te rollen in de handen. Men kan deze was ook gebruiken voor de geheele kaart; zij laat zich goed verven met olieverf, doch het bezwaar is, dat het materiaal ook op den langen duur niet geheel hard wordt. Voor kleinere kaarten die in een glazen kastje bewaard worden, is dit bezwaar echter niet overwegend.

Werkwijze. De kustlijnen en alle hoogtepunten worden met calqueer-papier op de plank overgeteekend. In elk hoogtepunt wordt een gaatje geboord en in dit gaatje wordt een stukje koperdraad gestoken van ongeveer 1,5 tot 2 mm dikte. De koperdraadjes worden met een tangetje afgeknipt op de hoogte, welke de cement-gipslaag ter plaatse zal moeten krijgen. Het spreekt vanzelf, dat de koperdraadjes zuiver recht moeten staan.

Tusschen de kustlijn en de hoogtepunten moet het relief nu verder op het oog worden ingeboetseerd. De vervaardiger moet dus goed kunnen kaartlezen, een goede voorstelling van de terreinvormen hebben en handig kunnen boetseeren. Het is dus inderdaad niet ieders werk.

Schilderen. In het Museum te Batavia worden de aldus gemaakte reliefskaarten ook met olieverf geschilderd op de boven beschreven wijze. Hierbij stuiten wij echter op een moeilijkheid. Wanneer wij de grondverf aanbrengen direct op de cement-gipsmassa, treedt een verzeepingsproces op, met het gevolg dat de verf niet wil drogen en gaat schiften. Men moet dus eerst het relief bedekken met een

isoleerende laag, waarvoor wij met succes zaponlak gebruiken. Deze wordt in drie lagen aangebracht. Over de zaponlak komt dan de gewone grondverf. De dampen van zaponlak zijn ontplofbaar en slecht voor de gezondheid. Men zij dus voorzichtig. Zaponlak is oplosbaar in aceton. Kwasten kunnen hiermede dus worden schoongemaakt.

Wanneer het reliëf een eiland voorstelt, zal de grondplank de zee vormen; men smeert de zaponlak ook hier over heen; dit voorkomt, dat de aetherische oliën uit het djatihout bruine vlekken in de verf veroorzaken.

In plaats van olie- of kalkverf kan men ook zeer goed calcariumverf gebruiken, zooals die ook voor het schilderen van gepleisterde muren wordt benut. Deze verf is in verschillende kleuren verkrijgbaar en heeft een mooie, doffe oppervlakte. Zaponlak als isoleerende laag vervalt hierbij. Te Batavia hebben wij met deze verf geen ervaring, zoodat wij ook niet kunnen zeggen, of zij goed toe te passen is wanneer de houten onderlaag als zee geschilderd moet worden.

Uitgesneden reliëfkaarten.

Onderlaag. Deze kan men van planken vervaardigen als bij de geboetseerde kaarten; beter is misschien dik multiplexhout.

Materiaal. Het reliëf wordt laagsgewijze opgebouwd van karton. Hiervoor kan men gewoon stroobord gebruiken; men dient echter goed op te letten, of dit de juiste dikte heeft; dit geeft den laatsten tijd nogal eens moeilijkheden. Om de dikte te meten legt men tien lagen karton op elkander, meet de dikte van het totaal en deelt door tien. Is het karton iets te dun, dan kan men dit desnoods verhelpen door op iedere laag karton een vel papier te lijmen.

Voor het lijmen gebruikt men gewone houtlijm; de z.g. koudlijm in poedervorm is duur en onnoodig.

Werkwijze. Men gaat uit van een topografische kaart, en wel liefst van een, die al dadelijk de gewenschte schaal heeft. Wil men verkleinen, dan moeten ook alle hoogtelijnen van de topografische kaart verkleind worden.

De hoogtelijnen van de (zoo noodig verkleinde) topografische kaart worden nu één voor één op karton overgetrokken en daarna uitgesneden. Hiervoor kan men de bekende houtsnijmesjes ge-

bruiken, of ook de gewone anatomie-mesjes. Een zakmes is op den duur voor dit tamelijk zware werk niet stevig genoeg. Uitsnippen met een schaar gaat niet. De mesjes moeten tijdens het werk zeer scherp gehouden worden; een slijpsteentje moet dus steeds bij de hand zijn.

Bij onze topografische kaarten geldt de regel: „De onderlinge afstand der hoogtelijnen bedraagt de helft der duizendtallen van de schaal”. Gebruikt men dus een topografische kaart 1 : 50.000, dan bedraagt het interval van de hoogtelijnen 25 m. Het karton, waaruit de tranches gesneden worden, zal, wanneer men de hoogte niet wil overdrijven, in dit geval dus

$$\frac{25 \text{ m}}{50.000} = 0.5 \text{ mm}$$

dik moeten zijn. Wil men een overdrijving van het relief met 100% toepassen, dan zal men karton van 1 mm dikte gebruiken.

In de praktijk kan men soms volstaan met slechts de helft van het aantal hoogtelijnen van de topografische kaart weer te geven; de kartons moeten dan echter natuurlijk twee maal zoo dik genomen worden. De reeds genoemde reliefkaart van Java in het Museum te Batavia heeft een horizontale schaal van 1 : 100.000, een verticale van 1 : 50.000. Uitgegaan werd van de topografische kaarten van 1 : 50.000, waarbij de intervallen 25 m bedragen. Deze kaarten werden op de pantograaf gereduceerd tot 1 : 100.000, doch hierbij werd van de hoogtelijnen telkens om beurten één wel, één niet overgenomen. De intervallen van de gereduceerde hoogtelijnen bedroegen dus 50 m. Wanneer de hoogte in de natuurlijke verhouding tot de horizontale afmetingen was weergegeven, zou dus karton van 0.5 mm gebruikt moeten zijn; om echter de gewenschte overdrijving van het relief met 100% te verkrijgen, werd karton van 1 mm gekozen. Zoo werd 50% werkbesparing verkregen bij het tijdroovende uitsnijden, en bovendien besparing bij het reduceeren.

Edoch, hoe meer hoogtelijnen men gebruikt en hoe dunner de tranches, hoe zuiverder en mooier het relief. Bij de uitgesneden kaarten vormen de randen van de tranches altijd kleine trapjes, die het geheel eenigszins ontsieren. Hoe dunner de tranches, hoe minder hinderlijk de trapjes. Men zou het relief geheel glad kun-

nen maken door de trapjes met een plastische massa aan te vullen, doch noodig is dit niet en schrijver heeft er geen ervaring van.

Het op elkander lijmen van de tranches moet nauwkeurig geschieden; om te zorgen, dat ieder laagje op zijn plaats komt, trekt men over de kaart een paar willekeurige, elkander snijdende, lijnen, en deze lijnen neemt men op iedere tranche over. Het snijpunt moet in het hoogste punt van de kaart liggen. Bij het opéén stapelen moeten die lijnen zuiver in een loodrecht vlak komen te liggen.

De tranches worden behalve met lijm ook nog met enkele kleine, koperen spijkertjes bevestigd.

Schilderen. Dit geschiedt op dezelfde wijze als bij de gewone, vlakke kaarten en levert geen moeilijkheden op; eerst grondverf, dan Talens Rembrandtverf. Aangezien de topografische kaarten nogal sterk gegeneraliseerd moeten worden, doet men goed met van ieder blad eerst een kladje te maken op papier, geteekend met potlood, c.q. inkt, en gekleurd potlood.

Afwerking van de kaarten.

Alle kaarten worden van „legenda” voorzien, die op een minder belangrijke hoek van de kaarten worden geschilderd. De legenda make men zoo beknopt mogelijk; alles wat het publiek zelf wel begrijpt, kan weggelaten worden. Dat het groote blauwe vlak de zee voorstelt, een kronkelend, blauw lijntje een rivier, snapt iedereen.

De kaarten moeten zonder uitzondering worden geteekend met het Noorden boven; een Noordpijl is dus ook overbodig.

De schaal daarentegen moet altijd worden aangegeven, en dat wel niet alleen in cijfers maar ook in den vorm van een zoogenaamde „ladderschaal”, dat is een maatje dat de lengte aangeeft van een rond aantal kilometers. Bij reliefskaarten moeten de horizontale en de verticale schaal worden genoemd, en in plaats van de ladderschaal komt hier een klein diagram, zooals afgebeeld in afb. 6.

Bij kaarten van groote gebieden kan men ook de graadverdeling langs den rand schilderen.

Vlakke kaarten worden meestal aan den wand gehangen; men make er een houten lijst om, die zich aanpast aan het museummeubilair, doch vooral zoo eenvoudig mogelijk! Tusschen de lijst en den wand moet een behoorlijke ventilatieruimte open blijven. Glas vóór de kaart is overbodig en werkt hinderlijk door de reflexen.

Reliefkaarten moeten niet worden opgehangen, maar horizontaal neergelegd op daartoe speciaal gebouwde tafels. De hoogte van de tafel is bij middelsoort kaarten ongeveer normale tafelhoogte (75 cm), bij kleine kaarten desnoods iets meer, bij groote kaarten minder. Het gebruik van geheel gesloten voetstukken is vooral hier te lande niet aan te bevelen, aangezien zij stofnesten vormen en tevens verzamelplaatsen zijn voor vocht en insecten (afb. 4).

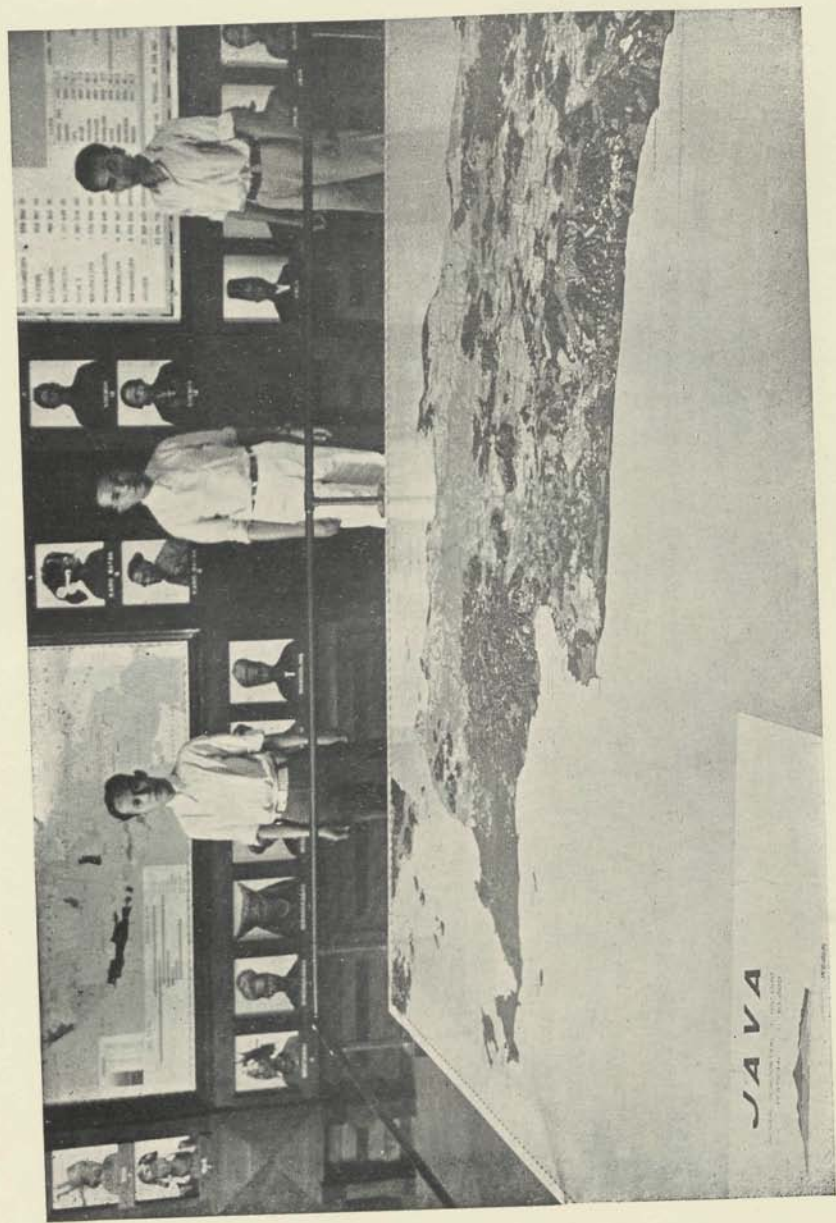
De tafel voor een reliefkaart heeft geen blad maar alleen een breede, vlakke rand met een sponning aan den binnenkant, waar de plank van het relief met een n i g e s p e l i n g los in ligt. Zoo kunnen er geen ongelukken gebeuren als het hout gaat werken.

Het publiek heeft helaas altijd de neiging de kaarten aan te raken, er met de ellebogen op te leunen of er met de handen op te steunen. Kleinere reliefkaarten kan men daarom het beste bedekken met een lage, stolpvormige vitrine (afb. 5).

Bij groote kaarten is dit niet goed doenlijk. Men kan dan echter een gedeeltelijke, maar zeer belangrijke, bescherming krijgen door rondom de kaart een ijzeren (of als men veel geld heeft koperen) hekje te maken tot een hoogte van 90 cm boven de vloer. Het publiek, dat door het museumbezoek altijd vermoeid is, zal dan met de handen op dit hekje steunen in plaats van op de kaart zelf te leunen. Het hek maakt men van gewone ijzeren gaspijpen van één duim; deze maat wordt inwendig gerekend; uitwendig zijn deze pijpen 34 mm dik; zij worden met de gebruikelijke hoekstukken en T-stukken aan elkander geschroefd, en met flenzen op de rand van de tafel bevestigd. De bij dit materiaal behorende flenzen hebben een middellijn van 11,6 mm; de vlakke rand van de tafel moet dus buiten de sponning 12 cm breed zijn; dit geeft meteen een mooie omlijsting van de kaart (afb. 4). De hekjes worden geverfd met donkere bronsverf en daarna gevernist.

Ons Inheemsche publiek heeft een sterk gevoel voor orientatie; het weet altijd, waar het Noorden is, en het wenscht, dat de reliefkaarten in de zaal staan opgesteld met den bovenkant, dus Noordkant, van de kaart naar het werkelijke Noorden gericht. Staat de kaart een kwart of een halve slag gedraaid, dan voelt men dit als een fout. Met dezen wensch dienen wij bij de opstelling van de kaarten zooveel doenlijk rekening te houden.

---

1. Reliefkaart van Java, geboetseerd, westelijk deel; schaal 1 : 100.000.

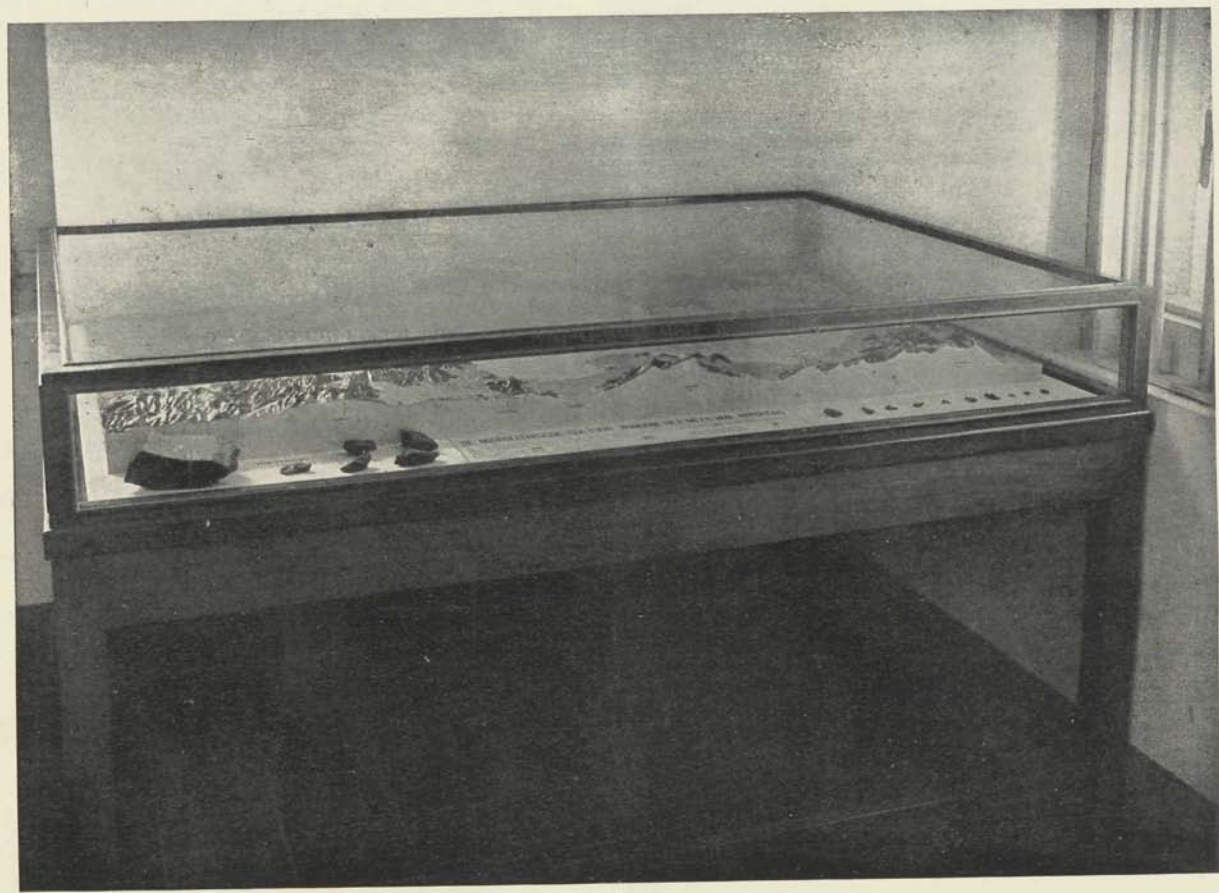
2. Volkenkundige kaart in het Museum te Batavia.

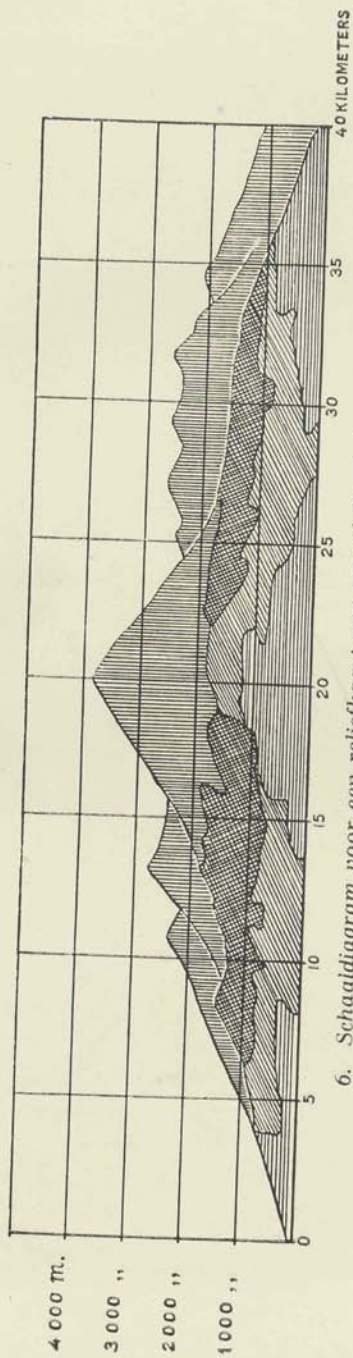
3. Reliefkaart van Bali.

4. Reliefkaart van Bali; details van tafel en hekje.

5. Reliefkaart van de vlakte van Bandoeng op tafel onder stolp-vitrine.

6. Schaal diagram voor een reliefskaart met verschillende horizontale en verticale schaal.

The Talking Tree

by

J. L. MOENS.

Under this heading ¹⁾ Mr. Martinowitch draws attention to the geographical problem of the "legendary" country where the talking tree grows, referring to Ferrand's *Le Wāk-wāk est-il le Japon ?* ²⁾ Of the different Wāk-wāk archipelagoes, as they are called by the Arab geographers, the late French orientalist locates the "Southern" or "African" round Madagascar and the "Eastern" or "Chinese" about Sumatra. Mr. M. then concludes: "This is the final solution of this problem and I think it incontestable".

I cannot agree with the author's assertion, for there are not two — as Ibn al-Faḫīh actually states and Ferrand accepts — but three different Wāk-wāk archipelagoes in Arab geography, the "Eastern" or "Chinese" namely being distinctly two-fold. One group of these "Chinese" Wāk-wāk islands, situated South of China (Yāḫūt says "above" China), belongs to the Khmèr-archipelago (Bīrūnī, Abshīhī) and is lying about the Sea of Campa (*Abrégé des Merveilles*), between the Indian Ocean and the South Chinese Sea. The other "Chinese" group is located East of China (Ibn Hordadbeh, *Abrégé des Merveilles*) or "in front" of China (Ibn Haldūn, *Merveilles de l'Inde*), beyond the Chinese Sea and bordering on the Pacific (Idrīsī, *Kitāb al-Djaghṛāfiyyat*) ³⁾.

It is the identification of the furthest Eastern group of "Chinese" Wāk-wāk islands with the Philippines that I suggested

---

¹⁾ *JRAS.*, Oct. 1939, p. 611-2.

²⁾ *J. As.*, 1932, p. 193-243. In *J As.*, 1908, p. 450-506, Ferrand published his *Îles Rāmny, Lāmery, Wāk-wāk, Komor et Madagascar*, concerning the identification of these countries.

³⁾ All quotations from Arab authors are cited from Ferrand's articles mentioned sub 2.

in my *Çrivijaya, Yāva and Kaṭāha* ¹⁾. This article was published about two years after the death of the great French scholar. A discussion of Ferrand's arguments and an amplification of my own, concerning both "Eastern" Wāk-wāk archipelagoes will follow here.

A number of Eastern countries draw their names from native plantnames. If *wāk-wāk* is the Arabian transcription of such a plantname and two different countries are both called Wāk-wāk, it does not follow that the selfsame plant is meant in either case. Ferrand alleges that it must be the *pandanus*-tree that gave its name to the "Southern" archipelago and to the "Eastern" as well, his plea being that it is called in Madagascar *vakwá* and in Northern Sumatra *bakkuwañ*, both which names being phonetically related to Arabian *wāk-wāk*.

However the "Eastern" Wāk-wāk islands happen to be specially called after a "wāk-wāk" wondertree, bearing "talking fruit", viz. fruit in the shape of man (Kazwīnī, Ibn Sa'īd, Dimashkī, Ibn al-Wardī, Bākuwī and others) and therefore able "to talk", or rather to utter the cry of "wāk-wāk". As the *pandanus*-tree does not bear any peculiar kind of fruit that could have given rise to the legend of the "talking tree", the Arab geographers could not possibly have made the Eastern archipelago the namesake of that plant, although Ferrand asserted that "the very name of the *pandanus* sufficed!" (*J. As.*, 1908, p. 492) Nor can Ferrand's *Pak-pak* tribe, although its name may also be related to *wāk-wāk*, have anything to do with the name of these islands, for this small inland tribe up the North of Sumatra could scarcely have been known to the Arab seafarer. In my opinion it is not even likely that the *pandanus*-tree should have determined the name of the Madagascar islands, or that the insignificant tribe of the *Vahwake* could have accentuated it either. The striking concordance of both plantnames (*vakwá* and *bakkuwañ*) and tribal names (*Vahwake* and *Pak-pak*) of Madagascar and Sumatra, — out of which Ferrand wrought a philological argument for his thesis — is a mere coincidence and not essential to the identity of "Eastern" Wāk-wāk island with Sumatra.

¹⁾ *Tijdschrift Bataviaasch Genootschap*, 1937, p. 370.

I should recommend the following solution of the problem, in virtue of the late scholar's exposal that the Arabs called "wāk-wāk" all barbarian people, jabbering an incomprehensible language. Was it not for this reason only that the unintelligible natives of Madagascar were called Wāk-wāk people? The same argument holds good for both Eastern Wāk-wāk archipelagoes and it does not even clash with the Arab legend that these "Chinese" islands yielded the "talking fruit". In fact a fruit, however human, could but utter a jabbering "wāk-wāk", as the Arab authors (Dimashkī, Abshihī a.o.) virtually state. The only difference with the "African" archipelago is, that there the name Wāk-wāk bears on the jabberings of its natives and here on those of its "talking fruit".

The plant that actually bears a humanlike fruit, has a native name that too must have sounded like "wāk-wāk" to the Arabian ear. This plant is a Rhizophora-tree, commonly called by the Malays *bakau-bakau* or *baku-baku* and spread all over the "Eastern" archipelagoes of the Sunda- and Philippine-islands. It grows there in abundance in the mangrove of countless isles. The tree stands on high stilts in the muddy soil and is "viviparous". Was it not for this reason that Dimashkī and Al-Djahiz remarked that the fruit stood between the vegetal and animal kingdoms? The top of the fruit looks like a hairy head and from it hangs a long and heavy body. This is the extraordinarily developed hypocotile axis, the stem of the young plant. From a distance the imaginative mediaeval seafarer could very well think of fruit in human shape, suspended by the hair, with arms and legs tightly stretched and therefore helplessly crying "wāk-wāk" when dropping, body first, into the mud as soon as they were fullgrown! When some Arab authors (Birūnī, Dimashkī, Sīdī 'Alī) speak of the resemblance of the fruit to a human head only, they must have meant the fruit of the *tanjang*-tree (*Bruguiera gymnorhiza*), growing in the same mangrove and standing on similar stilts. Its hypocotile axis is very short and thick and is crowned by a graceful caplet with fringes, resembling human hair! Both trees are very useful; the wood is hard, heavy and rather durable but is mostly used for fuel and up to the present exported as such. The bark contains an enormous quantity of tan, to tan fishing-nets, to blacken teeth etc.

I am convinced that the existence of this typical *baku-baku* plant (Arab: *wāḳ-wāḳ*) has originally determined the name of all these "Eastern" islands or as Bīrūnī has it: "They are not called, as people say, after the tree with human fruit that utters cries, but *Wāḳ-wāḳ* (i. e. Baku-baku) is their proper name". Round the baku-baku fruit was then spun the ancient yarn of it uttering *wāḳ-wāḳ* cries and the lost Arabian "talking tree" was rediscovered. As it was indigenous in these "Eastern" islands, these finally became the namesake of the "talking tree", as the later Arab authors state and no longer of the baku-baku plant!

Ferrand's historical argument comes to the following. Zābag is the isle of gold, Sumatra is called *Suvarṇadvīpa* and *Wāḳ-wāḳ* produces gold, while all three have rulers with the title of *Mahārāja*. Thus Zābag = Sumatra = *Wāḳ-wāḳ*! However, some Arabian authors state that the island of *Wāḳ-wāḳ* produces also ebony of excellent quality and in great quantities (Ibn Hordadbeh, Idrīsī, Kazwīnī) which Sumatra does hardly. Besides Arabic evidence shows more than one gold-island. Bīrūnī f. i. says that the islands of Zābag are called in India gold-islands (*ḍjazā'iru ḍḍahabi* = insulae auri). As late as the end of the 16th. century the Portuguese halfcast Eredia — who could find no favour in the eyes of Ferrand and whose information he unjustly called manifestations of oriental phantasmagoria — mentions two gold-islands: "Luca Antara" (= Nusantara = Sumatra and Malaya, islands — nusa — lying between — antara — the Indian Ocean and the Chinese Sea) and "Luca Veach" (= Nusa Wāḳ), both producing gold in great quantities.

The title of *Mahārāja* for the king of *Wāḳ-wāḳ*, according to Ferrands "a most precious indication" for his identification of that country with Sumatra (J. As. 1932 p. 238), is not conclusive either, since any potentate in these Eastern regions could have assumed it during his period of ephemery supremacy. Also historical geography learns that an identical name may be borne successively by different states. In my article cited above I already indicated on historical grounds that there must have been more countries, bearing the name of *Zābag*, each with a ruler called *Mahārāja*, to wit: an Eastern kingdom, comprising the archi-

pelago round the Sulu- and Celebes-seas, with its emporium somewhere on Mindanao or the Sulu-islands, and further some successive Western Zābag's with their main centre on Malaya, the latter states extending their hegemony for some time over the first. All these Zābag's were rich in goldmines and even the Western Zābag's bordered on the Pacific (as Mas'ūdī reports), as long as the Eastern Zābag was in their power. The above is not apt to make Ferrand's historic argument at all convincing.

His geographical localisation of the Wāk-wāk archipelago in Sumatra and surrounding isles now remains to be discussed. It will appear to be an all too limited explanation of Arabic evidence, to say the least of it. To prove this, let us closely follow Ferrand's article and the Arab authors cited by him.

Kitāb al-Djaghṛāfiyyat: "In the part of China, that is lying in the sea, there are countless islands. Among them the best known are eight in number. The largest and most important island is Wāk-wāk . . . . follows the description of the "wāk-wāk" tree with the „talking fruit" . . . . This island is situated at the end of the inhabited world in this sea. It is lying in the Eastern part of this section, that touches the greatest ocean". From this description it is clear that the furthest Eastern archipelago is meant in this book and evidently the Philippines with their eight great principal islands, bordering on the Pacific. The larger of these are Luzon and Mindanao, so that one of them must have been meant by Wāk-wāk and, as will appear below, most likely the latter.

Merveilles de l'Inde, referring to the Wāk-wāk islands with the "talking fruit", tell us: "A ship that started from Sribuza (an emporium lying in the centre of Sumatra) on its way to China, is caught in a heavy storm after 150 hours and lands several days later on an island belonging to the Wāk-wāk country". This island can not possibly be Sumatra from where the ship had started "several more than six days" before! It must have been one of the Philippines as the mentioned Wāk-wāk islands were not situated „above" or "below" China (i. e. South or North of it) but "facing" it (i. e. East of China) and they produced ebony besides. The information that the sailors returned to Campa in

less than two days can hardly be accepted, as the South Chinese Sea had to be crossed anyways.

Birūnī divides the islands in the Indian Ocean and the South Chinese Sea in three groups:

1) in the East, the islands of Zābag, much nearer to China than to India and called by the Hindus the gold-islands (these islands form evidently the "Eastern" Zābag archipelago round the Sulu- and Celebes-seas, especially as they produce both ebony and gold, as *Birūnī* also states);

2) in the West, the islands of the *Zendjs* (the Madagascar archipelago) and

3) in the centre, the islands of Ramm (= Rāmnī, the Northern part of Sumatra or the entire island and not the Seychelles), the Dībajāt (maybe the Laccadives and the Maldives as Ferrand has it, but more probably the Andaman and Nicobar islands) and the islands of Khmayr (Siam, Indo China and Malaya and not the Madagascar islands, as they are already mentioned, lying in the Western part of the Indian Ocean). *Birūnī* then states specially: "The isle of Wāk-wāk (methinks: Malaya) is part of the islands of Khmayr". Explained in this way and not as Ferrand did, there is nothing illogical or contradictory in *Birūnī*'s statement, nor in his second summary of the islands in the Indian Ocean: "Zābag" (East), "Dībajāt, Khmēr, Wāk-wāk" (centre) "and the islands of the *Zendjs*" (West).

When *Yākūt* (and also *Ibn Sa'id*) mentions that Wāk-wāk island is lying "above" (i.e. South of) China, he naturally means Malaya, the most important "island" of the central group of *Birūnī*, but when *Kazwīnī* situates the island or the isles of Wāk-wāk in the Chinese Sea, bordering on the islands of Zābag, he is positively hinting at the Philippines, as he adds that the country produces ebony and that gold abounds there. He furthermore repeats *Ibn Hordadbeh's* story, that "the gold they have is endless and the chains and collars of the dogs, monkeys and other animals are golden". This corresponds with what Pigafetta reports about two and a half centuries later of the abundance of gold with the pirates of Mindanao: "who wear ornaments of massive gold, eat from golden plates and dishes and build their houses partially of gold — *Ibn al-Wardī* and *Abū Zaid* tell that the chiefs of Wāk-

wāk have the bricks, to build their houses and forts with, made of gold — gold being the chief product of export of their country”.

Idrisi is also most likely referring to the Southern Philippines with its main island of Mindanao, when he reports that “they are situated in the outer habitable part of the world in the East, beyond which everything is unknown. The sea of China, called by some people the sea of Campa, is part of the Obscure Ocean, so called because of its frequent typhoons and its great obscurities. This sea borders on the “Ocean near Gog and Magog” (= the Pacific). The Chinese very seldom go to these Wāk-wāk islands for the search of gold” — it was too much out of the way, as Ibn Hordadbeh (and Marko Polo) remarks, or too dangerous to go there (Ibn Sa’id) — “although gold abounds there. The islands of Wāk-wāk also yield ebony of incomparable beauty”.

Dimashki reports that “the Wāk-wāk islands are plunged in the Chinese Sea just like the Southern part of the island Komr-Malāy”. One must conclude from this that this Wāk-wāk is different from Komr-Malāy. The very fact that the “surrounding Ocean flows from the islands of Silā (Corea) down to the Wāk-wāk islands” and the once again repeated information of Ibn Hordadbeh’s on the abundance of gold and the golden chains and collars, strengthens my supposition that the Philippines must have been meant by him.

A last item to be mentioned, is the difference *l’Abrégé des Merveilles* makes between two “Eastern” countries of Wāk and Wāk-wāk. Ferrand thought both these names designated the same country viz. Sumatra, only because he declined to accept the possibility of there existing two homonymous archipelagoes in these Eastern parts. “Nous aurions ainsi deux Wāk-wāk en Extrême-Orient s’il fallait prendre à la lettre le texte de Ibrāhīm bin Wāṣif-Šāh” (*J. As.*, 1932, p. 219). Yet their very existence is affirmed by the geographical details of each of them. The land of Wāk namely is situated between China and the African harbour of Sofāla, South-West of China, South of the Equator (that according to some authors passes through Ligor) in the Sea of Campa and in this country lives the Mahārāja of Zābag. Thus the land of Wāk must be one of the successive “Western” Zābag’s with their capitals in *Malaya*. Even if the author by mistake calls

the other country lying East of China, by the same name of Wāk, he could but have meant the land of Wāk-wāk or the Philippines, where, as he continues "gold abounds and horsebits, chains and collars of dogs are made of gold" and "ebony hails from". The production of gold and ebony of these furthest Eastern Wāk-wāk islands — both products are still exported in great quantities from Mindanao — was already known in the middle of the ninth century to Ibn Hordadbeh, who also located them East of China!

My conclusion therefore is that the Arab authors, in speaking of the "Eastern" Wāk-wāk archipelagoes, sometimes mean the islands round *Malaya* with the Chersonese as the main "island" and sometimes the islands about the Sulu- and Celebes-seas, the Moluccas included, with *Mindanao* — the "Treasure Chest of the Philippines" as R. A. Smith calls it (*Asia*, Dec. 1939) — as the most important among them. Whether my solution of the "Eastern" Wāk-wāk problem is wholly satisfactory, further research may learn, but Ferrand's — Wāk-wāk = Sumatra — is far from incontestable

---

Abdoelsamad

door

L. BORST.

De beide Soendaneesche Amir Hamzah verhalen, die ik in 1938 voor dit Tijdschrift ¹⁾ bewerkte, dienden ter completeering van de reeds 40 jaren geleden door Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel uitgegeven Amir Hamzah verhalen, uit verschillende talen bijeengebracht.

Ten vervolge hierop koos ik uit de te mijner beschikking staande Soendaneesche handschriften nu een *tembang*, geschreven in Soend. Arab. letterschrift, die handelt over de in den titel van dit opstel genoemde, vermoedelijk slechts aan zeer weinige Europeanen bekende historische persoonlijkheid.

Vooraf een korte toelichting. Reeds bij het begin stuitte ik op een fout of een vergissing van den schrijver, waaromtrent ik nadere inlichtingen zocht in *Agama Islam* van Prof. Dr. H. Kraemer en waardoor ik in mijn meening dienaangaande versterkt werd, zonder nochtans de fout of vergissing te kunnen verklaren. Daarop zocht ik in 't dictaat van wijlen den heer S. Coolsma (die mij de eerste beginselen van Maleisch en Soendaneesch had bijgebracht) over den Islam en vond daarin 1e dat hij de stof voor dat gedeelte van zijn dictaat ontleend had aan de geschriften van Dr. R. Dozy. *Het Islamisme*, en G. K. Niemann. *Inleiding tot de kennis v. d. Islam*, 2e de toelichting, die ik zocht. Deze toelichting bevatte slechts 2 regels. Daarop zocht ik in de beide genoemde boeken en vond in dat van G. K. Niemann ongeveer dezelfde toelichting, evenwel zonder vermelding van den naam Abdoelsamad. Nog een paar andere werken over den Islam sloeg ik er op na, een Duitsch en een Hollandsch, maar die maakten er geen gewag van.

---

¹⁾ LXXXVIII (1938), p. 137-157.

De Soend. schrijver had de fout begaan 't woord *ibn* (= zoon) te plaats en achter den naam van den vader van A. S., waaruit te lezen was, dat die Vader, Oemar Paroek, de zoon was van den Amiroelmoeminin (= Heer der geloovigen), terwijl deze Oemar niemand anders was dan de 2e Chalief (A. H. 634-644), die zelf de eerste Amiroelmoeminin was. De beide door mij gevonden zinnen namen allen twijfel weg. Het verhaal berust dus op historischen grondslag, doch terwijl de beide zinnen zóódanig kunnen worden verstaan, dat die zoon (Abd. S.) een dronkaard en een losbandige was, die niet meer of minder dan de geesels straf tot den dood verdiende, geeft 't uit de Soend. taal bewerkte verhaal een geheel anderen kijk op hem.

De schrijver van de *tembang* geeft als zijn naam op: Sastraatmadja, woonachtig te Bandoeng, Tjitepoes. Na een lofzang aan God als inleiding, zegt hij deze Bataviaasche geschiedenis voor 't Soend. te hebben bewerkt, en herinnert aan de eerste voormannen van den Islam, n.l. Moehammad en zijn vriendenkring, waar Aboe Bakar, Oemar, Oethman en Ali toe behoorden. Daarop zegt hij, dat dit verhaal handelt over Abdoelsamad, zoon van Oemar Paroek, den (eersten) Amiroelmoeminin, die zijn jongen zoon strafte op grond van de voorschriften van den Profeet, en wel in den tijd na den dood van Aboe Bakar, toen hijzelf de heerschappij voerde. De schrijver geeft dit verhaal ter leering.

Oemar had 2 zoons, n.l. Abdoelsamad en Abdoellah. Men zei, dat de stem van A. S. veel geleek op die van wijlen den profeet, zoodat velen hem gaarne den Koran hoorden lezen. Dat kon hij zóó mooi, dat er met groote ontroering, ja weenend, naar geluisterd werd.

Toen Oemar met 130.000 krijgers oorlog ging voeren tegen Halwan, smeekte Abdoelsamad mede te mogen gaan. Zijn bede werd ingewilligd. De vijandelijke stad werd verwoest, en veel buit veroverd. De bewoners werden gedwongen Islamiëten te worden. Daarop wilde Oemar bericht zenden naar Medina om de overwinning te melden, en A. S. vroeg die vereerende opdracht te mogen vervullen. Met een geleide van 500 man trok hij vooruit en de tijding werd met groote vreugde ontvangen. Kort daarop kwam het groote leger. Maar de vader trof zijn zoon aan lijdende aan hevige koorts, duizeligheid en hoofdpijn. De toegepaste medi-

cijnen gaven geen baat. In dezen toestand begon A. S. den Koran te reciteeren en velen luisterden. Oemar moedigde hem aan. Men haalde hem zelfs over bij 't graf van den profeet te gaan reciteeren. Dat deed hij, en alle luisteraars waren diep bewogen. Oemar wilde, dat A. S. op den preekstoel (mimbar) zou gaan staan om de preek te lezen. Dit deed hij buitengewoon mooi en allen waren 't er over eens dat niemand 't hem zóó na kon doen.

Om heul te zoeken voor zijn ongesteldheid ging A. S. daarna een wandeling maken. Hij dwaalde wat ver weg en kwam bij een behuizing. Daar ging hij binnen en de huisvrouw, een Jodin, die hem herkende, vroeg wat hij wenschte en wat hem scheelde. Toen hij zeide zich koortsig te gevoelen, beweerde zij een medicijn te hebben voor alle kwalen, vooral tegen koorts. A. S. meende, dat zij hem wilde vergiftigen, maar nadat zij dit ten stelligste onder eede had ontkend, haalde zij die medicijn (arak) en gaf hem er van te drinken. Eerst daarna begreep hij sterken drank te hebben gebruikt, en dronken rolde hij omver. De Jodin beweerde, dat hij nu gauw beter zou zijn. Zij had een boos plan. Zij had n.l. een dochter en wou die graag met dezen vorstenzoon laten trouwen. Als zij nu een list gebruikte en die twee tot een gedwongen huwelijk kon krijgen, zou zij, naar zij dacht, haar zin hebben. Toen A. S. eindelijk weer naar buiten was gegaan en weer rond-dwaalde, deelde zij aan die dochter haar bedoeling mee, en dat zij er op moest rekenen, dat A. S. dien avond nog wel terug zou komen. Zoo gebeurde 't dan ook. Tegen den avond kwam A. S., nog steeds dronken weer bij 't huis en vond de dochter daar te bed liggen. De vader, die ten dezen met z'n vrouw accoord ging, had ook al tegen de dochter gezegd wat zij te doen had.

Men begrijpt de gevolgen.

Den volgenden morgen werd A. S. ontnuchterd wakker en begreep niets van de situatie. Het meisje vertelde hem wat er gebeurd was en hoe zij getracht had hem te weerhouden. A. S. had diep berouw en schreide bittere tranen. Het Jodinetje gaf hem den raad maar gauw naar huis te gaan, eer zijn vader zijn afwezigheid zou bemerken.

Een jaar later, A. S. was toen 19 jaar, was de wensch van de Joodsche leeraren, dat Oemar Paroek niet langer onkundig zou blijven van de geboorte van zijn, nu drie maanden oud zijnden,

kleinzoon. Met het kind in de armen ging 't Jodinnetje naar de moskee, waar zij O. P. hoopte aan te treffen. De ontmoeting had plaats en zij vertelde aan O. P., dat hij hier zijn kleinzoon zag. Deze wilde 't eerst niet gelooven, maar toen zij hem de geheele toedracht had verteld, en hij de sprekende gelijkenis met A. S. zag, werd hij overtuigd. Daarop gaf hij aan 't Jodinnetje een som gelds en zeide, dat hij voor 't kind zou zorgen, en dat zij iedere maand een dergelijke som kon komen halen.

Thuis gekomen riep Oemar zijn zoon Abdoelsamad. Deze zat met zijn moeder te eten. De vader verweet hem 't gebeurde en ook de vrienden kwamen er aan te pas. Zij hoorden wat er gebeurd was, en waren overtuigd, dat A. S. niet opzettelijk zoo had gehandeld, maar door zijn ziekte er in geloopen was. O. P. herinnerde aan de voorschriften van den Koran en dat deze luiden: „Voor ontucht 100 geeselslagen met een zweep van rhinoceroshuid en 40 slagen voor dronkenschap, vooral wegens het aannemen van sterken drank uit de hand van een Jodin”.

Op aansporing van zijn moeder had A. S. de geheele zaak verteld, en hij zeide op Gods vergiffenis te hopen. De vader wilde, dat A. S. zelf in den Koran de straf zou opzoeken, maar hij kon de plaats niet vinden en voorzag, dat de geeselsstraf voor hem de dood zou beteekenen. Zijn moeder wilde zich wel in zijn plaats laten geeselen, maar Oemar zeide, dat zulks niet mocht, en als er een vervanger mocht zijn, zou hij dat zelf wel willen wezen. Nu sprak hij zijn zoon toe over den ernst voor hem, den vader, zelf, want als de straf niet doorging, had hij Gods toorn te vreezen.

A. S. werd naar de markt geleid om tentoongesteld en daarna gegeeseld te worden. Dat had hij niet verwacht en daarom verzocht hij de straf in huis te mogen ondergaan. Maar ook dat was verboden.

Op de markt werd hij op den geeselpaal gebonden en Ki Aplah zou de geeseling voltrekken. Deze deed 't al weenende, en al spoedig was de huid opengescheurd en vloeide het bloed.

Ali drong er bij Oemar op aan om den Jood te laten gevangen nemen en in 't blok te laten sluiten. Dat zou diens eigen schuld zijn, omdat hij bedrog had gepleegd. In een ijzeren gevangenis zou hij op 't vonnis moeten wachten.

Aplah was ondertusschen voortgegaan met slaan. 't Bloed stroomde. A. S. hield niet op met schreien en klagen: „O, God, schenk me vergiffenis!” Aplah vergoot ook tranen en zei tot Oemar: „O, heer, zie 't bloed van Uw zoon”. Maar hij moest voortgaan met slaan, zooals gewoon. Niet meer en niet minder. Als hij boven de maat ging, zou hij zelf gestraft worden.

Al de engelen in den hemel vroegen aan den Raboelalamin (= Heer der Werelden = God) om te mogen gaan zien naar Oemar. Ze wilden allen naar beneden. De Heer vertelde hun: „Oemar straft een overtreder uit vrees voor eigen oordeel. Hij bemint zijn zoon, maar die deed een slechte daad. Die overtrad mijn geboden. Dit is 't bewijs van Oemars liefde, opdat zijn zoon behouden zal worden voor 't zichtbare en 't onzichtbare leven. Zijn zoon mag niet vuil zijn. Uit liefde past Oemar die straf toe”. De engelen kregen toestemming om neer te dalen.

Oemar sprak liefdevol tot zijn zoon en vertelde hem, dat hij hem voor 't zichtbare leven strafte, daar hij als vader beducht was voor het oordeel van den Heer der Werelden, en hij zich niet met draaijerij wilde ophouden. Van 't zichtbare leven zou hij (de vader) zelf tot 't onzichtbare komen, maar de zoon zou een ongeloofige zijn. Die moest geen verkeerde ondervinding hebben. Oemar spoorde hem aan vol te houden, ononderbroken, en de pijn te verdragen, dan zou hij den mooien hemel verwerven. Hij herinnerde hem aan Ismaël, wiens hals was afgesneden. En hij moest denken aan Job, den ongelukkige, aan Jozef in de ijzeren gevangenis en aan Abraham, die verbrand werd. (We zien hier sterke afwijkingen van bekende Bijbelsche verhalen. L. B.).

A. S. gaf zich gewonnen. Hij zag in, dat dit lot nu eenmaal voor hem was bepaald, en bekende: „We moeten in 't leed prijzen en in de aangenaamheden danken”.

Oemar spoorde Aplah tot harder slagen aan. 't Honderdtal moest vol. 't Vleesch was onherkenbaar en 't bloed vloeide als uit een leiding. A. S. klaagde, dat hij voelde te zullen sterven. Zijn vader zei, dat dit dan voor hem was vastgesteld en dat hij in 't oord met de nymphen en een mooi vrouwenpaleis zou komen. Maar als hij niet zou sterven, zou hij gegeeseld worden met een brandend vuur. Hij had dus nu maar te kiezen: zijn huid of 't brandende vuur.

Daarop spoorde A. S. zelf Aplah tot harder slagen aan, maar aan zijn vader klaagde hij, dat zijn vleesch al geheel weg was (als vergruisd). Hij voelde zich als in een vuur, maar de vader zei ook te lijden. Weenende spoorde hij zijn zoon tot Godsvertrouwen aan.

De engelen stonden verwonderd, en zeiden dat tegen God. God antwoordde, dat Oemar Hem vreesde, en zijn zoon zoo hevig strafte, omdat hij bang was, dat God hem eenmaal ter verantwoording zou roepen.

A. S. smeekte om een slok water, maar O. zei: „Doe zoo niet! Als je dan in 't hiernamaals drinken wilt, zou je gloeiend heet water krijgen!”

Daarop smeekte de jongen aan zijn vader om zijn hoofd te ondersteunen, omdat hij voelde te gaan sterven. De vader spoorde hem aan op God te vertrouwen en dank te zeggen. Allen, die toeschouwers waren, weenden. A. S. maakte voortdurend slikkende bewegingen (volgens de Soend. een bewijs van den naderenden dood. L. B.). Zelfs de vogels treurden. Eindelijk riep hij: „Ik voel, dat ik ga sterven, dat de doodsengel komt, en dat mijn slechte ziel wordt weggehaald”. Z'n vader antwoordde: „Als je gaat sterven, geef ik je een woord mee, dat je niet moet vergeten: Zeg tot den profeet, dat ik hem verzoek het oordeel nauwkeurig te mogen toelichten”.

Zestig slagen waren in totaal gegeven. Vleesch en huid waren niet meer te bespeuren, en 't bloed stroomde. A. S. nam afscheid van de familie en vroeg om vergiffenis. Hij hoopte allen in de onzichtbare wereld terug te zien. Hij vroeg vergiffenis voor alle fouten, en zei zeker te zullen sterven. Allen weenden, die tegenwoordig waren, en boden aan zich in de plaats van A. S. te stellen. Oemar verzekerde, dat als de straf kon worden overgenomen, dat hij dat zelf zou doen. De anderen hadden alleen maar medelijden. A. S. smeekte om vergiffenis, maar zijn vader zei hem die volstrekt niet te kunnen geven. Dat kon alleen God.

De moeder van A. S. wentelde zich weenend over den grond met alle huisgenooten. Toen ze kalmeerden, spraken de vrienden samen en ieder op zijn beurt tot O. P. Ze vroegen een rustpoos met 't oog op de moeder, want ze had een gelofte: Ze wilde haar hadjischap aan haar zoon afstaan en de armen bedenken met een

groote som en een verdienstelijk vasten in acht nemen voor de overtreding van haar zoon en voor 't bloed, dat nog in hem over was. De vrienden vroegen weer op te houden en verweten O. P. zijn hardheid. Deze werd boos, en zeide zijn zoon wel honderd maal meer te beminnen dan zij. Het was toch zijn eigen kind. Maar alleen God kon zóó liefhebben. Hij zei dit onder stroomende tranen. Aplah ging steeds voort met de geeseling tot 100 slagen waren gegeven. Abdoelsamad meende, dat 't nu klaar was. Allen weenden, ook Hasan en Hoesein (De beide zonen van Ali, die op Asjoera herdacht worden. L. B.) en de engelen en de vogels. Ali zei: „Oemar, neem nu je zoon, en laten we naar huis gaan, misschien kan hij met deugdelijke medicijnen nog genezen worden”. Oemar zei: „Je hebt gelijk, maar er is nog een zonde, nl. 't drinken van den sterken drank, gegeven door de Jodin. Hij moet er nog 40 slagen bij hebben”. Tot Aplah „Ga door!”

Allen waren verwonderd en Aplah was in de war. A. S. klaagde: „Vader, ik heb geen vel en geen vleesch meer, en al 't bloed is eruit. Ik vraag vergiffenis. 't Was zoo verschrikkelijk!” Maar O. antwoordde: „Heb je niet in den Koran gelezen: 'Wie arak gedronken heeft zal in de onzichtbare wereld ten vure gedoemd worden?’ Vroomheid geldt dan niet! Als je je niet bekeerd hebt, word je een ongeloovige”. A. S. zei: „Ik onderwerp me aan God. 't Is voor mij zoo bepaald, dat ik gegeeseld word tot de dood er op volgt.” Aplah moest er 40 slagen bij geven. De aanwezigen verwonderden zich nog meer. Bij den 30sten slag vroeg A. S.: „Vader, hebt u dan geen erbarmen met mijn lichaam?” Maar deze antwoordde: „Ik kan de straf niet op mij nemen en in 't hiernaams zal de Heer je liefhebben”.

De engel des doods kwam de ziel van A. S. weghalen. Maar vooraf zei de gemartelde nog een Koranspreuk op. Als antwoord klonk er een stem van den hemel, als van een roepende, door allen gehoord. Ze luidde: „O, engelen, ziet dit aan. Oemar heeft de straf toegepast. Kiest een mooien hemel uit en beschikt hemel-nymphen!”

Aplah zei: „O, heer, uw zoon is gestorven, nu is 't afgelopen”.

Allen weenden om den dood van A. S., vooral de verwanten. Oemar nam 't lichaam op den schoot en kuste het. Ook de vrien-

den kusten het. Oemar zei, dat Aplah kon ophouden met de geeseling, maar deze herinnerde er aan, dat er nog 10 slagen te weinig gegeven waren, en toen moest hij die laatste 10 ook nog geven. Oemar boog zich, bad en dankte. Daarop werd het lijk naar huis gebracht en gereinigd, volgens de gewoonte.

Vervolgens werd de Jodin gehaald en ter dood veroordeeld. Het vonnis zou den volgenden dag voltrokken worden.

's Zondagsnachts droomden Ali, Oethman en Oemar denzelfden droom, aldus: Ze verschenen voor den Profeet Moehammad, die op een met edelgesteenten versierden troon was gezeten. Honderden lichten glansden om hem heen en op den vloer lagen mooie tapijten. Aboe Bakar stond rechts voor den profet en Oemrah links. Vlak daarvoor bevond zich A. S., met het gelaat naar den profet gekeerd. Vroolijk praatten ze met elkaar. Er hing een welriekende geur. A. S. keek op en naderde zijn vader. De profet sprak tot den Amiroelmoeminin (= Oemar): „In der waarheid, met al de hemelbewoners zijn we blijde om U, omdat U de straf Gods naar 't Woord hebt voltrokken”. Abdoelsamad voegde er aan toe: „Vader hier ben ik. Ik heb al een gunstbewijs van God ontvangen, nl. buitengewone aangenaamheid en zegen ingevolge Uw voorbede. Hoe zou 't met mijn lichaam gegaan zijn, als de laatste 10 geeselslagen er niet bij waren gegeven? Dan was de hel al voor mij klaar geweest om het tekort er bij te passen. Als moeder er over praat moet U haar vermanen en zeggen, dat als de slagen niet geheel gegeven waren, dat een bewijs geweest zou zijn, niet van de ware liefde, maar alleen van liefhebben naar de zichtbare wereld. De wereldsche straf is een veel en veel lichtere”.

De profet sprak tot Ali: „Zeg tot Oemar, dat God hem stellig den hemel zal geven. Dat zal zijn belooning zijn! En de straf aan den Jood (Bedoeld zal wel zijn: aan de Joden. L.B.) behoeft niet voltrokken te worden. Laat hem liever Islamiet worden”.

Toen Ali en Oethman daarna Oemar ontmoetten, vertelden ze 't hem van de ontvangen boodschap in den droom. De Jood werd geroepen uit de ijzeren gevangenis. Ook de Jodin kwam erbij en ze wilden Islamieten worden, omdat ze erkenden verkeerd te hebben gedaan en A.S. nu dood was, en als 't kwaad dan vergeven werd. Ali onderwees hun de geloofsbelijdenis. Oemar gaf geld en mooie kleeren voor onderhoud, en zeide, dat

ze voor hem heelemaal niet bang behoefden te wezen, want ze hadden gehandeld ingevolge de voorbeschikking van den Heer der Werelden, den Almachtige, en dat zijn zoon ook daarom moest sterven door middel van de geesels straf tot den dood. Het verhaal eindigt met deze, aan het voorgaande nog toegevoegde woorden tot de Joodsche familie: „Het kleinkind moet vooreerst bij jullie blijven. Ik zal 't verzorgen, maak jullie je daarover geen bezwaren. Maar je mag den kleinen jongen volstrekt niet heen en weer brengen”.

Met enkele coupletten in *magatroe*-melodie besluit de zanger, daarin vermeldende datum en uur van de beëindiging, n.l. in de maand Hapit, den 11den, 's Maandagsavonds, A.H. 1317.

De geschiedenis van het heilig kanon van Makassar

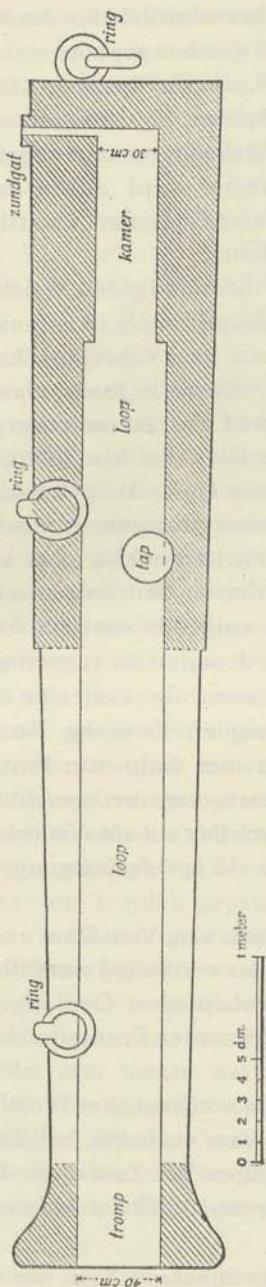
door

Dr. K. G. CRUCQ.

Onder de heilige of om andere redenen merkwaardige stukken geschut in den O.I. Archipel is er geen welks geschiedenis zoo raadselachtig en verward, maar tevens zoo belangwekkend is als het heilig kanon van Makassar. Niet alleen was het in gewicht en kaliber het grootste en zwaarste stuk van allen, maar bovendien was zijn ware geschiedenis tot dusver feitelijk onbekend; men wist slechts dat het Anak Makassar heette, dat het in 1669 was veroverd en naar Batavia gebracht; maar wat er verder mede is geschied, hoe het verdwenen is, welke afmetingen het stuk bezat, wist men niet. Ik hoop in deze bijdrage de ware historie van dit kanon zoo dicht mogelijk te hebben benaderd.

De oorlog tusschen de V. O. C. en Makassar, die in 1668 weder was uitgebroken, wellicht de zwaarste en felste strijd ooit door de Compagnie gevoerd, werd 24 Juni 1669 definitief beslist door de verovering van het zwaar versterkte „hoofdkasteel”, tegelijk koninklijke residentie van Makassar, Samboupo, hetwelk vanaf Mei belegerd was. In den nacht van 14 op 15 Juni had men een mijn onder den muur der vesting laten springen, maar de bestorming mislukte, aangezien de Makassaren achter den vernielden muur een nieuwe versperring wisten op te richten en te behouden; den volgenden dag was het gevecht zoo hevig „als krijgers van hoogen ouderdom misschien in Europa zelve niet dikwijls gehoord hebben”; zoo verschoten de Hollandsche musketiers op dien dag 30000 musketkogels. Tenslotte geraakte het fort in brand, waarop de Makassaren het groote heilige kanon, Anak Makassar genaamd, lieten springen, en het fort ontruimden; waarop aanstonds door een schipper en een kwartiermeester des Admiraals (nl. Spielman)

Veronderstelde doorsnede van het kanon Anak Makassar, waarbij het niet-gearceerde gedeelte van den wand het gesprongen deel van het stuk weergeeft.

vlag en wimpel, benevens het vaandel der Amboineezen op den 12 voet dikken vestingmuur werden geplant.

Aldus volgens Mac Leod, in de *Indische Gids*, jg. XX, dl. 2. *De onderwerping van Makassar door Speelman*; volgens een afschrift van Prof. Godée Molsbergen ontvangen van de Missive dd. 9 Juli 1669 folio 646 verso, werd alleen des admiraals vlag en wimpel door schipper Pieter Coopman, kwartiermeester, op het verlaten groot bolwerk geplant.

Voor ons onderzoek is het niet noodig den Makassaarschen oorlog en de verovering van Samboupo verder in extenso te behandelen; ik moge daarvoor verwijzen o.a. naar Valentijn, *Oud- en Nieuw Oost Indiën* III 2 blz. 159, Stapel, *Cornelis Jansz. Speelman (Bijdragen Kon. Inst. 94, blz. 57-58)*, Mac Leod, *De onderwerping van Makasar door Speelman (De Indische Gids, l.c. blz. 1296)*, en Godée Molsbergen, *Tijdens de O. I. Compagnie*, dl. 2, hoofdstuk LXXXII; in het kort blijkt wel dat de verovering uiterst moeilijk is geweest en de verdediging zeer dapper en hardnekkig; het veroverde geschut was dus wel een oorlogstroofe in den volsten zin des woords.

Wel moge hier nog het volgende omtrent Samboupo worden gememoreerd: het is gebouwd onder de regeering van Toenidjollo (1565-1590), onder welken vorst de kasteelen Sambaopo (Samboupo, Sambopo), Barombong en Oedjong Tanah zijn gebouwd, het eerste omstreeks 1580, met hulp van Portugeezen, die ook als instructeurs bij het gieten van het geschut dienst deden¹⁾ J. Schoemaker, in: *Een bladzijde uit de Nederlandsch-Celebesche geschiedenis (Tijdschrift voor N. I., 5de jaargang, 2e nieuwe serie, 1901, blz. 540)* vermeldt:

„Daarna naderde de vloot (nl. van Van Dam en Truitman, Anno 1650) dicht voor Makassar, dat verdedigd werd door drie versterkte kasteelen: Pannakoke, Soembapoe en Oedjong Padang, met 130 vuurmonden bewapend, waaronder Portugeesch geschut van het zwaarste kaliber”.

Het kasteel Samboupo was vierkant; het Westfront (het zeefront) en het Noordfront waren zwaar versterkt, het Zuid- en Oostfront minder; aan de Westzijde lagen het Zuider-zee-bolwerk, het Midden-bolwerk, en het Noordwest- of Groot bolwerk; op dit laatste

¹⁾ Zie *De Geschiedenis van het Rijk Gowa. Verh. Bat. Gen. Deel L, blz. 83.*

bolwerk was het kanon Anak Makassar geplaatst. Een duidelijke afbeelding van Samboupo vindt men bij Valentijn, Deel III : 2, plaat 23.

Overgaande tot de systematische behandeling der gegevens, bespreken we in de eerste plaats Speelman's missive d.d. 9 Juli 1669, die ons verreweg de belangrijkste gegevens omtrent ons kanon verschaft.

Uittreksel uit het slot van de Missive van
C. Speelman, uit Makassar naar Batavia
d.d. 9 Juli 1669¹⁾.

(Folio 652, IIde bladzijde).

„ . . . . . hebbende sijn hoogh^t en den Admirael naer d' expeditie van de troupen naer de reede van Grissee de gantsche voormiddagh voort door gebracht om de visite te doen en op te soecken alle groote artillerieën bestellende behalve een wachte van 11 Panpangers met snaphanen den admirael der boutonders met een gedeelte van sijn volck om uyt de assche van 't afgebrande artillerie-huys naest de Zuyderpoort staende te samelen alle de basschen en de andere dingen die der wierde gevonden, en daerbij ook lach een cloecke quantiteyt grove gesorteerd scherp, wesende alteffens sijn Extie de wachte aen voorschreve poorte aenbevolen, en ook gelast een ander gedeelte van sijn volck mede 2 à 3 officieren rondom te stieren, ende de coogels hier en daer door 't Casteel verstrooyt soo nae mogelijk op hoopen bijeen te samelen; waer naer voortgaende naer de guardijnen soo was den eersten opgangh op het Zuyder Zee-bolwerck, maer in plaets dat men nu 't volck geprojecteert en besproocken tot het afwerpen van 't Canon gebruycken soude, werter niet een gesien als het ordinaire gevolgh van Radja, dus peurden hij en den Admirael selve aen 't werck en waren 3 stucken die hier stunden 2 van metal en een van ijser met een swaij om leegh, insgelijcx noch een seer sware bas en een metale slangh op de walgangh in de Zee-guardijn staende, maer op 't middelbolwerck bij 't pallijs viel het wat te swaer, daer quamen de schippers met de dommecrachten bij, bestaende in een swaer ijser en een swaer metal, mitsgaders een metale camerstuck; van

¹⁾ Koloniaal Archief no. 1161, 3de boek H H H H 1670 overgenomen.

hier op het groot bolwerk sag men Annack Macassar en noch een ander swaer metael, met een gemeen ijserstuck de 2 eerste waren niet wel te verwercken, immer niet door de schietgaten heenen, dus gingh sijn hoogheyt met eenige bougijs aen 't sloopen van de guardijn om de stucken af te wentelen, terwijl sijn E. met de matroosen op de Noortguardijn noch 3 metalen en 3 ijsere stucken met een gesprongen metael stuck, van boven neder deede werpen al 't welck noch dien eijgen voormiddagh alles beschickt was en raecten 's namiddaghs de twee sware beesten ¹⁾ mede beneden; voorts alle dagen waren wij niet ledige tot soo lange alle het canon en bassen & a bij een gescommelt en afgescheept raecten, wesende buyenskercke daer toe aengelegt, en ofwel in verre niet en hadden 't behulp van de bougijs als wel behoorde, sijnde nochtans sijn hooght altoos met den Admirael mede present soo evenwel met boutonders, Amboineesen, Ternatanen & a matroosen en wes meer is alles eyndelinge tot den 5en deser sloop en binnen 't Casteel Rotterdam gebracht, daer wij ons meenen niet weynig met uytgeslooft te hebben, want dit ongehindert, is evenwel 't boomhacken ende slechten van de Noorder guardynen van Samboupo mede wat gevordert, bestaende d' afgescheepte winste in 't naer volgende: 33: stucken groot en cleen canon daer onder dat beruchte Annack Macassar dat sijn vervoeren en vertoonen noch genoehsaem waerdigh is, sullende indien het heel waer geweest door geene van onse vaertuygen sijn vervoert en door geene van de scheepen ingeset sijn conne worden, sijnde het gewicht van dit alles naer ruygen overslagh gecalculeert op lb 46226.

11: stucken groot en cleen, ijser heel en gebroken schut gerekent met malcander op lb 23900.

125: soo groote als cleene metale basschen gecalculeert 28280.

83: p^s soo groote als cleene metale camers . . . . 2500.

2: ijsere steen stuckjens.

60: musquetten met laden.

23: haex soo met als sonder laden.

127: p^s soo heele als gebroocke musquet loopen, daar de laden van verbrand sijn.

¹⁾ Deze twee „sware beesten” sijn Anak Makassar en het ander „swaer metael”.

4: soo groot als minder stucken metael van 't gespronge Annack Macassar.

7: stucken van drie bassen.

1: gebroocke ijser steen stuck.

7: dommecragten.

14: ijsere staerten van bassen.

4: lange loopen van roers.

3: metale clocken sonder cleepels de grootste wegende 1080 lb is A^o 1641 door de Comp^e aen de Coningen van Macassar geschonken.

1: ijser gebroocke clock.

Naer 't Casteel Rotterdam vervoert

8483: p^s gesorteert rontscherp.

210: p^s langhscherp.

4: groote mortier granaden.

44: leege handgranaten.

Versheyde menudentien van geringh belangh hier en daer opgedolven en gevonden, noch niet perfect geregistreert waervan nochtans pertinente aenteekeninge sal geschieden en met een gernoteert werden waer en aen wien 't een en 't ander is uytgedeelt.

T meeste Canon sullen UE^d soo se (het gelost sijnde) believen te sien geraeckt bevinden dat altemael door Comp^{ie} cogels is geschiet, en hoedanigh wij haer me bij gecomen wesende heel veel te schieten verhindert hebben, 't gund men veel gemeent heeft te sijn gelaten om gebreck aen cruyt, dan in het branden hebben wij bevonden dat er op versheyde plaetsen noch al een mooye partije is opgesprongen.

. . . en soude het misschien voor Comp^{es} reputatie niet naedeeligh wesen dit veroverde canon dat alleen ruyme plaetse beslaen can, ergens gelecht wierde voor eerst daer het de gaende en comende inlanderen sien conde”.

Behalve dit afschrift, door mij gecopieerd naar ontvangen fotografische reproducties van Folio 652 Ite bladzijde ± 654 dezer Missive, bezit ik nog een aanteekening uit Folio 646 v., luidende aldus:

. . . „onder welcke besigheyt wij vernamen datter een stuck op het groot bolwerck sprongh, daer van een groote brock bij ons

zee bolwerck neder viel, even te voren had men 10 à 12 keerels ter vlucht van de punct sien afloopen 't gund een indicie gaf dat het moste a desseing en dat het soude Annacq Macassar zijn”.

. . . „en dat Annack Macassar met een gemeen goetvinden was gedaen springen. Ook de coninklijke en waarlijck sierlijke speelprauw te verbranden, opdat geen van beyde in onse handen quame te vervallen”.

. . . „nochtans en ist met het eerste niet soo 't eenemaal naar haren sin gegaan nadien 't stuck ende brocken die der bennen afgesprongen noch genoegsaem de forme conde vertoonen van sijne groote want het achterste tot over de ooren waar geheel, en de tromp ook”.

De in Samboupo veroverde kanonnen vinden we verder vermeld in het *Dagregister* d. d. 21 Juli 1669: „ . . . arriveert van Macassar hier ter rhede de fluyt Buyenskerke medebrengeende een Missive van den Heer Admiraal Cornelis Speelman ende den raedt aldaer, gedateert 9 Juli 1669 . . . over de verovering van Samboupo den 24sten Juny. Deselve fluyt brenghet van Macassar mede de navolgende oorlogs gereetschappen, ongetaxeert, zijnde met het Casteel Samboupo verovert:

- 46 stucken soo metael als ijzer canon
- 83 bascamers
- 145 metale bassen
- 2 ysere steenstuckjens 3 kamerstuxjes.
- 60 musquetten
- 23 haeks
- 4 klocken en verscheyde andere wapenen”.

Leert ons dit verslag in het *Dagregister* niets dat we niet uit Speelman's Missive wisten, een belangrijke aanvulling onzer gegevens kunnen we ontleenen aan Afgaande Patriasche Missives 1669, d. d. 17 November (blz. 69): „ . . . buiten dese (nl. de door Goa en Tello uitgeleverde stukken) zijn in 't Groote Casteel Samboppo verovert: 35 metalen stucken groot en de klein wegend 26226 lb ¹⁾.

Ende daeronder het vermaarde groote stuck genaemt Annak of 't kint van Makassar, doch gesprongen en geschonden alleene wegende 11000 lb.

¹⁾ Zoals we uit Speelman's Missive weten moet dit zijn: 46226 lb.

145 metale bassen 't samen wegende	2818 lb
79 dito kamers " " " "	2500 "
11 stukken yzercanon wegende	23900 " "

Wat het kaliber betreft, staat ons slechts één bericht ter beschikking, nl. een passage in J. W. Vogel's *Ost-Indianische Reisebeschreibung*, blz. 93-94, waarin van het Anak Makassar wordt gezegd, dat de mond zoo wijd is, „dass der grösste Mensch gar füglich hinein kriechen und sich verbergen kan”; we zullen later constateeren, dat Vogel's beschrijving van het Anak Makassar hoogstwaarschijnlijk een doorelkaarhaspeling is van gegevens over twee verschillende kanonnen, maar zijn mededeeling aangaande het kaliber moet wel op het A. M. betrekking hebben; als minimum moge we dan wel aannemen 16 Rijnlandsche duimen of ongeveer 41½ cm.

Wat de lengte betreft, bezitten we ook slechts één direct gegeven, nl. J. W. Vogel o. c.: „dasselbe ist sehr gross und 12 Ellen lang”. Jammer genoeg is dit gegeven onbetrouwbaar aangezien 1e door het gesprongen zijn van het stuk de lengte niet meer te bepalen was, en 2e aangezien Vogel het kanon niet meer gezien heeft; zijn opgave berust op een later te bespreken misverstand.

Het achterste „tot over de ooren” was heel, en de tromp ook; derhalve is het bodemstuk + tappenstuk van het kanon heel gebleven, en ook de kop, het voorste deel van het mondstuk; het langeveld van het mondstuk, d.w.z. het deel van den loop gelegen tusschen kop en tappenstuk was gesprongen ¹⁾.

Het gewicht van 11000 lb heeft dan betrekking op het gespaard gebleven achterste gedeelte van het kanon; volgens mijn onderstelling: kaliber 16 duim = ± 41½ cm, gemiddelde wanddikte

¹⁾ De tromp is het voorste deel van het mondstuk; dit blijkt bv. uit de aanduiding: „Lengte der canons van de Cieraadband tot aan de Tromp”, of wel: „van de hooge broekband tot voor de mond” (Zie Instructie der Militaire Commissie van 1790, in het Landsarchief). De ooren zijn hier de tappen; vgl. een rapport van H. JESSE, majoor der artillerie, in bijlage Resolutie van 21 April 1761, over het afbreken van een „oor of tap” bij het bewerken van een mortier. Tegenwoordig verstaat men weliswaar onder ooren handvatsels of dolfijnen, maar hier moeten wel de tappen zijn bedoeld, temeer daar het A. M. geen dolfijnen als handvatsels zal hebben bezeten, maar vijf ringen, zooals bij dergelijke groote stukken gebruikelijk is.

in dit gedeelte 12 cm en de lengte van het gespaard gebleven gedeelte stellende op 3 m blijkt het gewicht inderdaad juist 11000 lb te bedragen.

„Het stuk en de brocken die der bennen afgesprongen” zouden dan hebben bestaan uit den tromp of kop en het gesprongen gedeelte van den loop, t.w. het langeveld tusschen kop en tappenstuk; aangezien in Speelman's Missive en de desbetreffende opgave worden vermeld vier stukken „zoo groot als minder metael” van het gesprongen Anak Makassar, zou het langeveld in drie stukken gesprongen zijn.

Wat het totale gewicht van het kanon betreft: het gewicht van 11000 lb voor het achterste deel „tot over de ooren” is meer dan de helft van het totale gewicht, immers het zwaartepunt van een kanon ligt in het tappenstuk, achter de tappen, ter verkrijging van de zg. broekzwaarte; stelt men de lengte van het mondstuk (d.w.z. langeveld + kop) ook = 3 m en de gemiddelde wanddikte in dit gedeelte op 10 cm, dan zou het gewicht hiervan $\pm$ 8000 lb. bedragen, zoodat het totale gewicht van het kanon ware te stellen op $\pm$ 19000 lb.

De totale lengte zou dan 6 m zijn geweest, bij een kaliber van $41\frac{1}{2}$ cm dus $\pm$ 15 kaliber-doorsneden, welke verhouding overeenkomt met die van Pañcawura te Soerakarta: lengte 5.30, kaliber 36 cm ¹⁾.

Over eventueele opschriften en merken van het Anak Makassar is niets bekend; de vorm zal wel zijn geweest de bij dergelijke

¹⁾ Een Duitsch kanon uit de eerste helft der 16de eeuw, dat ongeveer dezelfde lengte en hetzelfde kaliber had als Anak Makassar, maar grooter wanddikte en zwaarder gewicht, vond ik vermeld in *De Navorscher*, Deel XVI (1866), blz. 70:

„Am Zeughause zu Ehrenbreitstein lag der berühmte Vogel Greif. Diese Kanone, schreibt Blainville, ist $18\frac{1}{2}$ Fuss lang, ihre Weite ist $1\frac{1}{2}$ Fuss in Durchschnitt, und ihr Hintertheil 3 Fuss 4 Zoll. Die Kugel wiegt 183 Pfund (t.w. 188 pond steen; een kogel van 44 cm doorsnede weegt ongeveer 566 ℥ ijzer of 203 ℥ steen) und fögliche gehören 94 Pfund Pulver zu einer Ladung. Ich weiss nicht of noch so ein grosses Stück in der Welt ist. Unter dem Zündloch ist zu lesen: Vogel Greif heis ich Meinen gnädigen Herrn von Trier dien ich /Wo er mich heist gewalden /Da will ich Dohrn und Mauren zerspalten /Simon goss mich 1528.

Vogel Greif heisst dass Stück nach dem Kurfürsten Richard von Greifenklau, als welcher den Guss in Frankfürt vornehmen liess”.

stukken gebruikelijke: vlakke kulas, waaraan een ring, en vier ringen aan den loop. Volledigheidshalve moge hier volgen een globale conjectuur der overige in Samboupo veroverde kanonnen, in Speelman's Missive vermeld:

33 ps. groot en klein metaal kanon, waaronder het heel gebleven gedeelte van Anak Makassar, wegend 11000 lb, twee zware stukken, die met dommekrachten gelicht moeten worden, en zes middelmatig zware stukken, die met handkracht gelicht konden worden, alles tezamen wegend 46200 lb; derhalve 32 ps. wegend tezamen 35200 lb, waarvan twee zware stukken ¹⁾, minstens 18-ponders, ieder wegend ongeveer 3500 lb, tezamen 7000 lb, en zes middelmatige, 12 ponders of 8 ponders, gemiddeld wegend 2000 lb per stuk, tezamen 12000 lb; voor de overige 24 stuks zou dan $\pm$ 16000 lb overblijven, gemiddeld dus $\pm$ 700 lb per stuk; dit zouden dan kleine kalibers zijn geweest, van 1 tot 4 lb.

11 ps. heel en gebroken ijzer kanon, waaronder één zwaar stuk, denkelijk een 18-ponder wegend 4000 lb (vgl. de tabel van gewichten van geschut, in Resolutie d. d. 18 Juli 1692), en vijf middelmatige, wellicht 8-ponders van $\pm$ 2000 lb per stuk, tezamen met het eerstgenoemde stuk dus 14000 lb, zoodat voor de vijf overige stukken nog ongeveer 10000 lb overblijft; dit kunnen dus ook stukken van ongeveer 8 lb zijn geweest.

Zooals we weten, staat de datum waarop het Anak Makassar te Batavia is aangebracht, absoluut vast: 21 Juli 1669; de datum van zijn verdwijnen uit Batavia kunnen we slechts indirect beredeneeren. Het is niet lang hier ter plaatse geweest, nog geen volle tien jaren; in 1679 is het als ballast naar Holland verzonden, zooals we kunnen concludeeren uit de gegevens over ballast ver-

¹⁾ Indirect heb ik kunnen vaststellen dat in elk geval één dezer beide stukken een 48-ponder was. In Speelman's groote Memorie over Makassar (Anno 1669) wordt op blz. 1070 onder de munitie in voorraad in het Fort Rotterdam genoemd 5 ps Rondscherp van 48 lb, die niet behooren bij een kanon in het fort, want het zwaarste kaliber in Fort Rotterdam was 24 ℥ ; deze 5 ps. rondscherp van 48 ℥ behooren ongetwijfeld bij de in Sambopo veroverde munitie, die naar Fort Rotterdam is overgebracht, en zullen zijn bestemd geweest voor het zware metalen stuk dat met Anak Makassar op het Noordwestbolwerk stond, en dat ook niet door de embrasure heen kon; dit was dus een 48-ponder of heel kartouw.

meld in Resolutie d.d. 20 December 1678, afgaand Patrias Briefboek 1679 en Dagregister 1679, waaruit hier de volgende uittreksels mogen volgen:

Missive van C. Speelman en raad uit Makassar aan de Hooge Regeering te Batavia d.d. 9 Juli 1669: (over de in het Kasteel Samboupo veroverde stukken):

33: *stucken groot en cleen canon, daeronder dat beruchte Annack Macassar . . . sijnde het gewicht van dit alles naer ruygen overslagh gecalculeert op lb 46226.*

11: *stucken groot en cleen ijser heel en gebroken schut greekent met malcander op lb 23900.*

4: *soo groot als minder stucken metaal van 't gespronge Annack Macassar.*

1: *gebroocke ijser steen stuck.*

2 *ijzere steen stuckjens.*

Resolutie 20 December 1678 (over den aanleg der retourschepen, die 20 à 25 Januari 1679 staan te vertrekken; aan het slot van de resolutie wordt besproken het gebrek aan ballast, hetgeen als volgt zal worden voorzien):

. . . wanneer men dan voorts 't resteerende gebreck met 152 stux ijser en 33 *stucken cleen en groot onbequaam metaal canon, wegende 't metale samen 45200 lb* besijden 1914 stux (moet zijn 1414 stux) kettinghogels en 1249 stux Rontscharp, die best zijn te missen, en tot gebruyk hier in 't lant althans niet seer nodigh geaght werden, sal suppleren.

Na desbetreffende rectificatie ¹⁾ van de opgave in het *Dagregister Afgaand Patrias Briefboek 1679.* *Dagregister 1679.* [1679:

In het admiraalsschip Africa, voor de Kamer Amsterdam.

31 ps. out geschut.

weggelaten, maar moet zijn:

31 ps. out geschut.

In 't schip America, voor de Kamer Amsterdam.

47 ps. ijser geschut

32 ps canon

15 ps onbequaam canon. }

¹⁾ Deze rectificatie bestaat in het volgende: in *Dagregister 1679* wordt vermeld: in het schip Macassar 62 ps. onbequaam canon; door vergelijking met afg. Patr. Briefboek blijkt dit tenrechte te zijn: 42 ps. onbequaam canon + 20 ps. dommecragten, evenzoo in de fluit De Juffrouw Maria 66 ps. onbruikbaar canon, moet zijn 46 ps. canon + 20 ps. oude ankers.

- In de fluit de Jonas, voor de Kamer Amsterdam.
 21 ps. onbequaam ijzer canon   21 ps. onbequaam ijzer canon.
 In 't vice-admiraalsschip Hendrik Maurits, voor de Kamer Zeeland.
 12 ps. out ijzer geschut   12 ps. onbequaam ijzer canon.
 In 't schip Macassar voor de Kamer Zeeland.
 42 ps. gesorteerd geschut   42 ps. onbequaam canon.
 In 't schout-bij nagtsschip Silversteyn, voor de Kamer Delft.
 ontbreekt in Afg. Patr. Briefboek.   7 ps. onbequaam canon.
 In de fluyt de Juffrouw Maria, voor de Kamer Hoorn.
 46 ps. van gespronge schut   46 ps. onbruycbaar canon.
 In 't schip Hellevoetsluys, voor de Kamer Rotterdam wordt
 geen geschut als ballast vermeld.

Dus in totaal 206 stukken, overeenkomende met de opgave in het Sommarium van de cargasoenen dezer retourschepen in Afg. Patr. Briefboek 1679, welke na rectificatie ¹⁾ aldus moet luiden: 205 ps. onbequaam canon en bassen + 1 mortier, tezamen 206 stuks.

Van deze 205 stuks zijn volgens bovenstaande opgave in Afg. Patr. Briefboek in elk geval 80 stuks ijzer geschut, terwijl de 31 ps. out geschut in Africa geladen waarschijnlijk metaal geschut zijn; van de in de Resolutie van 20 Dec. 1679 vermelde 152 ps. ijzer en 33 ps. metaal geschut blijven dan te identificeeren 62 ps. ijzer en 2 ps. metaal geschut; onderstellen we nu dat de 42 ps. gesorteerd geschut in Macassar en de 7 ps. in Silversteijn ijzeren stukken zijn, dan blijven er nog 23 ps. ijzer geschut te identificeeren, die dan moeten behooren bij de 46 stukken van gespronge schut in de Juffrouw Maria. De 2 ps. metaal geschut die nog over zijn, zullen ook gesprongen stukken zijn geweest, en dus ook ressorteren onder bovengenoemde 46 ps. van gespronge schut.

Aangezien nu het gewicht van de 33 metalen stukken „groot en cleen metalen geschut” vrijwel gelijk is aan het gewicht „naer ruygen overslagh” van de „33 ps. groot en cleen canon” in Samboupo veroverd, mogen we onderstellen, dat bij deze ballaststukken ook het Anak Makassar behoorde, en dat dit was ingeladen in de Juffrouw Maria, voor de Kamer Hoorn, onder de „46 ps. van gespronge schut”.

¹⁾ Er staat 245 ps, hetgeen men, naar analogie van de reeds besproken rectificatie in het Dagregister, moet verbeteren in 205 ps. onbequaam canon, 20 ps. dommecragten en 20 ps. oude ankers, tezamen 245 stuks ballast.

Deze „46 ps. gesprongte schut” zouden dan feitelijk behooren tot 23 ps. gesprongen ijzeren stukken + 2 gesprongen metalen stukken, waarvan een het Anak Makassar was; deze 25 stukken kanon, allen in stukken gesprongen, leverden dan tezamen 46 „stukken en brokken” op, hetgeen niet onwaarschijnlijk is, wanneer we bedenken, dat bv. van het Anak Makassar vier stukken waren afgesprongen, zoodat dit kanon „5 ps. van gesprongte schut” opleverde.

In Afgaand Patria's Briefboek 1678/79 blz. 426 s. v. Batavia vinden we nog het volgende vermeld:

Door ons groot gebreck van ballast zijn wij genootsaecht geworden, goede quantiteyt van ons overig ijser canon in dese retourschepen te laden zoo mede quantiteyt van ondienstigh ende gebroken metael canon ¹⁾ ijsere cogels en kettinghcogels, tot ons canon niet passende bij facture nader uitgedrukt staande.

Tot de „46 ps. van gesprongte schut” zou dan behoord hebben de „quantiteyt van gebroken metaal canon”, waaronder dan eventueel het Anak Makassar en een gesprongen metalen, afkomstig van de Noordergordijn van Samboupo; men zie hierover de Missive van Speelman, uit Makassar, d. d. 9 Juli 1669: „op de Noortgardijn noch 3 metale en 3 ijsere stukken, met een gesprongen metaal stuk” . . . .

Bovengenoemde retourschepen kwamen in October 1679 in Holland; we lezen in Aankomende Patriase Missive 1679 hierover: (blz. 2) . . . . „Africa mede in . . . . neffens Zilversteyn de 17 October America en de Jonas in Tessel, tenzelve dage de Maria in 't Vlie, den 11en daartevoren de Quartel, den 13 en Hendrick Maurits den 15en en Makassar den 18den van dezelve maand alle drie in de Wielingen. „Soedah hilang, habis perkara!” Aldus is „Speelmans glorie” als ballast, als „opvulsel” naar Holland verscheept, om voor oud metaal te worden verkocht, of versmolten tot kanon- of klokspijs.

¹⁾ Dit doet vermoeden, dat bij de „46 ps. van gesprongte schut” meer dan twee metalen stukken waren; we zouden dan onze conjectuur in zooverre moeten wijzigen, dat de cargo's in de schepen Africa, Macassar, en de Juffrouw Maria, t. w. 31 ps. out geschut 42 ps. gesorteerd geschut en 46 ps. ingesprongen geschut alle drie gedeeltelijk uit metaal, gedeeltelijk uit ijzer geschut bestonden.

Het moge den klagers over gebrek aan piëteit voor de nalaten-schap onzer voorouders tot troost strekken, dat deze voorouders zelf niet de minste consideratie blijken te hebben voor de gedenk-teekenen van hun eigen, recenten, roem. Ik vermoed overigens dat achter deze jammerlijke geschiedenis een stuk klein-mensche-lijke „histoire intime” steekt; waar we in Speelman's Missive lezen dat hij het voor 's Compagnie's prestige nuttig achtte, de in Samboupo veroverde kanonnen te leggen waar „de gaende en comende inlanderen” ze konden zien, is het niet waarschijnlijk dat hij zelf het initiatief zou hebben genomen tot het verschepen van deze stukken als ballast.

Inderdaad is dit initiatief van den toenmaligen G. G., Rijklof van Goens, uitgegaan (zie de hiervoor besproken Resolutie d. d. 20 December 1678)¹⁾, waarbij het zeer wel Zijn Edelheid's bedoeling kan zijn geweest, den hem onsympathieken Directeur Generaal, Speelman, een „duw” te geven; om verschillende redenen mocht Van Goens Speelman niet lijden, ja men mag wel aannemen dat hij een geduchten hekel aan hem had; (zie hierover o. a. Stapel: Cornelis Jansz. Speelman, in Bijdragen Kon. Inst. 1936 blz. 121 vlg.), en dit tekort aan ballast was een schoone gelegenheid om den „held van Makassar” te beleedigen zonder dat hij dit officieel als zoodanig kon qualificeeren.

Thans rest ons nog de bespreking van het meermalen vermelde bericht omtrent het Anak Makassar in J. W. Vogel's *Ost-Indianische Reisebeschreibung*. J. W. Vogel, uit Anhalt, voer uit als bergwerker-essayeur in 's Compagnies mijnbedrijf te Sillida op Sumatra, met het schip de Hollandse Thuyn, uit Texel afge-varen 19 December 1678, te Batavia aangekomen 27 Juli 1679; vgl. *Dagregister* 25 Juli 1679: „In 't vallen van den avondt arriveert het schip Asia . . . ende weinig later de Heere Ordinarij Raedt Dirck Blom aen landt . . . Zijn E. was op 19 December des voorleden jaars met de schepen Azia, Hollandse Thuyn en Nieuw Middelburgh uit Texel in zee gelooopen . . . *Dagregister* 27 Juli 1679: Een weinigh later arriveert mede te deser rheedee over Caep de Goede Hooppe uyt ons lieve vaderland het schip

¹⁾ In de desbetreffende Resolutie staat Z. E. de G. G. met name vermeld als degeen die deze ballast-regeling voorstelt.

de Hollandze Thuyn, aldaer bemandt geweest met 194 zeevarende, 92 militairen en 22 bergwerkers . . ." Een dezer bergwerkers was Johann Wilhelm Vogel, die te Batavia kwam 27 Juli 1679, bijna een half jaar nadat de retourvloot die o.a. het Anak Makassar als ballast had ingeladen, van Batavia was vertrokken (4 Februari 1679).

Desalniettemin lezen we in zijn *Ost-Indianische Reisebeschreibung* (blz. 93-94: beschrijving van het Kasteel van Batavia) „Besagtes Castell hat vier Steinerne hohe mit Erde ausgefüllte Bollwercke, und sind genannt: Die Perle, der Rubin, Saphier, und Diamant, auf selbigen stehen die schönste Metallene Canonen, mehrenteils halbe Carthaunen, auf welchen man die drei Französischen Liliën sehet, und sind diese Canonen bey Einnehm- und Eroberung der Stadt Couchin und der Mallabarischen Küst, auch S. Thomae erbeudet, von dannen abgeführt und hieher gebracht worden. Vor der Wasser-Pforte liegen auf Balcken etliche hundert Eiserne Stücken, ohne Laffuyten auf der Erde, welche zu Equipierung der Kriegs-und anderen Schiffe gebraucht werden. Unter diesen habe ich eines befunden, worüber ich mich nicht wenig gewundert, dasselbe ist sehr gross und 12 Ellen lang, hat eine solche weite Mündung dass der grösste Mensch gar füglich hinein kriechen und sich verbergen kan; die Cammer daran ist Metall, das Übrige aber Eisen, so glatt und schön, als wenn es von einen Drechsler überdrehet wäre, und soll dieses in Eroberung der Insel Macasser gefunden worden seyn”.

Men bemerkt dadelijk, dat deze beschrijving niet klopt met de gegevens, die wij omtrent het Anak Makassar bezitten; zoo weten we uit Speelman's Missive dat het kanon een metalen, geen ijzeren stuk was, waarvan het voorste deel (het langeveld) gesprongen was, zoodat de lengte van het geheele stuk niet meer kon worden vastgesteld.

Reeds vroeger merkte ik op, dat de opgave van de lengte van het kanon bij Vogel onbetrouwbaar is, en deze onderstelling wordt indirect gedocumenteerd door verschillende passages in Vogel's *Reisebeschreibung*, waarin opgegeven maten foutief blijken te zijn door een verwisseling van „Schuh” en Elle”; twee dergelijke gevallen moge ik hier als voorbeeld vermelden:

blz. 69: de vlag op den Leeuwenberg bij Kaapstad: „etliche 30 Ellen lang und bei 14 Ellen breit” (d. w. z. ± 17 bij 8 m), zou

door één man die de wacht houdt om naar aankomende schepen uit te zien, geheschen worden. Vgl. *Encycl. Britania* s. v. *flag* (blz. 349): „the largest ensign made is 33 ft. lang by 16½ ft. width [d.w.z. ± 10 m lang en ± 5 m breed]; the largest Jack issued is 24 ft. long and 12 ft. wide [d.w.z. ± 7.20 m lang en 3.60 m breed]”. We kunnen Vogel's opgave gevoeglijk verbeteren. 30 schuhe lang und bei 14 schuhe breit.

blz. 14. het koorhek in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, volgens Vogel: „12 bis 15 Ellen hohe”; nu blijkt uit de foto der inhuldiging van Koningin Wilhelmina in genoemde kerk dat de verhouding tusschen de lengte der tegen het hek staande personen (mannen) en de hoogte van het hek, tot boven het wapen in de kroonlijst = 5 : 13; stellen we de lengte van deze mannen op 1.80 m, dan zou dus de totale hoogte van het hek zijn $13/5 \times 180 \text{ cm} = 13 \times 36 \text{ cm} = 4.68 \text{ m}$, d.w.z. ongeveer 15 voet, niet 15 el; ook hier heeft Vogel dus „Ellen” geschreven, waar hij „Füsse” bedoelde.

Inderdaad vermeldt ook Jan Wagenaar in *Amsterdam in zijn opkomst*, enz. Derde Deel blz. 112, dat het hek 13 voeten hoog is.

Uit deze citaten en hun verbeteringen blijkt, dat in Johan Wilhelm Vogel's *Ost-Indianische Reisebeschreibung* meermalen maten in Ellen worden opgegeven, waar voeten worden bedoeld, t.w. Schuhe van 9/35 m, ten verwisseling waarschijnlijk ontstaan doordat Vogel een bepaald teeken voor voet gebruikte, dat door den uitgever of drukker van zijn boek verwisseld is met het teeken voor el.

Het kanon dat Vogel zag „voor de Waterpoort”, 12 ellen lang, met ijzeren loop en metalen kamer, zal tenrechte niets anders zijn geweest dan het kanon Si Djagoer of Kjai Setama, het bekende heilige kanon van Batavia, een ijzeren kamerstuk schietende 100 lb ijzer of 36 lb steen; de bronzen band om het bodemstuk heeft Vogel voor een geheel metalen kamer aangezien; de loop van dit kanon is zelfs nu nog, na zoolang aan weer en wind te zijn blootgesteld, „so glatt und schön als wenn es von einen Drechsler überdrehet wäre”.

De lengte van dit stuk is in totaal 3.81 m; de afstand „van de hooge broekband tot voor den mond” (de gebruikelijke wijze van het meten van kanonnen) is 3.19 m of wel ongeveer 12 „Schuhe”

van $9/35$ m = $3.08 \frac{4}{7}$ m; de totale lengte kan men desnoods ook opvatten als 12 Rijnl. voeten van 31.4 cm (= 3.768 m).

Blijkbaar heeft Vogel's uitgever ook in dit geval het teeken voor „Schuh” aangezien voor dat voor „Elle” „zooals ook bij de bespreking van de hoogte van het koorhek in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, en de afmetingen van de vlag op den Leeuwenberg bij Kaapstad, duidelijk is gedemonstreerd. Vogel heeft het Anak Makassar niet meer te Batavia kunnen zien, aangezien hij eerst eind Juli 1679 aankwam, en het A. M. toen al een half jaar geleden was verzonden als ballast. Bovendien blijkt uit zijn beschrijving dat het door hem vermelde stuk heel was („die Cammer daran war von metall” etc.) en dat het grootendeels van ijzer was, terwijl het A. M., zooals we weten, voor ongeveer de helft gesprongen was, en bovendien een metalen, geen ijzeren stuk.

Blijkbaar heeft Vogel echter vernomen, dat er niet lang geleden een nog veel grooter kanon te Batavia was, afkomstig van Makassar, dat een zoo groot kaliber bezat, das der grösseste Mensch hineinkriechen kan”¹⁾, deze „chabar angin” heeft hij in zijn aantekeningen bij de beschrijving van het ijzeren kanon genoteerd, en bij de redactie van zijn boek is de bovenbeschreven verwarring ontstaan.

Verder geeft Worm von Döblen, die van 1709-1719 in Oost-Indië reisde, in zijn *Ost-Indianische und Persianische Reisebeschreibung* (blz. 108) een beschrijving van het Anak Makassar, die letterlijk dezelfde is als die bij Vogel, behalve dat Insel Macassar verbeterd is tot Stadt Macassar. Het is evident dat deze beschrijving een plagiaat is, denkelijk niet door Worm zelf gepleegd, maar door den redacteur van zijn boek, Pastor Weis, die deze *Reisebeschreibung* in 1745, na den dood van den schrijver, heeft uitgegeven. Weis kende natuurlijk de *Reisebeschreibung* van J. W. Vogel, welk werk hij c.q. zal hebben benut om Worm's *Reisebeschreibung* aan te vullen.

¹⁾ Dat dergelijke steenstukken van zulk een groot kaliber inderdaad bestaan, blijkt o.a. uit een merkwaardig bericht in *O. en W. Indische Voyagien* 5,91 a: „Een Fransman, die wech was ghelopen . . . ende wierd daarover van de Portugeezen wederom ghekrege, ende in een steenstuk gesteken ende alsoo wech gheschoten”; en ook in Vasco de Gama (Collection du Galion d'or blz. 28-229) over het beleg van Diu door de Turken: „des pieces enormes, qui vomissaient avec le fracas du tonnerre des boulets de pierre de six pieds de circonférence”.

Geruimen tijd nadat ik deze bijdrage had geschreven verscheen *A Compendium of the East being an account of the Voyages to the Grand Indies etc. made by the Sieur Jean de la Combe of Quirey, formerly captain at arms in the service of the Company of the Indies of Holland from the Bordeaux Manuscript of 1681, in an English translation by Stephanie and Denis Clark*; hier in trof ik de volgende belangrijke mededeeling aan (blz. 94): „ . . . the capital town is called Macassar. It was used formerly as his seat bij the king and was built in the Portuguese fashion, but was reformed in the year 1669 by the Dutch, who took it in war under the leadership of the Herr Speelman after it had resolutely withstood three whole years of siege. The reason of the very great length of the siege against these half savage men was that the Portuguese on quitting the country and abandoning this town, that they had built, to the Macassars, left also a store of powder and a piece of cannon of 60 pounds calibre, the which was so great and heavy that they might not carry it away like the rest, and when the Macassars found themselves besieged by the Hollanders, they used this piece so long as the powder lasted. It harassed and ravaged the besiegers to such purpose that it was the cause of this longevity of the siege: but at last the Macassars, not being able to make play with it any longer, let the town be carried, and the Hollanders, coming within and seeking that which had discomfited them so greatly, found this single piece, which had the Portuguese arms and many symbols and designs adorning it, of silver inlaid very cunningly in the metal which formed the body of the piece. It was too difficult for them to carry it away from there, and as it was too huge and heavy they had it recast to make of it others more small”.

Deze Jean de la Combe kwam in 1670 te Batavia en kwam in 1671 ter reeds van Makassar, op weg naar Ambon. Ware zijn beschrijving van het groote kanon te Makasser juist, dan zou mijn hypothese geheel gewijzigd moeten worden; het Anak Makassar zou dan een Portugeesch stuk zijn geweest van ongeveer 23 cm kaliber, derhalve een lange slang, een aequivalent van dergelijke stukken te Macao, genoemd in Daghregister 1637 blz. 65 e.v., aldaar vermeld als schietende 35 lb., in werkelijkheid echter 48 lb, zooals we lezen bij Van Dam, *Beschrijving bij O. I. C.*, I, blz. 666, s.v.

Macao, in welker maten worden opgegeven door A. Hamilton, *A New Account of the East-Indies*, blz. 146: „23 feet from the breech to the muzzlering and 9¼ inch in the bore”.

Nu is Jean de la Combe geenszins een betrouwbaar berichtgever, hetgeen moge worden geïllustreerd door een bloemlezing uit 's mans zonderlinge mededeelingen b.v.: Ayuthia, de oude hoofdstad van Siam, noemt hij Judea en de Siameezen zijn afstammelingen van Joden, gevlucht na het beleg van Jeruzalem in 70 A.D.; de religie der Chineezen en Japanners is gedeeltelijk Joodsch, gedeeltelijk Mohammedaansch, gedeeltelijk heidensch; de Sultane van Atjeh en alle Atjehers, in totaal 20.000, hebben zich in 1672 laten doopen, en zijn nu Katholiek; de Islam bestaat uit aanbedding van Mohammed en den duivel, en verder de gewone legenden van Mohammed's zwevende doodkist, de pootlooze eeuwig vliegende paradijsvogel met zijn nest op den rug, tijgers op Java zoo groot als kameelen enz. enz. Trouwens, dat hij de Makassaren „halve wilden” noemt en het beperken der geheele artillerie van Makassar tot slechts één stuk geschut, geeft ook reeds te denken.

Het is mogelijk, dat zijn bericht teruggaat op een informatie nopens een stuk van 48 lb. (eventueel geboord op 60 lb) van Portugeesch origine, hetwelk dan het „ander zwaer metaal” op het N.W. bolwerk van Samboupo zou kunnen geweest zijn, zooals ik reeds eerder heb besproken. Van Dam noemt echter in *Beschrijving der O.I.C.*, I, blz. 250 de veroverde kanonnen: „46 matale stucken van 24, 8, 6 lb. bols en anderd calibres, item 11 isere stucken”, en zoo vermeldt ook Valentijn in *Oud en Nieuw O. Indië* III: 2, blz. 150, bij de beschrijving van de expeditie tegen Makassar in 1660: „. . . alzoo de Portugeezen hun oord verlaten en zich bij den koning tot hulp in de vesting nl. Samboupo) begeven hadden, waardoor zij onze schepen al zeer groote schade met hunne swaare kogels van 18 en 24 pond toebragten”.

Tot slot volgt hier een afschrift van een beschrijving van Samboupo uit het jaar 1638, die wel het belangrijkste gegeven omtrent ons kanon bevat, aangezien de berichtgever de eenige is onder alle ons bekende schrijvers over dit onderwerp, die het Anak Makassar heel en onbeschadigd heeft gezien. Deze berichtgever is Hendrik Kerckringh en zijn rapport is getiteld: *Corte Remonstrancie wegens den staat in Macassar, soo als deselve*

gedurende onze continuatie aldaar bevonden hebbe. Gedaan in 't schip Bommel 24 September 1638. De passage handelende over Samboupo is als bijlage afgedrukt in Wieder, Monumenta Cartographica, Vol V, Pl. 115-116 Afbeeldinge van de Planure, fortificatiën en de woningen des Konings van Macassar; deze plaat, die ook bij Valentijn voorkomt, is waarschijnlijk vervaardigd naar de gegevens in de Corte Remonstrancie aangaande Samboupo; deze passage luidt aldus:

„'t Fort Samboupo op Macassar, gelegen dicht aen strant op 5 graden en 4 minuten suider breedte is seer groot in 't begrijp rontom met eenig coraal en meest met roode gebackten steenen opgetrocken aan de seekant heeft 2 bolwercken waervan het Noordelijkste met 3 schone metael en een wtermaten groot en onmanierl. ¹⁾ coopere (doorde Coninck hier doen maecken) nevens 7 isere stucken versien is; op 't suydelijkste leggen 5 isere stucken, recht tusschen dese twee bolwercken alwaer de poort of ingang van dit fort gemaect is daerboven hebbe een halve maen op 't welk mede 3 metale en 3 isere stucken sorteeren, noch 4 á 5 metaele, eenige prince stukgens, metaele valcoens en bassen hout den Coninck onder de baly voor sijn huys. Rontom van binnen is 't fort met een gordijn omtrent 18 voet breet met roode gebackten steen als vooren opgetrocken alwaar men (den noot vereyschende) wel geschut soude connengebruycken, aen de landsijde heeft mede sijn bolwercken doch sonder geschut, en begint op sommige plaetse aen dese kant te vervallen. De coninck en andere grooten houden haer wooning binnen 't fort in huysen op dicke balcken gebouwt met plancken, bamboesen als anders opgemaect en met adap gedeckt”.

We leeren hieruit dat het Anak Makassar te Makassar was gegoten, op bevel van den Sultan van Makassar, en derhalve van inheemschen oorsprong was, geen Portugeesch stuk; dat het een koperen stuk was en dus niet gedeeltelijk van ijzer, zooals Vogel vermeldt, dat het buitengewoon groot en „onmanierlijk” was,

¹⁾ Onmanierlijk = „buiten het kader der gebruikelijke kalibers vallende, buitengewoon groot, evenals onfatsoenlijk” = „buiten de regelmatige afmetingen; vgl. Wrdbk der Nederl. Taäk s.v. onmanierig en onmanierlijk: „sijnen grooten schilt onmanierich” en „onmanierlijke kerken”: zeer groote kerken.

d.w.z. plomp, van grooten omvang, hetwelk alles vrijwel met mijn onderstellingen hieromtrent overeenkomt.

Het bijschrift bij de plattegrond van Samboupo bij Valentijn, noemt deze vesting: „ . . . . rontom met een gebakken steenen muur besloten, aan de Zeekant met 4 rondeelen versterkt en te land met 2 Puntjes, tamelijk met geschut gemonteert, dog door de slegte order en kleyne wetenschap van weinig gebruyck, zijnde de muragie ook zoo vervallen dat deselve niet alleen geen Canon, maar ook geen houte Rammen zoude connen verdragen, in voegen dat het Fort principalijk op twee van de Zeebolwerken met omtrent 15 stukken voorzien is”. Deze 15 stukken zouden dan bestaan uit de in de Remonstrancie genoemde 3 metalen en 7 ijzeren stukken op het Noorder-zeebolwerk en 5 ijzeren stukken op het Zuider-zeebolwerk; het Anak Makassar is hier niet tot de „effectieve” stukken gerekend; het zal dan ook wel als „Schaustück” zijn vervaardigd. De Sultan, die in 1638 regeerde, was Sultan 'Alâ oeddîn ¹⁾, die in 1592 of 1593 op zevenjarigen leeftijd aan de regeering kwam, in 1603 den Islâm aannam en in 1639 stierf; op zijn bevel zou het Anak Makassar zijn gegoten.

De monteering van Samboupo, zooals die bij de verovering werd aangetroffen, wijkt, zooals we zagen, van de door Kerckringh vermelde af: op het Noorder-zeebolwerk lagen behalve het Anak Makassar slechts één metalen en één ijzeren stuk; op het Zuider-zeebolwerk twee metalen en één ijzeren stuk, enz. Deze veranderingen moeten dus na 1638 hebben plaats gehad.

Een vermelding omtrent het fort van Makassar, in het rapport van Juan Marie Moriti, in *Daghregister* 1625, 24 Juli, noemt ditfort aan de zeezijde sterk, „met vijf sterke punten 't seewaart leggende, is op yder punct omtrent 8,9 a 10 stukken geschuts soo groot als cleyn”; aan de Noordzijde was het fort echter „seer swack, slechtelijck met losse ongebacken steen bemuurt ende opgemaect”.

Toen in 1634 de Hollandsche vloot onder Gijsbert van Lodenstein Makassar kwam blokkeeren, liet Sultan 'Alâ oeddîn stad en kasteel van Makassar versterken, waarvoor 17.000 man tewerk gesteld werden ²⁾.

¹⁾ Zie B. ERKELENS, *Geschiedenis van het Rijk Gowa. Verh. Bat. Gen.*, L, blz 83. ²⁾ Zie TIELE-HEERES, *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel*, II, blz. 255-256.

Zeygert de Rechteren, die in 1631 te Makassar kwam, beschrijft Samboupo aldus: „De plaetse waerin de Coningh zijn Hof houdt is rontom bemuert, wel een half mijl in 't ronde, welke bemue- ringe aan de West-zijde teghen de Zee-kandt leydt met vier stercke Bol-wercken waer op meer als 20 stucken grof geschut leggen, soo Yzer als Metael, die hem van verscheyden Christenen zijn geschoncken, als van ons, doen wij noch met hem bevrient ware ende van de Engelsche, Deenen, Portugesen, ende Span- gjaerden. Hebben oock de wetenschap van Buskruyt te maken, doch ten is het beste niet; hij heeft hier een Engelschen Constapel, die mede Moors geworden is, ende is daer in groot aensien, ende rijt dagelijcx te paerde met slaven achter hem” ¹⁾.

De Engelsche Constabel is in Juni 1637 gestorven, zooals blijkt uit de beschrijving van G. G. Van Diemen's Molukken-reis, in *Daghregister* 1637 d.d. 27 Juni: „ . . . . . doch hoorden geen canon 't welck presumeerden niet gelost werdt omdatt soo ver- staen hadde sijnnen ouden constabell sijnde een Engelsman nu onlancx overleden was”.

Hiermede ben ik aan het einde gekomen van alle gegevens, die ik over het kanon Anak Makassar heb kunnen verzamelen. Ik moge tenslotte, onder dankzegging aan allen, die mij door aanwijzingen, copie van voor mij onbereikbare stukken enz. ge- holpen hebben, de hoop uitspreken, dat de ontdekking van meer gegevens mij in staat stellen zal de geschiedenis van Makassar's groot kanon van een waarschijnlijke tot een absolute te maken.

---

¹⁾ Zie *Begin ende Voortgangh der Vereenighde Nederl. O. I. C.*, II: *Oost-Indische Reyse, gedaan bij Zeygert de Rechter*, blz. 40.

Beschouwingen over de grondslagen der spelling

door

C. C. BERG.

Dit opstel is de ietwat bijgewerkte tekst van een voordracht, die ik op 26 November 1940 voor de Afdeeling Taal-, Land- en Volkenkunde van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen gehouden heb. Te voren waren de beraadslagingen in een commissie, belast met het uitbrengen van een praeadvies over de mogelijkheid om in de voor eenige Indonesische talen geldende spelstelsels verbeteringen aan te brengen, vastgelopen, en daar ik van meening was, dat een vruchtbare gedachtenwisseling uitgesloten zou zijn, wanneer er niet eerst een zekere eenstemmigheid over de principes, die aan de spelling der Indonesische talen ten grondslag moeten liggen, bereikt zou zijn, heb ik gehoor gegeven aan de uitnoodiging van den voorzitter der afdeeling om in den breede uiteen te zetten, welke naar mijn gevoelen die principes moeten zijn.

In plaats van „beschouwingen” had ik eerst boven mijn voordracht staan „wetenschappelijke beschouwingen”. Ik heb het woord „wetenschappelijk” geschrapd, niet omdat ik het hiervolgende niet volkomen wetenschappelijk verantwoord acht, maar omdat de vrees voor de hand lag, dat het auditorium een tegenstelling zou scheppen tusschen de begrippen „wetenschappelijk” en „practisch”. Voor de kwestie, waar het in dit opstel over gaat, erken ik echter deze tegenstelling niet. Uiteraard hield ik de voordracht en schrijf ik dit opstel als taalkundige, en als taalkundige heb ik gezocht naar het antwoord op de vraag, aan welke eischen een spelling moet voldoen om taalkundig aanvaardbaar te zijn, en niet, waar de grens ligt van de bereidwilligheid der maatschappij om voorgestelde hervormingen over te nemen. Maar dat heeft niets

te maken met het karakter der voorstellen zelf, die ik practisch acht, omdat zij een spelling bieden, welke steunt op taalfeiten, rekening houdt met natuurlijk taalgevoel, logisch en doorzichtig is, en gemakkelijk aan te leeren en te onderwijzen is; het feit, dat zij op sommige punten dwars tegen oude tradities ingaat, doet aan haar doeltreffendheid niets af, dunkt mij.

Iets anders is het, dat ik de bezwaren, welke een in dit opzicht steeds conservatieve maatschappij tegen elke verandering der spelling heeft, begrijpelijk acht en geenszins onderschat. De zaak is dan echter, dat de maatschappij een o n p r a c t i s c h e spelling verkieselijk acht om motieven, die, hoe belangrijk zij ook zijn, met een oordeel over de spelling zelf niets te maken hebben, op een zelfde wijze als wanneer de maatschappij een laboratorium, dat practisch zeer goed zou voldoen, niet tot stand zou willen brengen, omdat er b.v. geen geld voor in kas is. Met de thans hangende kwestie van de spelling van sommige Indonésische talen is het zoo gesteld, dat de maatschappij met moeilijkheden zit, die zij wel wil elimineeren, en dat zij dus een zekere bereidwilligheid tot het aanvaarden van veranderingen vertoont, waartegenover zij echter haar natuurlijke conservatisme zooveel mogelijk wil handhaven. De taak der taalkundigen is het nu om de maatschappij voor te houden, wat de voordeelen zijn van de practische regelingen, die zij, en zij alleen, kunnen ontwerpen, en het zou tactisch volkomen verkeerd zijn, dunkt mij, wanneer zij de bezwaren der maatschappij a priori in hun adviezen zouden verwerken. In dezen zin zal men de beschouwingen en voorstellen van dit opstel hebben te verstaan. Eerst voor daarna geldt: *boléh tawar!*

* * *

Voor zoover ik weet, heeft de menschheid twee systemen bedacht voor de schriftelijke weergave der taal, een ideogrammatisch systeem, waarin woorden, en misschien in een ouder stadium der geschiedenis zelfs wel begrippen worden weergegeven door teekens, en een phonematogrammatisch systeem, waarin teekens dienen ter weergave van taalklanken. Het ideogrammenschrift is in zijn primitiefste vormen oeroud, misschien zelfs ouder dan de taal. In de geschiedenis treedt het vooral op in China, waar het zich tot een hoogen graad van perfectie

ontwikkeld en gehandhaafd heeft, in de eerste plaats, omdat van de eenlettergrepige Chineesche woorden niet alleen de klank, maar ook de toon een integreerend bestanddeel is, en een op klankanalyse berustend schrijfstelsel voor de Chineezzen dus niet voor de hand lag, en in de tweede plaats, omdat in het goedgeorganiseerde, doch meertalige Chineesche rijk een ideogrammatisch systeem voor het intergentiele verkeer onmiskenbare voordeelen bood; voor het begrip „mensch” of „huis” had men één gemeenschappelijk teeken, hoe verschillend ook de woorden voor „mensch” of „huis” in de onderscheiden Chineesche gewesten mochten luiden.

Het phonematogrammatische schrift is van jonger datum. Het is, hoe dan ook, tot stand gebracht door de volkeren van Semitische taal, die door hun taal tot het doen van zulk een uitvinding meer dan andere volkeren gepraedisponneerd waren. In hen toch leeft een sterkontwikkeld besef van de domineerende positie der consonanten, tegenover welke de vocalen in belangrijkheid ver onderdoen. Het karakter der taal bevorderde hier dus in hooge mate de mogelijkheid van analyseerende onderscheiding der verschillende consonantische phonemen, en vervolgens van de schriftelijke weergave dier consonanten door symbolen of letterteekens. Daarna hebben allerlei cultuurhistorische en taalgeographische factoren, geheel anders als deze waren in het Nabije dan in het Verre Oosten, geleid tot de verspreiding en tot de wijziging van het phonematogrammatische schrift der Semieten.

Zelfs bij een oppervlakkige bestudeering van de geschiedenis dezer verspreiding en dezer wijziging imponeert ons de originaliteit der Semitische ontdekking en treft ons correlatief het gebrek aan originaliteit van vele latere toepassers. Den Oosterschen epigonon heeft het bij het aanbrenge van de noodzakelijke wijzigingen nog het minst aan fantasie en bekwaamheid tot aanpassen aan andere taalsystemen ontbroken, getuige b. v. het zeer effectieve nagari-schrift der oude Hindoe's, of het lang niet gebrekkige schrift der Javanen. Toch zijn de uiteindelijk aan de Semieten ontleende Oostersche schriftvormen primair consonantenschrift gebleven, ook daar, waar in de taal van een domineerende positie der consonanten geen sprake was; veelal zijn hier de vocaalteekens aanvullende aanduidingen, geschreven boven of onder of vóór of achter het begeleidende consonantteeken, *sandangan*, „aankleding”

dier consonantteekens, zooals de Javanen zoo aardig zeggen. Wat het Westen betreft, daar hebben de Grieken een goed figuur geslagen door de invoering van onafhankelijke vocaalteekens, gelijkwaardig aan de teekens voor de consonanten. Maar deze praestatie zette meteen een streep onder de lijst van revolutionaire vervormingen voor een lange reeks van eeuwen. Het Westen heeft voor de niet-Grieksche vocalen geen nieuwe teekens geschapen, doch heeft een pis-aller verkozen, n.l. combinatie van bestaande letterteekens. En zoo verraden in zekeren zin nog steeds de oe, ui, eu, ou, ij, ee en oo van het Nederlandsch onze historische afhankelijkheid van het Semitische consonantenschrift.

Wat bij een beschouwing van de geschiedenis van het schrift verder opvalt, is de geleidelijke afwijking van het aanvaarde principe, welke wij overal constateeren. De aanhangers van het ideogrammenprincipe zijn er in den loop der tijden toe gekomen om zich van phonematogramatische aanvullende hulpmiddelen te bedienen, en de aanhangers van het phonematogrammenprincipe zijn veelal een eind weegs den kant opgegaan van het ideogrammenschrift. In het eerste geval domineert in dit proces wederom de fantasie, in het tweede geval het conservatisme.

De uitbreiding van het Chineesche ideogrammenschrift met klanksymbolen was een nieuwigheid, waarmede de Oost-Aziaten hetzij de moeilijkheid van het opnemen van nieuwe, vooral uitheemsche begrippen in de schrijftaal, hetzij de moeilijkheid van het weergeven van niet-Chineesche, b.v. Koreaansche of Japansche, vormelementen overwonnen. Deze nieuwigheid deed natuurlijk afbreuk aan de intergentiele of internationale bruikbaarheid van het Chineesche ideogrammenschrift, doch slechts in beperkte mate; tot een hoog percentage van bruikbaarheid is het ideogrammenschrift in deze wereld universeel verkeersmiddel gebleven, ook nadat de Japanners er naast een schrijfsysteem op phonematogramatische basis ontwikkeld hadden.

Hiertegenover staat, dat het in het Westen veel en veel moeilijker was dan in het Oosten om aan het eenmaal aanvaarde principe trouw te blijven. Van oudsher in taalgeographisch opzicht minder monotyp dan Oost-Azië, onderging Europa, met zijn Germanen, Latijnen, Kelten, Basken, Slaven en anderen, in de eerste eeuwen der Christelijke jaartelling een aantal volksverhuizingen, die telkens een nieuwe

orde vestigden, met de daaraan verbonden misère; de lappendeken werd een lapjesdeken, en de Mendelsche wetten zorgden af en toe voor een nieuwe metamorphose op taalgebied. Dan komen er enkele eeuwen van betrekkelijke rust, waarin echter de politieke verbroekeling en de wisselende krijgskansen gelijkgerichte cultureele ontwikkeling bemoeilijkten. Toen het cultureele bindmiddel, dat de katholieke kerk bood, in het Noorden van Europa nauwelijks aanvaard was, begon het elders reeds de eerste scheuren te vertoonen, en de nieuwe tijd zette in Europa in met antagonisme op bijna ieder gebied. Voor de onafhankelijke droomers, die in een geïsoleerde, statische maatschappij uit de eigen taal een adaequaat stelsel van letterteekens bepeinden, bood het Westen veel minder kans van slagen dan het Oosten. De omstandigheden noopten daar tot de practische houding van het volgen van de lijn van den minsten weerstand, tot het vasthouden van wat men zoo gelukkig was zelf eenmaal te hebben en te kunnen, of van anderen geleerd te hebben. De Franschen spelden dus maar op zijn Gallisch, de Nederlanders op zijn Fransch, en de Engelschen op zijn ik-weet-niet-al-wie'sch, al naar de greep door God gezegend werd met voldoende bruikbaarheid hic et nunc.

Resultaat van een en ander was, 1° een verregaande stelselloosheid, wanneer we het Westen als één geheel zien, want één phoneem wordt thans door de Franschen als *ou*, door de Duitschers als *u* of *uh*, door de Nederlanders als *oe*, door de Spanjaarden als *u*, en door de Engelschen als *ou*, als *ue*, als *o*, als *oo* of zelfs als *ew* geschreven, een ander als *k*, als *ck*, als *qu*, als *ch* of als *c*, terwijl omgekeerd een letterteeken als de *g* voor geheel verschillende klanken staat in *goed*, *garçon*, *einig*, *giorno*, *gêne*, *lig*, *bright*, *enough* en *gnaw*, 2° aanzienlijke afwijking van het phone-matogrammatistische principe in de richting van vorming van ideogrammen, vooral daar, waar verregaande vervorming der landstaal was opgetreden, zooals in Engeland, dat één woord als *u* schrijft, wanneer men de 21ste letter van het Latijnsche alfabet bedoelt, als *you*, wanneer men het voornaamwoord op het oog heeft, als *hew* in de beteekenis „houwen”, als *hue* in den zin van „kreet”, en als *yew*, wanneer men „boog” bedoelt, of den boom, die daarvoor het materiaal levert, of ook wel wanneer men het schuim-vormen van kokend zout wil aanduiden; in al deze gevallen herkent de

lezer het bedoelde begrip primair aan het totale woordbeeld, en zou men dus kunnen spreken van een ideogram, zij het ook niet in den meer strikten zin van het woord. Voor het Fransch wijs ik op het woord *do*, dat „rug” beteekent, wanneer men *dos* schrijft, en „water”, wanneer men den vorm *d'eau* kiest. Noch voor het Engelsch, noch voor het Fransch kan men intusschen spreken van een algeheele verloochening van het phonematogramatische principe. Eer kan men zeggen, dat er gevallen optreden van stelsellooze afwijking in de richting van ideogramvorming, een ontwikkelingsproces, dat nog geenszins tot een eindpunt gekomen is, blijkens de veelal uniform geschreven, maar zeer verschillend uitgesproken woorden der wetenschappelijke terminologie vooral, die in onzen tijd in de taal worden opgenomen (b.v. *hygiène*, in het Nederlandsch met *h*, *ie*, Nederlandsche *g* en Fransche *è*, in het Engelsch als *haidzien* uitgesproken, in het Fransch en in het Duitsch met weer andere uitspraak) ¹⁾.

De bezwaren, die in Europa uit het zoo even geschetste verloop van zaken voortvloeien, zijn van allerlei aard en van verschillend belang. Voor het eigen volk levert het verschil van klankbeeld en woordbeeld in een taal stellig ongemak en schade op, en wel vooral bij het schrijven. Een belangrijk element van het leesproces is immers, dat ons geheugen geprikkeld wordt door het totale woordbeeld of zelfs door complexen van woordbeelden, en voor zoover wij met deze geheugenprikkelers volstaan kunnen om den zin der mededeeling, die voor ons ligt, in ons op te nemen, behoeven wij ons niet te bekommeren om de onderlinge relatie der phonemen, waaruit het woord bestaat; wel is waar komt bij het lezen ook het klankbeeld ons gewoonlijk voor den geest, en derhalve ook impliciet het geordende totaal der phonemen, doch dit verschijnsel is wel te beschouwen als een nevenproduct der geheugenprik-

¹⁾ Een van de internationale talen, die de laatste jaren gepropageerd wordt, „Occidental” geheeten, omdat zij speciaal voor West-Europa en de daarbij in cultureel opzicht behorende gebieden bestemd is, is in hooge mate een ideogramtaal, omdat zij steunt op het principe, dat een hulptaal ten dienste van de West-Europeesche intellectueelen zich bedienen kan van vele „stadhuis”-woorden en technische termen, welker schriftbeeld gemeengoed van West-Europa is. Zij is bestemd voor schriftelijk verkeer, en kan derhalve de veelal sterk divergeerende uitspraak negeren.

keling, waardoor het leesproces eer geremd dan bevorderd wordt. Voor het gemakkelijk lezen heeft men dus markante woordbeelden noodig, die geschikt zijn om als geheel in het geheugen te blijven hangen, en een taal met veel homoniemen, zooals het Engelsch b.v., kan op dezen grond behoefte hebben aan verschillende woordbeelden voor één klankbeeld, elk met een markanten ideogrammatiscen indicans. Bij het schrijven is dit, afgezien van het plaatsen van handteekeningen en dergelijke routinehandelingen, anders. Hier hebben we niet primair een passief ons openstellen voor de gedachten van anderen, doch een veel hoogere mate van eigen activiteit. Wij hebben de denkbeelden, die wij op schrift willen brengen, eerst te vormen, en in ons denkmechanisme is de samenhang van het denkbeeld en het mentale klankbeeld zoo innig, dat wij noodwendigerwijze van het mentale klankbeeld uitgaan. De veel geringere snelheid van het schrijven geeft aan het klankbeeld gelegenheid om zich in het bewustzijn meer op den voorgrond te stellen en daardoor scherper vormen aan te nemen. En aangezien aan het op den voorgrond treden van het mentale klankbeeld de phonologisch-phonetische analyse vastzit, welke plaats moet vinden, voordat de prikkels uitgezonden kunnen worden, welke de spraakorganen brengen tot het produceeren van het vocale klankbeeld, brengt ook hij, die schrijft, vanzelf voor elk woord opnieuw het proces der phonologisch-phonetische analyse der woordstructuur tot stand, al schakelt hij ook niet den wil in, die de prikkels naar de spraakorganen doet gaan. Met deze analyse komen wij in conflict, wanneer wij woordbeelden moeten schrijven, die niet van zuiver phonematogrammatiscen aard zijn, doch een min of meer belangrijk ideogrammatiscen element bevatten. Het elimineeren van deze storing kost inspanning, een inspanning, die intellectueelen gemakkelijk afgaat, maar die bij ongeletterden zich uit in zweetdruppelen of migraine, en die bij hen den lust tot schrijven beperkt pleegt te houden, ook wanneer de leeslust normaal ontwikkeld is. Waar in een maatschappij de behoefte bestaat om den schrijflust te bevorderen, kan men er dan ook niet van buiten om te streven naar middelen, waarmee men het conflict tusschen de phonologisch-phonetische analyse van het klankbeeld en het neer te schrijven woordbeeld geheel of zooveel mogelijk elimineert. En dat kan, omdat wij het

proces in ons bewustzijn niet kunnen veranderen, alleen maar geschieden door woordbeelden met een onnoodig ideogrammatisch element te vervangen door phonematogrammatische woordbeelden.

In de vorige eeuw zijn in verschillende landen van Europa bewegingen ontstaan om in dezen zin de spelling te hervormen, als begrijpelijk nevenproduct van de politieke actie, die gericht was op de verbetering van de maatschappelijke en cultureele positie van den kleinen man. Hoe sympathiek deze actie ook is, men kan de oogen niet sluiten voor de ontzaggelijke bezwaren, die aan een ingrijpende hervorming van de schrijfwijze eener taal kleven in die landen, die een oude speltraditie hebben, die een omvangrijke, continue productie van drukwerk hebben en in een deel van dit drukwerk groote geldsommen beleggen, en die ook rekening hebben te houden met het internationale gebruik, dat van hun taal gemaakt wordt. De oude landen zullen dan ook wel met hun ouderdomsgebreken op het gebied der spelling blijven zitten, en slechts de nieuwe landen zien profiteeren van de ervaring, die zij in hun moeilijkheden hebben opgedaan en zelf niet exploiteeren kunnen.

Op welke wijze nu kunnen jonge landen, die met een schoone lei beginnen of nog slechts een spelsysteem hebben zonder veel traditie en/of relaties met financiële en politieke belangen — ik reken hiertoe ook de landen, die hun eigen oude letterschrift voor het Latijnsche alfabet aan het opofferen zijn —, profiteeren van de ervaring en van het inzicht, in de oude wereld opgedaan? Het antwoord hierop, zooals ik dat zou willen zien uitvallen, wordt gegeven in het vervolg van dit opstel, waarin ik naga, hoe het Javaansch en het Madoereesch thans met gebruikmaking van het Latijnsche schrift geschreven worden, wat men in dit transcriptiesysteem nog kan verbeteren, en wat de ratio dezer verbeteringen is. Ik voeg hieraan toe een beschouwing over de feitelijke en een mogelijke rationeele schrijfwijze van het Nederlandsch, zoowel om in het licht te stellen, dat de door mij gepropageerde phonologische spelmethode niet alleen op Indonesische, maar ook op andere talen toepasbaar is, als om een andere reden, die nader blijken zal. Voordat ik hiertoe overga, dien ik echter met een enkel woord duidelijk te maken, wat een phonetische spelling en wat een phonologische spelling is.

Een phonetische spelling is een spelling, die uitgaat van den klank als fysisch-physiologisch begrip. De sprekende mensch brengt met zijn spraakorganen de lucht in trilling en veroorzaakt aldus een natuurverschijnsel. Dit natuurverschijnsel kunnen wij nader onderzoeken, en wel door het spraakapparaat en zijn verichtingen met het oog op den aard der klankvorming na te gaan, door de luchtrillingen te meten, en door te trachten met een geoeffend oor de geluiden zooveel mogelijk te onderscheiden en te registreeren. Dit onderzoek, dat op groote schaal plaats vindt, en om allerlei redenen van groot belang is, heeft tot de wetenschap geleid, dat het aantal menschelijke spraakklanken, vanwege het feit, dat niet alleen de talen, maar ook de verschillende dialecten en zelfs de individueele sprekers hun eigen klanken hebben, zeer groot is, veel grooter dan wij met ons natuurlijke gehoorapparaat kunnen registreeren. Al deze voorkomende klanken door afzonderlijke teekens weer te geven is voor een niet-vakman vrijwel onmogelijk. Zelfs wanneer men een rigoreuze selectie zou doorvoeren en zich bepalen zou tot de voor het geoeffende gehoor onderscheidbare klanken van niet-individueelen aard, zou men nog tot een groot aantal teekens moeten komen, omdat b.v. de Nederlandsche, Engelsche, Fransche, Duitsche en Javaansche r hoorbaar van elkaar verschillen, en omdat er binnen één taal verschillende soorten e's en o's enz. voorkomen ten gevolge van den invloed der begeleidende consonanten.

Het gebruik van een phonetisch alphabet, d. i. de volledige reeks der door de phonetici ontdekte spraakklanken der menschheid, heeft inderdaad groote voordeelen, maar het heeft ook aanzienlijke nadeelen. Het voordeel, dat men de uitspraak van elke vreemde taal reeds door het schrift kan benaderen, is onmiskenbaar, maar in de practijk hebben slechts weinigen daar iets aan. Een nadeel daarentegen is, dat elke taal uit de teekens van het phonetische alphabet voor eigen gebruik een keuze moet doen, zoodat er nationale reeksen, dus plaatselijke phonetische alphabetten, zouden ontstaan, waartoe de slechts plaatselijk-geïnteresseerden zich, ingeval een phonetische spelling ingevoerd werd, stellig gemakshalve zouden beperken; het voordeel van het uniforme Latijnsche alphabet zou hiermee verloren gaan. In onzen tijd, met zijn zet- en schrijfmachines, die op algemeen-menschelijke

behoefden gebouwd zijn, is het practisch onmogelijk om de gemeenschappelijke, tot een klein aantal beperkte Latijnsche letterteekens prijs te geven. Een phonetisch alphabet zal dus niet anders kunnen zijn dan een hulpmiddel voor de beoefening van vreemde talen, maar geen substituut van het Latijnsche alphabet voor algemeen gebruik.

De phonologie¹⁾ heeft met de phonetiek de studie der spraakklanken gemeen, maar zij onderzoekt niet, welke klanken door den mensch in het algemeen zoodoortig gevormd worden, hoe dat geschiedt, en hoe men de bestaande klanken naar hun physiologische gesteldheid kan onderscheiden, doch veeleer, welken indruk de klanken van een bepaalde taal maken op het bewustzijn van de menschen, die die taal spreken; hoe in het bewustzijn de samenhang der klanken is, die aangenomen moet worden om de wetmatigheid te kunnen verklaren, welke in het gebruik der klanken en klankencomplexen in iedere taal — en in iedere taal op een eigen wijze, veelal volstrekt onafhankelijk van de verwantschap der vormenstelsels — blijkt te bestaan, b.v. nooit ng aan het begin van een woord en nooit h aan het eind van een woord in het Nederlandsch; en wat het karakteristieke is van de verschillende „sound patterns” of phonologische systemen, die men verkrijgt, wanneer men van een bepaalde taal alle in het bewustzijn levende betrekkingen der klanken onderling overzichtelijk groepeerd. Met deze doelstelling verlaat de phonologie doelbewust het terrein der natuurwetenschappen, waarop zich de phonetiek beweegt, om zich een eigen terrein af te bakenen in het grensgebied van taalwetenschap en psychologie. Vele phonetische verschillen, zoo leert de phonologie, zijn voor het taalsysteem irrelevant, omdat de taal er geen gebruik van maakt voor het scheppen van die tegenstellingen of opposities, die het begripmatig onderscheiden van woorden of woordvormen mogelijk maken; alleen de relevante verschillen zijn phonologische verschillen, zij isoleeren van elkaar de phonologische klankeenheden of phonemen. Dit wil niet zeggen, dat men de phonetische verschillen niet hoort. Bij eenige

---

¹⁾ Voor bijzonderheden over de phonologie, die ik in het bestek van dit opstel niet kan geven, verwijs ik naar het boek van N. VAN WIJK, *Phonologie*, 's-Gravenhage 1939.

oefening zal men gemakkelijk het verschil hooren, dat er tusschen de ee van *lees* en de ee van *leer* bestaat, of tusschen de oo van *boos* en de oo van *boor*, en ieder beschaafd Nederlander hoort, of wordt zelfs gekwetst door, het verschil tusschen de vocaal van het beschaafd uitgesproken woord *zoo* en den op aoe lijkenden klank van hetzelfde woord, plat uitgesproken; doch deze verschillen vormen een fonetisch onderscheid, dat door den aard der slotconsonant resp. door de platte uitspraak veroorzaakt wordt, en geen door de taal gebruikt onderscheidingsmiddel. Aan den anderen kant is het een feit, dat het in het bewustzijn van den mensch levende phonologische systeem zoozeer met zijn totale mentale structuur vergroeit, dat zijn gehoorapparaat op de speciale klanken van zijn moedertaal afgestemd raakt, waardoor hij de bekwaamheid verliest om bepaalde fonetische verschillen, die in zijn phonologische systeem geen rol spelen, te onderscheiden, terwijl dezelfde fonetische verschillen voor andere menschen, in wier moedertaal zij ook phonologische functie hebben, zeer duidelijk waar te nemen, ja, bepaald opvallend zijn. Wij komen op deze kwestie verderop nog terug.

Uit het voorgaande zal duidelijk zijn, dat het aantal phonologische klankeenheden of phonemen, die te zamen een willekeurig klankstelsel vormen, veel geringer is dan het totale aantal fonetische klankeenheden, waaruit de menschelijke taal als som der afzonderlijke talen bestaat; in feite gaat het aantal phonemen zelden of nooit de veertig te boven. Dit is van belang, omdat een phonologische spelling — d.w.z. een spelling, die berust op de gedachte, dat men bij het schrijven in aansluiting aan de werkzaamheid van het taalbewustzijn de phonemen van een taal onderscheiden moet, maar over het algemeen ¹⁾ ook niet meer dan de phonemen, en dat men bij het weergeven er van eventueel rekening moet houden met het in het taalbewustzijn levende gevoel voor hun onderlinge betrekkingen—dus geen behoefte heeft aan een groot aantal teekens, en bepaaldelijk geen behoefte heeft aan de bijzondere teekens, waarmede de phonetici de verschillende varianten van de e, de o, de t enz. enz., die in de wereld voorkomen, plegen aan te

¹⁾ Enkele bijzondere behoeften der phonologische spelling komen ter sprake op p. 119, op p. 135 sq. en op p. 150 sqq.

duiden; veel gemakkelijker dan een fonetische spelling zal zij zich kunnen redden met de teekens, die het Latijnsche alfabet ter beschikking heeft, en daardoor niet de technische moeilijkheden opleveren, waarvoor het gebruik van een fonetische spelling de drukkers en typisten stelt. Daartegenover staat, dat een fonetische spelling uniform kan zijn voor de geheele wereld, terwijl uiteraard een fonologische spelling op taal-territorialen grondslag moet staan.

Verder zal men uit een en ander kunnen opmaken, dat een fonologische spelling krachtens haar aard een ideale schrijfspelling is, en, omdat elke ingeburgerde spelling, die als schrijfspelling voldoet, ook een goede leesspelling is — de markante woordbeelden, die, zooals wij zagen, de leesspelling behoeft, zijn er, zoodra de spelling ingeburgerd is —, kan men zeggen, dat ten aanzien van de spelling in het algemeen de woorden „fonologisch” en „goed” synoniem zijn. In de toevoeging van de woorden „in het algemeen” schuilt echter een belangrijk voorbehoud. Ik maak dit, omdat de verschillende zgn. wereldtalen in ruime mate gebruik maken van een internationaal vocabulair van stadhuiswoorden en technische termen, die min of meer uniform geschreven worden. In die gevallen, waarin de uitspraak dezer woorden nogal belangrijk van de schrijfwijze verschilt, en de schrijfwijze dus overwegend ideogrammatisch is — ik denk vooral aan het Engelsch —, zou een overgang tot de fonologische spelling de woordbeelden op onaanvaardbare wijze kunnen vervormen. Nu moet men dit gevaar toch ook weer niet al te groot achten, want de divergeerende uitspraak is veelal juist een gevolg van de wisselwerking van het internationale woordbeeld en het betrokken fonologische systeem, zoodat ook een nieuw-ingevoerde fonologische spelling het internationale woordbeeld wel weer geheel of gedeeltelijk zou kunnen handhaven; b.v. Engelsch *hygiene*, uitspraak *haidzjen*, fonologische spelling *higen*, als h = Ned. h, i = Ned. ai, g = Ned. dzj, e = Ned. i en n = Ned. n zou worden. Maar in ieder geval kan men hier spreken van een moeilijkheid, die voor een taal als het Engelsch een fonologische spelling tot een nieuwigheid van twijfelachtige waarde zou maken.

Nu bezit, om tot ons betoog terug te keeren, het Latijnsche alfabet 26 letterteekens, terwijl het aantal fonemen, al is het

ook niet bijzonder groot, in vele gevallen toch grooter is dan 26. Daar komt bij, dat het Latijnsche alphabet het geëigende alphabet kan geweest zijn van het Latijn, maar daarom nog niet, bij de verscheidenheid der phonologische systemen, waarop wij reeds even wezen, het geëigende alphabet behoeft te zijn van andere talen. Men moet er dus rekening mee houden, dat sommige Latijnsche letterteekens bij het weergeven van een aantal phonologische systemen niet zonder meer te gebruiken zijn, en dat er dus in eerste instantie veelal slechts van een deel der 26 letterteekens gebruik gemaakt kan worden. Om aan de eventueele moeilijkheid van gebrek aan letterteekens te ontkomen kan men gebruik maken van verschillende methoden. Ik denk hier aan: 1° invoering van nieuwe teekens, 2° combinatie van letterteekens, 3° herwaardeering der teekenwaarden.

De eerste oplossing, de invoering van nieuwe teekens, waartoe ik ook reken letterteekens met streepjes en puntjes en andere onderscheidende kenmerken, acht ik niet bijzonder gelukkig, omdat zij aan hetzelfde euvel mank gaat als waaraan het phonetische schrift lijdt: dat de meeste zet- en schrijfmachines er niet op berekend zijn; de moeilijkheden, die men hier in Indië ondervindt, liggen voor een belangrijk deel juist op het terrein der diacritische teekens. Ik zou dan ook deze oplossing onaanvaardbaar willen noemen.

Wat de tweede oplossing betreft, de basis van het phonematogrammatische schrijfstelsel is natuurlijk het gebruik van een enkelvoudig, eenzinnig teeken per phoneem. Wanneer men een phoneem aanduidt met twee letterteekens — die dan natuurlijk elk een eigen waarde moeten hebben, omdat men anders niet van twee letterteekens kan spreken —, doet men aan de volmaaktheid van het stelsel uiteraard afbreuk. Van overwegend belang behoeft dit bezwaar intusschen niet te zijn, en wij zullen verderop zien, hoe men van dit hulpmiddel, als het rationeel toegepast wordt, inderdaad een zeer nuttig gebruik kan maken, terwijl het in sommige gevallen — waarover wij in het bestek van dit opstel niet kunnen uitweiden — de eenig mogelijke oplossing biedt.

Herwaardeering der teekenwaarden, deze leuze werkt op velen als een roode lap op een stier. M. i. ten onrechte, want de tegenstanders zien over het hoofd, dat zulk een herwaardeering in de

heele geschiedenis van het schrift in Europa een belangrijke rol heeft gespeeld, en dat de divergentie in de waardeering van vele letters, waarover wij het op p. 100 hadden, minstens $n-1$ gevallen van herwaardeering impliceert, zij het ook niet steeds opzettelijke, doelbewuste herwaardeering. Een letterteeken is niets, een letterteeken verbeeldt alleen iets; het is een symbool, en wel reeds sinds vele eeuwen een willekeurig symbool, dat alleen aan plaatselijke traditie van niet eens zulk een hoogen ouderdom de gevoelens van gehechtheid dankt, die men er voor pleegt te koesteren; overigens zit er b. v. in de tweemaal gekromde lijn S niets, dat haar voor West-Europeanen speciaal de waarde van een sisklank geeft, welke de Russen van hun kant toekennen aan den halven cirkel C en de Grieken aan de regelmatig gebroken lijn Σ . Wanneer wij afspreken, dat in de weergave van een of ander klankstelsel de tweemaal gekromde lijn de waarde zal hebben b.v. van den labialen stemloozen klapper, begaan wij precies dezelfde „misdad”, waarmee de Hindoe's als uitvinders der „Arabische” cijfertekens den onsterfelijken dank der menschheid hebben verdiend — zij waren zoo pienter te begrijpen, dat men het symbool 3 niet steeds voor „driemaal één” behoeft te gebruiken, maar dat men het ook voor „driemaal tien” of voor „driemaal honderd” kan aanwenden, als men het slechts systematisch doet! —, en waarmee de wiskundigen, die het symbool N voor dít en het symbool V voor dát andere, hen interesseerende doel zijn gaan gebruiken, en ook de scheikundigen met hun elementenaanduiders zijn voortgegaan. Maar . . . men moet systeem brengen in de nieuwe waardeering en er met rede en met mate gebruik van maken; daardoor onderscheidt zich de practicus van den fantast. Voor een taal, die relatief arm is aan phonemen, maar uitzonderlijke phonemen gebruikt, kan het invoeren van bestaande lettertekens in een nieuwe waarde een ontzaggelijk gemak opleveren en de inferieure oplossing door middel van diacritische tekens overbodig maken, terwijl voor een taal, die zeer rijk is aan phonemen en met de 26 Latijnsche lettertekens niet uitkomt, veelal een redelijke bevrediging der behoeften door het gebruiken van teekencombinaties en van herwaardeerde tekens bereikt kan worden. In de hiervolgende bladzijden heb ik daarom het middel van herwaardeering evenmin geschuwd als het andere.

Er worden in het standaard-Nederlandsch 36 phonemen met oppositiewaarde onderscheiden, en wel 20 consonantische en 16 vocalische phonemen. Voor ons doel kunnen wij de aandacht er op vestigen, dat er tusschen de verschillende consonantische phonemen onderling en tusschen de verschillende vocalische phonemen onderling een oppositie van algemeenen aard bestaat, en dat er bovendien een oppositie van bijzonderen aard bestaat tusschen eenige paarsgewijze voorkomende consonantische phonemen en eenige groepsgewijze voorkomende vocalische phonemen. Zulk een oppositie van algemeenen aard treffen wij aan tusschen de vocalen van de woorden *nat, naad, net, neet, niet, noot of nood, nut, neut en nijd*, en tusschen de beginconsonanten van de woorden *goud, bout, fout, vouwt, zout, hout, koud, sjouwt, mout, rouwt, jouwt, woud en oud* ¹⁾. Oppositie van bijzonderen aard daarentegen treedt op daar, waar eenige vocalische of consonantische phonemen telkens tot een ander vocalisch resp. consonantisch phoneem, of ook wel tot eenige andere vocalische resp. consonantische phonemen, in een verhouding staan, die voor de heele betrokken groep vocalen resp. consonanten kenmerkend geacht mag worden. Deze verhouding, die oppositie van bijzonderen aard veroorzaakt, is voor de consonanten de verhouding van stemloos tot stemhebbend, en voor de vocalen die van vast lettergreepverband tot los lettergreepverband. Houden wij rekening met de opposities van bijzonderen aard, dan kunnen wij de phonemen van het standaard-Nederlandsch als volgt groepeeren ²⁾:

¹⁾ In het laatste geval wordt de tegenstelling geschapen door het ontbreken van een consonant op de plaats, waar de andere woorden van de reeks er wel een hebben.

²⁾ Deze groepeerings is gekozen louter en alleen met het oog op de kwestie, die ons hier interesseert; in een verhandeling over de phonologie van het standaard-Nederlandsch zou er rekening te houden zijn met allerlei andere factoren en zou er behoefte bestaan aan andere groepeeringsen. De nummering doet uitkomen, dat er naast de stemlooze consonanten 1, 3, 5, 7 en 9 stemhebbende consonanten staan, nl. 2, 4, 6, 8 en 10, die telkens met de voorafgaande stemlooze een paar vormen, doch dat de vocalen Nos. 21 t/m 25, die vast lettergreepverband („fester Anschluss”) hebben, d.w.z. voortzetting met een sluitende consonant of met een volgende lettergreep vereischen, als groep staan tegenover de vocalen Nos. 26 t/m 36, die los lettergreepverband („loser Anschluss”) hebben, d.w.z. aan

1. ch	2. g	21. vocaal van <i>zak</i>	26. vocaal van <i>zaak</i>
3. t	4. d	22. vocaal van <i>les</i>	27. vocaal van <i>lees</i>
5. p	6. b	23. vocaal van <i>zit</i>	28. vocaal van <i>ziet</i>
7. f	8. v	24. vocaal van <i>kop</i>	29. vocaal van <i>koop</i>
9. s	10. z	25. vocaal van <i>zus</i>	30. vocaal van <i>duur</i>
	11. k		31. vocaal van <i>doek</i>
	12. sj		32. vocaal van <i>reuk</i>
	13. r		33. vocaal van <i>ruik</i>
	14. l		34. vocaal van <i>reis</i>
	15. j		en <i>ijs</i>
	16. w		35. vocaal van <i>houw</i>
	17. m		en <i>gauw</i>
	18. n		36. tweede vocaal
	19. ng		van <i>lopen</i>
	20. h		

Tegenover deze 36 phonemen staan 26 letterteekens van het Latijnsche alphabet, en wel, wanneer men de y tot de vocaalteekens rekent, 20 consonantteekens en 6 vocaalteekens, a, e, i, o, u en y. Voor de 20 consonantische phonemen van het Nederlandsch bevat het Latijnsche alphabet juist teekens genoeg, doch voor het weergeven van de 16 vocalische phonemen staan er slechts 6 vocaalteekens ter beschikking. Reeds dadelijk valt ons dus op, dat aan de behoeften van het consonantensysteem aan letterteekens gemakkelijker voldaan kan worden dan aan de behoeften van het vocaalsysteem. En bij nadere overweging blijkt de verdeling der teekens over consonanten en vocalen nog meer in het nadeel der vocalen uit te vallen, aangezien de functioneele belasting der consonantische opposities, d.w.z. de frequentie, waarmede van de opposities gebruik wordt gemaakt om woorden van elkaar te onderscheiden, ten deele geringer is dan de functioneele belasting der vocalische opposities; hetgeen beteekent, dat er correlatief minder behoefte bestaat aan 20 consonantteekens dan aan 16 vocaalteekens. Een feit is immers,

1° dat de klank *ng*, die nooit aan het begin van een woord voorkomt in het Nederlandsch, tot de *h*, die nooit aan het einde van een woord staat, slechts in oppositie kan treden in het midden

het einde van een woord kunnen voorkomen; het verband tusschen de phonemen 21 en 26, 22 en 27, enz. is niet zoo innig, dat men van phonemenparen kan spreken.

van een woord, en dan nog slechts, voor zoover het de *h* betreft in samengestelde woorden, als *behandelen*, *zeehond*, enz.

2° dat het verschil tusschen stemhebbend-zijn en stemloos-zijn slechts oppositie kan scheppen aan het begin van een lettergreep, maar niet aan het einde, waar de stemlooze consonant de stemhebbende steeds verdringt, en dan nog slechts vrij zelden aan het begin van de lettergreep in de gevallen van de paren *ch* — *g*, *f* — *v* en *s* — *z* (*kachel* — *waggelen*; *fier* — *vier*; *sein* — *zijn*);

3° dat het aantal woorden, waarin de *sj* als afzonderlijke klank-eenheid in phonologischen zin ¹⁾ optreedt, zeer gering is (*sjokken* [in tegenstelling tot *sokken*], *sjouwen*, *sjirpen* en eenige andere).

Het beschikbaar staan van letterteekens voor de weergave van phonemen is echter één ding, en het gebruik maken er van een ander. Want als men let op de spelling van het Nederlandsch, ziet men, dat er ondanks het nijpende gebrek aan teekens vier ongebruikt blijven, n.l. de *c*, de *q*, de *x* en de *y*. Men moet dus voor de weergave der 36 phonemen met 22 letterteekens werken, en redt zich dan uit de moeilijkheid door in een aantal gevallen van twee teekens gebruik te maken ter weergave van één phoneem ²⁾. Op drieërlei wijze geschiedt zulks:

1° door den klank, dien men van een anderen onderscheiden wil, zelf met twee gelijke letterteekens aan te duiden, en dus *zaak* te schrijven tegenover *zak*;

2° door den klank, dien men van een anderen onderscheiden wil, met één letterteeken aan te duiden, en de er op volgende consonant met twee gelijke letterteekens, en dus *zakken* te schrijven tegenover *zaken*;

3° door twee verschillende letterteekens samen te voegen, en aldus de combinaties *ch*, *sj*, *ng*, *ie*, *oe*, *eu*, *ui*, *ou* of *au*, en *ei* of *ij* te gebruiken telkens ter aanduiding van één phoneem.

Uit het feit, dat het door toepassing van deze middelen inderdaad gelukt om begrijpelijk Nederlandsch te schrijven, zou men kunnen afleiden, dat blijkbaar de gevonden oplossing zoo gek nog

¹⁾ Als klankeenheid in phonetischen zin treft men *sj* ook aan in woorden als *lesje*, *jasje*, *dasje*, *boschje*; het taalbewustzijn splitst deze woorden echter in *les-je*, *jas-je*, *das-je*, *bosch-je*, enz.

²⁾ Den sisklank van *asch* spelt men zelfs met drie letterteekens, maar dat is een kwestie van eenigszins anderen aard.

niet is. Men kan er echter even goed uit concludeeren, dat ook in onzen tijd van technische perfectie de Nederlandsche menscheit nog niet de vaardigheid heeft verloren om met een vrij primitief instrument het schriftelijke verkeer gaande te houden. Want, nuchter bezien, is de situatie thans deze, dat

a) er van de 26 letterteekens 4 voor de primaire functie ongebruikt blijven;

er 12, minder dan de helft dus, voor hun eigen doel en nergens anders voor gebruikt worden, m.a.w. enkelvoudig en éénzinnig zijn;

de overige 10 een primaire functie hebben, de weergave van een afzonderlijk phoneem, en daarnaast de secundaire functie om in samenwerking met een ander teeken een phoneem weer te geven, en wel zoodanig, dat

het teeken h te maken heeft	met 2 phonemen, h en ch,
het teeken g	met 2 phonemen, g en ng,
het teeken n	met 2 phonemen, n en ng,
het teeken s	met 2 phonemen, s en sj,
het teeken j	met 3 phonemen, j, sj en ij,
het teeken a	met 3 phonemen, No. 21, No. 26 en No. 35 II,
het teeken o	met 4 phonemen, de Nos. 24, 29, 31 en 35 I,
het teeken i	met 4 phonemen in 5 lettercombinaties, de Nos. 23, 28, 33, 34 I en 34 II,
het teeken e	met 7 phonemen, de Nos. 22, 27, 28, 31, 32, 34 I en 36,
en het teeken u	met 5 phonemen in 6 lettercombinaties, de Nos. 25, 30, 32, 33, 35 I en 35 II, benevens met de uitgangen -ieuw en -eeuw;

b) de lezer in bepaalde gevallen zelf uit moet maken, of het letterteeken e dient voor de weergave van phoneem No. 22 of No. 36, dan wel voor phoneem No. 27 of No. 36;

c) phoneem No. 26 soms geschreven wordt als a, soms als aa; phoneem No. 27 soms als e, soms als ee; phoneem No. 29 soms als o, soms als oo; phoneem No. 30 soms als u, soms als uu; phoneem No. 34 soms als ei, soms als ij, en phoneem No. 35 soms als ou, soms als au;

d) de regel om de phonemen Nos. 21 t/m 25 als open-lettergreepvocalen aan te duiden door dubbelschrijving der volgende consonant verloochend wordt, wanneer die consonant *ch* of *ng* is (*lachen, hangen*) ¹⁾, benevens in samenstellingen als *alom, voluit, meteen*.

Bij dit alles komt dan nog, dat men zich in eenige gevallen de luxe permitteert van het gebruik van overbodige letterteekens zonder dat daaraan een behoefte aan ideogrammatische onderscheiding ten grondslag ligt, b.v. door *visch* te schrijven in plaats van *vis*, *leeuw* te schrijven in plaats van *leew*, en *nieuw* te schrijven in plaats van *niew*.

In dit primitieve spelstelsel hebben de voorstanders der vereenvoudigde spelling in Nederland nauwelijks veranderingen aangebracht, die vanuit het standpunt der taalkunde als verbeteringen beschouwd moeten worden. In plaats van met — was het niet Frederik van Feden? — de lang niet onbruikbare onderscheidende dubbelschrijving uit te breiden voor het uit elkaar houden van de phonemen Nos. 21 en 26, 22 en 27, 24 en 29, en 25 en 30, hebben zij het hierboven sub c) gesignaleerde bezwaar onverminderd, zij het ook genormaliseerd, laten voortbestaan door vele *ee*'s en *oo*'s tot *e*'s en *o*'s te reduceeren. Verder hebben zij, in een op zichzelf wel juist streven om overtollige letterteekens te elimineeren, de *ch* als bestanddeel van de combinatie *sch* ter aanduiding van phoneem No. 9 ook daar geschrapt, waar de ideogrammatische onderscheiding met *sch* gebaat is, door *asch* = „verbrandingsproduct” precies te gaan schrijven als *as* = „spil”, en *bosch* = „woud” precies als *bos* = „bundel”. Dit komt, omdat de vereenvoudigers als doel nastreven niet om het Nederlandsch te schrijven in overeenstemming met de eischen en eigenaardigheden van het Nederlandsche klankstelsel, maar om de spelling van het Nederlandsch te ontlasten van

¹⁾ Deze afwijking kan men ten aanzien van het phoneem *ng* nog wel gerechtvaardigd achten door het feit, dat *ng* slechts kan volgen op een vocaal met vast lettergreepverband (phonemen Nos. 21 t/m 25), zoodat misverstand in dit geval uitgesloten is. De *ch* treedt echter na vocalen van beiderlei soort op, blijkens woorden als *juicht, loochent*; wel is er voorkeur voor de verbinding van de *ch* met een der phonemen van de reeks 21 t/m 25 als voorafgaande vocaal en voor de verbinding van de *g* met een der phonemen van de reeks 26 t/m 36 als voorafgaande vocaal (type *lachen* × *dagen*, *pochen* × *mogen*, *kuchen* × *zuigen*), maar wetmatigheid ontbreekt bij deze tegenstelling, blijkens *juichen* × *liggen*.

de fictie van een tegenstelling tusschen mannelijke en vrouwelijke woorden, een grammatische-categorieën-tegenstelling, die in het standaard-Nederlandsch geen rol meer speelt, en om de schooljeugd benevens het onontwikkelde deel der oudere volksgenooten de moeilijkheden eener onregelmatige spelling met één of twee e's en o's en met s of sch te besparen; een streven, waarin de sociale factor van belang is, niet het wetenschappelijke aspect van het spellingsvraagstuk. In dit licht bezien en voor zoover de Nederlanders, die de taal reeds spreken vóórdat zij ze leeren schrijven, alleen er bij betrokken zijn, is het alleszins begrijpelijk, respectabel en aanvaardbaar. Maar beziet men het in het licht van de behoeften der niet-Nederlanders hier te lande, die het Nederlandsch als vreemde taal met een ongewoon klankstelsel tegelijkertijd leeren spreken, lezen en schrijven, dan moet men zeggen, dat de voorstanders der vereenvoudigde spelling ons niet veel verder helpen, omdat er van de vier gesignaleerde, van oudsher aan de spelling van het Nederlandsch klevende bezwaren geen enkel, maar dan ook geen enkel, uit den weg wordt geruimd.

Een rationeele spelling, die ten behoeve van Nederlandschleerende niet-Nederlanders ontworpen zou worden, zou dus veel radicaler met de oude spelgewoonten moeten breken dan de in de traditie wortelende spelsystemen der vereenvoudigers zulks doen. Bij het ontwerpen van een dergelijke spelling moet men natuurlijk uitgaan van het feit, dat er in het Nederlandsche klankstelsel 36 phonemen zijn, en dat er slechts 26 letterteekens ter beschikking staan, zoodat er in een tekort van 10 letterteekens voorzien moet worden. Men kan in dit tekort op verschillende wijzen voorzien, o.a. door het invoeren van tien nieuwe letterteekens, door tien hoofdletterteekens aan de 26 „kleine” letterteekens toe te voegen, uiteraard met gelijktijdige afschaffing der hoofdletterfunctie, of door gebruik te maken van dubbelschrijving. Tegen het invoeren van nieuwe letterteekens rijzen er, zooals wij reeds opmerkten, groote practische bezwaren, omdat Nederland en Nederlandsch-Indië voor de levering van druk- en schrijfmachines afhankelijk zijn van buitenlandsche fabrikanten, die met typisch-Nederlandsche behoeften geen rekening kunnen houden, tenzij daarvoor zwaar betaald zou worden, niet één keer of gedurende een overgangstijd, doch tot in lengte van dagen.

Blijft de keuze tusschen het gebruik van hoofdletters en dat van dubbelschrijving. En dan lijkt dubbelschrijving in dit geval te prefereeren, omdat deze oplossing niet minder aanvaardbaar is dan de andere, en bovendien in de lijn van den minsten weerstand ligt, aangezien het Nederlandsch zich ook thans van dubbelschrijving bedient. Maar de dubbelschrijving zou in dezen gedachtengang te rationaliseeren zijn, en wel doordat zij ten eerste tot de eenig-geoorloofde afwijking van den eisch der ideale spelling, „één letterteeken per phoneem”, verklaard zou moeten worden, en in de tweede plaats, doordat zij toegepast zou moeten worden in harmonie met de eischen, die het Nederlandsche klanksysteem zelf ons stelt. Dit laatste beteekent, dat men de dubbelschrijving zou moeten reserveeren voor de onderscheiding van de stemlooze en de stemhebbende consonanten, alsmede ter aanduiding van de vocalen met vast lettergreepverband, de phonemen Nos. 21 t/m 25. Of men daarbij de stemlooze dan wel de stemhebbende consonanten dubbel zou schrijven, zou op zichzelf een vraag zijn van geen principiëel belang, te beantwoorden overeenkomstig het resultaat van een onderzoek naar de frequentie, waarmede het Nederlandsch van stemhebbende en stemlooze consonanten gebruik maakt. Daarentegen zou er bepaald voorkeur moeten bestaan voor dubbelschrijving der vocalen met vast lettergreepverband, 1° omdat zij een reeks van slechts vijf phonemen vormen tegenover elf phonemen met los lettergreepverband, en dus als minderheids-groep in aanmerking komen voor de afwijkende schrijfwijze, en 2° omdat een afzonderlijke groep volwaardige phonologische klank-eenheden, die zich door een eigen timbre en door het vereischen van vast lettergreepverband van de andere vocaalphonemen onderscheiden, in het licht der algemeene taalkunde bezien als een rareiteit beschouwd moet worden, welke door het kiezen van een opvallende spelling voor vreemdelingen reeds dadelijk als zoodanig gesignaleerd zou zijn.

Een aanduiding der Nederlandsche phonemen met lettertekens volgens de hierboven ontwikkelde principen zou in eerste instantie leiden tot het volgende schema, waarin, voor het oogenblik en onder voorbehoud van wijziging, indien blijken mocht, dat de andere oplossing de voorkeur verdient, de stemhebbende consonanten Nos. 2, 4, 6, 8 en 10 door dubbelschrijving zijn weergegeven :

[cursief de phonemen van p. 111, niet-cursief de nieuwe teekens]

1. <i>ch</i> g	2. <i>g</i> gg	21. <i>zak</i> aa	26. <i>zaak</i> a
3. <i>t</i> t	4. <i>d</i> tt	22. <i>les</i> ee	27. <i>lees</i> e
5. <i>p</i> p	6. <i>b</i> pp	23. <i>zit</i> ii	28. <i>ziet</i> i
7. <i>f</i> f	8. <i>v</i> ff	24. <i>kop</i> oo	29. <i>koop</i> o
9. <i>s</i> s	10. <i>z</i> ss	25. <i>zus</i> uu	30. <i>duur</i> u
11. <i>k</i> k		31. <i>doek</i> —	
12. <i>sj</i> —		32. <i>reuk</i> —	
13. <i>r</i> r		33. <i>ruik</i> —	
14. <i>l</i> l		34. <i>reis, ijs</i> —	
15. <i>j</i> j		35. <i>houw, gauw</i> —	
16. <i>w</i> w		36. [<i>loo</i>]pen —	
17. <i>m</i> m			
18. <i>n</i> n			
19. <i>ng</i> —			
20. <i>h</i> h			

In dit schema hebben nu 28 phonemen een teeken gekregen, en voor deze teekens hebben we gebruik gemaakt van 18 letters van het Latijnsche alphabet. Er vallen nu nog 8 phonemen aan te duiden, terwijl er tevens 8 letterteekens nog ter beschikking staan. Vullen we de open phoneemplaatsen in met de beschikbare letterteekens, dan krijgen we het volgende beeld :

11. <i>k</i> k	31. <i>doek</i> b
12. <i>sj</i> z	32. <i>reuk</i> c
13. <i>r</i> r	33. <i>ruik</i> d
14. <i>l</i> l	34. <i>reis, ijs</i> y
15. <i>j</i> j	35. <i>houw, gauw</i> v
16. <i>w</i> w	36. [<i>loo</i>]pen x ,
17. <i>m</i> m	
18. <i>n</i> n	
19. <i>ng</i> q	
20. <i>h</i> h	

een beeld, dat voorshands slechts dient om de gedachten te bepalen, daar natuurlijk voor de bezetting der acht open plaatsjes uit de acht beschikbare letterteekens telkens dat teeken gekozen zou moeten worden, dat na eenig onderzoek en geëxperimenteer voor een bepaalde functie het best zou voldoen.

Een voorstel als het bovenstaande is uiteraard zeer geschikt om een spontaan protest uit te lokken; er moet, vinden velen, aan de vaststaande waarde der letterteekens niet getornd worden. In het eerste deel van ons betoog zagen wij echter reeds (p. 100), dat dat vaststaan niet bijzonder meevalt, en dat men veeleer moet zeggen, dat een deel der letterteekens slechts subjectieve, zij het ook collectief-subjectieve teekenwaarde heeft. Op het eerste gezicht lijkt voorts de omvang der afwijking van de traditioneele Nederlandsche waardeering der letterteekens grooter dan hij in werkelijkheid is. Het gaat hier ten slotte om een radicale herwaardeering van slechts 8 phoneemaanduiders, en dat is zeker geen praestatie, die boven het vermogen van den gemiddelden man ligt, blijkens het feit, dat hij er bij het leeren van Engelsch snel aan went, dat voor de Engelschen onze a een ee, onze ee een ie, onze i een ai, en ai wederom een e of ee is, of, op het gebied der consonanten, onze ch een tsj en onze j een dzj; reeds een paar jaar na de invoering van dit stelsel zou trouwens voor de heele schooljeugd aan het waarnemen van een q b.v. dezelfde sensatie vastzitten als voor ons vastzit aan het zien van het teeken ng, en daarna zouden moeilijkheden zich slechts voordoen bij het leeren van andere talen, moeilijkheden, die nu in niet mindere mate bestaan, zij het ten aanzien van weer andere teekens. Ook de dubbelschrijving der stemhebbende of stemlooze consonanten — die bovendien slechts noodig is aan het begin van een lettergreep, daar de wet der zgn. neutralisatie het verschil der beide groepen en dus de behoefte aan onderscheidende teekens aan het einde van een lettergreep toch opheft — is een nieuwigheid, waar men snel aan zou wennen. En tegenover de nadeelen voor één generatie staan groote voordeelen voor de toekomst. Speciaal zouden deze voordeelen ten goede komen aan de Nederlandscheleerende niet-Nederlanders hier te lande, omdat zij, zeker voor zoover zij van Javaanschen of Sumatraanschen huize zijn, de grootste moeilijkheden ondervinden bij het leeren onderscheiden van stemhebbende en stemlooze consonanten, en bij het onderscheiden van vocalen met vast en vocalen met los lettergreepverband, en juist deze moeilijkheden een tegenwicht zouden vinden in een opvallende eigenaardigheid der voorgestelde spelling; overigens zouden zij voor elk Nederlandsch phoneem in dit spelsysteem één

éénwaardig letterteeken aantreffen. Als men dan verder nog als nieuwigheid zou invoeren het gebruik van een aan het eind der lettergreep geplaatste h — het Nederlandsch kent, zooals wij zagen de h niet als phoneem aan het einde van een lettergreep! — bij wijze van ideogrammatiscben indicans en van aanduider van het wisselvallige, en voor Indonesiërs zoo penibele woordaccent, en dus *ash* zou schrijven naast *as*, voor het huidige *as* en *asch*, en *anhlop* voor het huidige *áánloop* tegenover *ppæloph* voor het huidige *belóóp*, dan zou men voor deze landen bereikt hebben een geordend verband tusschen de klankleer, de uitspraak en de spelling van het Nederlandsch, en den Indonesiërs bij hun uitspraakmoeilijkheden den steun geven van sprekende woordbeelden.

Tegen een radicale wijziging van het op een veeljarige traditie stoelende spelsysteem voor het Nederlandsch bestaan er — ik wil het nogmaals gaarne erkennen — maatschappelijke bezwaren van allerlei aard, die bij het wikken en wegen van voor- en nadeelen eener hervorming zooveel gewicht in de schaal zullen leggen, dat men op verwezenlijking van de hierboven geuite ideeën in Nederland niet in het minst mag rekenen. Hier te lande staan de zaken anders, en bepaalt de factor spelling in hooge mate mede het sociale rendement van het aan niet-Nederlanders verstrekte onderwijs in het Nederlandsch. De vraag rijst daarom, of men hier niet zou kunnen komen tot een Nederlandsche schoolspelling voor beginnelingen, naast een maatschappijspelling, waarmede men de niet-Nederlanders eerst in een vergevorderd stadium van hun studie in aanraking zou kunnen brengen; een schoolspelling, die op phonologische principen zou berusten, maar in détails nog niet aan het hierboven gegeven model zou behoeven te beantwoorden, en die uiteindelijk vastgesteld zou kunnen worden in aansluiting aan de spelling, die voor de voornaamste Indonesische talen eventueel nader zal worden vastgesteld. Aan een beantwoording dezer vraag zijn wij thans nog niet toe. Ik stel haar hier slechts om op belangrijke mogelijkheden op het gebied van het onderwijs in het Nederlandsch hier te lande te wijzen, en in de hoop, dat zij tot verdere gedachtenwisseling aanleiding zal geven.

* * *

Als men de lijst der Javaansche phonemen vergelijkt met die der Nederlandsche, zal men opmerken, dat er van de 36 Neder-

landsche een twintigtal ook door de Javanen wordt gebruikt; de overige Nederlandsche klanken zijn den Javanen vreemd, doch daar staat tegenover, dat de Javanen zeven klanken gebruiken, die den Nederlanders vreemd zijn. Er is dus een element van overeenkomst en een element van verschil. De verhouding tusschen beide is echter niet met een optelsommetje vast te stellen, want de grenslijnen blijken grillig te verlopen. Er zijn „vreemde” Nederlandsche klanken, die een Javaan gemakkelijk nazegt, wanneer men ze hem eenige keeren duidelijk vóórspreekt, en omgekeerd „vreemde” Javaansche klanken, welker uitspraak een Nederlander weinig moeite kost; men denke aan de Nederlandsche *f* en de Javaansche *tj*. Daartegenover staan gemeenschappelijke klanken, die de eene partij de andere slechts met groote inspanning of zelfs in het geheel niet leert naspreken; de Javaansche *b* b.v. is bijna stemloos en klinkt daarom een Nederlander meestal als *p* in de ooren, terwijl de Nederlandsche *b* den Javaan zonderling en onnavolgbaar sonoor lijkt. Het verschil ligt in deze gevallen op het gebied der phonetiek. Ook daarbuiten zijn er aanzienlijke verschillen. Het Nederlandsch en het Javaansch hebben beide de *s*, beide de *ng*, beide de *t*, beide de *i* (*ie*) van *ziek* en beide de *o* van *pot*, terwijl de *a* van *das* niet zooveel verschilt van de *a* van *pati*; maar het Javaansche *singa* met de *i* van *ziek* vóór de *ng* en de *o* van *pot* in een open slotlettergreep is, ondanks het gebruik van gemeenschappelijke klanken, voor een Nederlander een volkomen vreemd klankbeeld, en hetzelfde geldt voor het Nederlandsche *angst*, dat met zijn drie opeenvolgende consonanten voor een Javaan weer volstrekt onaanvaardbaar is. Elk van de beide talen heeft, zooals hier blijkt, bepaalde mogelijkheden van rangschikking en combinatie der phonemen, die over het geheel genomen stellig meer verschil dan overeenkomst te zien geven. Er is een Nederlandsch en een Javaansch phonologisch systeem, elk met eigen wetmatigheid, en na het Nederlandsche stelsel bezien te hebben, moeten wij thans het Javaansche wat nader beschouwen.

Wanneer wij gebruik maken van de teekens van de officiële spelling van het Javaansch met Latijnsch letterschrift, en daaraan toevoegen het teeken *q* voor den stembandklapper, ten onrechte vaak als „opgeslokte *k*” aangeduid, het teeken *å* voor den *o*-klank

van Nederlandsch *pot*, het teeken *ě* voor de zgn. stomme *e*, de accent grave voor de *e* van *les*, de *o* van *pot* en de *a*, die tusschen de *a* van *lat* en de *aa* van *laat* inligt, benevens de accent aigu voor de *e* van *les* en de *o* van *roos*, dan kunnen wij het Javaansche klanksysteem als volgt in beeld brengen:

1. k	2. g	3. ng	22. à — â
4. tj	5. dj	6. nj	23. è — é
7. t	8. d	9. n	24. ò — ó
10. ʈ	11. ɖ		25. ó — oe
12. p	13. b	14. m	26. é — i
	15. r	16. l	27. ě
	17. j	18. w	
	19. h	20. q	
	21. s		

Uit de hierboven aangebrachte nummering der phonemen blijkt, dat het Javaansch ¹⁾ vijf vocalen heeft, die elk in twee varianten voorkomen. Het Javaansch vertoont n.l. het verschijnsel van fonologische variatie, een eigenaardigheid, die het Nederlandsch vreemd is, en die niets te maken heeft met de typisch-Nederlandsche eigenschap van vast of los lettergreepverband. Voor het Javaansche taalgevoel zijn à en â, è en é enz. geen twee phonemen, doch varianten van één phoneem, waaruit de spreker zijn keus doet volgens de regels der Javaansche klankverschuiving, en welke de hoorder als zoodanig registreert op grond van de door hem waargenomen diacritische constellatie. Anders gezegd, de keuze tusschen à en â, tusschen è en é, enz., wordt bepaald door de totale woordstructuur; men kan eenvoudig op Midden-Java bij een structuur consonant - vocaal - consonant - vocaal het grondwoord *lara*, „ziek”, niet anders uitspreken dan als *lârâ*, en bij een structuur consonant - vocaal - consonant - vocaal - consonant het grondwoord *laras* niet anders dan als *lâràs*, d.w.z. men kan het wel zuiver fonetisch, maar niet voor zoover het fonologisch bewustzijn in het geding is. De regels, volgens welke de klankverschuiving in het Javaansch optreedt, en die voor grondwoorden en afgeleide vormen weer verschillend zijn, zijn eenigszins ingewikkeld, en het kost den

¹⁾ Bedoeld wordt hier het dialect van Zuid-Midden-Java. Andere dialecten hebben soms een eigen klankstelsel.

vreemdelling eenige moeite om te weten te komen, waar hij precies à of å, è of é enz. heeft uit te spreken. Maar voor de vaststelling van een Javaansche spelling is dit volkomen irrelevant, wanneer men het phonologische principe, het principe van de onderscheidende waarde der klanken, laat overheerschen, en niet het phonetische principe. De uitspraak der variabele phonemen toch behoeft geen nadere aanduiding, omdat deze aanduiding louter het gemak zou dienen van vreemdelingen, die met de studie van het Javaansch beginnen. Kent men de regels der klankverschuiving, dan kan men deze behoudens in enkele uitzonderlijke gevallen ook toepassen, en behoeft er bij den vreemdelling niet meer onzekerheid ten aanzien van de uitspraak der vocalen te bestaan dan er in de spreektaal der Javanen zelf op dit punt optreedt.

Ondanks het feit, dat er in het Javaansch oppositie tusschen é en è, tusschen ó en ò, en zelfs tusschen de twee gelijk luidende phoneemvarianten å en ò, kan bestaan, blijktens de voorbeelden *radèn*, „heer”, tegenover *radén* (geschreven *radin*), „vlak”, *atòs*, „hard”, tegenover *atós* (geschreven *atoes*), „honderdtal”, *kàsâ*, „de eerste zonnemaand”, tegenover *kòsòq*, „strijkstok”, heeft dus de spelling toch slechts ter aanduiding van de variabele vocaalphonemen behoefte aan vijf teekens, a, e, o, i en oe, omdat voor het taalgevoel der Javanen de é van *radén* een i, de ó van *atós* een oe en de å van *kàsâ* een a is; ook het Javaansche schrift duidt, volkomen te recht, de vijf phonemen aan, niet de tien varianten. Naast deze vijf vocaalphonemen kent het Javaansch nog slechts één vocaal, zoodat het met 6 vocalen staat tegenover het Nederlandsch met zijn 16 vocalen.

Ook de zesde vocaal, de ě, die wij op grond van haar aard niet zullen aanduiden als „stomme e”, maar liever met den Javaanschen naam *pěpět*, komt voor in twee varianten, die thans echter phonetisch niet en functioneel heel anders verschillen. Er is n.l. één *pěpět*, die in den vollen zin des woords phoneem is, en dus gelegenheid tot oppositie geeft, blijktens *sěga*, „gekookte rijst”, tegenover *soga*, „roodbruine kleurstof”, en *saga*, „pitje”; of *sěroe*, „luid”, tegenover *siroe* en *soeroe*, „lepel”. Deze volwaardige *pěpět*, die blijktens de grondwoordbeklemtoning in *pěngěn*, „houd u er aan,” en in *lěté*, „de strooman”, „de tusschentijd”, tegenover het

niet-geaccentueerde *těngěn*, „rechtsch”, en *djěné*, „geel”, ook voor het Javaansche taalgevoel volledige phoneemwaarde heeft, neemt in het klanksysteem een zeer aparte positie in, doordat zij de eenige onverschuifbare vocaal is en tevens binnen de grenzen van het grondwoord de gewone verschuiving der andere, haar voorafgaande vocaalphonemen onmogelijk maakt, blijkens *ěngět* tegenover *éling*, „zich herinneren”. De andere *pěpět* ontstaat, meestal in de beginlettergreep(en) van veellettergrepige woorden, als gevolg van neutralisatie der oorspronkelijke vocaal, onder bepaalde omstandigheden, die hier niet ter zake zijn ¹⁾; zoo wordt *titiga* tot *tětiga*, „drie”, Sanskrit *bhāṇḍāgāra*, „entrepôt”, tot Javaansch *běndara*, „heer”, Arabisch *sjadzjarah*, „boom”, tot Javaansch *sědjarah*, „genealogie”, Spaansch of Portugeesch *soldado* tot Javaansch *sěrdadoe*, „soldaat”, Nederlandsch *familie* tot Javaansch *pěrmili*, Nederlandsch *preventief* tot Javaansch *pěrpětip*, een en ander gewoonlijk onder gelijktijdige verplaatsing van het accent in de richting van het slot van het woord.

Hoewel de uitspraak der beide *pěpěten* gelijk is, onderscheidt het Javaansche schrift ze gewoonlijk door het volwaardige phoneem met het afzonderlijke *pěpět*-teeken te schrijven en het neutralisatieproduct niet te schrijven ²⁾. De Nederlanders echter,

¹⁾ Deze neutralisatie heeft het Javaansch, evenals trouwens de neutralisatie van stemloozen en stemhebbenden aan het einde van een woord, met het Nederlandsch gemeen. Dit is opvallend, omdat neutralisatie geenszins een algemeen voorkomend verschijnsel is, noch in Europa, noch in deze streken; zooals het Engelsch stemhebbende slotconsonanten kent, kent ook het Soendaasch ze, terwijl het Soendaasch ook de vocalen van veellettergrepige woorden onaangetast laat; ja, zelfs het Oud-Javaansch kende (cf. KERN, *Verspreide Geschriften*, 9, 22) geen neutralisatie van stemloozen en stemhebbenden, en twijfelachtig is het, of er toen neutralisatie van vocalen plaats vond. Deze opvallende overeenstemming tusschen het huidige Javaansch en het Nederlandsch is echter louter toeval; zie de opmerkingen van KERN, *loco citato*, aangaande het voorkomen van neutralisatie in de Indonesische talen, die tot het Javaansch in min of meer nauwe betrekkingen staan. De ontwikkelingstendenties van het Javaansche klankstelsel hoop ik binnenkort in breder verband elders te kunnen behandelen.

²⁾ Daar ook het a-phoneem, in aansluiting aan Voor-Indische traditie, niet geschreven wordt, kan men zeggen, dat het neutralisatieproduct phonetisch een *pěpět* en graphisch een stomme a is. Bij het transcribereën

die in hun taal het neutralisatieproduct vaak als e schrijven — de zgn. „stomme e”, die in de normale uitspraak *femie* voor *familie* echter stomme a en in de normale uitspraak *kommesares* voor *commissaris* stomme i is —, hebben bij het invoeren der spelling van het Javaansch met Latijnsche letters de stomme e ingevoerd als equivalent van de pĕpĕt. Dit heeft er toe geleid, dat men het e-phoneem moest gaan onderscheiden door een diacritisch teeken te gebruiken, en bij het aanbrengen van een diacritisch teeken weer verschil moest maken tusschen è en é, omdat één teeken voor den Nederlander met zijn kennis van de Fransche teekenswaarde van é en è misleidend moest lijken. Theoretisch is deze regeling verwerpelijk, omdat er nu voor het e-phoneem, en voor het e-phoneem alleen, een oppositie gesuggereerd wordt tusschen de eene en de andere variant, die in werkelijkheid niet bestaat, terwijl in de practijk het bezwaar naar voren is gekomen, dat door het verwaarloozen der diacritische teekens het aanzienlijke verschil tusschen het e-phoneem en de pĕpĕt in het woordbeeld vervaagt. Al behoeft men de Javaansche onderscheiding in het schrift van de pĕpĕt als volwaardig phoneem en als neutralisatieproduct niet over te nemen, toch kan men derhalve zeggen, dat de schrijfwijze met Latijnsche letters in dit opzicht een betreurenswaardige verslechtering beteekent tegenover de spelling met Javaansche karakters.

Wat het Javaansche consonantensysteem betreft, uit de tabel van p. 121 zal men kunnen opmaken, dat het vrij regelmatig gebouwd is. Voor ons doel zijn de phonemen Nos. 15 t/m 21, die alle in de transcriptie met Latijnsche letters met één letterteeken worden weergegeven, van weinig belang, met uitzondering van No. 20, den stembandklapper, die een plaats in de tabel heeft gekregen naast No. 19, de h, omdat in het huidige Javaansch de phonologische positie van deze twee phonemen tot op zekere hoogte dezelfde is: zij komen niet voor aan het begin van een woord, doch uitsluitend aan het slot of midden in een woord; het verschil

van stukken, die eerst in Javaansch schrift geschreven waren, maken velen daardoor de fout, dat zij het neutralisatieproduct met het phoneem a verwarren, en a gaan schrijven, waar het nu eenmaal aanvaarde teeken e zou behooren te staan. Onnoodig te zeggen, dat deze gewoonte geen navolging verdient.

tusschen beide is, dat de h, bijna steeds een enkelvoudig-optredende klinkerscheider, de voorafgaande lettergreep openlaat, zooals in *sáhã*, „en”, „met”, terwijl de q de voorafgaande lettergreep sluit, een verschil, dat in het Javaansch, met zijn sterkontwikkelde besef van de tegenstelling tusschen open en gesloten lettergreep, niet zonder belang is. Als slotconsonant heeft de q na iedere andere vocaal dan de *pěpět* in het dialect van Midden-Java de k verdrongen, en om deze reden schrijven de Javanen in hun eigen schrift, en schrijft men in aansluiting daaraan ook in de Latijnsche transcriptie, de q met het letterteeken k. Er kan echter geen sprake van zijn, dat binnen de grenzen van het dialect van Midden-Java de q een phonologische variant is van het k-phoneem, want er is in de eerste plaats evidente oppositie tusschen *papak*, in gevolge van de werking der neutralisatie van stemhebbenden en stemloozen aan het woordslot, die ook in het huidige Javaansch bestaat ¹⁾, den uitspraakvorm van *papag*, het grondwoord van *dipapag*, „afgehaald worden”, en *papaq*, „vlak afgesneden”, en in de tweede plaats treedt de q ook wel, zij het minder vaak, in de plaats van de slot-t, zooals in *pèq*, naast ouder *pèt*, grondwoord van *dipèq*, „in bezit genomen worden”, en in *djariq*, nevenvorm van *djarit*, „doek” ²⁾. Men moet dus de q zien als een afzonderlijk Javaansch phoneem, dat evenveel recht heeft op een eigen letterteeken als welk ander phoneem ook.

De overige consonanten, de Nos. 1 t/m 14, heb ik gegroepeerd in vijf reeksen van telkens drie homorgane phonemen; de plaats achter No. 11 heb ik opengelaten, niet, omdat de homorgane nasaal naast de phonemen *ɥ* en *ɔ* niet gevormd wordt, doch omdat zij niet in oppositie staat tot No. 9, m.a.w. zij bestaat alleen in phonetischen zin, doch niet in phonologischen zin. Dit onderscheid tusschen phonetisch en phonologisch beheerscht ook het verschil tusschen de Nederlandsche en de Javaansche groepeerings der thans behandelde klanken. Voor het Nederlandsch geldt eveneens, dat de ng als homorgane nasaal behoort bij de k, en de m bij de p en de b, enz. Doch dit „behooren bij” heeft voor het Nederlandsch alleen waarde vanuit het gezichtspunt der phonetiek; de

¹⁾ Zie de opmerkingen op p. 112, op p. 118 en in noot 1 op p. 123.

²⁾ Hetzelfde gebeurt, op grootere schaal, in het Madoereesch, hetgeen aan het hier te berde gebrachte argument nog grootere kracht geeft.

relatie tusschen de neusklanken en de gelijksoortige stemloozen en stemhebbenden leeft niet in het bewustzijn van het Nederlandsche volk, doch alleen in de terminologie der Neerlandici. Voor het Javaansch is dit anders. In het Javaansch bestaat er tusschen de neusklanken en de met hen gelijksoortige stemhebbenden en stemloozen een zoo innige band, dat de combinaties ngk, ngg, ñtj, ñdj ¹⁾, nt, nd, ɲt, ɲd ²⁾, mp en mb intervocalisch dezelfde positie hebben als enkelvoudige consonantische phonemen, en dus ook dezelfde diacritische constellatie scheppen voor de werking der klankverschuivingen. Hierbij komt, dat de functioneele belasting van deze phoneemcombinaties bijzonder groot is; niet alleen spelen zij een belangrijke rol in de woordvorming, doch ook voor het scheppen van grammatische tegenstellingen worden zij gebruikt, blijkens *djogèd*, „danseres”, *ñdjogèd*, „als danseres optreden”, *nggàwânânâ*, „geef (het) mee aan”, actief, *gàwânânâ*, idem, passief.

Het intensieve gebruik, dat het Javaansch van de reeksen stemlooze — stemhebbende — neusklank maakt, de analoge behandeling van elk dezer reeksen, alsmede het relatief geringe aantal vocalische phonemen hebben te zamen er toe geleid, dat de phonemen 1 t/m 14 een hecht, samenhangend systeem vormen, dat voor het Javaansche taalbewustzijn relatief veel meer beteekent dan het systeem der Nederlandsche phonemen 1 t/m 10 voor de Nederlanders beteekent. Dat ook de verticale oppositielijnen (k — tj — t — ṭ — p, enz.) van belang zijn, blijkt uit de veelvuldigheid van de gevallen, waarin het eene lid van een verticale reeks de plaats inneemt van een ander lid. Afziende van de gevallen, waarin grammatische factoren, als verkeerde reductie van de nasaal van den eersten activiteitsgraad, een rol spelen of althans mogelijkerwijze spelen, en verder afziende van de gevallen, waarin de k en

¹⁾ Het phoneem nj, dat als beginklank van een woord volwaardig is blijkens de opposities *naté*, „ooit”, *njaté*, „saté maken”, en *njadjèni*, „offeren aan”, *ngadjèni*, „de waarde bepalen van”, verliest zijn volwaardigheid vóór de homorgane tenuis of media; op deze plaats is het slechts een phonetische variant van de n, hetgeen ik hier aanduid met de schrijfwijze ñ.

²⁾ De punt onder de ɲ wil zeggen, dat deze nasaal phonetisch bij de ṭ en de ḍ behoort, zonder dat er sprake is van de mogelijkheid van oppositie in phonologischen zin.

de t overgaan in de q — de q had in de verticale lijn 1-4-7-10-12 boven de k moeten staan, indien niet andere redenen er toe geleid hadden haar op No. 20 te zetten —, kunnen wij wijzen op woordparen als *tasdiq* — *kěsdiq*, „helderziend”, *tlèdèq* — *klèdèq*, „danseres”, *pistoel* — *kěstoel*, „pistool”, *tjědaq* — *pědaq*, „nabij”, op woordvormingen als *kěspoer*, *kěstal*, uit *qěspoer*, *qěstal*, uit Nederlandsch „spoor”, „staal” („stalen pen”), en op woordparen als *gamělan* — *gamělang*, *pěnggawéan* — *pěnggawéang*, „werkzaamheid”, „werkkring”, met een dialectische ng-variant, die voornamelijk in vrouwentaal voorkomt, *tangoelan* — *tanggoelang*, dat zijn weg ook naar het algemeen-beschaafd Javaansch heeft gevonden, met differentiatie der beteekenissen tot resp. „dijkje” en „afweermiddel”, en *pěngantèn* — *těmantèn*, „bruid(egom)”, „bruidspaar”, met p-t- plus ng-m-verwisseling. Het lijkt paradoxaal, wanneer men zegt, dat uit de vele gevallen van verwarring of verwisseling valt af te leiden, dat er in de verticale lijn scherpe oppositie is. Toch is het zoo. Het tot elkaar in oppositie staan van twee phonemen beteekent een relatie tusschen hen beide; oppositie scheidt, maar verbindt secundair, doordat er twee b e p a l d e phonemen van elkaar worden gescheiden, die nu tegenover de anderen optreden als eenheid van tegendeelen. In de verwisseling der phonemen in de hierboven genoemde gevallen hebben wij het nevenproduct der oppositie te zien, dat niet zou optreden, indien er niet een bewustzijn van oppositie aanwezig was. En het is om deze reden, dat wij zeggen kunnen, dat uit het vrij frequent en vrij algemeen voorkomen van dergelijke gevallen blijkt, dat voor het Javaansche taalgevoel de oppositie in de verticale lijnen van groot belang is.

Deze uitweiding was noodig om in het licht te kunnen stellen, hoe de verhouding is tusschen t en ṭ, en tusschen d en ḍ. In het Nederlandsch komt de supradentale of cacuminale ṭ niet voor, maar kent men wel, zooals Dr. Prijono mij deed opmerken, het verschil tusschen de interdentale d en de supradentale ḍ, door „drie” te zeggen tegenover „dokter”. Een Javaan hoort dit verschil, omdat het onder invloed van zijn eigen phonologische systeem tot zijn klankbewustzijn spreekt, maar een Nederlander niet, omdat het voor het Nederlandsch louter van phonetischen aard is en geen phonologische beteekenis heeft. Omgekeerd zal de

Nederlander, voor wien de ɖ een onbekende klank is, de ɖ van het Javaansch opvallend vinden en vrij gemakkelijk kunnen onderscheiden, maar het verschil van de hem beide bekende d en ɖ neemt hij niet waar, omdat het in zijn eigen systeem een phonetische variant is en dus niet door het taalgevoel geregistreerd wordt. Uit hoofde van zijn taalgevoel zal hij dus geneigd zijn bij het leeren van Javaansch de d en de ɖ [Javaansche waarde] als tweëërlei d [Nederlandsche waarde] te beschouwen, en dit heeft er weer toe geleid, dat men bij het gebruiken van Latijnsche letters de twee Javaansche phonemen ging schrijven met één letterteeken, de d , maar met een diacritische punt onder één van beide, en in aansluiting daaraan ook t en ɖ . Maar voor het Javaansche taalgevoel beteekent het phonetische verschil tusschen d en ɖ en tusschen t en ɖ tevens een phonologisch verschil, en zelfs geen gering phonologisch verschil, blijkens hetgeen in de vorige alinea opgemerkt is geworden. En daarom gebruikt het Javaansche schrift voor de d en voor de ɖ zoowel als voor de t en voor de ɖ geheel verschillende letterteekens, volkomen te recht.

Nu zal misschien iemand zeggen: „Nu ja, toegegeven, dat er phonologisch verschil bestaat! Maar als we nu eenmaal geen afzonderlijke letter in het Latijnsche alfabet hebben ter weergave van de interdendale d , dan is toch het gebruik van het teeken voor den klank, die er het meest op lijkt, wel de beste manier om de moeilijkheid op te lossen!” Ik zou hierop willen antwoorden, dat zulks juist niet het geval is. Immers, men zou kunnen zeggen, dat een oppositie meer tot het taalgevoel spreekt, naarmate de in oppositie tredende klanken phonetisch elkaar dichter naderen, uiteraard met als grens een minimummarge. Tusschen een a en een t bestaat er geen oppositie, omdat ze als vocaal en consonant ongelijksoortig zijn. Tusschen *taal* en *kop* bestaat slechts de tegenstelling van klankbeeld tot klankbeeld, een oppositie, die van algemeenen aard en daarom weinig scherp is. Tusschen *kip* en *kop* is de oppositie veel scherper, omdat de gelijkheid van de consonantische structuur der beide woorden het onderscheid der vocalen veel meer tot zijn recht laat komen. En hoe dichter de opponeerende phonemen elkaar naderen, hoe grooter de kans op verwarring, des te scherper voelt men de ongelijkheid. Een Nederlander amuseert zich met het soldatenantwoord „arm-

sane sane sane, waar se mee sane, as andere sane kapot sane", omdat juist de dialectische verwaarloozing van het in phonetischen zin kleine verschil tusschen de dicht bij elkaar gelegen phonemen s en z alsmede a en ij (ei), dat het algemeen-beschaafde spraakgebruik maakt, opvallend en lachwekkend is. Om precies dezelfde reden laat de *ḍalang* om zijn publiek te laten lachen den boeta, den barbaar, de d's door ḍ's en de t's door ṭ's vervangen, hetgeen beteekent, dat het verwaarloozen juist van deze opposities als barbaarsch wordt gevoeld ¹⁾. Of de functioneele belasting der

¹⁾ In de lakon *Koeroepati Rabi*, *Verhand. Batav. Gen.*, deel 44, p. 283, zegt een der boeta's:

Qaroe kang Toeqoen, doḍoe karepé ḍéwé, qingsoen ḍi . . dipleret si ékloeq, ḍiḍoelang ṭéṭlong kanti qatop, ketoedjoené toeli qoewal,
in plaats van:

Aroe (?) kang Togoen, doedoe karepé ḍéwé, ingsoen di . . . dipleret si ékloeq, didoelang tléṭong kanti antob, ketoedjoené toeli oewal.

TJAN TJOE SIEM, *Hoe Koeroepati zich zijn vrouw verwerft*, p. 79, vertaalt: „O, Bloedel Toekoen, sji sijn welkelijk meel dan sjandelijk! Die Ékloek jaagt achtel mij aan en sjopt me paaldendlek in den mond, tot ik ovel moesjt geven. Gelukkig maal, dat ik me al gauw wisjt te bevlijden". In de aantekeningen (p. 229, No. 176) spreekt TJAN TJOE SIEM van een lispeltaaltje, en in overeenstemming met dezen term suggereert de vertaling eigenlijk meer de weergave van een spraakgebrek dan van de moeilijkheid van een vreemdeling om Javaansche klanken goed uit te spreken. Maar het gaat om dit laatste, want daarom ook wordt de q tusschen twee oe's gebruikt, wat in Javaansche woorden niet kan [cf. KILIAAN, *Javaansche Spraakkunst*, p. 27, over het uitzonderlijke karakter van den vorm *soëqoen*, „vermicelli"], en worden de beginvocalen met sastraswara geschreven, ter weergave van het *qa* enz. van den vreemdeling, tegenover het *ha* van den Javaan met zeer zacht vloeienden beginklank. Voor dit laatste vergelijk men *Gadjah poetih asrati poetri*, uitgave Volkslectuur No. 1052, p. 75, waar dezelfde figuur zegt: Qaroe Togoen (sic!), djaba ḍiqantoeraké ing goegoesiṭoe, = djaba diatoeraké ing goestikoe, met sastraswara in *antoer* ter weergave van *qantoer*, „er zit niets anders op dan het maar aan den baas te gaan vertellen". Achter *aroe kang Toeqoen* schuilt zeker ook klankverbastering, hetgeen voor latere generaties elke poging tot verklaring min of meer illusoir maakt (cf. TJAN TJOE SIEM, p. 229), en ook de verwarring doet begrijpen, die er in de Jogjasche traditie ten aanzien van het gebruik van den naam Togoen (Ari toeqoen) ontstaan is.

Voor de heele kwestie, die ons hier bezighoudt, is de parallel met het Engelsch interessant. Het phonemenpaar t-d, dat ik als Nederlander

oppositie groot of klein is, m.a.w. of er veel of weinig woorden bijeen te zoeken zijn, die juist door het gebruik van *d* of *ɖ* of van *t* of *ʈ* van elkaar verschillen, is voor de bepaling van den indruk, dien de verwaarloozing der oppositie op het taalgevoel maakt, niet van overwegend belang; het zoo even aangehaalde „sane sane” is even amusant, nu de functioneele belasting van de *s-z*-tegenstelling gering is, als het zou zijn, wanneer er naast het paar *sein-zijn* nog tientallen andere voorbeelden te stellen waren, en hetzelfde geldt voor *doedoe-ɖoɖoɖo* en *toeli-toeli* ¹⁾. Om kort te gaan, van tweeërlei *d* en *t* te spreken is voor het Javaansch evenmin gerechtvaardigd als het zou zijn om van tweeërlei *s* in het Nederlandsch te spreken, wanneer men het paar *s-z* op het oog zou hebben, en even hinderlijk is het om de cacuminale media, die voor het taalgevoel van de interdendale media primair *v e r s c h i l t*, met het teeken der interdendale, zij het ook plus een punt, aangeduid te vinden, als het hinderlijk zou zijn om de Nederlandsche *z* als *ʒ* of de Nederlandsche *s* als *z* geschreven te vinden.

Mutatis mutandis geldt dit ook voor de schrijfwijze *dh* en *th*, die men thans ter onderscheiding van *d* en *t* in sommige kringen ingang tracht te doen vinden. Van taalkundig standpunt bezien is deze schrijfwijze nog erger dan *ɖ* en *ʈ*, omdat de punt zich althans tot het aanduiden van ongelijksoortigheid beperkt, terwijl de *h* het optreden van een aspiratie suggereert, waarvan in het geheel geen sprake kan zijn. Van dit middel, dat weinig beter is dan de kwaal — het nadeel van de valsche *h* neutraliseert het voordeel van het verdwijnen van de punt! —, kan men zeggen, dat het even weinig acceptabel is als de schrijfwijze *sh* voor *z* of

---

nauwelijks, doch Dr. Prijono als Javaan heel goed als cacuminaal verstaat, heeft naast zich het phonemenpaar *th* (van *thin*) -*th* (van *this*), dat zich vergelijken laat met Javaansch *t-d*, doch een sterker element van sisklank heeft. Ook de Engelschman maakt zich vroolijk om de wijze, waarop de vreemdelingen de *th* uitspreken, en in zijn verhalen geeft hij die rare uitspraak vaak weer door *dis* of *zis* in plaats van *this* te schrijven. B.v.: „Gee! I t'ought youse was in de game, boss. Sure, you're de guy dat's onto all de curves. I t'ought so all along” (P. G. WODEHOUSE, *A Gentleman of Leisure*, p. 43, uitspraak van Spike Mullins van New York).

¹⁾ Zie O. JESPERSEN, *Lehrbuch der Phonetik* ⁵, p. 110 sq. Met het gebruik van het woord *Obgleich* op p. 110 aldaar ben ik het niet geheel eens.

zh voor s zou zijn. De interdentalen klanken zijn andere phonemen dan de cacuminale. Te recht duidt het Javaansche schrift ze aan met duidelijk verschillende letterteekens. Wil de Latijnsche transcriptie niet aanzienlijk in doeltreffendheid op dit punt bij het Javaansche schrift ten achter staan, dan zal zij eveneens voor de twee paren klanken duidelijk verschillende letterteekens hebben te gebruiken en zich moeten ontdoen van de huidige bedriegelijke lapmiddelen.

Over het algemeen kan men, zooals wij reeds eerder opmerkten, zeggen, dat het eigen Javaansche spelsysteem goed van opzet is en in principe past bij den aard van het Javaansche klankstelsel. Zeker, men kan er theoretische en practische bezwaren tegen inbrengen: het is bij de ontwikkeling van het Javaansche klankstelsel achtergebleven, en is daardoor gaan lijden aan drie euvelen, het niet-aanduiden van de q, het gelijkschrijven van het phoneem a en het neutralisatieproduct ě, en slordigheid in de onderscheiding van open en gesloten lettergrepen; en wat de practische bezwaren betreft, de vormen en de onderlinge rangschikking der letterteekens zijn ondoelmatig en moeilijk te handhaven tegenover de eischen van het moderne schriftelijke verkeer. Maar een belangrijke verdienste is het, dat het Javaansche schrift zich bijna uitsluitend bedient van enkelvoudige, eenzinnige letterteekens. Deze verdienste leert men pas goed waardeeren, wanneer men er op let, wat Europeesche spelsystemen ons op dit punt aan onbevredigende schrijfwijzen te zien geven. Nu de eervolle geschiedenis van het Javaansche schrift haar einde nadert, zou het niet eens zoo gek zijn om vóór het perceel Tjilatjapweg 4, Batavia-C., onder de oogen der onderwijsinspectie, een monument op te richten van Adji Saka, peinzend starende op de lijken van zijn twee trouwe dienaren, en bezig het visioen te krijgen van het tjarakan. Er zijn minder belangrijke momenten in monumenten vereeuwigd!

Wat schrijfbaarheid betreft, is de schrijfwijze met Latijnsche letters veel beter. Het is echter jammer, dat de goede kwaliteiten van het Javaansche schrift niet ten voordeele van het transcriptiesysteem zijn gekomen, en dat men in plaats van de Javaansche traditie van één letterteeken per phoneem de traditie van het Nederlandsch met zijn erfelijk zwaarbelaste spelsysteem en zijn

incongruente klanksysteem gevolgd heeft. Als resultaat daarvan worden thans bij gebruikmaking van Latijnsche letters niet minder dan 9 van de 27 Javaansche phonemen op onbevredigende wijze geschreven, n.l. de ng, de tj, de dj, de nj en de oe met twee letterteekens elk, de ð en de † met bedriegelijke diacritische punten, de q met het letterteken k, dat reeds een eigen functie heeft, en de è-é met het letterteken, dat tevens ter aanduiding van de pĕpĕt wordt gebruikt, plus diacritische teekens, welke in dit bijzondere geval, in tegenstelling tot de vier andere gevallen, de phonologische varianten van elkaar onderscheiden.

Bij het verbeteren van het huidige transcriptiesysteem kan men zich tweërlei doel stellen: 1° het elimineeren van de evidente, ernstige fouten, die er thans aan kleven, 2° het ontwerpen van een nieuw stelsel, dat aan de eischen der moderne taalwetenschap voldoet en dat door zijn betere kwaliteiten dan vanzelf geschikt is om in harmonie te worden gebracht met de gemoderniseerde spelstelsels voor andere Indonesische talen.

Stelt men zich het eerste, meer beperkte doel voor oogen, dan zal men, gelijk uit het voorafgaande betoog zal zijn gebleken, nieuwe teekens hebben in te voeren a) voor één stemlooze consonant van het complex Nos. 1 t/m 14, en wel hetzij voor de interdendale, hetzij voor de cacuminale, b) voor één stemhebbende consonant van hetzelfde paar, c) voor den stembandklapper, en d) voor de pĕpĕt. Dit doel kan men gemakkelijk bereiken door

1°, zooals vóór mij reeds door iemand voorgesteld is geworden ¹⁾, het huidige teeken † te vervangen door het teeken x, waarvan men ter weergave van het Javaansch anders toch geen gebruik behoeft te maken;

2° het huidige teeken d te vervangen door het teeken z, waarvan men thans evenmin voor Javaansche woorden gebruik maakt, en

¹⁾ Enkele jaren geleden ontving ik uit Soerabaja een brochure, waarin een nieuwe spelling gepropageerd wordt, welke eveneens van de x gebruik maakt en verder de vocaalvarianten afzonderlijk aanduidt. De brochure bevindt zich echter in mijn bibliotheek te Leiden, zoodat ik voor het oogenblik geen bijzonderheden vermelden kan. Zie ook TH. PIGEAUD, *Over de letterschriften en de spelling van het Javaans*, in *Het Triwindoe-Gedenkboek Mangkoe Nagoro VII* [deel I], Soerakarta 1939, p. 95.

de punt van het teeken *đ*, die daardoor overbodig zou worden, weg te laten;

3° den stembandklapper, zooals vroeger door verscheidene Javanici reeds is gedaan ¹⁾, aan te duiden met een *q*;

4° de *pěpět* te schrijven met het teeken *u*, waardoor het teeken *e* uitsluitend gebruikt kan gaan worden voor phoneem No. 23, en de diacritische teekens van het huidige *è* en *é* kunnen verdwijnen.

Een bijkomstig voordeel, dat deze spelling, welke alle diacritische teekens zou doen verdwijnen en welke derhalve voor alle paedagogen en gebruikers van machinaal schrift aanlokkelijk moet zijn, zou opleveren, is, dat zij de klanken, die vreemdelingen de meeste moeite bezorgen, n.l. de interdentalen media, de cacuminale tenuis en den stembandklapper, met opvallende teekens zou aanduiden, een probaat middel ter ondersteuning van het geheugen, daar aangewend, waar er de meeste behoefte aan bestaat.

Houdt men het andere doel voor oogen, dan zal men, omdat het grondbeginsel van de spelling is de aanduiding van elk phoneem met een enkelvoudig, eenzinnig letterteeken, bij het ontwerpen van een spelling beginnen met de vraag te stellen, hoeveel phonemen er staan tegenover de beschikbare 26 letterteekens van het Latijnsche alphabet, en vervolgens nagaan, welke aanvullende eischen het klankstelsel doet gelden. Nu zagen wij reeds, dat het Javaansche klankstelsel 27 phonemen onderscheidt, zoodat er één letterteeken te weinig is. Van de 27 phonemen zijn er echter 26 min of meer volwaardig, terwijl er één van twijfelachtig karakter is. En dat is phoneem No. 6, de *nj*, waarvan wij reeds eerder opmerkten ²⁾, dat het vóór de homorgane tenuis en media degeneert, en waarvan wij hier nog kunnen zeggen, dat het functioneel betrekkelijk lichtbelast is, en dat het voor het Javaansche taalgevoel — blijkens de uitspraak *blónjô*, waarvan de verschoven eerste *o* op één ondeelbaar phoneem *nj* wijst, tegenover de uitspraak *tànjâ*, waarvan de niet-verschoven eerste *a* op een

¹⁾ O. a. door P. JANSZ in zijn *Practisch Javaansch-Nederlandsch Woordenboek*.

²⁾ Zie noot 1 op p. 126.

splitsing van het phoneem in twee phonemen, n en j, wijst — een grensgeval vormt. Het ligt dus voor de hand, dat wij bij het nastreven van het ruimere doel de 26 letters van het Latijnsche alfabet gebruiken voor de aanduiding van de 26 min of meer volwaardige phonemen, en voor phoneem No. 6 een afzonderlijke oplossing zoeken.

Het eerste deel van deze taak wordt vergemakkelijkt, doordat men voor het schrijven van het Oud-Javaansch reeds vrij algemeen gebruik maakt van de teekens c, j, y en u resp. voor de phonemen Nos. 4, 5, 17 en 25; zou men zich bij deze gewoonte voor het schrijven van de huidige taal aansluiten, dan zou men nog slechts uit te maken hebben, hoe men de in dat geval overblijvende twee letterteekens, f en v, moet gebruiken voor de weergave van de nog overblijvende phonemen, No. 3 en No. 27. Het tweede deel der taak, het weergeven van phoneem No. 6, biedt meer moeilijkheden, omdat er aan elk der vier voor de hand liggende oplossingen bezwaren kleven: voert men een hoofdletter in, dan moet men ter wille van dit eene geval het heele huidige gebruik van de hoofdletters afschaffen; voert men het teeken $\bar{n}$ in, dan zet men voor de zoo juist verbannen diacritische teekens weer een achterdeurtje open; voert men de weergave met q in — dit is mogelijk, omdat phoneem No. 20 normaliter alleen kan voorkomen aan het einde van een grondwoord en phoneem No. 6 alleen aan het begin van een lettergreep, zoodat men op grond van de diacritische constellatie het teeken q steeds zonder kans op onzekerheid als phoneem No. 6 òf als phoneem No. 20 zou kunnen interpreteren —, dan schendt men daarmee het beginsel van een eenzinnig teeken per phoneem; en voert men de schrijfwijze ny in, dan suggereert men voor *blonyo* eenzelfde gesloten eerste lettergreep als *tányá* heeft, terwijl ook voor de nasaleering van de s en de tj (*sěmbah* — *njěmbah*, *tjěkěl* — *njěkěl*) een enkelvoudig teeken beter te gebruiken is dan een samengesteld teeken. Het laatste bezwaar lijkt mij echter in vergelijking met de andere het geringst, en dus zou ik, voorshands ter bepaling van de gedachten, bij het nastreven van het ruimere doel het volgende schema willen opstellen, waarin wederom cursief gedrukt zijn de huidige teekens en niet-cursief de voorgestelde nieuwe teekens:

1. <i>k</i> k	2. <i>g</i> g	3. <i>ng</i> f	22. <i>a</i> a
4. <i>tj</i> c	5. <i>dj</i> j	6. <i>nj</i> ny	23. <i>è</i> e
7. <i>t</i> t	8. <i>d</i> z	9. <i>n</i> n	<i>é</i> e
10. <i>t</i> x	11. <i>d</i> d		24. <i>o</i> o
12. <i>p</i> p	13. <i>b</i> b	14. <i>m</i> m	25. <i>oe</i> u
			26. <i>i</i> i
15. <i>r</i> r	16. <i>l</i> l		27. <i>e</i> v
17. <i>j</i> y	18. <i>w</i> w		
19. <i>h</i> h	20. — q		
	21. <i>s</i> s		

Wat de aanvullende eischen van het klankstelsel betreft, waarvan hierboven op p. 133 sprake was, talrijk zijn zij niet, omdat het Javaansch geen phonologisch woordaccent en geen phonologischen woordtoon kent, noch andere phonemen van bijzonderen aard. De twee eenige gevallen, waarin voorzien zou moeten worden, zijn die van homonimiteit en van dynamische vocaalvariatie.

Voor het onderscheiden van homoniemen zou men, voor zoover zulks bij nader onderzoek noodig zou blijken te zijn, gebruik kunnen maken van de *x* als ideogrammatichen indicans aan het einde van het grondwoord, omdat phoneem No. 10 toch nooit aan het einde van een woord kan voorkomen; op deze wijze zou men het thans als *singa* geschreven woord, dat zoowel den zin kan hebben van „wie ook maar” als „leeuw” kan beteekenen, kunnen aanduiden met de ideogrammen *sifa* en *sifax*, nogmaals: indien zulk een onderscheiding beslist gewenscht zou blijken.

Met den term „dynamische vocaalvariatie” duid ik hier aan het verschijnsel van een tegen de gewone regels der klankverschuiving in zich voltrekkende wijziging in de uitspraak van de vocaalphonemen Nos. 25 en 26, en een enkelen keer ook wel van No. 22, waardoor 1° in een gesloten lettergreep kunnen optreden de *oe*-variant en de *i*-variant, die normaliter slechts in een open lettergreep voorkomen, met een zekere rekking, 2° in een open slotlettergreep de aldaar thuisbehoorende *i* en *oe* een bijzondere rekking en een bijzonder timbre kunnen verkrijgen, en 3° de *å*-variant daar kan staan, waar normaliter de *à*-variant wordt gebruikt ¹⁾.

¹⁾ Cf. KILIAAN, *Javaansche Spraakkunst*, p. 52, Aanmerking; *Mudoe-resche Spraakkunst*, p. 35, Aanmerking. Naast de hierboven genoemde

In de meeste gevallen geeft deze dynamische vocaalvariatie uiting aan de behoefte van een spreker om een of ander begrip den toegesproken persoon zeer plastisch voor te stellen of wel het hem met groote dynamiek op te dringen, terwijl een enkelen keer de vocaal van een vreemd, in het Javaansch overgenomen woord er door beschermd wordt. Zoo zegt men *maqdjengkelit*, „in eens over den kop slaan”, met den i-klank van *sasi*, en *maqdjegoer*, „plons er in”, met den oe-klank van *teloe*, maar ook *pit*, met denzelfden i-klank, omdat het de weergave is van het Nederlandsche „fiets”; verder *adoeh*, „bijzonder ver”, naast *adoh*, „ver”, en *abing*, „heel erg rood”, naast *abang*, „rood”, met dezelfde verandering van de normale i- en oe-uitspraak, *māngsâq*, dynamisch naast *māngsâ*, in plaats van *māngsâq*, en naast *dâwâ*, „lang”, *dâwoe*, „zeer lang”, *dâwi*, „uiterst lang”, waar à in de eerste lettergreep normaal zou zijn. Ook in deze gevallen zou de x, achter de betrokken vocaal geplaatst, goede diensten kunnen bewijzen als indicans, waardoor men de woordbeelden *pixt*, *abixf*, *daɣwux* enz. zou krijgen. Om de wellicht afschrikwekkende werking van zulke woordbeelden, die Pigeaud van „geheimschrift” doen spreken ¹⁾, wat te verzachten, mag ik er echter nogmaals de aandacht op vestigen, dat deze bijzondere indicatie slechts op zeer kleine schaal gebruikt zou behoeven te worden en principieel ook tot de dringendste behoefte beperkt zou moeten blijven.

* * *

De structuur van het Madoereesche klankstelsel komt in groote lijnen met die van het Javaansche klankstelsel overeen. Ook in de détails valt er af en toe overeenkomst met het Javaansch op te merken, doch daartegenover staan afwijkingen, die aan het Madoereesch toch weer een heel eigen cachet geven en die voor de spelling van het Madoereesch van groot belang zijn; voor een deel zal men daarom voor het Madoereesch kunnen profiteeren van de verbeteringen, die eventueel in de spelling van het Javaansch aangebracht zullen worden, doch voor een ander deel zal het Madoereesch afzonderlijke voorzieningen vereischen. De

---

drie gevallen komen er nog andere voor, waarin evenwel de normale letterteekens dienst kunnen blijven doen.

¹⁾ Op de plaats vermeld in noot 1 op p. 132.

argumenten, die ik in de vorige bladzijden met betrekking tot het Javaansch aangevoerd heb, zal ik in de volgende bladzijden niet behoeven te herhalen. Ik hoop echter, dat de auctores intellectuales van de jongste spelling van het Madoereesch, met wie ik hier den strijd aanbind, mij het genoeg zullen doen om van dit heele opstel kennis te nemen, terwijl ik hun van mijn kant de verzekering geef, dat mijn geheel andere opvatting, ook waar zij scherp geformuleerd wordt, geen gebrek aan waardeering impliceert voor hun streven en hun argumenten. Met de jongste spelling van het Madoereesch bedoel ik de spelling, die omschreven is in een circulaire van den heer M. A. Ten Kate, Inspecteur, Hoofd van den Dienst der Provinciale Onderwijsaangelegenheden, dd. Soerabaja, 16 Januari 1940, en waarop betrekking hebben de mij ter inzage gezonden brieven van den Gouverneur van de Provincie Oost-Java aan den Directeur van Onderwijs en Eeredienst, No. A 26/10/8 van 26 Augustus 1939, en No. A 26/14/12 van 11 December 1939. De circulaire, die meteen een beeld geeft van de spelling-Ten Kate, vindt men achter dit opstel als bijlage; zij bevat den zakelijken inhoud van de brieven, die hier om begrijpelijke redenen nog niet gepubliceerd kunnen worden.

In de eerste plaats dan vraagt onze aandacht het Madoereesche vocalenstelsel. Het Madoereesch geeft, evenals het Javaansch, een systeem te zien van vocalen, die, afgezien van de pĕpĕt, voorkomen in twee phonologische varianten, waaruit de gebruiker van de taal op grond van zijn taalgevoel, dus onbewust, door de verwerking der diacritische constellatie, een keuze doet. Maar terwijl het verschijnsel als zoodanig het Madoereesch met het Javaansch verbindt, is de vorm, waaronder het optreedt, voor de beide talen geheel verschillend. In het Javaansch voltrekt zich de splitsing der vocaalphonemen in twee varianten op de basis van een tegenstelling tusschen open en gesloten lettergrepen. In het Madoereesch daarentegen richten zich de phoneemvarianten primair naar den aard van de voorafgaande consonant: de vocalen van de eene variant komen slechts voor achter de mediae en de mediae aspiratae, terwijl in de overige gevallen de andere variant gebruikt wordt. Het Madoereesch heeft drie vocaalphonemen naast de niet variabele pĕpĕt, en deze vertoonen zich in de varianten a-ă, è-i en ò-oe; a, è en ò vormen één groep en ă, i en oe een tweede. Men kan

zeggen *ta* en *na*, maar niet *tă* en *nă*, en wel *bă* en *bhă*, maar niet *ba* en *bha*; *tè* en *nè*, maar niet *ti* en *ni*; *bi* en *bhi*, maar niet *bè* en *bhè*; *tò* en *nò*, maar niet *toe* en *noe*; *boe* en *bhoe*, maar niet *bò* en *bhò*, enz. enz.; d. w. z. men kan het wederom wel in phonetischen zin, doch niet op grond van zijn taalbewustzijn. De hier weergegeven hoofdregel der vocaalsplitsing heeft naast zich nog enkele regels van ondergeschikt belang, die voor het oogenblik weinig ter zake doen. Al deze regels te zamen vormen een vrij ingewikkeld complex, maar als men dit complex eenmaal kent — de Madoerees kent de regels van huis uit, en de vreemdeling, die Madoereesch wil leeren, kan er eenvoudig niet buiten ze aan te leeren —, dan weet men ook meteen, waar men de *a*, *è* en *ò*, en waar de *ă*, *i* en *oe* te pas moet brengen.

Het de laatste decenniën gebruikte spelsysteem, dat wij hier gemakshalve ter onderscheiding van het systeem van Ten Kate c. s. als „het vorige spelsysteem” zullen aanduiden, maakte het den vreemdeling gemakkelijk door elk der varianten met een eigen teeken weer te geven. Het lijkt echter niet noodig om dit voordeel voor vreemdelingen te handhaven, omdat de Madoereezen zelf er niet alleen niet mee gebaat zijn, maar zelfs uiteraard eenigszins den last van de overbodigheid er van moeten hebben; vanzelf gaat van het gebruik van de twee teekens *a-ă* enz. de suggestie uit van het bestaan van twee phonemen, terwijl het taalbewustzijn er slechts één kent. Men zou het den Madoereezen door het vorige spelsysteem gegeven voorschrift om soms *a*, soms *ă*, of soms *è*, soms *i* te schrijven kunnen vergelijken met een — gelukkig niet bestaand, maar denkbaar — voorschrift om de vocaal van *lees* met een ander teeken aan te duiden dan de vocaal van *leer*, aan Nederlanders gegeven op grond van de overweging, dat sommige vreemdelingen het phonetische verschil tusschen die beide klanken duidelijk opmerken; of, op een eenigszins ander plan, met een voorschrift om de slotconsonant van *dag* en de beginconsonant van de tweede lettergreep van *dagen*, op grond van de overweging, dat zij verschillend uitgesproken worden, met twee teekens aan te duiden, ondanks het feit, dat het taalbewustzijn geen onderscheid kent. In overeenstemming met hetgeen voor het Javaansch geldt, waarvoor niemand in de laatste halve eeuw een afzonderlijke aanduiding der verschillende phonologi-

sche vocaalvarianten bepleit heeft—dat men è tegenover é schreef, was de schuld van het gebruik van het teeken e voor de pëpët, zooals wij zagen —, zou ik dus voor het Madoereesch willen aanbevelen het gebruik van drie vocaalteekens naast de pëpët, en wel bij voorkeur a, i en o, 1° omdat daardoor de geteekende ä van het vorige systeem kan vervallen, 2° omdat dan het teeken è overbodig wordt en het teeken e uitsluitend kan gaan dienen ter weergave van de pëpët, en 3° omdat dan het samengestelde teeken oe buiten gebruik kan worden gesteld. De spelling-Ten Kate is in dit opzicht daarom niet gewenscht, omdat zij het teeken ä elimineert, terwijl zij de i en de oe der vorige spelling handhaaft. Zulk een oplossing is volkomen arbitrair, omdat zij voor twee derden het principe van dubbele aanduiding en voor één derde het principe van enkelvoudige aanduiding aanvaardt, en bovendien één diacritisch teeken afschaft en het andere aanhoudt. Het bezwaar, dat tegen het vorige systeem in dit opzicht bestond, is er nu het tegendeel van lichter op geworden, of, om het in rond Nederlandsch te zeggen, we zijn met deze nieuwe regeling van een afbrokkelenden wal in één positief-natte sloot geraakt.

Een tweede eigenaardigheid van het Madoereesch, in het voorgaande reeds even ter sprake gebracht, is deze, dat het in de domineerende groep consonanten twee reeksen van telkens twee leden onderscheidt, aldus:

mediae	mediae aspiratae	tenues	nasalen
1. g	3. gh	2. k	4. ng
5. dj	7. djh	6. tj	8. nj
9. d	11. dh	10. t	12. n
13. b	15. bh	14. p	16. m
17. ð	19. ðh	18. ṭ	— ¹⁾ .

¹⁾ De groep der even nummers heb ik een plaats gegeven aan den rechterkant uitsluitend om de open ruimte aan het eind van de reeks te krijgen; men kan daar ook met het volgnummer 12a een ñ plaatsen, om aan te duiden, dat de nasaal van de benedenste rij zich fonetisch aansluit bij de nummers 17, 18 en 19, maar dat zij met No. 12 geen oppositie in phonologischen zin maakt.

Voor de huidige taal doet het er niet toe, hoe de reeks der even nummers tegenover die der oneven nummers geplaatst wordt. In een historische beschouwing zou ik liever de groep der tenues en nasalen links plaatsen, omdat de ä, die bij de andere groep behoort, mij secundair lijkt.

In deze groep treedt in horizontale richting tweeërlei oppositie op, n.l. 1° die tusschen de even nummers onderling en tusschen de oneven nummers onderling, welke eerste oppositie gepaard gaat met vocaalharmonie, en 2° die tusschen de groep der oneven nummers en de groep der even nummers, welke tweede oppositie gepaard gaat met vocaaldisharmonie. Daarnaast heeft men wel is waar nog te maken met de bijzondere betrekkingen van de neusklanken met elk van de drie homorgane phonemen, die zoowel uit den bouw der Madoereesche woorden als uit de constructie van de vormen van den eersten activiteitsgraad blijken, maar voor het Madoereesch zijn deze betrekkingen stellig niet zoo belangrijk als voor het Javaansch, en men krijgt den indruk, dat zij het oudere aspect van de Madoereesche klankgeschiedenis vertoonen, dat op den achtergrond getreden is, naarmate de nieuwere 2×2 -tegenstelling op den voorgrond is gekomen ¹⁾. Is dit juist, dan moet men er rekening mee houden, dat van de vier tegenstellingen van het centrale deel van het consonantenstelsel juist de tegenstelling van de mediae

¹⁾ De materiële oorzaak van het ontstaan van de 2×2 -indeeling is wel dezelfde als die van het ontstaan der Javaansche klankverschuiving, n.l. degeneratie van het a-phoneem, misschien onder invloed van de uitspraak van het Sanskrit. In dat geval zouden zich naast het paar a-â met resp. groote en kleine mondopening de paren è-i en ò-oe met dezelfde verhouding van den omvang der mondopening geplaatst hebben, waardoor de groote-mondopening-groep a-è-ò en de kleine-mondopening-groep ä-i-oe tegenover elkaar kwamen te staan. De vernauwing van de mondopening leidt tot een meer dynamische uitspraak der voorafgaande consonant, en wel primair van de media, omdat deze stemhebbend is. In het kader van deze verklaring past het feit, dat de mediae non-aspiratae, de Nos. 1, 5, 9, 13 en 17, in veel geringere frequentie voorkomen dan de mediae aspiratae, en de veronderstelling ligt dan ook voor de hand, dat de zwakkere groep der mediae non-aspiratae zich ten aanzien van het vocalisme gevoegd heeft naar de sterkere groep der mediae aspiratae, waarmede zij het feit van het media-zijn gemeen heeft.

In tegenstelling tot die van de oppositie der mediae en mediae aspiratae is de functioneele belasting van de tenuis-nasaal-oppositie normaal, evenals die van de oppositie der nasaal zoowel tot de homorgane media als tot de homorgane media aspirata. Men kan het dus wellicht zoo formuleeren, dat de waarde van de opposities, waarin een nasaal optreedt, in het Madoereesch stationnair is gebleven, doch dat hypertrophisch ontwikkeld zijn a) dezelfde opposities in het Javaansch, als gevolg van

tot de mediae aspiratae, zooals we die vinden o.a. in *gǎdoeng*, „weertijger” × *ghǎdhoeng*, „donkerblauw” × *ghǎdhoeng*, „naam van een bedwelmenden wortel”, of *bǎdjǎ*, „tijd van den dag” × *bǎdjhǎ*, „staal” × *bhǎdjǎ*, „krokodil”, of *bǎdjǎng*, „wajangpop” × *bǎdjhǎng*, „rennen” × *bhǎdjhǎng*, „geen wonder!”, het meest tot het taalbewustzijn spreekt, omdat zij het vooral is, die taal-specialiseerend gewerkt heeft, en specialisatieproducten in het algemeen in het taalbewustzijn op den voorgrond blijven staan. Ook in dit geval — men herinnere zich de opmerking van p. 129 sq. — mag men het belang van de tegenstelling media/media aspirata niet afmeten naar de functioneele belasting dier tegenstelling. Die functioneele belasting is, gelijk men kan afleiden uit de gegevens, door H. N. Kiliaan verstrekt in zijn „Madoereesch-Nederlandsch Woordenboek”, geenszins bijzonder gering te noemen. Maar al zou ze gering zijn, dan zou dit nog van weinig beteekenis zijn voor de kwestie, waarom het hier gaat, het bepalen van de subjectieve waardeering van de positie der mediae en mediae aspiratae in het Madoereesche klankstelsel, en zouden hier precies dezelfde argumenten gelden, die wij hierboven, op p. 128 sqq., voor het schrijven van de cacuminale tenuis en media met een eigen letterteeken hebben aangevoerd.

Van de regeling-Ten Kate moet, voor zoover ze de schrijfwijze der aspiraten betreft, gezegd worden, dat zij door de h's van het vorige spelsysteem te schrappen zoowel het klanksysteem als het taalgevoel der Madoereezen verkracht. Zij getuigt, helaas, van een gebrekkig taalkundig inzicht, en de argumenten, waarop zij heet te steunen, n.l. dat het Javaansche schrift de Madoereesche aspiraten niet weergeeft, en dat de weglating der h's het woordbeeld zou vereenvoudigen, zijn wel erg poover. Als men de spelling van het Madoereesch wil ontlasten van samengestelde phoneemaanduiders, dan dient men naar andere, verderop nader te vermelden middelen te grijpen, middelen, die het taalverschijnsel, dat hier

---

de wijze, waarop zich de klankverschuiving ontwikkeld heeft — ngg, ngk enz. laten de voorafgaande vocaal vatbaar zijn voor verschuiving! —, en b) de media/media-aspirata-oppositie in het Madoereesch; m.a.w. dat de oppositie, waarin de nasaal een rol speelt, in het Madoereesch in absoluten zin zich gehandhaafd heeft, maar relatief aan belang heeft ingeboet.

optreedt en welks bestaan niet weg te redeneeren valt, in zijn volle waarde laten. En als men zich van die andere middelen niet wil bedienen, dan doet men beter de vorige spelling in dit opzicht ongewijzigd te laten. Van de nieuwe regeling is niets dan narigheid te verwachten, en indien men nu zou doordrijven, zou men zonder twijfel over niet al te langen tijd opnieuw de onderscheiding van *mediae* en *mediae aspiratae* moeten gaan invoeren, door schade en schande wijzer geworden.

Een derde eigenaardigheid van het Madoereesch is de veelvuldige verdubbeling van consonantphonemen binnen in een woord. Men mag dit verschijnsel natuurlijk niet verwarren met het gebruik van een dubbel letterteeken, want, zooals wij op p. 112 sqq. zagen, wordt in het Nederlandsch soms de dubbelschrijving van een consonanteeken gebruikt ter aanduiding van een eigenaardigheid, die niet de consonant zelf betreft, doch de voorafgaande vocaal, terwijl elders, in het Engelsche spelsysteem b.v., de dubbelschrijving slechts ideogrammatische waarde heeft (*pal* tegenover *shall*, *in* tegenover *inn*). Echte consonantverdubbeling, d. w. z. verdubbeling van een consonant niet louter als fonetische eigenaardigheid, doch met fonologische functie en derhalve tot het taalbewustzijn sprekende, vindt men slechts hier en daar in de wereld ¹⁾. Een mooi voorbeeld er van levert het Arabisch op, dat de tegenstelling van lange en korte vocalen en tevens die van enkele en dubbele consonanten kent, en dat van deze beide tegenstellingen voor de woordafleiding een veelvuldig gebruik maakt: *ḳatala*, „hij doodde”, *ḳattala*, „hij moordde uit”, *ḳātala*, „hij voerde oorlog met”, *taḳattala*, „hij sloofde zich uit (af) voor (bij)”; hier hangt dus met de verdubbeling der *t* samen een beteekenisnuanceering van zoodanig belang, dat men er noodzakelijk tot een groote gevoeligheid der Arabieren voor het verschil van enkelvoudige en dubbele consonant uit concludeeren moet. Ook voor de beoordeeling van de Madoereesche verdubbeling is het van het grootste gewicht, of er woorden zijn, die van andere woorden aanzienlijk in beteekenis verschillen, terwijl zij qua klankbeeld alleen door den aard der intervocalische consonant van elkaar afwijken, of niet. Zijn zij er, al is het in nog zulk een gering getal, dan weten wij met

¹⁾ Zie VAN WIJK, *Phonologie*, p. 59 sqq.

volstrekte zekerheid, dat de Madoerees voor de differentiatie der intervocalische consonant gevoelig is, en kunnen wij deze gevoeligheid bij het spellen niet negeeren zonder zijn taalbewustzijn in het algemeen geweld aan te doen. Kiliaan, die zijn Madoereesche grammatica 25 jaar vóór het ontstaan der phonologie als afzonderlijken tak der taalwetenschap geschreven heeft, onderscheidt de consonantverdubbeling in absolute en relatieve verdubbeling, d.w.z. hij maakt verschil tusschen de gevallen, waarin de consonantverdubbeling beteekenis-onderscheidend is, en gevallen, waarin dat niet zoo is. Al zal de moderne taalwetenschap dit onderscheid irrelevant achten, toch kan men zeggen, dat Kiliaan op de kwestie een scherp kijk heeft gehad, en dat zijn opmerkingen de moeite van het lezen alleszins waard zijn. Van het verschijnsel van „absolute” consonantverdubbeling geeft hij in deel I, p. 39, van zijn grammatica een tiental voorbeelden, zooals *anaq*, „kind”, maar *annaq*, „hierheen”. In werkelijkheid is het aantal gevallen van beteekenis-onderscheidende verdubbeling nog wel wat grooter dan tien.

Degenen, die in de vergaderingen ter voorbereiding van de jongste wijziging der Madoereesche spelling gepleit hebben voor de afschaffing van de dubbelschrijving der consonantteekens, hebben blijk gegeven van minder begrip der kwestie dan Kiliaan had, Gelukkig hebben de Madoereesche medewerkers tegen het voorstel tot „vereenvoudiging” op dit punt eenstemmig bezwaar gemaakt, zoodat het gevaar voor nog verder gaande vermindering van het Madoereesche taalbeeld vooralsnog is bezworen. Het kan echter zijn nut hebben hier nog eens uitdrukkelijk te zeggen, dat bedoelde Madoereesche heeren volkomen gelijk hebben gehad, en dat het zeer te betreuren zou zijn geweest, indien de beslissing anders ware uitgevallen.

Uit het bovenstaande mag men — ik herhaal het — niet afleiden, dat ik geen waardeering heb voor het door den heer Ten Kate c.s. verrichte werk. Het Madoereesch stelt hen, die de spelling moeten regelen, voor een moeilijke taak, en de jongste regeling is geenszins onbegrijpelijk. Tout comprendre, geldt daarom, c'est tout pardonner. Maar ik zou mij tot pardonner willen bepalen, en niet zoo ver willen gaan om instemming met de bedreven zonden te betuigen.

De vraag is nu: op welke andere wijze komen wij verder? De groote moeilijkheid is, dat, als men in de spelling rekening wil blijven houden met het feit van de aspiratie der mediae en van de verdubbeling der intervocalische consonant in tal van gevallen, en dan de consonanten zou willen blijven aanduiden met de ingeburgerde letterteekens, er zeer vaak tusschen twee vocalen vier consonantteekens geschreven moeten worden, en soms eigenlijk zelfs zes. Zoo is het Madoereesche woord *laghoe*, „melodie”, wèl te onderscheiden van het woord voor „ochtend”, dat dezelfde eerste lettergreep en dezelfde slotvocaal heeft, maar het phoneem *gh* verdubbelt, en dat dus eigenlijk als *laghghoe* geschreven moet worden. Het Maleische woord *raja*, „groot”, heeft in het Madoereesch den vorm *radjǎ(h)*¹⁾, terwijl het Javaansche *radja*, „vorst”, en *radjah*, „talisman”, in het Madoereesch de geaspireerde palatale media hebben, en dus luiden resp. *radjhǎ(h)* en *radjhā*; het Javaansche *redja* ten slotte vertoont zich in het Madoereesch in een vorm, waarin de intervocalische palatale media zoowel geaspireerd als verdubbeld wordt, zoodat men eigenlijk *radjhdjhǎ(h)* zou moeten schrijven. De aanblik van een dergelijk woordbeeld zou zelfs den meest verstokten conservatief van de noodzaak van vereenvoudiging overtuigen!

Ik heb in den laatsten zin de voorwaardelijke wijs gebruikt, omdat in werkelijkheid de spelling *radjhdjhǎ(h)* niet voorkomt. Het vorige spelsysteem bediende zich n.l. van dezen truc, dat het de *h* als indicans van de aspiratie der media slechts één keer schreef, dus *bbh* in plaats van *bhbh*, *ggh* in plaats van *ghgh*, *ddh* in plaats van *dhdh*, en *ḍḍh* in plaats van *ḍhḍh*. Bij het schrijven van de palatale media werd bovendien de *j* slechts één keer geschreven, zoodat *ddjh* in de plaats trad van *djdjh*. Deze maatregel reduceerde het maximumaantal consonantteekens tusschen twee vocalen al dadelijk tot vier, en was dus vanuit het oogpunt van de practische hanteerbaarheid der spelling gezien een belangrijke besnoeiing van de uitwassen van het systeem. Bovendien is de aldus vereenvoudigde aanduiding phonetisch goed te verdedigen, daar de aspiratie inderdaad slechts één keer

¹⁾ Over de tusschen haakjes toegevoegde *h* zie men de opmerkingen hierbeneden, p. 150.

gevormd wordt, terwijl het phoneem *dj*, precies zooals wij dat van het phoneem *nj* reeds eerder opmerkten (p. 126), voor de *dj* tot *d* degenerereert. Er kleven aan deze spelling echter ook bezwaren. Want door de schrijfwijze *ggh*, *ddjh* enz. in te voeren heeft de ontwerper der vorige spelling in het systeem, dat toch op het phonologische principe berustte, al was deze aanduiding in die dagen nog ongebruikelijk, een tweede phonetisch element gebracht ¹⁾, dat met het geheel niet strookt en de spelling het karakter van een compromis tusschen twee doelstellingen geeft; krachtens zijn taalbewustzijn immers verdubbelt de Madoerees het phoneem *djh*, en niet een onderdeel daarvan, en of bij de verdubbeling alle elementen, waaruit het phoneem phonetisch opgebouwd is, tot hun recht komen of niet, doet er weinig toe, wanneer men de zaak van een phonologisch standpunt beziet. Een tweede bezwaar is, dat het vorige spelsysteem bij de verdubbeling van het phoneem *ng*, hetwelk niet uit verschillende phonetische elementen opgebouwd is, geen verkorte schrijfwijze toeliet, maar *ngng* vereischte, en dat er hierdoor dubbelschrijvingen ontstonden van tweeërlei type, ingekorte en niet-ingekorte verdubbelingen. Een spelling dus met eenige Schönheitsfehlern, die, om de bruikbaarheid der spelling in het dagelijksche leven te vergrooten, maar op den koop toe werden genomen.

Al nam de vorige spelling een deel der ergste inconveniënten weg, zij liet ons toch zitten met de mogelijkheid, dat er drie of vier consonantteekens tusschen twee vocalen optreden ter weergave van slechts één, zij het verdubbeld, phoneem. Die moeilijkheid bleef bestaan, omdat 1° sommige phonemen met twee letterteekens werden aangeduid, en 2° de aanduiding van de aspiratie door toevoeging van een nieuw letterteken geschiedde. Van deze twee eigenaardigheden vindt er één haar oorsprong in de taal zelf, want aspiratie is inderdaad de toevoeging aan een klank van een phonetisch element, dat, wanneer het zelfstandig optreedt, met het letterteken *h* wordt aangeduid. De tweede eigenaardigheid heeft echter, zooals reeds eerder werd betoogd, niets met het Madoereesch zelf te maken, maar is een uitvloeisel van den invloed der

¹⁾ Het eerste is de aanduiding der verschillende vocaalvarianten; zie p. 138.

Nederlanders, en van het feit, dat het Nederlandsche spelstelsel voor de weergave van eenige Madoereesche klanken geen enkelvoudig teeken opleverde. Nu had het voor de hand gelegen, dat de heer Ten Kate c.s. bij het streven naar verdere vereenvoudiging begonnen was met het elimineeren van het bezwaar, dat in het gebruik van samengestelde teekens van Nederlandsche origine gelegen is, om pas daarna een ander middel te zoeken voor het aanduiden van de aspiratie. In plaats daarvan heeft hij de vereenvoudiging gezocht in het wegwerken van de h's, terwijl hij de samengestelde teekens van Nederlandsche origine, die nota bene de plaats zijn gaan innemen van de enkelvoudige Javaansche letterteekens, en dus reeds op zichzelf een verslechtering van den ouden toestand in dit bepaalde opzicht beteekenden, onaangetast heeft gelaten.

Nu onderscheidt het Madoereesch, evenals het Javaansch, interdentalen en cacuminale consonanten, waardoor de vorige spelling naast de reeks *d, dd, dh, ddh (dhdh)* een tweede reeks phonemen moest aanduiden; hiervoor heeft zij, in navolging van het Javaansche transcriptiesysteem, een diacritische punt ingevoerd, zoodat zij schrijft *ḍ, ḍḍ, ḍh* en *ḍḍh (ḍhḍh)*. Onder de omstandigheden, waarin het Madoereesch verkeert, is deze diacritische punt in nog hoogere mate een gebrekkig onderscheidingsteeken dan zij voor het Javaansch reeds bleek te zijn, en bij gelijkheid van de argumenten, die tegen het gebruik van een diacritische punt ter aanduiding van een zelfstandige reeks phonemen bleken te pleiten, is het voor het Madoereesch dus nog noodzakelijker om over te gaan tot het invoeren van nieuwe letters, die de eene reeks duidelijk van de andere onderscheiden. Dit leidt ons tot het voorstel om ook voor het Madoereesch de *ṭ* te vervangen door een *x* en de *d* door een *z*, onder gelijktijdige vervanging van de *ḍ* door een *d*. En wanneer deze stap toch gedaan moet worden, kan men in één moeite door het teeken *tj* vervangen door een *c*, en het teeken *dj* door een *j*, conform het voorstel voor het Javaansch van p. 134 hierboven. Daarmee zouden alle samengestelde teekens voor phonemen, die geaspireerd kunnen voorkomen, geëlimineerd zijn geworden, en zou er een aanzienlijke vereenvoudiging bereikt zijn, die het Madoereesche taalgevoel niet het minste geweld aandoet, en die de vorige spelling ontlast van de diacritische punten en van een aantal dubbelschrijvingen.

Het aldus vereenvoudigde vorige spelsysteem zou nu nog veel meer vereenvoudigd kunnen worden, wanneer men een middel had om de h als aanduider der aspiratie te elimineeren, zonder dat men het onderscheid tusschen geaspireerde en niet-geaspireerde mediae daarbij behoefde te verwaarloozen. Ieder, die wel eens werk gemaakt heeft van het Madoereesch en Madoereesche stukken in Latijnsch letterschrift heeft gelezen, weet, hoe ontzaggelijk vaak de geaspireerde mediae voorkomen en hoe veelvuldig de vorige spelling van h's gebruik moest maken. 't Is dus geen kwestie van ondergeschikt belang, die wij thans behandelen, maar een kwestie van groote praktische beteekenis: hoe raken we de h's kwijt van *ghoes-bhāghoesān*, van *dhādhā'ārān*, van *ghāḍheghhān* en vele dergelijke woorden?

Ik zie daarvoor slechts twee mogelijkheden.

De eerste is deze, dat wij, op grond van de den lezer reeds bekende overweging, dat de letterteekens niet noodzakelijkerwijze gekozen behoeven te worden volgens de phonetische verwantschap, maar dat zij in ieder geval de exponenten behooren te zijn van het in het taalbewustzijn levende besef van oppositie, breken met de gewoonte om het teeken voor de media te laten lijken op het teeken voor de media aspirata, zooals wij ook willen breken met de gewoonte om het teeken voor de interdendale media te laten gelijken op het teeken voor de cacuminale media (d-ḍ > z-d). Dat kan uiteraard slechts, wanneer er voldoende vrije letterteekens ter beschikking staan om aan de nieuwe behoefte te voldoen.

Nu heeft het Madoereesch in eerste instantie 29 phonemen, voor het oogenblik nog geschreven met de teekens der vorige spelling als volgt:

1. g	3. gh	2. k	4. ng	26. a — ā
5. dj	7. djh	6. tj	8. nj	27. è — i
9. d	11. dh	10. t	12. n	28. ò — oe
13. b	15. bh	14. p	16. m	29. e
17. ḍ	19. ḍh	18. ṭ	—	
20. r	21. l	22. s	23. '	24. j
				25. w

Passen wij de verschillende vereenvoudigingen toe, die in de vorige bladzijden als mogelijk en aanbevelenswaardig vermeld zijn geworden, en laten wij open de plaatsen der mediae, die

minder vaak voorkomen dan de mediae aspiratae en derhalve het eerst voor aanduiding door een ongewoon teeken in aanmerking zouden komen, alsmede de plaatsen der phonemen No. 4 en No. 8, die thans op onbevredigende manier worden aangeduid, dan krijgen wij dit schema :

1.	—	3. g	2. k	4. —	20. r	26. a
5.	—	7. j	6. c	8. —	21. l	27. i
9.	—	11. z	10. t	12. n	22. s	28. o
13.	—	15. b	14. p	16. m	23. q	29. e,
17.	—	19. d	18. x		24. y	
					25. w	

waarvan de tweede rij, die der mediae aspiratae, thans met h-looze teekens geschreven is. Voor de 29 phonemen zijn er in het bovenstaande schema 22 letterteekens verwerkt geworden, en 7 open plaatsen zijn er dus nog te vullen. Daartegenover staat, dat er nog 4 letterteekens, de f, de h, de u en de v, ongebruikt zijn gebleven, waarvan er echter één, de h, in reserve moet worden gehouden voor de functie, die wij op p. 150 zullen bespreken. Uiteindelijk zijn er dus 4 phoneemplaatsen te bezetten, waarvoor geen enkelvoudig, eenzinnig teeken ter beschikking staat. Zouden wij onder deze omstandigheden onze toevlucht nemen tot lettercombinaties, dan zouden wij 4 nieuwe combinaties moeten invoeren ter vervanging van 5 h-hebbende aspiraataanduiders. Uiteraard heeft dat geen zin, en wij moeten deze oplossing dus als onverwezenlijkbaar beschouwen.

De tweede mogelijkheid is, dat wij het verschil tusschen de mediae en de mediae aspiratae aanduiden door gebruik te maken van het verschil tusschen de kleine letters en de hoofdletters van het Latijnsche alphabet. De hoofdletters hebben in het huidige spelsysteem weinig nut, want ten eerste wordt de afscheiding der zinnen primair door het gebruik van leestekens aangegeven, en ten tweede herkent men eigennamen niet primair aan de hoofdletter, maar aan het optreden van het heele complex van eigenaardigheden, waaraan we ook in de gesproken taal den eigenaam herkennen. Heeft men voor het schrijven van een taal aan 26 letterteekens genoeg, dan kan men in de hoofdletters een niet bijzonder kwaadaardige overbelasting van het spelsysteem zien,

die wel is waar geen nut oplevert, maar als bevrediging van de primitieve voorkeur voor tierlantijntjes niet minder acceptabel is dan zooveel ander onnuttigs in ons leven. Maar wanneer men voor het schrijven van een taal aan 26 letterteekens niet genoeg heeft, dan kan het onder bepaalde omstandigheden, die met het phonologische karakter der betrokken taal samenhangen, uiterst onpractisch zijn om zich op allerlei onmogelijke manieren met de 26 kleine letterteekens te behelpen, terwijl men het rijke reserve-materiaal der hoofdletters voor belangrijke functies ongebruikt laat, alleen omdat het traditie is het te gebruiken voor de onbenullige aanduiding van zinscheiding en eigennamen. Voor het aanduiden der Madoereesche mediae of mediae aspiratae zouden hoofdletters bijzonder goed bruikbaar zijn; zou men er de mediae aspiratae mee aanduiden, dan zou men het voordeel hebben van een opvallende aanduiding in het schrift van een opvallende eigenaardigheid der taal, doch uiteraard is de aspiratie slechts opvallend voor vreemdelingen te noemen; zou men er de mediae mee aanduiden, dan zou dat het voordeel bieden, dat er aan hoofdletters betrekkelijk weinig behoefte zou bestaan, hetgeen een slechts geringe storing van het normale taalbeeld beteekent.

Kiest men deze tweede oplossing, dan komt de weergave van het Madoereesche klankstelsel er als volgt uit te zien:

1. G	3. g	2. k	4. f	20. r	26. a
5. J	7. j	6. c	8. —	21. l	27. i
9. Z	11. z	10. t	12. n	22. s	28. o
13. B	15. b	14. p	16. m	23. q	29. e
17. D	19. d	18. x		24. y	
				25. w	

Voor dit schema zijn er 23 kleine letterteekens en 5 hoofdletters gebruikt, terwijl nog 3 kleine letterteekens ongebruikt zijn gelaten, de h, de u en de v, terwijl alleen de plaats van phoneem No. 8 nog te vullen is. Met het oog op het eventueele gebruik van de h voor de functie, die wij in de volgende alinea zullen bespreken, dienen wij een ander gebruik van dit teeken bij voorkeur uit te schakelen, zoodat voor No. 8 dan het teeken u of het teeken v ter beschikking staat. Hierbij zij nogmaals opgemerkt—in verband met de plaatsing van het teeken v op de pëpët-plaats in het Javaansche schema van p. 135—, dat ik deze regeling voorshands slechts

voorstel ter bepaling van de gedachten, en dat er natuurlijk nog omwisseling van letterteekens plaats kan vinden ter aanpassing van het eventueele nieuwe Madoereesche phoneemschema aan het nieuwe stel teekens, dat eventueel voor het Javaansch en voor andere Indonesische talen zal worden ingevoerd.

Tot slot nog drie aanvullende opmerkingen.

De eerste betreft het gebruik van de h als aanduider van een onafhankelijke klankeenheid. Hiervoor vindt men in de bovenstaande tabellen geen plaats ingeruimd, omdat het Madoereesch den klank, die meestal door h wordt aangeduid, niet kent als een phoneem in den gewonen zin des woords, dus als woordonderscheidende - oppositie - veroorzakende. Zooals blijkt uit de opmerkingen van Kiliaan, „Madoereesche Spraakkunst”, I, 51 sqq., komt in het Madoereesch de h uitsluitend voor aan het einde van een woord, en dan nog slechts, wanneer dat woord in pausa staat, d.w.z. aan het einde van een periode, die door een rust van de volgende periode wordt gescheiden, en in gevallen, die hiermee vergelijkbaar zijn; de h scheidt in zoo'n geval wel oppositie, maar geen woord - onderscheidende, doch periode - onderscheidende oppositie. Het verschil tusschen de beide soorten van oppositie wordt door het taalbewustzijn stellig aangevoeld, want terwijl de h in pausa aan een slotvocaal wordt toegevoegd, verdwijnt de slot-h van vreemde woorden, zoodra het woord in kwestie in het Madoereesch wordt overgenomen; en zoo sterk werkt in zoo'n geval de drang tot afstooting van de h, die geen indicans van pausa is, dat een dergelijk woord zelfs in pausa zijn h niet terugkrijgt. Een feit is intusschen, dat aldus de h in het phonologische systeem van het Madoereesch een rol speelt, en op grond hiervan lijkt het mij gewenscht om de h voorshands voor de functie van indicans van pausa te reserveeren ¹⁾.

¹⁾ Voor het gebruik van het pausateeken zie men de leesstukken, die KILIAAN aan het slot van deel I van zijn *Madoereesche Spraakkunst* geeft. Het lijkt mij niet noodig om in teksten met KILIAAN de h als pausateeken steeds tusschen haakjes te plaatsen. In het woordenboek s dat wat anders, omdat daar met tweeërlei positie der eventueel met h sluitende woorden in den zin rekening gehouden moet worden. Op te merken valt nog, dat de pausa - h ontbreekt in het dialect van Soemënëp; zie KILIAAN, *op. cit.*, deel I, p. 5.

De tweede opmerking is, dat er ook in het Madoereesch behoefte kan bestaan aan een ideogrammatiscen indicans, terwijl er verder eenige behoefte bestaat aan een indicans voor dynamische vocaalvariatie. In deze behoefte kunnen wij voorzien op een soortgelijke wijze als wij dat hierboven, op p. 135-136, voor het Javaansch hebben gedaan. Voor het Madoereesch ligt echter de kwestie in zooverre anders, dat wij, wanneer wij de v voor de aanduiding van phoneem No. 8 zouden gebruiken, het dan nog ter beschikking staande letterteeken u zouden kunnen gebruiken louter en alleen als ideogrammatiscen indicans en als indicans van dynamische vocaalvariatie. Waar Kiliaan, „Madoereesche Spraakkunst”, I, 34-35, tegenover het gewone *tè-potè* stelt het dynamische *ti-puti*, van *potè*, „wit”, en tegenover het gewone *kon-rokon* het dynamische *koen-roekoen*, van *rokon*, „eendrachtig”, zouden wij dus, na invoering van de op p. 139 voorgestelde wijziging van de aanduiding der vocalen, kunnen schrijven *tipoti* resp. *tipotiu*, en *konrokon* resp. *konrokonu*.

De derde opmerking ten slotte betreft de positie van de w en van den klank, die in het huidige spelsysteem met een j en door mij met het letterteeken y wordt aangeduid. Deze beide klanken leveren eenige moeilijkheid op. De kwestie is n.l., dat de vorige spelling *asapooan*, *èsangoè*, *èpasoghiä*, *bännèan*, enz. enz. schreef, op grond van de overweging, dat wij in deze gevallen te maken hebben met de grondwoorden *sapo*, *sango*, *soghi* en *bännè*, en met een daaraan gehecht suffix, hetwelk niet *-wan* resp. *-wè* resp. *-jä* resp. *-jan* luidt, doch resp. *-an*, *-è*, *-ä* en *-an*. Daartegenover stelt Ten Kate c.s., dat de uitspraak der woorden, die van een op een o, oe, i of è eindigend grondwoord afgeleid zijn met behulp van een met een vocaal beginnend suffix, een „overgangs” *-j* resp. *-w* te hooren geeft, welke in de schriftelijke weergave der taal tot haar recht dient te komen.

Tegen de motiveering van het voorstel - Ten Kate c.s., zooals mij deze bekend is uit de mij ter inzage gezonden stukken, heb ik wel eenig bezwaar. De auctor intellectualis van de betrokken passage suggereert n.l. met het gebruik van den term „overgangs-*j* en *-w*”, dat wij hier te maken hebben met een zuiver fonetisch verschijnsel, en hij versterkt den aldus gewekten indruk nog door in hetzelfde verband „echte *j* en *w*” tegenover

„overgangs-j en -w” te stellen, en door aan te teekenen, dat in echte Madoereesche woorden de j en de w practisch niet voorkomen. Als wij hier inderdaad met een zuiver phonetische eigenaardigheid te maken hadden, zou ik geneigd zijn ook in dit opzicht met Ten Kate c.s. ten aanzien van de voorgestelde schrijfwijze van meening te verschillen. Een phonologische spelling, zooals ik ze bepleit, kan met louter phonetische eigenaardigheden, d. w. z. phonetische eigenaardigheden, die buiten het phonologische bewustzijn blijven, ja, daarmee zelfs in flagranten strijd kunnen zijn ¹⁾, geen rekening houden; doet men het één keer, dan is het hek van den dam, en de spelling wordt er niet beter op. Als men de Madoereesche j en w in het vermelde verband als zuiver phonetische klankeenheden ging schrijven, zou men met evenveel recht voor het Nederlandsch de spelling *aangkleeden* en *aampakken* in plaats van *aankleeden* en *aanpakken* kunnen voorstellen, of de lezing *Jang kam Piet teng glaz water geve* in plaats van *Jan kan Piet een glas water geven*, want phonetisch wordt in het Nederlandsch de slot-n vóór de k en de g een ng en vóór de p een m, en een slot-s vóór de w stemhebbend, terwijl *een* en de uitgang van den infinitivus in de uitspraak degenereren. Men schrijft in het Nederlandsch echter te recht *aankleeden* enz. op grond van het phonologische besef, dat *aang-* een combinatorische variant van *aan-* is, en dezelfde maatstaf dient aangelegd te worden voor het Madoereesch.

De vraag is echter, of wij in de hierboven voor het Madoereesch vermelde invoeging van een j of een w inderdaad een louter phonetische eigenaardigheid mogen zien. Ten Kate c.s. merkt in zijn toelichting op, dat „bij het onderwijs gebleken (is), dat het wèl schrijven van deze overgangsletters bijna niet uit te roeien is, omdat de kinderen die hooren.” Gesteld, dat deze uitspraak geen losweg neergeschreven bewering is — het gezag van een autoriteit als den heer Ten Kate is natuurlijk een waarborg voor de betrouwbaarheid er van —, dan staan we hier voor een merkwaardig geval. Waarom hooren de Madoereesche kinde-

¹⁾ Zoo is de even verder vermelde phonetische eigenaardigheid, dat men *aangkleeden* zegt in plaats van *aankleeden*, in strijd met den phonologischen regel, dat de ng-klank slechts kan optreden na een vocaal met vast lettergreepverband; zie p. 114, noot 1.

ren die j en die w zoo goed, dat zij tegen allen blijkbaar uitgeoefenden drang in ze bepaald willen schrijven? Is hun gehoor zooveel scherper ontwikkeld dan dat van het Nederlandsche kind, dat de ng van *aangkleeden* niet hoort en dus geen neiging heeft om foutief *aangkleeden* te schrijven, en dat ook nooit of zoo goed als nooit *meejeten* of *zoowals* schrijft, al treedt ook in het Nederlandsch in deze gevallen phonetisch een overgangs-j resp. een overgangs-w op ¹⁾? Ik kan mij nauwelijks voorstellen, dat met deze veronderstelling het feit verklaard zou zijn. Moet men aannemen, dat het inheemsche schrift, waarin de betrokken klanken j en w met de teekens voor j en w geschreven worden, de Madoereesche kinderen, wanneer zij Madoereesch in Latijnsche letters schrijven, misleidt? Ook dat lijkt mij niet aannemelijk, en bovendien verplaatst het de moeilijkheid slechts, omdat er dan toch voor het regelmatig optreden van de betrokken j en w in het inheemsche schrift een verklaring gegeven moet worden. Blijft dus de veronderstelling, dat de Madoereesche kinderen van Ten Kate c. s. gedreven worden door Madoereesch phonologisch besef, en dat dit phonologische besef hèn *bännèjan* met een j en *èdjoeloeowaghi* met een w doet schrijven, terwijl onder dezelfde phonetische omstandigheden het Nederlandsche kind met zijn Nederlandsche phonologische besef niet *meejeten* en *zoowals* schrijft, maar *meeëten* en *zoowals*, zònder overgangsklanken ²⁾. Maar als

¹⁾ Zie de volgende noot.

²⁾ Voor mijn gehoor is de overgangs-j in *meeëten* en is de overgangs-w in *zoowals* van hetzelfde lichte timbre als waarmee het phoneem j gesproken wordt in *jaar* en het phoneem w in *waar*; laat ons ze hier noemen j-I en w-I. Daarentegen is het timbre van het phoneem j van *meejammeren* en van het phoneem w van *zoowaar* veel zwaarder, en kunnen we hier phonetisch van een j-II en een w-II spreken. Ik heb hier geen instrumenten om te controleeren, of deze waarneming juist is. Is zij juist, dan werkt het Nederlandsche phonologische besef blijkbaar zóó, dat men in normale gevallen voor het phoneem j resp. w de phonetische klankeenheid j-I resp. w-I kiest, die ook als overgangsklank dienst doet, maar dat men j-II en w-II kiest, waar oppositie gevoeld wordt met een overgangsklank. Het phonologische gehoor op zijn beurt interpreteert op grond van de diacritische constellatie de j-I resp. w-I in *jaar* resp. *waar* en de j-II resp. w-II van *meejammeren* resp. *zoowaar* als één en hetzelfde phoneem j resp. w, terwijl het de j-I van *meeëten* en de w-I van *zoowals* onverwerkt het bewustzijn laat passeeren. Dit

dit zoo is, dan zijn de betrokken Madoereesche j en w natuurlijk ook geen overgangsklanken, maar phonemen!

Met dit te constateeren hebben wij intusschen de zaak nog niet heelemaal in het reine gebracht. Eenerzijds vinden wij voor de theorie, dat uit het regelmatig optreden der bewuste j en der bewuste w in de spelling der Madoereesche kinderen tot phoneemwaarde der corresponderende klanken geconcludeerd mag worden, aanzienlijken steun in het feit, dat bij verdubbeling van woorden, welker vocalisme hen met de hierboven besproken woorden vergelijkbaar maakt, een j of een w kan ontstaan, die zonder eenigen twijfel volle phoneemwaarde heeft. Van een grondwoord, dat *boeă* of *boewă* luidt, maakt men n.l. *wăqboewăqăn*, „vrucht” (in het algemeen), en van een grondwoord, dat *iă* of *ijă* luidt, *jăqijăqăn*, „voortdurend ja en amen zeggen”, in welke gevallen niet alleen aan het begin van het aldus gevormde woord, maar ook intervocalisch de j resp. w zoozeer op den voorgrond treedt, dat er van een overgangsklank geen sprake meer kan zijn ¹⁾. Wat hier geschiedt is dit: bij de verdubbeling volgens den gewonen regel van een woord als *boeă*, dat vanouds tusschen de eerste en de tweede vocaal de w als phonetische, doch niet als phonologische klankeenheid vertoonde, ontstond de moeilijkheid, waarmee men de tweede, herhaalde lettergreep moest laten beginnen. Men heeft haar opgelost door de phonetische klankeenheid als beginconsonant te laten optreden, haar aldus tot phoneem bevorderende, en daaruit de consequentie getrokken, dat wat nu phoneem in het eerste lid van den verdubbelden vorm was, ook phoneem moest zijn in het tweede lid. Daarmee is de overgang van phonetische klankeenheid tot phonologische klankeenheid tot stand gebracht, en de weg gebaad voor een zelfde promotie van den overgangsklank in andere posities.

---

verschijnsel kan natuurlijk alleen optreden, wanneer een taal èn een phoneem j resp. w èn een overgangsklank j resp. w kent. Op Madoera is de materiële basis geheel anders, omdat daar het phoneem w de zwakke positie heeft van heteroglot phoneem, en het phoneem j de ook nog vrij zwakke positie van heteroglot phoneem of woordslotphoneem, waartegenover staat een groeiend besef van phoneemwaarde; zie over dit laatste de volgende alinea's.

¹⁾ KILIAAN, *Madoereesche Spraakkunst*, I, 79.

Aan den anderen kant echter staan feiten, die wijzen op een tegengestelde werking van het taalgevoel. Naast *wǎqboewǎqǎn* heeft zich n.l., zij het als zelden gebruikte vorm, *wǎqboeǎqǎn* gehandhaafd, en naast *jǎqijǎqǎn* de minder gebruikelijke vorm *jǎqiǎqǎn*¹⁾. Bovendien treedt juist in deze gevallen, waarin de j en de w zulk een belangrijke rol spelen, naast de woordverdubbeling van het gewone type woordverdubbeling van het ouderwetsche soort op, en vindt men dus ook *boeǎqboeǎqǎn* en *iǎqiǎqǎn*, zij het ook naast *boewǎqboewǎqǎn* en *ijǎqijǎqǎn*, terwijl men in andere gevallen „doorgaans” alleen het gewone type gebruikt, dus *lèng-tjèlèngan*, niet *tjèlèngtjèlèngan*²⁾. Aangezien, zooals wij reeds even aanduiden, de verdubbeling met afstooting van de eerste lettergreep van het grondwoord in het eerste lid een nieuwer type

1) KILIAAN, te zelfder plaatse. Kiliaan zegt er niet bij, hoe wij de aanduiding „zelden” te verstaan hebben. Moeten wij aannemen, dat hij een en denzelfden persoon meestal den vorm met de j resp. de w in het tweede lid hoorde uitspreken en een enkelen keer slechts den vorm zonder j resp. w, of dat hij de meeste menschen den eerstgenoemden vorm hoorde gebruiken en slechts enkele menschen den anderen? Als dit laatste aangenomen moet worden, werd dan de minderheid gevormd door de oude menschen of door menschen van een ander dialect? Helaas blijkt dit niet en zal er nader onderzoek noodig zijn om in deze kwestie licht te brengen, als dat nog mogelijk is. De heer R. Ahmad Wongsoséwojo, met wien ik deze kwestie besprak, bleek den vorm zonder w in het tweede lid vreemd te vinden. Naar zijn meening vereischt de volgende q-klank steeds een nadrukkelijker uitspraak van de j resp. w. Ook op dit détail zal men bij voortgezet onderzoek dienen te letten door de uitspraak zoowel van afleidingen uit een op een vocaal eindigend grondwoord als die van afleidingen uit een op een consonant eindigend grondwoord na te gaan.

Een andere vraag is, of door de oppositie van *wǎqboewǎqǎn* en *wǎqboeǎqǎn*, die met de oppositie van het Nederlandsche *zoowaar* en *zooals* overeenkomt, nu ook een phonetische differentiatie van de w in een w-I en een w-II tot stand is gekomen. Ik zou zeggen, dat men het zich moeilijk anders kan denken, maar moet natuurlijk ook ten aanzien van deze kwestie het resultaat van nader onderzoek afwachten.

2) KILIAAN, te zelfder plaatse. Helaas wederom een vage aanduiding „doorgaans” en in het geheel geen antwoord op de vraag, of bij het gebruik van de ouderwetsche woordverdubbeling de vorm met j resp. w of die zonder j resp. w de voorkeur heeft. R. Ahmad Wongsoséwojo gebruikt den vorm met de w, maar, zooals hij zegt, vanwege de q, die in het woord een rol speelt. Het is niet uitgesloten, dat deze invloed van de q een secundair verschijnsel is. Nader onderzoek blijkt wederom gewenscht.

representeert dan de verdubbeling, waarin het heele grondwoord in het eerste lid optreedt, beteekent dit, dat het taalgevoel primair in die gevallen, waarin de j en de w een rol spelen, den ouden vorm niet heeft willen prijsgeven, omdat deze het tegen gedwongen aanvaarding van de j resp. w als volwaardig phoneem beschermden, en dat het secundair, toen desondanks *wāqboewāqān* en *jāqijāqān* zich in de taal een plaats hadden veroverd naast de oude vormen *boeāqboeāqān* en *iāqīāqān*, de eigenaardigheid van den nieuwen vorm ook toegelaten heeft in den ouden, waardoor *boewāqboewāqān* en *ijāqijāqān* ontstonden.

In 1897 constateert Kiliaan ¹⁾, dat er op de basis van willekeurigheid invoeging van een j achter een i-klank en van een w achter een oe-klank plaats vindt, en wel blijkbaar vaker achter een i dan achter een è en vaker achter een oe dan achter een ò, en dat dit proces zich vaker voltrekt bij de aanhechting van suffixen dan bij de verbinding van een praefix met een grondwoord, al treedt het ook in dit laatste geval op (*ijandhël* en zelfs *èjandhël* naast *iandhël*). Veertig jaar later spreekt Ten Kate van een neiging der Madoereesche kinderen om j's en w's in te voegen, die onuitroeibaar is. Combineeren wij deze gegevens met hetgeen hierboven gezegd is geworden, dan moeten wij tot de conclusie komen, dat het Madoereesch bezig is nieuwe phonemen j en w te ontwikkelen, die in het taalbewustzijn de plaatsen aan het bezetten zijn, opengebleven, sinds de proto-Madoereesche w voor de b en de proto-Madoereesche j over bijna de geheele linie voor de dj moest wijken ²⁾. Geheel in overeenstemming met dezen nieuwen toestand is het feit, dat van in recenten tijd overgenomen vreemde woorden de j en de w zich in het Madoereesch handhaven ³⁾.

¹⁾ *Madoereesche Spraakkunst*, I, 49.

²⁾ Voorbeelden hiervan leveren Madoereesch *boeā* tegenover Javaansch *woh*, Madoereesch *ghābāj* tegenover Javaansch *gawé*, Madoereesch *djoeta* tegenover Javaansch *joeta*, Madoereesch *ladjār* tegenover Javaansch *lajar*. Tegenover het Javaansch handhaaft zich echter de Madoereesche slot-j in gevallen als *ghābāj* en *tamoj*; Kiliaan's opvatting (*Madoereesche Spraakkunst*, I, 24), dat -aj, -āj, -oj en -oej tweeklanken zijn, lijkt mij niet juist, en wordt trouwens reeds door het feit, dat de aan de j voorafgaande vocaal voor de normale verschuiving vatbaar blijft, gelogenstraft.

³⁾ B.v. Nederlandsch *majoer*, Madoereesch *major* of *majoer*, Javaansch/Maleisch *kawat*, Madoereesch *kawat*.

Vermoedelijk ontstaan uit een overgangsklank binnen in het grondwoord (*boeã > boewă, iă > ijă*), hebben de nieuwe phonemen vervolgens, nog voordat daar hun positie volkomen geconsolideerd was, ook de suffixbinding en de praefixbinding beïnvloed, en wel de suffixbinding blijkbaar in hoogere mate dan de praefixbinding. Hoever dit ontwikkelingsproces thans voortgeschreden is, laat zich niet bepalen zonder een daarnaar ingesteld onderzoek, waarin ook de positie van de *q* als klinkerscheider betrokken zal dienen te worden. Het is zeer te hopen, dat een taalkundige eens gelegenheid zal hebben zoo'n onderzoek in te stellen; het is jammer, dat zulk een interessant, en met zijn 5 miljoen bewoners ook belangrijk taalgebied als het Madoereesche het reeds zooveel jaren zonder eigen taalambtenaar heeft moeten doen.

Om tot de kwestie van de spelling terug te keeren, uit het bovenstaande blijkt, dat men, zij het onder het voorbehoud, hetwelk de onvoldoende staat van onze kennis van het Madoereesch vereischt, met het besluit van Ten Kate c. s. om vóór de met een vocaal beginnende suffixen achter een op een *i* of een *è* eindigend grondwoord een *j* (*y*) in te voegen en achter een op een *oe* of een *ò* eindigend grondwoord een *w*, wel accoord kan gaan. Deze verandering van de spelling forceert vermoedelijk eenigszins het ontwikkelingsproces, dat zich bezig is te voltrekken, maar dat zullen we voor lief moeten nemen; het aanpassen van een spelling aan statische taalverschijnselen is soms al een moeilijke taak, het aanpassen aan evolueerende taalverschijnselen is een nog delicateser aangelegenheid. Daarentegen wordt de ontwikkeling van hetzelfde taalverschijnsel in de praefixbinding door de spelling-Ten Kate, die *èndjam* schrijft in plaats van het oudere *èndjhăm*, „te leen gevraagd worden” — zie Circulaire, sub 5, laatste woord —, geremd; de door Kiliaan geconstateerde neiging om ook achter het praefix *è-* een *j* (*y*) in te voegen zal in het kader van de voorstellen van Ten Kate c. s. in de toekomst door de onderwijzers evenzeer bestreden moeten worden als tot dusverre de neiging om in bepaalde gevallen *j* of *w* vóór het suffix te schrijven bestreden werd. Of deze inconsequentie betreurd moet worden, kan ik niet beoordeelen, want dat hangt af van het antwoord op de vraag, of sinds den tijd van Kiliaan's activiteit op Madoera het gebruik van den „overgangsklank” achter het

praefix è- toegenomen is of niet. Voorshands ben ik geneigd om aan te nemen, dat de invoeging van een j (y) ook achter het praefix è- vóór een met een vocaal beginnend grondwoord het meest in overeenstemming met de evolueerende taalfeiten zou zijn ¹⁾.

Verwerken wij ook de verschillende slotopmerkingen in de tabel, dan krijgt zij uiteindelijk dezen vorm:

1. G	3. g	2. k	4. f	20. r	26. a	30. indicans van pausa h
5. J	7. j	6. c	8. v	21. l	27. i	31. ideogrammatISChe
9. Z	11. z	10. t	12. n	22. s	28. o	indicans en indicans
13. B	15. b	14. p	16. m	23. q	29. e	voor dynamISChe vo-
17. D	19. d	18. x		24. y		caalvariatie u.
				25. w		

* * *

Van de besprekingen over het vraagstuk van de spelling van eenige Indonesische talen, die er in dit jaar in opdracht van de Afdeeling Taal-, Land- en Volkenkunde van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen hebben plaats gevonden, is er geen verslag gepubliceerd, en zal er wellicht in het geheel geen verslag gepubliceerd worden. Uit zoo'n verslag zou blijken, welke andere opvattingen er tijdens bedoelde besprekingen naar voren zijn gekomen, en wie die andere opvattingen verdedigd hebben. Nu er geen verslag is, en ik toch graag eenige bezwaren zou formuleeren tegen zekere meeningen, die mij ter oore resp. onder het oog gekomen zijn, zal ik mij richten tegen meneer Smit, die niemand in het bijzonder is, maar die, naar ik meen te mogen gelooven, vele vrienden heeft in deze landen.

1) De heer R. Ahmad Wongsoséwojo spreekt voor mijn gehoor na het praefix è- precies dezelfde j (y) uit als b. v. in *mèllèjaghi*. Hij vertelde mij, dat in zijn studiejaren hij en zijn klasgenooten zich vroolijk maakten, voor zoover de eerbied voor den goeroe dat toeliet, om de uitspraak van hun leeraar, iemand van Javaanschen huize; bedoelde heer zei n.l. in plaats b. v. van *èjèndjhäm* met een j *èqèndjhäm*, of in ieder geval *è'èndjhäm* zonder overgangsklank, en deze uitspraak maakte op de Madoereesche leerlingen een wonderlijken indruk van stijfheid en onbeholpenheid. Dit wijst op de onmisbaarheid van de j in die positie, maar natuurlijk nog niet op een j met phoneemwaarde.

Meneer Smit dan stelt zich in de eerste plaats op het standpunt, dat wij rekening hebben te houden met het feit, dat er op vele scholen voor de Indonesische jeugd onderwijs gegeven wordt in meer dan één taal, en dat het bezwaren zou opleveren, indien niet twee klanken, die tot het klankstelsel van verschillende talen behooren, doch die denzelfden of bijkans denzelfden indruk maken op het gehoor van den leerling, met gelijke letterteekens werden aangeduid. Daarom wenscht hij, dat er bij de vaststelling van de spelling van het Javaansch en van het Madoereesch b.v. rekening zal worden gehouden met de regels, die gelden voor het schrijven van het Maleisch en van het Nederlandsch.

Tegenover het principe, dat uit deze opvatting spreekt, wil ik stellen, dat het nu eenmaal een feit is, waaraan wij weinig kunnen veranderen, dat het Nederlandsch een andere taal is dan het Javaansch, en het Maleisch een andere taal dan het Madoereesch, en dat dat anders zijn voor een niet onbelangrijk deel juist gelegen is in de divergentie der klankstelsels; zij hebben alle hun eigenaardigheden, en stellen daarom alle hun eigen eischen. Te probeeren eenheid te brengen in hetgeen van nature veelvormig is, is strijd voeren tegen de natuur zelf, een hope-looze onderneming, die toch geen blijvend resultaat kan opleveren. Waarom zouden we dengene, die naast zijn moedertaal een tweede, vreemde taal wil aanleeren, niet meteen tegenover de moeilijkheid van een ander spelsysteem stellen, een ander spelsysteem, dat ten slotte niets anders is, wanneer het goed is, dan het beeld van een ander klankstelsel, dat hij zal hebben te leeren begrijpen? De vreemde spelling is de eerste moeilijkheid, die de beoefenaar van een vreemde taal op zijn weg vindt, en hij moet maar dadelijk leeren die moeilijkheid te overwinnen. Of meent men, dat hij, die dit niet kan, succes zal hebben bij het gedisciplineerd leeren hanteeren van een vreemden woordenschat, van een vreemd vormenstelsel, van een vreemde syntaxis? Geen gymnasiast met kans op een einddiploma struikelt over het Grieksche schrift, geen belangstellend student over het schrijfstelsel van Arabieren of Javanen. Schrikt de vreemde spelling af, in 99 van de 100 gevallen des te beter; elke eerste schifting maakt een volgende gelukkig overbodig. En zegt men mij, dat men de omstandigheden van een Nederlandschen gymnasiast of

student niet kan vergelijken met die van het Indische kind, dat op een veel jeugdiger leeftijd Nederlandsch of Maleisch leert, dan antwoord ik, dat, als het rekenonderwijs een zevenjarig kind kan leeren inzien, dat de 3 van 13 een andere waarde heeft dan de 3 van 31, het taalonderwijs een 9- of 10-jarig kind moet kunnen leeren inzien, dat de f in Nederlandsch *fel* een andere waarde heeft dan de f van een Javaansch woord *fel*, dat ik voor het huidige *ngèl* in de plaats zou willen stellen. Het zou mij overigens niet verbazen, indien kinderen met hun elastischen geest en hun ontvankelijk gemoed met het overschakelen van de eene teeken-waardeering op de andere heel wat minder last zouden hebben dan meneer Smit suggereert.

Ook van sociaal standpunt bezien lijkt mij Smit's opvatting aanvechtbaar. Een taal is primair het bezit van een heele taalgemeenschap, en de spelling dient dus ook primair het belang der heele taalgemeenschap. Het zou, naar mijn smaak, een miskennis van de rechten der taalgemeenschap zijn, wanneer men de spelling van een taal zou inrichten naar de behoeften van vreemdelingen, die deze taal moeten leeren, doch evenzeer, wanneer men bovenmatig rekening zou houden met de speciale belangen van dat deel der taalgemeenschap, dat naast de moedertaal nog een tweede en derde taal wil beoefenen. In de suggestie van Smit schuilt een element van bevoorrechting van die groep menschen, die door het bloote feit reeds, dat zij de gelegenheid tot het aanleeren van een vreemde taal krijgen, in gunstiger omstandigheden verkeerden dan hun eentalig-blijvende volksgenooten; een element van bevoorrechting, dat bovendien met rationeele selectie niets te maken heeft, omdat het geen hulp beteekent voor de begaafden, maar alleen een struikelblok wegneemt voor hen, die straks over een anderen kei den nek zullen breken. Het komt mij voor, dat het in het geheel niet onwenschelijk is, dat zij, die op hun volksgenooten vóór hebben de betere kansen in den strijd om het bestaan, ten aanzien van de spelling der moedertaal zich schikken in de eischen, die het belang van de groote, eentalige meerderheid van hun volk stelt, en zich daarvoor desnoods een extra-offer getroosten.

Als men uit het voorgaande zou afleiden, dat ik een tegenstander ben van congruente spelsystemen, of incongruentie ad libitum

verdedig, zou dat een onjuiste conclusie zijn. Natuurlijk moet men naar congruentie streven, wanneer twee of meer talen in één land naast elkaar een belangrijke taak te vervullen hebben, en de mogelijkheid van onderlinge aanpassing der spelsystemen aanwezig is. Doch dat streven moet binnen de grenzen van redelijkheid en rechtvaardigheid blijven, en van die twee is de redelijkheid zoek, wanneer men het Madoereesch wil schrijven alsof het Maleisch is, en eigenlijk reeds, wanneer men het Javaansch wil schrijven op de basis van een in Europa gegroeide spelling vol onvolkomenheden. Bovendien zagen wij, dat zelfs een zeer radicale hervorming van het Javaansche spelsysteem de grootste helft der thans gebruikte teekens onaangestaan laat, terwijl dit voor het Madoereesch toch altijd nog gezegd kan worden van bijna de helft der teekens; en ten aanzien van het aangetaste deel geldt, dat het meestal gaat om wijziging en aanpassing, en slechts in enkele gevallen om absolute herwaardeering der teekens. Rationaliseert men de spelling over de heele linie der Indonesische talen, en die van het Nederlandsch eventueel voor de niet-Nederlandsche schooljeugd der eerste Nederlandsch-leerende klassen, dan komt men ipso facto een heel eind te gemoet aan de behoefte aan congruente spelling van de beoefenaars van andere talen in deze landen, en bereikt men voor allen een zekere winst. Maar verder dient men m. i. principiëel niet te gaan.

Een tweede opvatting van den heer Smit is, dat de spelling zich dient te voegen naar de behoeften van de lagere school, een opvatting, die met de zoo even behandelde uiteraard innig verwant is. Nu krijgt een dergelijke uitspraak natuurlijk pas inhoud, wanneer eerst vastgesteld is geworden, wat precies de behoeften van de lagere school zijn. Er is echter reden genoeg om te vreezen, dat elk voorstel tot radicale hervorming der spelling velen a priori tot een afwijzende houding prikkelt, omdat zij de belangen van de hun toevertrouwde scholieren in het gedrang meenen te zien komen. Daarom is het goed om de leuze, dat de spelling zich naar de behoeften van de lagere school moet richten, eens nader in beschouwing te nemen.

Ik zou er dan in de eerste plaats tegenover willen stellen, dat men een rationeele hervorming der spelling niet mag schuwen, alleen omdat zij den goeden gang van zaken in de school verstoort, en dat men een irrationeele hervorming der spelling niet mag aanmoedigen, alleen omdat zij de behandeling van de leerstof

in de school zou vergemakkelijken. Wat de eerste kwestie betreft, het is natuurlijk waar, dat een radicale hervorming een tijd lang het schoolleven sterk zal beïnvloeden. En allicht zal menig-een, zelfs erkennende, dat een revolutie zuiverend kan werken, er tegen opzien om de verantwoordelijkheid op zich te nemen voor de schadelijke nevengevolgen, die revoluties plegen te compromitteren. Maar dat mag toch nooit zoover gaan, dat men het minder goed bruikbare onverbeterd laat voortbestaan! Wat men doen moet is, het ideale, wetenschappelijk verantwoorde spel-systeem steeds als doel voor oogen te houden, en naar de mid-delen te zoeken om de compromitterende revolutie om te zetten in een even effectieve, doch onschadelijke evolutie. En waarvoor hebben we onderwijsexperts, als ze niet eens een revolutie op spel-tingsgebied in banen van geleidelijkheid zouden kunnen voeren? Natuurlijk zijn er plannen uit te werken, die in een complete om-schakeling desnoods van het spelstelsel voorzien zonder aantasting van momenteele eischen en behoeften, zoo goed als een spoor-wegmaatschappij van stoomtractie op electricische tractie kan over-gaan zonder ook maar één dag het asverkeer te ontwrichten; dat is een kwestie van organisatie, waarbij van essentieel belang is, dat van te voren bekend wordt gemaakt, welke veranderingen er in een periode van overgang van jaar tot jaar in de school zullen worden doorgevoerd, en hoe de uiteindelijke toestand zal zijn, waarmee de maatschappij zal hebben te rekenen. Ter rechtvaar-diging van de hervorming stelle men tegenover het publiek in het licht, hoezeer het tijdelijke ongerief gecompenseerd wordt door winst voor de geslachten, die na ons komen; er is een drift in ons allen om ons meer te bekommeren om de verzorging der toekomst dan om het ongemak van het heden. Een grootere eenvoud van het spelsysteem, gevolg van een meer volkomen aanpassing aan het phonologische systeem der te spellen taal, beteekent voor de jeugd der toekomst een grooter rendement van het genoten onderwijs, omdat er moeilijkheden geëlimineerd wor-den, die thans remmend werken. Ook de geringste remwerking maakt, wanneer we rekening houden met miljoenen kinderen in een lange reeks van jaren, door accumulatie een enorme sociale schade uit, en de kleinste verbetering een correlatief groote winst.

Van irrationeele hervorming kan men het omgekeerde zeggen.

Een hervorming als thans op Madoera wordt doorgevoerd, zal wellicht met vreugde worden begroet, omdat zij het onderwijs schijnt te vergemakkelijken. Maar een vereenvoudiging tegen de eischen der taal in schept onnoodige spanning tusschen het taalgevoel en de gememoriseerde ideogrammen, en deze spanning, sterker naarmate het aantal onbevredigende regelingen grooter is, remt de intellectueele werkzaamheid van het kind en vermindert zijn capaciteit tot het opnemen en verwerken der leerstof; een deel der beschikbare energie wordt besteed aan het voortdurend aan elkaar assimileeren van ideogram en immanent klankbeeld. Het verlies aan rendement, dat het onderwijs daardoor lijdt, blijft uiteraard latent, en eerst na een lange reeks van jaren zal blijken, dat de bevolking van het eene deel van Indië meer profijt van het verschaft onderwijs heeft getrokken dan die van een ander deel. 't Is hiermee, zij het op een kleinere schaal, als met de kwestie van de voertaal: een verkeerde keuze beteekent het risico van een verminderde vruchtbaarheid van het onderwijs, waarvan eerst na jaren de omvang zal zijn vast te stellen. De onderwijsinspectie van Oost-Java zou, dunkt mij, verstandig doen, indien zij de door haar beraamde hervorming der spelling niet dadelijk invoerde, doch eerst een tijd liet experimenteeren met proefklassen en intelligence tests; de moderne tijd biedt nieuwe methoden van bepaling der doeltreffendheid van het onderwijs, die men niet mag negeeren. Ook voor de eventualiteit van hervorming der spelling in den door mij gewenschten zin zou dit trouwens gelden; op taalkundig onderzoek steunende voorstellen vereischen, ook als de voorsteller met de resultaten van taalpsychologische studiën rekening heeft trachten te houden, eigenlijk voordat zij in het onderwijs worden toegepast, de sanctie van deskundigen op het speciale gebied van bepaling van het intellectueele rendement. Onderwijs is een overheidsbedrijf, hetwelk zooveel uitgaven vergt, dat een post voor eenige experimenteerende specialisten geen overbodige luxe mag heeten ¹⁾.

¹⁾ B. SCHRIEKE's opmerkingen over „the mania for intelligence tests” in de Vereenigde Staten (*Alien Americans*, New York 1936, p. 59 sqq.) mag men niet in het geding brengen tegen het nemen van zulke proeven in het algemeen, omdat zij zich slechts richten tegen het onoordeelkundige gebruik er van.

In de tweede plaats de opmerking, dat de zorg voor de school nooit de oogen mag doen sluiten voor het hoogere belang der maatschappij. Het deel der bevolking, dat goed lager onderwijs krijgt, is voorloopig nog voor uitbreiding vatbaar; nog een lange reeks van jaren zal een deel van de jeugd geheel verstoken zijn van lager onderwijs of dit slechts in zeer bescheiden mate kunnen genieten. Voor de ontwikkeling van deze landen is het van het grootste belang, dat zoo snel als maar eenigszins mogelijk is een maximumaantal analphabeten wordt opgenomen in het bevruchtende schriftelijke taalverkeer. Vooral voor hen, wien men kennis van het schrift buiten de school om zal moeten bijbrengen, is de grootste eenvoud en doorzichtigheid der spelling eerste eisch, hoogste eisch en laatste eisch; het argument van handhaving van het congruentiebeginsel geldt niet ten aanzien van de groote, eentalige massa, zooals wij reeds zagen, terwijl omgekeerd wel de schooljeugd gebaat zou zijn met een op het bevattingsvermogen van de analphabete massa gerichte spelling volgens het principe van één enkelvoudig, eenzinnig teeken per phoneem. Als het behagelijksgevoel van de school in conflict komt met de behoefte der grootere maatschappij, dan gaat de grootere maatschappij, dunkt mij, vóór.

En tot slot nog een derde opmerking, waartoe het zoo nadrukkelijk vooropstellen van de lagere school en haar belangen mij prikkelt. Hoezeer ik ook den eisch van den heer Smit begrijp, en de gevoelens waardeer, waaruit hij is voortgekomen, men mag hem toch niet zóó interpreteren, dat hij behelzen zou, dat de behoefte der lagere school het uitgangspunt voor onze discussie en de norm van de spellingspolitiek der Regeering dient te zijn. Ik zou ten sterkste willen ontkennen, dat de behoefte der lagere school een absolute grootheid is, waarnaar men de bruikbaarheid der bestaande spelling en de aanvaardbaarheid der hervormingsvoorstellen anders dan tijdelijk zou mogen beoordeelen. Als het het eenige doel der school was om den leerlingen praktische kennis bij te brengen ter veraangenaming van het leven en tot steun in den strijd om het bestaan, en het beheerschen van de taal louter praktische beteekenis had, dan zou de kwestie er wellicht anders voorstaan; dan zou het doel, dat met het taalonderwijs beoogd wordt, bereikt zijn, zoodra de leerlingen zoo goed kunnen lezen en schrijven als het maatschappelijke verkeer dat eischt. Maar dat

is niet het doel van de school. De wet, waarin gelukkig meer wijsheid en collectieve ervaring schuilt dan in het brein van den doorsnee-burger, kent aan de school een heel wat hoogere functie toe: de school is geen opleidings instituut, doch primair een opvoedings instituut, en met deze kwalificatie erkent de wet het bestaan van een hooger doel dan den strijd om het bestaan: de cultuur, haar handhaving en haar vervolmaking. Aan dit hoogere doel is de school gebonden, behoort zij althans gebonden te zijn, en dit hoogere doel is de norm, waarnaar de praestaties, de werkmethoden en de hulpmiddelen der school te beoordeelen zijn; opvoeden betekent voor de school met de middelen, die bij de school passen, jonge menschen zoover brengen, dat zij aan het cultureele leven tot het maximum van hun krachten medeopbouwend kunnen deelnemen.

Een van de middelen der school is het taalonderwijs. In het licht van het ideaal, dat in de vorige alinea gekenschetst is, kan men zeggen, dat het taalonderwijs er niet primair naar behoort te streven, dat de leerling het praktische gebruik van de taal aanleert, hoe belangrijk dat op zichzelf ook is, doch primair daarnaar, dat de leerling begrip krijgt van de cultureele waarde van de taal, met al haar aspecten voor het individueele leven, voor het sociale verkeer, voor het nationale bestaan en voor de religieuze bezinning. Ook de jonge mensch moet taal in het algemeen en zijn eigen taal in het bijzonder leeren beschouwen als de meest bewonderenswaardige Errungenschaft van een door God begenadigde menschheid, als een prachtig, uiterst subtiel geconstrueerd mechanisme, zooals alleen de samenwerking van geest en natuur er een kan scheppen, door zijn rijkdom van vormen, door zijn harmonischen bouw en door de soepelheid, waarmee het werkt, schooner dan welke machine van den tegenwoordigen tijd ook; de leerling behoort voor zijn taal het ontzag te krijgen, dat gepast is tegenover het wonder, de liefde, die men koestert voor zijn intiemste bezit, en het verantwoordelijkheidsgevoel, dat noodig is voor de bewaking der heiligste goederen, die aan elke natie zijn toevertrouwd, aan elke generatie opnieuw. Wanneer men de taal in dit licht ziet, zal men haar verzorgen om haar zelve wil, en niet dulden, dat men haar schoonheid geweld aandoet door miskenning of misvorming. En nu spreekt het vanzelf, dat men dit doel der taalbeoefening niet bereikt in de jaren der lagere school. Zelfs in de

jaren van het hooger onderwijs pleegt men aan de verwezenlijking er van niet toe te komen. Het is aan den rijperen leeftijd voorbehouden om, nadat in moeizaam zwoegen een zekere mate van eigen inzicht verworven is, ten slotte ten volle te genieten van de schoonheid der taal, in een soort van visio beatifica. Maar dit neemt niet weg, dat het doel, hoe ver ook, de maatstaf blijft, waaraan men de bruikbaarheid der middelen voor elke étappe van den weg omhoog heeft af te meten, en slechts op straffe van dorheid en decadentie kan de lagere — of middelbare, of hogere — school zich aan den dwang van haar doel onttrekken.

Nu is het klankeigen, het phonologische systeem, een integrerend element der taal, en als zoodanig heeft het deel aan de grootschheid en schoonheid van het wonder, dat in en tevens te midden van ons leeft. En de spelling is ten slotte niets anders dan het naar de lijnen van het klanksysteem gesneden gewaad, waarin de taal gestoken wordt, wanneer zij moet optreden in het schriftelijk verkeer. Welnu, het geeft blijk van een hinderlijk gebrek aan liefde en eerbied voor de taal, wanneer wij er niet naar streven haar het gewaad te geven, dat haar past. En dat doen wij, wanneer wij een spelsysteem handhaven, waarvan wij hebben ingezien, dat het gebrekkig, onlogisch en onharmonisch is. Van een punt onder de d zal de wereld evenmin vergaan als van een valsche kleur in een schilderij of van een dissonant in een sonate; de punt onder de d — ik concentreer in haar al de grieven van dit opstel — is leelijk, omdat ze onwaarachtig is. En dáárom vooral streven wij naar verbetering, want wij willen den leerling voor zijn leven meegeven wat schoon is en goed, impliciet een spelling, die aan harmonie met het levende klankstelsel der taal een eigen, innerlijke waarde en schoonheid ontleent. Ziet men aldus de kern van de spellingskwestie, dan zal men voor een tijd lang en onder ongunstige nevenomstandigheden er genoeg mee kunnen nemen, dat de opheffing der bezwaren wordt uitgesteld, maar den eisch van verbetering zal men onverminderd handhaven. Niet de smakeloosheid van de massa, noch de pueriele behoefte van de lagere school, noch de traagheid der uitvoerende organen bepale den aard van het taalonderwijs en het principe der spelling, doch het cultureele ideaal, hoe moeizaam dit ook te benaderen is.

Javaansch, spelling van thans.

Katjarijos Mas Tjitrasoewarsa, wiwit saantoekipoen saking doe-soen, teroes prihatos, tansah anenoewoen ing Pangéran, sageda kasambadan sedyanipoen. Saben wantji bangoen éndjing djam 3 oetawi 4 sampoen tangi, ladjeng mlampah-mlampah ngoebengi poera Mangkoenagaran, makaten ing sadinten-dintenipoen, boten wonten kenđatipoen; nanging đateng padamelan boten pisan-pisan anglirwakaken; poenapa malih anggènipoen lelađos đateng loerahipoen, boten angéwah-éwahi adat.

Radèn Ngabèi Hardjapradata taksih teroes anggènipoen anggalih đateng Mas Tjitrasoewarsa. Para prijantoen ingkang noenggil kantoran, sampoen sami mirsa đateng kasagedan sarta kalangkoengani-poen Mas Tjitrasoewarsa, malah sampoen kepireng đateng kantor sanès-sanèsipoen, dados sampoen kénging kabasakaken sampoen angsal nama. Kala samanten njarengi kařah lowongan prijantoen, Mas Tjitrasoewarsa kasoewoenaken minggah pangkat, dados abdi-dalem rangka djoeroe-serat. Sarèhning Paréntah inggih sampoen ngoeningani kawontenanipoen Mas Tjitrasoewarsa, pramila sampoen boten mawi papriksan malih-malih, ladjeng katetepaken dados abdi-dalem rangka djoeroe-serat kamantrèn goenoeng kampoeng Kidoel, salebeting kiřa Mangkoenagaran, kantoen ngentosi đawoeh. Radèn Ngabèi nimbali Mas Tjitrasoewarsa, ladjeng đawoeh makaten: „Soewarsa, awit saka karsaning Paréntah, kowé bakal kinoela-wisoeda dadi abdi-dalem rangka djoeroe-toelis ana ing kamantrèn goenoeng kampoeng Kidoel. Kowé bakalé wis pinangkat prijaji, nganggo disoempah, moela sing ngati-ati, bisaa netepi koewadjanmoe, lan sing bisa ngladèni loerahmoe. Iki doe-wit 35 roepijah, anggonen toekoe anggon-anggonmoe”.

Atoeripoen Soewarsa: „Noewoen, koela matoer sèwoe genging panoewoen, tampi loemoentoering sih pandjenengan, moegi-moegi sageda nindakaken đawoeh pandjenengan sadaja”.

Sareng Mas Tjitrasoewarsa sampoen tampi đawoeh pangandikanipoen Radèn Ngabèi Hardjapradata kados ingkang kasboet nginggil, manahipoen radi ajem, soeda prihatosipoen, tjiptaning manah: „Kedladjadan paringing Pangéran iki baja kena dakanggo gegaran nakokaké botjah bijèn kaé, kaja-kaja wis ora kena ing paribasan: tjébol anggajoeh lintang.

Javaansch, spelling van p. 132-133.

Katjarios Mas Tjitrasoewarsa, wiwit saantoeqipoen saking doesoen, teroes prihatos, tansah anunoewoen ing Pangeran, saguza kasumbazan suzyanipoen. Sabun wantji bangoen endjing djam 3 oetawi 4 sampoen tangi, ladjung mlampah-mlampah ngoebungi poera Mangkoenugaran, mukatun ing sazintun-zintunipoen, botun wontun kundatipoen; nanging datang puzamulan botun pisanpisan anglirwaqakun; poenapa malih anggenipoen lulazos datang loerahipoen botun angewah-ewahi azat.

Razen Ngabehi Hardjaprazata taksih turoes anggenipoen anggalih datang Mas Tjitrasoewarsa. Para prijantoen ingkang noenggil kantor, sampoen sami mirsa datang kasaguzan sarta kalangkoeanganipoen Mas Tjitrasoewarsa, malah sampoen kupirung datang kantor sanes-sanesipoen, zazos sampoen kenging kabasaqakun sampoen angsal nama. Kala sumantun njarungi kaxah lowongan prijantoen, Mas Tjitrasoewarsa kasoewoenakun minggah pangkat, zazos abzi-zalum rangga djoeroe-surat. Sarehning Parentah inggih sampoen ngoeningani kawontunanipoen Mas Tjitrasoewarsa, pramila sampoen botun mawi papriksan malih-malih, ladjung katutupakun zazos abzi-zalum rangga djoeroe-surat kumantren goenoeng kampoeng Kizoel, salubuting kixa Mangkoenugaran, kantoen nguntosi dawoeh. Razen Ngabehi nimbali Mas Tjitrasoewarsa, ladjung dawoeh mukatun: „Soewarsa, awit saka karsaning Parentah, kowe bakal kinoelawisoeda zazi abzi-zalum rangga djoeroe-toelis ana ing kumantren goenoeng kampoeng Kizoel. Kowe bakale wis pinangkat prijaji, nganggo zisoempah, moela sing ngati-ati, bisaa nutupi koewadjibanmoe, lan sing bisa ngladeni loerahmoe. Iki doewit 35 roepijah, nggonun toekoe anggon-anggonmoe”.

Atoeripoen Soewarsa: „Noewoen, koela matoer sewoe gunging panoewoen, tampi loemoentoering sih pandjunungan, moegi-moegi saguza ninzaqakun dawoeh pandjunungan suzaja”.

Sarung Mas Tjitrasoewarsa sampoen tampi dawoeh panganzikanipoen Razen Ngabehi Hardjaprazata kazos ingkang kasboet nginggil, manahipoen razi ajum, soeza prihatosipoen, tjiptaning manah: „Kuzladjazan paringing Pangeran iki baja kuna zaqanggo gugaran nakoqake botjah bijen kae, kaja-kaja wis ora kuna ing paribasan: tjebol anggajoeh lintang.

Javaansch, spelling van p. 133-136.

Kacarios Mas Citrasuwarsa, wiwit saantuqipun sakif dusun, tvrus prihatos, tansah anvnuwun if Paferan, sagvza kasvmbazan svzyanipun. Sabvn wanci bafun enjif jam 3 utawi 4 sampun tafi, lajvf mlam-pahmlampah fubvfi pura Mafkunvgaran, mvkatvn if sazintvznintvniipun, botvn wontvn kvndatipun; nafif datvf pvzamvln botvn pisanpisan aflirwaqakvn; punapa malih afgnipun lvlazos datvf lurahipun botvn afewahewahi azat.

Razen Fabehi Harjaprazata takasih tvrus afgnipun afgalih datvf Mas Citrasuwarsa. Para priyantun ifkaf nufgil kantor, sampun sami mirsa datvf kasagvzan sarta kalafkufanipun Mas Citrasuwarsa, malah sampun kvpirvf datvf kantor sanessanesipun, zazos sampun kefif kabasaqakvn sampun afsal nama. Kala svmantvn nyarvfi kaxah lowofan priyantun, Mas Citrasuwarsa kasuwunakvn mifgah pafkat, zazos abzizalvm rafga jurusvrat. Sarehnif Parentah ifgih sampun funifani kawontvnanipun Mas Citrasuwarsa, pramila sampun botvn mawi papriksan malihmalih, lajvf katvtpakvn zazos abzizalvm rafga jurusvrat kvmantren gunuf kampuf Kizul, salvbvtif kixa Mafkunvgaran, kantun fvntosi dawuh. Razen Fabehi nimbali Mas Citrasuwarsa, lajvf dawuh mvkatvn: „Suwarsa, awit saka karsanif Parentah kowe bakal kinulawisuda zazi abzizalvm rafga jurutulis ana if kvmantren gunuf kampuf Kizul. Kowe bakale wis pinafkat priyayi, fafgo zisumpah, mula sif fatiati, bisaa nvtvpi kuwajibanmu, lan sif bisa fladeni lurahmu. Iki duwit 35 rupiyah, fgonvn tuku afgonaigonmu”.

Aturipun Suwarsa: „Nuwun, kula matur sewu gvffif panuwun, tampi lumunturif sih panjvvnfan, mugimugi sagvza ninzaqakvn dawuh panjvvnfan svzaya”.

Sarvf Mas Citrasuwarsa sampun tampi dawuh pafanzikanipun Razen Fabehi Harjaprazata kazos ifkaf kasbut fifgil, manahipun razi ayvm, suza prihatosipun, ciptanif manah: „Kvzljazan parifif Paferan iki baya kvna zaqafgo gvgaran nakoqake bocah biyen kae, kayakaya wis ora kvna if paribasan: cebol afgayuh lintaf.

Madoereesch, vorige spelling.

Podjoek pas adjhălän nonton empè'na. Atèna arassa saghoenong radjana, toro' djhălän ta' pegghä' sem-mèsem, kađhâng terros atja'-lontja'an, pa'-kopa'an, empè'na korang sakonè' mabhälä. Toro' djhălän kèr-pèkkèran apa sè èbelliä, èghäbäjä lè-ollè ka emma'na. „Palarangè bhärängnga, sèngko' sè mellèa!" tja'na Podjoek.

Abit sè adjhălän, napa' ka bäroeng sè ènebbhi bilän rowa. Bi' Podjoek empè'na èpalebbhoe dhibi' ka kanđhâng sarta abä'na pas ta' war-kalowar đäri kanđhâng, noghoei empè'na. Orèng bäroeng ghäđheghän atèna: pola empè' rèja bännè empè' đän-bäđän! Ta' ghäroewän, è bädjä malem samarèna ngakan, Podjoek ghäp-ghäghäbhän è essagghä bän è sabbhoe'na, nangèng ta' nemmo pèssè sakalè, dhäddhi ta' anđi' sè èbädjarraghiä ka orèng bäroeng. Teppa' dhä-ngèđđhäna orèng tèđoeng Podjoek ngampar sarongnga neng bábäna empè', sambi ngotja': „Mara empè', sèngko' mènta'a soka lèllana bä'na, sarong rèja papossa'aghi bi' dinar." Empè' pas goe'-onggoe'än, saonggoe'än sowaran pèssè dinar saondjemman, ghi' njar-anjar, konèng njap-ngarennjap.

Tja'na pangrasana Podjoek tađä' orèng tao. Nangèng endjä'. Orèng sè anđi' bäroeng tèbhä ghi' bhäri' ta' war-kalowar đäri đäporra, njornè' ka kanđhâng, terro taoa apa rosèjana empè'. Bhärenng ngatèla' pèssè emmas ngasowar đäri tjolo'na empè', kalèbät kasamboe', otja'na: „Pah, arèja sè ijä! Mon anđi' empè' rèja, saparnğèdhep sèngko' soghi!"

Teppa' Podjoek tèđoeng empè'na bi' orèng sè anđi' bäroeng èlèronè empè' bännèan.

Kalagghoeänna sar-asar Podjoek napa' ka bengkona.

— Apa lè-ollèna bä'na, tjong? tja'na emma'na.

— Ta' lè-ollè napè, ma', nèng empè' nèko bhäi.

— Èđinna' ta' korangan empè', bä'na djhä' ollè'a djhärän sèngko' apèraghän.

— Engghi, nangèng empè' nèko empè' anè, ma'; ngota dinar, pèssè emmas sè njap-ngarennjap ghärowa. Pon-empon ghä-tangghä bän lä-bhälä sè ta' anđi' papolong, bi' boelä èpasoghiä kabbhi.

— Ongghoeän, tjong?

— Ongghoeän, ma', ta' enten polè.

Emma'na Podjoek adjhălän dhibi', mapolong ghä-tangghä bän

Madoereesch, spelling van p. 153, zonder indicans van pauza.

poJok pas ajalan nonton empiqna. atina arassa sagonof raJana, toroq jalan taq peggaq semmisem, kadaf terros acaqloncaqan, paqkopaqan, empiqna koraf sakoniq mabala. toroq jalan kirpikkiran apa si iBelliya, igaBaya liolli ka emmaqna. „palarafi baraffa, sifkoq si melliya!” caqna poJok.

aBit si ajalan, napaq ka Barof si iyinebbi Bilan rowa. Biq poJok empiqna ipalebbo ziBiq ka kandaf sarta aBaqna pas taq warkalowar Dari kandaf, nogowi empiqna. orif Barof gadeggan atina: pola empiq riya Banni empiq DanBaDan! taq garowan, i BaJa malem samarina fakan, poJok gapgagaban i essagga Ban i sabboqna, nafif taq nemmo pissi sakali, zazzi taq andiq si iBaJarragiya ka orif Barof. teppaq dafiddana orif tidof poJok fampar saroffa nef BaBana empiq, samBi focaq: „mara empiq, sifkoq mintaq soka lillana Baqna, sarof riya papossaqagi Biq Zinar”. Empiq pas GoqofGoqan, saofGoqan sowaran pissi Zinar saonjemman, giq varavar, konif vapparevnap.

caqna pafrasana poJok taDaq orif tao. nafif enJaq. orif si andiq Barof tiba giq bariq taq warkalowar Dari Daporra, vorniq ka kandaf, terro taoa apa rosiyana empiq. baref fatilaq pissi emmas fasowar Dari coloqna empiq, kaliBat kasamboq, ocaqna: „pah, ariya si iya! mon andiq empiq riya, saparfizep sifkoq sogi!”

teppaq poJok tidof empiqna Biq orif si andiq Barof ilironi empiq Banniyan.

kalaggowanna sarasar poJok napaq ka Befkona.

- apa liollina Baqna, cof? caqna emmaqna.
- taq liolli napi, maq, nif empiq niko bai.
- iDinnaq taq korafan empiq, Baqna jaq olliya jaran sifkoq apiragan.
- efgi, nafif empiq niko empiq ani, maq; fota Zinar, pissi emmas si vapparevnap garowa. ponempon gatafga Ban labala si taq andiq papolof, Biq Bola ipasogiya kabbi.
- ofgoan, cof?
- ofgoan, maq, taq enten poli.

emmaqna poJok ajalan ziBiq, mapolof gatafga Ban

CIRCULAIRE

Sorbadja, 16 Januari 1940.

Poko': Oba'anna ger-oger nolès otja' Madoera
nganggoej aksara Latèn.

Dari pan-barampan sabab, Towan Directeur van Onderwijs
èn Eredienst ella mofakat abaða'agi paroba'an sè kasebboet è
baba arèja, kanggoej pangadjaran basa Madoera è sakola'an.

1. Aksara ä kodoe ètolès a.

Opama:	däteng	kodoe ètolès	dateng.
	bäli	" "	bali.
	ḍädjä	" "	ḍadja.
	bäbä	" "	baba.
	bärä'	" "	bara'.
	ḍä'-aḍä'	" "	ḍa'-aḍa'.

2. Tja'-otja' sè satèjana ètolès nganggoej bh, dh, ḍh, gh, djh, kodoe ètolès nganggoej b, d, ḍ, g, dj malolo, daddi ta' osa èpasangè aksara h.

Opama:	bhäsa	kodoe ètolès	basa.
	dhoeli	" "	doeli.
	ḍhimèn	" "	ḍimèn.
	ghämbhä	" "	gambar.
	djhoedjhoer	" "	djoedjoer.
	ongghoe	" "	onggoe.
	tjobbhoe'	" "	tjobboe'.
	djhedḍhing	" "	djedḍding.
	sakeddjhä'	" "	sakeddja'.

3. È ḍalem tja'-otja' sè ètolès nganggoej ch, aksara ch kodoe ègantè'è aksara h, kalamon tja'-otja' djarèja èkotja'agi h.

Opama:	chijanat	kodoe ètolès	hijanat.
	chasijat	" "	hasijat.
	rachmat	" "	rahmat.
	chalwa	" "	halwa.
	chatidja	" "	hatidja.

4. Tja'-otja' sè ètolès nganggoej dz kodoe èoba noro' baramma sè èkotja'agi, daddi nganggoej d, z otaba dj.

Opama:	dzăman	kodoe ètolès	djaman.
	dzikkèr	" "	đikkèr.
	dzakat	" "	zakat.

5. Aksara w sè bađa è boeđina o otaba oe, polè aksara j sè bađa è boeđina è otaba i, mastè ètolès samanè.

Opama:	nopoè	kodoe ètolès	nopowè.
	ngatoè	" "	ngatowè.
	malaboeă	" "	malaboewa.
	asapoan	" "	asapowan.
	kapatèan	" "	kapatèjan.
	atèngghiă	" "	atènggijan.

Parèngeddan: È antarana ter-ater ban otja' lènggana, aksara j dja' tolès.

Opama: èanggoej, èoboe, èèndjam.

6. Aksara y kodoe ègantè'è j, nangèng è boeđina d otaba t, aksara y kodoe ègantè'è: i + j.

Opama:	kapyarsa	kodoe ètolès	kapjarsa.
	myara	" "	mjara.
	pyah!	" "	pjah!
	kopyyor	" "	koppjor.
	maddyo	" "	maddijo.
	mottyara	" "	mottijara.

7. Aksara e petpeddan kodoe ètolès kalaban e; èn-laenna kalaban è.

Opama: nolès neng è mèdja; neng-enneng è seppèna; pès-sèna la tađa'.

8. Ter-ater ban panotèng kodoe pađa èsamboeng kalaban tja'-otja' lènggana. Nangèng kalamon tja'-otja' è ban ka sè no-doewagi baktò otaba kennenggan, è ban ka djarèja kodoe èpèsa.

Opama: a. ter-ater: ètènggoe; èkakan; apolong; makompol; kagabaj; tatèdoeng.
b. panotèng: ènjamaè; matè'è; ngèđingngagi; par-lowèpon.

Nangèng : è djalan ; ka pasar ; è badja sar-asar ; ka bengkona ;
ka Songennep ka Blindoengan ; ègiba ka sètting alas.

Pangadjaran è sakola'an Madoera bagijan matja ban nolès kodoe
noro' ger-oger sè kasebboet è attas, molaè satèja kèja.

Dinèng sè ta' kasebboet è circulaire arèja, paggoen tjara sè asal.

De Inspecteur, Hoofd van de Dienst der
Provinciale Onderwijsaangelegenheden:

M. A. TEN KATE.

Mededeelingen

Nog een grafzerk op Tanah Abang geïdentificeerd.

Bedoelde zerk is de eerste van de rij achter op het kerkhof, van links af geteld.

Door Mr. P. C. Bloys van Treslong Prins in *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden betreffende Europeanen op Java*, deel I beschreven onder no. LXXII: „Een dwarsbalk, waarboven gedeeld I een vijfblad aan een stengel, oprijzend uit een kelk welke op den balk rust; II uit de snijlijn rijst een takje, naar rechts omgebogen en uitlopend in een blaadje, waarop een vogel met geopende vlucht; aan het takje zit links onder ook een blaadje; beneden den balk drie sterren (6) 2 en 1; helm met helmteeken een vogel met geopende vlucht”.

Dit wapen vinden we ook in *Monumental Remains of the Dutch East India Company in the Presidency of Madras* door Alex. Rea, Pl. XLIV op den steen van Pieter Hemsinck (opschrift Plate XLV) op het kerkhof te Sadras; om den wapenkrans staat hier de bekende spreuk: *Hodie mihi, cras tibi*.

Het wapen is dus dat van het geslacht Hemsinck, en de steen is de grafzerk van Gerrit Hemsinck; deze werd vice-president van huwelijksche zaken 8 Juni 1703, schepen 30 Mei 1705, ouderling 11 Januari 1707, vice-president van schepenen 29 Mei 1708, bailluw 12 Juli 1709; op zijn verzoek ontslagen 1 Aug. 1719; zijn testament in register 1734/5 fol. 31; begraven Holl. Kerk 14 Mei 1734 in eigen kelder ¹⁾.

Deze Gerrit Hemsinck of Hemsing is de man die Anno 1710 in het Ambachtskwartier een pak slaag kreeg van een schoenmaker als loon voor zijn mislukte amourette met des schoenmakers

---

¹⁾ Gegevens ontleend aan Personalia II op het Landsarchief.

echtgenoot, beschreven door W. L. Ritter in: *Neef en oom, Tijdschrift voor Neerlands Indië*, 1840, blz. 675-677; hij wordt daar ten onrechte fiscaal genoemd in plaats van bailluw ¹⁾.

De grafzerk van Sebald Wonderaar.

Dit fragment lag tot voor eenigen tijd in den vloer van den goedang der Handelsvereniging Java, Kalibesar Oost 15; door de bereidwillige toestemming van genoemde Handelsvereniging heb ik dezen steen kunnen doen overbrengen naar het in aanbouw zijnde Museum van Oud-Batavia. Het is een deel van de zerk van Sebald Wonderaar, Speelman's schoonvader; ook is hieronder begraven Speelman's zoontje Sebald Wonderer Speelman, blijkens het opschrift der zerk.

Men leest hierop:

. . . Heer Zee . . .
 . msterdam in . . . . .
 . Cx Jacatra op Bat . . .
 . . Jaren Comps. Di . . . . .
 . leeft hebbe . . . . .
 't Eyland G . . . . .

Item

. . . . . derer Spe . . . . .
 . . . . . nella W. . . . .
 . . . . . eden . . . . .

Globaal kan men dit aldus aanvullen:

Hier leyd begraven

d' E. Heer Zeebald Wonderaar
 geboren tot Amsterdam in het jaar. . . . .

Sabandhaer en Ontvanger-generaal
 des Koninkrijcx Jacatra op Batavia

. . . Jaren Comp^s Dienaer
 geleeft hebbende . . . jaren
 op 't Eyland Groot Java

Item

¹⁾ Zie ook VALENTIJN, *Oud en Nieuw Oostindien*, IV: 1, blz. 363-4.

Sebald Wonderer Speelman
zoon van den Boeckhouder gene-
raal Cornelis Speelman en
Petronella Wonderers, overleden
. . . . Juli 1656.

Sebald Wonderaar wordt vermeld als onderkoopman in 1617; in 1620 werd hij opperkoopman, in 1636 Sabandaar en Licentmeester, in 1643 Ontvanger Generaal; in 1646 gezant naar Mataram; hij stierf 21 Mei 1653 en werd begraven in de Hollandsche Kerk, in het Wester vierkant, graf no. 138 volgens de lijst Boockesteyn, no. 7 volgens de lijst Eweke.

Zijn dochter Petronella, geboren in 1638 huwde in 1653 Cornelis Speelman, koopman, sedert eind 1655 Boekhouder generaal. Hun zoon Sebald Wonderer Speelman, gedoopt 16 Juli 1656, overleed kort na zijn geboorte ¹⁾.

K. C. CRUCQ.

---

¹⁾ Zie Dr. F. W. STAPEL, *Cornelis Janszoon Speelman, Bijdr. Kon. Inst.*, 94, blz. 8.

BOEKBESPREKING

B. TER HAAR BZN., *Beginselen en stelsel van het Adatrecht*. J. B. Wolters, Groningen — Batavia, 1939. 262 blz. Prijs: geb. f 4.50.

Het zou niets minder dan een uitgezocht genoeg zijn dit werk aan te kondigen, als niet de omstandigheden, waarin — naar wij moeten aannemen — de schrijver thans verkeert, onze gedachten keer op keer van het boek naar den persoon van den auteur deden afdwalen. Toch doen wij dit boek, en daarmee Ter Haar, met zulk een verdeelde aandacht onrecht, want deze inleiding tot de studie van het adatrecht der inheemsche bevolking van Nederlandsch-Indië — door den schrijver in al te groote bescheidenheid „boekje” genoemd — is waard van bladzijde tot bladzijde nauwgezet gelezen en bestudeerd te worden.

In zijn voorwoord vergelijkt Ter Haar deze „abstracte stelselmatige behandeling van de kenmerkende trekken van het adatrecht” met een djatiboom in den oostmoesson en hij ruimt naar aanleiding daarvan een plaats in voor den eenigen min of meer poëtischen volzin, dien wij in het geheele boek hebben kunnen vinden. „Voor de bladeren en den bloesem”, zoo schrijft hij, „die kleur en geur en fleur geven aan een monografie van het levende adatrecht van deze of gene concrete gemeenschap is geen plaats — er is slechts plaats voor den stam, de vertakkingen en het aanwijzen van de knoppen”. Nu moge dit beeld van dorheid misschien verrijzen voor het geestesoog van een enkelen nieuwelings, wien zonder leiding de gecomprimeerde stof wat al te machtig wordt — hij, die geen vreemdeling is op adatrecht-gebied, zal, naar wij meenen, al lezende niet anders dan bewondering kunnen gevoelen, juist voor die abstracte stelselmatige behandeling, juist voor die van een volstreckte beheersching van de stof getuigende strakke compositie, juist voor dien soberen stijl en die zakelijke kantige woordenkeus.

In een „voorafgaand hoofdstuk”, in twaalf stellingen, geeft Ter Haar aan, welke wettelijke voorschriften, naar zijn meening, den staatsrechtelijken geldingsgrondslag en geldingsomvang van het adatrecht leveren en bepalen. Daarna behandelt hij in vijftien hoofdstukken achtereenvolgens: volksordening, rechten op grond, grondtransacties, transacties waarbij grond betrokken is, schuldenrecht, stichtingen, personenrecht, verwantschapsrecht, huwelijksrecht, erfrecht, delictenrecht, invloed van tijdsverloop, rechtstaal, vorming van adatrecht en adatrechtliteratuur.

Verheugend is, dat Ter Haar in den loop van zijn verhandeling herhaalde malen gelegenheid heeft gevonden te wijzen op de resultaten van de moderne ethnologie en aldus dieper te gaan dan de adatrechtbeoefenaar — tot zijn en onze schade — gemeenlijk gaat. Behalve de knoppen — om aan te sluiten op het door hem gekozen beeld — wijst hij derhalve ook de wortels van den boom van het adatrecht aan. Zie bijv. van het eerste hoofdstuk vooral de eerste paragraaf: de rechtsgemeenschappen in de volkssfeer; voorts het achtste, negende en tiende hoofdstuk, welke onderscheidenlijk het verwantschaps-, het huwelijks- en het erfrecht behandelen. Ook het vijftiende hoofdstuk (adatrechtliteratuur) schiet in dit opzicht niet noemenswaard te kort, al missen wij met betrekking tot den Grooten Oost Van Baal's publicaties over Nieuw-Guinea noode en zou Duyvendak's *Inleiding tot de ethnologie van de Indische Archipel* hier niet misstaan hebben.

Ter Haar is vaak tot puntige formuleeringen gekomen. Zoo zijn kortste omschrijving van de rechtsgemeenschappen in volkssfeer: „geordende groepen van blijvend karakter met eigen bewind en eigen materieel en immaterieel vermogen”. Zoo hetgeen hij van den indonesischen vorst en de rijkssieraden schrijft: „Men kan evengoed zeggen, dat hij bij zijn optreden die heilige voorwerpen erft, als dat die heilige voorwerpen (als verpersoonlijkte rijks-eenheid) hem erven”. En over de handelaren: „Tussen hen en de rechtsorde van het gouvernement (of van den vorst) is niet getrokken de beschermende, behoudende en veelal verhullende rechtsorde der dorpen”.

Deze inleiding werd, naar de schrijver in zijn voorwoord mededeelt, geschreven voor hen, die met de studie van het adatrecht een aanvang maken, met name voor studenten der rechtshooge-

school; zij wil een algemeene notie bijbrengen, die de studie van het positieve adatrecht van een bepaalden rechtskring vruchtbaarder kan maken; zij wil tevens voor de werkers te velde het algemeene kader aangeven, waarvan het adatrecht, waarmede zij in hun concretiseerende practijk te maken hebben (critisch) als een bijzondere verschijningsvorm kan worden gezien. Naar onze meening verdient dit boek, dat als inleiding uitnemend geslaagd is, bovendien een plaats in de boekerij van elk bestuurskantoor en iederen landraad in deze gewesten.

FRIEDERICY.

Nog drie spuiërbeelden van Belahan terechtgebracht ?

door

Ir. Th. A. RESINK.

Helaas weinigen kennen de vorstelijke grafbadplaats te Belahan, gelegen hoog in een ravijn van den Penangoengan, een kleine eeuw geleden nog door oerbosch aan het speurend oog van op beelden azende liefhebbers onttrokken, maar toch reeds in het begin van de vorige eeuw een dankbaar object voor beeldenroof.

Verbeek toonde aan, dat het bekende groote beeld van Wiṣṇu op Garuḍa in het museum te Modjokerto (toenmaals te Trawas staande) niet van Djolotoendo afkomstig was, doch van Belahan ¹⁾ (Afb. 6).

Rouffaer bracht het beeld vervolgens met Erlangga in verband ²⁾.

De Haan bemerkte voorts bij zijn schoonmaak en vluchtig onderzoek van de badplaats, dat er zich in het Modjokertosche museum twee spuiers bevonden, welke groote gelijkenis met een

---

¹⁾ VERBEEK, *Oudheden van Java*, blz. 241, 303. Stutterheim vergist zich als hij in *Djâwâ*, 1938, blz. 300 meent, dat dit Rouffaer was. Deze heeft het stuk voor het eerst met Erlangga in verband gebracht. Intuschen wil ik er hier op wijzen, dat het beeld een spuiërbeeld is, welke bijzonderheid aan alle beschrijvers is ontgaan, hoogstwaarschijnlijk tengevolge van de ingrijpende „restauraties” op last van den Oud-Regent van Modjokerto, Kromodjojo Adinegoro. De Garuḍa heeft namelijk onder zijn linkerarm een kruik of pot gehouden, die als spuiërmond dienst deed; het gedeelte van den *nāga*, dat thans voor dit gat loopt, is „restauratie”. In de muur te Belahan, waar het beeld tegenaan heeft gestaan, bevindt zich ter hoogte van het spuiërgat een opening. Dat het beeld voorts van baksteen zou zijn, zooals in *Oudheidkundig Verslag 1924*, blz. 141 wordt beweerd, is een misverstand, waarschijnlijk tengevolge van de roode kleur. Het stuk is uit roodachtige tufsteen gehakt.

²⁾ ROUFFAER in *Notulen Bat. Gen.*, 1909, blz. 183.

ter plaatse aangetroffen stuk vertoonden; zij waren kennelijk van Belahan, al dan niet via het tusschenstation Trawas, naar het museum gesleept ¹⁾).

Voorts kon hij een der groote Çri-spuierbeelden uit de nissen van de kleine badplaats, dat op eenigen afstand daarvan op den grond lag en bij het verslepen was achtergelaten, weer naar zijn plaats terugbrengen ²⁾).

Stutterheim bracht op zijn speurtochten nog meer verdoolde schapen thuis. Het waren de twee „opzetstukken” van de beide groote Çri-spuierbeelden; zij staan thans nog in het Kroesepark te Soerabaja ³⁾. Ondergeteekende kon hieraan nog een derde „opzetstuk” toevoegen, namelijk dat van het Wişnu-beeld en in bewaring in het museum te Batavia ⁴⁾.

En ten slotte wees Stutterheim nog een Çiwa-beeld van zeer bijzonderen stijl, eveneens in het museum te Batavia staande, als waarschijnlijk van Belahan afkomstig aan ⁵⁾.

Met ziet dus, dat ik inderdaad niet te veel heb gezegd, toen ik boven van beeldenroof sprak. Een nieuw bewijs daarvoor hoop ik in het onderstaande te geven.

Zooals men weet bestaan de oudheden te Belahan uit meer dan één overblijfsel. In de eerste plaats is daar de kleine badplaats met de spuiersbeelden, waarvan boven sprake was. Dan is er in de onmiddellijke nabijheid daarvan een groote badplaats geweest, omtrent welks versiering wij weinig of niets anders weten, dan dat de spuiers een makara-versiering moeten hebben gehad. Voorts schijnt er nog een derde badplaats geweest te zijn, terwijl in de omgeving muren, poorten en bouwvallen van tjañdi's nog voor enkele tientallen jaren de herinnering aan het verleden levendig hielden.

In het onderstaande zullen wij ons in het bijzonder met de kleine badplaats bezig houden, de bouwval dus, waarvan op het oogenblik nog het meeste aanwezig is.

¹⁾ DE HAAN in *Oudheidkundig Verslag 1924*, blz. 142.

²⁾ *Oudheidkundig Verslag 1923*, blz. 7. Dr. Stutterheim is in het bezit van een foto van De Vink van het verslepen van het beeld, waaruit blijkt, dat het zich op behoorlijken afstand van de badplaats bevond.

³⁾ *Djâwâ*, 1938, blz. 299 vv.

⁴⁾ *Djâwâ*, 1938, blz. 302 v.

⁵⁾ *Djâwâ*, 1938, blz. 304 v.

In zijn beschrijving daarvan merkt De Haan op, dat er zich, behalve de twee Çri-spuierbeelden en het Wişnu-beeld, in totaal nog acht spuiers bevonden moeten hebben, waarvan hij er drie meent terug te hebben gevonden: een ter plaatse en twee in het museum te Modjokerto ¹⁾).

Het type van deze drie is opvallend, zoowel door de bevalligheid van het ornament als door de volmaaktheid van beitelvoering en modelé. Zij beelden namelijk allen een knielende vrouwenfiguur als spuiersbeeld uit, die in hare handen vóór haar schoot een lotusknop of ander voorwerp omvat, dat als spuiersmond dienst doet. Een opvallende eigenaardigheid van twee dier spuiers is daarbij, dat deze vrouw om haar middel een reeks van bladervormige lapjes draagt, een soort van bladerschort dus. (Afb. 4).

Voor onze verdere beschouwingen is het noodig ons even reukenschap te geven van de wijze, waarop de twee bedoelde spuiers van het oorspronkelijke achttal van Belahan naar Modjokerto kunnen zijn gekomen. Ik geloof namelijk niet, dat dit rechtstreeks is geweest en veronderstel, dat zij eerst te Trawas hebben gestaan, de plaats dus, waar ook het Wişnubeeld heen gesleept is. In de eerste plaats is de aanwezigheid van deze spuiers in het museum te Modjokerto, dat voornamelijk is samengesteld uit vondsten, binnen het regentschap van dien naam gedaan, eenigszins eigenaardig; Belahan ligt namelijk in een ander, aangrenzend regentschap. Maar in de tweede plaats wil ik de aandacht vestigen op een passage in Van Hoëvell's reisbeschrijving, waar hij, zijn bezoek aan Trawas in 1847 beschrijvende en van de waterwerken van dien lusttuin sprekende, zegt: „In 't midden van een dier trappen — waarover vele „kleine watervallen neerstorten — heeft men een beeld geplaatst, „mede van elders afkomstig . . . 't Is eene vrouw in zittende houding, met een waterkruik in de hand” ²⁾. Gezien den bemosten toestand, waarin het beeld tengevolge van zijn plaatsing temidden van watervallen en beekjes moet hebben verkeerd, is de vergis-

¹⁾ *Oudheidkundig Verslag 1924*, blz. 142. Museum Modjokerto No. 44 en 57. DE HAAN spreekt eerst van vier, doch daarna van vijf spuiers; daar op zijn plattegrondteekening en aanzicht slechts vier zijn aangegeven is hier een vergissing in het spel. Persoonlijk ben ik van meening, dat No. 57 niet tot dit stel behoord heeft; steensoort en ornament wijken namelijk af. ²⁾ VAN HOËVELL, *Reis over Java enz.*, deel 2, blz. 105.

sing van een waterkruik in stede van een lotusknop zeer begrijpelijk. De kruikvormige knop wordt namelijk inderdaad min of meer als een kruik vast gehouden, waaruit het water stort.

Nu is er in het museum te Modjokerto nog een andere spuijer te vinden, welken een knielende figuur als versiering heeft ¹⁾ (Afb. 5).

Deze figuur heeft eveneens iets in de handen wat voor een kruik kan worden gehouden, doch het is een man. Volgens Verbeek zou dit stuk daarenboven van het gebergte drie paal ten Zuiden van de suikerfabriek Pohdjedjer afkomstig zijn, wat ons in het Poegeransche en aan den voet van het Andjasmoro-gebergte brengt, zeer ver van Belahan verwijderd dus. Toch geloof ik niet, dat wij aan deze opgave veel waarde moeten hechten; zij geldt voor een verzameling van niet minder dan 122 (volgens anderen 142) beelden, die in het bezit van den Luitenant der Chineezzen te Soerabaja waren. Dergelijke verzamelingen plegen van heinde en ver te worden bijeengebracht, ook al begint men natuurlijk in de onmiddellijke nabijheid. Daar ik daarenboven, zooals wij beneden zullen zien, om andere redenen een herkomst van Belahan vermoed en Knebel de mannenfiguur in zijn beschrijving voor een vrouwenfiguur heeft gehouden, wil ik de kans openlaten, dat dit stuk en niet een der bovengenoemde spuijers met knielende vrouwen door Van Hoëvell werd bedoeld. Maar, revenons à nos moutons.

De Haan zegt dan in zijn bovenbedoelde beschrijving van Belahan, dat de juiste plaats der acht spuijers niet kon worden bepaald, dat wil zeggen, dat hij niet kon uitmaken, in welke der aanwezige spuijergaten de voorhanden drie spuijers moesten worden herplaatst. En hij voegt daar de opmerking aan toe, dat het niet buitengesloten is, dat er onder de overige spuijers van een ander type geweest zijn ²⁾.

Als De Haan, die een uitstekend opmerker was en ruimschoots den tijd had de oudheid rustig te onderzoeken, zulk een opmerking maakt, dan is dat niet zonder reden. Ik vermoed, dat hij bedoelde, dat er inderdaad ook spuijers van een afwijkend type waren geweest. Waar wij nu met zekerheid weten, dat er te Belahan vroeger beeldenroof op grooten schaal is gepleegd gewor-

¹⁾ Museum Modjokerto no. 32. KNEBEL beschrijft het in *Oudheidk. Rapport 1907*, blz. 28, abusievelijk als een vrouw.

²⁾ *Oudheidk. Verslag 1924*, blz. 142.

den, is het gewenscht, dat wij onder de spuiers van de openbare en andere verzamelingen eens naar stukken zoeken, die te Belahan kunnen hebben gestaan.

De inventarissen dier verzamelingen vermelden geen enkel stuk van dien aard, doch dat zegt niets, daar zij vele stukken van onbekende herkomst herbergen en daaronder zich natuurlijk spuiers van Belahan kunnen bevinden. Wij dienen dus naar een bijzonderheid der spuiers te zoeken, welke ons bij het speuren kan helpen - op de wijze als Stutterheim de eigenaardige, wolkachtige, in de lucht zwevende sierstukken van den *sēngkalansteen* te Belahan tot richtsnoer koos. Ik geloof, dat zulk een leidraad ook hier aanwezig is en meen dezen gevonden te hebben in het bladerschort van de knielende spuiersbeelden.

Dr. Stutterheim onderschreef mijn meening, dat dit bladerschort geen stylistisch kenmerk behoeft te zijn, doch betrekking kan hebben op de voorstelling. Genoemde geleerde meent voorts, dat het kan hebben aangeduid, dat de afgebeelde persoon behoorde tot een wilden bergstam, dan wel dat zij een bepaalde ascese uitoefende. In India kende men namelijk stammen van boschbewoners, die zich in bladerschorten kleedden (*Parṇaçawara's*), terwijl de *çawarawrata* een gelofte (*wrata*) was, om als zulk een bergbewoner, in bladerschort gehuld, ascese te verrichten ¹⁾. Daarenboven, zoo deelt mijn zegsman nog mede, kent het Buddhisme een godin, *Parṇaçawarī* geheeten ²⁾, wat dus zeggen wil: de in bladeren gekleede bergbewoonster. Deze godin wordt in de Buddhistische iconographie met een bladerschort afgebeeld ³⁾.

Belahan, dat op grond van de vondsten door de verschillende onderzoekers in verband gebracht wordt met koning Erlangga, krijgt door deze mededeelingen een nieuwe schakel met dezen koning-kluizenaar, waarvan de Calcutta-steen getuigt, dat hij tijdens zijn vlucht een kleed van „boomschors” droeg ⁴⁾.

¹⁾ Zie o.m. STUTTERHEIM, *Rāma-legenden*, deel I, blz. 6, 164 en de noten 606, 610. ²⁾ Zie GRÜNWEDEL, *Mythologie des Buddhismus*, blz. 150.

³⁾ Ibidem, fig. 126. BHATTACHARYYA, *Buddhist Iconography*, Plates XXXIII d en XXXIV a.

⁴⁾ KERN, *Verspreide Geschriften*, VII, blz. 104 (vers 10) en blz. 108. De tekst spreekt van *walkaladhara*, hetgeen letterlijk beteekent „boomschors dragend”.

Het bladerschort is in de Hindoe-Javaansche kunst zóó zeldzaam, dat reeds het voorkomen daarvan aan een beeld de kans groot doet zijn, dat het stuk van Belahan afkomstig is.

Hetzelfde bladerschort nu heb ik aan niet minder dan drie beelden — alle spuiers — aangetroffen.

In de eerste plaats aan het boven reeds genoemde spuierbeeld van een knielenden man, die in zijn handen een vaasvormig voorwerp houdt, dat op een van snijwerk voorziene klapperdop lijkt. Deze man draagt inderdaad een schort van bladvormige lapjes. Verder vallen aan het beeld op de groote ronde oorversierselen, waaruit drie snoeren hangen en twee zware met steenen bezette polsringen, juweelen, waarmede ook de Garuda van Modjokerto getooid is.

Dat dit spuierbeeld eventueel via Trawas van Belahan afkomstig zou kunnen zijn, hebben wij boven reeds gezien ¹⁾. (Afb. 5.)

Het tweede stuk — eveneens een spuierbeeld — vormt een pendant met het derde en wel een zeer beroemd pendant. Het is namelijk naar de Parijsche koloniale tentoonstelling gezonden en daar nimmer meer van teruggekeerd — de brand in het Nederlandsche paviljoen heeft het geheel vernield. Het is, of liever, het was een staande man in een uiterst gracieuze houding, in zijn afhangende rechterhand een lotusknop houdende en met zijn gebogen linkerarm een potvormig voorwerp tegen het lichaam aandrukkend, dat als spuiersmond dienst deed. Ook hier treffen wij het bladerschort aan ²⁾ (Afb. 3).

Het derde stuk tenslotte, zooals gezegd het pendant van het voorgaande, ontquam aan dit noodlot doordat het te zeer geschonden was om naar Parijs te worden gestuurd. Het is een staande vrouw, die, kennelijk met eenige moeite, een dergelijk potvormig voorwerp torst. De voeten en het voetstuk ontbraken tot voor kort, doch zijn thans weer aangebracht. Ook hier het bladerschort ³⁾ (Afb. 1 en 2).

¹⁾ Het is Museum Modjokerto no. 32. Afgebeeld in *Oudheidk. Rapport 1911*, plaat 164.

²⁾ Zeer vaak afgebeeld. Het is Museum Batavia no. 308. *Catalogus GROENEVELDT*, blz. 106.

³⁾ Eveneens vaak afgebeeld. Museum Batavia no. 309. *Catalogus GROENEVELDT*, blz. 106.

Alvorens deze beide laatste stukken nader te bezien, eerst iets over de herkomst. De catalogus van het museum te Batavia, waarin beide stukken waren opgenomen, zegt dat zij van Modjokerto afkomstig zijn. Dat wil zeggen van het regentschap Modjokerto, hetwelk zeer groot is, terwijl Belahan daar uitdrukkelijk niet toe behoort of ooit behoort heeft.

Gelukkig is het aan Dr. Stutterheim gelukt onomstootelijk aan te toonen, dat zij — evenals de Wiṣṇu op Garuḍa van Belahan — te Trawas hebben gestaan ¹⁾. Een door hem aldaar aangetroffen los voetstuk met daarop aanwezige voeten wekte bij hem door de bewerking herinneringen op aan juist deze twee spuiersbeelden. Nader onderzoek toonde oogenblikkelijk aan, dat het vrouwenbeeld inderdaad op dat voetstuk paste — waarop het dan ook sindsdien weder is hersteld.

Bezien wij nu nog de stukken zelf en merken wij op de groote overeenkomst van den tooi en bewerking hunner haren met die van het te Belahan gevonden spuiersbeeld eener knielende vrouw en het pendant in het museum van Modjokerto; constateeren wij de overeenkomst in het materiaal (tufsteen) met den Wiṣṇu op Garuḍa en de genoemde spuiersbeelden; wijzen wij voorts op de overeenkomst der beide benedenarmbanden — glad en onversierd — met het tweetal overeenkomstige armbanden van zoowel de knielende spuiersfiguren als het Wiṣṇu-beeld, en tenslotte op de geheel gelijke bewerking van het voetstuk, dan geloof ik dat het voorkomen van een bladerschort aan al deze stukken meer dan een toevallige samenloop van omstandigheden is en dat de spuiersbeelden ook alle van Belahan afkomstig zijn.

Daarmede worden beide staande spuiersbeelden, kunstwerken van den eersten rang en hoogtepunten van de Hindoe-Javaansche kunst, van den lateren tijd van Majapahit (waar Krom hen wilde plaatsen ²⁾) naar dien van Erlangga overgebracht, in welken tijd Stutterheim hen, blijkens hun plaatsing in zijn bekende plaatwerk,

¹⁾ Zie *Oudheidkundig Verslag 1939*, blz. 16 vlg.

²⁾ KROM plaatst in zijn *Inleiding tot de Hindoe-Javaansche kunst*, 2e druk, deel II, blz. 405 vlg. de kunstrichting, waartoe zij volgens hem behooren, in de 15e eeuw.

beter thuis achte ¹⁾). Een verschil dus van niet minder dan drie en een halve eeuw.

Ik eindig met de hoop uit te spreken, dat het den Oudheidkundigen Dienst, niettegenstaande de zorgwekkende tijden, gegeven moge zijn spoedig de hand aan het werk te slaan bij de oudheden van Belahan. Niet alleen is dit met het oog op de snelle achteruitgang dier baksteen-oudheden noodzakelijk, doch ook voorspel ik een rijke oogst aan gegevens en kunstwerken.

¹⁾ Zie STUTTERHEIM, *Cultuurgeschiedenis van Java in beeld*, fig. 80 en 81.

1. Spuierbeeld, Museum Batavia 309, herplaatst op het te Trawas teruggevonden voetstuk. Van Belahan ?

2. Spuierbeeld van afb. 1, doch van de voorzijde gezien.

3. Spuierbeeld, Mus. Bat. 308, te Parijs verloren gegaan.

4. Spuierbeeld, Museum Modjokerto 44. Van Belahan.

5. Spuierbeeld, Museum Modjokerto 32. Van Belahan?

6. Spuierbeeld, Museum Modjokerto 405. Van Belahan.

De vlucht van Amangkoerat Tegalwangi

(2—13 Juli 1677)

door

Dr. H. J. de GRAAF.

Inleiding.

De val van de Kraton Plered is een zeer verwarde en duistere historie, met veel tegenstrijdige berichten, die hun invloed op latere gebeurtenissen en aanspraken niet misten. ¹⁾

De huidige voorstelling, die men daaromtrent heeft, berust bijna uitsluitend op de door De Jonge in zijn 7e deel gepubliceerde documenten, en hoe belangrijk deze ook mogen zijn, thans beschikken wij over meerdere. Reeds het jaar na de publicatie van De Jonge's 7e deel verscheen de 1ste druk van de Babad Tanah Djawi, waarvan echter, gelijk trouwens van bijna alle Javaanse bronnen, nauwelijks voor dit tijdperk enig gebruik is gemaakt. Dertig jaar later, in 1904, zag het betreffende Dagregister 1677 het licht. ¹⁾ Bovendien hebben we nog Valentijn, die overigens juist over deze gebeurtenissen vrij sober en verward is.

Toch zullen wij bij het onderzoek naar de gebeurtenissen, die tijdens en kort na de val van de Kraton hebben plaats gehad, ons vooral moeten bedienen van de door De Jonge gepubliceerde documenten, in de eerste plaats van de tamelijk uitvoerige : „Nader

---

¹⁾ Geraadpleegde bronnen: J. K. J. DE JONGE, *De Opkomst van het Nederl. Gezag in Oost-Indië*, dl. VII (afkorting: d. J.); *Babad Tanah Djawi in Proza...* Uitgeg. door J. J. MEINSMA. 1e stuk, 3e druk, (afkorting: B. T. D.); FRANÇ. VALENTIJN, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, 2e uitg. dl. III. (afkorting: Val.); *Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia ... Anno 1677*, (afkorting D.); T. S. RAFFLES, *The History of Java*. 2d. Ed. Vol. II.

verclaringe door den Sousouhounan selfs, oock door den mont van den vertrouwelingh Aria Mandaraka, op de instantie van den admiraal Cornelis Speelman op den 19en en 20sten September (1677) opgegeven aen sijn E. maleijtsen schrijver Bagys (= Bagoes) Alim, beraackende het gepasseerde in de rebellie van Troenadjaja, Radeen Cadjoran e.a., 't verlies van den Mattaram en den presenten staat van de respective Princen". Het oorspronkelijke stuk was in het Maleis, doch daaruit op last van Speelman door de kooplieden Everard van der Schuer, opperhoofd te Japara, en Joan de Harde, vertaald.

Hoewel afkomstig van een belanghebbende, dient dit document als leidraad gebezigd te worden wegens zijn uitvoerigheid, zijn volledigheid en zijn ouderdom: slechts ruim twee maanden na de betreffende gebeurtenissen werd het opgesteld.

Dan hebben we nog een verslag van den Semarangsen *oemboel* Astrajoeda, volgens Speelman „een oud en ervaren man en . . . al van lange by de Compe. bekend" (*D.* 17-9-77, p. 300). Zijn vader had het *oemboel*-ambt reeds in Semarang bekleed, maar tijdens de opstand van Troenadjaja had hij, gelijk zo velen, de zijde der opstandelingen moeten kiezen. Zo had hij de verovering van Mataram persoonlijk bijgewoond en daarna was hem, waarschijnlijk wegens zijn relaties in Semarang, opgedragen zich van die stad opnieuw meester te maken. Dit was hem vrij spoedig gelukt en van *oemboel* was hij thans tot gouverneur van Semarang opgeklommen. Echter, toen eind Aug. 1677 de vloot van admiraal Speelman op de rede verscheen, boog hij dadelijk het hoofd, kwam zijn opwachting maken „onder overgifte van zijn geweer" (= kris).

Dit verslag, ook zeer oud en volledig opgenomen in Speelman's brief van 3 Sept. 1677 (*d. J.* VII, p. 136-44) en in uittreksel in het reeds aangehaalde Dagregister, is inderdaad waardevol en onpartijdig, daar niet ingezien kan worden, waarom hij de ene partij mooier zou willen voorstellen dan de andere. Slechts zijn eigen rol blijft enigszins in het duister.

Ook later bewees Astrajoeda Speelman nog een gewichtige dienst door zijn deskundige beschrijving van het bestuur van Semarang (*d. J.* VII, p. 199-205). De overige bronnen behoeven geen speciale vermelding.

De data.

Alvorens het verloop der gebeurtenissen te bespreken een enkel woord over de datering. Ons punt van uitgang is daarbij het tijdstip van de val van de Kraton. Het meest positieve gegeven daarover verschaft de mededeling van den Japaarsen gouverneur Wangsadipa, die ons twee data verstrekt: één voor de vlucht van den ouden Soenan uit de Kraton „Vrydag den eersten dag van de maandt Joumadilawal (d. i. 2 July)”, een ander voor diens dood in Wanajasa „op den 12en dag van de maandt Joumadilawal op Sondagh”.

De eerste datum is volkomen in orde, de tweede niet, want de 12e Djoemadilawal valt op een Dinsdag, 13 Juli, zodat wij reden zouden hebben aan die 13e Juli te twifelen, indien wij geen contrôle hadden in het vrij uitvoerig dagverhaal van Tegalwangi's vlucht uit de Kraton. Telkens wordt daarin nl. het overnachten vermeld, met één uitzondering, waarop wij terugkomen. Tussen 2 en 13 Juli zouden wij dus 11 overnachtingen moeten aantreffen en die zullen wij ook inderdaad vinden (*d. J.* VII, p. 151-52).

Er is nog een ander middel om het vertrek des Soenans op 2 Juli 1677 vast te stellen. De naar den vijand overgelopen Semarangsen *oemboel* Astrajoeda vertelde later aan Speelman, dat de ineensstorting der Mataramse macht plaats had „een of twee dagen vóór of na den laetsten Juny, d.i. dus tussen 28 Juni en 2 Juli 1677. Des Soenans vlucht zou dan drie dagen later hebben plaats gehad, dus tussen 1 en 5 Juli. De 2e Juli valt daar dus binnen. Dat wij aan deze datum de voorkeur moeten geven, toont het volgende aan.

De reeds vermelde Astrajoeda verhaalt ook, dat hij na de vlucht van den Soenan nog vijf dagen in Mataram verbleef en toen order kreeg om naar Semarang terug te keren. Dat zou dus op de 7e Juli zijn. Over zijn verder wedervaren in Semarang zwijgt hij maar liever en terecht; uit het Dagregister blijkt, dat hij daar met enige duizenden manschappen den aanhanger van den Soenan, Kentol Najamenggala, zoon van den Japaarsen gouverneur Wangsadipa, en diens 300 man uit verdreven heeft (*D.* 18-7-77, p. 288). Daarbij was zelfs een Engelse assistent doodgeslagen en de Deense maar net ontsnapt. Rekent men voor de opmars naar Semarang, de verovering dier stad, welke blijkbaar nog al onstuimig in zijn

werk moet gegaan zijn, en het overbrengen der tijding naar Japara minstens een week, dan komt men op 14 Juli, juist de dag, waarop het opperhoofd Everard van der Schuyr zijn brief over dit geval aan de Hoge Regering wegzond. De datum van 2 Juli voor de vlucht van den Soenan wint daardoor zeer aan waarschijnlijkheid.

De datum van de val van de Kraton volgens de Babad.

De Babad-overlevering stelt de val van de Kraton op *Malem Akad* 18 *Sapar* 1600, hetgeen 22 April 1677 is.

Dit is geen klein verschil en men zou kunnen menen, dat slordige overlevering aan deze fout schuldige is. Doch nu is het merkwaardige, dat deze „fout” reeds spoedig na de tragische gebeurtenissen gemaakt is, en wel in het jaar 1679.

Uit een Soerabajase brief van 25 April 1679 (*D.* 7-5-79, p. 170) vernemen wij n.l., dat toen men den Soenan voorstelde op het eind van April met het leger op te trekken, hij „weder een andere uytvlugt (had) gesoght en de Heer Mayoor (Poleman) laten versoeken, dat Zyn E. dogh geliefde te waghten tot de weder aenstaende nieuwe maan, als zynde tegenwoordigh geen geluckigen tyt en nu even twee jaaren verleden, dat den Mataram door Troena Jaja was gespolieert en hoeseer dese belachelycken uytvlucht sigh selven schaemde . . . .”

Een abuis kan het niet wezen. Er moet een reden voor wezen, waarom men reeds in 1679 blijkbaar de huidige Babad-traditie volgde en de val van de Kraton in April 1677 stelde. Wij kennen die reden evenwel niet. Wellicht heeft men een bepaalde gebeurtenis als het begin van Mataram's val aangenomen, bv. het begin van de opmars der vijandelijke legers.

Taktiek der aanvallers.

In twee kolonnes waren de troepen van Troenadjaja sedert April 1677 tegen de Kraton van Plered in opmars. Het Noordelijke leger stond onder kommando van Ad. Wiramenggala, de Zuidelijken waren onder leiding van Mangkoejoeda.

Het duurde ruim twee maanden, voordat de beide legergroepen de Mataramse Kraton in het zicht kregen en deze langzame

opmars hield nauw verband met de strijdwijze. Ongetwijfeld is er ook met de wapenen gevochten, doch daarnaast werden propaganda en overreding gebruikt om het leger van den Soenan te verzwakken. Terwijl diens aanvoerders spraken van een heldhaftige verdediging van de voorvaderlijke Kraton, stelt de gewezen oemboel uit Semarang, Astrajoeda, tijdelijk bevelhebber bij de opstandelingen, het enigszins anders voor. Na de slag bij Gogodog (13 Oct. 1676) tegen de met Troenadjaja verbonden Makassaren, was er in Mataram bijna geen regering meer geweest, het oude gezag had opgehouden te bestaan en de kleine man was doodsbenauwd voor de Makassaren en Madoerezen geweest (*d. J.* VII, p. 137).

Nu was de bodem geschikt om door intimidatie en zachte drang de ene streek na de andere te winnen, den enen grote voor, den anderen na over te halen tot de partij der rebellen, welke steeds meer in getal en macht aangroeide. Zelfs toen men voor de poorten van de Kraton verscheen, gingen de aanvallers nog niet dadelijk tot het offensief over, doch bleven er „wel by en omtrent . . . . hengelen, sonder die met vigeur te derven attacqueren, tot soo lange sy van binnen genoegzaam verseeckert wierden, dat sy voor niemant veel behoefden te vreesen”.

Deze mededeling van den Semarangsen Oemboel wordt gedeeltelijk bevestigd door die van Amangkoerat II zelve, die verhaalt, hoe „de legers tegen den anderen aldaar gecampeert leggen den tyt van 15 dagen” bij Telagawana.

Het verraad.

De val van de Kraton werd dan ook door Amangkoerat II toegeschreven aan de afval van een zo belangrijk hoofd als de jonge Pg. Poerbaja, de lafheid der Matarammers en het uitblijven van Nederlandse hulp (*d. J.* VII, p. 131). (Over het „gruwzaam en trouweloos verraad van den jongen Pourbaya”, zie *d. J.* VII, p. 130).

Bij de naam van Poerbaja moeten nog die van Sampang en Tjirebon gevoegd worden (*d. J.* VII, p. 138). De laatsten zijn de zonen van Girilaja, die sedert huns vaders dood in 1662 in een soort van eervolle gevangenschap in Mataram moesten blijven. De pangeran van Sampang is de bekende Tjakraningrat II, oom van Troenadjaja, die op het laatste ogenblik de partij van zijn neef koos. Ter beloning van hun verraad werden hun dalems bij

de grote brand van de hofstad gespaard, doch zij zelve werden met de buit naar Kediri, Troenadjaja's hoofdkwartier, gevoerd.

Nu begon het ook de koninklijke prinszen aan de nodige standvastigheid te ontbreken, en zij weken van de hun toevertrouwde posten. Doch, wie ging er het eerst op de loop? Hierover zijn de berichten, naarmate ze van de een of de andere groep afkomstig zijn, met elkander in strijd.

Laatste gevechten voor Mataram.

Begin Mei schijnt de Soenan het opperbevel in handen te hebben gelegd van zijn zoon Martasana, dezelfde, die omstreeks twee maanden eerder enige successen op de Madoerezen had behaald en daardoor Semarang had kunnen heroveren. Hij leed, volgens het verslag van zijn broeder, een dubbele nederlaag, eerst tegen Mangkoejoeda bij Biroe (Banjoe Biroe?), daarna tegen Wiramenggala bij de poort Pingit (*d. J.* VII, p. 150). De tijd leert ons het verwarde bericht dd. 17 Mei uit Japara (*D.* 23-5-77, p. 147), waarin Martasana een succes op Troenadjaja's troepen zou hebben behaald; evenwel, dezen moesten toch tot de aanval op de Kraton overgaan, want de rebel meende het wel alleen tegen Speelman in Soerabaja te kunnen uithouden. Dat moet dus vóór 13 Mei, Troenadjaja's nederlaag aldaar, hebben plaats gevonden. Martasana was dus gedurende de eerste helft van Mei in actie.

Na zijn mislukking vlood Martasana met vrouw en kinderen terug naar Djenar in Bagelen.

Daarop had een zevendaagse slag plaats bij Pingit (van 5 tot 12 Juni 1677), waarbij de Matarammers trachtten de vereniging der beide vijandelijke kolonnes te verhinderen, zonder succes evenwel. De drie koningszonen keerden op bevel des Soenans naar Mataram terug, het leger in hopeloze toestand achterlatende. Hierbij gingen zes stukken geschut verloren.

Vervolgens verenigden Mangkoejoeda en Wiramenggala zich bij Telagawana, waartegen de drie koningszonen opnieuw uitrukten en een benteng opwierpen. Zij bepaalden zich dus tot het defensief. Na een bloedige onbesliste botsing bleven de wapens 15 dagen rusten (13-28 Juni 1677), die het moreel van de troep geen goed schijnen gedaan te hebben, althans, nadat de vijand versterking had ontvangen, volgde de ineenstorting van het bevestigde front.

Poeger Soesoehoenan Ingalaga.

Het is zeer waarschijnlijk, dat bij Telagawana Pg. Poeger de generalissimus is geweest, tenminste de Semarangse oemboel Astrajoeda vermeldt het met grote stelligheid (*d. J. VII, p. 138*).

Hij schrijft nl., dat „eyndelinge de Pangeran Pouger 't hoogste gesagh onder den titel van Sousouhounan Ingalaga, over het gansche werck en het volck, dat noch in wapenen . . . aen den toegang van Talaga Wana geposteed lagh, wierde opgedragen, hebbende wel by sich tot adsistentie de Pangerans Depatty en Singasary, maar sonder eenig bewind en alleen om hem soo wel als alle de andere te gehoorsaemen” (*d. J. VII, p. 138*).

Dit zou dus beteekenen, dat feitelijk Poeger reeds tot opperbevelhebber en troonsopvolger benoemd was, wat later, toen de oudste zoon met zijn pretenties te voorschijn trad, tot allerlei ontwikkelingen en moeilijkheden aanleiding kon geven. Van deze aanspraken van Poeger vinden wij de nagalm in een vreemd bericht bij Valentijn (III, p. 370), waarin vermeld wordt, dat Poeger, „uitgenomen zeker oud man, langer dan een van de andere prinsen in (Mataram) bleef”, waarmede hij de prijs won, door zijn vader aan hem, die daar het langste stand hield, uitgelooft, te weten: de opvolging in het rijk. Dit verhaal lijkt vrij laat na de gebeurtenis door Valentijn te zijn opgevangen. Positiever klinkt het bericht van Poeger zelve afkomstig, waarin hij zegt, „dat hy al by 't leven van den vader vóór 't verlies van de Mataram tot successeur . . . verklaart was” (*d. J. VII, 192*). Reeds in October 1677 noemde hij zich in brieven aan de Compagnie: Soesoehoenan Senapati Ingalaga (*d. J. VII. p. 179, 192*).

De aftocht der Prinsen.

Doch, aan Poeger moge ook al de Soenanswaardigheid toegezegd zijn, hij schijnt de nieuwe rang niet waardig te zijn gebleken en daardoor zijn aanspraken minstens geschokt te hebben. Immers, de reeds meermalen aangehaalde oemboel Astrajoeda verzekert ons, dat Poeger zijn post bij Telagawana „sonder noemenswaardige resistentie” zou verlaten hebben, hetgeen door het bericht van Amangkoerat II bevestigd wordt: De vijand kreeg versterking, waarop „de Pangerans Pougat en Singasarie met haar volcq Depatty (Pg. Adipati Anom) verlaten en haar naar binnen (in de

Kraton) hebben geretireert, verblyvende Pangeran Depatty (Anom) maar alleen te velde”.

Poeger begaf zich met zijn broeder Singasari naar Djagabaja, niet ver van Djenar, waar reeds zijn broeder Martasana een toevlucht had gezocht. Het is daarom begrijpelijk, dat men alle drie soms in Djagabaja localiseert, o. a. Speelman in zijn Soerabajase brief van 1 Aug. 1677 (*D.* 9—8—77, p. 261). Ook de oemboel Astrajoeda ziet hen bij een en wel in Bagelen (*d. J.* VII, p. 139), doch erg nauw schijnt de samenwerking niet geweest te zijn.

Toen de volgende dag de verlaten kroonprins van alle zijden bestormd en aangetast werd, zou hij mede de wijk naar Mataram hebben genomen.

De vijand was hem zelfs tot in de stad gevolgd, waarop hij zich met vrouw en kinderen, net zoals zijn broeders Poeger en Singasari dat al gedaan hadden, op de vlucht begaf en wel westwaarts. Wij zullen hem later in Nampoadadi aantreffen.

Zo zaten dus Poeger en Singasari in Djagabaja, Martasana in Djenar en de kroonprins helemaal in Nampoadadi. De Soenan was nog in de Kraton. Nadat hij door al zijn zonen in de steek was gelaten, bleef hij nog drie dagen in de binnenste Dalem volharden. Deze mededeling hebben wij van zijn zoon Pg. Adipati Anom en daar zij voor den betrokkene nu niet bepaald vleiend is, moet dit een reden te meer zijn om er geloof aan te hechten. Bovendien wordt dit driedaags verblijf in de bedreigde Kraton ook vermeld door Astrajoeda (*d. J.* VII, p. 138).

De uiteindelijke aftocht van den Soenan geschiedde vrij rustig, en hij vlood ook niet direct in Westelijke richting, doch begaf zich eerst naar de begraafplaats zijns vaders, *Imagiri*.

Als reden voor deze vlucht geeft Astrajoeda op, dat de Soenan „sich niet langer meer dervende vertrouwen”, de aftocht blies, evenwel „sonder door yemand gemoeyd te worden” (*d. J.* VII, p. 138). Dus: geen „sauve qui peut”.

Wat de Soenan meenam en achterliet.

Behalve door enige familieleden werd de grijze Soenan begeleid door een zestal bij name door Pg. Adipati Anom genoemde groten, maar niet door een aanzienlijk gewapend Kratongeleide. De duizend man, die hem later volgden, waren uit *Imagiri* afkomstig (*d. J.* VII, p. 151).

Van de familieleden worden twee zonen genoemd: Rd. Tapa en Rd. A. Panoelar en twee vrouwen.

Twee jongere dochters, nog ongehuwd, raakten in het ongerede. Raffles en de Babad noemen Keleting Woengoe en Keleting Koening (*B. T. D.*, II, p. 18), waarvan de eerste door Troenadjaja zelve getrouwd werd, de andere voor zijn broeder bestemd was.

In de Hollandse bronnen worden genoemd: Radeen Tompa (of Tampa) door „Troenadjaja ten wyve genomen” (*d. J.* VII, p. 192) en later in Kediri aangetroffen (*d. J.* VII, p. 246) en Radeen Callatien Woulong, die onderweg enige uren van Kediri zou overleden zijn. Men hoort ook niets meer van haar. Een nadere identificatie is bezwaarlijk.

Van de tilbare have werden de poesaka's zoveel mogelijk medegenomen. Het heilige kanon Njai Setomi was te zwaar voor de vlucht (*d. J.* VII, p. 154), het bleef achter en Troenadjaja liet het naar Kediri slepen, waar het later werd aangetroffen. De Babad laat het zelfs naar Soerabaja vervoeren en door Anggawangsa-Djanggrana heroveren. De andere 48 stukken geschut liet Troenadjaja rustig in de Mataram. Ook is misschien wel de gamelan Monggang naar Kediri meegegaan, aangezien daar een aantal geroofde „gommen” waren. Doch omdat er in 1680 ook in de Kraton gongen werden getroffen, ligt het vermoeden voor de hand, dat Troenadjaja alleen de gamelan, die poesaka was, heeft medegenomen. Voor de overige interesseerde hij zich blijkbaar even weinig, als voor de 400 oude wijven, die naderhand nog in de Kraton werden aangetroffen (*d. J.* VII, p. 310).

Ook de rijksschat groot 350.000 rijksdaalders (190.000 gemunt in 2 kisten en 60 kati ongemunt; *d. J.* VII, p. 291) viel in handen der overwinnaars, tegelijk met de rijkskroon van Madjapahit, die de Hollanders later, naar Europese gewoonte, als het allervoornaamste der rijksregaliën beschouwden. Het feit, dat de Soenan dit toch licht tilbare ding in de steek liet, maar de poesaka's medenam, doet de vraag rijzen, of het werkelijk die hoge waardering verdiende. Vermeed de Soenan soms veel goud of zilver bij zich te steken, ten einde de begeerte der eventuele achtervolgers niet op te wekken? Het Babad-verhaal over de roofzucht der bewoners van Karanganyar zou hierop kunnen wijzen. Het plunderen der schatten zou de vijand bezig houden en in de achtervolging belemmeren.

De olifant.

Niet in handen der veroveraars viel ook de Kraton-olifant. Dit is een zeer belangrijk dier, haast een teken van vorstenmacht. Soeltan Agoeng had vol trots de olifanten van den Toebansen vorst naar zijn Kraton gesleept.

In Bantam wordt een olifant naar een pretendent gezonden, opdat deze zich dadelijk tot koning zal laten uitroepen (*Pararaton*, 2e dr., p. 133). Bij geen der Vorstenlandse Kratons ontbreekt de dikheid; in de Solose is hij zelfs tot het omvangrijk middelpunt van een volledige diertuin geworden.

Raffles, evenals de Babad, tekent een traditie aan, dat de Soenan op de olifant nog gereden heeft (*History of Java*, 2d Ed. II, p. 180), maar later bleek Poeger hem „in syn geweld” te hebben (*d. J. VII*, p. 153), wat nog lang de afgunst van zijn ouderen broeder opwekte. Volgens de Babad zou hij hem zo maar aan de kant van de weg gevonden hebben, waar zijn vader hem had achtergelaten (*B. T. D.*, I, p. 319). Valentijn verhaalt, dat de Soenan tenslotte in een draagstoel vervoerd werd (*III*, p. 370). Waarom de olifant toen niet medegegaan was, blijft raadselachtig. Het bezit van het beest schonk toch een zeker vorstelijk aanzien. Wij komen op dit gewichtige punt terug.

Tegalwangi's boodschap aan Speelman.

Juist op de dag, dat de Soenan zijn Kraton verliet, dus op de 2e Juli, kreeg het opperhoofd der Compagnie te Japara, Verschuyr, van den regent aldaar Wangsadipa inzage van een brief, door of uit naam van den Soenan geschreven, „met bekendmaking van 't verlies des Matarams, en dat hy (de Soenan) in persoon tot omtrent Tegal genadert was, om de graven zijner voorouderen te bezoeken en voorts versoekende met een Comps. schip op Japara overgehaelt te werden, om met de heer admirael (Speelman) selfs over gewigtige zaeken te spreken . . .” (*D. 9-7-77*, p. 217).

In deze mededeling zitten enige moeilijkheden. Wangsadipa beweerde later zelf, op gezag van zijn jongen meester Amangkoerat II, dat de Kraton pas gevallen was op Vrijdag 1 Djoemadilawal (2 Juli 1677) en nu zou hij juist toen een brief hebben ontvangen, waarin gemeld werd, dat de val van de Kraton (toch minstens 3

dagen eerder) had plaats gehad. Ja, de Soenan zou zich reeds in de buurt van Tegal hebben bevonden.

Deze mededeling kan daarom niet geheel juist zijn, evenmin als het plan om de voorouderlijke graven in Tegal te bezoeken, aangezien deze daar niet voorkomen, maar te Imagiri en Kota Gedé.

Aangezien de datum van 2 Juli voor de vlucht vast staat, moet de brief nog in de Kraton geschreven zijn.

Verschuyr, die waarschijnlijk geen Javaans verstond en het nog minder kon lezen, kan de zaak verkeerd begrepen hebben. Wat de Soenan van plan was te doen, zal hij als reeds volbracht beschouwd hebben.

De brief heeft dan des Soenans voornemen bevat om de Kraton te verlaten, het graf van zijn vader (te Imagiri) te bezoeken, daarna naar Tegal te trekken, vanwaar hij per Compagnies vaarttuig naar Japara hoopte over te komen, teneinde met den Admiraal Speelman van gedachten te wisselen over het herstel van zijn gezag.

Dit programma is geheel ten uitvoer gebracht, zo niet door den ouden Soenan, dan wel door zijn opvolger.

Deze brief uit de vege Kraton geschreven, bewijst dus vooreerst, dat de Soenan of zijn kring zelfs in de uiterste nood, nog niet alle hoop en fierheid hadden verloren. Er kwamen blijkbaar geen klachten of noodkreten in voor, zoals wij in latere epistels van Amangkoerat II zullen ontmoeten. Dat hij den Admiraal midden uit zijn werk in Soerabaja haalt, schijnt den Vorst niet te deren. Ten tweede bewijst het duidelijk, dat de reis van den grijzen Soenan naar het Westen geen ander doel had, dan hulp bij de Hollanders te zoeken. De vlucht geschiedde niet in wanorde, maar volgens een wel overwogen plan. Van een nachtelijke paniek, gelijk de Babad vermeldt, is niets bekend. Dat hij de lange omweg over Tegal koos hangt samen met de bezetting van alle andere wegen. Wij zien hem ook dicht langs de Zuidkust van Java trekken.

Het Japaarse opperhoofd had geen Compagnies schip beschikbaar, en zond daarom den boekhouder Cristoffel Outers met 12 soldaten in een Djambische jonk, „om dien ouden Conincq uyt den naem van de Compe. en d'heer admirael te complimenteren; sulcx nu Japara in korte dagen de hoofdstadt des ryckx scheen te sullen werden.” Het antwoord is even hoofs als het verzoek.

Outers meende dus den ouden Amangkoerat in Tegal te zullen aantreffen, doch ontmoette er den jongen. Hoe lang men nog van het afsterven van Tegalwangi onkundig was, bewijst wel, dat de gouverneur Wangsadipa op 14 Juli zijn ouden meester in Japara verwachtte en daarvoor alles in gereedheid bracht. (*D.* 18-7-77, p. 228).

Opvallend is, dat de oude Soenan met geen woord over zijn zonen schijnt geschreven te hebben, wat met het bericht, dat hij toen reeds van hen allen verlaten was, overeenstemt.

De tocht naar Tegal.

Vanuit de verloren Kraton begaf de Soenan zich naar zijns vaders graf te Imagiri en volgde verder de volgende weg:

Djagabaja	aankomst 3 Juli
Rawa	4 Juli
Botjor	5 Juli
Petanahan	6 Juli
Nampoedadi	7 Juli
Poetjang, Ambanan, Petarangan, Banjoemas	8 Juli

Hier volgde een rustpauze tot 11 Juli; daarna:

Ngadji Barang	12 Juli
Wanajasa	13 Juli
Tegalwangi	15 Juli

De Babad Tanah Djawi noemt de volgende plaatsen: Imagiri, Rawa, Oeroetsewoe, Karanganyar, Banjoemas, Adjibarang, Tegal-aroem.

Raadplegen van de kaart geeft de overtuiging, dat beide routes kloppen. Thans enige bijzonderheden over deze sombere tocht.

De Soenan te Imagiri.

Het is zeker, dat de Soenan een nacht te Imagiri heeft doorgebracht. Wanneer men de kaart raadpleegt, en de etappen afmeet, die de grijze Vorst dagelijks aflegde, merkt men, dat de afstand Plered-Imagiri-Djagabaja te groot is om in één dagmars te worden afgelegd, daar de overige etappen alle kleiner zijn.

Men moet dus een nachtrust tussen Plered en Djagabaja inschakelen en geen plaats is daarvoor geschikter dan Imagiri, want daar zullen wel pasanggrahan's gestaan hebben.

Bovendien zal de Soenan er bijzonder belang bij gehad hebben juist de nacht in Imagiri te zijn, immers, zijn bezoek gold zijn overleden vader en doden plegen 's nachts te ontvangen. Hij heeft daarom wellicht die nacht niet op de gewone wijze doorgebracht, zodat hij in het verslag niet als nachtrust voorkomt. Men kan zijn nachtelijk bezoek vergelijken met dat van den Soeltan Padjang aan Soenan Bajat, dat van Pg. Pekik aan den gestorven Soeltan Padjang, gedurende welke nachten zij een aanwijzing over hun toekomst krijgen, gunstig of ongunstig.

Dat Amangkoerat II over dit nachtverblijf in zijn officieel verslag niet uitweidt, is begrijpelijk. Hij wist, dat het schrijven onder de ogen der Hollanders zou komen en het ligt voor de hand, dat hij de vreemdelingen zulke intieme, trouwens voor hen onbegrijpelijke zaken, liever niet aan de neus hing. Het is dus zeer aanneemelijk, dat de Soenan, op 2 Juli uit de Kraton vertrokken, de nacht van 2 op 3 bij zijns vaders graf doorbracht en eerst in de avond van de 3e in Djagabaja arriveerde.

Het afscheid van Imagiri moet den ouden Soenan zwaar zijn gevallen; hij verliet er niet slechts het graf zijns vaders, waarbij hij vergeefs hulp en raad had verzocht, maar ook moest hij een zijner vrouwen met zijn 12-jarigen zoon „Radeen Goude” achterlaten. Het kind was zo ziek, dat het niet verder mee kon (*d. J. VII*, p. 191). Enige tijd later is het overleden. De moeder zou daarna door Rd. Kadjoran „ten wyve genomen” zijn, meldt Speelman.

Onwillekeurig gaan de gedachten terug naar het begin der regering van Tegalwangi, toen deze door zijn moeder met list naar hetzelfde graf gelokt werd, om zich met zijn oom, Pg. Poerbaja, te verzoenen. Ongetwijfeld speelde de hoogte van Imagiri toen reeds een belangrijke rol in het geestesleven van het Mataramse hof. Men leze hierover van Goens na.

Tegalwangi's zonen.

In Djagabaja aangekomen, trachtte de oude Vorst zich bij zijn zonen Singasari en Poeger aan te sluiten. Gelijk wij zagen, zijn die er inderdaad met hun volk geweest, maar volgens de berichten, afkomstig van hun broeder Amangkoerat II, zou de ontvangst te wensen hebben overgelaten. Zij „bestonden (hem) aff te vraagen, werwaarts hy hem (= zich) belieffde heen te begeven”. Blijkbaar

zagen zij hem dus liever gaan dan komen. 's Vorsten antwoord luidde: „Ick wil den Pangeran Depatty Anum maar volgen” (*d. J. VII, p. 151*).

Toen de Vorst eindelijk in Nampoedadi zijn oudsten zoon ontmoette, was diens eerste verwonderde vraag: „Waar is Pougar en Singasarie?”, waarop de grijsaard verontwaardigd antwoordde: „Wat moog je daarnaar vragen; indien zy haar vader wilden kennen, zoude zy hem dan niet naar volgen? Maar ghy alleen zyt myn soon.”

De beide broeders wilden dus hun vader niet kennen en daarom evenmin volgen. Alleen Pg. Adipati Anom blonk uit door grote liefde voor zijn vader, die deze dan ook terecht beantwoordde met het overreiken der poesaka's. Aldus het verslag van Amangkoerat II zelve, waarin duidelijk de bedoeling doorstraalt, zich zelve als den lievelingszoon voor te stellen en zijn beide broeders als ontaarde en liefdeloze kinderen te doodverven.

Zijn er enige feiten, die deze voorstelling ondersteunen?

Het dichtst er bij staat het verhaal van Raffles (II, p. 180). De Soenan hield stil te „Kajinar”, waar hij de vijanden wilde afwachten. Dezen kwamen echter in zulk een groot getal opdringen, dat hij zijn familie in die plaats achterliet en slechts vergezeld door zijn zoon Pg. Adipati Anom verder trok naar Pasiraman, waar hij stierf.

De oorzaak der scheiding van Poeger c. s. zou dus de vrees van den ouden Soenan zijn geweest, waartegen de vastberadenheid van Poeger scherp moest afsteken. In deze overlevering is ten minste bewaard, dat het afscheid reeds in Bagelen plaats vond. Onjuist is de gemeenschappelijke vlucht der hele familie uit de Kraton. Ook ontbreekt enige bijzondere onderscheiding van Poeger door zijn vader, waarvan de Babad Tanah Djawi gewaagt (I, 315/16). De gezamenlijke vlucht wordt daarin zelfs tot in Banjoemas voortgezet en slechts op bevel van den Soenan zelve scheiden Poeger en Singasari van hun geliefden vader. Zowel Poegers geleide als zijn aanhankelijkheid worden hier overdreven voorgesteld, wat het vertrouwen in de voorstelling niet versterkt.

Bovendien, hoe komt Poeger aan de rijksolifant? Het Babad-verhaal dienaangaande ziet er verdacht uit. Hoe zou men zo'n voortreffelijk rijdier, dat den bezitter vorsteljk aanzien schonk, zo

maar in de steek laten? De verleiding is groot Poeger er van te verdenken door minder oirbare practijken het dier te hebben verkregen, ter voorziening van het gebrek aan degelijke poesaka's. Zijn oudere broeder ergert zich ook flink over Poeger's bezit van de dikhuid.

Tegalwangi's ziekte en dood.

Op de lange tocht is de oude Soenan ziek geworden en ten slotte gestorven. De plaats, waar de ziekte uitbrak, wordt zelfs door zijn zoon verschillend opgegeven, wat ons niet hoeft te verwonderen, daar ziekte en gezondheid in de grond betrekkelijke zaken zijn.

Zo vermeldt Amangkoerat II: na het oversteken van de Praga (*d.J. VII, p. 131*), kort voor Nampoedadi (*d.J. VII, p. 192*) en te Ambanan (*d.J. VII, p. 151*). Over de aard van het lijden vinden wij slechts vermeld, dat de patiënt eten noch slapen kon (*d.J. VII, p. 133*), wat op een hevige zielesmart in verband met de liefdeloosheid zijner zonen zou kunnen wijzen. In Banjoemas moest drie dagen worden gerust. De Vorst bezweek ten slotte in Wanajasa, waar alle bronnen het over eens zijn (Valentijn III, p. 330; *d.J. VII, p. 133, 151*; *D. 28-7-77*), behalve de Babad, die hem in Ngadjibarang laat verscheiden, wat echter weinig scheelt.

's Vorsten ziekte en naderend einde maakten hem bereid tot afstand van zijn kroon aan den enigen nog bij hem gebleven zoon, Pg. Adipati Anom.

De verheffing van Amangkoerat II.

Diens verslag verhaalt, dat de Soenan, dadelijk nadat hij zijn zoon in Nampoedadi had ontmoet, de „bevelgommen, cris en pieck (wesende de rijcx regalien) aen Pangeran Depatty heeft overgegeven, benevens den titel van Sousouhounan Amancourat Sinapattie Ingalaga" (*d.J. VII, p. 151*).

Hij heeft dit nogmaals betuigd aan Speelman persoonlijk, met nog meer bijzonderheden, n.l. „dat de overleden vader, kort nadat hy was ziek geworden, in het vlek Nainpoudady, ter presentie van de mantrys . . . (7 namen) opentlyck verklaart en gezegt hadde: dit . . . is mijn oudste zoon, daarop ik my verlate en vertrouwe, deze is myn navolger en hoort de Mataram toe; Niety

Nagara, geeft hem mijn rijckxgong Sibietsia en mijn kris Belatar, 't welk zodanig naergevolgt . . . wierde". Ook volgens dit bericht heeft de overdracht dus in Nampoedadi plaats en wel in tegenwoordigheid van bij name genoemde getuigen, die Speelman zo nodig kon polsen. Velder werden een tweetal nog bestaande poesaka's overhandigd t.w. de gong K. Bitjak en de kris K. Balabar. Aan deze gezagsoverdracht valt daarom moeilijk meer te twijfelen, trouwens, men heeft er eigenlijk ook nooit meer aan getwijfeld en zij, die de zaak van de overige kandidaten voor het Soenanaat voorstonden, hebben dan ook steeds andere wegen moeten bewandelen, dan het wekken van twijfel aan deze wettige regeringsopdracht.

Hoe sterk de overtuiging bij Amangkoerat's tegenstanders leefde, dat zijn vader Tegalwangi hem inderdaad de heerschappij had opgedragen, kunnen wij opmaken uit het volgende dwaze verhaal bij Valentijn, waar hij de redenen aangeeft, waarom de Compagnie na de dood van Amangkoerat II aan diens broeder Poeger boven diens zoon Soenan Mas de voorkeur gaf. „Eindelijk zegt men ook", zo schrijft onze dominé, „dat hij, Soenan Mas, bij de aanstelling van zijn vader Amangkoerat II nevens denzelfden beloofd en ondertekend had, dat Pougar na zijn vader in 't rijk volgen" (zou). (Val., III, p. 415).

De aanstelling van Amangkoerat II kan niet anders zijn dan het onderhoud tussen hem en zijn stervenden vader. Op dat moment telde de latere Soenan Mas de aanvallige leeftijd van 7 jaren, terwijl Poeger, die zijn vader schandelijk in de steek had gelaten, voorlopig uitgeschakeld was.

Een dergelijke belofte en ondertekening is daarom eenvoudig onzinnig en slechts later bedacht om de aanstelling van Amangkoerat II, waaraan niemand dorst te twijfelen, enkel tot zijn persoon te beperken, opdat daarna Poeger zijn aanspraken onbetwist zou kunnen doen gelden. Van enige beloften aan Poeger gedaan, bv. na zijn onderwerping in 1681, blijkt niets.

De Babad, die ook de aanspraken van Poeger moet ondersteunen, heeft er wat anders op gevonden.

Amangkoerat II's volgen van zijn vader is feitelijk ongehoorzaamheid, Poeger's aanwezigheid in Bagelen is juist een bewijs van de grote eerbied, die hij zijn vader toedraagt. Beide zonen

zijn hem gevolgd tot Banjoemas en beiden ontvangen daar bevel naar Mataram terug te keren. Slechts Poeger gehoorzaamt en krijgt al dadelijk een paar wasijats mede: de kris Mahesa Noelar en de befaamde lans Kjai Palered, waarmee wij hem later tegen Tack zien opereren. Een nachtelijk visioen van zijn overleden vader versterkt hem in zijn roeping (*B. T. D.*, I, p. 319).

Hoe geheel anders zijn de lotgevallen van Pg. Adipati Anom.

Na Poeger's vertrek wordt Tegalwangi ziek en zijn oudste zoon vergiftigt hem met een klapper, dus op zeer doortrapte manier. Zijn vader heeft hem echter door en doet een noodlottige voorspelling: de Soenanswaardigheid zal in zijn geslacht niet blijven! Hij moet verder hulp zoeken bij de Hollanders. Vervolgens overhandigt de Vorst hem de poesaka's Kjai Balabar en de piek Kjai Baroe enz. en daarmee de Soenanswaardigheid, want hij is de oudste. Zijn lijk moet begraven worden naast dat van zijn ouden leermeester in Tegal in geurige grond. Daarop sterft de vorst.

Het hoeft m.i. niet verder uiteengezet te worden hoe alles in dit verhaal, waarheid en verdichtsel, er op gericht is om kool en geit, d.w.z. Amangkoerat II en Poeger te sparen of liever, ieder hun gerecht aandeel in de erfopvolging en de vorstelijke sekti te geven. Eerstgenoemde krijgt voorlopig althans het meeste, terwijl Poeger's aandeel in de toekomst belangrijker zal zijn, daar hij zich thans door groter deugd onderscheidt.

Aldus is de Babadsamensteller tot een weloverwogen, dynastiek bevredigend geheel gekomen, dat echter moeilijk aan de historische kritiek weerstand kan bieden.

De vergiftiging.

Tenslotte rijst bij ons de vraag: Is Tegalwangi werkelijk door zijn zoon vergiftigd? Het wordt nl. ook bij Valentijn (III, p. 370) vermeld: „De Keizer ondertusschen naar Tegalwangie (anders Wanasse genaamd) vlugtende, werd onderweg in zijn draagzetel ziek. Men gaf hem een pilletje in, dat hem waarschijnlijk nog eer voorthielp en hij kwam in het dorp Tegalwangi, omtrent een dagreis van Tegal gelegen, omtrent September of in die maand te sterven”. Wij nemen de hele passage over, om te tonen, hoe vaag, onjuist en onvolledig dit bericht is. Tegalwangi zou een

dagreis van Tegal liggen en heet hetzelfde als Wanajasa te zijn. De Vorst stierf in Sept. 1677. Deze fouten in dit uiterst sobere verslag van Amangkoerat's vlucht maken de mededeling over de vergiftiging ook niet al te vertrouwenswaardig. Hij voegt er dan ook nog het woord „w a a r s c h i j n l i j k” bij. Wij geloven dat dit alles ons geen voldoende reden geeft om Tegalwangi's dood aan andere dan natuurlijke oorzaken toe te schrijven. Vermoedelijk hebben wij hier te maken met een insinuatie van een Amangkoerat II vijandig gezinde groep. In hofkringen werd oudtijds wel meer over vergiftiging gefluisterd, zonder dat daar grond voor was. Bovendien was Amangkoerat I op leeftijd en reeds de vorige jaren enige malen zwaar ziek geweest. Zijn dood hoeft daarom, gezien ook de emoties van de laatste tijd, niets verwonderlijks te hebben.

Het beroep op de Nederlanders.

Zowel in de contemporaine gegevens als in de overlevering wordt er met nadruk op gewezen, dat de tocht van Tegalwangi en zijn zoon slechts de bedoeling had hulp te zoeken bij de heren der Compagnie, hun bondgenoten volgens het vredesverdrag van 24 September 1646, bevestigd bij contract van 25 Februari 1677.

Dat dit inderdaad het geval was, zagen wij reeds bij de bespreking van des Soenans laatste schrijven uit de benarde Kraton aan zijn regent in Japara, Wangsadipa. Op hooghartige toon verzocht hij Speelman hem daar te laten brengen voor een onderhoud. Ten overvloede legt Amangkoerat II er nog eens duidelijk de nadruk op, dat zowel de vlucht van zijn vader als die van hem zelf slechts de Compagnie tot doel hadden. Op de vraag zijns vaders: „En ghy, waar wilt ghy naar toe?” antwoordde de Kroonprins volmondig: „Naar Japara, bij mijn vader den admiraal” (*d.J.* VII, p. 151), waarop de Soenan hem onverwijld tot zijn opvolger aanstelde. In Ngadjibarang, toen de oude vorst zich zeer zwak gevoelde, zeide hij: „Indien ick coome te sterven, soo laat niet naar u te vervoegen bij den admiraal, om te versoeken hulpe, en sekerlyck te moogen weten, off ghy coninck sult mogen werden ofte niet, en 'tgeene hy segt, volgt dat oock naar, van gelycke oock van den capiteyn Moor, en draagt hem oock op alle landen van Java” (*d.J.* VII, p. 152).

De Soenan adviseerde zijn zoon dus niet alleen, bij den Admiraal Speelman om raad te vragen, doch ook deze de beslissing te laten over zijn eventuele opvolging. Ja, hij droeg den Gouverneur-Generaal het ganse rijk op.

Dit alles ziet er wel ietwat overdreven uit, maar het was ook nodig, het er enigszins dik op te leggen, want de daden van Amangkoerat II waren, na het overlijden zijns vaders, niet bepaald direct in overeenstemming met diens goede raad geweest. Het had nog heel wat vijven en zessen gekost, voor hij zich naar Japara inscheepte, en zijn zaak met die van bapa Speelman verbond.

Terwijl Amangkoerat II de Hollanders wil overtuigen van zijn oprecht gemeend hulp zoeken, moet de Javaanse traditie deze daad bij de Javanen aannemelijk maken.

Zelfs zijn grootvader Soeltan Agoeng wordt er bij gehaald om de zaak te verdedigen. Deze zou zijn schoondochter hormat betoond hebben, omdat zij zwanger was van een groot vorst, die zou heersen over een leger, uit verschillende volken bestaande, nl. Amangkoerat II zelve (*B. T. D.*, I, p. 326).

En de stervende Tegalwangi drukt ook zijn zoon op het hart toch hulp bij de wong Walondo te vragen; hun bondgenootschap moet hij niet vergeten.

Teneinde de zaak nog een schonere schijn te geven, eist de Javaanse gezant Mandaraka van den Goernadoer Djendral in Batavia hulp (*B. T. D.*, I, p. 329).

Gezien de te duidelijke bedoeling dezer geschiedschrijving, heeft zij slechts in zoverre waarde, dat zij ons laat zien, hoe de latere Javanen over het hulp zoeken dachten. Zij verrijkt echter ons beeld van de vlucht niet. Tegenover deze zeer tendentieuze Babadoverlevering steekt het meermalen aangehaalde verslag van den jongen Amangkoerat door zijn uitvoerigheid en nauwkeurigheid gunstig af, daar het slechts betrekkelijk weinig door partijdigheid vervormd wordt.

Overzicht.

Wij zagen dus, dat de Kraton Plered ten val is gekomen door een dubbele aanval der rebellen onder de aanvoerders Mangkoejoeda en Wiramenggala, die, gescheiden opmarcherende, van twee zijden aanvielen. Behalve door de wapenen is de nederlaag

der Matarammers te wijten aan de afval van verschillende groten (Pg. Poerbaja, Tjakraningrat en de Tjirebonners), zomede aan onenigheid tussen de koninklijke prinsen, die bij de ziekte huns vaders, de leiding hadden. In Mei 1677 had Martasana tijdelijk het opperbevel, in Juni was Poeger de aanvoerder en het is waarschijnlijk, dat hem toen door zijn vader toezeggingen zijn gedaan, waarop hij later aanspraken op de successie grondde. Moreel verspeelde hij die rechten echter door zijn slappe houding in de strijd. Het laatst had de verdachte kroonprins korte tijd het opperbevel, tot alles ineenstortte en de prinsen de vlucht namen. Niet de Soenan echter, die nog drie dagen in de benarde Kraton overbleef (29 Juni — 2 Juli 1677) en van daaruit een boodschap aan Speelman zond, waarin hij den Admiraal verzocht hem met een schip naar Japara te halen, daar hij het voornemen koesterde zich naar Tegal te begeven. Inderdaad heeft hij dit plan ten uitvoer gebracht.

Eerst begaf hij zich naar Imagiri om bij het graf zijns vaders bijstand te vragen. Vandaar ging hij naar zijn beide zonen Poeger en Singasari, doch werd afgewezen. Bij Pg. Adipati Anom in Nampoedadi had hij een beter onthaal (7 Juli), en dankbaar verleende hij dezen overigens onwaardigen zoon de poesaka's en de successie. Ondertussen nam zijn gezondheid een bedenkelijke keer en in Ngadjibarang overleed Amangkoerat I (13 Juli). Op zijn wens zou hij in Tegal op een geurig veld (Tegalwangi) begraven zijn.

Gelijk de lezer zal opmerken, verschillen deze conclusies niet zoveel van de gangbare opvatting, die grotendeels immers op het nauwkeurige verslag van Amangkoerat II gebaseerd is, doch wij menen ze met nieuwe argumenten versterkt en met enige bijzonderheden verrijkt te hebben. Hierdoor is het ons eerst goed mogelijk een parallel te trekken met de vlucht van Adiwidjaja, soeltan van Padjang.

Parallel van Amangkoerat I en Adiwidjaja.

Wanneer wij ons nl. thans zetten tot de lectuur van de Babad Tanah Djawi, waar deze ons de laatste tocht van Adiwidjaja van Padjang beschrijft, vallen ons, naast belangrijke verschillen, merkwaardige trekken van overeenkomst op met de hierboven uiteenzette historie van Tegalwangi's vlucht (vide *B.T.D.*, I, p. 159-164).

Beiden ontvangen sombere voortekenen in de natuur, nl. een uitbarsting van de Merapi, die bij Tegalwangi inderdaad historisch is geweest (zie: *Djâwâ*, XX, p. 122). Doch daarnaast treden ook aardse vijanden op: bij den Padjanger: Senapati, bij den Matarammer: Troenadjaja.

Beiden nemen daarop gelaten de wijk en gebruiken daartoe voor rijdier een olifant (Adiwidjaja valt er zelfs af!)

Adiwidjaja begeeft zich naar het heilige graf van Kjai Pandhan Arang te Tembajat, Amangkoerat zoekt zijn toevlucht bij het graf zijns vaders op de berg Imagiri, de een zowel als de ander zonder resultaat.

Zij worden ziek en men draagt hen in een *tandhoe* verder.

Beiden worden tenslotte vermoord, de Soeltan door den djin Djoeroetaman, de Soenan door zijn eigen zoon. Beiden worden ook tamelijk ver buiten hun Kraton begraven, de een in Boetoeh, de ander in Tegalwangi, naast hun leermeesters. Tenslotte ligt tussen beide gebeurtenissen ongeveer een eeuw.

Men vraagt zich daarom af: Heeft Amangkoerat I zijn voorganger Adiwidjaja bewust nagevolgd, of is de overlevering omtrent den Vorst van Padjang naar Amangkoerat's einde gefatsoeneerd? Of is allebei geschied?

Omdat wij over de feiten van Padjang's val slechts uit de Mataramse overlevering ingelicht worden en niet die vreemde berichten hebben, waarmede wij de Kraton-traditie over Tegalwangi's vlucht kunnen controleren, is het moeilijk hierin een beslissing te nemen. Het ligt echter meer voor de hand, dat Amangkoerat I op zijn vlucht wel wat anders aan zijn hoofd had dan een imitatie te leveren van zijn voorganger. Vermoedelijk is daarom de overlevering omtrent Padjang met enige aan Tegalwangi ontleende trekjes verrijkt.

Seloemase notities

door

K. W. GALIS.

Inleiding.

In deze notities zijn verwerkt de aantekeningen welke schrijver dezes in 1937 tijdens zijn adspirant-Controleurs periode maakte in betrokken onderafdeling. Hoewel opgemerkt kan worden, dat het laatste gedeelte van dit artikel de grootste plaats inneemt, heb ik toch gemeend ook een en ander te moeten mededelen omtrent de structuur der andere ethnologische aspecten van Seloema. In verband daarmee werden successievelijk behandeld, na een algemeen gedeelte, het economische, sociale en religieuze aspect der samenleving. Uit den aard der zaak — mijn tijd moest voor vele andere werkzaamheden buiten de ethnologie om worden besteed — zijn deze notities slechts gering in aantal, doch niettemin, naar ik hoop, de moeite van het kennismaken waard en misschien een aansporing tot een uitgebreider onderzoek. Over Seloema immers, en welhaast over geheel de residentie Benkoelen, heeft bijna geen publicatie het licht gezien. De diverse artikelen van oud-resident Helfrich zijn de meest recente, doch ook al weer verscheidene jaren oude, bijdragen aangaande dit gebied. Te hooi en te gras ontmoet men dan nog hier en daar enkele bijzonderheden, veelal nog verborgen gebleven in bestuursmemories. In deze navolgende notities werden door mij verwerkt enkele passages uit een artikel van den heer Abegg Kort *Overzicht betreffende de Wetten en Instellingen, benevens de Inrigting van het Inlandsch Bestuur in de Afdeeling Seloema* ¹⁾ en uit een pennevrucht van den heer Ezerman *Wanneer en op welke wijze de Sërawaier de hulp zijner voorvaderen inroept* ²⁾

¹⁾ *Bijdr. Kon. Inst., Nieuwe Volgrees, IV (1861), p. 291-301.*

²⁾ *Tschr. Binnenl. Bestuur, 36 (1909), p. 60-75.*

zulks ter vervollediging van het beeld van het geheele geestesleven der Serawaier en om te voorkomen, dat belangrijke ethnologische feiten in het voorbijgaan der tijden vergeten raken.

I. Algemeen Gedeelte.

a. *Geologie.*

De onderafdeling Soloema is ongeveer 2300 km² groot in oppervlakte en grenst in het N.W. aan de onderafdeling Benkoelen; in het N.O. vormt het Barisangebergte de scheiding met de onderafdeling Redjang en met de residentie Palembang. De onderafdeling Manna ligt ten Z.O. van Soloema, en in het Z.W. bespoelt de Indische oceaan hem.

De onderafdeling is sterk heuvelachtig; slechts een smalle kuststrook is vlak, zelfs op enkele plaatsen moerassig; hoge bergtoppen komen in het Soloemase niet voor.

Men vindt in Soloema enkele grote rivieren, welke echter vrijwel geen nut hebben als verkeerswegen, slechts hier en daar is vlottentransport van ladangproducten, enz. mogelijk. De voornaamste rivieren, allen ontspringend aan de voet van de Barisanketen, zijn van Noord naar Zuid: de Ngalam met de zijrivier de Koengkei, de Soloema, de Talo en de Alas. Talrijke kleine beekjes stromen, evenals genoemde grote stromen, Oceaan-waarts; meren komen niet in de onderafdeling voor.

De kust, ter lengte van omstreeks 75 km, is tamelijk recht, bezit geen opvallende baaien en kapen, en heeft op verschillende plaatsen een meer of minder breed zandig strand. Grote stroken van de kustlijn, vooral in het Zuiden, zijn begroeid met tjemara's. Door de oceaanbranding brokkelt de kust op meerdere plekken nog voortdurend af, waardoor in de loop van de tijd de kustweg diverse malen verlegd moest worden.

Mede daardoor en vooral ook door de hinder welke veroorzaakt werd door het grote aantal overvaarten in deze kustweg (tussen Benkoelen en Manna voorheen een vijf-tal), werd reeds voor jaren overgegaan tot het zoeken van een „boven” tracee, en de aanleg van een weg binnenslands. Na jaren werd begin 1939 deze nieuwe binnenweg voor doorgaand verkeer opengesteld, waardoor drie riviermond-overvaarten, o.a. die van de beruchte Koela Mati, werden uitgeschakeld. Er loopt dus van Noord West naar

Zuid Oost een grote, goede autoweg door de onderafdeling. Verder bleef de oude kustweg van voorheen nog begaanbaar en vindt men nog enkele voetpaden, o.a. te Ngalam en te Semidang Alas.

b. *Doesoens.*

Voor de mij momenteel nog bekende doesoens zie men de bijgevoegde kaart. Slechts zij hier vermeld dat men ook in Seloema ziet wat overal elders waarneembaar is, nl. dat na de „openlegging” van dat gebied, — reeds sedert meer dan een eeuw — de doesoens zich meer en meer verplaatsten naar de grote wegen, en hun strategische ligging of hooggelegen moeilijk bereikbare plaatsen opgaven. Nog enkele van dergelijke doesoens werden door schrijver gezien in de marga Semidang Alas. Door Bestuursmaatregelen — vestiging van het gezag in een bepaalde doesoen, bouw van een pasanggrahan, bouw van een polikliniek, enz. — wordt ook aanwas ter eener en afname ter anderzijde van de doesoens veroorzaakt.

c. *Marga's.*

De onderafdeling Seloema telt thans 7 marga's, nl: Loeboek Sahoeng, Air Periokan, Ngalam, Seloema, Ilir Talo, Oeloe Talo, Semidang Alas.

Omstreeks 1850 vindt men de volgende „districten” vermeld: 1. Ngalam of Angalam of Koenkei Sindoer, 2. Seloema, 3. Tallo, 4. Allas en Maras; de daaronder behorende marga's worden in die bron niet vermeld.

Van vrijwel dezelfde tijd moet zijn de opgave zooals deze voorkomt in Abegg's artikel, als volgt luidend:

District Ngalam met de „margo's” Konkey, Ngalam, Toemboehan, Loeboe Sawin (= Loeboek Sahoeng?). District Tallo met Kembang Sehari, Anak Marigo, Loeboe Batang, Ketjil. District Seloema met de marga's Kota Padang, Anak Panghie, Boenga Mas. En 't district Allas met Semedan Depati Perbo, Semedan, Prigi, Ngallam en Konkey waren „passers” onder leiding van een Datoek.

In de *Handleiding bij de beoefening der Land- en Volkenkunde van N. O. I.*, dl. I, van de hand van dr. J. J. de Hollander, uitgegeven in 1869, worden de vier districten ook genoemd, met de toevoeging: „Het voormalige District Koengkei is thans met

Ngalam vereenigd". Deze schrijver bericht ook, dat de onderafdeeling vroeger veelal „Tallo" genoemd werd.

Waren er $\pm$ 1850 in de onderafdeeling dus 14 margahoofden en 2 pasarhoofden, omstreeks 1915 waren er 11 marga- en 2 pasarhoofden, nl. van de volgende marga's en pasars. Er waren twee districten, Air Periokan en Tallo, waarvan de eerste omvatte de marga's Andalas, Bang Seloepoe, Loeboek Sahoeng, Prioekan, Ngalam, Semidang Boenga Mas, Anak Tandjoeng Raja en de zelfstandige pasar Tais, en de laatste de marga's Oeloe Tallo, Ilir Tallo, Semidang Maras en de zelfstandige pasar Tallo.

In 1930 worden vermeld de marga's Andalas, Bang Seloepoe, Loeboek Sahoeng, Air Periokan, Ngalam, Seloema, Ilir Talo, Oeloe Talo, Semidang Alas. De hierbovengenoemde kleinere marga's en pasar's waren toen reeds opgelost in grotere eenheden, b. v. Semidang Boenga Mas, Anak Tandjoeng Raja en Pasar Tais in de marga Seloema; Semidang Alas en Semidang Maras in één marga Semidang Alas; Pasar Talo in marga Ilir Talo, waarin voordien reeds de marga Anak Marigo (Berigo) was opgenomen.

Omstreeks 1934 werd de marga Andalas, na de opheffing van Seloema als zelfstandige onderafdeling, bij de onderafdeling Benkoelen gevoegd; de marga Bang Seloepoe met haar Redjangse bevolking, was tevoren reeds bij Andalas ingelijfd.

Opgemerkt zij hier nog dat m. i. Westenenk's mening als zou de marga een jonge instelling zijn, niet juist is. Reeds in de Engelse tijd bestonden er in Benkoelen „residenties", verschillende marga's omvattende. Aangezien naar schrijver's mening de oude marga's (dus voor de combineringen, splitsingen, enz.) oorspronkelijk wel degelijk genealogische eenheden, en pas later territoriale, waren, zoals nog blijken kan uit allerlei kleinigheden, moet dit instituut als juist van ouden datum zijnde worden aangemerkt.

II. Geschiedenis.

In oude mythen van de Seloemase bevolking, welke practisch geheel tot de Serawaise stam behoort, — op enkele zuiver Pasemahse doesoens in boven-Semidang Alas en wat Redjangse instromingen in de marga Andalas na, — wordt verhaald, dat de bewoners afkomstig zijn van de „oeloe Redjang", van de kant van de Oganrivier, van Pasemah Lebar, allen dus streken over de Barisan in

het Palembangse gelegen. Inderdaad zijn de Serawaiers verwant met de Pasemahers, Semendoërs, en vermoedelijk van één oorsprong. Men zie hierover, en speciaal hetgeen betreft de Semidangers, welke ook in het midden en Zuiden van Soloema wonen, mijn verhandeling aangaande de onderafdeling Kaoer, die t.z.t. het licht zal zien. Volgens de verhalen zou de streek bevolkt zijn ten tijde van de heerschappij van Modjopahit over Palembang, toen van daar velen uitweken over het gebergte. Van de voormalige marga Anak Berigo (Ilir Talo) bezit ik een lijst van 15 (met het huidige hoofd erbij 16) margahoofden, en indien men van elk de bestuursperiode op rond 30 jaar stelt zou dus 450 à 500 jaar geleden de penetratie in Soloema vanuit Palembang hebben plaatsgevonden, d.w.z. $\pm$ 1450 n. Chr. Volgens de Nāgarakṛtāgama zou Palembang omstreeks 1350 onder Javaanse overheersing gekomen zijn; na een latere periode van onafhankelijkheid kregen $\pm$ 1550 opnieuw een groep Javanen aldaar het heft in handen doch geraakten later zelf onder de suprematie van Banten.

In het reeds genoemde artikel van Abegg wordt omtrent de bevolking van Soloema het navolgende vermeld, dat misschien betrekking heeft op een tweede penetratie in deze streken (p. 291): „Voor ongeveer anderhalve eeuw geleden (d.w.z. omstreeks 1700 A. D., G.), kwamen eenige families van de andere zijde des barisans, uit het Lintangsche en uit de Passumahlanden afzakken, om zich alhier te vestigen. Deze families stichtten aan de rivier Tallo de doesoen Tjinta oeloe (waarvan de afstammelingen nog thans het margo Kembang seharie uitmaken), aan de Soloema (de ds.) Kota Padang (margo van dien naam) en aan de Allas (de ds.) Karang Anjer (margo Semidan). Konkey en Ngalam behoorden echter onder het gebied van den Pangeran van Selebar, die later dit gedeelte afstond aan een zijner familiebetrekkingen, welke den titel van Pangeran Kembang Agong aannam. Meerdere families sloten zich aan de eerstgekomenen aan; andere stammen kwamen afzakken aan wie grond werd afgestaan; de verschillende doesoens van eene stam vormden zich tot margos”.

Omstreeks 1600 kreeg Banten de gehele kuststreek van Zuid-Benkoelen, met de Lampongs, onder zijn bestuur, zij het meer in naam dan in werkelijkheid. Op verschillende belangrijke plaatsen vestigde zich een vertegenwoordiger van dit gezag, een *djenang*,

welke dan zorgen moest voor een geregelde afscheep naar Banten — vanwaar verdere verhandeling volgde — van klappers, katoen, rijst, doch vooral peper.

Toen in 1682 de V. O. C., door middel van de Bantense hoofden, contact zocht te krijgen met genoemde peperstreken, werd medegedeeld dat „het gebied en de directie over Lampon tot Sillebaar” (Selebar) nog altijd in Bantense handen was. Verwezen moge ook worden naar het artikel van J. W. J. Wellan, *Onze eerste aanrakingen met Lampoeng* ¹⁾. Dit Selebar was een belangrijke haven, gelegen aan de Poelau Baai, ± 15 km ten Zuiden van Benkoelen, en feitelijk de eenige goede haven in dien tijd aan de Benkoelense kust. Reeds voordat Banten zich aldaar liet gelden, nl. reeds ± 1500, regeerde er een zelfstandige Pangeran van Selebar welke grote invloed in het Benkoelense schijnt te hebben gehad (van wege zijn afstamming?), daar zelfs Kaoerse *pojang*'s, stamvoorvaders, hem bezochten en om 'n soort autorisatie van hun handelingen vroegen. Deze Pangeran schijnt oorspronkelijk het hoofd te zijn geweest van de ter plaatse bestaande marga Semidang Selebar, en van de nabijwonende Semidang Djanggalo. Deze hoofden worden geacht verwant te zijn met de bekende Semidangse Pojang Kebal.

Omtrent de directe invloedssfeer van deze Pangerans, welke zoals gezegd over Ngalam en Konkei heersten, bericht een memorie van overgave van 1849 nog dat onder de afdeling Benkoelen en Ommelanden o.m. behoorden de districten: Andalas Soengai Kroe, Lima Boea Badak en Selebar; deze districten spraken „Seraweh's”. „De Pangeran van Andalas Soengai Kroe moet vroeger onder den Pangeran van Selebar gestaan hebben als diens pembarab. Na het overlijden van den pangeran van Andalas Soengai Kroe werd deze niet vervangen door een nieuwe wegens de onbeduidendheid van het district”. En verderop nog: „Een gevaarlijk individu is Soetan Seleman, zoon van Radja Ibrahim, thans divisiehoofd van Andalas Soengai Kroe, Lima Boeah Badak en Selebar”.

Uit dit alles blijkt dat het gehele Noordelijke deel van de huidige onderafdeling Seloema, nl. de marga's Andalas en Ngalam

¹⁾ Dit Tijdschrift, deel 77 (1937), p. 141-177.

(en Loeboek Sahoeng?) voorheen onder direct bewind van het landschap Selebar stonden.

Van $\pm$ 1700 tot 1825 was Benkoelen meestentijds in Engelse handen; ook toen was de peper het voornaamste uitvoerproduct en in de *East India Trader's Complete Guide* van W. Milburn, gedrukt in 1825, wordt dan ook genoemd „Saloamah, in lat. about $4^{\circ} 12' S.$ ” met een „average annual produce from 200 to 250 tons of pepper” (p. 368). In dien tijd was Soloema een zg. „residence”. Een door Raffles geteekend aanstellingsbesluit van 22 Maart 1820 werd door mij nog in de marga Ilir Talo gezien.

Na het Londons Tractaat van 1824 ging op 6 April 1825 Benkoelen over aan Nederland, en werd in 1826 een zelfstandige Assistent-Residentie. De eerste jaren schijnt in Soloema geen bestuursambtenaar geresideerd te hebben; sedert 1835 bestuurde er een gezaghebber, en sedert 1855 een controleur. In later jaren hebben er echter eveneens weer vele gezaghebbers gediend. Wegens de dalende belangrijkheid van het ressort en mede wegens de dwingende bezuiniging, over geheel Nederlandsch-Indië noodzakelijk, werd $\pm$ 1930 Soloema ontdaan van een zelfstandig bestuur en onder den Bestuursambtenaar van Benkoelen gebracht. Nadien woonde op de onderafdelingsstandplaats Tais nog slechts een Assistent-Demang, momenteel ter zijde gestaan door een G.A.I.B.

Vermeld zij nog dat in 1844 en 1845 in Talo overvallen en moorden plaats vonden door Pasemahse benden. In 1848 en 1861/63, tijdens de hevige pokkenepidemieën in de residentie Benkoelen, bleven o.m. Talo en Alas gespaard. De in 1843 in Benkoelen voor het eerst ingevoerde vaccinatie schijnt in den beginne dus weinig succes te hebben gehad.

Ook bestaat in de doesoen Loeboek Sahoeng nog een restant van een aarden benteng (de wallen moeten nog zichtbaar zijn), waar een vrij groot ijzeren kanon op de grond ligt. Dit kanon zou afkomstig zijn uit Banten en meegenomen zijn door pojang Rio Djeli. Het kanon wordt niet vereerd.

III. Economische structuur.

a. Dorpen en woningen.

De Serawaise dorpen heten algemeen *doesoen*; zijn het kleine complexen van huizen en meestal uitzwermingen van een grotere

„moeder-doesoen” dan noemt men deze *sosokan* (lett. „overschot”). De naam *talang* schijnt vroeger vrij algemeen gebruikt te zijn voor een dorp, vandaar de vele dorpsnamen met dit woord, zoals Talang Rami, Talang Tinggi enz. Thans noemt men een veld met jonge aanplant, waarop 'n huis is gebouwd, een *talang*.

De doesoens zijn nu meestal gebouwd langs de wegen, bestaan dus uit twee rijen huizen waartussen soms nog een apart doesoenplein ligt, de *laman*. De oudere, afgelegen doesoens liggen nog, zoals vroeger algemeen gebruikelijk schijnt te zijn geweest, op lastig bereikbare plaatsen.

De woningen tonen, als in welhaast geheel Benkoelen, de mengeling van het nieuwere type, d.w.z. een rechthoekig huis met een recht dak in de lengte-richting van de woning. Het oude model is een tamelijk vierkant tot langwerpig woonverblijf met een hoog daarboven verrijzend dak, waarvan de dakrib dwars op de lengterichting van het huis staat. Alle huizen evenwel staan op palen, en allen ook hebben een voorgalerij (*berendo*), met daarachter vaak een binnengalerij-kamer, ontvangzaal, enz. en een drietal kamers. De keuken is dikwijls apart gebouwd. De ruimte onder het huis, tussen de palen, heet *kollong*.

Het materiaal der woningen varieert van planken bij gegoeden tot gespleten en/of gevlochten bamboe (*bilik*) bij de armeren. Dit dan wat betreft wanden en vloer. De dakbedekking bestaat uit zinken platen, gloempai, atap nipah enz. Versierde woningen of onderdelen daarvan zijn door mij nooit waargenomen.

Dat de binnengalerij een belangrijke plaats was en misschien beschouwd kan worden als een rudiment van de mannengalerij in primitiever streken van Ned.-Indië en met de Javaanse *saloe* en *paringgitan*¹⁾ moge blijken uit het feit, dat dit vertrek, evenals b.v. in de onderafdeling Kaoer, dient als dagverblijf, ontvangvertrek, slaapkamer voor gasten, feestzaal, enz. Hier moge aangehaald worden hetgeen Ezerman in 1908 schreef (p. 60): „In ieder oud huis vindt men tegen den buitenmuur in de hal een langwerpige vierkant tafeltje (*pandoedoean*) hetwelk speciaal vervaardigd is

¹⁾ Vgl. het artikel van Dr. RASSERS, *Over den oorsprong v. h. Javaansche tooneel. Bijdr. Kon. Inst.*, 88 (1931).

met het oog op eventueele zegenafsmeeelingen. De afmetingen van dit tafeltje hangen van de grootte van het huis af; omdat de meeste huizen eerder klein dan groot zijn en dus geen plaatsje onbenut kan blijven, wordt dit tafeltje ook voor andere doeleinden gebezigd, zelfs voor slaappleats. In de nieuwere huizen vindt men dit tafeltje echter niet meer, wel is nog de plaats waar vroeger de „pandoedoean” stond en als men het een of ander aan zijne voorvaderen heeft te verzoeken doet men dit op de daarvoor aangewezen plaats, doch nu eenvoudigweg op den grond”. — Het vertrek vervulde dus ook een rol op religieus gebied.

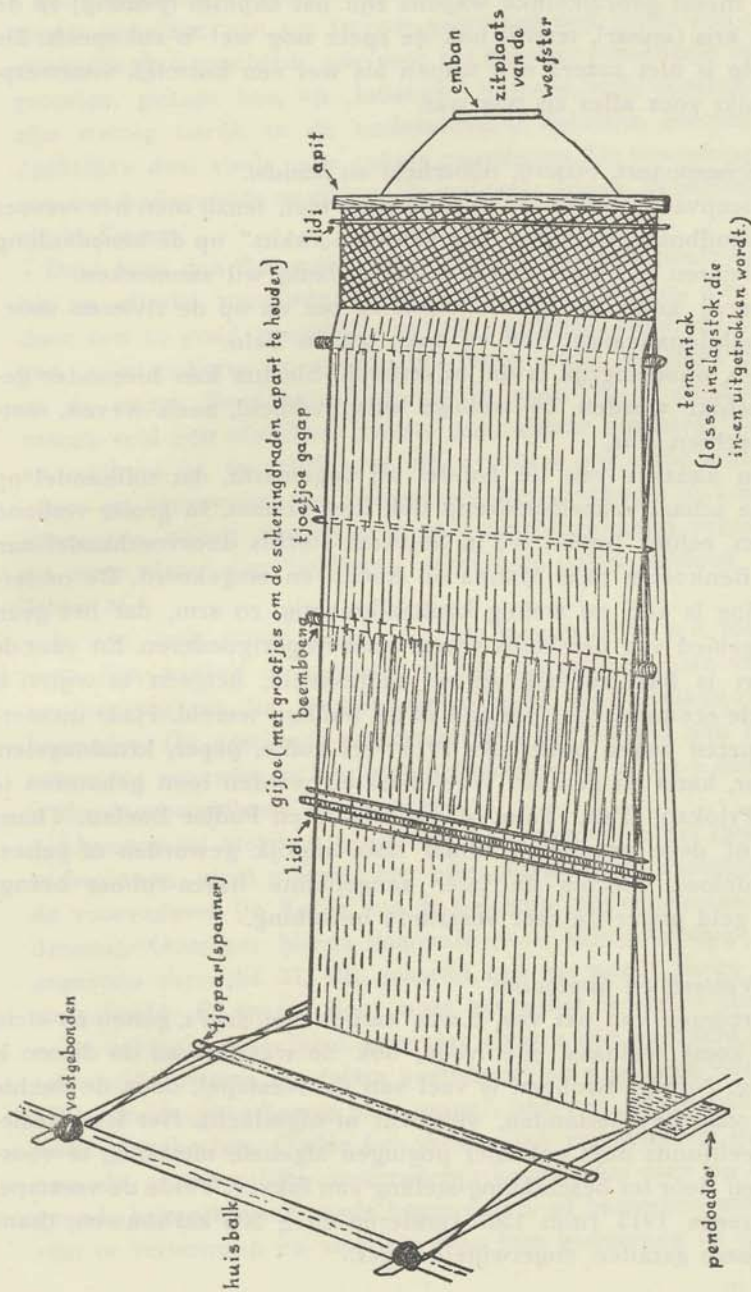
Vele doesoens bezaten oudtijds een *balai*, 'n vergaderplaats van de ouden om doesoenaangelegenheden te bespreken, en van de jongeren om connecties aan te knopen. Deze gebouwtjes, staande op de *laman*, zijn vervangen door de mesdjids, de bedehuizen, welke meestal vierkant van grondvorm zijn, met soms rondom een galerij. Het dak draagt in 't midden een meestal vierkant torentje. — In het Pasemahse, d.w.z. Oostelijke, deel van marga Semidang Alas zouden nog *pojang*-huisjes, plaatsen waar de voorouders vereerd worden, aanwezig zijn.

b. Kleding en wapens.

De kleding in de onderafdeling Soloema is zeer eenvoudig en armelijk. Fraaie kledij werd door mij niet gezien, zelfs niet bij de dansen. Over het geheel zijn alle kledingstukken tamelijk donker van kleur, welke kleur ook gebruikt werd. De mannen dragen meer en meer een soort Europese dracht, behalve als zij landbouwwerk verrichten, waarbij de kiel, het baadje, nog in ere wordt gehouden. Bepaalde versierselen zijn mij, door gebrek aan tijd voor een diepgaand onderzoek, niet bekend; in het dagelijks leven ziet men die echter niet.

De weefkunst is in Soloema nog niet geheel verdwenen, doch hetgeen geproduceerd wordt is slechts van geringe kwaliteit. Het zijn slechts doeken voor huiselijk gebruik, geen mooie exemplaren, maar van grof makelij. In 1937 werd door mij in doesoen Rantau Pandjang, marga Semidang Alas, nog een weefgetouw (*tenoenan*) in werking gezien. Hiernaast volgt een teekening ervan met enige medegedeelde benamingen.

Weefgetouw (tenoenan).

De meest gebruikelijke wapens zijn het kapmes (*pedang*) en de korte kris (*sewar*), terwijl ook de speer nog wel 'n rol speelt. De *pedang* is niet zozeer een wapen als wel een huiselijk voorwerp, gebruikt voor alles en nog wat.

c. *Scheepvaart, visserij, nijverheid en handel.*

Scheepvaart bestaat er in dit ressort niet, tenzij men het vervoer van landbouwproducten per bamboe-„rakits” op de benedenloop der rivieren ten eigen behoeve als zodanig wil aanmerken.

Visserij komt op kleine schaal op zee en op de rivieren voor; ook schildpadvangst hier en daar, o.a. in Talo.

Even onbelangrijk is de nijverheid. Slechts kan hieronder gerangschikt worden de weinige huisnijverheid, zoals weven, matenvlechten, enz.

Ten aanzien van de handel zij opgemerkt, dat ruilhandel op kleine schaal vanzelfsprekend ook hier bestaat. In groter verband bezien echter treffen we in Seloema slechts doorvoerhandel aan van Benkoelen naar Manna en Kaoer, en omgekeerd. De onderafdeling is zelf zo weinig kapitaalkrchtig, zo arm, dat het geen afzetgebied van betekenis vormt voor importgoederen. En voor de export is haar rol ook vrijwel uitgespeeld, hetgeen te wijten is aan de economische toestand in de huidige wereld. Haar uitvoerproducten waren omstreeks 1915 veel koffie, peper, kruidnagelen, damar, karet en gambir. Weekmarkten werden toen gehouden te Air Priokan, Tais, Talo, Masmambang en Padjar Boelan. Thans zijn óf deze producten totaal onbelangrijk geworden óf geheel waardeloos. Slechts de later aangeplante hevea-rubber brengt enig geld onder de zeer verarmde bevolking.

d. *Veeteelt en landbouw.*

Verzorgen van het vee, d.w.z. karbouwen, sapi's, geiten en klein vee, komt welhaast niet voor; ook de waarde van de dieren is gering. Noodgedwongen is veel van de veestapel, door de slechte economische toestanden, verkocht of afgeslacht. Het Residentie-Veeteeltfonds doet ook hier pogingen algehele uitroeiing te voorkomen door ter beschikking-stelling van fokvee. Telde de veestapel omstreeks 1915 ruim 1500 runderen en $\pm$ 500 karbouwen, thans zijn deze getallen ongetwijfeld lager.

De landbouw bestaat nog altijd voornamelijk uit rijstbouw, al speelt aanplant van z.g. tweede gewassen ook reeds een rol. De rijstbouw dan geschiedt nog voor het grootste percentage op droge gronden, gekapt bos, op „ladangs.” Sawahs, zelfs moerassawahs, zijn weinig talrijk in de onderafdeling Soloema. Slechts in het Zuidelijke deel vindt men enkele complexen. De bewerkingstadias van den bodem vóór en tijdens de aanplant dragen de zelfde namen als in Kaoer.

Daar voor den Serawaier alles afhangt van een goede oogst zal hij op allerlei manieren trachten die te verkrijgen, niet slechts door een zo goed mogelijke grondbewerking, door het verjagen van wild gedierte en gevogelte tussen bloei en groei der padi (in de marga Semidang Alas zag ik eens aan de rand van een sawah-veld een idjoeken, zwarte pop, aldaar opgesteld om apen en zwijnen af te schrikken), doch vooral ook door middel van offers en aanroeping der voorouders. Een doekoen, in 't Serawais *djerangan*, speelt daarbij geen rol; vanzelfsprekend nemen meer en meer deze, nog heidense, gebruiken onder invloed van de Islam af.

Is een stuk grond uitgezocht als ladang en is een *soerat izin* voor den aanleg ontvangen van het margahoofd, dan vangt het z.g. *menebas* aan, het kappen van onkruid, lage struiken en kleine boompjes. Dit geschiedt omstreeks Mei, bij 't begin van de Oostmoesson; vrouwen en kinderen helpen daarbij, en na ± één maand is dit voorbereidende werk gereed.

Alvorens nu met het *menebang*, het kappen van het zware hout, te beginnen, werd meestal een offer, *kandoerian*, aangericht voor de voorvaderen (in Kaoer was dit bestemd voor een speciale aardedemon). Over het hierna volgende deelt Ezerman enige aardige gegevens mee (bl. 71, 72), waaruit een en ander moge worden aangehaald. Er wordt dan „naar het aldus bewerkte stuk grond eene zekere hoeveelheid gekookte zwarte rijst gebracht met een toebereide zwarte kip (ajam goembang) en gaat men over tot de „kendoerian poendjoeng padi orang”, ook wel „kendoerian moelai nébang” geheeten. Onder het verbranden van wierook geeft men aan de gezamentlijke voorvaderen kennis, dat men op het stuk grond, hetwelk men reeds begonnen is te bewerken van plan is rijst te verbouwen en verzoekt men hun gedurende de opeenvol-

gende werkzaamheden voor ziekte gespaard te blijven, opdat het werk geene vertraging ondervinde; speciaal vraagt men afwending van het lang niet denkbeeldige gevaar van door groote boomen, welke omgehakt dienen te worden om het terrein open te maken (mëñëbang) verpletterd te worden".

Is al het gekapte verbrand dan vindt vlak voor het planten der rijst, *menoegal*, dus ongeveer in de maand September, evenals weer in Kaoer, wederom een kendoerian plaats midden op het veld, de *kendoerian tjoelikan beniha*, waarvan de onderdelen bestaan uit 14 *tjoebit's* (= kleine bordjes) met witte pap (Mal. boeboer poetih) en verder uit hetzelfde als bij de *kendoerian boeboer*. „Men maakt (ook weer als in Kaoer, G.) 7 plantgaten en onder het verbranden van wierook legt men in elk gat tot hoogstens 20 korrels zaadpadi, ondertusschen den voorvaderen mededeelende, dat den volgenden dag met het beplanten van het veld begonnen zal worden. Men verzoekt hun er voor te zorgen dat alle zaadpadi ontkiemt en dat het gewas niet van vogels, wilde zwijnen en andere vijanden te lijden zal hebben. De plaats waar de 7 plantgaten gemaakt worden noemt men *pëndjoeloeng*; alle plechtigheden op de ladang geschieden op die plaats ¹⁾.

„Ongeveer 3 maanden na het uitzaaien wanneer het wieden is afgelopen wordt een „kendoerian boeboer” met 14 tjoebits boeboer gehouden: men verzoekt om een ruimen oogst, voldoende en op den gewenschten tijd regen en zonneschijn en om verschoond te blijven van ziekte in het gewas”.— „Bij deze eene kendoerian laat men het niet, het is noodig, ten einde meer kans te hebben op een voldoende oogst, zich nogmaals met hetzelfde verzoek tot de voorvaderen te wenden; vandaar dat men overgaat tot het houden van de „kendoerian ngëbat padi” (= *n(k)gëbat* = *ikat* Mal.). Als de vrucht zich heeft gezet is hiervoor de juiste tijd aangekomen. De ingrediënten zijn dezelfde als bij de kendoeri(an) boeboer, soms echter wordt er boeboer koening bijgegeven en dan eene kip met witgele veeren (*ajam poetihã* = koening) geslacht.

¹⁾ Zie hierover ook W. HOVEN, *Animistische gebruiken in de Pasemah*. Kol. Tijdschr., 14e Jrg. (1925).

„Als het oogsten in vollen gang is, heeft, bij het voor de eerste maal eten der nieuwe rijst, de „kendoerian ninggil” plaats. Eene flinke hoeveelheid rijst wordt gekookt, terwijl als toespis (goelai) kip, visch of vleesch wordt gegeven. De stamgenooten worden ten eten genoodigd — ook andere belangstellenden zijn echter welkom. Het meerendeel der gasten brengt het een of ander mede om bij de rijst genuttigd te worden. Onder het verbranden van wierook wordt èn aan de voorouders èn aan de verzamelde stamgenooten medegedeeld, dat men voor de eerste maal nieuwe rijst zal eten, den voorouders wordt nog uitdrukkelijk verzocht de opbrengst van de ladang bevredigend te doen uitvallen, waarna de smulpartij — welke thuis plaats vindt — een aanvang neemt.

„Is het oogsten geheel afgelopen dan verricht men op de ladang nogmaals een „kendoerian poedjoeng padi orang”, waarbij men aan de voorouders kennis geeft dat het oogsten gereed kwam en dat de hoeveelheid verkregen padi (in de halmen) zoo en zooveel kiding bedraagt. Vervolgens bedankt men den voorouders voor de betoonde hulp en verzoekt hun toe te staan, dat men het afge oogste veld verlaat om er niet meer naar om te kijken. Daarna gaat men over tot het oogsten der 7 eerst gemaakte plantgaten, de daarvan verkregen padi vermengt men echter met de overige opbrengst. — Ten slotte wordt — zoodra alle stamgenooten met het oogsten gereed zijn — ten huize van den oudsten stamgenoot een groote „kendoerian” gegeven: „kendoerian nasi” genaamd. Ieder lid van den stam brengt te dien einde wat rijst en zoo mogelijk de eene of andere toespis mede, alles wordt bij elkaar gedaan en voor het gebruik gereed gemaakt. — De oudste stamgenoot geeft aan de gemeenschappelijke voorvaderen kennis dat alle leden van den stam verzameld zijn en dat zij wjl de rijst oogst is afgelopen, hunne voorvaderen uitnoodigen met hen aan te zitten om van de nieuwe rijst te genieten”.

Dit laatste kan met recht beschouwd worden als een gemeenschapsritueel, het samenbrengen en vermengen der offerspijs (ook elders ter wereld nog voorkomende, b.v. bij de Australische stammen, bij de Koita nabij Port Moresby, bij de Marind-anim?) en het consumeeren van deze spijzen tezamen met de voorouders. Het ware misschien vergelijkbaar met het z.g. „potlatch-ritueel”

elders. Dat dit oogstfeest een belangrijke plaats innam in het leven der Seloemaërs moge blijken uit de beslissing van den Assistent-Resident van Benkoelen van 1842, waarbij „ter bevordering van rust en orde” besloten werd om de „nationale en publieke feesten” te Seloema, Padang Gotjie en Manna bij benoeming en beëdiging van hoofden, na het einde van de oogst, na de aflevering van de peper aan de Gouvernementspakhuisen, welke voorheen verboden waren, weer toe te laten.

IV. Sociale structuur.

a. Inheemse rechtspleging.

Naast de *rapat-marga*, binnen de marga door het margahoofd en enkele doesoenhoofden gevormd en kleine zaken berechtend, bestaat voor appèl-zaken en grotere zaken de *rapat-besar*, gevormd door den Europeanen bestuursambtenaar en een aantal margahoofden. Criminele zowel als civiele zaken worden door beide behandeld.

Omtrent het bestaan van het bloedgeld, de *wang bangoen*, het ontstaan en de werking van het rapatreglement *Simboer Tjahaja* zie men mijn reeds genoemde verhandeling *Een en ander over de onderafdeling Kaoer*. Tegenwoordig vormt de Rapatverordening Benkoelen 1938 de leidraad bij de Inheemse rechtspraak.

Ter instructie van de rechterlijke straffen, voor ongeveer een eeuw in Seloema opgelegd, zij hier overgenomen de van den heer Abegg afkomstige mededelingen, waarin iets wordt bericht over: moord, verwonding, overspel, ontucht (*pandjangan*) en verkrachting (bl. 299-301):

„Matie dibangoen loeka ditepoeng (= bij moord wordt het bloedgeld, bij verwonding het zoengeld betaald. G.). Zoo luidt de hadat en wel van den bangoen 100 realen, 100 koelaks rijst en eene karbouw, welke boete moet zijn betaald binnen het tijdstip van een maand, bij nonbetaling wordt de straf vervangen met bannissement of doodstraf, naar gelang der omstandigheden; is echter de bangoen betaald en het verzoeningsfeest gegeven, zoo is de moordenaar vrij en volgens de uitdrukking alhier „Gawey soeda siang”.

„De bangoengelden worden aldus verdeeld: 50 realen voor de

betrekkingen des vermoorden, 25 realen Kapa Lantang en 25 realen boeten voor de hoofden.

„Bij de verwonding worden drie gevallen in aanmerking genomen:

a. Ligte verwonding: f 14.— aan den verwonde en f 14.— boete voor de hoofden.

b. Verwonding met meer dan eene wond: f 20.— aan den verwonde en f 20.— boete voor de hoofden.

c. Verminking: f 28.— aan den verwonde en f 28.— boete voor de hoofden.

„Welke boete bekend is onder den naam van „pampas”; de schuldige is tevens verplicht een stuk wit katoen te geven en eene geit, teneinde het geschil uit te wisschen (pembasoe doesoen). Hier wordt echter tevens een termijn gesteld van tien, vijftien of twintig dagen, binnen welken tijd de boeten moeten zijn betaald, als wanneer bij nonbetaling de straf veranderd wordt in dwangarbeid, van twee tot zes jaren.

„Op het plegen van overspel staat de doodstraf, welke echter kan worden afgekocht, indien beide partijen betalen ieder 100 realen, waarvan $\frac{1}{3}$ boete voor de chalippas en $\frac{2}{3}$ voor den beledigden persoon. — Is het overspel door een huwelijk vergezeld gegaan, zoo moeten degenen, welke deze plegtigheid hebben bevestigd, een verzoeningsmaal geven, bestaande uit eene karbouw en 100 koelaks rijst, enz.

„Eene vrouw, welke van haren man gescheiden zijnde, binnen drie maanden en tien dagen (een insluiting; d. i. de Mohammedaanse iddah-periode. G.) een man neemt, is de doodstraf schuldig; zij kan deze echter afkopen door het betalen van f 200.— (= 100 realen); hetzelfde is het geval voor den overspeligen man.

„De man, die eene vrouw verkracht, is verplicht den bangoen te betalen en daarbij verbonden plegtigheden op te volgen. Bij nonbetaling wordt de doodstraf of levenslang bannissement op hem toegepast”.

Elders wordt in aangehaald artikel een opsomming gegeven van de boeteverdelingen, waarbij meestal het margahoofd de helft en de *pemankoe* ('s) de andere helft ontvangen; soms ook was de verhouding $\frac{2}{3}$ tot $\frac{1}{3}$ of $\frac{2}{5}$ tot $\frac{3}{5}$. In sommige marga-delen

bestonden wel eens aparte regelingen, blijkbaar aangezien enkele doesoens daar buiten het directe stamverband van de overige doesoens vielen. In de marga's Toemboehan en Loeboek Sawin werden de boeten voor ontucht (*pandjangan*) gelijkelijk verdeeld over alle proatins, doesoenhoofden, uitgezonderd een zestal doesoens waarvan de hoofden slechts hun aandeel kregen in gevallen van ontucht in hun eigen doesoen gepleegd.

„Voor de passer Konkey worden de boeten verdeeld in drie deelen, een deel voor den Pangeran van Kembang Agong (d. i. de vertegenwoordiger van Selebar's gezag. G.), een deel voor depatie Ambon, een deel voor den Datoe, de Datoe geeft een deel aan den Pemankoe, en de Pemankoe geeft een deel aan den Panghoeloe moeda.

„In de distrikten Tallo en Seloema behooren de Karbouw Djalongan aan de gezamenlijke chalippa's aldaar, en worden bij het dooden of opvangen dezelve gelijkelijk onderling verdeeld. — In het distrikt Allas behooren dezelve den Pangeran Laijang Semidan, Depattie Geleran Agong en Depattie Djandjir (de 3 margahoofden aldaar? G.), welke ieder een gelijk aandeel daarvan bezitten. — Te Ngallam zijn deze het eigendom van den Pangeran Kembang Agong en Depattie Ambon, welke laatste een deel moet afstaan aan Depattie Allam en een deel aan den Datoe van passer Ngallam.

„De Karbouw Nanjongan of alleen loopende wilde karbouwen, worden te Allas en Ngallam, bij opvatting, onder al de chalippa's gelijkelijk verdeeld.”

Opmerkelijk is, blijkens bovenstaande, dat de *bangoen*-straf, of bij niet betaling de doodstraf, geldig was zowel bij moord, overspel, ontucht en verkrachting, een bewijs dat deze vergripen in dezelfde groep gerubriceerd werden door de stam of clan en allen beschouwd werden, niet slechts als een belediging van de gemeenschap (waarvoor het *pembasoeh doesoen*, het schoonwassen van de doesoen, diende) maar als een mensenleven-verlies door die gemeenschap, daar immers ook voorheen bij overspel, ontucht en verkrachting één of beide partijen onherroepelijk werden gedood.

Tenslotte zij vermeld dat ook in Seloema de *soempah boemi*, de eed op de aarde, bestond.

b. Marga's en Margahoofden.

Uit het onder II vermelde bleek reeds dat de Serawaiers van over het Barisangebergte de onderafdeling Seloema bevolkt schijnen te hebben en daar zij over deze gehele onderafdeling zich verspreid hebben vormt Seloema een gesloten ethnologische eenheid, vnl. bewoond door de stam (stamonderdeel?) der Semidangers. Slechts hier en daar, b.v. in „boven” Semidang Alas in de doesoens Moeara Doea, Napalan en Pindjoeng Lajang, wonen Pasemahers een niettemin ook met de Serawaiers verwante groep.

Evenals in het Kaoerse schijnen ook hier de eerste nederzettingen te zijn ontstaan langs de reeds genoemde grote rivieren, de legenden wijzen daarop. En nog thans, niet voorheen, dragen de marga's de namen dezer rivieren.

In hoeverre de voor een eeuw onderscheiden vier districten bijeenbehorende marga's (clans, sub-clans?) omvatten is thans zonder diepgaand onderzoek niet meer na te gaan.

In 1849 bleek de indeling dus te zijn, volgens oude overgave-memories, dat het district Ngalam één pangeran had onder welke zich 4 *kalippa's* (of *depati's* zegt de memorie) bevonden; het district Seloema telde 3 *kalippa's* en 2 zelfstandige afgescheiden *proatin's* (pasarhoofden? G.); het district Talo had 4 *depati's*; en het district Alas en Maras bezat 3 *depati's*. In deze memorie worden de margahoofden kennelijk zowel *kalippa* als *depati* genoemd. Dat *depati* oorspronkelijk niet, zoals nu wel het geval is, gebruikt werd ter aanduiding van een doesoenhoofd, moge ook aangenomen worden als we bij Wellan lezen dat in 1682 de Hollandse schippers in deze streken contact kregen met de onder Banten staande hoofden, de *adipati's*.

Abegg schrijft nog: „Het Hoofd van zulk een margo kreeg den naam van Chalippa (in zijn tijd was de Islam al doorgedrongen in Seloema, vandaar de Islamietische titel; in 1682 blijkbaar nog niet, toen was de oude Sanskrit titel nog in zwang. G.), dat eener doesoen dien van Proatin, de Proatin toea's dien van Pembarab of Pemankoe, meest allen onder den titel van Depatie. De boden der chalippa's kregen den naam van Sebendars (= sjah bendar? G.).— Tegenwoordig heet het margahoofd *pasirah*, soms de persoonlijke titel *pangeran* dragend, en de doesoenhoofden heten *depati*. De margahoofden nemen bij de aanvaarding van hun

functie, na aanstelling door den Resident, meestal een *gelar*, een titel, aan.

Reeds zagen we dat bij het rijst-oogst-feest alle stamgenoten zich verzamelden bij de oudste stamgenoot in de doesoen voor 'n gemeenschappelijk maal. Elders zegt Ezerman nog: „een doesoen bestaat uit meerdere stammen: kaoem”. De benaming „stammen” buiten beschouwing latende is mij inderdaad bekend dat b.v. de doesoen Karang Anjar (marga Semidang Alas) uit twee stamdelen (*soembai*) bestaat. Dat echter oorspronkelijk zeer vele, zo niet alle, doesoens gesticht zijn door één groep staat m.i. vast als men b.v. uitvoeriger de later te vermelden legende nagaat waarin o.m. staat dat de pojang Rio Tjinde van marga Anak Berigo (Ilir Talo) op zijn reis verscheidene doesoens — er worden er acht genoemd — stichtte, terwijl een *anak piara* van hem er ook nog één stichtte. Hetgeen wel betekenen zal dat al die doesoens van één oorsprong, van één *pojang* afstammen.

In hoeverre in het Seloemase de *soembai*, de *oejoen* en de *toembang* nog te onderkennen zullen zijn kan slechts, het zij hier herhaald, diepgaand onderzoek aan het licht brengen.

Omtrent de voorrechten en inkomsten der hoofden werd bij de boeteverdeling reeds een en ander medegedeeld.

Uit Abegg's notities blijkt nog dat toentertijd de marga Toemboehan 10 hoofden en de marga Loeboek Sawin 7 hoofden telde. In dit gebied, Noord-Seloema dus, schijnen de doesoens Batoeradja, Bandar Agoeng, Air Priokan, Pladjaran, Tandjoeng en Madjaparing een aparte positie te hebben ingenomen. En aangaande de voormalige marga Prigi, lees ik: „In het margo Prigie kan echter de Pembarab Depatie Geleran Agoeng geen aandeel verkrijgen uit de doesoens Maras tenga, Loeboe Kembang en Pelipiran”. Misschien brengen deze opmerkingen een later onderzoeker op het spoor van vroegere bijzondere stamverhoudingen.

Kregen de hoofden dus hun deel van de opgelegde boeten, buitendien ontvingen ze *sewah boemi* bij de aanleg door vreemden van ladang of sawah, hun aandeel van gevangen vis en geslacht vee, echtscheidingsgelden, huwelijks-gelden, enkele heerdienst-plichtigen bij het op reis gaan, enige dagen arbeid per jaar van elke *matagawé*. Hoewel een en ander naderhand wat aan rechtskracht verloor, bleef dit, over de gehele lijn genomen, onveran-

*Seloemase woning (oud model) met houten
wanden en zinken dak.*

derd en kwamen er later de aandelen uit de *wang lemer hioeran*, adatheffingen, nog bij, benevens de collectelonen over de geinde Gouvernementsbelastingen.

Volge ten slotte een lijst van de geregeerd hebbende margahoofden van marga Anak Berigo (Ilir Talo), mij medegeedeeld door den voormaligen *pasirah* van die marga, Djimar.

„Aangezien in de loop der tijd vele mensen kwamen van over de bergen (van Oeloe Redjang), werd de marga Anak Berigo steeds volkrijker. Daarom werd een margahoofd aangewezen :

1. Rio Tjinde.
2. Siap Toea, zoon van Rio Tjinde.
3. Semadjar Pati, zoon van Siap Toea. Pojang Semadjar Pati, huwde met de dochter van pojang Tjentala, geheten pojang Poedjoet Keriting.
4. Toean Kemalo Radja, zoon van Semadjar Pati. Een broeder van Toean Kemalo Radja was pojang Malim en een zuster was pojang Rebia, welke huwde met pojang Depati Toea (zie No. 5).
5. Depati Toea, die een besluit ontving van de *timaga angkatan* (expeditie?) van Banten.
6. Depati Kemalo Boemi, werd toen margahoofd.
7. Depati Lajang Negeri I, zoon van Depati Kemalo Boemi.
8. Depati Lajang Negeri II.
9. Depati Chalipah I.
10. Radja Sia Alam werd toen margahoofd.
11. Depati Lajang Negeri III werd toen margahoofd.
12. Depati Lajang Negeri werd margahoofd van Anak Berigo door een Engels besluit van 22 Maart 1820. Toenmaals werd Soeka Merindoe (Soeka Boelan) één met Anak Berigo.
13. Oemar gelar Depati Chalipah II werd hoofd van marga Anak Berigo bij besluit van 29 Juni 1858.
14. Bakir gelar Depati Lajang Negeri, bij besluit van 21 Juli 1908.
15. Djimar, hoofd van marga Ilir Talo bij besluit van den Resident van Benkoelen van 4 April 1925".
16. . . . , sedert $\pm$ 1933.

Omtrent de namen der genoemde hoofden is weinig bijzonders te vertellen. Aangetekend zij, dat Rio Tjinde's naam ongetwijfeld de vervorming is van het Javaanse Aria Tjinda of Tjitjinda welk

laatste woord verband houdt met *tjitjit* „van vorstelijke afkomst”. Betreffende het naam- of titeldeel *Kemalo* moge worden verwezen naar het in Van Ronkel, *Maleisch Woordenboek*, voorkomende woord *kemala* „steentje van dierlijken oorsprong met geneeskracht of wondermacht”; mogelijk is er ook verband met de Sanskrit godennaam *Koemara*, de krijgsgod aanduidende. Aan het Arabisch ontleend zijn o.m. de namen: *Chalipah*, *Malim* (*Moe'allim* „godsdienstleeraar”) en *Sia'* („moskeebediende, op kosten van anderen levende godsdienstige”). Of de naam *Depati Lajang Negeri* verband houdt met de onder de Serawaiers bekende voorouders *Si Lebē* en *Si Pahit Lidah*, welke beiden zweven (*lajang*) konden, is mij niet bekend.

c. *Huwelijksvormen.*

Zijn een *boedjang* en *gadis*, een jongeman en meisje, besloten een huwelijk aan te gaan, dan kunnen vier huwelijksvormen worden gevolgd, nl.:

1. *Semendo ambil anak*-huwelijk.
2. *Semendo berpelopik*-huwelijk.
3. *Semendo radjo-radjo*-huwelijk.
4. *Djoedjoer*-huwelijk.

Men zie voor een en ander mijn verhandeling over de onderafdeling *Kaoer*. Aangezien, evenals in het kustgedeelte van *Kaoer*, het *djoedjoer*-huwelijk het oorspronkelijke adathuwelijk bij uitnemendheid schijnt te zijn geweest in *Seloema*, moge over deze vorm nog iets uitvoeriger worden geschreven.

Wanneer een jongeman genoeg bezit om te kunnen trouwen, en hij wil trouwen volgens de *djoedjoer*-methode, dan gaat hij om te beginnen naar een meisje dat hem lijkt, om daar de „bruidsprijs” te berekenen tot men tot overeenstemming is gekomen; waarna de jongeman aan het meisje f 20.— geeft welke geldsom *tjiri* („herkenningsteken”) wordt genoemd. Nadat dit geschied is deelt de jongeman het besluit om te gaan trouwen mee aan de ouders van beide partijen, en wanneer tezamen overleg is gepleegd, wordt deze *rasan* ten overstaan van hoofd van *penghoeloe* verleden, en overgegaan tot het geven van de verplichte gelden, nl.: f 60.— aan de *anak orang kebanjakan*, de „vele mensen”, d.w.z. de geslachtsgenoten.

f 80.— aan de *anak kepala doesoen*, d.w.z. de doesoengenoten.

f 100.— aan de *anak kepala marga*, d.w.z. margagenoten.

En bovendien dan nog :

gevlochten sirih-mandjes met 20 porties gekookte kleefrijst, ter waarde van f 3.50,

1 *sewar* voor de doekoen van het meisje, ad f 1.—,

1 *sewar* in zilveren schede voor de bloedverwanten van het meisje, ad f 10.—,

1 kris in zilveren schede, ad f 20.—, als *pengganti njawa* (lett: „ziel-ervanger”) van het meisje.

Als de jongeman en jongevrouw gehuwd zijn, volgt de vrouw haar man met medeneming van de volgende goederen: een 60-tal *kain's tengkoeloek*, voldoende slaapgerei, voldoende keukengerei, voldoende eetgerei, andere huishoudelijke zaken naar evenredigheid.

Indien een man en vrouw, welke het *djoedjoer*-huwelijk trouwen, gaan scheiden komen al haar goederen van vóór 't huwelijk weer aan de vrouw terug, en de goederen en kinderen tijdens 't huwelijk verkregen worden gelijk gedeeld; dit laatste hangt echter af van 'n regeling door het adathoofd. Volgens de oorspronkelijke adat keerde een vrouw, na de scheiding, terug naar de woning van haar ouders met haar eigen goederen van vóór het trouwen en had ze geen recht op de tijdens het huwelijk verworven goederen.

Ook hier blijken de geschenken van manskant dus, ten dele, te bestaan uit wapenen, en van vrouws kant uit doeken, de *kain's tengkoeloek* („hoofddoeken”), een verschijnsel dat in de Indische Archipel onder de huwelijksgebruiken zeer veelvuldig waarneembaar was. Men leze o.m. hetgeen over de *oelo's* en de *piso* bij de Toba-Bataks meegedeeld wordt door Van Ossenbruggen in *Het oeconomisch-magisch element in Tobasche verwantschapsverhoudingen* ¹⁾.

In marga Ilir Talo bestond oudtijds de gewoonte om bij een bruiloftsmaal de rechter-voorpoot van de geslachte karbouw in het water (rivier of zee) te werpen, dit als offer aan de pojangs in zee, Naga Koetoeng en Naga Belang.

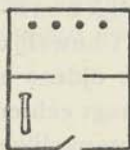
¹⁾ *Meded. Kon. Akad.*, 80 (1935).

V. Religieuze structuur.

a. *Roemah pojang en graven.*

Of de *roemah pojang* in Seloema talrijk zijn geweest is mij niet bekend, doch aangezien de overeenkomst tussen het leven in de hier behandelde onderafdeling en Kaoer op vele punten treffend is, is m.i. het voorkomen van zulke huisjes voorheen in Seloema waarschijnlijk te achten. Zeker weet ik slechts, dat deze in het Pasemahse en Serawaise deel van marga Semidang Alas bestonden of bestaan. Ook vernam ik een en ander aangaande de verering van verschillende „kramats”, gewijde graven, doch in hoeverre hier vroeger „huisjes” boven gestaan hebben is niet te zeggen.

Slechts zag schrijver dezes in doesoen Karang Anjar een houten huisje van ± 2 bij 4 Meter, waarin zich o. m. het z. g. graf

bevond van den *pojang* Makedoem, afkomstig uit Manna, en van drie van diens zoons. Het zijn geen echte graven, doch er werden slechts een viertal stenen van het echte graf gehaald en met grote feesten (slachten van een karbouw) naar Karang Anjar gebracht. Offers worden aan deze graven niet gebracht. In het voordeel van

dit gebouwtje ligt een kanon, evenmin vereerd. Hiernaast is een plattegrond van dit gebouwtje afgebeeld.

Verering van echte of vermeende graven is evenwel vrij algemeen in Seloema. Vaak dus zijn het de graven van stam-voortrekkers, voorouders, *pojang*'s. In deze onderafdeling bevinden zich enkele zeer vereerde plekken, waar volgens zeggen lichaamsdelen van *pojang* Si Pahit Lidah begraven zouden zijn. De kramat te Loeboek Lintang, bij Tais, zou het graf zijn van *pojang* Sidi Ketjil, afstamming van den Bittertong. De kramat voor de Serawaiers is echter het graf van den Bittertong zelf, de stamvader der Serawaiers, te Padang Langgar in Pasemah Lebar (Palembang). Dat Loeboek Lintang, vermoedelijk dank zij het belangrijke graf daar, eertijds een voorname plaats was, blijkt uit de mededeling dat het vóór Tais, nl. ± 1860 , de standplaats van den Europeanen Bestuursambtenaar was. Op genoemde graven wordt veel geofferd en om gunsten verzocht, hetzij met, hetzij zonder 't uitspreken van een belofte (*pasang niat*).

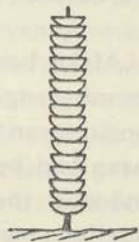
b. Feesten.

In de gehele residentie Benkoelen waren oudtijds de hanengevechten algemeen, en oorspronkelijk vermoedelijk een onderdeel van het religieus systeem; de leiders van deze spelen hadden tijdens de gevechten grote invloed, zelfs rechtsbevoegdheid, en ook hun titels waren merkwaardig (zie Kaoer). In November 1848 werd door den Assistent-Resident voor geheel Benkoelen het hanenvechten verboden; doch in 1859 wordt nog geklaagd over hun voorkomen, en vermoedelijk zal het ook nu sporadisch nog wel geschieden op afgelegen plaatsen.

Onder dit hoofd zij ook genoemd het feest aan het einde van de vastenmaand, de z.g. *toedjoeh likoer* (lett. „de 27e”); aan de ingang van de erven ziet men dan in de doesoen soms één, soms meerdere, soms hoge, soms lage, hiernaast afgebeelde „zuilen” van halve klapperdoppen, op elkaar aan 'n stok geregen, soms versierd met „bladeren” van stukken klapperdop. Deze „zuilen” worden verbrand, men gooit er een weinig olie in; hoe meer licht het geeft hoe beter het is. Een enkele keer staat de zuil omgekeerd in de grond.

Bij feesten spelen een grote rol de oude adatdansen zoals de *tari pedang*, d.w.z. de zwaarddans, uitgevoerd door jongemannen, en de *tari piring*, de borddans, eveneens door hen kunstig uitgevoerd.

Uit de mythe van marga Anak Berigo blijkt ook dat voorheen de inwoners van doesoen Penago elk jaar „brandhout en bladeren” brachten naar doesoen Mas-mambang als een offerande aan pojang Berigo, hetgeen denkelijk gepaard zal zijn gegaan met een feest.

c. Geboorte.

Zoals vroeger — en nog wel — algemeen gewoonte was werd meermalen tijdens de zwangerschap en ook op het moment van de geboorte de doekoen geraadpleegd. Nadat diverse spijzen waren bereid en op rituele wijze opgesteld op een eveneens gewijde plaats, — in Seloema meestal de *pandoedoean* — begon de doekoen zijn werk, nl. het aanroepen der voorvaderen en het afsmeken van hun hulp op het critieke moment. Men noemt zulke plechtigheden *kendoerian boeboer*, daar boeboer of pap (in ver-

schillende kleuren) er de hoofdrol in speelt. Zo wordt een ken-
doerian gehouden als men bosproducten wil gaan verzamelen, op
reis wil gaan, alleen zoons en dochters heeft en dit veranderd zou
willen zien, in het geheel geen kinderen heeft, enz.

Ezerman¹⁾ vermeldt nu een *djampi* zoals de doekoen deze
mompelt bij een verzoek om nakomelingschap (de vertaling is
van mij. G):

„Salam malaikoem salam.

„Pada malam ini akoe meng-
gang kemenjan perasapan. Sir
Allah, Ndatoenglah, engkas
Adam kala moela. Kamoelah
njantoe k njampaikan. Tedokoe
kepada jang pertoeanan neroe-
koep boemi, neriding langit, toe-
an begerak sendirinja.

„Akoelah, toean gimbar Allah.

„Maka boemi belom benama
boemi, langit belom benama
langit, toean belom djamenang,
toean lagi beselindoeng. Bese-
lindoeng toean di babil beko,
beselindoeng toean di babil
beki, beselindoeng toean di
babil djem. Keloear toean bese-
lindoeng serikatlah toean sam-
porna.

„Maka ada tanah segenggam
telak. Tanah segenggam telak,
langit segentang tiris. Maka
langit segentang tiris. Maka
toean noendoek namai boemi;
setapak Allah nama boemi.

Weest gegroet.

Hedennacht brand ik wie-
rook. Heilige Wet Gods, Heilig
Wezen Gods. Afstammeling van
Adam Gij kwam vroeger het
eerst. Mijn gelofte is tot U die
de aarde stelde, die de hemel
deed overhellen, die zichzelf
oprichtte (bewoog) (d.i. dus de
Almachtige). Sta er voor in,
gevolmachtigde van God.

Toen de aarde nog geen
aarde heette, en de hemel nog
niet hemel heette, toen gij nog
niet openbaar was geworden,
was gij nog verborgen. Gij
waart verborgen achter de ba-
salipoort, gij waart verborgen
achter de eeuwige poort, gij
waart verborgen achter de para-
dijspoort. Toen gij uit het ver-
borgene kwam was Uw Heilige
Wet voltooid.

Toen was er nog maar een
handvol, doosjevol aarde. Aarde
was er een handvol, hemel was
er als wat vloeistof (*gentang* =
ca. 3 kg). Toen was er nog maar
een klein beetje hemel. Toen

¹⁾ *Tschr Binnenl. Bestuur*, 36 (1909) De spelling is in deze en andere
geciteerde teksten door Schr. hier en daar gewijzigd. Red.

Malenggah toean namaï langit;
sepajoeng Allah nama langit.

„Soeda toean namaï boemi, soeda toean namaï langit, maka ada Serapil, Mokaël, toean Djiberail. Kata Serapil: Mokaël, njatalah toean gimbar Allah. Maka toean gimbar Allah ngoetap lagi laoet gomiring sakti besipat galoegar sakti. Bidjo mani abang, njawa pemberi iboe. Bidjo mani poetih, njawa pemberi toean. Sapo oemat sipat iman 'kepertjajaan njawa pemberi toean; sapo toean toehajat, sapo toean toehajoen bapalah.

„Begerak boemi, begiling langit, toean enda mëna kebesaran. Maka titika noer setitiklah ada noer setitik. Maka ada diwa Aman Peritoeng Poetika, diwa di-angkau dengan sanak.

„Kini akoe sabak siwa keboemi, kelangit, kelaoet, kegoenoeng: santboek sampaikan

boog gij voorover en benoemde de aarde; Gods voetsteun heette de aarde. Toen keek gij op en benoemde de hemel; Gods pajong heette de hemel.

Nadat gij de aarde een naam had gegeven, nadat gij de hemel een naam had gegeven, waren daar Rafaël (de doodsengel), Michaël (de aardsengel) en Gabriël. Toen sprak Rafaël: Michaël openbaart gij maar de gevormachtigde Gods. Daarop klemde(?) Gods gevormachtigde de zee Gomiring Sakti vast aan Galoegar Sakti (*galoegar* = iets ronds; de aarde?). Het rode sperma was de levensgave aan de moeder (de aarde?). Het witte sperma was de levensgave aan de man (hemel?). Wie (gaf) de gezindte, het richtsnoer, het geloof als levensgave aan U; wie deed U leven, wie verwekte de vader.

Nadat de aarde was opgericht en de hemel er omheen gerold, wildet gij staatsie, waardigheid maken. Daarop viel een druppel teelvocht (volgens Ezerman), was er een druppel teelvocht. Toen ontstond de godheid Aman Peritoeng Poetiha (= de verpersoonlijkte nageboorte. E.), de godheid werd erkend met zijn bloedverwanten.

Thans jammer ik en smeeke aan de aarde, aan de hemel, aan de zee, aan de bergen:

oedjoed tedokoe dengan di-wa; kaloe soearakoe koerang tambah, kaloe soearakoe tje-poet oempoet. Akoelah mantau toean ampat doedoek di tanah sakti.

„Toean Gelimok djangoet kawat, Akin Allah, Oedjoeng Radja, Toean Maradja Poetih, kamoelah doedoek di tanah sakti; djagalah dengan kamoe. Kaloe oerang dari laet nida noenggoe djandji, kaloe oerang di goenoeng nida noenggoe djandji, kaloe djin, setan, iblis, binatang, nida noenggoe djandji.

„Toepang oemat toean ampat menoenggoe lawang seroega, djagai oemat.

„Si Takoep, kamoe benama setangkal maet.

„Si Tapik, kamoe benamagerigal maet.

„Si Akoen, kamoe megangkan adjal.

„Seradja djoean, kamoe megangkan djandji pakaian, kamoe toengkat kemar pandjang sekilan.

„Kami mendatangkan tedo pintak kepada toean poenja

komt, doe komen de kern van mijn gelofte aan de goden; als mijn stem onvoldoende is vermeerder deze, als mijn stem te kort schiet vergroot deze. Ik roep de vier heren te zitten op de „gewijde grond” (= de nageboorte. E.).

Heer Gelimok (= dikkerd?) met de ijzerdraad-baard, Akin Allah, Oedjoeng Radja, Heer Witte Majesteit, gij zit op de „gewijde grond”; bewaakt gij die. Als die van de zee niet de afspraak handhaven, als die van de bergen niet de afspraak handhaven, als de duivelen en monsters niet de afspraak (d.w.z. om geen ziekte te wekken?) handhaven.

Vier beschermers van Gods volk bewaakt de poort van de hemel (fig. ogenblik van de geboorte van een kind. E.), bewaakt het volk.

Si Takoep, gij heet de afweerder van de dood.

Si Tapik, gij heet de afweerder van de dood.

Si Akoen, gij bestuurt de levensduur, 't levenseinde.

Seradja djoean, gij handhaaft de afspraak over de „wapens”; gij steunt de knots (fig. werktuig om navelstreng los te snijden. E.) ter lengte van een span.

Wij doen de gelofte, de smeekbede toekomen aan U die

koeasa. Kami beniat kepada   mchtig zift. Wij doen de gelofte
 pojang di . . . ”.   aan voorvader . . . (volgt naam
   en verblijfplaats der aan te
   roepen voorouders. E.).

De vertaling geeft, zoals bleek, nog enkele duistere passages. Ezerman veronderstelt in een aantekening dat een vergelijking wordt getrokken, in symbolische taal, tussen de mensengeboorte en de schepping. Er wordt gezinspeeld op een bijslaap tussen hemel en aarde (bij vele volken als man en vrouw aangeduid), waaruit dan alles, ook de mens, geboren zou zijn.

Zoals uit de *djampi* valt af te lijden wordt de voorouder(s) een offer gebracht bij de vervulling van het gevraagde. Om de voorvaderen gunstig te stemmen wordt tevoren reeds een zo groot mogelijk offer, b. v. een karbouw, beloofd. Nadien is dan dikwijls inlossing van de gelofte zeer zwaar of onmogelijk, steken de mensen zich in de schuld of moeten volstaan met een kleiner offerande, onder velerlei verontschuldigen aan den *pojang* natuurlijk. Minstens een geit zal dan worden geslacht, waarvan 'n stukje hart en lever en een deel van voor- of achterbout op „reine” wijze wordt bereid voor de voorouders. „Voordat met 't nuttigen der spijzen, — waarbij rijst den hoofdschotel vormt — begonnen zal worden, wordt eerst de voorvaderen dank gebracht voor de be- wezen hulp. Bij deze plechtigheid (*bajar niat* „gelofte afbetalen”) is iedereen — doch vooral de familie en stamgenooten — welkom”.

d. Ziekten.

Men geloofde en gelooft nog zeer aan goede en kwade demonen. Epidemiën en ziekten worden, zo meent men, door kwade demonen veroorzaakt; cholera en pokken door zeegeesten; koorts door berggeesten; gezwollen en borstziekten door aardgeesten. Ter bezwering werden offers gebracht en door de doekoen toverformules gepreveld.

Opdat het onttrokken worde aan de vergetelheid van langgeledene publicatie moge hier aangehaald worden hetgeen Ezerman in 1908, kennelijk als een ooggetuige-verslag, schreef aangaande een doekoen-séance, gevolgd door diens formule tijdens een ziektegeval. Zulke oude notities hebben des te meer waarde, daar zij tevens een duidelijker licht werpen op heden vernomen of opge-

tekende soortgelijke „rudimenten”, aangezien het oude geloof waarvan deze doekoen-raadplegingen deel uitmaakten, meer en meer met elke generatie verdwijnt. Ezerman schrijft dan over een *kendoerian boeboer* gehouden in huis op de *pandoedoean* (p. 62):

„De voor de plechtigheid benodigde ingrediënten bestaan uit rijst, sirih, kalk, pinangnoot, klapper, gambir, tabak, strootjes, klapperolie vermengd met kurkuma (welk mengsel boerèk minjak heet), fijn gewreven sandelhout vermengd met water (ajer tjëndana), beide laatstgenoemde mengsels dienen als reukwerk. Verder nog: boenga sělasi, boenga melati (Seraw.: mëlœer) en rëtiä (d. i. padi welk boven een vuur gebrand is, zoodat de bolster open is gesprongen en de witte substantie min of meer op eene bloem gelijkt). Al deze ingrediënten moeten met zeer veel zorg behandeld worden, het is b.v. ten eenen male verboden de klappers en pinangvruchten bij het afplukken naar beneden te werpen (als in Kaoer. G.). Alle benodigdheden moeten — voor zoover zij nog eene bereiding ondergaan — worden klaargemaakt door een volkomen reine maagd of door een oude, afgeleefde, ongetrouwde vrouw, die zoo mogelijk familie zijn van den persoon in kwestie. Deze moeten zich, voordat zij de gewenschte werkzaamheden verrichten eerst baden en daarbij het sap van een citroen gebruiken (bëlantau) om het hoofdhaar te wasschen, ook dienen zij schoone kleeren aan te trekken.

„De rijst (de padi moet door hen zelf ontbolsterd worden) wordt gedeeltelijk bereid als boeboer, gedeeltelijk als lëmang. De boeboer kan op vier verschillende wijzen worden klaargemaakt, men onderscheidt nl.:

- a. boeboer poetihä (witte rijstpap — rijst met klappermelk).
- b. boeboer hitam (zwarte idem — van zwarte padi bereid).
- c. boeboer abang (roode idem — rijst met aren-suiker).
- d. boeboer koening (gele idem — rijst met kurkuma).

„De sirih wordt ook geheel voor het gebruik gereed gemaakt, bovendien wordt in een kommetje, gevuld met water, een opgerold sirihblad gestoken (tezamen ajer këntal genoemd).

„Bovendien zijn nog gewenscht een potje waarin vuur (doepoean genaamd) om wierook te verbranden en een mandje (pitra bëngang bakoel geheeten), waarin een nieuw stuk wit goed van $\pm 1\frac{1}{2}$ vadem (sékaboeng) lengte, een aantal strengen (sëtoekal) wit garen, wat

spaansche peper (de Sërawaier noemt spaansche peper „lada” en de witte of zwarte peperkorrels „sahang poetihã” of „-hitam”), een weinig zout, en wat droge rijst (bij meer gegoeden en als het er erg op aankomt ook eenig geld). Zijn de ingrediënten voor het gebruik gereed dan worden zij op kleine bordjes (tjoebit) — of bij gebrek daaraan op pisangbladeren — gelegd; daarna de rijstgerechten op één groot bord en de sirih met de reukwerken (alles te zamen de versierselen: „perhiasan” genoemd) op een ander.

„Voordien zijn de familieleden en overige kennissen bijeengeroepen en wordt hun medegedeeld, dat N.N. van plan is de hulp der voorvaderen in te roepen.

„De doekoen zet zich nu op de mat op de „pandoedoean” (of op den grond, zie boven). Hij heeft zich voor dien geheel gereinigd, waarbij een citroen weer goede diensten heeft bewezen, en schoone kleeren aangetrokken. Het stuk wit goed uit de „pitra benang bakoel” neemt hij op zijn hoofd, in zijne linkerhand den wierook, in zijne rechterhand een pisau raet, en begint nu den wierook te verbranden.

„Voortdurend den wierook-walm naar zich toehalend vraagt de doekoen respectievelijk aan de voorvaderen van elken stam (een doesoen bestaat uit meerdere stammen: kaoem) wie hunner oorzaak van den ongewenschten toestand is. Bij het noemen van den naam van een hunner zal hij eene voor hem duidelijke aanwijzing (sir) bekomen als teeken, dat hij bij dien voorvader nadere inlichtingen moet inwinnen.

„Hij vraagt vervolgens of de ongewenschte toestand zijn ontstaan vindt in de zee, de lucht, de aarde of de bergen en zal bij het noemen van een of meerdere dier plaatsen wederom eene duidelijke aanwijzing ontvangen. Vervolgens vraagt hij welke spijzen, enz. en tot welke hoeveelheden deze gereed gemaakt dienen te worden, en geeft dien overeenkomstig aan den belanghebbende de noodige instructies, hierbij in het oog houdende dat:

boeboer poetihã gewenscht is bij oorzaken uit de lucht afkomstig,
 boeboer hitam bij idem uit de bergen,
 boeboer abang bij idem uit de zee, en
 boeboer koening bij idem uit de aarde”.

Elders zegt Ezerman nog dat de doekoen niet in geld beloond wordt, doch in arbeid, en dat meestal de inhoud van de *pitra*

benang bakoel aan hem geschonken wordt. (Men vergelijkte deze *pitra benang bakoel* met de *pitra tali njawě*, die eenzelfde rol vervult in de Pasemah-landen).

Bij bezweren van een ziekte zegt de doekoen (vertaling door mij. G.):

„Salam melaikoem salam, karamatoellah. Takala hari, takala malam nida akoe natap perasapan; pada hari ini akoe natap perasapan; akoe mintak kepada Allah dan kepada rasoel sebab si Anoe ini sakit.

„Assalammalaikoem. Akoe menjeboet memantau kamoe, sabbat ampat diam di laoet; moela² kamoe ditepikkan Allah di laoet poetaran tasik, damping djoega kamoe dengan Oemmat Allah; kamoe diletakkan Allah di laoet koersie, damping djoega kamoe dengan Oemmat Allah; maka kamoe diletakkan Allah di laoet api, damping djoega kamoe dengan Oemmat Allah; maka kamoe diletakkan Allah di laoet roeban, maka diamlah kamoe di laoet roeban.

„Siapa nama kamoe; Toean Sèch Kelatin Poetiha nama kamoe; rajat kamoe seriboe koerang so, oeloebalang kamoe ampat poeloeha ampat; kaloe kamoe poenja oela, poenja ragam si Anoe ini akoe mintak didjeroemi oeli kamoe.

„Akoe menjeboet memantau kamoe di laoet api, Poeteri Kembang Dadar nama kamoe;

Weest gegroet, heilig wezen Gods. Toen het dag en toen het nacht was brandde ik geen wierook; heden brand ik wierook; ik smeeek tot God en tot diens afgezant omdat N.N. ziek is.

Weest gegroet. Ik noemen roep U, vier vrienden die in zee woont; aanvankelijk werd gij door God neergelaten in de zee „poetaran tasik” (= draaikolk), dicht waart gij bij Gods volk; gij werd neergelaten door God in de zee „koersie” (= zetel, stoel), dicht waart gij bij Gods volk; gij werd neergelaten door God in de zee „api” (= vuur), dicht waart gij bij Gods volk; toen werd gij neergelaten door God in de zee „roeban” (= schuim), daaropbleef gij wonen in de zee „roeban”.

Hoe heet gij; Heer Sèch Kelatin Poetiha heet gij; uw onderdanen zijn duizend min één, uw legerhoofden zijn vier en veertig; als het is uw gedrag en uw wijze van doen dat N.N. hier (ziek is) dan vraag ik daarvan mededeling door u.

Ik noem en roep u in de zee „api”. Prinses Kembang Dadar heet gij, uw onderdanen zijn

rajat kamoe seriboe koerang so, oeloebalang kamoe ampat poeloeha ampat; kaloe kamoe poenja oela, poenja ragam si Anoe ini akoe mintak didjeroemi.

„Akoe menjeboet memantau kamoe diam dilaoet koersie, Radja Gendèrang Sakti nama kamoe; rajat kamoe seriboe koerang so, oeloebalang kamoe ampat poeloeha ampat; kaloe kamoe poenja oela poenja ragam mintak didjeroemi.

„Akoe menjeboet memantau kamoe diam di laoet poetaran tasik. Radja Pagingging nama kamoe; rajat kamoe seriboe koerang so, oeloebalang kamoe ampat poeloeha ampat; kaloe kamoe poenja oela poenja ragam si Anoe mintak didjeroemi oeli kamoe.

„Akoe menjeboet menantau kamoe; diwa, diam di goenoeng. Toean Sèch Mangkedoem Sakti, Toean Sèch Mangkedoem Radja Njawa, itoe nama kamoe; rajat kamoe seriboe koerang so, oeloebalang kamoe ampat poeloeha ampat; kaloe kamoe poenja oela poenja ragam si Anoe ini akoe mintak didjeroemi oeli kamoe.

„Takala kamoe didjadikan Allah, Si Tjepang nama kamoe. Maka beroeli namalah kamoe diletakkan Allah kamoe di matahari; Toean Sech Kemeni nama kamoe. Rajat kamoe seriboe

duizend min één, uw legerhoofden zijn vier en veertig; als het is uw gedrag en uw wijze van doen dat N. N. hier (ziek is), dan vraag ik daarvan mededeling.

Ik noem en roep u die verblijft in de zee „koersie”. Vorst Gendèrang Sakti heet gij; uw onderdanen zijn duizend min één, uw legerhoofden zijn vier en veertig; als het uw gedrag en uw wijze van doen is dan vraag ik daarvan mededeling.

Ik noem en roep u die verblijft in de zee „poetaran tasik”. Vorst Pagingging heet gij; uw onderdanen zijn duizend min één, uw legerhoofden zijn vier en veertig; als het is uw gedrag en uw wijze van doen dat N. N. hier (ziek is) dan vraag ik daarvan mededeling door u.

Ik noem en roep u, god, die verblijft op de bergen. Heer Sèch Mangkedoem Sakti, Heer Sèch Mangkedoem Radja Njawa heet gij; uw onderdanen zijn duizend min één, uw legerhoofden zijn vier en veertig; als het uw gedrag en uw wijze van doen is dat N. N. hier (ziek is) dan vraag ik om mededeling daarvan door u.

Toen gij door God werd geschapen heette gij Si Tjepang. Daarop verkreeg gij een naam (titel) toen gij door God werd neergelaten op de zon; Toean Sech Kemeni heet gij. Uw on-

koerang so, oeloebalang kamoe ampat poeloeha ampat; kaloe kamoe poenja oela poenja ragam si Anoe ini akoe mintak didjeroemi oeli kamoe.

„Akoë menjeboet memantau kamoe, djin selam diam di boemi, djin selam diam di laoet; kaloe kamoe poenja oela poenja ragam si Anoe ini akoe mintak didjeroemi oeli kamoe.

„Akoë menjeboet memantau kamoe beroeang: darahmoe mendjadi beroeang abang, oeratmoe mendjadi beroeang koening, toelangmoe mendjadi beroeang poetiha, ramboetmoe mendjadi beroeang hitam; kaloe kamoe poenja oela poenja ragam si Anoe ini akoe mintak didjeroemi oeli kamoe.

„Akoë menjeboet memantau kamoe hantoe beroeang; Talakoëni namanja lanang, Salakoëni namanja betina; akoe tahoe asal moelamoe djadi; kombalilah engkau kebawah djanim, kebawah poeting per-tiwi, disana tempat setanamoe.

„Akoë menjeboet memantau kamoe hantoe air; Doegoek Menoenggoe Loeboek, Doekoek Menoenggoe Rantau; kaloe kamoe poenja oela poenja ragam si Anoe ini akoe mintak didjeroemi oeli kamoe.

derdanen zijn duizend min één uw legerhoofden zijn vier en veertig; als het is uw gedrag en uw wijze van doen dat N.N. hier (ziek is) dan vraag ik daarvan mededeling door u.

Ik noem en roep u, islamitische demonen in de aarde, islamitische demonen in de zee; als het is uw gedrag en uw wijze van doen dat N.N. hier (ziek is) dan vraag ik om mededeling daarvan door u.

Ik noem en roep u, beer; uw bloed werd de rode beer, uw spieren werd de gele beer, uw beenderen werd de witte beer, uw haar werd de zwarte beer; als het is uw gedrag en uw wijze van doen dat N.N. hier (ziek is) dan vraag ik om mededeling daarvan door u.

Ik noem en roep u, berengeesten; Talakoëni heet de mannelijke, Salakoëni heet de vrouwelijke; ik weet uw wordingsbegin; keert gij terug naar de onderste hemel, naar onder de aardas, daar is uw paleis.

Ik noem en roep u, watergeesten; Doegoek Menoenggoe Loeboek, Doekoek Menoenggoe Rantau (heet gij); als het is uw gedrag en uw wijze van doen dat N.N. hier (ziek is) dan vraag ik mededeling daarvan door u.

„Sahida, Sahidoen, moedik ke soengai Toenoe, kedoedoekan engkau hantoe pemboeroe ; beboeroe engkau ke bantja dalam, beboeroe engkau ke loeboek dalam, beboeroe engkau ke rimbo dalam, beboeroe engkau ke pematang pandjang, beboeroe engkau ke laoet lebar, beboeroe engkau ke awangawang.

„Si Koembang nama andjing moe ; akoe tahoe asal engkau djadi orang ; djambaian asal moelamoe djadi, kepala engkau berganti dengan kepala andjing ; kaloe kamoe poenja oela poenja ragam si Anoe ini akoe mintak didjeroemi oeli kamoe.

„Akoë menjeboet memantau siso jang ampat ; ini nama kamoe : Si Gabila, Si Nabila, Si Nanabi, Si Randjau, itoe nama kamoe ; kaloe kamoe poenja oela poenja ragan si Anoe ini akoe mintak didjeroemi oeli kamoe.

„Siso diam di awang-awang, Si Matika, Si Matikoet, Si Nabila nama kamoe ; *beranak* beranak di boemi ampang raja, beranak nida bedjoedoe, beranak nida bernama. Akoe tahoe dinama anak kamoe, siapa nama anak kamoe ; Boedjang Kemeoei, Boedjang Lawaian, itoe

Sahida, Sahidoen, ga de rivier Toenoe opwaarts, de verblijfplaats van u, (ziekte-)jaaggeesten ; jaag (verwek ziekte) in het diepe moeras, jaag in de diepe rivierkolk, jaag in het diepe woud, jaag op de lange bergkam, jaag in de brede zee, jaag in de wolken.

Si Koembang heet Uw hond ; ik weet de oorsprong hoe gij mens werd ; de duisternis in het oerwoud was uw wordingsbegin ; uw hoofd werd geruild met die van een hond ; als het is uw gedrag en uw wijze van doen dat N.N. hier (ziek is) dan vraag ik mededeling daarvan door u.

Ik noem en roep de vier siso (geesten die ziekten veroorzaken bij jongelingen en jonge meisjes. E.) ; gij heet : Si Gabila, Si Nabila, Si Nanabi, Si Randjau, dat zijn uw namen ; als het is uw gedrag en uw wijze van doen dat N.N. hier (ziek is) dan vraag ik mededeling daarvan door u.

Siso die woont in de wolken, Si Matika, Si Matikoet, Si Nabila heet gij ; gij baarde op de grond „ampang raja” (denkbeeldig, bijna geen afmetingen hebbend. E.), gij baarde zonder wederhelft te hebben, gij baarde zonder naam te hebben. Ik weet hoe uw kind genoemd werd,

nama kamoe. Akoe tahoe didjoedoe anak kamoe; Bateria Sanggoel Begeloeng, Bateria Siranik Panaus, Bateria Siranik Boenga, Bateria Selasi Hitam, itoe djoedoe anak kamoe, kaloe kamoe poenja oela poenja ragam si Anoe ini akoe mintak didjeroemi oeli kamoe.

„Akoemenjeboet memantau siso semoela djadi; Tadjam Toerai namanja betina, Tadjam Toeri namanja lanang; kaloe kamoe poenja oela poenja ragam si Anoe ini akoe mintak didjeroemi oeli kamoe.

„Akoemenjeboet memantau oerang mengingang soenting; Djinang Sepat namanja kamoe; kaloe lebih kamoe toeroenkan, kaloe koerang kamoe nidokan. Dimana tempat kamoediam? Dipadang seroenai-roenai, di beringindoea terbandoeng, disitoe tempat kamoe diam; antara boelan dan matahari, antara awang-awang, di sitoe tempat kamoe diam; kaloe kamoe poenja oela

hoe de naam van uw kind (kinderen?) is; Boedjang Keme-loei, Boedjang Lawaian, is uw naam. Ik weet wie wederhelft werd van uw kind (kinderen?); Bateria Sanggoel Begeloeng, Bateria Siranik Panaus, Bateria Siranik Boenga, Bateria Selasi Hitam zijn de wederhelften van uw kind (kinderen?); als het is uw gedrag en uw wijze van doen dat N. N. hier (ziek is) dan vraag ik mededeling daarvan door u.

Ik noem en roep de allereerst ontstane „siso”; Tadjam Toerai heet (heten?) de vrouwelijke, Tadjam Toeri heet (heten?) de mannelijke (de eerste verwekken speciaal ziekten bij jonge meisjes, de tweede bij jongemannen. E.); als het is uw gedrag en uw wijze van doen dat N. N. hier (ziek is) dan vraag ik mededeling daarvan door u.

Ik noem en roep hem die over de ongeboren vrucht beschikt; Djinang Sepat heet gij; als er te veel (ongeborenen) zijn laat gij die afdalen (op aarde), als er te weinig zijn doet gij dat niet. Waar is uw verblijfplaats? Op de vlakte „seroenai-roenai” (plaats tussen hemel en aarde), op de twee-parige waringin-boom (idem), daar is uw verblijfplaats; tussen maan en zon,

poenja ragam si Anoe ini akoe mintak didjeroemi oeli kamoe.

„Sekali kamoe toeroen ke boemi, Segèndo akan nama kamoe; doea kali kamoe toeroen ke boemi, Segèndasi akan nama kamoe; tiga kali kamoe toeroen ke boemi, Si Baroeng akan nama kamoe, ampat kali kamoe toeroen ke boemi, Si Abas akan nama kamoe; kaloe kamoe enda roema, enda darah, enda daging, enda toelang, enda hati, enda djantoeng, kaloe kamoe poenja peboeatan, datanglah kamoe; keënda kamoe boeli, akoe adakan.

„Takala Allah mendjadikan boemi dengan langit, takala langit besintak naik, takala boemi besintak toeroen, ja, kita bedjandji besamanja. Mana djandji semanja kita; kaloe ada akoe mintak kepada kamoe beri. Kaloe kamoe nida beri pintakoe ini, kamoe akoe soempahi dimakan koetoe Nenek Pelloeroe Sendja Rajalah kamoe; itoe djandji semanja kita.

„Selammalaikoem selam”.

Tot zover de aanhaling. In enkele noten zegt Ezerman nog dat met Sahida en Sahidoen bedoeld zijn demonen, die allerlei ziekten kunnen veroorzaken: „van hen zijn de hantoe pemboeroe

tussen de wolken, daar is uw verblijfplaats; als het is uw gedrag en uw wijze van doen dat N.N. hier (ziek is) dan vraag ik mededeling daarvan door u.

Een keer daalde gij af naar de aarde, Segèndo heette gij; twee maal daalde gij af naar de aarde, Segèndasi heette gij; drie maal daalde gij af naar de aarde, Si Baroeng heette gij; vier maal daalde gij af naar de aarde, Si Abas heette gij; als gij wenst de huidhaartjes, wenst bloed, wenst vlees, wenst beenderen, wenst lever, wenst hart, als het uw doen en laten is (dat N.N. ziek is), komt dan naderbij; uw wens is toegestaan, ik verwezenlijk ze.

Toen God aarde en hemel schiep, toen de hemel zich opende en steeg, toen de aarde zich ontvouwde en daalde, zeg, wij maakten tezamen een afspraak. Waar is onze afspraak; indien hij er is verzoek ik u die te geven. Als gij niet geeft wat ik nu verzoek, dan zal ik u vervloeken om getroffen te worden door de vloek van Nenek Pelloeroe Sendja Rajalah; dat is de afspraak die wij tezamen maken.

Weest gegroet.

afkomstig". Bij de namen van Bateri (= Poeteri „prinses”) Sanggoel Begeloeng enz. merkt Ezerman op dat dit de namen zijn van vrouwelijke geesten, die huwden met de mannelijke *siso*. Verder spreekt deze uitvoerige *djampi* voor zichzelf; achtereenvolgens worden de diverse ziekteveroorzakers aangeroepen en om een teken verzocht als zij de verwekkers zijn van de patient z'n ziekte. Elders bericht Ezerman: „Het komt zoo nu en dan voor dat de doekoen het gewenscht vindt de „kendoerian” te verrichten op een eilandje in of aan de oevers van eene rivier. In dit geval dient bij de bovengenoemde ingrediënten een hard gekookt ei gevoegd te worden, om brekage te voorkomen wordt daarbij uitsluitend gebruik gemaakt van pisangbladeren in plaats van aardewerk”. Hier zal wel bedoeld zijn op de *poelau kekaraman*, de eilandjes die ook in Kaoer voorheen zo'n grote rol speelden bij eedsaflegging en doekoenhandeling.

e. *Poesaka*.

Deze gewijde voorwerpen, afkomstig van de pojangs naar men meent en *barang kelamaan* genoemd, worden hier en daar vereerd. Enkele poesaka zijn door schrijver dezes gezien. Zo toonde de ex-Pasirah van Ilir Talo mij een oude kris van omstreeks één Meter lengte, bewaard in een pasvervaardigde, eenvoudige, houten schede.

In de doesoen Rantau Pandjang, marga Semidang Alas, vindt men in een klein vierkant huisje op palen twee kleine koperen kanonnetjes, beiden $\pm$ 1 meter lang. De dikste der twee heet: Nawa, de dunste: Rentako. De stichters van de doesoen, een Serawaise kampong, de twee pojangs Penjoerit en Pojang Redjo, twee broers, zouden de kanonnetjes meegenomen hebben uit Banten. Oorspronkelijk was er ook nog een kris, en een ring met 9 diamanten. Deze beide zijn nu overgebracht naar de doesoen Talang Kenidai, een dochter-kampong. Elk jaar na de oogst wordt er bij deze poesaka te Rantau Pandjang een sedekah gegeven (wierook verbrand, gegeten, enz.). Dit feest heet *petoenggoe*. Ook als er veel ziekte voorkomt houdt men een sedekah bij de *roemah pojang*, waar beide kanonnetjes worden bewaard. Vaak worden dan veel geiten geslacht.

In de doesoen Maras Djaoeh wordt een muts bewaard, welke

gedragen zou zijn door een pojang, die zich daarmee onzichtbaar kon maken en zo zijn vijanden kon verslaan.

In de doesoen Loeboek Ngantoengan, marga Semidang Alas, bewaart men een *badjoe terbang*, vroeger gebruikt door de pojang om, zoals 't woord reeds zegt, te vliegen.

Deze wordt bewaard in het huis van den pasirah, tezamen met een oud bord, waarop de vliegende pojang stond. Deze poesaka erven van den enen pasirah op den anderen.

In de pasirah-doesoen van de marga Semidang Alas, Karang Anjar, bewaart men in een vierkant huisje in de nok een speer, welke genoemd wordt *Toembak Tjanka*. Deze speer is eigendom van de soembai Semidang. Na de oogst wordt er feest gevierd, het z.g. *kendoerian*, bij dit huisje; alleen door mensen die nog in z'n kracht geloven. Ook bij ziekte houdt men er een sedekah.

Te Karang Anjar bewaart men ook een kanonnetje en een kris (de laatste in het pasirahgeslacht in gebruik); deze voorwerpen zijn eigendom van de soembai Alas. 't Kanon was in bezit van Maras Tengah, doch werd door de vader van den huidigen pasirah geleend, waardoor het te Karang Anjar kwam. De pojang-eigenaar van de kris was Makedoem; diens graf, met die van z'n zoons, ligt ook in Karang Anjar, in een huisje, waarin ook vernoemd kanon zich bevindt.

f. *Zielsverhuizing (totemisme).*

Dat, evenals b.v. in de onderafdeling Kaoer, ook in Seloema het idee bestond dat de pojangs de gedaante aannamen of hadden van bepaalde dieren is onmiskenbaar. In de hiernavolgende legende betreffende de pojangs van de marga Anak Berigo komt zulks duidelijk naar voren; het zijn daarin enkele naga's, draken, welke de rechtstreekse voorvaderen zijn.

Merkwaardig is in dit verband dat omstreeks 1935 bij een in de Poelau-Baai, waaraan Selebar is gelegen, op het strand gehaalde krokodil van groot formaat wierook werd verbrand. Er was nl. aldaar een mens door een krokodil gedood; door een doekoen werd toen vanaf het strand de baai „belezen”, opdat de schuldige zich zelf zou melden. Hetgeen geschiedde (ook elders uit Benkoelen vernam ik dergelijke staaltjes). Waarop door het margahoofd het

dier plechtig ter dood werd veroordeeld wegens moord, en het vonnis werd voltrokken.

Dat de beer, wederom evenals elders, ook een totemrol kan hebben vervuld, valt mogelijk af te leiden uit het voorkomen van beer en berendemon in de doekoenformule's. Ook de tijger zal er wel een rol gespeeld hebben; volgens het verhaäl veranderde een kleinzoon van Si Pahit Lidah, Sangga Roedjoengan, op een dag in een tijger en verslond zijn eigen dochter. Nog offert men aan hem en vraagt hem om raad. En wat te denken van de vliegende pojangs, zoals Si Pahit Lidah en Si Lebè?

g. Demonologie.

Reeds bleek uit de notities van Ezerman dat men, — behalve een oppergod? — voorheen onderscheidde vier groepen van demonen, nl. die in de lucht, die in de bergen, die in zee, en die in de aarde, met welke ziekteverwekkers (want dat was voornamelijk hun „werkkring”) verbonden waren de kleuren, wit, zwart, rood en geel. Elke groep telde weer verschillende vertegenwoordigers; die van de zee b.v. een viertal en wel drie mannelijke en één vrouwelijke. Er zijn *siso* in de wolken, enz. Rode, gele, witte en zwarte beren worden genoemd. — Opmerkelijk is de mededeling omtrent een demon tussen hemel en aarde, op een waringinboom, welke, onder de naam van Djenang Sepat de ongeborenen naar de aarde schijnt te sturen, doch onder andere namen weer voor schijnt te komen als ziekte- en doodbrenger. Precies als in Kaer het geval was met de tussen hemel en aarde, op een waringin, wonende Roebiah Goenting Sakti.

h. Legendes en mythen.

Tot besluit van dit artikel volgen nog enkele legendes en mythen, waarvan sommige inderdaad historische feiten kunnen bevatten, doch andere, vooral de laatste, zuiver mythologisch zijn. Het navolgende is slechts gering, vergeleken met de uitvoerige schat van overleveringen welke men bij nauwkeurig navragen stellig in de doesoens zal kunnen optekenen. Si Pahit Lidah is b.v. een van de grote pojangs van dit Serawaise volk en gezien de vele verhalen waarmee hij elders is omgeven mag zeker verwacht worden dat dit ook in de onderafdeling Seloema het geval is.

In de marga Semidang Alas vernam ik het volgende. — Een van de pojangs van deze marga is Seroenting Sakti (of wel: Si Pahit Lidah); deze had o.a. twee zonen, nl. Serampo Sakti (welke weer een zoon had die pojang Penjoerit heette) en diens jongere broer Sabotoela, wonende in de doesoen Lintang (onderafdeling Tebing Tinggi, Palembang). Deze Sabotoela had o.m. een zoon Saisidoen. Deze zoon werd er door zijn vader op uitgezonden om bij de kust een doesoen te stichten; als er vijanden kwamen moest hij er wacht houden. Bij zijn vertrek kreeg Saisidoen van z'n vader de speer *Toembak Tjanka*. Hij reisde eerst door grote wouden; op een top van de Boekit Gamboet bleef hij een paar dagen rusten. Sabotoela had hem bevolen daarheen te gaan, en de speer in de grond te steken; er moest dan water te voorschijn komen. Dit water moest hij volgen en bij de monding in zee gaan wonen. Aldus deed Saisidoen, en zie, er ontstond een stroompje, de Alasrivier. Op een plek merkte Saisidoen, de rivier volgende, dat het water erg kalm was, en denkende dat hij reeds dicht bij zee was, ging hij daar wonen en stichtte de doesoen Ngandjoengan. Saisidoen's kleinkinderen gingen verderop wonen, stichtten Karang Anjar, en namen de speer mee welke thans nog in laatstgenoemde doesoen wordt bewaard.

Een pojang uit Manna, Makedoem genaamd, kwam te Ngandjoengan de hand van Saisidoen's zuster vragen. Dit werd geweigerd, waarna oorlog volgde. Saisidoen zelf was toen niet thuis. De strijd werd gestreden te Padang Darah, „de Bloedvlakte”, zoals de plaats nu nog heet.

In dezelfde marga vernam ik van een zekere Moh. Joesoef het onderstaande verhaal van Pojang Lebè die kon vliegen.

„Ten tijde toen in de stad Palembang het rijk Madjapahit zich vestigde, was er een doesoen welke gelegen was aan de bovenloop van de Ogan-rivier en geheten was Batoe Pantjè, ± 4 km van Loeboek Batang. In die doesoen woonde Si Lebe; deze nu was niet genegen de bevelen van het vorstendom Madjapahit op te volgen weshalve hij met geweld uit de doesoen werd verjaagd.

„Si Lebe trok daarop naar het Westen, vlakke na vlakke over, woud na woud door. Na twee maanden aldus voortgetrokken te hebben kwam Si Lebe aan een bos gelegen vlak aan een rivier. Toen sprak Si Lebe: „Hoe zou deze rivier heten, welke lijkt

op een vlak (= *talo*) huisdak; reeds vele rivieren ben ik overgestoken maar nog geen enkele als deze". Daarom heet tot nu toe die rivier de Talo-rivier.

„Nadat Si Lebe verscheidene maanden aldaar verbleven had, — waar het nu Kampai heet, —, ontmoette hij drie personen, geheten Pojang Kebal, Kemalo Intan en Pojang Depati Anoem Negara. Deze drie personen kwamen, zoals zij zeiden, van Banten en hadden meegenomen één man, één echtgenote en één baboe. Na enigen tijd huwde Si Lebe met genoemde baboe.

„Na een twee-jarig verblijf te Kampai gingen de vier pojangs, waaronder dus Si Lebe, naar het Noorden van uit hun verblijfplaats. Toen zij ongeveer twee maanden voortgegaan waren bereikten zij een doesoen in de streek van Redjang, alwaar zij zagen dat de vorst van de doesoen een gouden staart had. Er ontstond een gevecht, waarbij tien Redjangers werden gedood en de vorst zijn gebied overgaf aan Si Lebe en zijn drie vrienden. Doch Si Lebe zei: „Wij willen dit land niet, wij willen uw staart", waarop meteen de staart van de Redjangse vorst werd afgerukt, en het viertal terugkeerde naar Serawai.

„Aangezien Si Lebe reeds jaren gewoond had buiten het rijk Madjapahit begon hij heimwee te krijgen, en werd hij overgehaald terug te keren naar het Madjapahitse land. Toen nu het viertal pojangs reeds weer een jaar zich daar gevestigd had begon de vorst ziekelijk te worden waarop hij tenslotte van zijn troon viel. De vier pojangs voelden zich daardoor zeer verheugd.

„Niet lang nadien kwam er iemand die het volgende verklaarde: „Ik kom van Bendar Tjina (naam voor China); waarom vernietigde gij het rijk Madjapahit, gij zijt nog zeer onbeschaafd en bent nog niet eens bekend met Pojang Seroenting Sakti (Si Pahit Lidah). Hoewel ge agressief zijt en kunt vliegen, vrees ik u niet".

„Op dat moment werd Si Lebe verlegen en begon meteen heen en weer te stappen en heen en weer te springen, en tegelijk kon Si Lebe toen ook vliegen. Daarop begonnen beiden te vechten".

Het verdere verhaal kon mijn berichtgever zich niet herinneren. — Over de hiervoor vermelde namen nog het navolgende. De naam Si Pahit Lidah, d.w.z. Bittertong, is reeds meermalen genoemd, evenals diens „jeugdnaam" Seroenting Sakti, hetgeen misschien beteekent „Heilige Ongeborene" (invoegsel *er*?). Penjoerit's naam

zou een verbastering zijn van het woord *pradjoerit*, „krijgsman”. Misschien staat de naam Sabotoela in verband met *sahabat oellah* of wel: „vriend Gods”; — en de naam van Makedoem met het Arabische en Koranwoord *machdoem* wat betekent „heer”. De pojangnaam Lebè is stellig identiek aan het evenzo uitgesproken *lebai*, „schriftgeleerde, geestelijke”. De gelijktijdig met Pojang Kebabal genoemde voorvaderen dragen geen karakteristieke namen doch titels welke heden ten dage nog voorkomen. Uit bovenstaande blijkt trouwens reeds hoeveel Arabische, door de Islam ingeburgerde, namen in de oude legenden voorkomen. Oude en als zodanig wetenschappelijk waardevolle namen dragen slechts Si Pahit Lidah en Pojang Kebabal.

De thans volgende mythe was, volgens zeggen van Djimar, ex-margahoofd, oorspronkelijk geschreven op een reeks bamboelatjes, waarvan door genoemde Djimar in 1928 een afschrift, met Latijnse karakters, werd gemaakt. De bamboelatjes met *rentjong* schrift schijnen nadien bij een brand vernietigd te zijn.

Riwajat Marga Anak Berigo (Ilir Talo).

Adapoen riwayat ini diambil dari tjerita orang toea-toea; dihimpoenkan dan dikarang olèh saja nama Djimar, Kepala dari Marga Ilir Talo (Masmambang).

Adapoen nènèk mojang Anak Berigo itoe (Ilir Talo) ialah Marigo Sati namanja; nènèk mojang Marigo Sati itoe, ialah Kepitin tinggal dilaoet Segaro Mering, dalam seriboe pitoeng atoes, roemah emas, pesiban gading, tangga intan terkarang; Anak dari Seniang Naga Rajo.

Nama nago rajo itoe ialah: 1. Naga Belang, 2. Naga Berandi, 3. Naga Koetoeng; Naga Koetoeng itoe perempoean ialah melahirkan seorang anak, djadi seorang manoesia, dialah jang bernama Kepetin, jang tempat tinggalnja terseboet diatas tadi; dan diberi poela soeatoe permainan jaitoe boenga Segendo Terwangi.

Terseboetlah perkataan di negeri Madjapahit; ada seorang toean poeteri namanja toean poeteri Indai Dajoen, anak dari Ratoe Madjapahit; itoe sakit keras, doekoen² ta' dapat mengobatinja lagi. Maka adalah seorang doekoen jang teroes pandangnja, menjembahkan bahasa toean poeteri itoe dengan ta' diobati akan semboeh djoega, djika dapat boenga Segendo Terwangi (jang terseboet diatas tadi) akan permainannja.

Setelah Beginda mendengar sembah dari doekoen tadi, dititahkannya orang banjak dan anak radja-radja pergi mentjaharinja. Diantara anak radja-radja itoe adalah anak radja toedjoeh bersoedara; ketoedjoehnja pergilah berlajar mentjari boenga itoe. Anak jang toea bernama Sang Wo, 2. Sang Kerbo, 3. Sang Oegoei, 4. Sang Aki, 5. Sang Iki, 6. Poeteri Indai Dajoe dan 7. Sang Boetatoeroe; kerdja Sang Boetatoeroe itoe siang dan malam tidoer sahadja kerdjanja, ta' ia memperdoelikan kerdja orang, dipelajaran itoe ada jang mendjelam dan berenang di laoetan. — Berapa lamanja anak radja-radja itoe mengaroeng laoetan itoe kerdjanja ta' berhasil djoega; laloe berkatalah Sang Wo: „Bangoenkan Sang Boetatoeroe, tjoba kita soeroe dia poela mendjilam laoetan mentjahari boenga itoe”.

Djawab saudara-saudaranja: „Pada fikiran kami ta' kan ada djoega hasilnja, kerena sedangkan kita jang tjakap-tjakap dan gagah-gagah ini lagi tiada sampai, apa lagi orang jang bodoh lagi penidoer seperti Sang Boetatoeroe itoe”.

Oedjar kakanja: „Bangoenkan djoegalah dia, siapa tahoe, kalau dia pandai mendjelam”.

Dengan bersoengoet dibangoenkanlah oleh saudara-saudaranja itoe akan Sang Boetatoeroe: „Bangoen-bangoen”, katanja; „Tjobalah adinda poela menjelam mentjari boenga itoe”.

Setelah Sang Boetatoeroe terdjaga dan didengarnya soeroehan kakanja itoe, laloe bangoenlah ia dan teroes berdjalan menjelam sekali, menoejdjoe atas laoetan itoe; makin lama makin dalamlah ia menjelam itoe, sehingga gelaplah pemandangannya achirnja; terperandjatliah ia kerena pemandangannya jang gelap itoepoen bertoekarlah dengan terang benderang dan dia pada ketika itoe telah ada diatas atap seboeah roemah, itoelah roemah Kepetin.

Maka Sang Boetatoeroepoen toeroenlah dari atas pasiban gading tempat Kepetin itoe. Setelah dilihat oleh Kepetin seorang anak moeda datang dengan sekonjong-konjong itoe, maka terperandjatliah ia. Laloe katanja: „Hai orang moeda, darimanakah orang moeda, dan apakah sebabnja maka orang moeda sampai kemari ini?”

Djawab Sang Boetatoeroe: „Adapoen saja ini Sang Boetatoeroe dari negeri Madjapahit dan maka sampai kemari ini, kerena hendak mentjahari boenga Segenda Terwangi, boeat permainan Toean Poeteri Indai Dajoen”.

Kata Kepetin lagi: „Hai kaka Sang Boetatoeroe, adapoen iboe bapa hamba naga, kalau dia terlihat dengan orang lain manoesia disini tentoe hendak dimakannja; sebab itoe sekiranya kaka soeka boleh kaka akoe leboer djadikan minjak soepaja dapat akoe semboenjukan”.

Sang Boetatoeroepoen membenarkanlah kehendak Kepetin itoe. Maka oleh Kepetin disemboenjikannjalah akan Sang Boetatoeroe itoe.

Terseboet perkataan naga iboe bapa Kepetin itoe, setelah hari siang laloe ia poen kembalilah. Ketika bertjioem olehnja baoe manoesia itoe laloe bertanjalah ia: „Hai Kepetin anakkoekoe dimanakah baoe manoesia ini?” Djawab Kepetin: „Ia iboe bapakkoekoe dimanakah manoesia akan sampai kemari ini, karena sedangkan tjetjak bangkaroeng lagi tidak sampai disini; kalau-kalau baoe anakhenda inilah”.

Kata iboenja lagi: „Djanganlah djanganlah berdoestah, perhatikanlah manoesia itoe padakoe, sekiranya perempoean akan djadi saudaramoe, kalau ia lelaki akan soeamimoe.”

Setelah didengar oleh Kepetin iboe bapanja tidak akan membinasakan manoesia itoe, laloe dikeloarkannjalah akan Sang Boetatoeroe, maka Sang Boetatoeroepoen toendoeklah menjembah dihadapan kedoea naga itoe.

Ketika kedoea naga itoe melihat manoesia itoe, maka kedoea naga itoe timboelah kasih sajangnja pada orang moeda itoe, serta katanja: „Hai anakkoekoe, dari manakah anakkoekoe, siapa nama anakkoekoe, dan anak siapa dan apa sebabnja anakkoekoe sampai kemari?”

Djawab Sang Boetatoeroe: „Harap diampoen ajahenda karena ananda ini telah berani sadja datang di mahligai padoeka ananda ini, dan bertemoe dengan padoeka ananda dengan tiada seidzin padoeka ajah dan boenda lagi. Adapoen akan ananda ini datang dari tanah Madjapahit, nama ananda Sang Boetatoeroe, anak dari Ratoe Madjapahit dan maka ananda sampai kemari ini, karena hendak mentjahari boenga Segendo Terwangi”.

Setelah didengar kedoea naga itoe segala kata Sang Boetatoeroe itoe mengeloehlah ia; katanja: „Hai anakkoekoe, sangatlah soesahnja pekerdjaan ananda ini. Adapoen boenga itoe daheloenja permainan anakhenda Kepetin; pada soeatoe ketika ia dipinang oleh naga toedjoeh, ta' ananda terima, sebab naga toedjoeh itoe mengendaki boenga Segendo Terwangi itoelah. Oleh karena ajahenda

ta'maoe mendjadikan perselisihan, boenga itoe diberikan padanja. Oleh sebab itoe sekiranya anakhenda mengendaki boenga itoe, tantoelah ananda akan menempoeh peperangan besar dengan naga toedjoeh itoe".

Demi didengar Sang Boetatoeroe itoe, berkatalah ia: „Akan ananda ini menghendaki djoega boenga itoe, biar njawa ananda akan melajang sekalipoen; berharaplah ananda soedi ajahenda akan mengantar ananda ketempat naga toedjoeh itoe".

Setelah didengar Naga Koetoeng kata Sang Boetatoeroe itoe berkatalah ia: „Anandakoe Sang Boetatoeroe, akan ajah dan boenda sedralah akan mengantar ananda, tetapi hendaklah ananda memilih dahoeloe sendjata jang baik oentoeck pemoenoh naga toedjoeh itoe". Laloe Kepetin mengeloearkan beberapa banjak sendjata; diatas sendjata itoe ditaboeri dengan beberapa bidji nasi akan makanan boeroeng, soedah itoe dilepaskan boeroeng akan memakannja; maka boeroeng itoe melajanglah melangkahi sekalian sendjata itoe. Ketika boeroeng itoe melangkahi sebilah keris matilah ia; melihat itoe tahoelah Sang Boetatoeroe bahasa keris itoelah jang sebaik-baiknja, diantara sendjata jang sebanjak itoe jang sebilah itoelah jang njata ada bisa. Maka keris itoelah jang diambilnja akan sendjatanja. Maka waktoe jang baik dan sa'at jang sempoernah berangkatlah Sang Boetatoeroe, didjoendjoeng oleh Naga Belang menoeidjoeh ditempat naga toedjoeh itoe.

Setelah naga toedjoeh itoe melihat kedatangan Naga Belang dan Naga Berandi dan Naga Koetoeng itoe, telah diketahoeinjalah akan maksoed datang itoe maoe berperang; laloe bersedialah ia akan melawan, mengoedek-ngoedeklah ia mengedjar naga toedjoeh itoe. Ketika bertemoelah kedoea belah pihaknja laloe berdjoeng-djoengan belit-membelitlah, maka jang mana berhadapan dengan Naga Belang maka matilah ia, kena sendjata Sang Boetatoeroe jang bisa itoe. Demikianlah sehingga habis mati semoeanja naga jang toedjoeh itoe diboenoh sendjata Sang Boetatoeroe itoe; laloe boenga Segenda Terwangi diambil oleh Sang Boetatoeroe itoe dan dibawanja poelang keroemah Kepetin tadi.

Hattah terseboetlah perkataan Naga Belang dan Naga Koetoeng setelah dilihatnja kegagahan Sang Boetatoeroe itoe dan telah diketahoeinja poela ia anak radja, laloe beroending-roendinglah

kedoeanja akan memberikan anaknja Kepetin itoe kepada Sang Boetatoeroe, akan istrinja.

Maka kedoeanjapoen pergilah mendapatkan Sang Boetatoeroe dan Kepetin; setelah sampai berkatalah Naga Belang: „Hai anak-koe Sang Boetatoeroe, akan ananda Kepetin ini koe serahkanlah pada ananda, bolehlah ananda bawa ketanah manoesia. Akan tetapi koeamanatkan pada ananda, sekiranya ananda nanti ada berkendoeri memotong kerbau atau sapi hendaklah ananda hanjoetkan paha kanannya oentoek kami, dan lagi: manakala ananda dapat kesoesahan diair, seroelah nama kami soepaja kami datang menolong ananda”.

Oleh sebab itoe maka sampai sekarang dimarga Anak Berigo (Iilir Talo), manakala ada bimbang memotong kerbau, dipersembahkan pada iboe bapa pengantin perempoean, jaitoe paha tangan kanan dari tiap-tiap jang dipotong, namanja: „poekang hanjoet kelaetan”; maka sekalian ahli pemili dari pengantin perempoean itoe menerima poekang hanjoet itoe, berbagi-bagi namanja sampai kini jaitoe laetan oleh pengantin laki-laki.

Dan lagi tanda boektinja semoea anak Berigo jang telah soedah-soedah, beloem pernah mati hanjoet; soenggoehpoen hanjoet sampai ditengah laetan sekalipoen, masih djoega dapat tanah daratan, kalau mengingatkan nama Naga Belang dan Naga Koe-toeng terseboet diatas tadi.

Alkisah maka akan saudara Sang Boetatoeroe jang dipelajaran tadi, setelah beberapa lama ia menanti Sang Boetatoeroe beloem djoega timboel selainnja tiada bersoea, laloe berangkatlah kelima saudara itoe meneroeskan pelajarannya mentjahari boenga itoe, tetapi tiada djoega dapat; laloe poelanglah ia; setelah ia sampai dinegerinja dichabarkannjalah pada orang toeanja bahasa Sang Boetatoeroe mati terbenam di laetan.

Maka terseboetlah perkataan Sang Boetatoeroe setelah Kepetin dan boenga Segendo Terwangi diberikan oleh kedoea naga itoe, bermohonlah ia poelang kenegerinja dengan perdjalanan diantar-kan oleh kedoea naga tadi.

Setelah ia sampai dinegerinja teroes menadap ajah dan boendanja, serta diberikannya boenga Segendo Terwangi itoe boeat permainan toean poeteri Indai Dajoen itoe serta ditjeriterakannya poela semoea jang terdjadi dalam perdjalanannya itoe. Maka toean

poeteripoen sangatlah soeka hatinja mendapat boenga permainan itoe dan sakitnja teroeslah semboeh sekali.

Maka kasih sajang iboe bapanja bertambah-tambahlah pada Sang Boetatoeroe, anaknja jang boengsoe itoe; apalagi diperlihatkannja poela, lain dari boenga itoe ada lagi pendapatannja seorang perempoean gadis nama Kepetin anak dari Naga Belang dan Naga Koetoeng tempatnja dalam laoet „segalo mering”.

Maka oleh iboe bapa Sang Boetatoeroe bermoe fakatlah akan mengawinkan Sang Boetatoeroe pada perempoean nama Kepetin; maka waktoe jang baik dan sa'at jang sempoerna teroes didjadi kanlah kawin Sang Boetatoeroe pada Kepetin serta dinomainja bimbang; bimbang itoe masih djoega terseboet sekarang jaitoe waktoe keramaian hari kawin.

Maka sewaktoe Sang Boetatoeroe bimbang kawin itoe memotong kerbau tandoek emas boeling pelangi, dan tidak poela ia loepa pada oemanat martoeanja teroes disoeroehnja hanjoetkan paha tangan kanan oentoek persembahannja pada laoetan.

Terseboet anak tjoetjoe dari Kepetin dan Sang Boetatoeroe. Beberapa toeroenan dari Kepetin dan Sang Boetatoeroe beranak seorang-seorang (toenggal) jaitoe jang pertama bernama Mardja Sakti, beranak poela seorang namanja Marigo Sakti, ialah hendak mentjahari saudara, laloelah kendoeri „noendang” namanja, maka toeroenlah „Boeai Sembilan”.

Akan anak tjoetjoe Marigo Sakti itoe diantaranja ada jang sampai ke Palembang Lama dipelajaran ia mendapat seorang-orang ditengah laoet; orang itoe ada mempoenjai kesaktian jaitoe seboeah soempitan jang sangat besarnja; akan anak panahnja ta' maoe hilang-hilang, kalau ia soedah disoempitkan, ia kembali lagi. Nama pojang itoe ialah pojang Pengapit. — Ada poela jang sampai di Tjoeroep Oeloe Moesi. Anak tjoetjoenja di Tjoeroep Oeloe Moesi itoe beranak 3 orang; jang toea Rio Tjoeroep, jang tengah Rio Tjende dan jang boengsoe perempoean nama Rebia Melajang Sakti. Maka pada soeatoe hari 2 orang bersaudara itoe, Rio Tjoeroep dan Rio Tjende, pergi menarah kajoe dihoetan; maka waktoe ia berhenti, datnglah orang hoetan (Goegoeh) jang soedah lama mengintai kedoea orang itoe bertarah kajoe itoe, laloe ditjobanjalah bertarah poela hingga roesak kajoe peramoean itoe.

Ketika kedoea orang itoe mengoelang bertarah lagi, dilihatnja

kajoe peramoeannja soedah roesak, berfikirlah ia; apakah jang meroesakan kajoe ini. Setelah bermenoeng terkiralah dihatinja, bahasa orang hoetan (Goegoeh) jang meroesakan perboeatannja itoe. Laloe ditjarinja 'akal akan menangkap Goegoeh itoe. Maka dapatlah 'akal oleh Rio Tjende, diboeatnja simpai (oetas) lima boeah dikenakan pada kaki tangan dan leher dihimpoeinkan satoe tali dibelakang. Sesoadah itoe ditinggalkan, sebab biasanja sebarang perboeatan orang ditoeroetnja oleh Goegoeh itoe. Sesoadah itoe orang itoe poelang keroemahnja. Besok harinja diperiksanya ditempat kajoe itoe oleh kedoea saudara itoe sambil bersemboenji; kebetoelan pada ketika itoe Goegoeh itoe poen datanglah soemi isteri, laloe dipakainja poela simpai itoe, laloe bertarahlah ia poela.

Setelah dilihatnja oleh kedoea saudara itoe Goegoeh sedang bertarah dan lehernja tengah bertali (bersimpai), laloe dikedjoetkannjalah. Goegoeh itoe terperandjatlal hendak lari tidak bisa sebab soedah bertali; tali itoe tertambah tegoe. Laloe ditangkap oleh doea orang saudara itoe kedoea; Goegoeh itoe dibawanja poelang keroemahnja. Waktoe sampai diroemah dibeerinja makan garam dan dimandikannja dengan air kerak basa; maka menoeroet tjerita goegoerlah boeloe badan Goegoeh itoe, laloe dinamainja Tatau; lama-kelamaan goegoeh itoe djinaklah, tinggal djadi piaraan doea orang saudara itoe, sebagai manoesia djoega adanja.

Hatta pada soeatoe ketika timboelah perselisihan antara Rio Tjoeroep dan Rio Tjende, sebab Rio Tjende ta' maoe kerdja lagi boeat mentjari makannja; keredja Rio Tjende siang malam bertoealang dan main moeda sadja. Oleh sebab berselisih itoe teroes Rio Tjende berdjalan merantau meninggalkan saudaranja di Tjoeroep Oeloe Moesi (balik boekit). Rio Tjende teroes berdjalan (meninggalkan balik boekit) dan goegoeh itoe dibawanja poela.

Perdjalanan Rio Tjende :

1. pergi di Sadan Oeloe Lintang berdoesoen.
2. " " Seriang padang pandjang berdoesoen.
3. " " Batoe Beranbai berdoesoen.
4. " " Aboeng Benang Kian berdoesoen.
5. " " Tjawan boeloeh riti berdoesoen.
6. " " Pantjoer Remas Oeloe Selali berdoesoen.
7. " " Pagar Gasing berdoesoen.
8. " " Loeboek Ramboetan Tandjoeng Pering berdoesoen.

Hierna volgt in het handschrift een kort verhaal over het ontstaan van de hoofddoesoen Masmambang (Tandjoeng Agoeng):

Asalnja doesoen Tandjoeng Agoeng bernama Masmambang, jaitoe pojang Toean Kemalo Radja, tjoetjoe dari Rio Tjende, soedah toea tidak koeat lagi mandi dibatang air; ialah diadakan tempat mandinja soeatoe djambangan (pasoe tempat air mandi) terletak di serambi roemah atau digarang garang. Maka pada soeatoe ketika (petang) toeroenlah tjahaja seperti roeni (pelangi) dari langit menoedjoe tempat mandi itoe; pada ketika itoe djoega diambil pedang „lidi langkap” oleh pojang Toean laloe ditetaknja roeni itoe; maka djatoehlah seboeah moendam (mangkoe) dari emas; barang emas itoe menoeroet chabar kepoenjaan Mambang (dewa). Itoelah asal nama doesoen bernama Masmambang sampai sekarang. Emas jang didapat dari Mambang itoe masih ada djoega sedikit-sedikit, tetapi soedah dileboer didjadikan barang (didjadikan poesaka) dari tjoetjoe-tjoetjoe toeroenan Berigo.

Terseboet tjerita Tatau, bertjerai pada Rio Tjende, berdjalan menoedjoe soengai Penago sebab permintaan itoe Tatau maoe poela berdoesoen, tetapi mentjahari soengai jang tidak ada orang dioeloenja; ialah djadi asal anak doesoen Penago. Daholoekalanja anak Penago selaloe tiap-tiap tahoen berantat (mengantar) kajoe api dan daoen ke Masmambang sebagai persembahan pada pojang Berigo.

Thans de vertaling van voornoemd handschrift het verhaal van de marga Berigo.

„Dit verhaal is ontleend aan de vertellingen der ouden van dagen; verzameld en gerangschikt door mij, genaamd Djimar, hoofd van marga Ilir Talo (Masmambang). „Er was eens een voorouder van Anak Berigo (Ilir Talo), geheten Marigo Sati; deze voorouder Marigo Sati was een zeekrab verblijvende in de zee „Segaro Mering” op duizend zeven honderd vadem diepte, in een huis van goud met een gehoorzaal van ivoor en een trap samengesteld uit diamanten; zij was het kind van Seniang Naga Rajo.

„De namen van deze voorname naga's waren: Naga Belang, Naga Berandi, Naga Koetoeng; Naga Koetoeng was een vrouwelijke slang en baarde een kind en wel een mens, welke genoemd werd Kepetin, Zeekrab, en welke woonde in de zoeven genoemde plaats; als speelgoed werd het gegeven de bloem Segendo Terwangi (= geurig).

„Thans volgt hetgeen vernomen werd in het land Madjapahit; daar woonde een prinses, geheten Prinses Indai Dajoen, dochter van den Vorst van Madjapahit; deze prinses was ernstig ziek en de geneesheren konden haar met medicijnen niet meer helpen. Daarop kwam er een geneesheer die de prinses eens aankeek en toen plechtig verklaarde dat de prinses ook zonder geneesmiddelen genezen kon worden als de bloem Segendo Terwangi (zo juist genoemd) als speelgoed verkregen kon worden.

„Nadat Zijne Majesteit de plechtige mededeling van den geneesheer had gehoord, werd door hem bevolen aan vele lieden en aan de vorstenkinderen de bloem te gaan zoeken. Onder deze vorstenkinderen waren zeven vorstelijke broeders; dit zevental begaf zich scheep om de bloem te zoeken. De oudste heette Sang Wo, de anderen Sang Kerbo, Sang Oegoei, Sang Aki, Sang Iki, Prinses Indai Dajoe en Sang Boetatoeroe; Sang Boetatoeroe deed niets anders dan dag en nacht slapen; hij bemoeide zich niet met de werkzaamheden der anderen; tijdens de tocht waren er die doken en zwommen in zee.

„Hoe lang de vorstenkinderen ook de zeeën doorploegden, hun werk leverde niets op; daarop sprak Sang Wo: wek Sang Boetatoeroe, laten wij hem bevelen in zee te duiken om de bloem te zoeken. Zijn broeders antwoordden: naar ons idee heeft dat geen nut, want als wij, die wel tot iets in staat en dapper zijn, niets kunnen bereiken, hoe zou dan iemand die zo dom en slaperig is als Sang Boetatoeroe dat wel kunnen. De oudste broeder hernam; wek hem toch maar, wie weet of hij niet duiken kan. Mopperend wekten de broeders Sang Boetatoeroe: wordt wakker, wordt wakker, riepen ze, laat onze jongere broeder eens duiken om de bloem te zoeken.

„Toen Sang Boetatoeroe ontwaakt was en het bevel van zijn oudere broeders vernomen had, stond hij op en dook direct naar de waterspiegel; hoe langer hoe dieper dook hij tot tenslotte het uitzicht donker was; hij schrok echter opeens zeer, want het donkere uitzicht werd vervangen door een helder licht en op datzelfde ogenblik kwam hij neer op het dak van een huis, namelijk het huis van Kepetin.

„Sang Boetatoeroe daalde toen af van de ivoren gehoorzaal van Kepetin. Toen Kepetin een jongeman plotseling aan zag komen,

sprong zij verschrikt op. Daarop sprak ze: Zeg jongeman, vanwaar komt gij, en wat is de reden dat gij hierheen komt?

„Sang Boetatoeroe antwoordde: Ik ben Sang Boetatoeroe van het land Madjapahit en ik kom hierheen, omdat ik wil zoeken de bloem Segenda Terwangi, als speelgoed voor Prinses Indai Dajoen.

Kepetin sprak toen weer: Zeg oudere broeder Sang Boetatoeroe, mijn ouders zijn naga's, als zij een andere mens hier zien zullen zij die stellig willen opeten; daarom lijkt het mij dat, als gij wilt, ik u maar zal omsmelten tot olie opdat ik u kan verbergen. Sang Boetatoeroe stemde toe in de wens van Kepetin, waarop deze Sang Boetatoeroe verborg.

„Vermeld zij nu hetgeen gesproken werd door de naga-ouders van Kepetin toen deze in den middag thuis kwamen. Op het oogenblik dat zij een mensengeur opsnoeven vroegen zij: Zeg Kepetin, ons kind, hoe komt hier zo'n menselucht? Kepetin antwoordde: Och, mijn vader en moeder, hoe zou een mens hier komen, als zelfs de donkerkleurige hagedis niet hier kan komen; als er zo'n reuk is is die van mij. Doch de moeder sprak weer: Neen, niet liegen, laat die mens eens aan mij zien, als het een vrouw is wordt het je zuster, als het een man is wordt het je man.

„Nadat door Kepetin gehoord was dat haar ouders het men-kind niet wilden kwellen, werd door haar Sang Boetatoeroe weer voor den dag gebracht, waarop deze neigend eerbiedig de beide slangen groette. Toen de twee slangen deze mens zagen, kwam bij hen liefde op voor deze jongeling en zeiden zij: Zeg kindlief, vanwaar komt gij, hoe heet gij en van wie zijt gij een kind en waarom komt gij hierheen? Sang Boetatoeroe antwoordde: Vergeving, geëerde ouders, dat ik dorst te komen in het paleis van uw vorstelijke dochter en kennis gemaakt heb met uw vorstelijke dochter zonder toestemming van u, mijne vorstelijke ouders. Ik, uw kind, kom van het land Madjapahit en heet Sang Boetatoeroe, ik ben een zoon van den Vorst van Madjapahit en ben hierheen gekomen daar ik de bloem Segenda Terwangi wil zoeken.

„Als de beide naga's al deze woorden van Sang Boetatoeroe gehoord hadden, zuchtten zij en zeiden: Och, kindlief, uw werk is uitermate moeilijk. Vroeger was die bloem speelgoed van ons

kind Kepetin; eens op een keer werd zij ten huwelijk gevraagd door de zeven slangen, doch ons kind wilde niet want de zeven naga's verlangden de bloem Segendo Terwangi. Daar de vorstelijke vader geen geschil wilde veroorzaken werd de bloem aan hen gegeven. Daarom als gij de bloem wenst zult gij stellig een hevige strijd moeten voeren met de zeven slangen.

„Toen Sang Boetatoeroe dit vernomen had sprak hij: Omdat ik, uw kind, toch die bloem wens, ook al zou mijn ziel gaan zweven (d.w.z. zou ik sterven), zo hoop ik dat gij, mijn vorstelijke vader, genegen zult zijn mij naar de plaats van de zeven slangen te brengen. Na de woorden van Sang Boetatoeroe gehoord te hebben sprak Naga Koetoeng: Mijn zoon Sang Boetatoeroe, uw vader en moeder zijn gereed u te begeleiden, maar wees zo goed eerst een wapen uit te kiezen dat geschikt is om de zeven naga's aan te vallen. — Daarop liet Kepetin verscheidene wapens zien, op deze wapens werden vele rijstkorrels gestrooid als voedsel voor hun vogel, en toen werd de vogel vrijgelaten om te eten; de vogel zweefde en stapte over alle wapens heen. Op het moment dat hij over een kris liep stierf hij; dit ziende wist Sang Boetatoeroe dat die kris de beste was, onder al die wapens was die het die duidelijk giftig (gevaarlijk) was. Die kris werd toen door hem als wapen genomen.

„Op een goed ogenblik en een moment dat gunstig voorbeschikt leek vertrok Sang Boetatoeroe, gedragen door Naga Belang, naar de verblijfplaats van de zeven slangen. Toen de zeven slangen de komst bemerkten van Naga Belang en Naga Berandi en Naga Koetoeng begrepen zij reeds dat het doel van de komst was om te strijden; vervolgens maakten zij zich gereed om te vechten, zij zwommen voort om de zeven slangen te bereiken. Op het ogenblik dat beide partijen elkaar ontmoetten, gingen zij hevig op elkaar in en omkronkelden elkaar; toen werd hij die zich vlak tegenover Naga Belang bevond gedood, getroffen door het giftige wapen van Sang Boetatoeroe. Zo ging het verder tot al de zeven slangen gedood waren door het wapen van Sang Boetatoeroe; de bloem Segendo Terwangi werd daarna door Sang Boetatoeroe opgenomen en mee teruggenomen naar de woning van Kepetin.

„Vervolgens spraken Naga Belang en Naga Koetoeng tezamen nadat zij de dapperheid van Sang Boetatoeroe hadden gezien en

ook wisten dat hij een vorstenzoon was, en zij beiden kwamen overeen hun dochter Kepetin als vrouw te geven aan Sang Boetatoeroe. Beiden gingen Sang Boetatoeroe en Kepetin zoeken en toen die gevonden waren zei Naga Belang: Zeg mijn zoon Sang Boetatoeroe, ons kind Kepetin hier vertrouw ik aan u toe, gij moogt het meenemen naar het land der mensen. Maar ik vertrouw haar slechts toe aan u, indien gij later bij een feestmaal waarbij een karbouw of sapi geslacht wordt de rechter dij daarvan te water werpt voor ons, en verder nog: wanneer gij moeilijkheden te water ondervindt, roep dan onze namen opdat wij u komen helpen.

„Om die reden wordt nog heden in de marga Anak Berigo (Iilir Talo), wanneer er een feest is waarbij een karbouw wordt geslacht, plechtig een geschenk aangeboden aan de ouders van de bruid, namelijk de rechter-voorpoot van alles wat geslacht is, genoemd: „het stuk vlees dat men weg laat drijven naar zee”; daarna ontvangen alle familieleden van de bruid dit stuk vlees om het te verdelen; het wordt tot nu toe nog altijd door de bruidegom „zeedeel” genoemd. — Een bewijs is ook dat alle afstammelingen van Berigo nog nooit door verdrinking zijn gestorven; hoewel er wel eens afdreven tot midden in zee dan werd toch nog de kust bereikt als men zich de zoeven genoemde namen van Naga Belang en Naga Koetoeng herinnerde.

„Wat aangaat de broeders van Sang Boetatoeroe welke op zee rondvoeren, nadat zij lang gewacht hadden en Sang Boetatoeroe maar niet opdook of gezien werd, vertrokken de vijf broeders vandaar om hun tocht voort te zetten met het zoeken van de bloem, maar zij kregen deze niet; daarop keerden zij huiswaarts en na aankomst in hun land deelden zij hun ouders mee dat Sang Boetatoeroe verdronken was bij het duiken in zee.

„Gemeld zij dat Sang Boetatoeroe, nadat Kepetin en de bloem Segendo Terwangi hem door de beide naga's gegeven waren, verzocht te mogen terugkeren naar zijn land vergezeld door de beide slangen.

„Toen hij aangekomen was in zijn geboorte-land maakte hij meteen zijn opwachting bij zijn vorstelijke ouders, en gaf hij de bloem Segendo Terwangi tot speelgoed voor prinses Indai Dajoen terwijl hij ook alles verhaalde wat hij op zijn tocht had beleefd. De prinses was toen zeer verheugd van hart de speelgoed-bloem ontvangen te hebben en haar ziekte was opeens genezen.

„Nu groeide de liefde van de ouders voor Sang Boetatoeroe, hun jongste kind, zeer; bovendien bemerkten zij nog dat behalve de bloem door hem ook een jong meisje was meegenomen, geheten Kepetin, dochter van Naga Belang en Naga Koetoeng die woonden in de zee Segalo Mering. De ouders van Sang Boetatoeroe bespraken nu om Sang Boetatoeroe te doen huwen met het meisje Kepetin, en op een goed ogenblik en een moment dat gunstig voorbeschikt leek werd dadelijk het huwelijk tussen Sang Boetatoeroe en Kepetin gesloten, en dit werd genoemd: bimbang, feest; ook nu nog spreekt men van een bimbang wanneer er een huwelijksfeest is.

„Tijdens het huwelijksfeest van Sang Boetatoeroe werd een karbouw geslacht met gouden horens en regenboogkleurig haar, en hij vergat niet het vertrouwen van zijn schoonouders en gaf direct last de rechter-voerpoot als plechtig geschenk in zee te werpen”.

Hier eindigt het eerste verhaal, een tweede is min of meer een vervolg hierop, doch geeft vooral een afstammingshistorie.

„Medegedeeld zij over de afstammelingen van Kepetin en Sang Boetatoeroe. Verscheidene nakomelingen van Kepetin en Sang Boetatoeroe kregen kinderen, namelijk de eerste heette Mardja Sakti, welke een kind kreeg dat Marigo Sakti heette, welke broeders wenste te hebben en daarom een offerfeest aanrichtte, „noendang” genaamd, waarop neerdaalden de Boeai Sembilan (d. w. z. negen stammen).

„Onder de kleinkinderen van Marigo Sakti waren er die naar Oud-Palembang gingen en tijdens hun reis midden in zee een mens aantroffen; deze mens bezat een heilig voorwerp, namelijk een buitengewoon grote blaaspijp; de pijlen daarvan wilden niet wegraken, als hij ze weggeblazen had kwamen ze weer terug. De naam van deze voorvader was Pengapit”.

„Er waren er ook die naar Tjoeroep aan de bovenloop van de Moesi-rivier gingen. De afstammeling te Tjoeroep aan de boven-Moesi kreeg drie kinderen; de oudste was Rio Tjoeroep, de middelste Rio Tjende en de jongste het meisje Rebia Melajang Sakti. Eens op een dag nu gingen de twee broers Rio Tjoeroep en Rio Tjende, hout bekappen in het bosch en toen ze stil bleven staan kwam er een bosmens (Goegoeh) die reeds langen tijd de beide mannen bespied had die aan het hout bekappen waren; daarop probeerde hij ook het hout bij te kappen met het gevolg dat het bijeengebrachte geheel vernield werd.

„Toen nu de beide mannen weer aan het hout bekappen zouden gaan, zagen zij dat al het verzamelde hout vernield was en zij dachten: hoe zou dit hout vernield zijn geraakt. Nadat zij nagedacht hadden meenden zij dat de bosmens (Goegoeh) hun werk vernield moest hebben. Daarop zochten zij een middel om Goegoeh te pakken te krijgen. Rio Tjende bedacht toen iets; hij maakte vijf koorden en deed deze aan voeten, handen en hals en verbond ze door een touw over de rug. Daarna liet hij alles liggen, omdat gewoonlijk de handelingen van mensen nagebootst worden door Goegoeh. Hierop keerden de mannen huiswaarts. De volgende morgen onderzochten de beide broeders ongezien voornoemde houtkapplaats; en werkelijk kwam toen Goegoeh met zijn vrouw; zij grepen de koorden en bewerkten deze.

„Toen de beide broeders zagen dat Goegoeh met de touwen bezig was en zijn hals juist omsnoerd was deden zij hem schrikken. Goegoeh sprong verschrikt op en wilde vluchten doch kon dit niet daar hij gebonden was; de touwen gingen zelfs steviger vastzitten. Daarop werd hij door de twee broeders gegrepen; Goegoeh werd door hen mee naar huis genomen. Bij aankomst thuis werd hem zout te eten gegeven en werd hij gebaad met water van aanbrandsel; volgens het verhaal vielen toen de haren van Goegoeh's lichaam af en daarna werd hij genoemd Tatau; op den langen duur werd hij tam en bleef de beschermeling van de beide broeders, en hij werd als een mens.

„Eens op een keer rees er een geschil tussen Rio Tjoeroep en Rio Tjende, omdat Rio Tjende niet meer wilde werken om aan eten te komen; Rio Tjende deed niets anders dan dag en nacht bertoealang en main moeda spelen (?).

Wegens dit geschil ging Rio Tjende op weg om rond te zwerfen, zijn broeder achterlatende te Tjoeroep aan de Boven-Moesi (over het gebergte). Rio Tjende vertrok dus en Goegoeh werd door hem meegenomen.

„De tocht van Rio Tjende was als volgt:

1. hij ging naar Sadan Oeloe Lintang en stichtte er een doesoen,
2. hij ging naar Seriang Padang Pandjang en stichtte er een doesoen,
3. hij ging naar Batoe Berambai en stichtte er een doesoen,
4. hij ging naar Aboeng Benang Kian en stichtte er een doesoen,

5. hij ging naar Tjawan Boeloeh Riti en stichtte er een doesoen,
6. hij ging naar Pantjoer Remas Oeloe Selali en stichtte er een doesoen,
7. hij ging naar Pagar Gasing en stichtte er een doesoen,
8. hij ging naar Loeboek Ramboetan Tandjoeng Pering en stichtte er een doesoen".

Het verhaal omtrent Masmambang's ontstaan luidt aldus: „De oorsprong dat doesoen Tandjoeng Agoeng genoemd werd Masmambang is dat pojang Toean Kemalo Radja, kleinkind van Rio Tjende, al oud was en niet sterk genoeg meer om te gaan baden in de rivier; daarom werd er voor hem als mandiplaats een kuip (een wasbak) neergezet in de galerij van zijn huis of in de garanggarang (?). Een nu geschiedde het ('s avonds) dat een schijnsel als van de regenboog afdaalde van de hemel naar die mandiplaats, en op dat moment nam de pojang het zwaard *lidi langkap* en hakte de regenboog in stukken; er viel toen een kom van goud naar beneden; dit gouden voorwerp was volgens zeggen eigendom van Mambang (een demon). Dit is de oorsprong van de doesoennaam Masmambang, tot nu toe zo genoemd. Van het goud dat van Mambang gekregen werd is er ook nog een weinig, maar het is al gesmolten en tot voorwerpen (*poesaka*) van de afstammelingen van Berigo gesmeed.

Vermeld zij het verhaal van Tatau, nadat hij gescheiden was van Rio Tjende ging hij naar de rivier Penago omdat hij verzocht had een doesoen te stichten, maar hij zou een rivier zoeken waaraan bovenloops nog geen mensen woonden; dit is de oorsprong van de bewoners van doesoen Penago. Voorheen brachten de Penagoërs altijd elk jaar brandhout en bladeren naar Masmambang als offer aan de pojang Berigo".

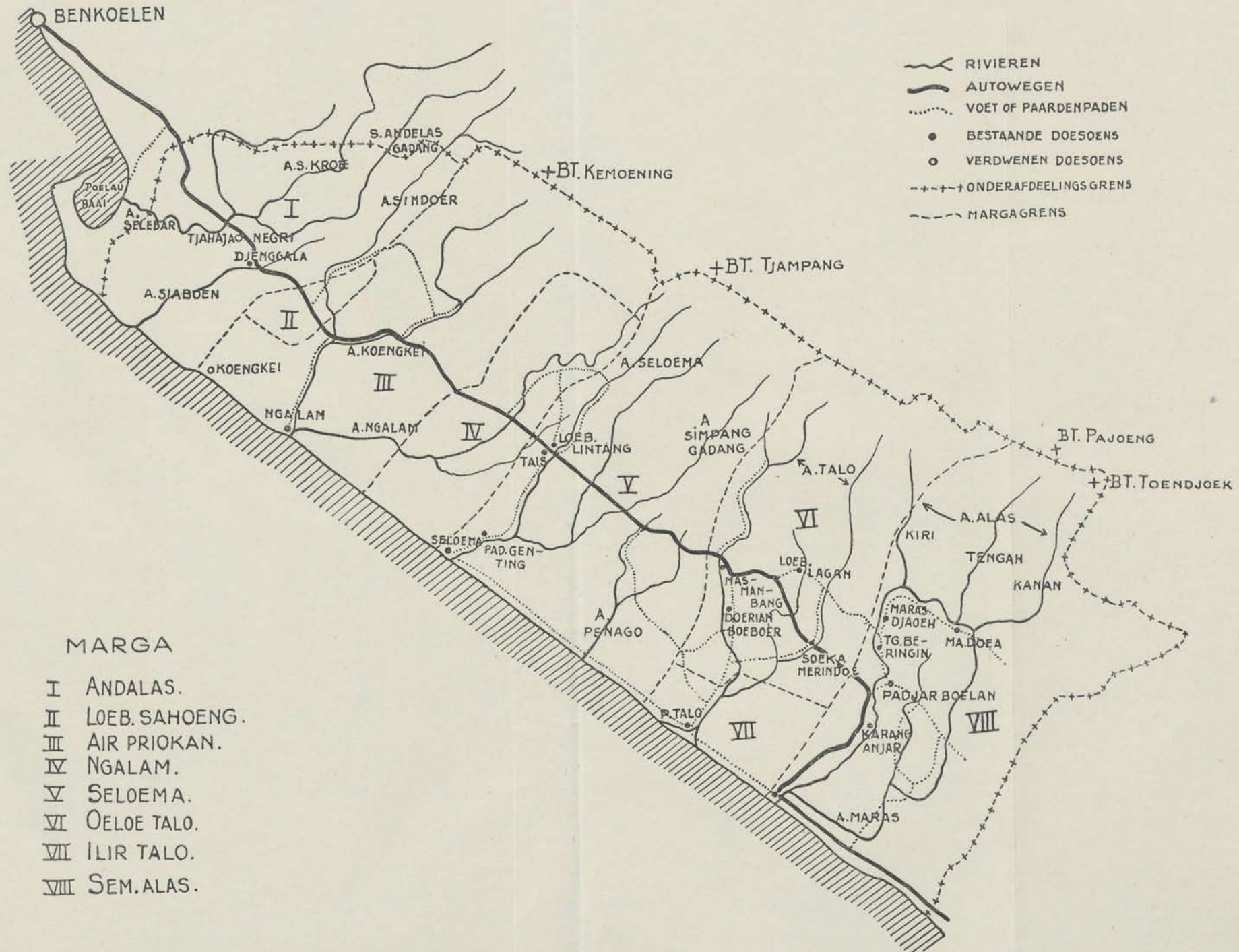
Ten laatste nog een kleine toelichting op enkele namen uit bovenstaand verhaal. In de zee Segaro Mering (lett. hellende zee) wonen de slangen: Naga Belang („gevekt"), Naga Berandi (?) en Naga Koetoeng („verminkt"). De laatste is van vrouwelijke aard en moeder van Kepetin, de Krab; de vader is Naga Belang. Kepetin huwt later met den jongsten zoon van den vorst van Madjapahit, Sang Boetatoeroe (lett. „slapende demon, reus"), welke in zee afdaalde om de bloem Segendo (?) Terwangi („geurig") te zoeken ter genezing van zijn zuster.

Enkele duistere passages zijn er wel. Zo b.v. of Sang Boetatoeroe met zijn a.s. schoonouders gaat strijden met zeven naga's of met één naga met zeven koppen. Het is 'n elk geval iets meervoudigs blijkens het verhaal. Ook is onduidelijk waarom drie naga's genoemd worden en slechts twee een rol spelen als ouderpaar. Het begin van de historie is trouwens vermoedelijk geheel verminkt. Aangenomen kan worden dat Kepetin dezelfde persoon is als de even tevoren genoemde stammoeder Marigo Sakti, waarbij opmerkelijk is dat ook haar kleinkind zo heet; het veelvuldig voorkomende verschijnsel dus van samenhang van de generaties van grootouder en kleinkind. Is voorgaande juist dan moet Seniang Naga Rajo dus een verzamelnaam zijn van de daarop genoemde drie naga's. Dit is min of meer vaag. Mededeling verdient dat in de Bataklanden een vrouwelijke, belangrijke „waterspirit” bekend is, Saniang Naga genaamd; dezelfde naam dus. Deze speelt een voorname rol in het doekoen-ritueel, welke aldaar „mandoedoe” heet; vgl. de Seloemase substantief-vorm „pendoedoean”.

Een aardige episode is de historie met den bosmens Goegoeh, welke na het eten van zout en het baden met aanbrandsel uit een pan (etensresten) zijn haren (en streken) verliest en een beschaafde, Tatau genoemd, wordt. Goegoeh beteekent in het Javaans: oud, tandeloos.

In de mythe zelf kan men, naar mijn idee, duidelijk een stammythe, twee-delingsmythe, herkennen. De bron wijst daar zelf op door de mededeling dat in gevolge het mythologisch verzoek bij huwelijken, dus initiatie-beëindigingen waarbij de gehele gemeenschap vereenigd is, de stam de stam-ouders, en speciaal die van vrouws kant, gedenkt door een offer. Het verhaal begint met een niet uitgewerkt initiatie-motief tussen de jongere broeder Sang Boetatoeroe en de oudere zuster Indai Dajoen, welke ziek is en slechts kan genezen door het bezit van een met gevaar te verkrijgen bloem. Dan springt de mythe over op het hoofdthema, de kennismaking tussen Sang Boetatoeroe van de aarde en Kepetin van de zee. Na strijd verkrijgt hij én de bloem én Kepetin, welke hij huwt.— Voor soortgelijke stamverhalen, welke dus ook weerspiegeling vinden in oude rituele handelingen, zie men o.m. Rassers: „Over den zin van het Javaansche Drama”, in de Bijdragen Kon. Inst., 1925.

ONDERAFD. SELOEMA.

- MARGA
- I ANDALAS.
  - II LOEB. SAHOENG.
  - III AIR PRIOKAN.
  - IV NGALAM.
  - V SELOEMA.
  - VI OELOE TALO.
  - VII ILIR TALO.
  - VIII SEM. ALAS.

Enkele Balische spelen (I)

door

Dr. J. L. SWELLENGREBEL.

De hier gegeven beschrijving van enkele Balische spelen pretendeert niet een enigermate volledig en afgerond onderzoek te zijn, dat het gehele terrein bestrijkt. De bedoeling is slechts enige gegevens omtrent dit onderwerp bekend te maken, die hopelijk later bij een meer gedetailleerd onderzoek naar achtergrond, varianten etc. als grondslag zullen kunnen dienen. — Als zegsman voor het merendeel dier gegevens fungeerde mijn taalassistent, A. A. Gedé Rai, een man met een grondige kennis van velerlei aspecten der Balische cultuur en met ambitie voor onderzoek. Bij onze besprekingen kwam het gesprek eens op enkele spelen, waarvan hij goed op de hoogte bleek te zijn en dat bracht mij er toe hem op te dragen over de hem bekende Balische spelen opstellen te maken. De zo ontstane verzameling is in de loop van een jaar reeds uitgegroeid tot een negentig nummers en de bron schijnt nog niet opgedroogd. Deze opstellen vormen de kern van de hier volgende beschrijvingen.

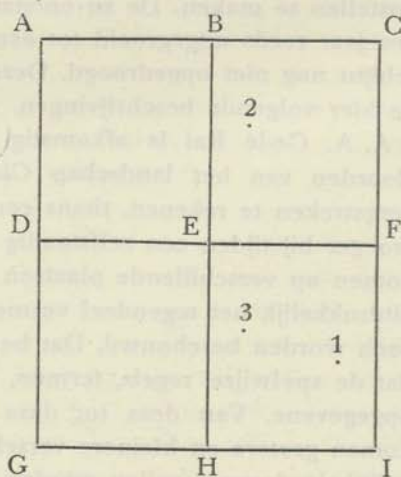
A. A. Gedé Rai is afkomstig uit Pajangan, een streek in het Noorden van het landschap Gianjar en reeds enigszins tot de bergstreken te rekenen, thans een district van genoemd landschap, vroeger bij tijden een zelfstandig rijkje. De hier beschreven spelen komen op verschillende plaatsen in Bali voor en kunnen — tenzij uitdrukkelijk het tegendeel vermeld staat — als vrij algemeen Balisch worden beschouwd. Dat betekent echter uiteraard nog niet, dat de spelwijze, regels, termen, etc. overal gelijk zijn aan de hier opgegevene. Van desa tot desa en van landschap tot landschap komen grotere en kleinere verschillen voor.

Enkele daarvan zullen worden vermeld, waarbij echter niet naar volledigheid wordt gestreefd. De beschrijvingen geven dus in de eerste plaats de spelen zoals die in Pajangan bekend zijn.

1. „Overloperkje”.

Met deze naam duid ik aan een spel, welks meest algemene Balische naam *magala-galaan* (ten rechte waarschijnlijk *magalah-galahan* van *galah tengah*: middenstreep; vgl. Atjehs *meuta'-tham euë galah* ¹⁾) schijnt te zijn. Andere namen zijn: *matambak-tambakan* (van *tambak*: dam, *nambak*: afweren, tegenhouden), *makala-kalaan* in Gianjar, *mablekoentjang* in Karangasem, *maplekoentjang* in Kloengkoeng en Karangasem, *mapèr-pèran* in het Badoengse. In Badoeng beschouwen jongere mensen het spel vaak als „modern”, ingevoerd door de school; ouderen kennen het echter als een spel, dat reeds van oudsher geliefd was. In de Noord schijnt het onbekend: navraag leverde daar steeds een ontkennend antwoord.

Magala-galaan wordt door jongens, door meisjes of door beiden gezamenlijk gespeeld, op de weg of op een ruim erf. Meestal doet men het 's avonds, bij volle maan, maar op feestdagen ook wel overdag. De spelruimte is een rechthoek van ongeveer 10×12 M., verdeeld in vier vakken door twee kruisende lijnen, die met een stok in de grond getrokken of met gestrooide as aangegeven worden. De éne korte zijde, in Zuid-Bali aan de oost- of noordkant, noemt men *oeloe* (hoofdeinde), de tegenovergestelde *tebèn* (onderkant); de middenstreep die de drie andere rechthoekig snijdt, BH op het tekeningetje, heet *galah tengah* (middengrenslijn; *galah tengah* duidt of duidde ook de strook niemandsland ²⁾ aan tussen twee dorpsgebieden; in het Atjehse spel noemt men deze lijn *euë galah*). Buiten AC en GI zijn de aanvallers veilig (*djoemah* = thuis, „op honk”). De twee grootste of oudste spelers fungeren als „captains”. Eén van hen verdeelt de zes overige in paren van zoveel mogelijk

¹⁾ SNOUCK HURGRONJE, *The Achehnese*, II, p. 199.

²⁾ KORN, *Adatrecht van Bali*, 2e dr. p. 82.

gelijkwaardige spelers, de andere kiest er van ieder paar één; het zo gevormde viertal moet het eerst verdedigen.

De gang van het spel, dat nu een aanvang kan nemen, is als volgt:

De vier spelers die „overlopen” (*ngelèbin*) moeten van het boveneinde naar het benedeneinde trachten te komen en weer terug, zonder getikt te worden. Daarbij behoeft men niet alle vier de vakken te doorlopen, het is voldoende, wanneer men de drie parallel lopende strepen, AC, DF en GI, heen en terug heeft gepasseerd. Zo nodig mag men opzij uitwijken, over de middenstreep naar het andere vak dus; teruggaan, wanneer men eenmaal binnen de grenslijnen is, mag niet. — Van de partij die verdedigt (*nambak*) nemen drie spelers ieder één der horizontale lijnen voor hun rekening waarvan ze niet af mogen; de vierde man verdedigt de middenstreep BH en wordt de „loper” (*djoeroe tjigtjigin* vgl. *tjagtjag-tjigtjig*: heen en weer draven) genoemd. Hij mag zich, als de verdediging zulks eist, ook op de drie horizontale lijnen begeven, maar slechts voor een ogenblik; men noemt dat *njinggahin* (van *singgah*: ergens even aangaan). De verticale lijnen AG en CI worden niet verdedigd: de aanvaller die daarbuiten zou uitwijken, is af en zijn partij verliest. De verdedigers mogen de aanvallers, waar die zich ook in de vakken bevinden, tikken, mits zij zelf maar met hun voeten op de hun toegewezen lijnen blijven. Wil een aanvaller of verdediger het spel even onderbreken, b.v. als er onenigheid is of iemand getikt is etc., dan mag hij „passen” (*metjoeb*), tenzij de strengere vorm van het spel is gekozen, die „wie past, verliest” (*tjoeb kalahan*) wordt genoemd.

Voor vier bijzondere gevallen of figuren heeft men aparte regels:

a. Wanneer twee aanvallers recht achter elkaar in twee verschillende vakken staan, dus als 3 en 2 op de tekening, zijn ze „*madawa*”. De verdediger van de *galah tengah* moet dan „*nawa*” door wijdbeens op het kruispunt E te gaan staan. Verzuimt hij dat, dan roepen de aanvallers *soeek soeek* (z. v. a. „fout”, „af”; de overtreders is *kasoeek*) en de verdedigers verliezen door deze overtreding de ronde.

b. Wanneer zich twee aanvallers in het zelfde vak bevinden zoals 1 en 3 op de tekening, zijn ze „in de kooi” (*makoeroeng*). De verdediger van de *galah tengah* moet hen dan „kooien” (*ngoe-roeng*) door dadelijk op dat gedeelte van zijn lijn te gaan staan,

dat het bewuste vak begrenst (EH dus in het voorbeeld op de tekening); de speler die de begrenzende buitenlijn van het vak bewaakt moet met zijn voet tegen het uiterste hoekpunt, tegen I dus, gaan staan (*ngendjek boetjoe*) en mag dat punt niet los laten, zolang de aanvallers „in de kooi” zijn, op straffe van „ge-soeekt” te worden en zijn partij te verliezen. Eén van de trucs van de in het nauw gebrachte aanvallers is dan ook om zijn voet van de hoek weg te schoppen of te haken met hun voet.

c. Staàn er drie aanvallers in het zelfde vak, dan is dat „drie in de kooi” (*makoeroeng teloe*). De voet tegen de uiterste hoekpunt te houden (*ngendjek boetjoe*) is dan juist verboden op straffe van „ge-soeekt” te worden.

d. Wanneer er reeds twee aanvallers „in de kooi” zijn en één hunner staat op één lijn met een derde in het achtergelegen vak (dus *madawa*), dan moeten de verdedigers hen „schutten” (*medèg*), d.w.z. twee verdedigers gaan op de verticale middenstreep staan en de derde mag op zijn buitenlijn niet „*ngendjek boetjoe*”. De aldus „geschutte” (*kabedèg*) aanvallers maken natuurlijk een heel slechte kans om nog ongetikt te kunnen weggkomen. Ze talmen daarom vaak lang in het midden van het vak en doen naar links en rechts schijn-uitvallen. Wanneer dat de verdedigers gaat vervelen, trachten zij hun tegenstanders op te hitsen met het liedje: *ah getap manoelang, alalan tekèn djagoeng Bajoeng*, d.w.z.: bah, bang tot in de botten, jullie doet er nog langer over dan de mais van Bajoeng (die n.l., hoe lang ook gekookt, nooit gaar wordt).

Lukt het één der aanvallers om heen en terug over te lopen en ongetikt het honk aan het hoofdeinde (*oeloe*) weer te bereiken, dan roept hij „*kaloe*” (voor *ka oeloe*); zijn hele partij heeft dan gewonnen en valt voor een tweede ronde aan. Wordt één der aanvallers getikt, dan heeft omgekeerd ook zijn gehele partij verloren en moet op haar beurt verdedigen. Het kan voorkomen, dat de verdedigers verscheidene malen achtereen geen aanvaller te pakken kunnen krijgen. Als zij er dan de brui aan willen geven, worden ze door de aanvallers uitgejouwd met het versje: *djerih ngoentjir di madoené njelek djit* d.w.z.: zo bang als de nekharen (die immers ook steeds zich achteraf houden), met de staart tussen de benen bij het vechten — waarop het spel meestal weer met vernieuwde strijd lust verder gaat. —

De hier beschreven spelvorm met acht spelers schijnt de meest algemene te zijn op Bali. Er komen wel andere vormen voor, maar die worden beschouwd als afwijkingen, waartoe men slechts overgaat in uitzonderingsgevallen, wanneer er toevallig meer of minder dan het gewone aantal van acht spelers bijeen zijn. Zo kan men ook met tien man „overloperij” spelen, de vijfde verdediger wordt dan ook op de *galah tengah* geplaatst, zodat er twee „lopers” zijn, die ieder de helft van de middenstreep voor hun rekening nemen. Met meer dan acht of tien schijnt er, volgens opgaven uit Pajangan en Kloengkoeng, niet te worden gespeeld. Slechts in het Koetase (landschap Badoeng) werd mij verteld, dat het aantal spelers, en in overeenstemming daarmee het aantal Vakken, ad libitum kan worden uitgebreid ¹⁾. — Desnoods kan men ook met minder dan acht deelnemers spelen, maar „echt” is het dan toch niet. Met zes man heeft men maar twee vakken naast elkaar en twee partijen van drie. In de allereenvoudigste vorm, *matambak sitan* genoemd, trekt men een enkele streep, door één man verdedigd, waar de twee of drie aanvallers overheen moeten zien te komen.

Spelen als het hierboven beschreven „overloperij” schijnen op verschillende plaatsen in de Archipel voor te komen. Ik wees boven reeds op het Atjehse *meuta'-tham euë galah*; op Java heeft men een overeenkomstig spel, *gobag sodor* of *gobag manis* genoemd, dat uitvoerig werd beschreven door den heer Overbeck ²⁾. En ten slotte hebben we hier ook klaarblijkelijk met het zelfde type spel te maken als het Keiese *entāi āi*, door Duyvendak aangehaald uit een beschrijving van Geurtjens en als een uitbeelding van de vierdelige stameenheid beschouwd ³⁾. Twee trekken echter, die voor het Keiese spel typisch zijn, ontbreken bij het Balische spel: ten eerste behoeven de spelers niet alle vier de vakken te doorlopen op de heen- en de terugweg (het zelfde geldt van het Atjehse en het Javaanse spel); ten tweede wordt de verticale middenstreep — op Bali vermoedelijk, blijkens zijn

¹⁾ Vgl. SNOUCK's beschrijving van het Atjehse spel, o. c. II, p. 199.

²⁾ *Djâwâ*, XXIV (1934), p. 215-222.

³⁾ J. PH. DUUVENDAK, *Het Kakeangenootschap*, p. 129-131.

naam, de belangrijkste, primaire scheidingslijn — door één speler bewaakt, terwijl bewaking door twee spelers slechts in uitzonderingsgevallen schijnt voor te komen.

2. „Pisang - e n”

Deze vertaling zij mij veroorloofd voor het *mabioe-bioean*, een vorm van blindemannetje die zijn naam ontleent aan het feit, dat de deelnemers zich naar allerlei soorten van pisangs (*bioe*) noemen. In Kasiman (landschap Badoeng) schijnt ook de naam *makolong-kolong boengsil* in gebruik te zijn, die ontleend is aan de beginwoorden van het hieronder te noemen versje. Het spel wordt meestal door kleine meisjes gespeeld, op een ruim erf, in de avond.

Men begint met uit te maken, wie de blindeman zal zijn. De meisjes zitten daarbij gehurkt en steken een wijsvinger voor zich uit op de grond, zo dat de toppen der vingers elkaar raken en a.h.w. een ster vormen. Daarop wordt dan op de gewone manier afgeteld (*ketjokin*, naar het beginwoord van enkele der meest bekende versjes); de laatst overblijvende is 'm. Van de aftelversjes zijn er mij zeven bekend, over het algemeen even diepzinnig van betekenis als ons „olleke bolleke ruben solleke”. Vandaar dat ik slechts van enkele gedeelten een „vertaling” geef.

Tjok, kali, kodok, oelam, isi, oelam, méong, tjik, ber (het laatste woord wellicht een afkorting van *makeber*, zodat dan de twee laatste woorden de zin zouden kunnen hebben van: tik, vlieg weg!).

Tjok, bé mang, bé lawar, djang di metèn; awak botjok boein lengar, awak pawah nagih ngantèn d.w.z.: tik! mangvis, gehakt vlees, leg ze in de oemah metèn (het stenen, gesloten huisje op een Balisch erf) — kort van stuk, kaal en tandeloos, en dat wil trouwen.

Tjok, kali, kodok, oelam, mèng, kaboe, résé, tjengkéloek, mati; boelané sedeng ètjèk, sedeng éloek; tjaleboek toendoen samboek, sedeng pépé, Men Moegloek njoeoen samboek, kanti gépé (. . . . . de rug (gebocheld) als een klapperdop . . . . Men Moegloek torst klapperdoppen op het hoofd, dat ze er krom van loopt).

Siap, dara, blatoek, koekoer, singa, poenoek, pandé lengar, sang-ging nagih koplár.

Sintok, masoewi, batoe; toenggal getok, magedi maloe, d.w.z.: sintok, massooi, steen — wie getikt wordt ga maar vast heen.

Soemping soemping, waloe, ngalap gedang, likawana, mitir mitir, majang majang, dopia dopio, idja, alih, wang djeroné, toempang, toempoer.

Poel, poel si, nagoel, dodol loenak, Doemadé Dampoel, poenjan boenoet oedjan séré, pelag, i boengoet, bèndjo, tomplok toeké (naar de aanvangswoorden van dit versje wordt „aftellen” in het Ba-doengse wel *ngepoelin* genoemd).

Nadat is uitgemaakt wie de blindeman zal zijn, moeten alle andere meisjes de door hen aangenomen namen opgeven: ieder noemt een rijmpje, beginnende met de naam van een pisangsoort; bijvoorbeeld: *bioe kretja-kretji, negakin djaran aketi* (pisang kretja-kretji — rijden op 100.000 paarden); *bioe mas, negakin djaran, mapetjoet mas* (goud-pisang — paardrijden met een gouden zweep); *bioe gantjan, anak tjenik bani tekèn matjan* (pisang-gantjan — een kind dat een tijger aankan); *bioe laloeng, anak tjerik noe malaloeng* (pisang-laloeng — een kind dat nog naakt loopt; *bioe oekoer, anak tjenik doeweg maoekoer* (pisang-oekoer — een kind dat goed kan meten); *bioe dak bioe batoe, anak bedak tekèn mantoe* (pisang-dak, pisang-batoe — iemand die gek is op een schoonzoon of -dochter); *bioe sabit atoegel, anak tjenik bisa ngigel* (één pisang-sabit — een kind waar danskunst inzit). Wanneer de voorraad pisang-namen uitgeput is, worden ook wel allerlei andere rijmpjes (*blad, badan*) als schuilnaam genomen: *poh pakèl di empelan, mokoh mondèl betekelan* (een mangga-pakèl op de dam, dik en stevig in het vlees); *bedèg tijing ampèl madjemoeh, djegèg galing ngontèl boein lemoeh* (bedèg van bamboe-ampèl in de zon gedroogd — schoon en rank, lenig en slank); *tatongkok di batan djineng, bongkok tan padjeneng* (een lampvoetstuk ¹⁾ onder de rijstschuur — kort van stuk en zonder postuur.

Het meisje dat 'm is moet zich goed in het hoofd prenten welk rijmpje bij ieder der medespeelsters hoort, want als ze straks een van hen te pakken krijgt, moet ze het passende rijmpje opzeggen. Zij mag dan ook de rijmpjes laten herhalen, als ze nog niet zeker

¹⁾ Een raadsel op *tatongkok* luidt: *anak bongkok kereng njoeoen, d. w. z. zij is klein, maar kan heel wat op het hoofd torsen*

van haar zaak is. — Vervolgens wordt zij geblinddoekt en in het rond gedraaid, waarbij de anderen zingen: *Kolong-kolong boengsil, i boengsil tapoek manggis, tjaleboeg kembang waroe, pada tepoek pada taoe, èkèr-èkèr né magondjèr: boengboeng, tjangkrik, panarangan, tali goentoeng, boeeng ka tjarik magarangan* ¹⁾ *Si loeh Moentoeng* (. . . allen die ze pakt, kent ze . . . ; bamboekoker, krekel, rek ²⁾ en tali goentoeng — niet naar de sawah gaan vechten om Loeh Moentoeng). Als het liedje uit is lopen de meisjes weg en hurken neer op een kleine afstand van de blindeman die hen duizelig en tastend achterna gaat. Men mag niet weglopen, als de blindeman aankomt; wel mag men op allerlei manieren eraan trachten te ontkomen gepakt te worden, b.v. door opzij uit te buigen, door plat op de grond te gaan liggen, of door het nabootsen van het geluid van een kip, varken of ander gedierte. Het allerleukst is het natuurlijk, wanneer het lukt een omstander voor zich te trekken, zodat die wordt gepakt, tot verwarring van de blindeman en tot hilariteit van de rest.

Heeft de blindeman eindelijk een van de medespeelsters te pakken gekregen, dan moet zij al tastende raden wie zij voor zich heeft. Om haar ook daarbij weer in de war te maken, hebben sommige deelneemsters van te voren met elkaar van baadje verwisseld. Wanneer de blindeman precies het rijmpje weet op te zeggen, dat bij haar gevangene hoort, is zij vrij en de ander wordt geblinddoekt. Maakt zij echter een fout — en zelfs een kleine onjuistheid in het door haar opgezegde rijmpje wordt als fout gerekend — dan blijft zij blindeman en moet opnieuw vangen en raden.

(Wordt vervolgd).

¹⁾ Voor het rijm in plaats van *magarangin*.

²⁾ De *panarangan* is een rek of bak op lage pootjes, waarop de bamboekokers die tot verblijfplaats der krekels dienen liggen uitgesteld.

Mededeelingen

Het zgn. graf van Moneng Rengas bij Tabah Ginda (Palembang).

Van den Resident van Palembang ontving het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst een beschrijving van het zgn. graf van Moneng Rengas nabij Tabah Ginda (marga Batoe Koenig Lakitam, onderafdeeling Moesi Oeloe, afdeeling Palembangsche Bovenlanden, Residentie Palembang) van de hand van den heer E. de Raadt, Controleur B.B.

Uit een schrijven van den Conservator der praehistorische verzameling, Dr. A. N. J. Th. à Th. van der Hoop, worde hier het volgende met betrekking tot bedoelde vondst ontleend:

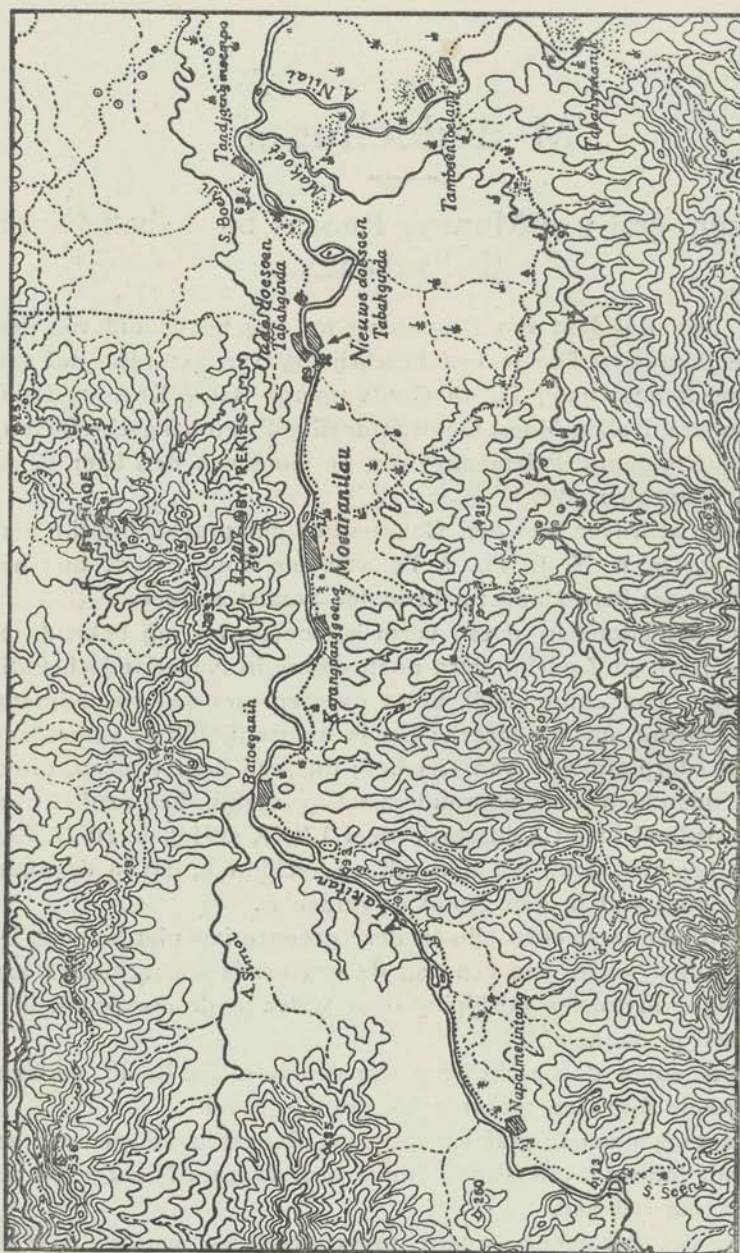
„Een heiligdom in dezen vorm is, voorzoover mij bekend, tot nu toe noch in Zuid-Sumatra noch elders in Nederlandsch-Indië gevonden. Het „hunnebed” komt overeen met de vele dolmens, reeds bekend uit die streek; het is waarschijnlijk te vergelijken met de dorpssteenen van Celebes; dus een heilige steen, offersteen, misschien ook voorouderzetel (vergelijk het artikel over de „Pepadon” in dit Tijdschrift deel LXXX (1940), p. 60-77. Een graf is het niet, doch het lijkt mij waarschijnlijk, dat in de buurt een steenkistgraf in den grond te vinden is.

De opstaande steenen zijn in deze groepeerings niet bekend. De eigenaardige vorm van één van de steenen is waarschijnlijk aan natuurlijke invloeden (afslijping door water in de oorspronkelijke ligplaats) te danken”.

Thans volge de beschrijving van den heer De Raadt, verlucht met enkele foto's en teekeningen van zijn hand.

„Het zoogenaamde graf van Moneng Rengas is gelegen aan het voetpad, loopend van Tabah Ginda naar Moeara Nilau, even ten Zuiden van het pad.

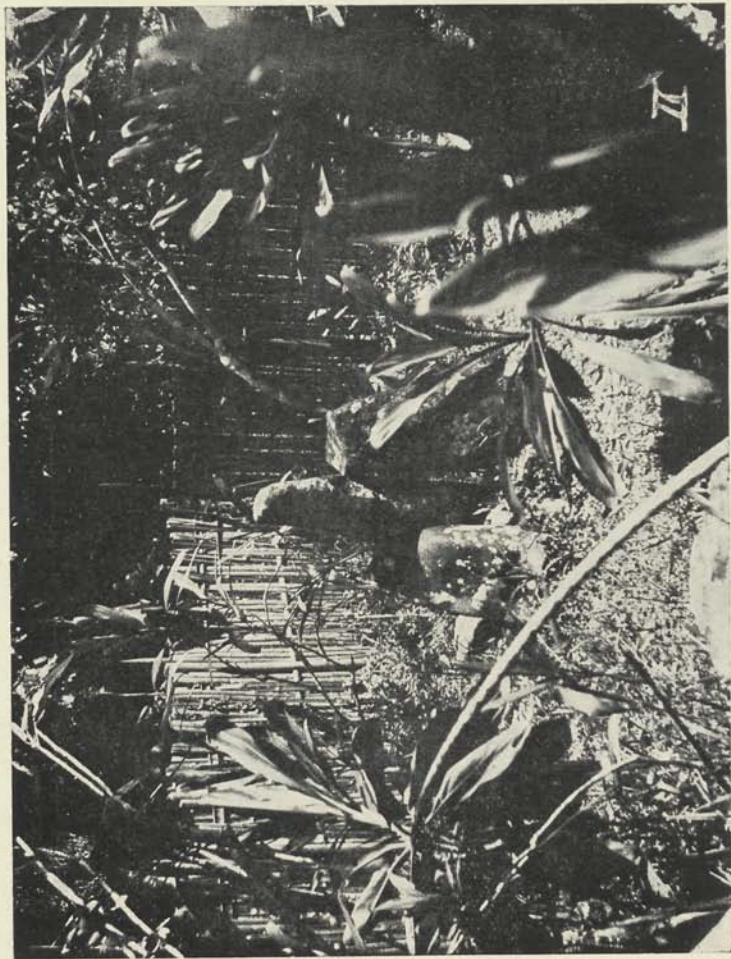
Voor de algemeene situatie moge verwezen worden naar de

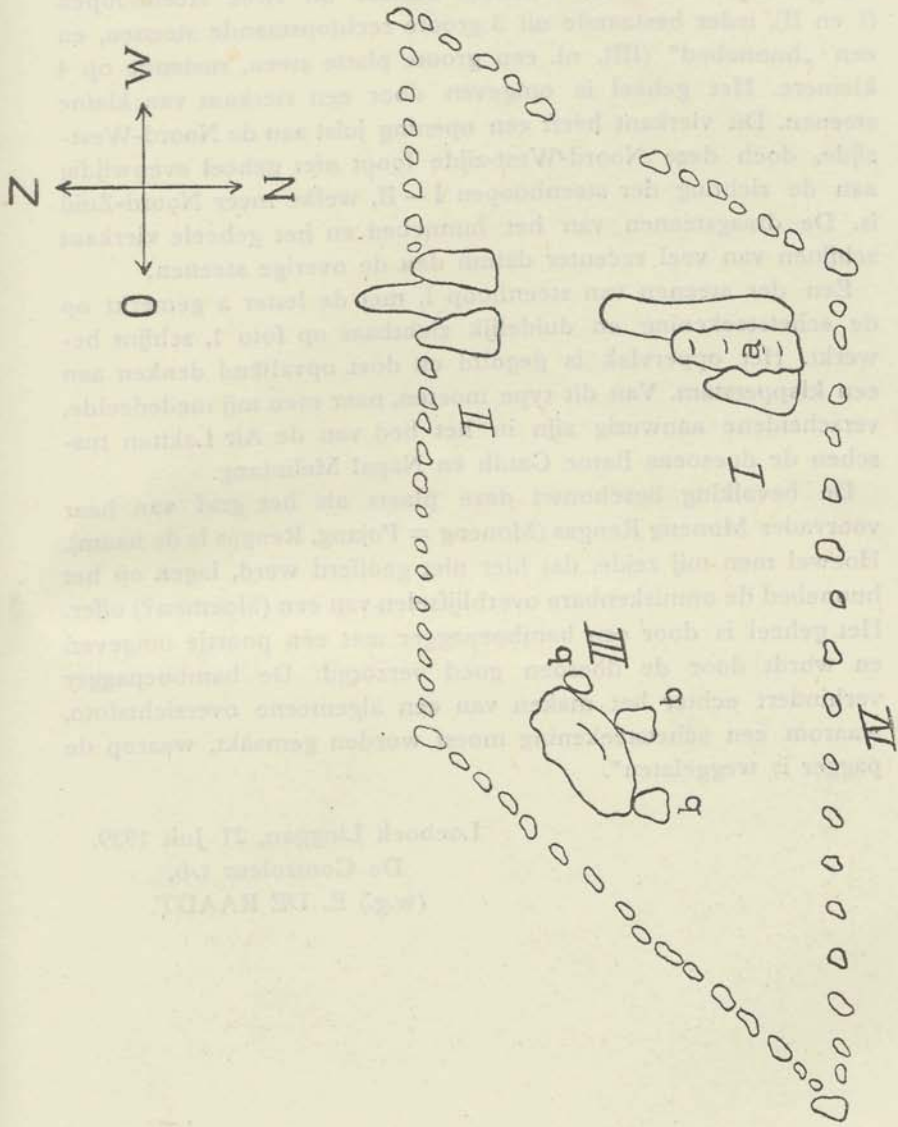
Afb. 1. Ligging van de doesoen Tabah Ginda. Calque naar top. kaart 1 : 50.000.
blad LXXXII. Bij X het graf van Moneng Rengas.

Afb. 2.
*Graf van Moneng Rengas ;
steenhoop I en „hunnebed”.*

Afb. 3. Graf van Moneng Rengas ; steenhoop II.

Afb. 4. Schetsteekening van de situatie der oudheden bij Tabah Ginda. De foto's (afb. 2 en 3) zijn genomen vanuit de opening in de steenen omwalling.

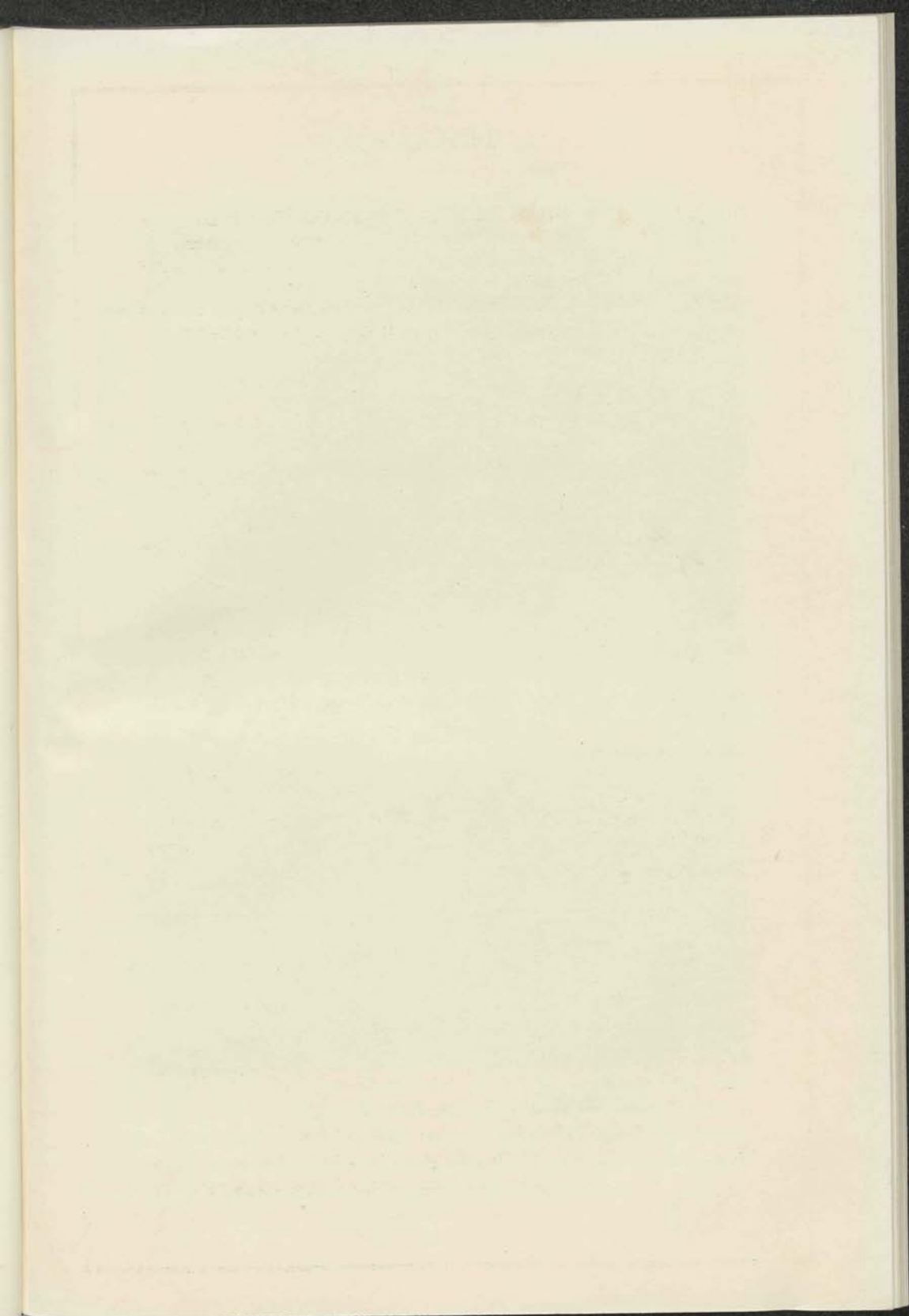
bijgaande schetsteekening, voor de ligging naar de calque van de topografische kaart. De oudheid bestaat uit twee steenhoopen (I en II), ieder bestaande uit 3 groote rechtopstaande steenen, en een „hunnebed” (III), nl. een groote platte steen, rustende op 4 kleinere. Het geheel is omgeven door een vierkant van kleine steenen. Dit vierkant heeft een opening juist aan de Noord-West-zijde, doch deze Noord-West-zijde loopt niet geheel evenwijdig aan de richting der steenhoopen I—II, welke meer Noord-Zuid is. De draagsteenen van het hunnebed en het geheele vierkant schijnen van veel recenter datum dan de overige steenen.

Een der steenen van steenhoop I, met de letter a gemerkt op de schetsteekening en duidelijk zichtbaar op foto 1, schijnt bewerkt. Het oppervlak is gegolfd en doet opvallend denken aan een klapperstam. Van dit type moeten, naar men mij mededeelde, verscheidene aanwezig zijn in het bed van de Air Lakitan tusschen de doesoens Batoe Ganih en Napal Melintang.

De bevolking beschouwt deze plaats als het graf van haar voorvader Moneng Rengas (Moneng = Pojang, Rengas is de naam). Hoewel men mij zeide, dat hier niet geofferd werd, lagen op het hunnebed de onmiskenbare overblijfselen van een (bloemen?) offer. Het geheel is door een bamboepaggar met een poortje omgeven en wordt door de doesoen goed verzorgd. De bamboepaggar verhindert echter het maken van een algemeene overzichtsfoto, waarom een schetsteekening moest worden gemaakt, waarop de paggar is weggelaten”.

Loeboek Linggau, 21 Juli 1939.

De Controleur t/b,
(w.g.) E. DE RAADT.

Prof. Mr. B. Ter Haar Bzn. †

In Memoriam
B. Ter Haar Bzn.
1892 — 1941

Onder omstandigheden, waarnaar wij slechts kunnen gissen, einde April waarschijnlijk, stierf Prof. Mr. B. ter Haar Bzn., nog geen vijftig jaar oud. Wij weten slechts, dat hij was opgesloten in Buchenwald, en op de ochtend van de tiende Mei werd zijn dood hier te lande in de couranten bericht; longontsteking wordt als oorzaak opgegeven. Ter Haar, die onverzettelijk kon zijn en ontoegankelijk voor een compromis, onkreukbaar was en rechtvaardig, ter Haar stierf — ook dit weten wij — als drager van de beste idealen van het Nederlandse volk, hier en overzee; in principieel verzet tegen wat verwant was aan Duitse leer en praktijk.

Ter Haar's werk is van deze idealen een klaar getuigenis. Het was zijn voornaamste zorg het Adatrecht hier te lande in praktijk en theorie de plaats te verzekeren, die het toekomst als levende kracht in een op eigen grondslag groeiende samenleving. Zijn ononderbroken waakzaamheid en werkzaamheid hebben tot zeer belangrijke en blijvende resultaten geleid.

Het is een gelukkige omstandigheid, dat ter Haar vóór hij midden 1939 met buitenlands verlof naar Nederland vertrok, gelegenheid heeft gevonden zijn gerijpt inzicht neer te leggen in een samenvattend boek, dat terstond na zijn verschijning onmisbaar is geworden voor ieder adajurist, ethnoloog en socioloog. Zeer duidelijk vindt men hierin ook de sporen van de vierjarige periode, gedurende welke hij, naast zijn eigenlijke vak ook de volkenkunde van Nederlandsch-Indië docerend, zich in het bijzonder vertrouwd had gemaakt met nieuwere ethnologische inzichten.

Een klaar getuigenis was ook ter Haar's houding in de koloniale vraagstukken van den dag: door rechtvaardigheidzin bewogen, onaandoenlijk voor populariteit van links of van rechts, vrij, onafhankelijk en nuchter.

Aan dit leven, dat nog zoveel beloofde, is thans rancuneus en gewelddadig, een einde gemaakt. Indië, in de eerste plaats het Indonesisch Indië, moge zijn nagedachtenis en zijn werk in leven houden en eren.

J. Ph. DUYVENDAK.

Enkele historische en sociologische gegevens uit de Balische oorkonden

door

Dr. R. GORIS.

Als hier een en ander meegedeeld zal worden over de gegevens, die ons de Balische oorkonden verschaffen, speciaal op historisch en sociologisch gebied, dient ter inleiding wel een enkel woord vooraf te gaan omtrent den huidige stand van onze bronnen.

Als wij teruggaan tot ongeveer het jaar 1928, was het Stutterheim's *Oudheden van Bali*, dat ons, na het schema van Van Stein Callenfels uit 1924, een nieuw globaal overzicht gaf.

In het jaar 1924 toch had Van Stein Callenfels zijn tabellarisch overzicht over de Balische oorkonden gepubliceerd, bevattende 50 edicten. In 1926 publiceerde hij als *Epigraphia Balica* 25 oorkonden op bronsplaten volgens door hem verzamelde fotografische opnamen.

Twee jaar later, in 1928, liet Resident Caron opnieuw onderzoek naar oude edicten doen, dit onderzoek had tot resultaat twee series van fotografieën:

Serie Caron A bevat fotografieën van 33 oorkonden. Deze werden ten deele te Bangli, ten deele te Kintamani gefotografeerd. De stukken waren afkomstig uit de tempels der omliggende bergdorpen.

Bij het fotografeeren is echter niet gelet op de volgorde der bronsplaten, doch wat erger is, zelfs niet op wat bijeenhoorde, zoodat in het wilde weg 224 opnamen gedaan zijn, waarbij de series bronsplaten volkomen willekeurig door elkaar opgenomen zijn. Het is het werk van vele maanden geweest, om nadat eerst alles getranscribeerd was, deze transcripties in en aan elkaar te passen. En sinds dit eerste ineenpassen dezer legkaartpuzzel, waarbij in latere jaren in enkele gevallen tot een andere samen-

voeging besloten werd, blijven er nog steeds gevallen, waarin wij ook nu nog geen absolute zekerheid hebben. Dat zijn dan vooral die edicten, die incompleet zijn, waarvan (met andere woorden) sommige platen ontbreken, waardoor zij ruimte voor twijfel openlaten.

Behalve dus het feit van deze „wilde” wijze van fotografeeren, was er nog de andere moeilijkheid, nl. dat alle aanwijzingen omtrent de herkomst der edicten ontbrak.

Wel bestond er een staat van opgaven nopens herkomst, doch deze geeft slechts aan: dorp en tempel van bewaring plus aantal der aanwezige bronsplaten. Deze sluit dus niet aan bij de nummers der foto's, evenmin als omgekeerd de foto's verwijzen naar dezen staat.

Eerst in den loop der jaren, toen ik in diezelfde bergstreken zelf opnieuw vele oorkonden onder oogen kreeg en kon transcribeeren, kon ik in verschillende gevallen overgaan tot identificatie met stukken uit deze fotoserie Caron A.

Behalve dan deze serie A werd er op last van Resident Caron nog een tweede serie (serie B) opgenomen. Gelukkig is hiervan de herkomst wel bekend, deze omvat (behalve enkele veel latere stukken) 14 oorkonden, afkomstig uit Tabanan, Badoeng, Kloengkoeng en Karangasem.

Bij zijn verblijf op Bali had Dr. Stutterheim gelegenheid deze foto-series (althans serie A) in te zien. Hij zocht er destijds voor zijn doel — schema der geschiedenis — de jaartallen en koningsnamen uit. En het was op grond van dit voorloopig onderzoek, gecombineerd met de tabellen van Van Stein Callenfels uit 1924, dat Stutterheim in zijn *Oudheden van Bali* ¹⁾ ons een betere en meer volledige chronologische tabel van Balische koningsnamen kon aanbieden. Wat de waarde van die tabel nog verhoogt, is, dat Stutterheim telkens getracht heeft zijn speciale iconografische en stijlhistorische gegevens en vermoedens in samenhang te brengen met deze epigrafische data.

* * *

In de laatste jaren is er op archeologisch en epigrafisch gebied over Bali niet meer gepubliceerd en het ziet er ook niet naar uit, dat zulks in de eerstvolgende jaren geschieden zal, althans niet in samenvattenden, concludeerenden zin.

¹⁾ P. 189-193, lijstje op p. 190.

Daarom leek het mij niet ongewenscht thans eens de rekening op te maken van het epigrafisch onderzoek tot in het jaar 1938, om zoo het historische beeld, ons door Van Stein Callenfels en Stutterheim, ruim 10 jaar geleden geschetst, te vervolledigen.

Nu ik eenige malen het werk van Van Stein Callenfels en Stutterheim, vooral uit de jaren 1924—1928 genoemd heb, past het ook in herinnering te brengen, dat Brandes en Van der Tuuk reeds in 1885 en 1890 oorkonden lazen, transcribeerden en publiceerden. Het waren twee groepen van stukken, allen Noord-Oost-Bali betreffende. Ook het verdienstelijk verzamelen van den heer Heyting als controleur bij het Binnenlandsch Bestuur op Bali mag niet onvermeld blijven.

Neemt men alles te samen, wat wij nu aan epigrafisch materiaal van Bali bezitten, dan blijkt dit ongeveer een 150-tal inscripties te zijn, dus het drievoudige van wat door Stein Callenfels als in 1924 bekend opgesomd werd en 5 à 6 maal zooveel als het door hem gepubliceerde.

De hier bedoelde inscripties loopen van 882 A. D. tot 1342. In 1343 verovert Mpu Mada Bali voor Madjapait en dan houden behalve één stuk van Wijaya-rājasa uit 1334 en een ander stuk uit 1398 de edicten op.

Ook reeds uit het tijdvak na de onderwerping onder Kṛtanagara in 1284 tot genoemde Madjapaitsche verovering, dus over een periode van *zestig* jaar beschikken wij over slechts *11* inscripties, waaronder drie op steenen beelden of tjandi's, d.w.z. dus geen edicten.

In beide gevallen zou het den indruk maken, dat het geweldadig optreden van Oost-Java uit, verlamdend op Bali gewerkt heeft, zulks dan in tegenstelling tot de *pénétration pacifique* door het huwelijk van Erlangga's Ouders; want uit dien tijd en uit dien der kinderen uit dezen echt dateeren relatief veel oorkonden.

Toch was ook Bali zelf reeds vóór die beide Oost-Javaansche expedities over zijn glansperiode heen.

De laatste schitterende vorst was Jaya-pangus geweest, van wien ruim dertig edicten ons nu bekend zijn. Na Jaya-pangus tot aan die eerste onderwerping onder Kṛtanagara, dus van ± 1181 tot 1284, d.w.z. over één eeuw kennen wij slechts 6 inscripties.

Na deze inleiding moge ik de verschillende Balische vorsten even de revue laten passeeren:

De oudst vermelde vorst is Ugrasena. Hij vaardigde edicten uit te *Singha-mandawa*. Doch wij hebben ook oorkonden aldaar uitgevaardigd en niet Ugrasena, doch ook niet een anderen vorst vermeldend en deze zijn zelfs anterior aan de edicten van Ugrasena; zij zijn nl. uit 882, 896, 911 (twee edicten) en 914. Dan pas verschijnt Ugrasena's naam in 915, 922, 924, 933, 935, 942.

Zou dus Ugrasena pas in 915 zijn regeering aangevangen hebben en is hij misschien de veroverende vorst, vermeld in de zuil van Sanoer, welke Sten Konow echter in 917 dateerde?

Na 935 wordt Singhamandawa niet meer vermeld, hoewel er nog een stuk van Ugrasena in 942 verschijnt¹⁾.

Een vorstelijk echtpaar: Tabanendra Warmadewa met Subhadrikā, meestal Dharmadewī genoemd, treedt in 955 en 967 op. Hiertusschenin ligt echter het jaar 962, waarin door Stutterheim een steen-inscriptie van een anderen Warmadewa, nl. Candrabhaya-singha gedateerd is²⁾.

Het genoemde vorstelijk echtpaar wordt ook in latere stukken van Anak Wungçu en van Çürādhīpa als vroegere vorsten vermeld. De nu volgende Janasadhu (eveneens een Warmadewa) en Wijayamahādewī, ieder van slechts één edict bekend, kunnen wij laten rusten om aan het zoo belangrijke Vorstelijk Echtpaar te komen: nl. de Javaansche Prinses Guṇapriyadharmapatnī en haar Balischen echtgenoot Udayana, of meer volledig: Dharmodayana Warmadewa.

Het zijn de ouders van Erlangga, die aldus via zijn Moeder ook nog van Sindok afstamt.

Over dit huwelijk is blijkbaar veel te doen geweest en een bepaalde Balische traditie heeft hierover nog steeds merkwaardige toelichtingen. Deze traditie toch wil, dat Udayana deze Javaansche prinses slechts zou mogen huwen, als hij van elk ander huwelijk afzag.

Deze voorwaarde zou hij dan later verwaarloosd hebben. Guṇapriya zou hierover zóó verontwaardigd en boos zijn geworden, dat

¹⁾ Ik laat hier buiten beschouwing het jaartal 966 van de oorkonde van Serai, daar dit jaartal mij zeer apocrief voorkomt, gezien de vermelding van Singha-mandawa en Ugrasena beiden

²⁾ STUTTERHEIM, *Oudheden van Bali*, p. 68, 83.

zij zwarte magie ging toepassen en zoo rampen over het land bracht. Haar man of haar zoon (Erlangga) zou haar daarop verbannen hebben naar het oerwoud, hetgeen zij echter met nieuwe rampen, door haar zwarte magie ontketend, zou gewroken hebben. Zóó luidt de inleiding tot een Balisch Tjalon Arang-verhaal, waarin dus Guṇapriya tot de booze heks (rangda) van Girah of Djirah wordt. Wij weten niet, wat er waar is van deze traditie. Toch zijn er enkele merkwaardige epigrafische en iconografische gegevens, die in eenzelfde richting wijzen.

Ten eerste wordt Guṇapriya altijd vóórop genoemd in hun edicten, waardoor Udayana dus meer de rol van een prinsgemaal schijnt te krijgen. Ten tweede weet zij te bewerken, dat de oorkonden, die tot nog toe in het Oudbalisch waren gesteld, voortaan in het Oudjavaansch uitgevaardigd worden. Beide gegevens wijzen wel op een zeer sterke en leidende rol in huwelijk en regeering.

Wat op zwarte magie zou kunnen wijzen, is, dat Guṇapriya bijgezet werd als een achtarmige godin in woede-gestalte.

Dit bijzettingsbeeld is op een heuveltempel bij Boeroean teruggevonden: in latere stukken heet zij ook de bijgezette te Burwan.

Het stuk is door Stutterheim als een achtarmige Durgā van het type Stier-daemon-doodend beschreven. Nu is Burwan echter volgens andere edicten geen Çiwaïtisch, doch een Boeddhistisch heiligdom. Hoe zulks te rijmen? Kende het Tantristische Mahāyāna ook Durgā-figuren, zooals het wel Bhairawa's kende? Vielen in dit Tantrisme van linker-çakti's Boeddhisme en Çiwaïsme in wezen samen, in naam nog gescheiden blijvend? Kan men zich bij dit Tantrisme daemonische godinnen, çakti's voorstellen, die in het Çiwaïtisch pantheon Durgā-gestalten waren?

Later (in 1011) vaardigt Udayana alleen een edict uit, van Guṇapriya wordt niet meer gesproken.

Als wij één heredict van Ajñādewī in 1016 onbesproken laten, komen er in 1022 tot 1025 enkele edicten van Dharmawangça ¹⁾ door Stutterheim als Erlangga beschouwd.

Wij komen op deze Dharmawangça later nog even terug.

* * *

¹⁾ Volledig: Dharmawangça - wardhana - marakaṭa - pangkaja - sthānot-tungga dewa.

Een nieuwe phase in de Balische geschiedenis wordt ingeluid door Anak wungçu's optreden. Deze vorst noemt zich in 18 edicten overal het Jongste Kind van Haar, die bijgezet werd te Burwan en Hem, die vergoddelijkt werd te Bañu Wka. Zijn eerste stuk, dateert uit 1049, dat is 38 jaar na het laatste stuk van zijn Vader (Udayana) en 24 jaar na het laatste (gave) stuk van Dharmawangça, die dan zijn broeder (Erlangga) geweest zou zijn. Waar hij echter „het Jongste Kind” heet, blijft zulks mogelijk. Maar zijn Moeder wordt sinds 1001¹⁾ niet meer vermeld. Zou hij juist vóór haar verdwijnen van het hof (ergens tuschen 1001 en 1011 in) geboren zijn, dan was hij 49, toen hij zijn eerste edict en 77, toen hij zijn laatste oorkonde uitvaardigde, hetgeen mogelijk blijft. Maar wat gebeurde er na het stilzwijgen van Dharmawangça in 1025 en vóór Anak wungçu's²⁾ optreden eerst 25 jaar later? Deze laatste had toen reeds zeker den leeftijd om als vorst op te treden. Hangt deze lacune en dit late op den troon komen van Anak wungçu wellicht samen met Erlangga's wenschen, dat een van zijn kinderen over Bali zou heerschen, welke wenschen Mpu Bharāḍa of Pradah moest overbrengen? En was er wellicht een Balische adelspartij, die dit niet wilde?

In het verhaal van Mpu Bharāḍa's zending wordt van een tegenpretendent, door Mpu Kuturan (van Bali) voorgesteld, gesproken.

En nu is het merkwaardig, dat in de Balische oorkonden voor het eerst in 993 een Senāpati Kuturan optreedt, nl. in het eerste edict van Erlangga's ouders; in de andere stukken van hen wordt hij niet meer vermeld, ook niet in de stukken van Dharmawangça. Wel echter in het eene ertusschen liggende stuk van Ajñādewī (een heredict in het Oudbalisch) en deze Ajñādewī was waarschijnlijk niet van de Dharmawangça, noch van de Warmadewadynastie. En dan onder Anak wungçu komt een Senāpati Kuturan weer regelmatig onder de Rijksgrooten voor.

Vertegenwoordigt deze familie der Kuturan (uit Zuid-Oost Bali) dus den specifiek Balischen adel en zijn wenschen? Verdween daar-

¹⁾ Oorkonde van Sading (mij alleen bekend uit een opgave van VAN STEIN CALLENFELS in *O. V.* 1924, p. 29.)

²⁾ Over zeer ouderwetsche Balische opvattingen, dat de jongste zoon erfgenaam is (zooals nog steeds in Bangli) kan hier thans niet nader gehandeld worden.

om tijdens Erlangga's ouders en Erlangga zelf deze familie der Kuturan's om echter te blijven strijden voor de rechten van het Jongste Kind? Volgens de traditie zou Mpu Kuturan een geestelijke zijn, niet een adellijk leenman; het is mogelijk, dat er ook geestelijken in de familie der Kuturan waren. (Vgl. Krom, *Hindoe-Javaansche Geschiedenis*, 2e druk, p. 279). In verband met nieuwe gegevens hoop ik later op de figuren van Kuturan en Bharāḍa terug te komen.

Staan op Anak wungçu's naam uitdrukkelijk 18 edicten, uit de periode van zijn regeering (1049-1077) kennen wij ongeveer 27 inscripties, waaronder één op een dubbel-lingga ¹⁾. Was dit ook een bijzettingsbeeld?

Met Anak wungçu begint het gebruik der uitbreiding van den Koningstitulatuur. Hij heet tuhu-tuhu Dharmamūrti ²⁾, sāksāt Dharmamūrti ³⁾, dus „waarlijk Belichaming der Dharma”, en „als het ware Belichaming der Dharma”, elders sāksāt Dharmātmapamūrti ⁴⁾, dus „als het ware belichaming van Dharma's Zoon”. Merkwaardig is nog de latere vermelding van hem als Oka nata ⁵⁾, 's Vorstin Kind, dat ons aan Anak wungçu, het Jongste Kind, herinnert.

Na Anak wungçu treden een aantal vorsten op, waarvan ik slechts Sakala-Indukiraṇa ⁶⁾ noem, voorts Ćurādhīpa en Jayaçakti. De eerste was een vorstin, met als bijnaam Harimūrti; Ćurādhīpa heeft Harimūrti en Wiṣṇumūrti als bijnamen. Jayaçakti éénmaal Jagat-karaṇa en éénmaal Puruṣottama.

¹⁾ STUTTERHEIM, *Oudheden van Bali*, p. 70 en 85.

²⁾ Oorkonde van Bebetin A, tweede heredict uit 1050; eveneens in de dubbel-copie van Pengotan, de zg. „Ratoe Pingit”.

³⁾ Oorkonde van Sangsit uit 1058 (Brandes No. 1); oorkonde van Daoesa A, heredict uit 1061; oorkonde van Panduk Bandoeng uit 1071 (EB. V).

⁴⁾ Oorkonde van Klandis uit ± 1077 (Brandes No. 4).

⁵⁾ In de reeds genoemde dubbel-copie van Pengotan, genaamd Ratoe Pingit.

⁶⁾ Volledig: Sakala-Indukiraṇa-içānaguṇadhārmalakṣmīdhārā Wijayottungadewī. Deze naam is in de reeds genoemde dubbel-copie van Pengotan (aldaar bewaard en vereerd als „Ratoe Pingit”) nog meer verbasterd. In dit stuk, waarvan het jaartal (110) ook niet deugt, wordt ook Jayapangus vermeld. De dubbel-copie is dus nà diens regeering geschreven. Dit sluit geenszins uit, dat het origineel van Sakala-indu-Kiraṇa afkomstig is (waarop nog andere gegevens wijzen).

Van Jayaçakti bleven ons een tiental oorkonden bewaard, uit de jaren 1133 tot 1150. Hij voert een nieuw systeem van hoogwaardigheidsbekleeders in. Waren dit in de eeuwen vóór hem Senāpati's, boven deze Senāpati's stelt Jayaçakti een groep van soms 3, soms 5 Rakryān's aan.

Na Jayaçakti komt de meest fantastische figuur uit de Balische historie.

Hij heet Jayapangus Arkaja-cihna, dus Jayapangus, bijgenaamd „Zonnezoon.”

Er is één edict uit 1177 ¹⁾, waarin hij alleen Jayapangus zonder meer heet en zonder zijn beide gemalinnen optreedt. In de niet minder dan 30 andere stukken heet hij dan bovendien Arkaja-cihna en zijn beide gemalinnen „Dochters van de Maan” (Induja en Çaçangkaja).

En al deze oorkonden zijn op éénzelfden datum gesteld: n.l. op den 9en lunairen dag van de lichte maandhelft van Çrawaṇa, op den solairen dag: Mawulu, Paing, Buddha van de week Wayang-wayang van het jaar 1181. Ongetwijfeld zijn er copieën en is er wellicht zelfs een enkel falsificaat onder deze dertig stukken. Historisch moeten wij zeer voorzichtig er mee zijn, daar ook zoowel de namen der ministers als hun rangvolgorde binnen het bestek van dien éénen dag veranderen.

Maar anderzijds bewijzen juist copie en falsificaat, dat men ook nog eeuwen later de signatuur van Jayapangus gaarne als bekrachtiging zag. Zij bewijzen zijn werkelijke grootheid en zijn roem bij het latere nageslacht.

Niet tevreden met de toevoeging „Zonne-zoon” verzonnen de hofschrijvers nog verdere uitbreiding: Rājādhirāja: Opperkoning der Koningen, voorts: als een pajong van de wereld, die heel de Kreits van het eiland Bali beschaduwte, die zich ten doel stelt versterking der Zeven-Rijken, die de essence der wetboeken kent, enz.

Was dit „Sapta nagara”, deze Zeven-Rijken, slechts een formule? Men zou een oogenblik kunnen denken aan zeven leenmanschappen, zooals er later onder Gèlgèl en Kloengkoeng ook bestonden. En ongetwijfeld kan men de Senāpati's uit de edicten

¹⁾ Oorkonden van Mantring A, gepubliceerd in *O. V. 1929* p. 74.

als vorstelijke leenmannen, met groote macht in eigen gebied beschouwen. Maar zelfs dan blijft het getal „zeven” een fictie, want de tamelijk constante lijst der Senāpati's (leenman, minister) van Jaya-pangus bevat geen zeven, maar vijf namen.

Toch blijft Jaya-pangus voor ons naast Ugrasena en Anak wungçu een der meest fascineerende figuren.

Jaya-pangus lijkt ons de Balische parallel van Hajam Woe-roek, niet het minst door beider behoefte aan bekrachtiging en hernieuwing van bijna vergeten edicten nopens vrijgebieden en dorpsrechten.

Na Jaya-pangus ¹⁾ komt er een aantal vorsten, wier namen ons verward voorkomen, zij regeeren met hun Moeder, soms met hun kleinkind.

Slechts Aṣṭāsura-ratna-bhūmi-bantěn ²⁾ schijnt alleen te kunnen regeeren (oorkonde op steen uit 1332 of 1335, edict op bronsplaten uit 1337).

Hiermede zijn wij aan het einde van ons globaal overzicht der Balische vorsten. De groote figuren er onder zijn geweest: Ugrasena, de eerste Vorst met 8 edicten, en een monumentale zuil met tweektalige inscriptie (915-942).

Dan de ouders van Erlangga, waarvan de Moeder de kanselarijtaal van Balisch in Javaansch wist te doen veranderen (923-1001).

Vervolgens hun Jongste Kind met zijn 18 edicten (1049-1077).

Tenslotte Jaya-pangus met zijn 30 edicten op één dag (1181).

Werden deze Balische vorsten nu niet, evenals de Javaansche koningen, bijgezet?

Ja zeker en wij kennen ook verschillende bijzettingplaatsen, zoowel uit de edicten als door de tjandi's en de beelden; ja, wij

¹⁾ Op het element *Jaya*, zeer scherp te onderscheiden van *Wijaya* in Balische Koningsnamen, na Erlangga en dat ons direct herinnert aan de Kediri'sche vorsten, eveneens na Erlangga met *Jaya* in hun naam, kan thans niet verder ingegaan worden. Ook het even aangestipte element: *wijaya*, zooals het op Bali optreedt in Koningsnamen, verdient afzonderlijke studie.

²⁾ *Bhūmi-bantěn* als „*Krama*” van *Bhūmi-bali* op te vatten ligt voor de hand. Deze voorstelling, dat „rechts en links” van Java de vereischte offers in land lagen nl. Bantam en Bali, eischt afzonderlijke studie.

beschikken zelfs over een betrekkelijk uitgebreid aantal van zulke epigrafische en iconografische gegevens, doch de groote vraag: „Who is who?” moest ook hier vaak onbeantwoord blijven.

In enkele gevallen kan een oplossing gevonden worden: De edicten van Ugrasena uit 924 en 933 worden hernieuwd door Anak wungçu, die dan spreekt over het gunstbewijs (*anugraha*) van den bijgezette te Bañu Madatu.

Ook een edict van Tabanendra en een van Dharmawangça vermelden den vorst, bijgezet te Air Madatu.

Thans is echter deze riviernaam: Madatu verdwenen.

Van Erlangga's ouders weten wij, dat zij bijgezet werden te Burwan en te Bañu wka. De eerste plaats is nog bekend, waar echter de „Weka” stroomde (of was het een bron?) is ons niet bekend.

Lastiger is het geval met Dharmawangça, door Stutterheim geïdentificeerd met Erlangga. In 1023 vaardigt deze Dharmawangça een edict uit, het wordt in 1073 door Anak wungçu hernieuwd, die dan spreekt over het gunstbewijs van den vorst, bijgezet te Camara. Dus deze Dharmawangça werd te Camara bijgezet; Tjamara is nu nog de naam van een berg, recht ten zuiden van den Goenoeng Agoeng; was het inderdaad Erlangga, die ook hier werd bijgezet?

Het is door Stutterheim aannemelijk gemaakt, dat Anak wungçu werd bijgezet in de hoofd-tjandi van Goenoeng Kawi, dat destijds „Jalu” heette ¹⁾.

Van Jaya-pangus wordt in latere edicten vermeld, dat hij als Hari-prabhu bijgezet werd te Dharma añar, evenals de vroegere Hari-prabhu's.

Door het vinden van een bovendorpel met inscriptie kon Stutterheim dit Dharma añar localiseeren dichtbij een huidige tempel Pengoekoer-oekoeran in de buurt van Pèdjèng.

Uit de oorkonden blijkt, dat het een Çiwaïtisch vrijgebied was, waarvan de priors Koninklijk Raadsheer waren.

Merkwaardig is verder het steenen bijzettingsbeeld van Bhaṭārī Mandul op de Goenoeng Poenoelisan, door Stutterheim in 1077

¹⁾ De identificatie *jalu* = *taji* = *hanespoor* = *kris* = „*Pakrisan*” door I. Njimas Kadjeng (in *Bhāwa nagara* I, p. 87 sqq.) lijkt mij nog steeds zeer aannemelijk. Helaas ligt er in dat tijdschrift *Bhāwa-Nāgara* meer materiaal, dat nog niet verwerkt werd.

gedateerd. Want wij weten uit een edict van 1061¹⁾, dat de lieden van Pacanigayan verzoeken niet langer mee te hoeven doen met de vereering van Bhaṭāra Mandul, zooals de lieden van Sukhawana die brengen, daar zij hun eigen vereering van de Bhaṭāra op den Berg Humintang moeten volgen. Dus 16 jaar vóór de dateering van dat beeld, werd Bhaṭāra Mandul al vereerd. Het is geenszins bevreemdend, dat een vorst uit de Bědoeloe-dynastie zich laat bijzetten als een reeds bij het volk bekende berggod.

Maar al weten wij van enkele bijgezette vorsten, hoe hun koningsnaam tijdens hun leven was, er is een aantal bijgezette, waarover wij nog geheel in het duister tasten; b.v. die te Senā-mukha, Er paku, Er tāga, Bwaḥ Rangka, Air Kanakāntaralaya, Pamutėran, Bañu Palasa, enz.

Enkele gegevens nopens de maatschappelijke ordening mogen hier volgen. Zij zijn niet systematisch gerangschikt en verre van volledig.

Doel is: eenigen indruk te geven van de gecompliceerdheid der oude Balische maatschappij.

Verder moeten wij niet vergeten, dat de oorkonden niet werden uitgevaardigd ten behoeve van cultuurhistorici van latere eeuwen, doch slechts telkens voor een bepaalde, concrete rechtsquestie, waarin vorstelijke arbitrage werd verzocht.

Slechts datgene, waarover moeilijkheden gerezen waren of later opnieuw zouden kunnen rijzen, werd vastgelegd.

Een meer algemeen gedeelte (naast de afdoening van het bijzondere geval) wordt dan gevormd door de telkens terugkeerende opsomming van lasten en accijnzen, dan wel vrijstelling van sommige dezer. Wanneer in den loop der eeuwen de edicten langer of uitvoeriger worden, is de oorzaak hiervan vooral te zoeken in de uitbreiding dezer lijsten van belastinggroepen.

Voor een doorlopende vertaling leveren de gebruikte termen nog vele moeilijkheden. Zoo tast men vaak in het onzekere, of de talrijke formaties met voorvoegsel *pa-* grammaticaal op te vatten zijn als abstracta, dus „belasting op . . .”, „belasting voor . . .” dan wel als nomina agentis: „ambtenaar voor . . .”, „percepteur van . . .”.

Voor het algemeene inzicht, dat het hier gaat om een te innen belasting, doet dit echter niet ter zake.

¹⁾ Oorkonde van Daoesa A, heredict van 1061.

Bij „maatschappelijke geleiding” zal allicht de vraag rijzen: Hoe stond het met het kastenstelsel?

In de oudste stukken worden de vier kasten niet uitdrukkelijk vermeld. De daar vermelde maatschappelijke structuur wijst op een vorst met leenmannen (*senāpati*'s) en met geestelijke adviseurs: Heeren *Çiwaïeten* en Boeddhisten.

Elders¹⁾ heb ik een en ander over deze geestelijkheid en haar aandeel in de Landsregering meegedeeld.

Herhaaldelijk worden in de oudere stukken *bhikṣu*'s, bedelmonniken, genoemd, en een enkele maal ook *pitāmahā*'s; de laatsten zijn wel als priors van kloosters of stiften op te vatten.

Pas later, nl. in de oorkonden van Anak wungçu worden kasten uitdrukkelijk opgesomd in een stereotype formule, luidende: „Brahmanen, Ksatrija's, Weçya's, Çūdra's”; dan volgt: „Gṛhastha, Wiku” (dus: huisvaders en kluizenaars), „mannen en vrouwen, al de juru's en wadua haji” (dus vorstelijke beambten, die dan nader gespecialiseerd werden als:) „Ser, Nāyaka, Senāpati”; vervolgens: „de heeren *Çiwaïeten* en Boeddhisten tot en met al de *cakṣu*'s”.

Men ziet: in deze formule is de geheele maatschappelijke geleiding opgenomen, zoowel het niet-ambtelijk als het ambtelijk deel der Balische bevolking.

Deze stereotype formule vinden wij het eerst in 1058, daarna komt zij herhaaldelijk voor.

Over het dorpsbestuur en zijn functionarissen worden wij ingelicht door de vermelding van hen, die het dorp in rechten vertegenwoordigen.

In oudere stukken is het vaak een *Hulu Kayu*, die met een of meer schrijvers (*mañuratang*, later: *panulisan*) het dorp representeert.

Deze *Hulu Kayu*, dus ongeveer „Houtvester”²⁾ vertegenwoordigt dus het dorp bij den vorst en in rechten.

Dit is ook wel begrijpelijk, als men bedenkt, dat het in vele

¹⁾ Tijdschrift *Soerija*, aflevering Februari 1941.

²⁾ „Houtvester” was in de Middeleeuwen een belangrijke functie; werd ik juist ingelicht, dan was zelfs Jacoba van Beijeren „opperhoutvesteres”.

rechtquesties ging over het dorpsareaal tegenover bv. het grondgebied van een Dharma of Stichting, of wel tegenover vorstelijke jachtgronden. Juist het nog onontgonnen gebied, liggende tusschen twee dorpen, of waarop een klooster of stift gebouwd was, leverde moeilijkheden op bij de bevolkingsuitbreiding van een dorp ¹).

Voor deze grondquesties is typeerend het geval van den verkoop door koning Dharmawangça (edict 1025) van vorstelijke jachtterreinen aan het dorp Buwahan. Het dorp klaagde er over niet voldoende bouwgrond, weidegrond voor zijn sapi's en timmerhout te hebben. De vorst helpt dan door den verkoop van een nabij gelegen jachtterrein en dan wordt uitdrukkelijk gestipuleerd, dat het dorp nu voortaan nopens dit gebied geen overlast zal ondervinden van vorstelijke jacht-opzieners.

Uit het geheel krijgt men — evenals uit andere stukken — den indruk, dat het hier dus om bepaalde genotsrechten en niet om bezitsrecht ging ²).

Naast dien Hulu Kayu en enkele schrijvers worden ook andere functionarissen vermeld, echter niet zoo regelmatig. Merkwaardigerwijze dragen zij Sanskrit titels, zooals: *pratikāya* en *astakāya*; *kulapati* en *astakula*, ook wel *prakula* en *kayastha*.

Voor al in oudere stukken vindt men *bhikṣu*'s in deze functies vermeld; wellicht ten deele, omdat deze monniken konden lezen en schrijven.

Een *dewakarma* (vermeld o. a. in 935, 1011, 1054) had met den offersdienst te maken.

Eerst in stukken uit 942 en 955 wordt van een of meer *kabayan*'s gesproken; later komt deze term veel frequenter voor.

Wat opvalt, zijn de vele ambachten en beroepen, die vermeld werden, ook al in de oudste edicten.

¹) Zulke moeilijkheden zijn allerminst „historisch”. Over het „geknoei met gronden”, nl. nog niet in cultuur gebrachte, tot het gebied van bergdesa's behorende gronden, leveren de betrokken archieven op Bali — nà 1930 — ruim materiaal.

²) De geheele questie van bezits- of genotsrechten op gronden is — voorzoover Bali betreft — bij herhaling uitstekend uiteengezet door Dr. KORN (Men leze bv. zijn nota's over Tjandi Koesoema).

Ik noem: goudsmeden, ijzersmeden, kopersmeden en brongie-ters. Bewerkers van hout en steen, soms nog nader aangegeven als makers van *wantilan*'s, booten en schuiten (*lañcang, parahu*). Elders wordt gesproken over het bouwen van huizen, kapellen en rijstschuren. Weer elders van *baruga*'s. Een smidsbaas (*tuha gusali*) treedt herhaaldelijk in het dorpsbestuur op. Naast bewerkers van hout en steen (*undahagi*) werden ook af en toe tunnel-gravers (*pangarung*) vermeld. Ook het fijner kunstambacht was bekend: schilders (*citrakara*) en beeldhouwers (*sulpika*) komen voor. Ook bewerkers van hertshoren. Ikatten, blauwverven (*mangnila*) en rood-verven (*mamangkudu*) vinden vermelding. Ook bedrijven als kalk- en arangbranden.

Vermeldingen omtrent belastingen op tooneel- en muziekuitvoeringen vindt men ook reeds in de oudste edicten.

Dit materiaal vereischt echter — evenals trouwens verdere behandeling der andere beroepen — deskundige studie.

Ik noem hier slechts termen als: *parmukul, parsangkha, papardaha* naast *pamađahi, (par-)bangsi, (ma-)suling, a-gańding, a-bońjing*. Allen uit de oudere stukken.

In de oudste oorkonden van Sembiran (nopens Julah, uit 92_±) wordt gesproken van „*parmasan, pamukul . . . turut sarunganńa me sarėb, sangkha*”.

Blijkbaar een ensemble van (templ-) danseressen met een bepaald orkest.

Reeds in een zeer oud stuk (van Bebetin, uit 896) vindt men den term: *par-bwayang*, dus wajang-opvoerder.

Naast al deze ambachten en beroepen blijkt ook — het spreekt eigenlijk van zelf — van veeteelt en landbouw. Onder de gefokte dieren vallen: karbouwen, sapi's, geiten, varkens, honden, eenden, kippen, duiven. Van paardenfok is voortdurend sprake. Paarden zijn ook belastingobject en bepaalde functionarissen hebben hierover de controle, zooals de Tangkalik di hasba, de Rakryń Asba, de Samgat juru kuda.

In een oorkonde nopens Air Hawang (het huidige dorp Abang aan het Batoermeer) uit 1011 wordt zeer uitvoerig, doch voor ons grootendeels onverstaanbaar over den paardenfok gesproken, en ook over kruising (*amor ing kuda tinangkalik*).

Uit verschillende edicten nopens dorpen aan of bij het Batoermeer (Troenjan, Boewahan, Kedisan, Abang) blijkt van visscherij.

Landbouw en fruitteelt werden druk beoefend: men onderscheidt natte rijstvelden, droge velden, tuinen en gras- of weideland. De watervoorziening en waterverdeeling is vaak aanleiding tot een procedure met volgende vorstelijke beslissing.

Telkens worden er *kayu larangan* (verboden boomen) opgesomd. Naar het schijnt, waren dit boomen, die niet gekapt mochten worden zonder vorstelijke vergunning.

Als zoodanig vindt men vooral vermeld: Kamiri, Bodhi, Sëkar kuning; doch ook andere boomen, als Waringin, Puntaja, Mëndëng, Kamalagi, Lumbang. Ook wel: Jëruk, Wunut en Ano.

De dorpelingen bij het Batoermeer (Abang, Boewahan, Kedisan) verbouwen en verhandelen *kapas*. Zij trekken dan over het gebied van Kintamani ¹⁾ om die kapas te verkoopen aan de dorpen: Lës, Paminggir, Bondalëm, Djoelah, Poerwasiddhi, Indrapoera, Boelihan en Månasa. Bijna al deze dorpen bestaan nu nog: zij liggen in Noord-Oost Bali.

Over strand- en kliprecht en maatregelen nopens kooplieden van overzee zijn er ook gegevens. Verder over de verschillende diensten door bepaalde dorpen aan stichtingen te presteeren, ook aan stichtingen, waarin of waarbij een vroeger vorst is bijgezet. Doch dit en andere terreinen van het maatschappelijk leven zijn zeker afzonderlijke besprekingen waard.

Trouwens al het hier even aangestipte op het gebied van ambacht en bedrijf wilde alleen maar dienen om een indruk te vestigen:

Den indruk van een fijnvertakte sociale structuur en een verdoorgevoerde ambtelijke indeeling.

Elk der genoemde ambachten of bedrijven en ook de vele ambten en functies in het landsbestuur en het eng daarmee samenhangende belastingsysteem verdienen meerdere aandacht.

Bij verdere systematische bestudeering der oorkonden zal nog heel wat opgehelderd kunnen worden.

¹⁾ Oorkonde van Kintamani C (kort vóór 1177).

Doch hieraan behoort eigenlijk vooraf te gaan: vaststellen en publiceeren van den tekst der thans reeds bekende inscripties, het maken van dynastieke en topografische kaartsystemen.

Daarna of beter daarnaast het maken van een kaartstelsel van alle belangrijke woorden, termen en meer uitvoerige gegevens op de aangestipte sociale gebieden.

En ook verwerking van het vele, dat aangetroffen wordt nopens tempelbouw, tempelonderhoud en tempeldienst.

Dit alles is een arbeid van jaren, en een arbeid, die „in totaal” moet aangevat worden: men kan niet met zekerheid ook maar één oorkonde definitief uitgeven, als men niet met behulp van reeds gemaakte kaartsystemen onduidelijke woorden of uitdrukkingen elders kan verifieeren.

Interessante vertalingen

door

Mr. E. M. UHLENBECK.

Dat de Indonesische talen in sterke mate verschillen van de West-Europeesche talen, behoeft nauwelijks eenig betoog, maar in welke opzichten er verschillen bestaan en hoever die gaan, daar is nog lang niet alles van bekend. Waarin verschilt nu, om een voorbeeld te noemen, de Javaansche syntaxis precies van de Nederlandsche, dit is een vraag, die wij slechts kunnen stellen en die daarom ook onbeantwoord blijft, omdat inzicht in de syntaxis van het Javaansch en van de Indonesische talen in het algemeen, dat wil dus zeggen inzicht in het belangrijkste taalaspect, nog slechts in beperkte mate aanwezig is. Slechts de klanksystemen en de processen van woordvorming laten een, zij het ook op deze gebieden nog onvolledige, vergelijking toe, maar dit zijn dan ook de verhoudingsgewijs gemakkelijkst toeganlijke terreinen van iedere taal.

Bij het vertalen nu, waarbij het er om gaat bepaalde inhouden, die in taal A hun niet van deze inhouden te scheiden vorm gekregen hebben, op zoo adaequaat mogelijke wijze (verlies is er altijd) over te brengen in taal B, zijn wij in de gelegenheid interessante observaties te doen t.a.v. verschillen, die anders betrekkelijk weinig aan de oppervlakte komen. Toch zijn deze naar het mij voorkomt, van belang, daar het karakter van de beide betrokken talen hierdoor duidelijker naar voren treedt.

Op het Kantoor voor de Volkslectuur worden geregeld allerhande vertalingen gemaakt. Deze vertalingen worden voorzoover het vertalingen in het Javaansch betreft en indien zulks noodig en mogelijk is, door den heer Koesrin, hoofd van de Javaansche redactieafdeeling, die wel de grootste vertaalspecialist genoemd

mag worden, die aan dit kantoor verbonden is, bekeken en eventueel gecorrigeerd. Voor den taalkundige, die uiteindelijk het gemaakte werk onder de oogen krijgt, bestaat er op deze wijze een unieke gelegenheid door de oorspronkelijke vertaling met de door den heer Koesrin gemaakte veranderingen, mét den tekst te bestudeeren, veel wat van linguïstische waarde is te verzamelen, vooral daar nader overleg met degenen, die aan het eindresultaat hebben medegewerkt, steeds mogelijk is. Laat ik beginnen met eerst eenige van deze verbeterde vertalingen te geven, om vervolgens daaraan een korte bespreking te wijden.

1. De verzorger van het Javaansche kinderblad „Taman Botjah” had een stukje uit een kinderrubriek van een Europeesch blad vertaald, dat handelde over een circuspaard, Emir geheeten, dat in 't geheel niet als een gewoon paard behandeld werd. In deze vertaling trof ik de volgende zin aan:

Loetjoené koewi, tjah. Emir ikoe ora toeroe ana ing kandaş, diséwakaké kamar dĕwé kaja oewong.

Dhr. Koesrin veranderde de gespatieerde woorden in: *Emir ikoe toeroené ora ana kandaş*. Letterlijk vertaald: Emir, zijn slapen was niet in een stal.

2. Vertaald moest worden een stuk, dat een overzicht gaf van de werkzaamheden van Volkslectuur. De Nederlandsche zin: „De tijdschriften worden uitgegeven in verschillende talen” werd als volgt weergegeven:

Kalawartinipoen dipoenwedalaken ing basa warni-warni.

Dr. Koesrin veranderde dit in: *Kalawartinipoen wedalipoen ing basa warni-warni*. Letterlijk vertaald: De tijdschriften, de uitgave ervan is in verschillende talen.

3. In het Javaansche economische voorlichtingsblad „Ékonomi Rajat”, waarvan de inhoud grootendeels een vertaling is van de Maleische „Perekonomian Ra'jat” trof ik de volgende passage aan:

Peken tèh boten wonten wartosipoen. Ing Colombo salebetipoen minggoe ingkang kaping tiga toewin kaping sekawan ing woelan September goemrengseng, margi Amerika toembas kařah ngoengkoeli adat sabenipoen.

De gespatieerde woorden vonden bij dhr. Koesrin geen genade en werden als volgt gewijzigd: *margi Amerika panoembasipoen ngoengkoeli adat sabenipoen*. Letterlijk vertaald: omdat Amerika, zijn koopen (van thee) meer dan gewoonlijk was.

Het lijkt mij mogelijk de gemaakte fouten te zien als een zondigen tegen één belangrijk Javaansch taalprincipe. Voor een Javaan wordt namelijk de keuze van den zinsvorm bepaald door de vraag, wat primair de mededeeling uitmaakt en verder hoe de verhouding tusschen de overige elementen is, die naast het mededeelingselement bestaan. Wanneer hier van zinsvorm wordt gesproken, dan bedoelen we daarmede hetzelfde als in mijn *Beknopte Javaansche Grammatica*, Hoofdstuk V¹⁾, dat wil dus zeggen, dat we onder zinsvorm verstaan het geheel dat gevormd wordt door die factoren, die voor de beteekenisonderscheiding in een taal worden aangewend. Hieronder vallen factoren als intonatie, woordvolgorde, caesuur en andere²⁾.

Het element, dat primair de mededeeling uitmaakt, noemen we eveneens op het voetspoor van de terminologie van de genoemde grammatica, het x-element, terwijl we de overige elementen, met uitzondering van die elementen, die uitsluitend de rol vervullen van de verschillende zinnen te verbinden, a-elementen noemen, zonder ons voorloopig te bekommeren om de verschillen, die tusschen de a-elementen onderling kunnen bestaan. Met behulp van bovengenoemde terminologie kunnen we nu onze aanvankelijke formuleering vereenvoudigen tot: de keuze van de Javaansche zinsvormen hangt eenerzijds af van wat de x-elementen zijn in de over te brengen taalinhouden en anderzijds van de onderlinge rangorde in belangrijkheid van de verschillende a-elementen. De hierboven gegeven gevallen zijn staaltjes van een verkeerde keuze van den zinsvorm, doordat de vraag wat de mededeeling in den over te brengen taalinhoud was, verkeerd was beantwoord. Immers, bij het eerste voorbeeld ging het uitsluitend om de plaats waar het paard sliiep. Men moest uitdrukken, dat het niet in een stal sliiep en niet, dat het niet in een stalsliiep. Of duidelijker gezegd: slapen behoorde niet tot het x-element, maar tot de a-elementen. Daarom was verandering noodzakelijk. *Toeroené*

---

¹⁾ Volkslectuur 1941; in het vervolg af te korten door *B. J. G.*

²⁾ Zie *B. J. G.*, p. 50.

is in de vertaling van dhr. Koesrin het secundaire a-element (a_2), *Emir ikoe* het primaire (a_1), terwijl *ora ana ing kandaş* het x-element uitmaakt. Dat *toeroené* secundair a-element is, is begrijpelijk, immers, het gaat in de eerste plaats erom iets van *Emir ikoe* mede te deelen; dat staat dus voorop. Daarom zou ook een verandering in: *toeroené Emir ikoe ora ana ing kandaş*, waarin *Emir ikoe* slechts een bepalende rol ten opzichte van *toeroené* zou vervullen en dus met dit *toeroené* samen het a-element zou vormen, minder juist zijn geweest.

In het tweede geval was de mededeelingskern: in verschillende talen; daar lag in het Nederlandsch ook het accent op. Het feit, dat de tijdschriften uitgegeven worden, behoorde niet tot die kern gezien het verband, waarin de Nederlandsche zin stond en daarom veranderde dhr. Koesrin de vertaling in: *kalawartinipoen wedalipoen ing basa warni-warni*. Dat deze vertaling beter is dan *wedalipoen kalawartinipoen ing basa warni-warni*, is begrijpelijk na wat bij het eerste geval gezegd is omtrent de vertaling: *toeroené Emir ikoe ora ana ing kandaş*

Toch had de vertaling: *wedalipoen kalawartinipoen ing basa warni-warni*, en dus ook de vertaling *toeroené Emir ikoe ora ana ing kandaş*, heel goed kunnen dienen! Maar wij bedoelen dan een heel andere zinsvorm, al blijkt dat ook niet uit de schriftelijke weergave!

Er bestaan nl. twee mogelijkheden, die wij als volgt kunnen weergeven:

1.	wedalipoen kalawartinipoen toeroené Emir ikoe		ing basa warni-warni ora ana ing kandaş
	a-element	pauze	x-element

We hebben hier ax-zinnen met pauze en intonatie als beschreven op p. 54 van mijn grammatica.

2.	wedalipoen toeroené		kalawartinipoen Emir ikoe		ing basa warni-warni ora ana ing kandaş
	a_2 -element	pauze	a_1 -element	pauze	x-element

Hier daarentegen hebben we een a_2a_1x zin, waarbij er een geheel andere intonatie is, terwijl er bovendien twee caesuren aanwezig zijn.

De kwestie nu is, dat zinsvorm (1) niet als vertaling kan dienen, maar zinsvorm (2) wel. Zinsvorm (2), dus het type a_2a_1x komt voornamelijk voor in het gesprek en daar wij te maken hebben met een schriftelijke vertaling, verdient de vertaling van dhr. Koesrin (dus met een zinsvorm van het type a_1a_2x , die vrijwel niet verschilt van het type a_2a_1x) de voorkeur.

Wat het derde geval aangaat, dit behoeft geen andere bespreking, daar de kwesties waar het hier om gaat geheel dezelfde zijn, als in de twee eerste gevallen.

De zinsvormen, die tot nu toe tersprake kwamen en die voor vertaling in aanmerking kwamen, waren dus, om bij het tweede voorbeeld te blijven:

1. *kalawartinipoen wedalipoen ing basa warni-warni* = a_1a_2x -zin
2. *wedalipoen kalawartinipoen ing basa warni-warni* = a_2a_1x -zin
3. *wedalipoen kalawartinipoen ing basa warni-warni* = ax -zin
4. *kalawartinipoen dipoenwedalaken ing basa warni-warni* = ax -zin

Wij zien, nu wij verschillende mogelijkheden (nog lang niet alle) tegenover elkaar hebben gezet, hoe het om betrekkelijk fijne nuances gaat. Het lijkt mij echter van belang deze nuances te kennen, waartusschen voor iederen Javaan een duidelijk, zij het ook moeilijk te formuleeren, verschil bestaat, omdat ons inzicht in de onderlinge verhouding der verschillende constructies hierdoor aan diepte wint, terwijl tevens nogmaals een duidelijk bewijs geleverd wordt van de waarde van de descriptieve, synchronische taalstudie.

Interessant in dit verband is verder ook nog het volgende geval, omdat 't hetzelfde principe belicht op een geheel eigen wijze. Onlangs kreeg een van de jongere Javaansche redactieleden opdracht de novelle van Oscar Wilde *The Birthday of the Infanta* uit het Engelsch in het Javaansch te vertalen. De eerste regels werden als volgt weergegeven:

<p>It was the birthday of the Infanta. She was just twelve years of age and the sun was shining</p>	<p>Noedjoe sawidjining dina poetrané poetri sang nata ing Sepanjol joeswané ganep rolas taoen; kabeneran dina ikoe langité soemilak paḍang, soroting</p>
---	--

brightly in the gardens   srengéngé maḍangi patamanan ing
of the palace.   keḍaton.

Oppervlakkig gezien zou men in de vertaling de woorden *langité soemilak paḍang* voor overbodig kunnen houden: er is nergens in de Engelsche text een zin, die met deze woorden correspondeert. Toch is de aanwezigheid van dezen zin in den Javaanschen text zeer goed te verklaren en wel uit hetzelfde principe als in de eerste drie gevallen. De impressie die, de Engelsche text geeft, is dat het dien dag mooi weer was, dat is de eigenlijke inhoud van den zin: „and the sun was shining brightly in the gardens of the palace”. Als illustratie van dit mooie weer dient de mededeeling, dat de zon helder scheen in de tuinen van het paleis. Zou men nu in het Javaansch dit: *langité soemilak paḍang* weglaten, dan zou het lijken alsof speciaal iets van de stralen van de zon gezegd wordt (*soroting srengéngé* = a-element; *maḍangi patamanan ing keḍaton* = x-element). Nu is *soroting srengéngé* eveneens a-element, maar doordat de zin *langité soemilak paḍang* is voorafgegaan, is de eigenlijke inhoud van den Engelschen text weergegeven en heeft *soroting srengéngé* enz. zijn secundaire plaats van illustratie ingenomen ¹⁾.

We kunnen dus niet anders doen dan het zuivere begrip, dat de vertaler van den Engelschen text had, roemen.

Maar het begin is zeker niet het eenigste deel van bovengenoemde vertaling, dat de moeite waard is om besproken te worden. We treffen namelijk vrijwel meteen op bovengenoemd begin volgend kwesties aan, die wel met de vorige gevallen nauw verwant zijn, maar waar toch een ander belangrijk Javaansch taalprincipe een rol speelt. Geven we alvorens tot nadere uiteenzettingen over te gaan, eerst den Engelschen text van de betrokken passages en daarnaast de Javaansche vertaling.

1. Even the pale yellow lemons, that hung in such profusion from the moul- dering trellis and along	Dalasan djerok sitroen kang padat- an katon poetjet, kena panasing sre- ngéngé katon rada bingar koeningé dadi koening mentjorong. Djeroké
--	---

¹⁾ Ook in andere opzichten biedt de vertaling nog veel interessants b.v. het Engelsche: the sun was shining brightly tegenover het Javaansche: *soroting srengéngé maḍangi*.

the dim arcades, seemed to have caught a richer colour from the wonderful sunlight, and the magnolia trees opened their great globe-like blossoms of folded ivory, and filled the air with a sweet heavy perfume.

The little princess herself walked up and down the terrace with her companions and played at hide and seek round the stone vases and the old mossgrown statues.

2. Sadder even than usual was the King, for as he looked at the Infanta bowing with childish gravity to the assembling courtiers, or laughing behind the fan at the grim Duchess of Albuquerque who always accompanied her, he thought of the young Queen, her mother, who but a short time before . . . so it seemed to him . . . had come from the gay country of France, and had withered away in the sombre splendour of the Spanish court, dying just six months after the birth of her child, and before she had seen the almonds blossom twice

sitroen akèh banget, pating grantoeng ana ing andjang-andjang. Ana ing plengkoeng oeroet kiwa tengen apa déné ing ðoewoeré ija akèh. Kembang tjepaka mekrok-mekrok poetih kaja déné gaḍing dioekir-oekir. Amboené mblengeri, wangi banget.

Sang poetri pijambak katon boengah, lagi ameng-ameng karo botjah akèh ana ing plestéran tjeḍak dalem, papané loewih ðoewoer tinimbang sakiwa tengené. Ing kono akèh potpotan watoe lan retja-retja, saka toewané nganti paḍa loemoeten.

Sang nata padatan ija soengkawa, nanging ing wektoe ikoe saja akèh kang digalih. Djalaran priksa anggoné ameng-ameng sang poetri, bandjoer kêngetan marang sang pramèswari. Anggoné menḍak jèn noedjoe dikoermati para santana lan para najaka kang paḍa sowan, loewes banget ija loewes-loewesé botjah, oetawa anggoné goemoedjeng karo njonjah hêrtogin Albuquerque, pamongé, mangka njonjah hêrtogin ikoe ora taoe goemoejoe. Sang poetri anggoné goemoedjeng aling-aling kepeté, moeng katon nétrané. Kabèh maoe marakaké sang nata bandjoer kêngetan marang sang pramèswari. Roemaosé anggoné séda doeroeng soewé. Malah roemaosé anggoné mbojong saka Prantjis ija mentas baé. Wong ing nagarané koe-lina akèh karaméan, mangka ing kaḍaton Sepanjol sepi, dadi mestiné

in the orchard, or plucked the second year's fruit from the old gnarled figtree that stood in the centre of the now grass-grown courtyard. So great had been his love for her that he had not suffered even the grave to hide her from him. She had been embalmed by a Moorish physician, who in return for this service had been granted his life, which for heresy and suspicion of magical practices had been already forfeited, men said, to the Holy Office, and her body was still lying on its tapestried bier in the black marble chapel of the Palace, just as the monks had borne her on that windy March day nearly twelve years before. Once every month the King, wrapped in a dark cloak and with a muffled lantern in his hand, went in and knelt by her side calling out, „Mi reina! Mi reina!” and sometimes breaking through the formal etiquette that in Spain governs every separate action of life, and sets

ija ngenes, woesana let nem sasi karo anggoné mbabaraké sang poetri séda. Doeroeng nganti kaping pinđo anggoné priksa wit amandel ing patamanan kembang lan ija doeroeng ngoendoeh oewoh tin-andjir sadjeroné ngantjik taoen kang kaping pinđo ana ing kađaton kono. Wité tin-andjir wis toewa banget, kajoené pating brenđol, ing wektoe ikoe ing sakiwa-tengené diđoekoeli soeket. Saka tresnané sang nata marang garwa, sang pramèswari ora kapareng dipetak, awit jèn dipetak mestiné ija bandjoer ora katon. Sang pramèswari diđawoehi ngonjohi, moerih salirané kena disimpen salawas-lawasé. Sing bisa ngréka mangkono maoe, dokter bangsa Moor. Pantjèné barang doewèké dokter maoe kabèh dipoendoet nagara, manoet kandané wong-wong, kapasrahaké marang rad agama, amarga didakwa arep nganakaké agama anjar lan gawéné njiloeman. Bareng ngonjohi sang pramèswari, paoekoemané didjabel. Woesana saiki salirané sang pramèswari isih kaja koe-rang loewih rolas taoen kapoengkoer, nalika digotong para oelama marang papan pamoedjan. Kala samono ing sasi Maart ana angin gedé. Papan pamoedjané kang digawé marmer ireng. Sang pramèswari disarèkaké ing krenđa rinengga-rengga nganggo baboet. Sang nata sasasi sepisan mlebet ing pasoesjoedan kono. Agem-agemané sarwa ireng, ngasta lentéra dikroedoengi mori ireng. Tekan ing satjedaking krenđa, sang nata djèngkèng karo ate-

limits even to the sorrow of a King, he would clutch at the pale jeweled hands in a wild agony of grief, and try to wake by his mad kisses the cold painted face.

bah djadja : „Nini Ratoe! Nini Ratoe!”
Trekadang soepé marang tatatjara ing nagara Sepanjol, mangka wis wadjibé wong satindak-tandoeké ora kena jén neraka tatatjara maoe. Ing kono kaseboet, sanadjana ratoe ija ora kena kabangeten anggoné ngatonaké soengkawané. Sang nata ora. Jèn wis tjelak sang pramèswari, sok bandjoer njandak astané, ja ikoe asta kang wis tanpa getih, nanging isih mawa radjabrana. Trekadang sang pramèswari diaras bola-bali saka adrengé arep moengoe.

Vergelijken we het stukje Engelsch met de Javaansche vertaling, dan valt het op, dat aan de enkele lange Engelsche zinnen een aanzienlijk aantal Javaansche zinnen beantwoorden. Als wij ons nu de vraag stellen of er een zoo grootmogelijke adaequatheid door den vertaler bereikt is, dan moeten wij deze vraag, ook al letten wij niet op inadaequaties als: *mekrok-mekrok poetih kaja déné gading dioekir-oekir* voor: „opened their great globe-like blossoms of folded ivory” en dergelijke, ontkennend beantwoorden en wel om de volgende reden.

Doordat de Javaansche vertaling uit zooveel aparte zinnen bestaat is het aantal x-elementen in de Javaansche vertaling ook vergroot, hun aantal is gelijk aan het aantal zinnen. Er worden dus in de Javaansche vertaling een groot aantal primaire mededeelingen gedaan, maar dat is juist in den Engelschen text heelemaal niet zoo. Bepaalde elementen hebben in het Javaansch nadruk gekregen, die de corresponderende Engelsche elementen in het geheel niet hadden. Zoo vinden we den Javaanschen zin:

1. *Djeroeké sitroen akéh bangel,* wat correspondeert met het Engelsche: „in such profusion”!
2. *Pating grantoeng ana ing andjang-andjang,* „that hung from the mouldering trellis”,
3. *Ana ing plengkoeng oeroet kiwa-tengen apa déné ing doewoeré ija akéh.* „and along the dim arcades”.

Één Engelsche bijzin wordt dus door drie Javaansche zinnen met drie x-elementen weergegeven! De Javaansche vertaling is veel te zwaar geworden tegenover den lichten Engelschen zin, waar allerlei dingen slechts worden aangestipt zonder ook maar in het minst naar voren te treden.

Het blijft niet zonder schade, wanneer men een zin uiteenknipt in kleine stukken!

Bezien we het tweede fragment, dan kunnen we nog talrijke gevallen van deze soort constateeren. Zeer duidelijk zijn de volgende gevallen:

1. De Javaansche zin: *mangka njonjah ikoe ora taoe goemoejoe* correspondeert met het Engelsche adjectief „grim”!

2. *Kala semono ing sasi Maart ana angin gedé* met: „... on that windy March day”.

En zoo zijn er nog heel wat van dergelijke gevallen aan te wijzen. Ik meen aan den belangstellenden lezer het zoeken naar de resteerende gevallen te kunnen overlaten ¹⁾.

Na deze merkwaardige inadaequaties te hebben geconstateerd vragen wij ons af: Waarom heeft de vertaler gemeend zooveel Javaansche zinnen te moeten stellen tegenover het zoo geringe aantal Engelsche? Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten wij eerst spreken over een tweede belangrijk kenmerk van den Javaanschen zinsbouw ²⁾ nl. dat een zin slechts één x-element kan bevatten. Dat dit zoo is blijkt uit de verschillende mogelijke zinsvormen, waarvan de voornaamste behandeld zijn in mijn grammatika. Ook het volgende onderzoek leerde hetzelfde! Aan alle leden van de Javaansche redactie werd het volgende verteld: U gaat naar Pasar Baroe en koopt daar vijf kippen. Na thuisgekomen te zijn wordt U door Uw vrouw de vraag gesteld, wat ge op Pasar Baroe gedaan hebt. Zij weet niet, wat ge gekocht hebt en zeker niet, dat ge vijf kippen gekocht hebt. Vraag: Hoe zou Uw antwoord aan Uw vrouw luiden? Op één na gaven

¹⁾ Evenals het zoeken naar de andere vertaalfouten, die gemaakt zijn. Laat de lezer overigens ook zelf eens de moeite nemen de Engelsche passage in het Javaansch weer te geven. Hij zal dan allicht iets begrijpen van het vaak zoo ontzettend moeilijke vertaalwerk.

²⁾ Of dit over vijfentwintig jaar nog als een kenmerk zal kunnen worden beschouwd valt te betwijfelen.

zij tot antwoord: *Akoe toekoe pitik . . .* (pauze) *lima*. Één slechts antwoordde: *Akoe toekoe pitik lima*. Dit beteekent, dat *pitik* en *lima*, aangezien zij in dit geval x-elementen waren, niet in één zin vereenigd konden worden. De pauze scheidt de zinnen: *akoe toekoe pitik* en: *lima* duidelijk. De eene Javaan, die geen pauze maakte en die den zin in één ruk zonder pauze uitsprak was iemand, die pas van de B afd. der A.M.S. kwam en voor wien dit besef blijkbaar minder levend was geworden. Dit principe, dat in het geheel niet geldt voor het Nederlandsch of het Engelsch maakt in samenwerking met het eerste principe, dat we in de eerste helft van dit artikel bespraken, dat adaequate weergave van zinnen, die voor een Javaan meer mededeelingen bevatten, vrijwel onmogelijk wordt.

Een derde principe, dat ik het introductie-principe zou willen noemen, vormt een nieuwe hindernis voor den vertaler. Dit principe dat ik overigens zeker niet als iets specifiek Javaansch beschouw, houdt in, dat als a-element niet kan optreden zonder behoorlijke introductie een persoon of zaak, waarvan het bestaan aan den toegesprokene onbekend is of door den spreker geacht moet worden onbekend te zijn. Inleidende woorden en constructies worden, vanuit dit principe bekeken, voor ons begrijpelijk.

Slechts een geniaal vertaler d. w. z. iemand, die de door de taal gegeven grenzen aan uitdrukkingsmogelijkheden weet uit te breiden zonder deze te overschreiden kan in dit soort moeilijkheden uitkomst verschaffen. Maar de gewone, d. w. z. de behoorlijk geschoolde en ervaren vertaler komt hier voor moeilijkheden, die hij niet weet te overwinnen en dan zijn er slechts twee mogelijkheden: óf hij blijft Javaansch schrijven, dat ten volle geregeerd wordt door de principes, die het Javaansch beheerschen, maar doet zijn oorspronkelijken text daarbij eenig geweld ¹⁾ aan, óf hij geeft deze oorspronkelijken text goed weer in Javaansch, dat zich onmiddellijk zal onderscheiden van het niet door vertaling ontstane Javaansch. Dit laatste gebeurt nu verreweg het meest. Dat is dus het omgekeerde van de hierboven behandelde gevallen.

---

¹⁾ Afgezien van het nu eenmaal onvermijdelijke verlies, dat moet optreden zooals voor een ieder, die de onscheidbaarheid van vorm en inhoud beseft, duidelijk zal zijn.

Gevallen dus als: *akoe toekoe pitik lima*, zonder pauze, zijn het talrijkst. Het is werkelijk verbluffend het verschil te zien tusschen het vertalingen-Javaansch en het gewone geschreven Javaansch. De bekwaamste schrijvers blijken volkomen onbeholpen te staan tegenover een eenigszins gecompliceerde vertaling ¹⁾ en daarover kunnen wij ons, nu wij een iets duidelijker inzicht hebben in de moeilijkheden, die zich bij de vertaling voordoen van talen in talen, die in karakter evenveel verschillen als de sprekers ruimtelijk gescheiden zijn, niet langer verwonderen.

Het is zondermeer duidelijk, dat thans bij de onderzoekingen en vergelijkingen als waarvan hierboven sprake was ondermeer de vraag opkomt, of het mogelijk is bv. alle Nederlandsche taalinhouden op een eenigszins adaequate wijze over te brengen in het Javaansch. Dit is een bijzonder interessante vraag, maar tevens een zeer moeilijke, ter welks beantwoording, naar het mij voorkomt, niet alleen linguïstische onderzoekingen noodzakelijk zijn.

---

¹⁾ Een voorbeeld van een werkelijk goede vertaling is de vertaling van *De vijf dagen van Holland* verschenen in het extra *Kedjawèn*-nummer van 10 Mei jl.

Wat is archaeologie ?

door

Dr. A. J. BERNET KEMPERS.

Over den term archaeologie bestaat heel wat verschil van opinie en heel wat misverstand. Dat blijkt telkens wanneer bij een bespreking iets van archaeologie te pas komt of wanneer men na elkaar eenige encyclopaedieën en handboeken op dit woord en zijn equivalenten naslaat ¹⁾. Zonder de hoop te koesteren de kwestie hier even op te lossen meen ik toch, dat het de moeite loont de hierboven gestelde vraag in dit tijdschrift ter sprake te brengen.

Het woord archaeologie gaat terug op het Grieksche *archaiologia*, dat voorkomt in de beteekenissen „verhalen uit het verleden”, „kennis van het verleden”, „locale geschiedenis”, kortom min of meer als „Oude Geschiedenis, oudheidkunde” ²⁾. Ook tegenwoordig vindt men archaeologie en oudheidkunde nog vaak door elkaar gebruikt. Nu is „oudheidkunde” een eenigszins zonderling begrip ³⁾.

---

¹⁾ De opvattingen, die hier verspreid genoemd zullen worden, zijn: archaeologie (oudheidkunde) in den zin van „oudhedenkunde”, de specifieke betekenis, die wij hier in het bijzonder zullen bespreken; daarnaast te ruim: arch als oudheidkunde in den zin van „kennis der Oudheid”; te beperkt: arch. = „oudhedenkunde” van de Klassieke Oudheid, c. q. inclusief het Nabije Oosten, of die van het eigen verre verleden (zie n. 2 op deze blz.); arch. = bestudeering van de oude kunst, c. q. vooral of uitsluitend die van de Klassieke Oudheid; arch = „herwinning”, m. n. opgraven, van oudheden.

²⁾ E. PERNICE in *Handbuch der Archäologie im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft*, herausg. W. OTTO. I, 1939, p. 239 v. — De betekenis „locale geschiedenis” is weer opgedoken in bijv. het Skand. *arkeologi*, dat uitsluitend op de Skand. oudheid betrekking heeft.

³⁾ Zie vooral H. BOLKESTEIN, *De cultuurhistoricus en zijn stof. Handelingen 17e Ned. Philologencongres*, 1937, p. 12-18. De „Altertumswissenschaft” is voor hem al even inhoudsloos als een „Gegenwartswissenschaft” zou zijn.

Onder Oudheid kan men verstaan het verre verleden van den mensch in het algemeen, van den Pithecanthropus tot een nader te bepalen tijdstip, of in meer beperkten zin de eerste van de drie perioden der wereldgeschiedenis — feitelijk der geschiedenis van Europa en zijn geestelijke voorouders — of, met weglating ook van het Nabije Oosten, uitsluitend de Klassieke Oudheid. Maar wat men er ook onder wil verstaan, kunde van „de” Oudheid in haar geheel is wel een wat erg omvangrijk en vaag begrip. Zij omvat zoo veel en zoo verschillende cultuuruitingen, zooveel tijdperken, die men maar niet over één kam kan scheren, dat het niet aan één enkele wetenschap is om haar geheel te bestrijken. Wat men oudheidkunde noemt, is dan ook niet veel meer dan een overkapping voor de vele en zeer uiteenlopende wetenschappen, die medewerken aan de ontsluiting der geheimen van het verre verleden, niet een aparte wetenschap. Deze wetenschappen bestudeeren de taal- en letterkunde, de filosofie, de zeden en gewoonten, den godsdienst, de techniek enz. enz. Voor zoover er sprake kan zijn van één wetenschap, die dit alles omvadent, zou dit de cultuurgeschiedenis zijn. Zij behandelt wel niet al die gebieden specialistisch, maar trekt er althans de hen alle omvattende synthese uit. Toch zal ook juist zij ervoor terugschrikken zulk een veelheid van tijdperken en landen als de Oudheid is als één geheel te beschouwen. Maar ook als men een verdere beperking aanbrengt, dan moeten toch de cultuuruitingen en -aspecten, waarop de synthese moet berusten, voldoende bekend zijn. Afgezien van de Klassieke Oudheid is onze kennis van het verre verleden in de meeste cultuurgebieden echter zoo gering, althans zoo onvoldoende, dat van een synthese anders dan als werkhypothese geen sprake kan zijn. Goed beschouwd is „oudheidkunde” dan ook een fictief begrip en reikt men door van de oudheidkunde van een bepaald cultuurgebied te spreken een bewijs van onvermogen uit. Het houdt in, dat de wetenschappen der geschiedenis, filosofie, godsdienst- en kunstgeschiedenis, etc. nog zoo weinig ontwikkeld zijn, dat ze zonder dat de zinledigheid daarvan al te zeer in het oog loopt tot één vak kunnen worden vereenigd.

Dezelfde redeneering geldt uiteraard ook voor de archaeologie; ook voor haar blijft geen plaats over als „kennis der Oudheid”.

Dat neemt niet weg, dat we zoowel archaeologie als oudheidkunde toch nog telkens op de geïncrimineerde wijze gebruikt vinden, al was het alleen maar gemakshalve. Daarnaast vinden wij echter de archaeologie in een meer specifieke zin, dien zij op den duur heeft gekregen en dien wij hier nader zullen bezien. Ook „oudheidkunde”, althans „oudheidkundig” — bijv. in „oudheidkundig onderzoek” of „Oudheidkundige Dienst” —, wordt in diezelfde beteekenis gebruikt. Die beteekenis zouden we voorloopig, in afwachting van de langere formuleering, die wij straks zullen geven, kort kunnen aangeven met „o u d h e d e n k u n d e”, naar analogie van „Denkmälerkunde” (Koepp), „the science of ancient things” (Gardner), „la science des choses anciennes” (Larousse).

Hierbij heeft „oudheid” dan de concrete beteekenis, waarbij het woord meestal in het meervoud voorkomt, van, volgens het Woordenboek der Nederlandsche Taal, „een voorwerp, dat uit den ouden tijd tot ons gekomen is, overblijfsel van kunst of nijverheid uit vroegeren tijd.” Oudheden kunnen zijn resten van bouw- en kunstwerken, kleedingstukken, gebruiksvoorwerpen, graven met hun inhoud en wat dies meer zij, kortom volgens een bekende formuleering van Conze „alle in räumliche Form hineingeschaffenen Menschengedanken” ¹⁾.

Het te voorschijn brengen en bestudeeren van deze oudheden is uiteraard de eerste vereischte, maar daarbij blijft het niet. Het gaat den archaeoloog niet om de muurresten, de weefselfragmenten, de scherven en de antieke vuilnisbelten; het is hem erom te doen door middel in het bijzonder daarvan de inrichting van de stad, de geografische gesteldheid van het land, het fysieke uiterlijk van zijn bewoners, hun kleeding, hun huiselijk en maatschappelijk leven, het karakter en de ontwikkeling van hun kunst, hun godsdienst, nijverheid en techniek, kortom alle langs dezen weg, zij het ook niet volledig, te benaderen cultuuruitingen, de relaties

¹⁾ Vgl. F. KOEPP, *Archäologie*, I (1919), p. 6-7. H. FRANKFORT, *De archaeologie en de geschiedenis van het Nabije Oosten* (Rede), 1933, p. 13-14, wijst erop, dat hieraan moeten worden toegevoegd de menselijke en dierlijke skeletresten etc., die wel niet door den archaeoloog worden gedetermineerd en bestudeerd, maar die hij toch aan het licht brengt en waaruit hij zijn conclusies trekt.

met vroeger en later tijd, met andere volken, enz. enz. te leeren kennen en te illustreren. „However much he may appear to be preoccupied with things, often in themselves unattractive, he is really interested all the time in people” ¹⁾.

Zooals gezegd geven de oudheden een in verschillende opzichten vaak onvolledig en eenzijdig beeld van het verleden. Ze kunnen bijv. uitsluitend of overwegend betrekking hebben op gebruiken en opvattingen, die met den dood verband houden; soms zijn zij nog beperkter van aard en omvatten zij slechts een bepaald soort steenen bijlen of aardewerk. Dat is dan te betreuren en wij zullen goed doen ons bij het hanteeren van archaeologisch materiaal dit feit steeds voor oogen te houden. Het neemt echter niet weg, dat ook die weinige voorwerpen ons dan toch nog heel wat kunnen leeren en dat, als wij ze niet hadden, wij van verschillende tijdperken en culturen — o.a. van de geheele praehistorie — nog veel minder of in het geheel niets zouden weten. De archaeologie heeft de geschiedenis der menschheid met vele tientallen, de praehistorische archaeologie met vele honderdtallen, eeuwen verlengd. Zijn de archaeologische gegevens niet al te schaarsch, dan werpen zij niet alleen op de materiele cultuur, maar ook op godsdienst, kunst en ander geestelijk cultuurgoed hun licht, dikwijls op dat van bevolkingsgroepen, die in de geschreven bronnen niet tot hun recht komen, omdat ze zelf niet tot de geletterden behooren. Een platenatlas of een goed geillustreerd historiewerk kunnen er een denkbeeld van geven welk een waardevol materiaal, dat de cultuur meestal sprekend belicht van een kant, dien de andere wetenschappen niet of minder goed kunnen bestrijken, de archaeologie verschaft. En zelfs in die gevallen, waarin zij eigenlijk niets nieuws aan het licht brengt, daar produceert zij toch de tastbare en zichtbare bewijzen voor hetgeen uit geschriften reeds bekend is of kon zijn, daar doet zij ons die teksten beter begrijpen en brengt zij de philologen ertoe de erin verscholen gegevens voor de cultuurgeschiedenis naar voren te brengen.

Volledig kan het beeld van een cultuur pas dan zijn, wanneer men zoowel over geschreven bronnen en eventueel mondelinge

¹⁾ G. CLARK, *Archaeology and Society*, 1939, p. 1.

traditie beschikt als over archaeologische gegevens. De cultuurhistoricus dient dan ook over zoowel archaeologische als philologische kennis te beschikken, voldoende om zich ervan te bedienen en de waarde ervan te peilen. De archaeoloog moet in voldoende mate philologisch, de philoloog in voldoende mate archaeologisch geschoold zijn wil hij de cultuur, waarvan hij bepaalde aspecten specialistisch bestudeert, verstaan. Ieder zal echter, afgezien van enkele bijzondere gevallen, slechts op één van die gebieden zelfstandig werk kunnen presteeren, in het bijzonder op die terreinen, waar archaeologie, philologie etc. tot volle ontwikkeling zijn gekomen, daar elk van deze wetenschappen dan zoo geperfectioneerd van methoden en zoo veel omvattend zijn, dat specialisatie onvermijdelijk is. Onvermijdelijk en wat de archaeologie betreft ook heel natuurlijk, want lang niet iedereen is in voldoende mate visueel aangelegd om kunstvoorwerpen en andere oudheden met vrucht te kunnen bestudeeren. Velen — zelfs op ander gebied voraanstaande mannen, zooals Mommsen, die de archaeologie de wetenschap der analfabeten genoemd moet hebben — zelfs te weinig om zich er ook maar voor te interesseeren of het nut ervan te kunnen inzien.

De taak der archaeologie zou ik, zeer algemeen, als volgt willen formuleeren: de wetenschappelijke, op verstaan van het verre verleden ¹⁾ gerichte bemoeienis met de materiele overblijfselen uit dit verleden (de oudheden) ²⁾.

Deze bemoeienis — ik gebruik met opzet dit woord en niet

¹⁾ Uiteraard het verleden van den mensch, hetzij in het algemeen, hetzij in bepaalde gebieden en perioden of bij bepaalde volken.

²⁾ Vgl. de definities: „de wetenschap, die gewijd is aan de verklaring van de materiele overblijfselen der Oudheid in hun onderlingen samenhang” (FRANKFORT, l. c. p. 14); „the study of the human past, concerned principally with the activities of man as a maker of things . . .”, „the process of recording the past as revealed by objects made by man” (S. CASSON, *Progress of Archaeology*, 1934, p. 2); „the science devoted to the study of the entire body of tangible relics pertaining to the origin, the antiquity, and the development of man and his culture” (N. C. NELSON in *General Anthropology*, ed. F. BOAS, 1938, p. 146).

„wetenschap” zonder meer — wordt vaak als vierledig beschouwd ¹⁾. Zij valt dan uiteen in herwinning, beschrijving, interpretatie en dateering, tevens verdere bestudeering. Uiteraard kan deze vierledige taak niet voor rekening van den individueelen archaeoloog komen, werkverdeeling is onvermijdelijk.

In de eerste plaats dient de archaeologie de oudheden op te sporen en aan het licht te brengen, vaak door ze op te graven, de oorspronkelijke gedaante terug te vinden, als het met inachtneming van de grootste omzichtigheid mogelijk is door reconstructie in werkelijkheid en anders met de noodige stippellijntjes op papier. Is reconstructie onmogelijk of ongewenscht, dan behoort zij verval tegen te gaan of te voorkomen (restauratie en conserveering), eventueel door daarvoor in aanmerking komende voorwerpen in een museum op te stellen. Tezamen kan men deze werkzaamheden, die in hooge mate technisch van aard zijn, beschouwen als de herwinning der oudheden.

Het is typeerend voor den archaeoloog, dat hij zijn materiaal in het algemeen niet, zooals de philoloog, de ethnoloog en anderen, ergens boven den grond aantreft, in welk een verborgen hoekje dat ook moge zijn, maar dat hij het uit de aarde tevoorschijn moet brengen. Zoo typeerend schijnt dat te zijn, dat het groote publiek zich hem niet anders dan als met de spade in de hand uit het graf van Toet-ankh-amen opduikend kan voorstellen. Dat is zeker zijn meest romantische rol, maar toch is deze voorstelling — onwillekeurig in de hand gewerkt door de boeiende werken van Sir Leonard Woolley en anderen ²⁾ — niet juist en in elk geval te eenzijdig, alleen al omdat opgraven niet te scheiden is van de verdere bestudeering der oudheden.

De herwinning heeft soms ten gevolge, dat een bouwwerk in zijn oude glorie wordt hersteld — een mooier voorbeeld hiervan dan de wederopbouw van den Çiwa-tempel van Prambanan door onzen Oudheidkundigen Dienst kan men zich moeilijk voorstellen — dat een beeld of een pot uit brokstukken weer in elkaar wordt gepast. Meestal is men echter niet zoo gelukkig en

¹⁾ KOEPP, *Archäologie*, I-IV, 2e dr., 1919-20; dez. in *Handbuch der Archäologie* (W. OTTO), I, p. 11 vv.

²⁾ L. WOOLLEY, *Digging up the Past* en *Ur of the Chaldees*, beide ook in Pelican Books.

moeten wij ons tevredenstellen met fundamenten, brokstukken en verdere aanduidingen van wat er vroeger was. De herwinning kan dan wel eens van zeer betrekkelijken aard zijn. Graaft men, om een heel ongunstig geval te noemen, in een vochtig klimaat naar de resten van houten gebouwen, dan vindt men niets anders dan verkleuring van den bodem, daar het hout sinds lang is vergaan. Museumbuit is daar niet te behalen; het eenige wat er te doen valt is uit de verkleuring van den bodem als een detective na te speuren waar houten palen gestaan hebben, waar, hoe en dus vanwaar houten balken naar beneden zijn gevallen, en zoo in gedachten het huis weer op te bouwen. Door de grondverkleuring te fotografeeren, te teekenen en te beschrijven en door het luchtkasteel op papier vast te leggen „herwint” men den ouden toestand. Zelfs kan herwinning tevens vernieling van het gevondene beteekenen, niet alleen door den invloed van het klimaat, waaraan het dan wordt blootgesteld, maar door den archaeoloog zelf en wel doelbewust. Vaak ziet men immers, dat op één plaats verschillende nederzettingen gevestigd zijn geweest, waarvan men de ruïnes boven elkaar aantreft. Wil de ontgraver tot de onderste lagen doordringen, dan moet hij eerst stuk voor stuk de bovenste afbreken en wegruimen, natuurlijk na die tot in alle details te hebben onderzocht, gefotografeerd, geteekend, beschreven en leeggehaald.

Brengt men niet altijd zijn vondsten mee naar huis, toch komt men niet met lege handen. Het gaat den archaeoloog, hoe blij hij ook met een goede vangst zal zijn, uiteindelijk immers niet alleen, vaak zelfs niet zoozeer, om de gevonden oudheden zelf. Inderdaad beperkte de herwinning zich in vroeger jaren tot het opsporen van voorwerpen, terwijl weinig aandacht werd besteed aan de vindplaats. Dit soort schatgraverij komt ook nu nog veel te veel voor, zij het ook in hoofdzaak buiten den kring der vak-archaeologen — de monumenten-ordonnanties zijn er ook wat dit betreft niet voor niets — maar toch heeft er sedert ca. 1870, d. w. z. sedert het optreden van Curtius en Dörpfeld in Griekenland, van Sir Flinders Petrie en Reisner in Egypte, wat later van Sir John Marshall in Britsch-Indië, een aanmerkelijke verandering plaats gehad. Tegenwoordig let men wel niet minder op de

voorwerpen, die men vindt, maar streeft men er toch in eerste plaats naar een zoo volledig mogelijk beeld te krijgen van het verband, waarin deze thuishooren, van de geologische gesteldheid van den bodem, van het stadsplan e. d. En terecht, want een voorwerp op zichzelf leert ons weinig. Het kan natuurlijk een groote aesthetische waarde hebben, maar deze wordt er zeker niet minder om, wanneer wij weten hoe en waar het gevonden is, uit welke laag het stamt, met welke voorwerpen het tezamen hoort, kortom wanneer er gegevens zijn om te bepalen uit welken tijd het dateert en welke functie het had. Heeft het geen waarde als kunstwerk, dan kan het toch, al is het maar een scherf van het eenvoudigste aardewerk, van groot archaeologisch belang blijken, mits men over genoeg betrouwbare gegevens beschikt. Uiteraard heeft deze verandering van doelstelling een grondige wijziging in de opgravingstechniek met zich gebracht. De grootste verfijning heeft deze bereikt in de praehistorische archaeologie, die daardoor in vele opzichten een wetenschap op zichzelf is geworden.

In de tweede plaats wordt het materiaal voor een ruimeren kring toegankelijk gemaakt; dit is de tweede taak, de b e s c h r i j v i n g. De vindplaats, de omstandigheden, waaronder de vondst heeft plaats gehad, de uiterlijke eigenaardigheden van het gevondene — dit kan een uitvoerige bouwkundige of iconografische beschrijving inhouden —, het materiaal waarvan het voorwerp is gemaakt, de behandeling die het bij restauratie of conserveering heeft ondergaan, en alle andere gegevens, die voor de verdere bestudeering van belang kunnen zijn, worden in geschrifte en in afbeeldingen en kaarten vastgelegd. „The unpardonable crime in archaeology”, zegt Sir Flinders Petrie ¹⁾, „is destroying evidence which can never be recovered; and every discovery does destroy evidence unless it is intelligently recorded”. Men kan hierbij bijna niet uitvoerig en nauwkeurig genoeg zijn, want de beschrijving moet antwoord kunnen geven op vragen, die bij de verdere bestudeering gesteld zullen worden, niet alleen door onderzoekers elders, die de oudheden niet zelf kunnen bezichtigen, maar ook door latere generaties, die wellicht gebruik zullen kunnen maken van gegevens, die

---

¹⁾ *Methods and aims in Archaeology*, 1904, p. 48.

wij nu nog niet of onvoldoende kunnen uitbuiten. Vragen dus, die wij nu nog niet eens alle kunnen voorzien. Door deze zelfde gedachte geleid laat men ook wel eens een gedeelte van een opgravingsterrein of bijv. een of meer exemplaren van een groep gelijksoortige grafheuvels onberoerd in de hoop, dat latere nog meer verfijnde methoden van opgraving en onderzoek méér aan het licht zullen kunnen brengen, méér uit den grond zullen kunnen aflezen dan onszelf thans mogelijk is.

Na de herwinning en de beschrijving zijn de oudheden in originali of in afbeelding en geschrifte voor een ieder te zien of zelfs te betasten. De weg is thans geopend voor de verdere bestudeering van dit materiaal. Ook hier werken weer verschillende wetenschappen samen. Soms heeft de bestudeering niet zoozeer betrekking op de oudheden zelf als wel op den geschreven inhoud daarvan, bijv. wanneer deze oudheden beschreven steenen of koperplaten, kleitabletten, papyri of andere handschriften zijn. Zij komen dan voor rekening van den epigraaf of den philoloog. Heeft de archaeoloog skeletdeelen, plantaardige resten en derg. tevoorschijn gebracht, dan zal hij deze overdragen aan den anthropoloog, den palaeontoloog of den botanicus. In deze gevallen is zijn taak met de herwinning en gedeeltelijke beschrijving afgevoerd. Dat geldt echter niet voor de groote meerderheid van zijn vondsten. Daarbij vormen herwinning en beschrijving ook voor hem slechts het begin; zij zijn vaak even moeilijk van het verdere onderzoek te scheiden als zij dat onderling zijn. Men kan bijv. bouwvormen, ornament, reliefvoorstellingen of iconografische details lastig beschrijven wanneer men niet weet wat bedoeld is, dus zonder dat tevens interpretatie plaats heeft ¹⁾. En ook ontgraven, waarbij geen gegeven verloren mag gaan, kan alleen hij, die de problemen, welke de verdere bestudeering stelt, beheerscht, die dus weet waarop gelet moet worden ²⁾. Omgekeerd is deze bestudeering onmogelijk wanneer men niet precies van de voorafgegane handelingen en beschrijvingen op de hoogte is en men ook de waarde daarvan kan beoordeelen.

---

¹⁾ Van de fouten, die daarbij begaan worden, geeft C ROBERT in het begin van zijn *Archaeologische Hermeneutik*, 1919, een aantal voorbeelden.

²⁾ FRANKFORT, l.c. p. 30.

De verdere bestudeering begint met de *interpretatie*, m.a.w. de verklaring van de bestemming der oudheden in kwestie, van de voorstelling, de bouworde enz. Hiervoor, evenals trouwens ook voor de overige onderdeelen der archaeologie, is een veelsoortige kennis vereischt, die men uiteraard zelfs fragmentarisch niet in één persoon vereenigd kan veronderstellen, al heeft de archaeoloog ook bij sommigen den naam een omnis homo, alias een manusje van alles, te zijn: kennis van de taal en de geschreven bronnen — al naar gelang van het land om enkele voorbeelden te noemen: Pausanias, Plinius, de Nāgarakṛtāgama, de Çilpaçāstra's e.d. —, van oude overleveringen, costuumkunde, haardrachten, mimiek, oorkonden, geschiedenis, zeden en gewoonten, anatomie, materiaalkennis, van technische procédés, beeldhouw-, giet-, schilder- en bouwkunst en -kunde, perspectief en van alles wat verder kan helpen om de problemen, die zich voordoen, op te lossen. Daarnaast is bovenal een omvangrijke kennis noodig van de overige oudheden, die met het onderwerp in verband gebracht kunnen worden, en niet in de laatste plaats een — let wel! — goed geleide verbeeldingskracht.

Het aantal hulpvakken der archaeologie, geregelde en incidenteele, is dan ook legio. De archaeologie bewijst aan hen allen op haar beurt wederdiensten en wel zooveel, dat zij vaak gevaar loopt zonder meer als hulpwetenschap m.n. van de geschiedenis te worden beschouwd. Dat lot is haar inderdaad te beurt gevallen in statische schema's der wetenschap, zooals de systematische catalogus van een algemeene bibliotheek er een is. Zij is daarin meestal opgedeeld tusschen geschiedenis en kunstgeschiedenis ¹⁾. Te eerder zal men daartoe geneigd zijn, wanneer men ziet, dat bepaalde gespecialiseerde vormen van archaeologie samenvallen met in archaeologische richting gespecialiseerde andere takken van wetenschap. Dit samenvallen doet zich met name voor bij de dateering en verdere bestudeering.

Zelfs de meest eenvoudige dateering, die op grond van ingegrifte jaartallen, is toch vaak van archaeologischen aard, vooral

¹⁾ „Archaeology . . . has to find shelter with the Fine Arts or with History, and not a single home has yet been provided for its real growth” (PETRIE, I. c. p. VIII).

wanneer de inscriptie niet op de te dateeren oudheid is gevonden, maar bijv. op een steenen plaat in de nabijheid, zoodat moet worden uitgemaakt of opschrift en oudheid al dan niet bij elkander hooren. Nog meer specifiek archaeologisch is de dateering op grond van de positie in boven elkaar gelegen lagen, van het formaat van de gebruikte baksteen, van materiaal, techniek of stylistische eigenaardigheden.

Een volgende stap is het verband leggen tusschen de verschillende oudheden en tenslotte als hoogste perfectie het vaststellen van stylistische criteria en de in wezen kunsthistorische behandeling van de kunstwerken onder deze oudheden. Dit is voor velen een reden om archaeologie gelijk te stellen met geschiedenis van de oude kunst ¹⁾. Zij kan dat inderdaad zijn als men kunst opvat in den ouden zin van *Ars* ²⁾, „Kunst' in dem beschränkten und doch gerade unendlich weiten Sinne. . . in dem das Wort alle Gebilde der Menschenhand umfasst" ³⁾. Doet men dat niet, dan kan men wel zeggen, dat de geschiedenis der oude kunst een speciale en zeer belangrijke tak van de archaeologie is, niet dat zij alleen archaeologie is. Men zou dan beter ronduit van kunstgeschiedenis der (Klassieke) Oudheid kunnen spreken. De kunstvoorwerpen, de kunst zelf, behooren stellig tot het domein van de archaeologie, die ze op haar speciale wijze beziet, maar zij deelen dit met vele andere soorten van oudheden. Daar de geschiedenis der oude kunst uiteraard ook een speciale taak van de kunstgeschiedenis is, vallen archaeologie en kunstgeschiedenis hier ten deele samen. Het accent zal echter soms anders vallen, want de laatste zal vaak sterker den nadruk leggen op het verband met de kunst van vroeger en later tijd, terwijl de archaeologie meer dan zij de kunstwerken ziet als uitingen van een voorbije cultuur, als tastbare resten van het verleden en in verband met de bestudeering daarvan. Hetzelfde geldt voor de bouwwerken. Het is moeilijk de bouwkundig gerichte archaeologie en de bestudeering van de oude bouwkunst helder te onderscheiden,

¹⁾ Vgl. A. W. BIJVANCK in WINKLER PRINS' *Algemeene Encyclopaedie*, 5e dr., II, 1933, p. 65; W. BAUER, *Einführung in das Studium der Geschichte*, 2e dr., 1928, p. 226.

²⁾ J. HUIZINGA, *Cultuurhistorische verkenningen*, 1929, p. 99.

³⁾ KOEPP, 1. c. p. 6-7.

wanneer men niet als criterium neemt, dat de studie van de oude architectuur en van de door haar gevonden oplossingen van technische problemen, — de verschillende soorten van bogen, zuilen, fundeeringen en dakconstructies, de fraaie of practische ruimteverdeling, van de verhoudingen en het ornament, het monument ziet als bouwwerk in het kader aller eeuwen en niet zoozeer als spiegel van den tijd, waarin het is ontstaan en gebruikt. De archaeologie doet juist dit laatste en daarom beperkt zij zich niet tot de bouwwerken alleen, maar richt zij haar blik op „alle Gebilde der Menschenhand”, die vaak buiten de terreinen van kunsthistorie, geschiedenis der bouwkunst of andere wetenschappen vallen. Zij bestudeert die in onderling verband om het verre verleden te kunnen verstaan. Wie dit doel niet voor oogen heeft, beoefent geen archaeologie. Wanneer men dus, om nog enkele andere vormen van bemoeienis met oudheden te noemen, voorstellingen op reliefs of vazen bestudeert om vast te stellen welke planten of dieren in vroeger tijd hebben bestaan, wanneer men de samenstelling van aardewerk analyseert met het oog op geologische vraagstukken, wanneer men oudheden verzamelt uitsluitend ter wille van hun aesthetische waarde, wanneer men zich op techniek en ontwikkeling van één soort van voorwerpen specialiseert, kan dat van belang zijn voor de archaeologie, maar archaeologie is het niet. De taak der archaeologie immers is het „aus den erhaltenen Spuren der Vergangenheit Geschichte zu machen” ¹⁾. Als hierop gerichte bijzondere wetenschap is zij nog slechts van jongen datum en als zoodanig heeft zij nog een omvangrijke taak te vervullen.

---

¹⁾ G. RODENWALDT, *Neue deutsche Ausgrabungen*, 1930, p. 9.

Een en ander over het tatoueereren bij de Mentaweiers

door

J. A. VAN BEUKERING,

Officier van Gezondheid bij het K. N. I. L.

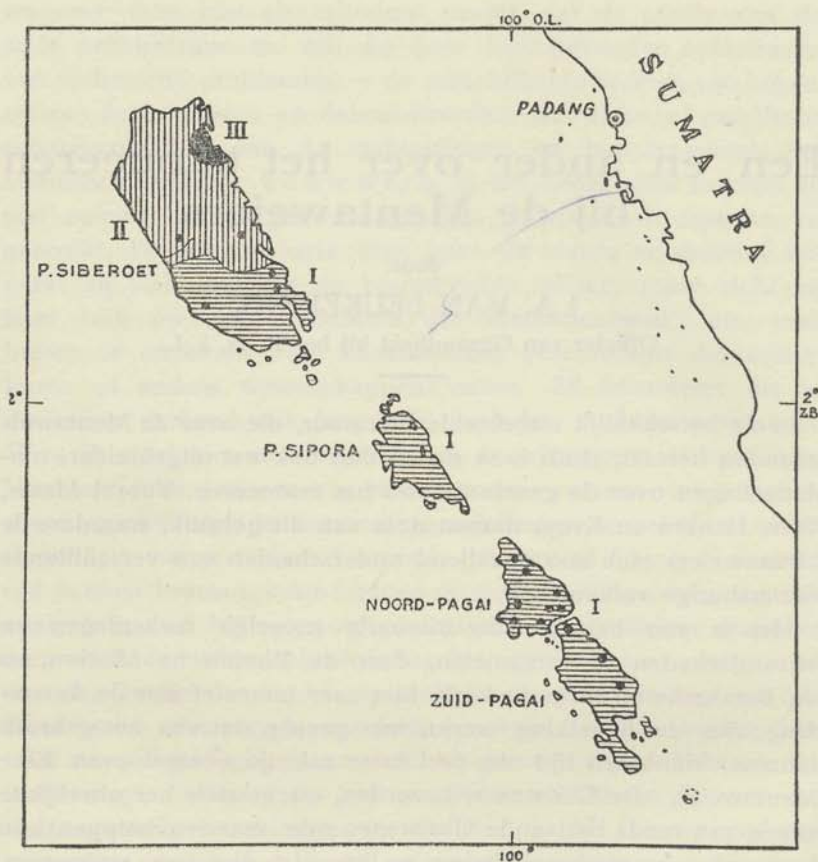
In de betrekkelijk uitgebreide literatuur, die over de Mentaweilanden bestaat, vindt men nu en dan ook wat uitgebreidere mededeelingen over de gewoonte van het tatoueereren. Vooral Maass, Volz, Hansen en Kruyt namen nota van dit gebruik, waardoor de Mentaweiers zich zoo opvallend onderscheiden van verschillende der naburige volken.

Het is van belang, zoo uitvoerig mogelijk teekeningen en bijzonderheden te verzamelen, daar de Rheinische Mission, nu de Bataksche en Niassche kerk, hier zeer intensief aan de kerstening van de bevolking werkt, met gevolg, dat van het gebruik binnen afzienbaren tijd niet veel meer zal zijn overgebleven. Elke Mentaweier, die Christen wil worden, tracht zich het uiterlijk te geven van reeds bestaande Christenen; de mannen knippen hun haren af, gaan een broek dragen, en laten zich niet meer tatoueereren, of hun oude tatouage nog eens opfrisschen.

Over den oorsprong der gewoonte is niets met zekerheid bekend. Op de vraag, waarom de menschen zich doen tatoueereren, komt vaak het antwoord: *ta koeagai*, „ik weet het niet”. Een ander antwoord op die vraag is: „we zouden verlegen zijn tegenover de andere Mentaweiers als we ons niet lieten tatoueereren”. Nooit vernam ik, dat er verband bestond tusschen een sneltocht en tatouage, zooals soms gemeend wordt.

De tatouagepatronen.

Het gelaat. De tatouage hiervan is in Midden- en Noord-Siberië en de kampong Siloinan in Zuid-Siberië, dus in de groepen

II en III op het kaartje aangegeven, beperkt tot een in de mediaanlijn loopend streepje vanaf de onderlip over de kin naar den hals, en (alleen bij de mannen) 2 gebogen lijntjes, die ter weerszijden van de kin tot enkele centimeters beneden de mondhoeven loopten, om den onderkaaksrand heen buigen, om in den hals over te gaan in het borstpatroon (fig. 1 en 9).

In Zuid-Siberoet loopten bij de mannen de gebogen lijnen door tot oorhoogte (fig. 3). Op Sipoera en de Pagai-eilanden treft men in plaats van 1 gebogen lijn, aan weerszijden 3-5 gebogen, en evenwijdig loopende lijnen aan (fig. 5, 6, 8 en 23a). Overal ontbreken deze tot de ooren loopende lijnen bij de vrouwen.

De borst. Bij de tatoegefiguren van de borst bestaan typische verschillen in de verschillende gebieden. Men kan ze in 3 groepen indeelen.

Groep I (zie het kaartje) omvat de eilanden Noord- en Zuid-Pagai, Sipoera, en Zuid-Siberoet behalve Silaoinan, en de helft van kampong Paipadjet.

In deze groep bestaan weliswaar onderling nog kleine verschillen, maar het is duidelijk, dat we hier toch met oorspronkelijk één tatoeepatroon te maken hebben. Bovendien is men in deze groep minder conservatief dan in de andere 2 kamponggroepen en zoo komt behalve het borstpatroon van figuur 3, op Zuid-Siberoet ook wel eens de teekening van fig. 8 voor.

Op Sipoera en de Pagai-eilanden vooral heeft men voorkeur voor krullen (fig. 5, 6, 8 en 23a).

De vrouwen van groep I vertoonen slechts weinig verschillen wat betreft hun tatoeagepatronen op de borst (fig. 4 en 7).

Groep II van het kaartje omvat Midden- en Noord-Siberoet (behalve de kampongs Tabekat en Sikabaloean, die de groep III vormen) en de helft van Paipadjet en Silaoinan, dat in Zuid-Siberoet ligt.

Van deze kamponggroep geeft fig. 1 de borsttatoeage bij mannen.

De kampong Paipadjet ligt op de grens van Midden- en Noord-Siberoet. Merkwaardig is het voorkomen van 2 verschillende tatoeagemotieven in dezen kampong. Er bestaat een overlevering, die zegt, dat uit het naburige Simataloe wegens twist menschen verhuisden naar den kampong, die nu Paipadjet heet. Later verhuisden er nog wat naar dezen kampong, wegens overbevolking van Simataloe. Mogelijk is, dat de wegens twist vertrokkenen ter onderscheiding van de Simataloeërs, hun tatoeagepatroon wijzigden, terwijl de later naar Paipadjet gekomen menschen hun oorspronkelijke motieven trouw bleven.

De borst der vrouwen is getatoeerd zooals fig. 10 weergeeft.

Groep III omvat Tabekat en Sikabaloean aan de Noord-Oostkust van Siberoet. Zie voor de tatoeagepatronen op de borst bij mannen fig. 9, bij vrouwen fig. 2.

De armen en de handen. De vrouwenarmen zijn niet getatoeerd. Bij de mannen van de kamponggroepen II en III zijn de teekeningen op de armen vrijwel gelijk (fig. 1 en 9). Het patroon op de armen

van de Zuid-Siberoeters is niet uniform zooals fig. 3 weergeeft. Variaties naar de figuren uit de groepen II en III komen er voor.

Op Sipora en de Pagai-eilanden zijn de armen zeer druk getatouerd (fig. 5, 6, 8 en 23). Fig. 8 werd nageteekend van een jonge man, die vermoedelijk nog wel eenige versieringen op zijn armen zal laten aanbrengen.

Tegenwoordig hebben velen hun naam op den arm laten tatoueren. Sommigen stellen zich tevreden met den naam, dien ze als belastingplichtige hebben (ment. *oniem billasitin*), anderen hebben alle namen laten aanbrengen, die zij vanaf hun jeugd hebben gehad, en dat zijn er vaak 6, 8 of soms nog meer. Na een sterfgeval in de omgeving, of na herstel van een ziekte, misschien nog om andere redenen, worden namelijk dikwijls de namen veranderd.

De tatouage op de handen is voor de vrouwen en mannen in eenzelfde kampong gelijk. In groep II en III hebben de mannen 2 banden om de polsen getatouerd, de vrouwen echter maar 1.

De tatouage der handen in groep III vindt men afgebeeld in fig. 16. Een vrouwenhand van groep II wordt voorgesteld door fig. 15. De mannen van deze groep hebben nog een band om den pols. In groep I zijn de onderlinge verschillen in de op de handen aangebrachte figuren veel kleiner dan de verschillen in teekening van de borsttatouages. Fig. 11 is van Zuid-Siberoet, fig. 12 is van Sipora, fig. 14 van Noord-Pagai en fig. 13 van Zuid-Pagai.

De beenen. Bij vrouwen zijn van de beenen slechts in 2 kampongs, en in een deel van een derde kampong behalve de onderbeenen ook de dijbeenen getatouerd. Die kampongs zijn: Simataloe, Simalegi en de helft van Paipadjet, alle drie gelegen aan de westkust van Siberoet. De tatouage strekt zich bij de vrouwen echter niet zooals bij de mannen uit tot op de gluteaalstreek.

Fig. 19a en 19b geven de tatouage der beenen weer voor mannen in groep II. Van de vrouwen uit deze groep geeft, met inachtneming van het bovenstaande, figuur 22 een beeld.

Fig. 21 toont de tatouage van het vrouwenbeen in groep III.

Fig. 19a en b toont de tatouage van het mannenbeen in groep III.

In Zuid-Siberoet treft men 2 verschillende patronen aan, nl. zooals fig. 17a en b en fig. 20 a en b weergeven.

Op Sipora en de Pagai-eilanden ziet men de tatouagepatronen van de fig. 20 a en b bij mannen, en de fig. 18 bij vrouwen.

Terwijl er een scherpe scheiding is in de groepen wat betreft de borstpatronen en de figuren op de hand, is deze bij de tatouagepatronen der beenen afwezig.

Bij sommige mannen ziet men naast de gewone patronen wel figuren van krokodillen, vogels, schildpadden, roggen, herten en zwijnen. Oorspronkelijk werden deze dierfiguren alleen getatoueed bij degenen, die op de jacht geluk hadden; dit althans volgens enkele Mentaweiers. Nu bestaat het verband met de jacht niet meer.

Enkele mannen hadden een getatoueed voorhoofd. Deze tatouages waren in de waargenomen gevallen allen verschillend. De betreffende mannen deelden mee, dat het „slechts voor de aardigheid” was. Vroegere onderzoekers berichtten, dat deze tatouages werd aangebracht na het verslaan van een vijand. Kruyt merkte op, dat het in een ruwen strijd, waarbij met pijl en boog werd geschoten of met een slagmes gewerkt werd, moeilijk was, uit te maken wie het doodende schot loste of den doodenden slag gaf. Vermoedelijk komt dit verhaal uit een maleischen mond. Bezoekers als Rosenberg, Maass en anderen waren vroeger op maleische tolken aangewezen, die om het idee te vestigen, met de gewoonten en gebruiken van het volk op de hoogte te zijn, er zeker vaak op los fantaseerden. Vele als van Mentaweiers afkomstig gepubliceerde legenden zijn den laatsten volkomen onbekend. Ook wat dit betreft zullen de tolken zeker wel eens aangevuld hebben, wat de Mentaweier niet wist.

De leeftijd waarop met tatoueren wordt begonnen, wisselt van 8 tot 12 jaar. De verschillende *tempi* waarin het proces plaats heeft, zijn:

1. een rechte streep op den buik van boven naar beneden in de mediaanlijn.

2. Een rechte streep over de wervelkolom met een ter hoogte van de 3e-4e borstwervel hier dwars op staande, meestal gebogen streep naar de schouders. Fig. 23b laat den rug van een man van Sipora zien, waarbij ter hoogte van de plaats waar beide genoemde strepen elkaar zouden moeten snijden, een ruit is getatoueed. Hoewel fig. 23 een extreem geval voorstelt, de ruit op den rug is op Sipora en de Pagai-eilanden algemeen.

Bij vrouwen is de versiering van den rug anders; zij bestaat in een op het laterale clavicula-einde beginnende waaier, die uitstraalt tot bijna aan de wervelkolom (zie fig. 2, 4, 7 en 10).

3. Een gebogen streep vanaf de oksels over de tepels naar de lendenstreek. Deze lijnen ontbreken bij vrouwen.

4. Tatouage der armen bij de mannen.

5. Tatouage der borstfiguur, onderste helft.

6. Tatouage der borstfiguur bovenste helft, en van het gelaat.

7. Tatouage der handen.

8. Tatouage der buik en der beenen.

In de groepen II en III worden bij de mannen de onderbeenen pas getatoueed, als zij vader zijn geworden. Aan de volgorde der tempi wordt niet zóó streng de hand gehouden; het schema geeft alleen aan, hoe in den regel de tatouage geschiedt, de eene kampong is op dit gebied meer conservatief dan de andere.

Iedereen zou volkomen vrij zijn, zich al dan niet te laten tatoueren; behalve onder de Christenen zijn er toch maar weinigen, die de pijnlijke ingreep niet doorstaan.

Merkwaardig is, dat de menschen, die om een of andere reden oedemen hebben, niet getatoueed worden, daar zij dan erg ziek zouden worden. Inderdaad hebben zulke menschen meer kans op een ernstig verloopende infectie dan de gezonden.

De tusschenpoozen tusschen 2 tempi wisselen van 1 tot enkele maanden.

Benoodigdheden en techniek.

Voor het tatoueren zijn de benoodigdheden:

1. Roet van damar (hars), wat in het mentawaisch heet *ko-djoek moeno*.

2. Perssap uit het roode suikerriet (ment. *soeat kolè*).

3. Een gebogen stokje van ± 30 cm lang, met op ± 7 cm en van de punt een koperen naald. Vroeger was die naald een scherpe doorn.

4. Een ± 40 cm lang stokje, aan een eind met een uitholling voor de duim, naar het andere eind spits uitlopende. Dit stokje dient om door tikken op het houtje met de naald, deze laatste in de huid te dringen.

De stokjes zijn zeer eenvoudig versierd met een zigzag loopende insnijding in het hout om de dikste uiteinden.

5. Een halve klapperdop, waarvan de rand vaak zaagvormig is uitgesneden, en waarin het roet en het perssap worden gemengd.

Alvorens nu met het tatoueren te beginnen, worden eerst de figuren op de huid geteekend, dan smeert men wat roetsuikermengsel aan de naald en het proces kan een aanvang nemen.

In elken kampong zijn wel enkelen die de kunst verstaan. Het komt ook wel voor, dat iemand alleen de teekening aanbrengt en een ander dan tatouert. Lange rechte lijnen worden getatouerd langs een gespannen plantenvezel, die een helper vasthoudt.

Alleen mannen beoefenen de kunst. De teekeningen zijn zoo zuiver symmetrisch, en de strepen op de beenen zijn zoo precies evenwijdig, dat dit respect afdwingt voor degenen, die het werk verrichten.

De directe gevolgen van het tatoueren zijn steeds het ontstaan van locale ontstekingsverschijnselen met regionale klierzwellingen.

Sterfgevallen zouden nooit zijn voorgekomen.

Als belooning wordt aan de kunstenaars vaak een kip ten geschenke gegeven.

Literatuur.

MAASS, Alfred, *Bei lebenswürdigen Wilden*. Berlin 1902.

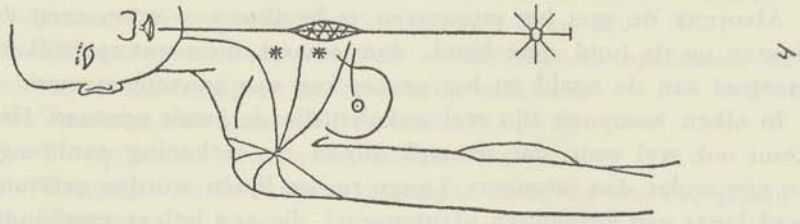
HANSEN, J. F. K., *De groep Noord-, en Zuid-Pagai van de Mentawai-eilanden*. *Bijdr. Kon. Inst.*, 70 (1914), p. 113 e. v.

KRUYT, Dr. A. C., *Een bezoek aan de Mentawai-eilanden*. *T. Aardr. Gen.* 1924, afl. 1.

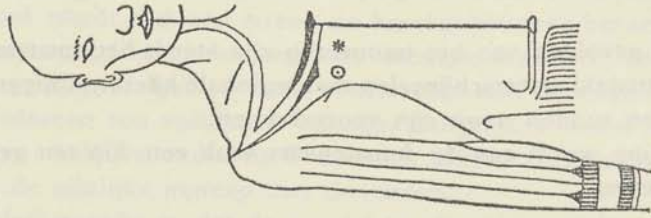
ROSENBERG, H. von, *Der Malayische Archipel*. 1878, p. 176,

VOLZ, W., *Zur Kenntnis der Mentawai-Inseln*, *Arch. f. Anthrop.*, Band IV, neue Folge, Heft II en II, 1906.

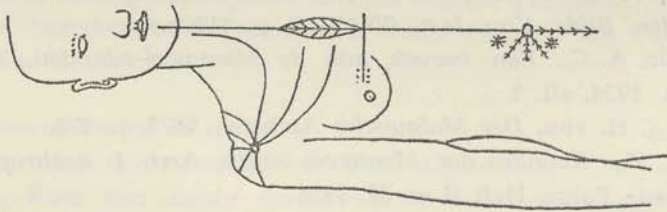

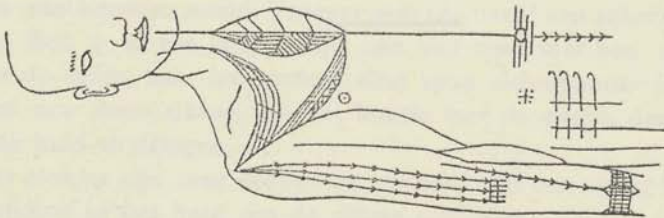
4

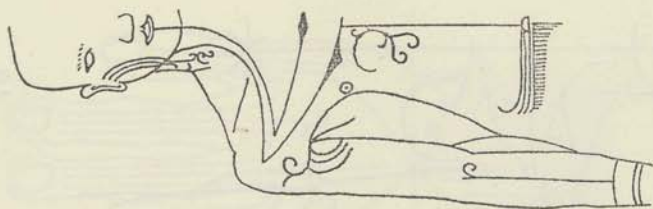
3

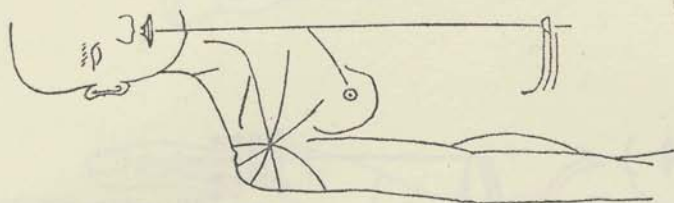
2

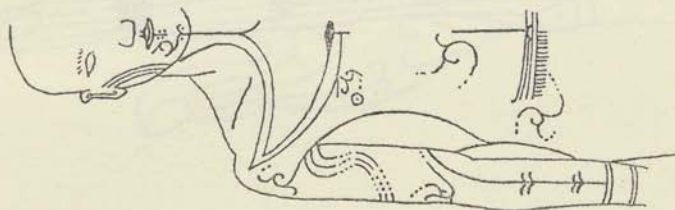
1

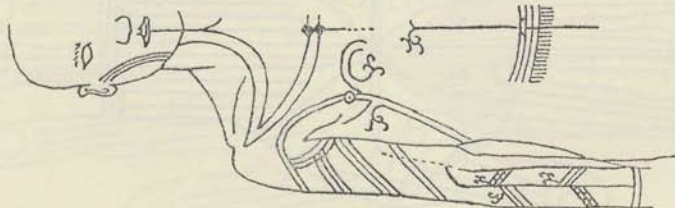
8

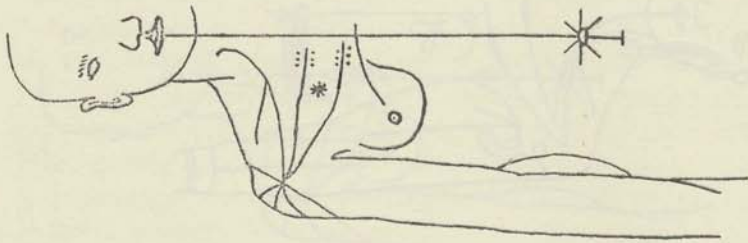
7

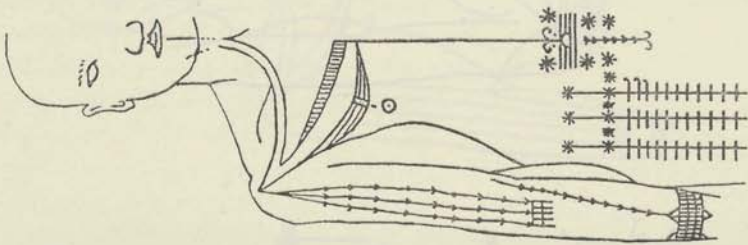
6

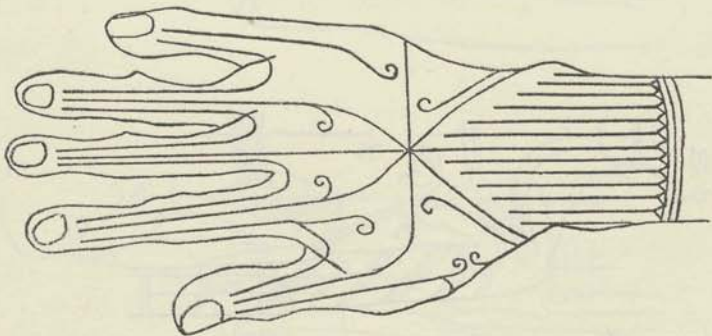
5

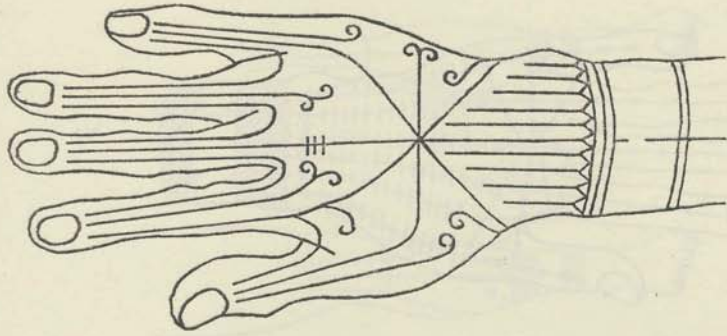
10

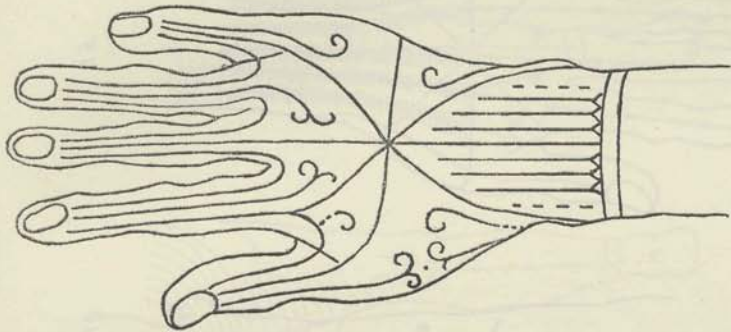
9

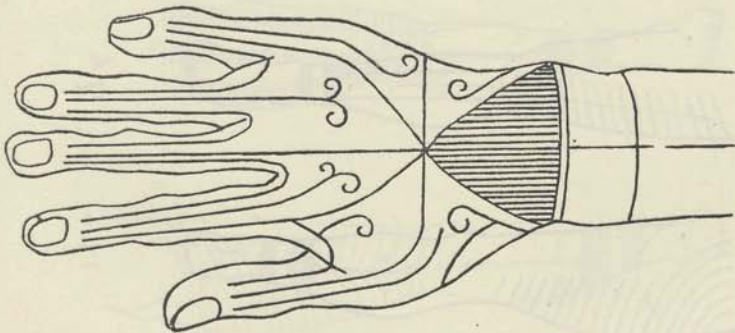
11

14

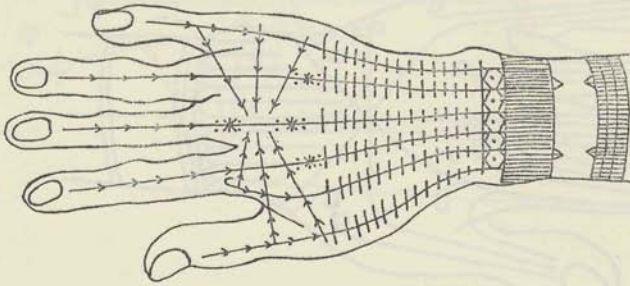

13

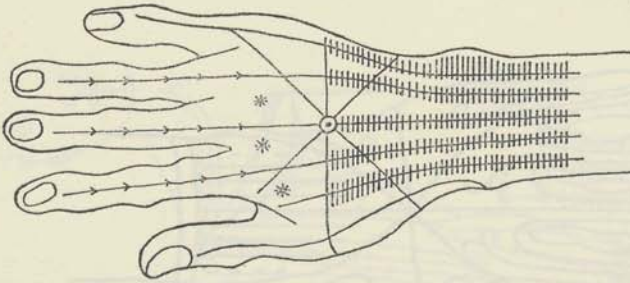

12

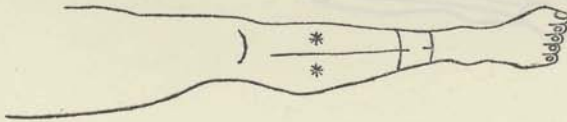

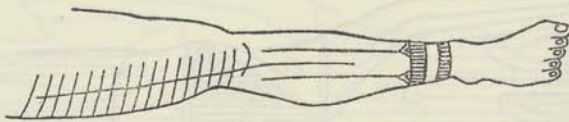
16

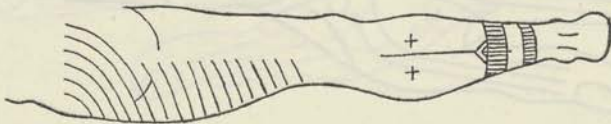
15

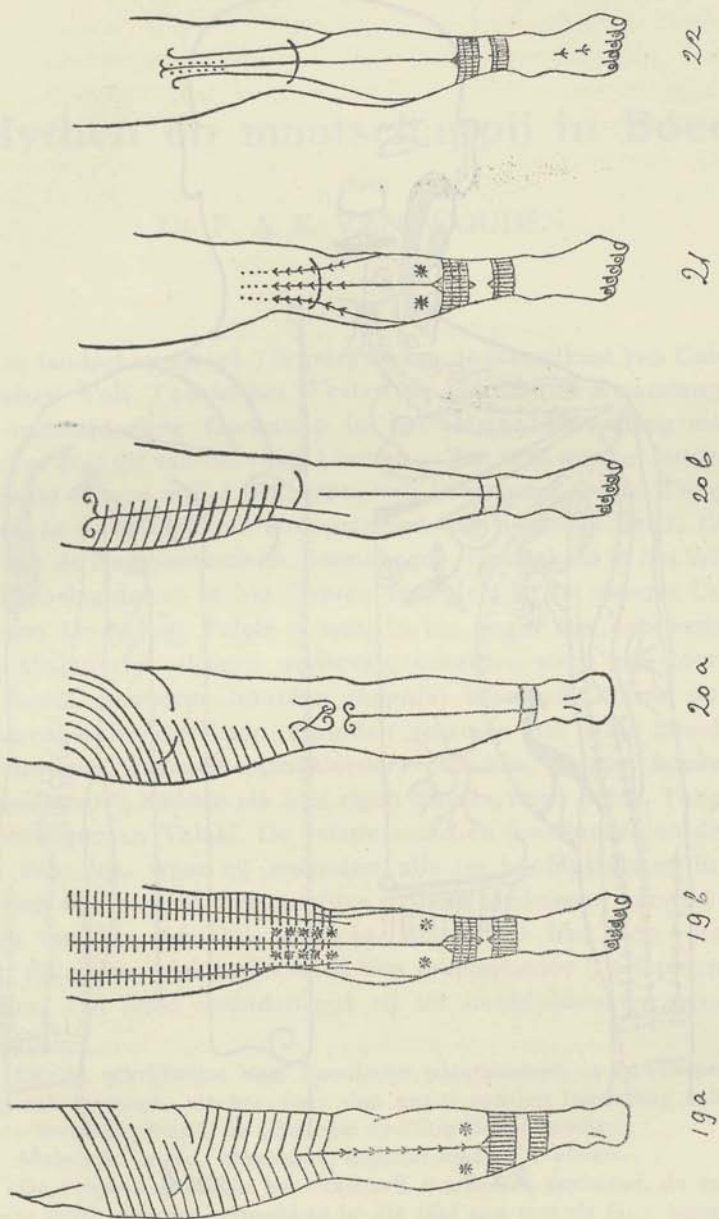
18

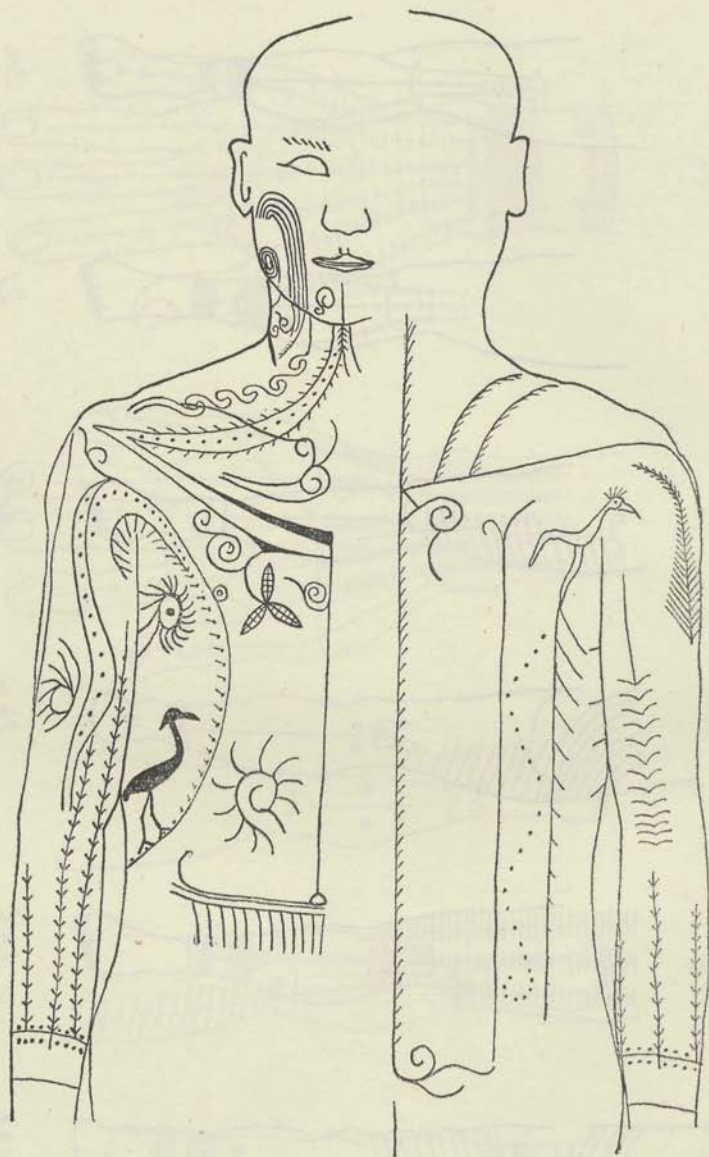

17b

17a

23 a

23 b

Mythen en maatschappij in Boeol

door

Dr. F. A. E. VAN WOUDEN.

Inleiding.

Het landschap Boeol¹⁾ is gelegen aan de Noordkust van Celebes, tusschen Toli Toli in het Westen en het district Kwandang van de onderafdeeling Gorontalo in het Oosten. Kwandang maakte vroeger deel uit van het rijkje Limbotto. Tot 1913 was het landschap verdeeld in een vijftal districten, van West naar Oost: Tongono, Biaoe, in hoofdzaak het stroomgebied van de Boeol-rivier, Talaki, dat van de Negrilama-rivier, Boenobogoe, van Bokato in het Westen tot Bwoelagidoeno in het Oosten en Palele in het uiterste Oosten van het landschap. Palele is eerst in het begin van deze eeuw tot een afzonderlijk district verheven, voordien werd het door van uit Boeol gestuurde hoofden (*kapala*) bestuurd. Alleen de vier eerstgenoemde districten vormden tezamen het rijkje Boeol. De vier hoogste waardigheidsbekleeders: *madika*, *goegoe*, *kapitalaoe* en *oekoemo*²⁾, hadden elk hun eigen district, resp. Biaoe, Tongono, Boenobogoe en Talaki. De relatie tusschen functionaris en district was zeer los, want zij woonden alle ter hoofdplaats en in den laatsten tijd werden deze ambten vrijwel uitsluitend vervuld door leden van het vorstelijk geslacht. Bovendien had men voor elk dier districten een *oeleano* en een *anakopoenoe*³⁾ als plaatsvervanger. Tot 1903 woonden ook zij ter hoofdplaats. In genoemd

---

¹⁾ Bij de schrijfwijze van Boeolsche plaatsnamen is de inheemsche uitspraak gevolgd, slechts voor den naam van het landschap zelf, ten rechte Bwoeolo, wordt de officieele spelling Boeol gevolgd.

²⁾ Maleisch: *radja*, *djogoegoe*, *kapitan laut* en *hoekoem*.

³⁾ De *oeleano* wordt in het Maleisch *marsaoleh* genoemd, de *anakopoenoe* duidt men in gesprekken in die taal aan met de Gor. benaming *wala'apoeloe*.

jaar werd ook de tegenwoordig nog bestaande verdeling in dorpen ingevoerd, voordien kende men een aantal locale gemeenschappen, meest van grooteren omvang dan de tegenwoordige dorpen, onder hoofden, die *kapala* geheeten waren. Zij hadden meestal geen nauwkeurig omschreven grenzen, want waar men ook heen verhuisde, men bleef onder zijn oorspronkelijk hoofd staan, na het invoeren van dorpen veranderde dat en overheerschte de dorpsindeeling. De vroegere locale gemeenschappen vielen vaak samen met stroomgebieden van rivieren. Behalve in het gebied van de Boeol-rivier en van de Negrilama-rivier, vond men alle dorpen aan de kust en lagen slechts de aanplantingen iets meer naar binnen en dan toch meestal hoogstens een enkele dagmarsch van de permanente vestigingen. Er was geen enkel bezwaar tegen, om aanplantingen aan te leggen of boschproducten te verzamelen in een ander stroomgebied, ofschoon er dan wel eens meeningsverschillen ontstonden waar men zijn *pitara* (fitrah) of *djakato* (zakat) moest voldoen.

In 1913 werd het bestuur gereorganiseerd in diervoege, dat er nog slechts drie districten overbleven, n.l. Biaoe, waar het vroegere Tongono en Boenobogoe, waar Talaki in opgenomen was en Palele, die elk onder een *oelano* stonden, terwijl de *anakopoenoe* verdwenen. Het vierhoofdig zelfbestuur bestaande uit *madika*, *goegoe*, *kapitalaoe* en *oekoemo* verdween en maakte plaats voor een eenhoofdig, uitgeoefend door den *madika*. Ongetwijfeld een aanmerkelijke vereenvoudiging, vooral voor een efficiënte bestuursvoering op Europeesche wijze zeer gewenscht, maar die zooals wij beneden nog zullen zien een onherstelbaren klap toebracht aan de adatrechtelijke structuur van het landschap, al ware het slechts dat in de handen van den zelfbestuurder een macht gelegd werd, die deze vroeger nooit bezeten had. Hierbij dienen wij natuurlijk niet uit het oog te verliezen, dat in 1913 slechts een ontwikkelings- en overgangperiode werd afgesloten, die zich over tientallen jaren uitstrekt, zoo niet veel langer. In het navolgende wordt gesproken over den toestand van vóór 1913 ¹⁾.

---

¹⁾ De belangrijkste litteratuur over Boeol verscheen in:
1868-1872: J. G. F. RIEDEL. *Het landschap Boeool*. Dit Tijdschrift, XVIII (1868-1872), p. 189-208.

Het hier aangeboden is een gedeelte van het materiaal, dat in de tweede helft van 1938 in Boeol verzameld werd. Het omvat de stammythe van het land Boeol in twee lezingen. De eene lezing werd in Boeol zelf, de andere in Palele opgeteekend. In beide gevallen werd bij het opteekenen van den tekst op de zelfde wijze te werk gegaan. Een algemeen erkend deskundige was meestal spoedig gevonden, die den tekst bij stukjes en brokken zóó langzaam voorzei, dat ik hem kon opschrijven, waarna het opgeschrevene met een grooter of kleiner aantal daartoe geschikte aanwezige personen doorgenomen en van een voorloopige vertaling voorzien werd. Hierna werden tekst en vertaling met een vasten tolk nog eens doorgenomen. Voor zoover noodig werd natuurlijk steeds verdere navraag gedaan. In Palele werd mij de tekst gedictieerd door een ouden *atibi* ¹⁾, die tot den „stand der *kapitalaoe*” behoorde, zijn afkomst terugvoerde op een *goegoe*, die ook in de mythe een rol speelt en ten slotte verwant was met leidende figuren uit de beneden te bespreken Kandananano moeilijkheden. Als vaste tolk gebruikte ik in Palele een onderwijzer van een volksschool.

De omboe kilano.

Ook in Boeol zelf was de aangewezen persoon al spoedig gevonden: Magarib, de voornaamste der *omboe kilano*. Deze vormen een bilateraal geslacht met uitgesproken neiging tot endogamie. Men mag eerst met recht een *omboe kilano* heeten, als zoowel de vader en de moeder dit ook waren. Deze *omboe kilano* heeten de echte, ware lieden van Boeol en zij zijn het, die hun afstamming van het eerste in Boeol ontstane menschenpaar ongerept hebben weten te bewaren. Daarom heeten zij ook de *tilo*

1893: BAR. G. W. W. C. VAN HOËVELL, *Ueber das Abplatten des Schädels und der Brust in Buool (Nordküste von Celebes)*. Mit einem Nachtrag von J. D. E. SCHMELTZ. *Int. Archiv Ethnogr.*, VI (1893), p. 190-197.

1919: W. J. D. VAN ANDEL, *Bestuursinrichting en grondenrecht in de Afdeeling Gorontalo (1917)*. *Adatrechtbundel*, XVII (1919), p. 114 e.v.

1929: W. J. D. VAN ANDEL, *Boeoolsche Adatrechtstermen (1925)*. *Adatrechtbundel*, XXXI (1929), p. 28-68.

1931: M. WAISVISZ, *Besnijdenis-gebruiken in het landschap Boeol. Mededeelingen, Vereeniging van Gezaghebbers bij het Binnenlandsch Bestuur in Nederlandsch Indië*, no. 10 (November 1931) p. 27-31.

¹⁾ Chatib.

togi lipoe „de eigenaren, bezitters van het land”. In verband met deze laatste functie zou men vroeger de *omboe kilano* om toestemming hebben moeten vragen als men een tuin wilde ontginnen. Tegenwoordig zouden slechts enkelen dat nog doen, uitsluitend om de *omboe kilano* eer te bewijzen.

Op het oogenblik behooren zij tot het gewone volk, maar oorspronkelijk, zegt men, zouden zij wel degelijk tot de hoogste adelsgroep, die der *madika* behoord hebben. Toen op den heiligen berg Pogogoelo de ambten onder een aantal vorstenzonen verdeeld werden, bleken er functies te kort te zijn en de overschietenden werden *omboe kilano*. Een andere opvatting is, dat zij de oorspronkelijke machthebbers zijn, die hun waardigheid aan de jongere vorsten overdroegen. Daarom vormen zij een „verscholen, verborgen adel”. Men spreekt hen daarom eveneens altijd als grootvader aan.

De voornaamste functie van de *omboe kilano* is wel het inwijden van een nieuwen *madika*. Hierbij zijn zij het die den jongen vorst a. h. w. het *madika*-schap aanbieden. Zij spreken hem daarbij toe en vermanen hem als een kind: alles wat in het rijk is noemen zij zijn eigendom, maar zij bevelen hem tegelijkertijd geen begeerte te koesteren naar andersmans bezittingen. Ook verder zijn zij de bewakers en beschermers van de adat en dienen zij op te letten, dat de *madika* zijn plichten vervult, opdat zij hem niet met hun vloek treffen. Men kan dan ook bij herhaling hooren, dat de vorsten bang voor de *omboe kilano* zijn. Verder treden zij bij allerlei plechtigheden op, die de hoogste adelsgroepen en dus het geheele landschap betreffen. Het inwijden van een nieuwen vorst is hiervan slechts een enkel voorbeeld. Al deze plechtigheden tezamen noemt men *bwoeiano Bwoeolo*. Dit *bwoeiano* vertaalt men altijd met „medicijn”, terwijl men ook altijd direct met het Maleische woord „toeroenan” klaar staat. Van dit *bwoeiano* zouden de *omboe kilano* de eigenaars zijn, waarom hun aanwezigheid en hun goede wil van het grootste belang is. Het is voor het welzijn van het geheele landschap noodig het *bwoeiano Bwoeolo* te vieren. Men kent echter op het oogenblik geen dergelijk feest meer, dat alleen om die reden gevierd wordt. Men vat er alle plechtigheden onder samen die door de hoogste adelsgroepen bij geboorte, huwelijk, sterfgevallen en ook om zuiver private redenen, b. v. ziekte, gevierd worden. Men gaat hierbij uit

van de opvatting dat het heil van de hoogste adelsgroepen, tevens dat van het geheele landschap is. Men mag ook niet vergeten dat, vooral in vroeger dagen, alle bevolkingsgroepen aan deze plechtigheden deelnamen.

Over de beteekenis van den naam *omboe kilano* wist men in het algemeen weinig te vertellen. De meeste informanten wilden *kilano* in verband brengen met *kilato* „bliksem”. De *omboe kilano* zouden immers uit den hemel afkomstig zijn. In verband daarmee heeten zij ook in het bezit van „medicijn”, die van invloed is op de weersomstandigheden. In vroeger tijd ging men na een periode van groote droogte naar een *omboe kilano* om hem te verzoeken den Heer om regen te bidden.

Omboe beteekent „kleinkind” en *omboe kilano* zou eigenlijk *omboe ni Taa Kinoemilato* moeten luiden, „kleinkind van Taa Kinoemilato”, de vrouw van het eerste menschenpaar.

Als men van den *omboe kilano* spreekt bedoelt men daarmee meestal den voornaamste der *omboe kilano*. Dit is als regel het oudste lid van het geslacht, dat min of meer als leider optreedt, maar het is geen bepaalde functie. Op het oogenblik is dat genoemde Magarib uit Kali, het dorp waar de meesten der *omboe kilano* wonen. Waar de *omboe kilano* bovendien de bewaarders van alle tradities zijn, was hij de aangewezen persoon om mij de mythen van zijn land te vertellen. Het duurde echter geruimen tijd voor hij zich daarvoor wenschte te leenen, dit in tegenstelling tot den bovengenoemden *atibi* van Palele. De reden hiervan was vooral de gewone schuwheid tegenover een vreemdeling, maar er kwamen ook nog andere dingen bij. In de eerste plaats, zei hij, was hij bevreesd, dat hij mij misschien de dingen verkeerd zou vertellen en daarom door allerlei onheilen getroffen zou worden. Maar verder zag hij er tegenop mij de eigenaardige verhouding, die er tusschen zijn groep en den *madika* bestond te openbaren, omdat laatstgenoemde dat misschien niet prettig zou vinden. Toen ik echter eenmaal zijn vertrouwen gewonnen had, bleek hij een van mijn beste informanten. Bovendien bezat hij „boeken”, Maleische opteekeningen in Arabisch schrift, die ik echter nooit te zien heb kunnen krijgen. Als men deze boeken wil openen moet men eerst een kanon afschieten, anders ontstaat er een aardbeving. Afkrabsel van de bamboe waarin deze boeken bewaard

worden is een middel tegen allerlei ziekten. Ook dit is *bwoeiano Bwoezolo* ¹⁾.

Als vaste tolk in Boeol had ik een jongen man, die deel uit maakte van het vorstengeslacht.

Aan de stammythe heb ik hier een ethnologische analyse toe-

T e k s t.

De Boeol mythe.

1. Pamoela no siritā no bwoeta no Bwoeolo. Tembo koendoo goni dogoto, diapo oloeo koe taandanio. Oloeo teetoe wakoetoe kapali Nabi Nooho boete², inda kodotoo notamboelilingo pokotloe, naali noloemandapagi bwoela no dogoto.

2. Inda noroëako naali notogoto, sambe naali bwoeta. Inda noroëako bodoe noloemandoedagi botoe moitomo. Dondoo noboetakagi ato botoe koendoe doeia no taoe: teetoe taa boeai agoe teetoe taa maane. Tangoeli taa maane Tamataoe, tangoeli taa boeai Boeki Kinoemilato.

3. Inda noroëako noloemotoagi boelaatoe bwoelaano agoe tomoelango bwoelaano agoe gongo bindonoe agoe kajoe bwoendogoe agoe gongo bindanagoe agoe oeë doonano. Dondoo naaliagi tilo manoeroengo, tangoelio taa noboetako ato boelaatoe bwoelaano Lilimboeto, taa maane, taa noboetako tomoelango bwoelaano Lilimboeta, taa boeai.

4. Dondoo agoe noroëako tinangoelānio Pogogoelo, naali tinaangoelānio Bwoeolo, sababwoeno ato aoealio bwoela. Inda kodotoo kinoroë³nio nogongoelono oenggogoe dogoto, naali tinangoela lipoe Pogogoelo. Inda noroëako ti Boeki Kinoemilato agoe ti Tamataoe nokotapoelo anako teetoe taa maane, tangoelio Dodolangito.

5. Inda nodokalono, Dodolangito nonika koeni Kotigino, nokotapoelo anako opato agoe nagi nomea ato Goelamonialo, oedoengo Pogogoelo. Naali taa mea² ato Pogogoelo bodoe tilo manoeroengo.

¹⁾ Ondanks zijn speciale functies was Magarib gehuwd met een dochter van een *kaali (kalim)* van Palele, buiten zijn eigen geslacht dus, en een trouw bezoeker van den Vrijdagsdienst.

gevoegd, die eenerzijds de structureele grondslagen van de mythe aan het licht wil brengen, anderzijds steeds weer verwijst naar het verband tusschen mythe en sociale werkelijkheid. De mythe op den voet volgend, zullen wij de hoofdtrekken van den opbouw van het rijk Boeol leeren kennen. In verband hiermee kunnen dan ook allerlei andere ethnographische gegevens, die op dit onderwerp betrekking hebben ter sprake gebracht worden.

Vertaling.

De Boeol mythe.

1. Het begin van het verhaal van het Boeolsche land. Toen ter tijd was er slechts zee, iets anders was er nog niet. Op een zeker oogenblik voer (daar) het schip van den profeet Noah, toen is het drie malen rondgedraaid, waardoor zeeschuim boven is komen drijven.

2. Na eenigen tijd werd het hard, tot het land werd. (Wederom) na eenigen tijd ontstond er een zwarte steen. De steen spleet en er kwamen twee menschen te voorschijn: een vrouw en een man. De naam van den man was Tamataoe, de naam van de vrouw Boeki Kinoemilato.

3. Na eenigen tijd kwamen er een *boelaatoe bwoelaano*, een *tomoelango bwoelaano* (twee bamboesoorten), een *bindonoe*, een *kajoe bwoendogoe*, een *bindanagoe* (drie boomsoorten) en een *doonano* rotan te voorschijn. Daar ontstonden de *manoeroengo*, *degene*, die uit de gespleten *boelaatoe bwoelaano* gekomen was heette Lilimboeto, een man, die uit de *tomoelango bwoelaano* Lilimboeta, een vrouw.

4. Het land daar werd Pogogoelo genoemd en het werd Boeol genaamd, omdat het van oorsprong „bwoela”, schuim, was. Op den duur droogde het zeewater op en het werd lipoe („land, rijk, plaats”) Pogogoelo genoemd. Boeki Kinoemilato en Tamataoe kregen een zoon, genaamd Dodolangito.

5. Groot geworden, huwde Dodolangito Kotigino, zij kregen vier kinderen en vestigden zich te Goelamonialo, een uitlooper van den Pogogoelo. Zoo geschiedde het, dat op den Pogogoelo

Doo ato Goelamonialo agoe dondoo naali tinangoela „lipoe”. Doo ato agoe nogotorono bangoesaano doengano nogotoro panggato agoe dondoo nogotoro koe opato balako. Dondoo pamoelano noginggalo taa naali madika, taa naali goegoe, taa naali oekoemo, taa naali kapitalaoe. Balako Biaoe tiboeko madika, balako Tongono tiboeko goegoe, balako Talaki tiboeko oekoemo agoe balako Boenobogoe tiboeko kapitalaoe. Tangoeli taa nomadika Anogoe-lipoe, tangoeli goegoe Mohamadoe Taher, tangoeli oekoemo Bamtamboego, tangoeli kapitalaoe Radjawali.

6. Ti taa nomadika tilo totoloe motoligoetato: Anogoe-lipoe, pinginio Samada; Anggatibone, pinginio Boenia; Daibole, pinginio Soedango. Inda kodotoo ti taa madika bia²goe dioeko. Dioekotoo taa kagoe²nani taa madika maamonokopo roesa, Inda kodotoo ti Anggatibone koginaakolo mongaa roesa, naali naapinokiboelotaginio dioeko. Inda kodotoo dioekotoono tianono akoeni Anggatibone, boi pinakatagini taa madika dioeko: „Agoe ti Anggatibone moki-dokopo roesa, nai ponokope koe molongo, ponokopeagi koe mogite”.

7. Naali dioekotoo kinagoenanoni Anggatibone naanonokopo roesa, boi pinonokopanaginio koe mogite. Inda kodotoo pinokioe-ndoedoenio dioekotoo akoeni taa madika. Inda noitamoako dioekotoo pinongindoeanoni taa madika akoeilo nogoendoedako: „Koe molongo roesa idokopo dioeko, io koe mogite?” Koeailo tia: „Koe mogite, kaalangano!”

8. Diila noroëako ti taa madika nokokogoeno. Inda kinoginaagi nongaano, boi koginaa bojo.

„E, kamoe tilo doengangoe, maaboelotepaagi boeniani Anggatibone”. Inda kodotoo boeniatoo nagi akoeni taa madikalono, boi pinakatagini Anggatibone: „Agoe ti taa madika mokidokopo bojo koenimoe, nai ponokope bojo mopio, ponokope bojo moleeto”.

Inda kodotoo boeniatoo kinagoenano ni taa madika naanonokopo bojo, Inda idokopaginio boi bojo moleeto, naali koeani taa madika: „Boi nongolo agoe naali bojo moleeto idokopoemo, dia nonokopo koe mopio”.

9. „Naali tia² iko pongamboelingopo maaponokopeagi bojo mopio”. Naali ti Boenia toononako peema naanonokopagi bojo. Inda noitamoagi, boi kodo²too kolo. Koeani taa madika: „Boi katii bojo, boi kodo²too kolo”. Naali koeani taa madika: „Miindambo iko pongamboelingo maamonokopo bojo”.

nog slechts de *manoeroengo* wonen. Goelamonialo werd voor het eerst „lipoe” genoemd, daar eerst stelde men de standen, ambten en de vier districten in en verhieft men voor het eerst iemand tot vorst, *goegoe*, *oekoemo* en *kapitalaoe*. Het district Biaoe was het deel van den *madika*, Tongono dat van den *goegoe*, Talaki dat van den *oekoemo* en Boenobogoe dat van den *kapitalaoe*. Degene, die vorst werd heette Anogoelipoe, de *goegoe* Mohamadoe Taher, de *oekoemo* Batamboego en de *kapitalaoe* Radjawali.

6. Degene, die *madika* werd, was een van drie broers en zusters: Anogoelipoe, tweeling met Samada; Anggatibone (vr.), tweeling met Boenia; Daibole, tweeling met Soedango. De *madika* hield een hond, welke hij opdroeg herten te gaan vangen. Anggatibone kreeg ook lust hertenvleesch te eten, waarom zij den hond te leen liet vragen. De hond was reeds bij Anggatibone, maar de *madika* had tegen den hond gezegd: „Als Anggatibone je opdraagt herten te gaan vangen, vang dan geen vette, maar vang magere”.

7. De hond ging herten vangen toen hem dat door Anggatibone bevolen werd, maar hij ving alleen magere en zij gaf opdracht den hond aan den *madika* terug te brengen. Toen de hond er was, vroeg de *madika* aan de geleiders: „Waren de door den hond gevangen herten vet of mager?” Zij spraken: „Mager, heer!”

8. Niet lang daarna was de *madika* ziek en kreeg hij trek om te eten, maar hij had trek in visch. „Hé, slaven, ga den vischarend van Anggatibone leenen”. De vischarend kwam bij den *madika*, maar Anggatibone had hem gezegd: „Als de *madika* je beveelt visch te vangen, vang dan geen mooie visch, vang slechte visch”. De *boenia* ging visch vangen toen hem dat door den *madika* bevolen werd, maar hij ving slechts slechte visch, waarop de vorst sprak: „Maar wat is dat, je hebt alleen maar slechte visch gevangen, je hebt geen goede visch gevangen”.

9. „Daarom ga je nu maar terug, goede visch vangen”. De *boenia* ging weer visch vangen, maar toen hij aankwam was het weer zoo. De vorst sprak: „Weer zulke visch, het is weer zoo”. Hierop sprak de vorst: „Je gaat nog maar eens terug om visch te vangen”.

10. Inda ti Boenia nokobwoetako, koeani taa madika: „Poo-geakono toebile koe podigoeano boenia”. Inda noroëako noitamolonagi boenia dolo²agi bojo, boi kodo²too kolo lolo no bojo. Inda noroëako toodidi boenia naanodigoelono ato koe podigoeanio. Inda doemodigoe toodidikako naatelono boenia.

11. Inda goedoe²paginio tiinonagi taa doemagi mogola boenia kinagoenanagini Anggatibone. Koeani taa madika: Toononako boenia noroëlonako”. Naali tilo tia nongamboelingono. Inda noita-
moako, koeani Anggatibone: „Maino boenia? Koeanilo tia: „Tii nonagi koeani taa madika”. Inda kodotoo koeani Anggatibone: „Diapoloeo noitamoagi boenia, kodi doo akoe molakoako maamogolaagi”.

12. Inda noitamo akoeni taa madika koeani Anggatibone: „Maino boenia?” Koeani taa madika: „Pinokioendoedenako”. Koeani Anggatibone: „Pinatemoelono boeniakoe”. Koeanagini taa madika: „Diila pinatekoe boeniamoe”. „Tii koeanoemo diila pinatemoelono, io tia² atadonggoelono boeniakoe”. Koeani taa madika: „Atade!” Inda niatadonio, boi iloemepetagi koejapiko boenia loboe²ngo ato pojope no paadoe. Koeani Anggatibone: „Iolo koendii, boi tii diila boeniakoe pinatemoelono. Agoe kodotoo kotaanggoelono koeaginaamoe”.

13. Naali ti Anggatibone nongamboelingonagi ato bolenio. Inda nongamboelingonagi a bolenio nokigoetoe oengoe, dondoo idoenganio oetatio ti Dai Bole, noboete naa Toli Toli. Inda noita-
moako ato Toli Toli pinoponikanio koeni anaki madika no Toli Toli, tangoelio Mandaloelingo. Inda dia noroë laoedoenononika notomoelotono taa boeai.

14. Dondoo tilo peema noboetelono tilo doeia kodaako Goa, boi nogopito ato Mamoedjoe. Inda atoo peema ti Dai Bole koginaa monika. Pinoponikani Anggatibone koeni anaki taa madika no Mamoedjoe. Inda noroëlonono ato Mamoedjoe nokotapoelo anako opato tilo maane miindano.

15. Inda kodotoo pinongindoeanoni Anggatibone taa oetato: „Dia kotolomanoemo lipoe no Bwoeolo?” Naali koeani Dai Bole: „Aku tia bo doemobotoekomo koea ginaamoe, agoe koeanoemo pongamboelingo, io akoe mongamboelingo”.

16. Inda kodotoo pinokigoetoeanoni taa oetato gokito koe

10. Toen de boenia vertrokken was, sprak de vorst: „Wring vergif uit in de badplaats van den *boenia*”. Na eenigen tijd kwam de boenia aan, visch met zich mee brengende, maar het was weer zoo van alles wat. Na een tijdje ging de boenia baden in zijn badplaats. Toen hij aan het baden was ging hij meteen dood.

11. In den ochtend waren de lieden er al, die Anggatibone opgedragen had den boenia te gaan halen. De vorst sprak: „De boenia is al lang geleden weggegaan”. Hierop keerden zij terug, toen zij aankwamen sprak Anggatibone: „Waar is de boenia?” Zij zeiden: „De vorst zegt, dat hij al hier heen is”. Anggatibone zei: „De boenia is er nog niet, ik zal hem zelf maar gaan halen”.

12. Bij den vorst gekomen sprak Anggatibone: „Waar is de boenia?” De vorst sprak: „Ik heb al bevolen hem weg te brengen”. Anggatibone sprak: „Jij hebt mijn kiekendief vermoord”. De vorst sprak: „Ik heb jouw boenia niet vermoord”. „Dus je zegt, dat je hem niet vermoord hebt, dan zal ik nu mijn boenia roepen”. De vorst sprak: „Roep hem”. Toen werd hij geroepen en zie de vleugels van den precies onder den rand van de dakbedekking begraven boenia kwamen te voorschijn. Anggatibone sprak: „Hoe is het nu, heb je mijn boenia niet vermoord? Nu weet ik wat je verlangen is”.

13. Anggatibone keerde naar huis terug, in haar huis teruggekeerd beval zij een boot te maken. Zij nam haar broer Dai Bole mee en voer naar Toli Toli. Te Toli Toli aangekomen werd hij door haar uitgehuwelijkt aan een dochter van den madika van Toli Toli, genaamd Mandaloelingo. Toen zij nog niet lang getrouwd waren werd de vrouw zwanger.

14. Vandaar voeren zij beiden naar Goa, maar legden te Mamoe-djoe aan. Daar had Dai Bole wederom lust om te trouwen en hij werd door Anggatibone uitgehuwelijkt aan een dochter van den madika van Mamoe-djoe. Zij bleven geruimen tijd in Mamoe-djoe en hij kreeg vier kinderen, allen zoons.

15. Anggatibone vroeg aan haar broer: „Heb je geen verlangen naar Boeol?” Dai Bole sprak: „Ik volg slechts jou wenschen op, als je mij zegt terug te keeren, zal ik terug keeren”.

16. Toen beval zij haar broer een vlot te maken om er mee naar

pongamboelinganio maato Bwoeolo. Inda nolaoedono gokito pinopoloendoeniolono taa oetato. Inda noiloendoe ti Dai Bole idumboelonio gokito, naali boete²lonagi kodaagi Bwoeolo. Inda ato dogoto ondongano taoe kodo sikonjoro kabwoe²to a panaoe.

17. Inda ato Toenggilio Doka nokokotamoono doengano bali, labwoengio kama opato gotoeto. Inda kodotoo noalano bali ti Dai Bole sambe naate. Inda naate nialano oenoeto oeanoenilo notomate, naali ti nakodanilo nogopadoe kuilo djoanio: „Amonio kama boi taa barakatono taa pinateto. Tomboeli maapodoeti-andoako bwoeta maapoloboengando”. Naali nagi ato toedolonono tilo, nagi iloboengonio ato Pakoenajato. Inda nikoeboeratoe naali tinangoelanio karamato. Diadoeno nokooemo lipoe no Bwoeolo. Naali siritani Dai Bole kobwoe noingala tia.

18. Inda ti Dai Bole noimonggato ato Manoedjoe, ti Anggatibone kolo noboetelono kodaako Goa. Inda noitamo a Goa ninikani madika no Goa. Sambe naate a Goa, diadoeno nokokamboelingo kodaako Bwoeolo.

19¹⁾. Ti Anogoolipoe diadoeno motanggoengio monogoto ginaa, mokotolomo koeilo oetato doeia ti Dai Bole agoe ti Anggatibone, naali bodoe kinolako²lono sambe naadoealomo gongo sambe noipoloeto iloemaipo. Inda kodotoo nosoesalono ginaa no taoe no lipoe, taandanio naidoetilonilo taa madika, boi diadoeno kinotamoonilo. Bodoe samadanio koe kinotamoono taoe no lipo agoe koe kinotagoeano samadatoe naali boetakio. Dondoo idolonilo kodaagi koemaligoe boi too samada. Inda kodotoo tilo taandanio adoealomo lipoetoe nogogopadonono agoe nopoteetoe no apadoe koe doemokotolomo lipoe diadoe komadika. Naali tilo taandanio nokotolomagie boi too ti anaki Dai Bole ato Naaloe.

20. Tembo koendoo madika ato Bwoeolo ti Mohamad Taher Waziroeladlim Abdoerrahman. Inda titi madi²ka kinohabaranono ti anaki Dai Bole ato Toli Toli. Inda kodotoo tilo itolo taandanio ato lipoe nogogopadanono agoe nositoeroe taandanio agoe taoe no lipoe maamogolaagi koeni anaki Dai Bole ato Toli Toli. Dondoo

¹⁾ Deze paragraaf heb ik uit den mond van mijn tolk opgeteekend, daar Magarib van wien de geheele verdere tekst afkomstig is, niet genegen was, mij dit onderdeel zelf te dicteeren.

Boeol terug te keeren. Toen het vlot klaar was, liet zij haar broer er op gaan. Toen Dai Bole plaats genomen had, duwde zij het vlot voort en men voer naar Boeol. Toen men op zee was, zagen de menschen het vlot als een in volle zee voortjurende schoener.

17. Bij Tandjoeng Dako ontmoette men vijanden, wier aantal ongeveer vierhonderd bedroeg. De vijanden grepen Dai Bole en Dai Bole stierf. Toen hij dood was, werd de boot der moordenaars door een onweer overvallen, waarop hun kapitein tot zijn makers sprak: „Misschien is de gedoode een man met bovennatuurlijke krachten. Wellicht is het beter, dat wij aan land gaan, opdat wij hem daar begraven”. Daarna gingen zij den wal op en begroeven hem op een plaats Pakoenajato genaamd. Toen hij begraven was werd hij heilig genoemd. Hij heeft Boeol niet meer kunnen bereiken. Vandaar dat het verhaal van Dai Bole slechts tot hier gaat.

18. Toen Dai Bole van Mamoedjoe vertrokken was, voer Anggatibone naar Goa. Te Goa aangekomen huwde zij den madika van Goa. Tot haar dood bleef zij te Goa en zij heeft niet meer naar Boeol kunnen terug keeren.

19. Anogoelipoe kon zijn gemoed niet meer beheerschen, steeds moest hij aan zijn broer en zuster, aan Dai Bole en Anggatibone, denken. Ten slotte sloeg hij aan het dwalen en verdween in het bosch. Het volk was verontrust en allen gingen den vorst zoeken, maar zij troffen hem niet meer, slechts zijn *samada* werd door de menschen gevonden. Waar de *samada* den grond geraakt had, was een rivier ontstaan. Slechts de *samada* bracht men toen naar het paleis. Allen overlegden met elkaar en men bedacht slechts, dat het land geen vorst had, tot zij allen zich den zoon van Dai Bole in Naaloe herinnerden.

20. Toentertijd was Mohamad Taher Waziroeladlim madika in Boeol. Terwijl hij madika was kreeg men bericht aangaande den zoon van Dai Bole in Toli Toli. Alle ouden in het land spraken met elkaar en overlegden allen met het volk om den zoon van Dai Bole in Toli Toli te gaan halen. Zij bevalen een boot te bouwen

nokigoetoelono oengoe agoe nokigoetoelono boekoengo koe do-loono moboete. Taa noboetetoo doeia no poeloe agoe limo no taoe, taandanio tilo itolo agoe nodolo kolo manoekeo bangge agoe pepe moloetoe.

21. Inda noitamolono ato Toli Toli kinolaoenganono diapo nokokotamoono doengani anaki Dai Bole nosoesalono ginaanilo taandanio, Inda inggoloeo no onoenio oloeo teetoe taa itolo nagi nodigoemo ato doelako oengoe. Naali pinongindoeanonilo a oengoe: „Dia kotandoo loloni anaki Dai Bole?” Koeani taa itolo: „Tii”. Koeailo tia: „Kodoolo lolonio?” „Agoe oloeo tilo diti molabwoengo gidoloea manoekeo, io tio taa moeno², doengano oloeo lolapio ato doedoebio agoe doengano mopio lolonio”.

22. Inda inggotoloe no onoenio koejoe²goenagi tilo diti kodaagi oengoe kodoolo nokoondongagi manoekeo molabwoengo. Inda noitamoagi a oengoe, koeani anaki Dai Bole: „Ako, kakai, mogile manoekeo teetoe”. Koeani taa itolo: „Manoekeoemo tia, bwoetoe, ponakagi”. Inda noilitoe ato oengoe nigianonilo koe-nggaanono taandanio koe adoealomo oengoe. Inda kodotoo tilo oeonio noolakolono naanotambi, tinolaanonilo ti anaki Dai Bole.

23. Inda ti anaki Dai Bole doemongaano tojo²tooni taa itolo a tonggoelongio. Koeani taa diti: „Mongandoeko matokoe, kakai”. Koeani taa itolo: „Potimonatagi a paakoe, bwoetoe”. Inda notimonatono nopolongono. Inda tio nopolongono nodobwoelono onoe. Naali koeani taa itolo: „Bwoenolanono oengoe, kito moboetelono”. Naali kinoonoeanonako koe boete², dia nogoegoli sambe noitamo ato Bwoelo. Inda noitamolono tinangoelanilo Taa Nioedito.

24. Dondoo idolo²nilo itolo taandanio kodaako doeli²anio. Inda noitimandagoe ato apalo toembango, koeailo itolo: „Tii, bwoetoe, apaloemo”. Inda nodokalono tinangoelanilo Perendji Pombango. Inda kodotoo kinohabaranonio taa doenganio, tangoeli ti Alimoeoengo, nokotapoelo bwoelaano ato Loengoeto kodo dokano anako bimi. Inda kodotoo naapinokialanio ti Alimoengo. Inda noitamoagi ti Alimoeoengo pinogilelonio bwoelaano ato koeni Alimoeoengo.

25. Inda kodotoo ti taa madika ti Mohamadoe Taher noitolono. Inda kodotoo ti Perendji Pombango nomikirono: „Tomboeli bwoe-

en teerkost gereed te maken, om mee te nemen op de reis. De lieden die op reis gingen, waren vijf en twintig in getal en allen ouden. Ook namen zij hanen en rijpe vruchten mee.

21. Aangekomen te Toli Toli waren zij daar reeds een dag en zij hadden den zoon van Dai Bole nog niet gezien, zoodat zij allen terneergeslagen waren. Op den tweeden dag was er een oude man, die den voorsteven van de boot greep. De lieden van de prauw vroegen hem: „Kent gij niet het uiterlijk van den zoon van Dai Bole?” De oude sprak: „Allicht”. De lieden spraken: „Hoe is zijn uiterlijk?” „Als er een groot aantal knapen komt, die hanen meebrengen, dan is hij degene, die voorop gaat, met een moeder-vlek op zijn borst en een schoon voorkomen.”

22. Op den derden dag kwam er een heele troep knapen naar de boot, omdat zij de vele hanen gezien hadden. Toen hij bij de prauw gekomen was sprak de zoon van Dai Bole: „Grootvader, mag ik een haan hebben?”. De oude sprak: „Dit zijn jouw hanen, jongetje, kom aan boord”. Toen hij in de boot zat werden hem door hen alle etenswaren gegeven, die er in de boot waren. Onder-tusschen waren de anderen weggegaan om hun hanen te laten vechten en den zoon van Dai Bole lieten zij achter.

23. Terwijl de zoon van Dai Bole aan het eten was, streelden de oude lieden hem over zijn rug. De jongen sprak: „Ik heb slaap, grootvader”. De oude sprak: „Leg je maar op mijn dijen, jongetje”. Toen hij zich uitgestrekt had sloop hij in, toen hij in-geslapen was ging de zon onder. Hierop sprak de oude: „Duw de boot af, wij varen weg”. Een heele nacht was men varende, men rustte niet voor men in Boeol was aangekomen. Daar gear-riveerd werd hij door hen Taa Nioedito, de gevlijde, genoemd.

24. Toen brachten alle ouden hem bovenstrooms en brachten hem voor de sagobosschen en de ouden spraken: „Hier, jongetje, dit zijn jouw sagobosschen”. Groot geworden werd hij door hen Prins Pombango genoemd. Hij hoorde, dat zijn slaaf Alimoeoengo goud gevonden had in Loengoeto, een stuk zoo groot als het jong van een geit. Hij beval Alimoeoengo te roepen en toen deze ge-komen was, vroeg hij het goud aan Alimoeoengo.

25. Madika Mohamadoe Taher was al oud geworden en Prins Pombango bedacht: „Het is beter, dat ik het goud meeneem en

laano doloono moboete maapodoetiagi taa mokokotaoeano. Inda kodotoo noboetelono ti Perendji Pombango kodaako Taranate doengano taoe no lipoe. Inda noitamolono ato Taranate poloe²-tako koeni taa modoka ato Taranate, taa bolano, tangoelio Pati-boeroekoe. Inda kodotoo niinggali taa bolano madika no Bwoeolo tio. Dondoo tinangoelanii taa bolano Prins Pombang Jakoet Koen-toe Amas Padoeka Radja Basar.

26. Inda kodotoo nongamboelingonagi kodaagi Bwoeolo, nogopito Goelondalono. Inda kama tongo iagoeno ato Goelondalono koeani madika no Goelondalono: „Ti madika no Bwoeolo dia koginaa monika?” „Koginaa agoe oloeo taa mogoe”. Naali pinoponikani taa madika no Goelondalono koeni taa anaki, tangoelio Djamalia. Inda kodotoo dia noroëako notomoelotono. Inda diadoe noroë monganako, ti Perendji Pombango kolo gilelono momonggato kodaagi Bwoeolo.

27. Naali ti Perendji naanogoemanono koeni madika no Goelondalono koe gidoemomonggato. Koeani Perendji Pombango: „Tilaanakioe tolaano”. Koeani madika no Goelondalono: „Doloono itoemoenoemo, dia maali tolaano”. Inda kodotoo tilo nomonggatono kodaagi Bwoeolo. Boi nogopitopo ato Toendoengo. Inda nogopito boi nonganako ti taa boei. Inda nonganakagi taa maane, tinangoela ti Toendoengo. Inda nonapato opato poeloe goei agoe opato nomonggatono kodaagi Bwoeolono.

28. Inda noitamoagi nogoetoe rame. Inda kodotoo koeani taa madika ni Mohamadoe Taher: „Tomboeli boi ikolono momadika”. Inda kodotoo pinopoondongi Perendji Pombango toelito oenggaagi koeni taa bolano koeni Mohamadoe Taher. Inda kodotoo nora-melono noringgalono madika koeni Perendji Pombango. Naali tiolono nomadika ato Bwoeolo. Pamoela no lipoe pinomadikaano Mopoe.

29. Inda ti Perendji Pombango madi²kalono ato Bwoeolo kinohabaranonilaa Toli Toli ti Perendji Pombango madi²ka: „Tia² kito diadoeno komadika, tomboeli boi maapogileendoagi ti anaki madika no Bwoeolo maagipopomadika ato tia”. Inda kodotoo tilo noboetelonagi. Inda noitamoagi nagi akoeni taa madika tilo, koenilo: „Ee, kaalangano, agoe maali pogileenami tilaanakioe maapopomadikanami ato Toli Toli, sababwoe kami diadoeno Komadika”. Inda kodotoo koeani taa madika: „Maali”. Naali tilo nomonggatono agoe

op reis ga om een vriend te zoeken". Prins Pombango ging met zijn volk op reis naar Ternate. Te Ternate aangekomen ging hij regelrecht naar den Gouverneur van Ternate, een Hollander genaamd Padtbrugge. Door den Hollander werd hij verheven tot madika van Boeol en hij werd genoemd Prins Pombang Jakoet Koentoe Amas Padoeka Radja Basar.

26. Hij ging terug naar Boeol en bezocht Gorontalo. Toen hij ongeveer een maand in Gorontalo was, sprak de madika van Gorontalo: „Wil de madika van Boeol niet trouwen?" „Ik wil wel als er iemand genegen is". Toen deed de madika van Gorontalo hem trouwen met zijn dochter Djamalia. Niet lang daarna was zij zwanger, kort voor zij zou bevallen wenschte Prins Pombango weer naar Boeol terug te keeren.

27. De prins ging hiervan kennis geven aan den madika van Gorontalo en sprak: „Uw dochter zal ik achterlaten". De madika van Gorontalo zei: „Neem je vrouw mee, je moet haar niet achterlaten". Zij vertrokken naar Boeol maar legden eerst te Toendoengo aan. Toen men daar aangekeerd was, beviel de vrouw. Zij baarde een zoon, die Toendoengo genoemd werd. Toen vier en veertig dagen vol waren, vertrok men naar Boeol.

28. Daar aangekomen vierde men feest. Madika Mohamadoe Taher sprak: „Wellicht is het beter, dat jij vorst wordt". Toen liet Prins Pombango den brief van den Hollander aan Mohamadoe Taher zien. Men vierde feest en Prins Pombango werd tot madika verheven. Zoo werd hij madika in Boeol. De eerste plaats waar een madika was, was Mopoe.

29. Toen Prins Pombango madika in Boeol was, kregen de menschen van Toli Toli bericht, dat Prins Pombango madika was: „Wij hebben geen vorst, laten wij den zoon van den madika van Boeol gaan vragen en hem hier madika maken". Zij voeren hierheen en aangekomen, begaven zij zich naar den vorst: „Heer, wij verzoeken U Uw zoon tot madika in Toli Toli te mogen maken, want wij hebben geen vorst meer". De vorst zeide! „Dat kan geschieden". Zij vertrokken en namen Toendoengo mee. In Toli Toli aan-

idololonilo ti Toendoengo. Inda noitamoako ato Toli Toli pinoponi-kanilo. Dondoo niinggalilo madika. Sirita koendia noisambepo atii.

30. Tomboenoeanonono peema sirita no lipoe no Bwoeolo. Inda ti Perendji Pombango nogoegoli tinoengoliani Poenoe Bwoelaano, nomea ato Lamolano.

Hierop volgt dan steeds met deze zelfde bewoordingen een lijst der vorsten en hun woonplaatsen :

Soeltan Marhoem	te Potangoano,	Datoe Moela	te Biabato,
Kaloei	te Lamolano,	Lahadoengo	te Biabato,
Taa Monadoe,			
genaamd Ndaingo	te Potangoano,	Toeroebwoe	te Koelango,
Mimo	te Lamolano,	Patra Toeroengkoe	te Rodji
Mokoapato	te Mongingi,	Datoe Alam T.	te Rodji/Kasanango,
Ndoeboe	te Mongingi,	Hadji Ahmad T.	te Rodji/Leoko.

---

31. Koendia sirita no Madika Mopoeti ¹⁾. Tangoeli Madika Mopoeti Eaato, anaki Poenoe Bwoelaano. Tembo koendoo ti taa madika bia²goe boeloli mopoeti, oloeo teetoe wakoetoe ti taa madika nongini noitaoedoe ato koelimongo bongo bwoelaano. Inda kodotoo boeloli nagi nonginoemo a toeloengo bole boi kinoinoemano ini ni taa madika ato koelimongo bongo bwoelaano. Naali noroë-ako notomoeloto boeloli koendoo. Inda ato teetoe wakoetoe soebwoe, tilaa koemaligoe tinalakondingo agoe nokodoengogoe ngengeeko anako didi. Inda kodotoo niondonganako boi kobwoe boeloli mopoeti tigo²lo a tingi no taa diti doengano nokepakono tiano agoe ta diti²toe boi taa boeai. Inda kodotoo pinogolanono oedo² agoe nopinomokoetogi koeni taa diti, Boeloli kolo kinoemabwoetono, sambe diadoeno noondo²ngo. Naali pamoelano tangoeli taa diti Boloe no Oedo², koloeono tangoelio ti Boeki Toetoengo. Naali inda inonapato pitoe goei pinosalamatano, dondoo tinangoela ti Tae Bwoelaano. Naali nibiagoeno kodo anako taoe toetoeoe doengano kodo anako madika taandano. Ti Madika Mopoeti tembo koendoo mea² ato Bodi, sambe natelono ato Bodi.

---

¹⁾ Ook dit fragment wilde Magarib mij liever niet zelf dicteeren.

gekomen werd hij door hen uitgehuwelijkt en verheven tot madika. Dit verhaal is ten einde.

30. Wederom zal met het verhaal van het land Boeol begonnen worden. Toen Prins Pombango zijn vorstenschap beëindigde, werd hij vervangen door Poenoe Bwoelaano, die te Lamolano woonde.

---

31. Dit is het verhaal van den Witten Vorst. De naam van Madika Mopoeti was Eaato, een zoon van Poenoe Bwoelaano. De madika verzorgde een wit varken. Eens urineerde de madika en dat kwam terecht in een schutblad van een „gouden” klapper. Toen kwam het varken onder het huis drinken en het geviel, dat het de urine van den madika in het schutblad van den klapper dronk. Het varken werd na eenigen tijd zwanger. Eens omstreeksch *soeboeh*, bij het aanbreken van de dageraad, werden de bewoners van het paleis opgeschrikt uit den slaap door het gehuil van een klein kind, dat zij hoorden. Zij zagen het varken naast een kindje staan en de buik van het varken was leeg. Het kind was een meisje. Men haalde het en wikkelde het in *oedo*² doeken. Het varken liep weg en werd niet meer gezien. De eerste naam van het kind was Boloe no Oedo², de tweede naam Boeki Toetoengo. Toen zeven dagen vol waren, werd voor haar een offerfeest gevierd, waarna het Tae Bwoelaano genoemd werd. Het werd verzorgd als een echt menschenkind, als alle vorstenkinderen. Madika Mopoeti woonde te Bodi, waar hij overleed.

De Palele mythe.

De in Palele opgeteekende variant van deze stammythe zullen wij hier slechts in vertaling geven :

1. In den ouden tijd verrees er een berg, Pogogoelo genaamd. De top ervan was zoo hoog, dat hij tot in de wolken reikte. Op dien berg woonden twee menschen, een man en een vrouw. Zij tweeen kregen een dochter, Goa genaamd. Na langen tijd verhuisden zij naar Lamolano, vandaar weer verhuisden zij naar Goeamonialo.

2. In dien tijd verrees er nog een berg. Vandaar voer een schip hierheen, met als kapitein Sambaragadingo, zoon van Batara Goe-roe en afstammeling van Nabi Ala Soelaemano. Het schip van Sambaragadingo kwam recht op den berg Pogogoelo af, de voorsteven raakte den top van den berg Pogogoelo. De berg stortte in en de stukken raakten links en rechts verspreid. Uit de deelen ontstonden een eiland voor Kwandang, een eiland voor Toli Toli en de zandbank voor Boeol.

3. In dien tijd werden de menschen op Lamolano plotseling overvallen door onweer (*oenoto*: storm, regen, gedonder, bliksem, alles tezamen). Toen het onweer bedaard was, vond men een in tweeen gespleten zwarten steen, waaruit een vrouw te voorschijn gekomen was, die Sakilato genoemd werd. Een man kwam te voorschijn uit een *bindonoe*-boom, een lichte houtsoort. Zijn naam was Magamoe. Toen die twee volwassen waren trouwden zij met elkaar. Zij kregen drie kinderen, een meisje en twee jongens. Het meisje heette Anggatibone en was tezamen geboren met een ei. Een jongen genaamd Koentoe Bwoelaano werd tezamen geboren met de *soedango*, een stuk ijzer, en nog een zoon, genaamd Dai Bole. Op dat tijdstip waren er pas drie huizen.

4. Toentertijd trof men een man aan, die te voorschijn gekomen was uit een gespleten *tomoelango bwoelaano* of *boelaato bwoelaano*. Zijn naam was Ndoeboe. Toen het land zich uitbreidde ontstonden er zeven huizen.

5. Toentertijd was er ook een vorstentelg in Boalemo, genaamd Bomboloetoe. Een broer van Bomboloetoe kwam met vierhonderd menschen en twee gezellen naar het land Boeol.

6. Koentoe Bwoelaano werd verheven tot madika. Toen Anggatibone volwassen geworden was, brak het ei en er kwam een

vischarend uit te voorschijn. Groot geworden, was het zijn werk visch te gaan vangen en die mee naar huis te brengen. Als de madika hem daartoe opdracht gaf, ving hij uitsluitend slechte visch. Als Anggatibone hem echter bevel gaf op vischvangst te gaan, dan ving hij mooie visch. Toen de madika dit te weten kwam, gaf hij den vogel vergif, waardoor het beest dood ging. Toen Anggatibone vernam, dat haar boenia op bevel van den madika vergiftigd was, liet zij een boot bouwen om er mee naar Goa te varen. Verlaten door Anggatibone, bleef de madika geheel alleen achter. Steeds moest hij weer aan Anggatibone denken, tot hij het niet meer uit kon houden en overleed. De madika had twee zoons: Bomboloetoe en Todaelo en twee dochters: Toeti Bwoelaano en Dai Makioe.

7. Het volk was toen reeds talrijk en er waren vier madika in functie, nl. de madika Biaoe, Boenobogoe, Tongono en Talaki Ndoeboe werd tot madika in Boeol verheven.

8. Na eenigen tijd kwamen de Hollanders en werd men vrienden met elkaar. Toen werd . . . tot madika verheven. Deze werd door de Hollanders mee aan boord genomen, maar zijn gezellen maakten hem bevreesd, hij sprong overboord en verdronk. Toen beraadslaagden allen met het volk en Donolangito werd tot madika van Boeol verheven. Na het overlijden van dezen vorst werd Todaelo madika. De andere vier madika werden tot *oeleano* gemaakt. Na het overlijden van Todaelo werd Poondoe madika. Hij verzette zich tegen de Compagnie en werd in de Molukken veroordeeld.

9. Het verhaal van Poondoe. Toen Poondoe madika was, was er een Europeaan, een Portugees, die een varken hield. De madika beval, dat er voor het varken een hok gemaakt moest worden. Hierop liet de Portugees een hok voor het varken maken. Maar hij deed alleen des nachts het varken in het hok, overdag liet hij het losloopen. De beampten brachten dit bij den vorst voor, zij spraken: „Heer, het varken wordt alleen des nachts opgesloten en overdag wordt het los gelaten”. De madika sprak: „Wij zijn nog niet lang geleden tot den Islam overgegaan en nu zal deze Portugees een varken op ons loslaten. Het is beter, dat de Portugees door ons besneden wordt, opdat hij geen varkensvleesch meer eet”. De beampten gingen en sneden het lid mee af, zoodat

de Portugees stierf. Dit was de fout van madika Poondoe. Hij werd met een schip gehaald om naar de Molukken gebracht te worden, onderweg deed men Manado aan. Madika Poondoe werd ondervraagd, toen dit afgeloopen was, werd beslist, dat de madika een fout begaan had. Het vonnis luidde, dat madika Poondoe in het water geworpen zou worden, maar tot zeven dagen werd hij ondergedompeld en nog was hij niet dood. Volgens een tweede vonnis zou hij in het vuur geworpen worden, maar ook dat overleefde hij. Bij derde vonnis werd hij in een kanon gestopt, dat men afschoot, maar toen zag men hem verderop weer staan. Toen sprak een heer tot de „toean besar”: „Het is beter dat U beveelt hem met paarden uit een te trekken. Met touwen bindt men twee paarden aan beide handen en twee paarden aan beide voeten en die jaagt men dan uiteen”. Toen rukte men hem uit elkaar en hij stierf.

Boeol mythe

Schema der mythische generaties.

Pogogoelo

1. Tamataoe = Boeki Kinoemilato

|

2. Dodolangito

|

Goelamonialo

3. Vier kleinkinderen

Vier ambten

Anggatibone – Anogoeipoe – Dai Bole

*Lamolano**Mopoe*

Poenoë Bwoelaano

Prins Pombango

(Koentoe Amas)

Palele mythe

Pogogoelo

Eerste menschenpaar

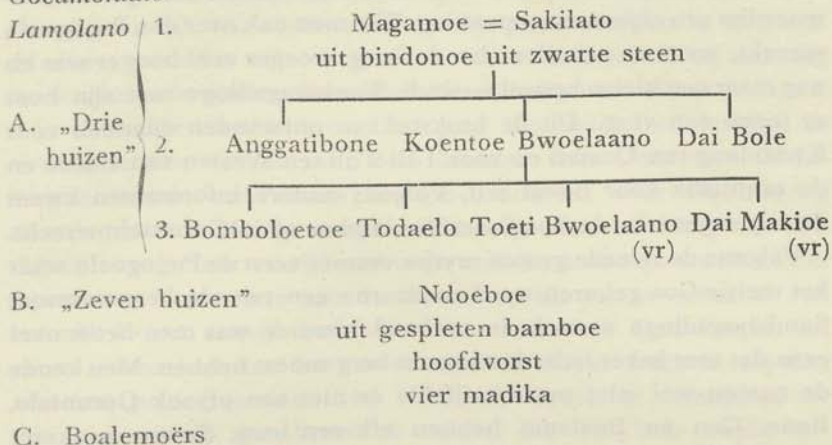
|

Goa Sambaragadingo

De talrijke bevolking te Lamolano

Goeamonialo

Lamolano

De Heilige Berg.

De Pogogoelo, de berg die én als oorsprong van de geheele aarde én als plaats waar de eerste menschen en geesten ontstonden, voor alle bewoners van het landschap Boeol van het grootste gewicht is, is een heuvel gelegen in de nabijheid van Taloeano, de laatste plaats der zich langs de Boeol rivier uitstreckende dorpenrij. Deze berg heeft de merkwaardige eigenschap, zegt men, dat hij grooter wordt naarmate men er zich verder van verwijderd. En inderdaad, deze weinig opvallende heuvel temidden van de moerassen van de groote Boeol vlakte, teekent zich, van uit zee gezien, zeer duidelijk als een geheel alleen staande zuiver kegelvormige berg af tegen de naar de verte wijkende lijn van het scheidingsgebergte. Een terrasvormige uitlooper, dien men dichterbij gekomen kan waarnemen, is het voor de lieden van Boeol nauwelijks minder belangrijke Goelamonialo.

Terwijl de in Boeol zelf opgeteekende mythe alleen verhaalt hoe de Pogogoelo als een eiland in de wereldzee ontstond uit het hard geworden schuim, dat door het driemaal ronddraaien van het schip van den profeet Nooho op het water kwam te drijven, gewaagt het uit Palele afkomstige verhaal ervan, dat de berg vroeger tot in de wolken reikte, maar zijn top verloor toen het schip van

Sambaragadingo er tegen aan botste. Deze laatste lezing vertegenwoordigt een algemeene opvatting. Wie men ook over den Pogogoelo spreekt, weet te vertellen dat de berg vroeger veel hooger was en nog maar een kleine heuvel is sinds Sambaragadingo met zijn boot er tegen aan voer. Uit de brokstukken ontstonden eilanden voor Kwandang ten Oosten en voor Toli Toli ten Westen van Boeol en de zandbank voor Boeol zelf. Volgens andere informanten kwam de top ergens in de Boegineesche landen of in Gorontalo terecht.

Volgens de tweede groote mythe verrees eerst de Pogogoelo waar het meisje Goa geboren werd en daarna een tweede berg vanwaar Sambaragadingo vertrok. In verband hiermee was men het er over eens dat zeer zeker ieder land zoo'n berg moest hebben. Men kende de namen wel niet maar twijfelde er niet aan of ook Gorontalo, Bone, Goa en Boalemo hebben elk een berg, die overeenkomt met den Pogogoelo. Een van mijn beste helpers in Palele vertelde mij dat de Pogogoelo eigenlijk driedeelig was, welke deelen zich in Boeol, Mongondow en in Ternate bevonden. De eerste vorsten van die drie rijken zouden daar als drie broers ontstaan zijn.

Een dier andere bergen is vooral in het Oosten van het landschap bekend, nl. de Tombotika, vanwaar de lieden van Boalemo afkomstig zijn. Volgens den *omboe kilano* zou de Tombotika in Gorontalo gelegen zijn en vandaar kwam een Ndaoeni genaamde vorstin, die een vorst van Boeol huwde.

Een andere heilige berg in Boeol zelf is de Bwoekidoe Pipitano tusschen Boengkoedoe en Kodolagono, in het stroomgebied van de Negrilama rivier. Deze berg is de boot van Sambaragadingo, die na den Pogogoelo in stukken te hebben doen barsten daar bleef liggen. De Bwoekidoe Pipitano kan in belangrijkheid echter niet met den Pogogoelo vergeleken worden. De Pogogoelo immers is het centrum waaromheen zich langzamerhand de overige aarde gevormd heeft en is tevens de plek waar de stamouderparen van geesten en menschen te voorschijn zijn gekomen. In de eene mythe wordt het eerste menschenpaar bij name genoemd, nl. Tamataoe en Boeki Kinoemilato ¹⁾. Van Tamataoe en Boeki

¹⁾ Men hoort ook wel Tomotaoe en Boeki Koemilato. Tamataoe verklaart men wel als *taa maa-taoe*, „degene, die al mensch is”, een uitleg, die wel voor het Gorontalesch, niet voor het Boeolsch opgaat. *Koemilato* „schitteren”; *kinoemilato* „heeft geschitterd”.

Kinoemilato maakte men er mij uitdrukkelijk op attent, dat zij na hun verschijnen uit den zwarten steen niet meer hoefden te trouwen. Al direct vormden zij een paar en waren reeds terwijl zij zich nog in den steen bevonden door God als zoodanig voor elkaar bestemd.

In de eerste mythe kreeg het paar een zoon Dodolangito, de tweede mythe spreekt van een dochter Goa. Deze man Dodolangito huwde een vrouw Kotigino, omtrent wier afkomst wij niets vernemen. Desgevraagd verklaarde men na eenig aarzelen dat zij een dochter van Batamboego was. Batamboego treedt echter pas in een latere fase van de mythe op als eerste *oekoemo* van het rijk Boeol, terwijl bovendien de ouders van Dodolangito het eerste menschenpaar heeten te zijn. Wellicht hebben wij hier met een poging te doen den schijn van incest te vermijden, die een vereeniging van broer en zuster, die men hier mocht verwachten zou aankleven.

In de andere mythe vinden wij van Goa verder niets vermeld, terwijl ook navraag vruchteloos bleef. Na haar is er dan zonder meer sprake van menschen die te Goeamonialo en Lamolano woonden. Wij kunnen er slechts de aandacht op vestigen dat wij Goa en Sambaragadingo, elk op hun eigen berg, klaarlijk als een paar moeten beschouwen en dat zij als zoodanig weer identiek met het eerste menschenpaar zijn. Na hun botsing, waarin wij wel hun vereeniging moeten zien, ontstaan andere mensche-lijke wezens, zonder dat echter in de mythe tusschen deze gebeurtenissen eenig uitdrukkelijk verband gelegd wordt.

Menschen en manoeroengo.

Uit twee verschillende bamboes: de *boelaato bwoelaano* en de *tomoelango bwoelaano*, uit drie boomen: de *bindonoe*, de *bwoendogoe* en de *bindanagoe* en uit een rotan: de *oeë doonano* ¹⁾ ontstaan in de door den *omboe kilano* medegedeelde mythe de *manoeroengo*, de geesten ²⁾. Informant kon hiervan slechts één

¹⁾ *Bwoelaano* „goud, gouden”, heeft hier vooral een mythische functie, een *tomoelango „bwoelaano”* bestaat bijv. niet. *Boelaatoe bwoelaano* zou de aoer koening zijn, *tomoelango* de bamboe air.

²⁾ De naam *manoeroengo* wijst duidelijk op Boegineeschen invloed; de inheemsche benaming *taa (tilo) iloemoto* „die verschenen is (zijn)” hoort men bijna nooit.

paar opnoemen, de mannelijke Lilimboeto en de vrouwelijke Lilimboeta en vermeldde daarbij dat van hen alle *manoeroengo* afstammen. De mannelijke *manoeroengo* kwam uit de *boelaatoe bwoelaano*, een dikke bamboe, de vrouwelijke uit de *tomoelango bwoelaano*, een dunne. Klaarblijkelijk hebben wij hier dus met een pendant van het eerste menschenpaar in de geestenwereld te doen.

De zwarte steen heet het hoofd van de zes planten die het eerst op den Pogogoelo groeiden. Van deze zes gewassen valt alleen van de *oeë doonano* iets te vermelden. Hoewel dit volgens de meesten een gewone rotansoort is, die men ook nu nog volop in het bosch kan vinden, zijn er enkelen die meenen dat het dezelfde is als de Gorontaleesche *hoetiamala*, die in een aantal Gorontaleesche verhalen een verbinding vormt tusschen hemel en aarde.

Na het afdalen der menschen bleven alleen de *manoeroengo* op den Pogogoelo achter. Tamataoe en Boeki Kinoemilato zijn de eenigen, die de *manoeroengo* gezien hebben, want de tegenwoordige *manoeroengo* zijn onzichtbaar. Zodoende kennen alleen zij hun namen en weten zij alleen de regelen voor den omgang met de *manoeroengo*. Daar de omboe kilano de directe afstamelingen van dit eerste menschenpaar zijn, zijn zij de natuurlijke bewaarders van deze kennis.

Dat de Pogogoelo de woonplaats der *manoeroengo* is blijkt ook nu nog uit allerlei dingen. Bewoners van nabij gelegen dorpen hooren er vaak muziek als de *manoeroengo* hun gongs en trommen bespelen, terwijl men er geregeld vlaggen, vooral gele, ziet wapperen in den wind. Het dorpshoofd van Pinamoela, hoewel pas sinds eenige jaren daar in functie, verzekerde mij een en ander reeds bij herhaling meegemaakt te hebben. Hoewel het pad vlak langs den Pogogoelo gaat, is het niet geraden den berg te willen beklimmen, men zoo door de allerhevigste natuurverschijnselen overvallen worden. Slechts onder geleide van een omboe kilano, die daar immers thuis hooren, zou het mogelijk zijn den berg onbestraft te bestijgen. Volgens anderen zouden slechts zij die geheel zonder zonde zijn onbevreesd naar den top kunnen gaan. Hieruit blijkt dus dat het heilige karakter van dezen berg niet maar slechts in de mythen op den voorgrond treedt, maar ook in

het hedendaagsche leven nog tot uiting komt. Samenvattend kunnen wij dus zeggen, dat de Pogogoelo, ontstaan uit eenig schuim op de oerzee, zich al uitbreidende de oorsprong en het middelpunt werd, niet alleen van het rijk Boeol, maar van de geheele aarde. Deze wereldberg die tot in de wolken reikte en zoo de verbinding vormde tusschen hemel en aarde, is de bij uitstek gewijde plek, waar de stamouderparen van menschen en geesten konden ontstaan. In de zes mythische planten met hun hoofd de zwarte steen als zevende en de vier kleinkinderen van het eerste menschenpaar treffen wij voor het eerst de zeven- en vierdeeling aan, die ook later in de mythen nog zoo'n groote rol zal spelen. De aanvaring door het schip van Sambaragadingo verbreekt de zichtbare verbinding van hemel en aarde, wat ook aangeduid wordt door het vertrek van de menschen van den Pogogoelo. Als woonplaats der *manoeroengo* echter blijft deze heuvel het bovennatuurlijke centrum bij uitnemendheid.

Op de tegenstelling van zee en land die in deze mythen klaarblijkelijk een rol speelt zullen wij beneden nader ingaan, een enkele daarmee verband houdende voorstelling willen wij echter hier reeds vermelden. Men gelooft n.l. dat zich in het midden van de zee een groote draaikolk bevindt, de zoogenaamde „navel der zee”. Schepen die zich te dicht bij dien navel der zee wagen worden meegesleurd en verdwijnen in de diepte. Het vermoeden ligt dus voor de hand dat wij in dezen zeenavel een tegenhanger hebben te zien van den wereldberg, wat de een in de zee is, is de andere op het land.

Goelamonialo.

Uit de zuiver bovennatuurlijke sfeer van den Pogogoelo maakten de eerste menschen zich min of meer los toen zij naar het lager gelegen *Goelamonialo* verhuisden. De mythe zelf zegt immers uitdrukkelijk dat eerst te *Goelamonialo* van „*lipoe*” gesproken kon worden. Dit woord *lipoe* heeft de dubbele beteekenis van „rijkje, staat, land” en die van „hoofdplaats”, want volgens de algemeen geldende opvatting valt het rijk eigenlijk samen met de ter hoofdplaats vereenigde functionarissen en hun aanhang. Zoo heette het geheele rijkje steeds *Lipoe no Bwoeolo*, terwijl de verschillende vorsten in den loop der geschiedenis herhaalde malen van woonplaats

wisselden: Lipoe Biabato, Lipoe Koelango, Lipoe Rodji en vele andere. Lipoe Goelamonialo heet nu de eerste *lipoe*, omdat dit de plaats was waar voor het eerst de verschillende ambten en standen ingesteld werden en waarmee dus de tegenwoordig nog bestaande samenleving een aanvang nam. In dit opzicht is er een duidelijke tegenstelling tusschen Pogogoelo en Goelamonialo. Hoewel beide plaatsen het schouwtooneel zijn van mythisch gebeuren dat zich in het voortijdperk voltrekt en zodoende beide een sacraal karakter dragen, moet men zonder eenigen twijfel de sfeer van Pogogoelo als meer hemelsch, die van Goelamonialo als meer aardsch gericht aanmerken ¹⁾. Alle informanten zijn het er over eens, dat het verhuizen van Pogogoelo naar Goelamonialo een afdalen was.

Het is merkwaardig dat als te Goelamonialo de vierdeeling van het rijk tot stand komt en de vier voornaamste functies ingesteld worden, wij van de vier kleinkinderen van het eerste menschenpaar, die toch ook te Goelamonialo woonden, niets meer hooren. Geen enkele informant wist hieromtrent eenig bescheid te geven. Zonder twijfel zijn de twee stellen van vier personen identiek en hebben wij hier met geregeld terugkeerend verschijnsel der mythische herhaling te doen. Toch blijft het opmerkelijk dat deze band niet uitdrukkelijk gelegd wordt. Waarschijnlijk staat dit in verband met de tegenstelling tusschen Pogogoelo en Goelamonialo waarop wij boven wezen. Ook hebben wij te denken aan de mogelijkheid van een tegenover elkaar plaatsen van de *omboe kilano* aan de eene zijde en van verdere hoofden aan de andere zijde. De vier kleinkinderen representeeren dan meer speciaal de *omboe kilano*, waarvan er zooals wij beneden nog zullen zien oorspronkelijk ook vier waren. Tevens zij hier herinnerd aan de opvatting dat zij alleen de echte, zuivere afstammelingen van het eerste menschenpaar zijn.

Ook in de Palele mythe komt dit afzakken naar een meer aardsche sfeer zoo mogelijk nog duidelijker tot uiting. Deze mythe verhaalt dat op den tot in den hemel reikenden Pogogoelo twee menschen met hun dochter Goa woonden. Zij verhuisden naar

¹⁾ De verteller spreekt dan ook ten onrechte van *lipoe* Pogogoelo, eerst op Goelamonialo kwam de menschelijke samenleving tot stand en kon men van *lipoe* spreken.

Lamolano en vandaar weer naar Goeamonialo. Terwijl zij daar woonden vindt de aanvaring door het schip van Sambaragadingo plaats. Hierna is dan zonder meer sprake van menschen, die te Lamolano woonden en die het op bovennatuurlijke wijze ontstaan van een aantal menschelijke wezens meemaken: een man Magamoe uit een bindonoe boom, een vrouw Sakilato uit een zwarten steen en de latere hoofdvorst Ndoeboe uit een bamboe. Op den duur komt dan in dit Lamolano de oorspronkelijke vierdeeling en verdere organisatie van het rijk tot stand. Was in de eerste mythe nog sprake van de vier kleinkinderen eenerzijds en van de vier eerste functionarissen anderzijds, in de tweede wordt slechts gesproken van een groep menschen zonder meer, wier aanstaande vorsten op bovennatuurlijke wijze hun intrede doen. De laatste lezing vertegenwoordigt een in dezen cultuurkring veelvuldig voorkomende mythische figuur waarbij het reeds aanwezig zijn van menschen eenvoudig gegeven is, maar daarentegen aan het ontstaan van de eerste vorsten en hun lotgevallen alle aandacht gewijd wordt. Deze karakteriseering geldt echter alleen voor de gebeurtenissen in Lamolano, hieraan gaan dan Pogogoelo en Goeamonialo vooraf waar zich het eigenlijke scheppingsverhaal voltrekt: Pogogoelo herbergt het eerste menschenpaar en de botsing tusschen Sambaragadingo met een schip van zijn eigen berg komend en Goa op Goeamonialo luidt klaarblijkelijk de verdere loop van zaken in. Waar in de Boeol mythe de tegenstelling der twee mythische sferen in de opeenvolging van Pogogoelo en Goelamonialo tot uiting komt en Lamolano pas later genoemd wordt als verblijfplaats van een der reeds meer historisch getinte vorsten, stelt de Palele mythe klaarblijkelijk Pogogoelo en Goeamonialo tezamen ter eenre en Lamolano ter andere zijde.

In dit verband bleek ook een mededeeling van den *kapala* van Boenobogoe van groot gewicht. Deze vertelde mij dat er op den Pogogoelo een tiental vorstentelgen woonden, die onder elkaar de verschillende functies verdeelden. Er bleken echter ambten te kort te zijn en de overschietenden werden de *omboe kilano*. Er zouden zeven waardigheden te verdeelen zijn geweest, zoodat er drie *omboe kilano* moesten worden. De kern van het verhaal schuilt hierin dat het moet aantoonen dat de *omboe kilano* van

oorsprong ook vorstentelgen zijn, evenzoo goed als de tegenwoordige machthebbers. Deze geschiedenis werd mij, wie ik er ook over sprak, steeds weer bevestigd, zij het dan ook dat men de getallen zeven en drie vaak in het midden liet, maar telkens weer was het slot van het betoog dat de omboe kilano hoewel de hooge waarigheden hen niet beschoren waren geweest, toch ook eigenlijk tot den hoogsten stand behoorden.

De tegenstelling van omboe kilano eenerzijds en die van de hoogste functionarissen anderzijds is zonder eenigen twijfel identiek met die van de vier kleinkinderen van het eerste menschenpaar (respectievelijk de dochter Goa) en die van de vier hooge ambten die te Goelamonialo (respectievelijk Lamolano) werden ingesteld. De omboe kilano zijn immers de ware afstammelingen van Tamataoe en Boeki Kinoemilato.

De verteller van de eerste mythe, op het oogenblik de voor naamste der omboe kilano, wilde over zijn verhouding tot den zelfbestuurder slechts ongaarne spreken. Toen ik echter bij het doornemen van den tekst de boven behandelde mededeeling van den kapala Boenobogoe ter sprake bracht, zei hij dat punt bij het voordragen van zijn tekst liever niet ter sprake gebracht te hebben. Inderdaad waren er volgens hem op den Pogogoelo reeds vier omboe kilano en ontstonden (of: werden ingesteld) de vier hoogste functionarissen eerst later te Goelamonialo. Eigenlijk waren deze twee stellen van vier identiek en ook weer de zelfden als de vier kleinkinderen van Tamataoe en Boeki Kinoemilato. Deze eenheid werd echter in het gesprek meteen weer ongedaan gemaakt, omdat de omboe kilano als zuivere afstammelingen van den Pogogoelo de ouderen en voornameren waren, maar a. h. w. overvleugeld door de hoofden die alle uiterlijke macht aan zich getrokken hebben, terwijl de omboe kilano op het oogenblik tot den laagsten stand behooren, maar toch ook als het er op aankomt eigenlijk tot de hoogste kaste gerekend moeten worden. Zij zijn een soort „verscholen, verborgen adel”, hoort men vaak zeggen. In deze redeneeringen herkent men gemakkelijk de tweeenheid van hoog en laag, waarbij in een ander licht gezien de hoogste de laagste en de laagste tot de hoogste kan worden. Beide zijn immers slechts aspecten van een zelfde zaak en elk vereenigt beide principen in zich.

De vier omboe kilano van den Pogogoelo waren :

taa adoealamo bwoebwoeligano,
taa mogoetoe bwoebwoeligano,
taa momotaano bwoebwoeligano,
taa modigoemo pajoenga.

d. w. z. degene in den draagstoel, die den draagstoel maakt, die den draagstoel torst en die het zonnescherm vasthoudt. Hoewel alle vier omboe kilano waren, geeft deze functieverdeeling toch ook een rangorde aan. De eerste was als een vorst, de andere drie als het gewone volk. Hiernaast staan dan de vier functies die te Goelamonialo, resp. te Lamolano werden ingesteld, n.l. die van *madika*, *goegoe*, *kapitalaoe* en *oekoemo*. In de Boeol mythe worden de eerste vier waardigheidsbekleeders met name genoemd, n.l. Anogoelipoe, Mohamadoe Taher, Radjawali en Batamboego. Tevens wordt het land in vier districten verdeeld, *balako* genaamd, waarvan elk dezer functionarissen er een als het zijne toegewezen kreeg, n.l. respectievelijk Biaoë, Tongono, Boenobogoe en Talaki. De boven gegeven volgorde is de gebruikelijke die tevens de rangorde der vier waardigheidsbekleeders aangeeft. De mythe wijkt daarvan in zooverre af dat de *oekoemo* en *kapitalaoe* van plaats verwisseld zijn. De Palele mythe spreekt van een hoofdvorst Ndoeboe voor het geheele rijk, terwijl de vier districten eerst elk onder een eigen *madika* stonden, die later *oeleano* werden, wat een veel lagere functie is. De volgorde waarin de districten in deze mythe genoemd worden, wijkt ook van de gebruikelijke af, daar hier Boenobogoe voor Tongono genoemd wordt. De volgorde der districten is van West naar Oost langs de kust: Tongono, Biaoë, Talaki en Boenobogoe. Dit laatste grensde in het Oosten weer aan Palele, dat echter geheel buiten deze ordening stond.

Tegenover de oorspronkelijke vierdeeling van de eerste mythe stelt de tweede niet alleen een vier-vijfdeeling, waarin de de eenheid representerende hoofdvorst als vijfde aan de viergroep is toegevoegd, maar bovendien nog een groepeerings in drieën en een in zevenen. Het op Lamolano op bovennatuurlijke wijze ontstane menschenpaar kreeg drie kinderen, waaraan het verhaal toevoegt, dat er toen pas drie huizen waren, eerst na het optreden van Ndoeboe, die uit een der reeds bekende bamboes te voorschijn kwam, en toen het land al grooter geworden was kon

men spreken van zeven huizen. Uit deze bewoordingen blijkt duidelijk dat met de driedeeling de organisatie nog niet compleet was en eerst met zeven huizen het volledige aantal bereikt was. Zonder twijfel moeten wij in het zevende huis weer de eenheid voorstellende groep zien en krijgen wij een verdeeling in zessen, welke zes weer gegroepeerd waren in twee helften van drie. Een dergelijke groepeeringsgroep wordt in de tweede mythe zelf met zooveel woorden aangegeven. Wij kunnen er nog op wijzen dat in de eerste groep van drie Koentoe Bwoelaano ¹⁾ vorst wordt, maar Ndoeboe, die het geheel als zevende volledig maakte, hoofdvorst. Vaak hoort men ook de uitbreiding van drie tot zeven huizen toegeschreven aan de komst der lieden uit Boalemo ²⁾. De driedeeling vindt men in de tweede mythe ook nog terug in de groep van Koentoe Bwoelaano als eerste, die van Ndoeboe als tweede en die van de menschen uit Boalemo als derde.

In het centrale deel van het landschap speelt deze groep uit Boalemo niet zoo'n belangrijke rol als in de meer oostelijke streken. Wij vermeldden echter reeds dat ook de verteller van de eerste mythe een vorstin Ndaoeni van Tombotika kende, die een vorst van Boeol kwam huwen. Hij plaatste dezen berg Tombotika in Gorontalo, volgens de algemeene opvatting echter zijn de menschen van Boalemo van dien berg afkomstig. In het dorp Kandanano vertelde men, dat er eerst slechts drie huizen waren, een vierde huis was afkomstig uit Boalemo, van den Tombotika, terwijl het er ten slotte zeven werden. Zonder twijfel representeerden de vreemdelingen uit Boalemo hier de extra zevende groep.

Ook de verteller van de Boeol mythe en alle andere informanten waren zeer wel van deze oorspronkelijke indeeling in drie en zeven huizen op de hoogte. Bij het verhaal van Anggatibone en haar twee broers, het jacht en vischverhaal, maakte men er

¹⁾ In eigennamen houdt men vaak vast aan een verouderde uitspraak *nt, mp, ngk* voor *nd, mb, ngg*. Ook hoort men daar wel consonantische sluiters, die de taal eigenlijk niet kent. Een en ander verschilt nog al eens bij verschillende informanten, wat ook in den tekst tot uiting komt.

²⁾ Boalemo was een aan den anderen kant van het scheidingsgebergte gelegen rijkje, dat in het einde van de vorige eeuw opgeheven werd. De bewoners ervan zouden afkomstig geweest zijn van Loewoe' op den overwal, waar ook de berg Tombotika zou liggen. Steeds hoort men weer van zwerftochten van deze lieden door de Gorontaleesche landen.

mij uitdrukkelijk op attent dat deze drie personen elk hun eigen huis bewoonden. Het is een algemeen verbreide opvatting, dat dit later zeven huizen werden en dat toen pas voor het eerst een vorst optrad, m. a. w. de eenheid van het rijkje tot stand was gekomen.

Het zevental drukt in allerlei opzichten een volmaaktheid uit. Bij verschillende plechtigheden moeten ettelijke benodigde voorwerpen in zeventallen aanwezig zijn. Naar de reden hiervan vragend krijgt men telkens weer ten antwoord, dat dit verband houdt met, een zinspeling is op de *bole pitoe*, de zeven huizen van Goelamonialo. Al wordt dus de zevendeeling in de eerste mythe niet uitdrukkelijk genoemd, bekend is zij het geheele landschap Boeol door. Wél speelt in die mythe de met deze groepeeringsklaarblijkelijk in verband staande driedeeling eveneens een rol. De figuren, die in de Palele mythe tezamen de drie huizen vormen, n.l. Anggatibone en haar twee broers spelen ook in de Boeol mythe een zeer belangrijke rol. Hoe de uitbreiding van drie tot zeven huizen eigenlijk in zijn werk was gegaan wist men echter niet nader toe te lichten. Ten slotte zij er nog aan herinnerd, dat de brokstukken van den Pogogoelo eilanden voor Toli Toli en Kwandang vormden en een zandbank voor Boeol zelf. Ook hier vinden wij dus weer een driedeeling, nu op intertribale basis: het eigen land in het midden, met Toli Toli en Kwandang ten Westen en ten Oosten daarvan. Dit sluit dus aan bij de reeds ter sprake gebrachte opvatting, dat alle landen een berg moesten hebben overeenkomend, ja zelfs identiek met den heiligen berg van Boeol.

Boven wezen wij reeds op de verschilpunten in de twee mythen ten aanzien van de eerste menschen en hun ontstaan. In het eene geval komen de beide eerste menschen uit een zwarten steen en de eerste geesten uit een tweetal bamboes. In het andere geval vernemen we slechts, dat op den Pogogoelo een man en een vrouw met hun dochter Goa leefden, die naar Goeamonialo verhuisden, waarna het optreden van Sambaragadingo vermeld wordt. In beide mythen konden wij dan een tweede, zich op een lager plan afspelende fase onderscheiden. Deze tweede meer aardsch georiënteerde fase wordt door de Boeol mythe te Goelamonialo en door de Palele mythe te Lamolano gelocaliseerd.

Het verschil in behandeling van de eerste fase in de beide mythen is echter meer oogenschijnlijk dan werkelijk. In beide mythen

hooren wij van een eerste menschenpaar, dat één nakomeling heeft, in het eene geval een zoon, in het andere een dochter. De zoon in de eene mythe krijgt vier kinderen, die met de *omboe kilano* correspondeeren, welke men zich in tegenstelling denkt tot de voorname hoofden. Van de dochter uit de andere mythe hooren wij verder niets, wel vernemen wij dat na het optreden van Sambaragadingo de bevolking te Lamolano reeds talrijk geworden was. Deze bevolking beleeft dan het op bovennatuurlijke wijze ontstaan van zijn hoofden. De bevolking van deze laatste mythe correspondeert dus met de *omboe kilano* uit de eerste. Evenmin als wij in de Palele mythe iets vernemen omtrent een man van het meisje Goa, evenzoo hooren wij in de Boeol mythe niets aangaande de vrouw van den jongeman Dodolangito. Eerst na eenig gevraag konden wij daaromtrent een weinig bevredigend antwoord bekomen. In de Palele mythe is het klaarblijkelijk het optreden van Sambaragadingo, dat den stoot geeft tot het ontstaan van de talrijke bevolking te Lamolano, evenzeer als het verschijnen van den profeet Nooho in de Boeol mythe het uitgangspunt is voor alle verdere mythische gebeurtenissen. In dit opzicht spelen dus Sambaragadingo en Nooho een volkomen analoge rol en wij meenen deze twee figuren zeer zeker voor identiek te mogen verklaren, ondanks hun verschillende namen, die overigens beide van vreemden oorsprong zijn.

Men kan opmerken, dat terwijl Nooho de eerste fase inluidt en zoo doende aan het begin van het geheele mythische gebeuren geplaatst wordt, Sambaragadingo meer speciaal den stoot geeft tot de tweede mythische fase. Behalve deze verschuiving zijn klaarblijkelijk nog allerlei andere trekken uit de eerste fase van de Boeol mythe verwerkt in de tweede fase van de Palele mythe, b.v. het ontstaan van een vrouw Sakilato en een man Magamoe uit een zwarten steen en uit een *bindonoe*-boom en van den lateren hoofdvorst Ndoeboe uit een „gouden” bamboe. In de Boeol mythe ontstond het eerste menschenpaar uit een zwarten steen en het eerste geestenpaar uit de twee „gouden” bamboes. Wat in de Palele mythe de groep der drie huizen heet: Sakilato en Magamoe met hun drie kinderen en vier kleinkinderen, correspondeert waarschijnlijk wel met de eveneens drie generaties omvattende groep der eerste menschen uit de Boeol mythe: Tamataoe en

Boeki Kinoemilato met hun zoon en vier kleinkinderen. De drie kinderen van Sakilato en Magamoe zijn echter Anggatibone en haar twee broers, die ook in de Boeol mythe pas in de tweede fase te Goelamonialo optreden. Aan deze groep van drie personen is natuurlijk ook wel meer speciaal de naam „drie huizen” ontleend, die de Palele mythe toekent aan de drie generaties, die met Sakilato en Magamoe een aanvang nemen.

Wij zien dus, dat ondanks alle verschuivingen toch steeds weer dezelfde mythische gegevens een rol spelen. Zoo zagen wij, dat in de eene mythe klaarblijkelijk onder Mohammedaanschen invloed sprake was van een schip van den profet Nooho en in de andere mythe van den Boegineeschen cultuurheros Sambaragadingo. Voor een goed begrip van deze mythen zijn deze vreemde invloeden echter van weinig belang te achten. Essentieel is in beide gevallen het ontstaan van de aarde uit de wereldzee. In de eerste mythe ontstaat het land en daarmee de menschen en geesten door het optreden van Nooho, in de tweede bestond de berg met het eerste menschenpaar reeds en schijnt het verschijnen van Sambaragadingo verband te houden met de verdere uitbreiding van het menschengeslacht. Algemeen verbreid is ook zooals wij zagen de opvatting, dat de vroeger hemelhooge Pogogoelo door toedoen van Sambaragadingo zijn tegenwoordige grootte verkregen heeft. In dit verhaal hebben wij zonder eenigen twijfel te doen met de bekende mythe, dat oorspronkelijk hemel en aarde een eenheid vormden, althans veel nauwer verbonden waren dan nu en dat deze verbinding of samenhang reeds in den oertijd verbroken werd, waarmee de cosmos dan zijn tegenwoordige gedaante kreeg. Deze scheiding van hemel en aarde door toedoen van Sambaragadingo mag zeker gelijk gesteld worden met het doen verrijzen van het land uit de zee, waardoor eveneens twee cosmische principen definitief van elkaar gescheiden worden. Dat tenslotte menschen en geesten, vrouw en man resp. uit een zwarten steen en uit een (of twee) bamboes te voorschijn komen houdt natuurlijk verband met de ook van elders zoo bekende tegenstelling van steen en vegetatie of ook wel kortweg hout.

Het conflict om den vischarend.

Met deze verschillende tegenstellingen, vooral die van zee en

land hebben wij meteen den overgang gevonden naar de volgende episode van onze mythen, n.l. de twist van Anggatibone met haar ouderen broer Anogolipoe. De eerste verzorgde een zeearend, die visch voor haar ving, de tweede hield een hond, die voor hem op de hertenjacht ging. De tegenstelling tusschen deze twee figuren houdt dus duidelijk verband met die van zee en land, de twee helften van den cosmos, waaruit het scheppingsverhaal alles laat voortkomen. Hiermee hangt dan weer de op de sexegroepering berustende functieverdeeling van visscherij en jacht samen. De eerste bezigheid wordt in de mythe als vrouwenwerk, de tweede als mannenwerk geclassificeerd. Dit strookt ook in zooverre met de werkelijkheid, dat vrouwen nooit op jacht gaan, terwijl in elk geval één tak van visscherij, n.l. die met den hengel uit bootjes of op het strand en aan de oevers der rivieren, nagenoeg uitsluitend door vrouwen beoefend wordt. Andere vormen van visscherij, zooals die met de groote netten en het werpnet zijn daarentegen uitsluitend mannenwerk. Hierbij dient echter opgemerkt, dat de onderhavige classificatie een zuiver mythische is, die natuurlijk niet geheel en al met de werkelijkheid hoeft over een te stemmen. Verder houdt deze classificatie klaarblijkelijk ook nog de tegenstelling van vogels en viervoeters, men zou kunnen zeggen van hemel- en landdieren in zich. Welke tegenstelling hier tot uiting komt in het tegenover elkander plaatsen van den *boenia*, zeearend, die bij Anggatibone, en van den hond, die bij haar ouderen broer Anogolipoe hoort. Hierbij is men natuurlijk direct geneigd aan een tegenstelling van hemel en aarde te denken. Deze speelt echter slechts een geringe rol, daar bijna alle aandacht geconcentreerd wordt op die van zee en land. Een gelijkstelling van zee en hemel komt in de mythische classificaties vaak voor, waarschijnlijk hebben wij in het onderhavige geval daarvan een voorbeeld te zien. Ook dient nog opgemerkt te worden, dat het bosch als zoodanig op uitgesproken wijze de aardsche sfeer voorstelt. In deze mythe is er dus een duidelijke associatie van de aarde en het mannelijke: Anogolipoe, die met zijn hond in het bosch op jacht gaat en ten slotte zelfs in het bosch verdwijnt, en van de zee met het vrouwelijke: Anggatibone, die haar arend uitstuurt om op zee visch te vangen. Oogenschijnlijk lijkt dit in tegenspraak met wat wij gewoonlijk vinden, n.l. een als mannelijk opgevatte hemel,

welke wij hier met de zee gelijk meenden te mogen stellen, en een als vrouwelijk beschouwde aarde. Waarschijnlijk moeten wij in deze mythen uit Boeol de sexueele taakverdeeling zoo opvatten, dat de man zijn activiteit op het vrouwelijke richt en de vrouw haar werkzaamheid op het mannelijke element. Met deze voorstelling van zaken stemt de omstandigheid overeen, dat de landgeesten in het algemeen gesproken mannelijk, de zeegeesten vrouwelijk zijn. In verband met deze tegenstelling van zee en land willen wij nog even herinneren aan den reeds ter sprake gekomen zeenavel. Wat op het land de Pogogoelo is, is op het water de zeenavel. Zooals wij zagen vormt, althans vormde, de Pogogoelo een verbinding tusschen hemel en aarde, zijn tegenhanger op zee zou dan echter eerder naar de onderwereld voeren. Alhoewel men van den zeenavel wel spreekt als vaneen groot gat, over welks rand schepen, die zich te dichtbij wagen in de diepte storten, ontbreken voorstellingen van een verbinding naar de onderwereld ten eenen male en alle vragen in die richting leidden tot niets.

De twee mythen vertoonen belangrijke punten van verschil in de behandeling van dit jacht-visscherij incident. Ook de verteller van de Boeol mythe had in eerdere gesprekken mededeelingen gedaan, die niet geheel overeenstemden met zijn definitieve versie van den tekst. Zoo sprak hij eerst niet van drie maar van vier broers en zusters. Anggatibone en haar boenia waren tweelingen, Anogoelipoe hun oudere en Dai Bole hun jongere broer. Samada en Soedango waren de *galarano*, titels, van Anogoelipoe en Dai Bole, terwijl die van Anggatibone: Madika Boeai, vorstin, luidde. Met het uit het Maleisch overgenomen woord *galarano* duidt men de namen aan waaronder de vorsten na hun overlijden bekend worden. In de op schrift gestelde lezing zijn Samada, Boenia en Soedango alle drie „tweelingen”, respectievelijk met Anogoelipoe, Anggatibone en Dai Bole. Hoe wij dit tweelingschap precies hebben op te vatten is niet geheel en al duidelijk. De twee versies verschillen in werkelijkheid niet zooveel, omdat in het opgeteekend verhaal alleen de boenia als levend en handelend wezen een rol speelt, terwijl *samada* en *soedango* slechts voorwerpen zijn, waarvan de *soedango* zelfs in het geheel niet meer genoemd wordt. Duidelijk heeft de neiging tot symmetrie in deze opsomming een rol gespeeld, die ook in de vroegere mededeelingen van den

verteller tot uiting komt waar de drie personen elk hun *galarano* hebben en de boenia min of meer apart staat.

Het verhaal, zooals ik dat in Palele opschreef, noemt in de eerste plaats de drie personen, de drie huizen, waarvan Anggatibone tezamen met een ei en Koentoe Bwoelaano (de met Anogoe-lipoe overeenkomende figuur) tezamen met de *soedango* geboren werd, terwijl de jongste broer Dai Bole geen tweeling heeft. Hier ontbreekt dus de *samada*, terwijl de *soedango* van eigenaar verwisseld is. Eerst later wordt uit het ei de boenia geboren. In het verdere verloop van deze lezing treedt Dai Bole in het geheel niet op.

Vele informanten uit alle deelen van Boeol noemden vaak noch *samada*, noch *soedango* en verhaalden slechts van Anggatibone, haar boenia en haar twee broers, waarvan dan dikwijls alleen dengene die vorst werd bij name genoemd wordt of althans de eenige is die in den loop der gebeurtenissen nog een rol speelt. Een enkele maal werd Dai Bole mij als zoodanig genoemd.

Magarib, de verteller van de Boeol mythe, betoogde dat zijn versie zooals ik die opschreef het werkelijke volledige verhaal was en dat de anderen slechts de hoofdpunten daaruit kenden. Ten aanzien van de vraag of de *samada* en de *soedango* nu tweelingen dan wel *galarano* van Anogoe-lipoe en Dai Bole waren, verklaarde hij, dat tegenwoordig vele menschen dachten dat het slechts een soort namen waren, maar dat voor degenen die beter wisten de verhouding niet zoo eenvoudig was en dat voor hen de paren werkelijk tweelingen waren. Wij mogen dus wel een zeer nauwe samenhang tusschen de beide broers en de beide voorwerpen aannemen. De *samada* is een vorstelijke hoofddoek, die nog door den tegenwoordigen zelfbestuurder van Boeol bewaard wordt, maar die ik echter nooit te zien heb kunnen krijgen. Van de *soedango* weet men over het algemeen niet meer te vertellen dan dat het een stuk ijzer was, dat zich op het oogenblik te Goa bevindt.

Boven wezen wij er reeds op dat tusschen de vier kleinkinderen van het eerste menschenpaar en de vier eerste hooge waardigheidsbekleeders geen uitdrukkelijk verband gelegd wordt. Evenmin geeft men een verklaring van de herkomst van Anggatibone en haar twee broers. Desgevraagd, zeide verteller, dat zij van

manoeroengo afstamden. Er zij hier nog op gewezen dat tusschen de groep van Anggatibone en die der vier eerste functionarissen in zooverre verband gelegd wordt, dat in beide groepen de vorst den naam Anogoelipoe draagt.

In vrijwel alle varianten eindigt het verhaal met het verdwijnen van den vorst en wordt de jongere broer als vader van den nieuwen vorst slechts terloops genoemd. De twist wordt dan als iets geheel op zich zelf staands verteld, zonder dat men er zich verder rekenschap van geeft hoe deze gebeurtenissen verband houden met het ontstaan van een rij van vorsten, die in Boeol tot op den huidigen dag aan het bestuur zijn geweest. Ook het relaas van de Palele mythe gaat in die richting. Na het verdwijnen van Koentoe Bwoelaano wordt zonder meer verteld dat het rijk in vieren verdeeld werd en dat Ndoeboe optrad als oppervorst. Toch is er hier in zooverre samenhang, dat Koentoe Bwoelaano beschouwd moet worden als de representant van de drie huizen en Ndoeboe als die van de zeven huizen. Met deze uitbreiding van een groep van drie tot een van zeven heeft het rijkje, de stam zouden wij in andere omstandigheden zeggen, zijn volledigen vorm gekregen en is er plaats voor een hoofdvorst. Zoo beschouwd hangt de „overgang” van het vorstenschap van Koentoe Bwoelaano op Ndoeboe niet zoo in de lucht als men bij een oppervlakkige lezing van de mythe zou denken, maar hangt samen met opvattingen, die verband houden met de bekende conceptie van een oorspronkelijk in twee helften verdeelden stam.

Te Leoko hoorde ik het verhaal nog aldus, dat de vorst, een jongere broer van de Madika Boeai, haar na den twist naar Toli Toli volgde, daar huwde en een zoon kreeg, die hem later in Boeol opvolgde. In deze lezing is dus de oudere broer geheel van het tooneel verdwenen.

Zoals niet anders te verwachten was, overheerscht een eenvoudige tweedeeling, die verband houdt met de boven reeds besproken dualistische classificatie en vooral tot uiting komt in de tegenstelling van Anggatibone en haar broer Anogoelipoe. In de groep van drie echter neemt Anggatibone klaarblijkelijk de centrale plaats in, met aan de eene zijde Anogoelipoe, de oudere en aan de andere zijde Dai Bole, de jongere broer. Als zoodanig mogen wij Anggatibone tegenover haar beide broers tezamen stellen. We

merkten dan ook in de verschillende lezingen van het conflict interessante verschuivingen op tusschen de beide broers. De centrale positie van Anggatibone geeft haar een eenigszins dubbelslachtig karakter: zij is de vrouw, maar is tegelijkertijd zeer nauw geassocieerd met haar vogel, den zeearend, veel en veel nauwer tenminste dan haar broer Anogoelipoe het is met zijn hond. In dit opzicht zijn de mededeelingen van den verteller van de Boeol mythe zeer instructief. Anggatibone en haar boenia werden immers tezamen tegenover de twee broers geplaatst, wier *samada* en *soe-dango* tot bloote namen gedegradeerd werden. Waarschijnlijk heeft dus de oorspronkelijke vierdeeling, die mythisch en sociaal volkomen vaststaat, plaats gemaakt voor een verdeeling in drieën, waarbij twee der vier figuren tot een enkele samen getrokken zijn, n.l. Anggatibone en haar boenia.

In alle versies van het verhaal zijn Anggatibone en de boenia tweelingen, terwijl een parallele relatie van den vorst en zijn hond nooit verondersteld wordt, in elk geval op het oogenblik niet. In Kandanano, waar overigens Dai Bole de rol van Anogoelipoe vervult, vertelde men, dat de vorst na het vertrek van zijn zuster als waanzinnig in het rond liep en toen in het bosch verdween. De beschrijving van dat in de rondte loopen kon mogelijk doen denken aan de gedragingen van een hond, maar men ontkende een dergelijk verband uitdrukkelijk. Dat de betrekking tusschen vorst en hond veel lossier is dan die tusschen Anggatibone en haar boenia blijkt ook wel hieruit, dat alleen in de Boeol mythe vermeld wordt, dat aan het uitleenen van den vischarend het gebruik van 's vorsten hond voorafging. In alle varianten wordt slechts medegedeeld, dat Anogoelipoe of de daarmee overeenkomende figuur den boenia van zijn zuster vraagt en dat de vogel hem alleen slechte visch brengt. Ook de verteller van de eerste mythe besprak oorspronkelijk slechts dit incident en gewaagde niet van de moeilijkheden met den hond, die daaraan waren voorafgegaan. Magarib verklaarde ten slotte, dat zijn laatste lezing de volledige en juiste was, maar dat velen het verhaal van den hond òf in het geheel niet kenden, òf er liever niet over spraken, omdat dit voorval den vorst in zoo'n ongunstig licht plaatst. Hieruit blijkt weer eens hoe belangrijk deze mythen ook voor het huidig geslacht nog zijn. Het zijn geen gewone verhalen over een

of anderen vorst uit den ouden tijd, die daar een eenigszins eigenaardige rol in speelt, maar zij vormen het relaas der gebeurtenissen uit het mythisch voortijdperk en zijn als zoodanig tegelijkertijd verklaring en basis van de nu nog bestaande wereldorde. De mythische conflicten, die zooals wij zagen verband houden met een mythische classificatie, moeten beschouwd worden als een vastleggen van tendenties en verschijnselen der huidige samenleving en wereldorde in een gewijd tijdperk, om daardoor op een hooger onvergankelijk plan gebracht te worden. Is dus in dit conflict de vorst een figuur, die door zijn onredelijke en zelfs boosaardige handelingen opvalt, dan moet dat wel verband houden met bestaande opvattingen. Alvorens nader hierop in te gaan, zij nog gewezen op een andere verklaring van het geregelde ontbreken van de lotgevallen van den jachthond en het steeds weer op den voorgrond treden van het vischverhaal. Waarschijnlijk berust deze mythe, zooals wij zagen, op een vooral traditioneele, met de sexegroepeering verband houdende arbeidsverdeling: de jacht is geclassificeerd als mannen, de vischvangst als vrouwenwerk. Nu kunnen vrouwen onder omstandigheden soms wel mannenwerk, maar mannen zelden vrouwenwerk verrichten, misschien lijkt het dus minder vreemd, dat Anggatibone den hond van haar broer op jacht zou zenden, dan dat deze de boenia van zijn zuster zou vragen om die voor de vischvangst te gebruiken. Tot op den huidigen dag wordt een nieuwen vorst tijdens het installatieceremonieel uitdrukkelijk verboden zich met iets te bemoeien, dat verband houdt met de visscherij. Hierbij worden hem achtereenvolgens alle gebruikelijke methoden van vischvangst bij name verboden.

Zonder eenigen twijfel speelt de vorst in het conflict met zijn zuster de minst fraaie rol. Hij doet de moeilijkheden een aanvang nemen met de opdracht aan zijn hond om voor Anggatibone slechts magere herten te vangen, terwijl de reactie van Anggatibone hierop volkomen begrijpelijk is. Bovendien zet Anogoelipoe nog de kroon op het werk door zijns zusters boenia te dooden. De woorden, die Anggatibone uit als zij de handelwijze van haar broer te weten komt, laten ook geen twijfel over welke partij in deze mythische tegenstelling de goede en welke de slechte is.

In de verkorte varianten, waarin dus het verhaal van den hond ontbreekt, wordt meestal niet verhaald, dat Anggatibone haar

vogel opdroeg voor den vorst alleen slechte visch te vangen, maar laat men den vogel geheel uit zich zelf aan Anogoelipoe minder goede visch brengen. Dit stemt dus overeen met de opvatting, dat de visscherij iets is waarvan de vorst zich verre te houden heeft.

Klaarblijkelijk is het verhaal van de twist tusschen den vorst en zijn zuster een van de belangrijkste episoden uit de geheele mythe. Dit blijkt ook wel hieruit, dat iedereen het kent en het — zij het dan ook vaak in summieren vorm — weet te vertellen. Objectief genomen zou men verwachten, dat het eigenlijke schepingsverhaal, n.l. het oprijzen van den wereldberg uit de oerzee en het ontstaan van de geheele aarde daaruit, veel meer in het centrum van de belangstelling zou staan dan het op het eerste gezicht vrij onbelangrijke conflict van een zich op de jacht toeliggenden vorst en zijn zuster, die door een vogel geregeld van visch wordt voorzien. Een buitenstaander echter, die dit verhaal voor het eerst los van alles te hooren krijgt en de reacties, die deze geschiedenis bij de toehoorders opwekt, waarneemt, moet wel van zelf tot de conclusie komen, dat achter deze eenvoudige anecdote nog heel wat meer schuilt. Deze achtergrond hebben wij boven eenigszins in het licht geplaatst. Het conflict van broer en zuster is de strijd van de twee cosmische oerkrachten, wier strijd in wezen samenwerking is en waaruit het volgende noodzakelijk moet voorkomen. Dat het mythisch gebeuren een noodlot is, dat zich op deze wijze moet voltrekken, komt vooral in den toon van Anggatibone in de laatste gesprekken met haar broer Anogoelipoe op merkwaardige wijze tot uiting.

Alvorens over te gaan tot een bespreking van de nieuwe fase, die met het verdwijnen van de drie figuren die in het zoeven behandelde conflict optraden, wordt ingeluid, een enkele opmerking over hun verhouding tot de vier hoogste functionarissen, wier optreden evenals dat van Anggatibone en haar twee broers te Goelamonialo geplaatst wordt. Evenmin als van de vier eerste waardigheidsbekleeders vermeldt de mythe iets aangaande de herkomst van Anggatibone, Anogoelipoe en Dai Bole. Een aanwijzing dat er tusschen beide groepen eenige samenhang moet bestaan, kunnen wij zien in het feit, dat in beide groepen de vorst den naam Anogoelipoe draagt, terwijl de eerste *kapitalaoe*, die blijkens zijn titel met de zee geassocieerd is, Radjawali geheeten

is, wat een der Maleische benamingen is voor den kiekendief, resp. zee- of vischarend. Wij hebben er reeds op gewezen dat de boenia soms als vierde aan de groep van Anggatibone en haar twee broers wordt toegevoegd. Het vermoeden ligt dus voor de hand dat beide groepen van vier identiek zijn. In de eene viergroep wordt dan uitsluitend de nadruk gelegd op de locale vierdeeling en de daarmee corresponderende vier hooge ambten, terwijl in de andere viergroep vooral de onderlinge tegenstellingen tot uiting komen. Uit het gelijktijdig behandelen van deze twee aspecten van de vierdeeling in de sfeer van Goelamonialo blijkt wel hun onderlinge verbondenheid: dualistische organisatie en strijd hooren onverbrekkelijk bij elkaar. Men zou ook kunnen zeggen: de mythe van den eersten strijd is tegelijkertijd het verhaal van het ontstaan van het rijk.

Deze fase van de mythe vindt zijn einde door het verdwijnen van alle drie de betrokken figuren. Anggatibone laat zich een boot bouwen en vertrekt met haar broer Dai Bole naar Goa, maar op weg daarheen verblijven zij tijdelijk in Toli Toli en Mamoedjoe. In beide plaatsen huwt Dai Bole een vorstendochter. Toli Toli verlaten zij terwijl de vrouw van Dai Bole zwanger is en in Mamoedjoe krijgt hij vier zoons. Dit is het laatste wat wij van de twee broers hooren. Dai Bole zal door zijn zuster naar Boeol teruggebracht worden, maar wordt bij Toenggilio Doka door vijanden gedood en in zee geworpen. Als zij dan zijn bovennatuurlijke kracht bemerken besluiten zij hem te Pakoenajato te begraven. Verschillende informanten weten dit verhaal in zooverre aan te vullen, dat het vlot, waarop Dai Bole naar Boeol terug zou keeren, van *boelaatoe bwoelaano* vervaardigd was. Dit is de bekende bamboesoort die wij in de mythen al meerdere malen ontmoet hebben en die ook bij allerlei plechtigheden een rol speelt. In de mythe uit zich de bovennatuurlijke kracht van Dai Bole in een onweer, dat zijn vijanden treft, volgens anderen wilde de boot der vijanden niet van de plaats alvorens zij het lijk van Dai Bole begraven hadden. Zijn graf te Pakoenajato is nog steeds een heilige plek, waarheen men tot voor kort groote bedevaarten organiseerde. De moordenaars zouden Mangindano geweest zijn, zeeroovers uit de Philippijnen, die vroeger deze streken onveilig plachten te maken.

Anogolipoe, als waanzinnig geworden na het vertrek van zijn broer en zuster, verdwijnt tenslotte in het bosch. Slechts zijn *samada* vindt men terug en waar deze lag was een riviertje ontstaan, de Boetako Samada in Boengkoedoe. Zooals wij reeds gezegd hebben bestaat deze samada nog steeds en doet dienst bij de installatie van een nieuwen vorst.

In de manier, waarop de beide broers verdwijnen, treedt weer de bekende tegenstelling van zee en land, resp. bosch, aan den dag. Dai Bole vindt zijn eind op zee, Anogolipoe in het bosch. Voor het tegenwoordige leven heeft de een vooral een religieuze beteekenis: de bedevaartplaats Pakoenajato, de andere een sociale: de samada als symbool van een vorstenschap dat zijn mythisch prototype in Anogolipoe heeft.

Daar op deze manier de twee broers duidelijk tegenover elkaar geplaatst worden kan het niet anders of wij hebben in Anggatibone een figuur te zien, die de eenheid voorstelt. Van haar einde hooren wij dan ook niets, wij weten alleen, dat zij naar Goa ging, waar zij volgens verschillende informanten een vorstenzoon huwde. Dit verklaart, zegt men, de samenhang, die er tusschen Boeol en Goa bestaat. De mythe vertelt wel, dat zij te Goa overleed, maar dit is niet veel meer dan een conclusie van den verteller. In alle mededeelingen is dit een punt, dat men in het midden laat. Anggatibone herinnert vooral in haar optreden als verzorgster van Dai Bole aan de bekende mythische figuur van „het oude vrouwtje”, waarin meestal ook de eenheid van den stam belichaamd is. Ten slotte nog de mededeeling betreffende Anggatibone, dat zij op haar reis naar Goa, die deze informant trouwens te Pogogoelo laat beginnen, de verschillende plaatsen, waar zij langs kwam, hun namen gaf. Men beschouwt haar dus als een transformer, want het geven van namen moet men opvatten als een beëindigen, volmaken van het scheppingswerk.

Prins Pombango en zijn voorganger.

Na het verdwijnen van de mythische generatie van Goelamonalio treden vorsten op, die aan het begin van een lange rij staan, die zich ononderbroken tot op den huidigen dag voortzet. Een tweetal figuren openen deze rij, of zooals wij zullen zien deze twee rijen: de beroemde Prins Pombango en Madika Mopoeti,

de Witte Vorst. Vooral vergeleken met Prins Pombango, die door geheel Boeol als de eerste der „echte” vorsten beschouwd wordt, die over het rijk heerschten, hebben Anogoelipoe c.s. een veel vager karakter. De laatsten staan nog geheel in de sfeer van Goelamonialo, terwijl Prins Pombango de eerste *madika* is over het rijk Boeol zooals dat heden ten dage zich nog langs de kust van Noord Celebes uitstrekt. Het mythische tijdperk waarin alles zijn beslag kreeg is voorbij en het huidige neemt zijn aanvang. Het beëindigen van het voortijdperk door het doen verdwijnen van de figuren, die daarin een rol speelden, is een in dezen kring zeer veelvuldig voorkomende mythische figuur.

In de Palele mythe vindt de „overgang” plaats door het tegenover elkaar stellen van de drie en de zeven huizen te Lamolano. De vorst van de drie huizen Koentoe Bwoelaano verdwijnt en maakt plaats voor den eersten oppervorst Ndoeboe van de zeven huizen. In de Boeol mythe daarentegen was het volk na het verdwijnen van Anogoelipoe zonder vorst achtergebleven en men besluit na lange beraadslagingen den zoon van Dai Bole te Naaloe, de hoofdplaats van Toli Toli, te gaan halen. Duidelijk komt tot uiting, dat men niet buiten een vorst kan, want klaarblijkelijk is zonder deze figuur de organisatie van het rijk niet compleet. In alle mythologische stelsels van dezen kring is het een steeds weer terugkeerende trek, dat men verhaalt van een tijd, waarin men nog geen vorst had, tot dat aan dien onbevredigenden toestand op eenigerlei wijze een einde komt, hetzij dat men zich, zooals in het onderhavige geval, een vorst gaat halen, hetzij dat deze op bovennatuurlijke wijze zijn intrede doet.

Een tweede typeerend punt is, dat men tot op dat oogenblik onder leiding gestaan heeft van een aantal oudsten, die dan hun rechten aan den jongen vorst overdragen. In de hier besproken mythe is sprake van een vijf en twintigtal mannen, allen ouden van dagen, die op zich nemen den vorst te gaan zoeken en naar zijn land Boeol te brengen. Zij bieden hem alle goeds aan, dat zij bij zich hebben, vertroetelen en verwennen hem en voeren hem tenslotte zijn rijk rond, hem zeggende dat dat alles nu het zijne is. Ongetwijfeld hebben wij in de groep der *omboe kilano* de huidige traditioneele voortzetters te zien van deze oudsten. Bij het installatie ritueel van een nieuwen vorst spelen zij een belangrijke

rol. Zij spreken hem hierbij toe als een kind en bieden hem alles aan wat het rijk bevat. Dat alles is zijn eigendom zeggen zij, maar het is slechts een formeel eigendom, want hij wordt er uitdrukkelijk voor gewaarschuwd niet begeerig te zijn naar andersmans goed en zij, de *omboe kilano*, zullen daarover waken, opdat hij niet getroffen worde door hun vloek. Bij deze gelegenheid spreken zij hem aan met *iko*, het „jij” dat men tot kinderen richt, terwijl omgekeerd de vorst en ieder ander ook een *omboe kilano* als grootvader aanspreken. Het heet dat de vorst bang is voor de *omboe kilano* en niet gaarne iets zou doen wat hun misnoegen zou kunnen opwekken. In de mythe is het ook 's vorsten begeerigheid, die hem er toe brengt zich te vergrijpen aan den boenia van zijn zuster met de bekende desastreuze gevolgen. Uitdrukkelijk wordt in de mythe nog het vertoonen van de sagobosschen aan den jongen vorst vermeld. De mythe doelt hier op de gemeenschappelijke sagobosschen, die eigendom van de geheele gemeenschap zijn en waar alleen in tijden van nood geklopt mag worden. De vorst is hiervan de nominale eigenaar. Het beheer hierover is onafscheidelijk aan het vorstenschap verbonden, zoodanig zelfs dat men het een van de belangrijkste symbolen van het heerscherschap kan noemen.

Wij wezen er reeds op, dat de *omboe kilano* als een verborgen, verscholen adel beschouwd worden. Zij zijn de rechtstreeksche afstammelingen van het eerste menschenpaar. Dit stemt dus geheel overeen met hun rol als voortzetters van een groep oudere machthebbers, die hun rechten aan de nieuwe vorsten overdroegen.

Een derde steeds optredende eigenaardigheid van deze mythen is de omstandigheid, dat de nieuwgevonden vorst altijd een kind is. Hiervoor geeft men meestal als verklaring, dat ook de huidige vorsten als kinderen zijn, die men alle macht en uiterlijkheden heeft afgestaan allen maar om er mee te spelen, de werkelijke macht berust bij de oude hoofden. Den vorst beschouwt men wel als een pop, een symbool dus. Maar waarschijnlijk zit hier nog meer achter. Het is een opvallend verschijnsel, dat in de mythen de eerste vorst telkens van naam wisselt. De zoon van Dai Bole heet eerst Taa Nioedito, dan Prins Pombango en ten slotte Prins Pombang Jakoet Koentoe Amas Radja Basar. Anderen gaven nog den naam Taa Nipipidono. Van deze namen beteekent de eerste

„de gevlijde” en de laatste „de bewaaierde”. De mythe behandelt klaarblijkelijk de heele levensloop van den vorst van kind tot dat hij de hoogste eere bereikt heeft en in elk stadium van zijn levensbaan draagt hij een anderen naam: Taa Nioedito als kind, Prins Pombango als jonge man en Prins Pombang Jakoet Koentoe Amas Radja Basar als de in Ternate ingehuldigde vorst. Deze eigenaardigheid bestaat ook in de sociale werkelijkheid. Verschillende latere vorsten dragen tot hun verheffing een inheemschen naam, verwisselen dien bij hun optreden als madika voor een Arabischen, om na hun dood of aftreden onder een *galarano* bekend te blijven. Zoo b.v. Toeroebwoe, die in 1864 door de Regeering erkend werd als Mohamad Siradjoedin en over wien men nu nooit anders spreekt als Taa to me'eradji, omdat het laten reciteeren van het *miradj*-verhaal een van zijn grootste liefhebberijen was.

Het is niet uitgesloten dat men zich de levensbaan van den mythischen vorst voorstelt als de loop van de zon. De mythe verhaalt immers, dat hij bij zonsondergang op den schoot der ouden inslaapt, die dan den geheelen nacht met hem varen om 's morgens weer in Boeol te ontwaken. De nachtelijke tocht over zee zou dan de nachtelijke gang van de zon van West naar Oost zijn.

Boven behandelden wij de verhouding van den nieuwen vorst tot een groep van oudere machthebbers, die hem uit Toli Toli naar Boeol gebracht hadden. In de mythe zelf is echter ook nog sprake van een Mohamadoe Taher, die *madika* van Boeol was en eerst later door Prins Pombango vervangen wordt. Deze Taher komt ook voor in de groep der vier eerste hooge functionarissen, waar hem de rol van *goegoe* toebedeeld is. Alle informanten verklaarden uitdrukkelijk dat er na het verdwijnen van Anogoelipoe geen vorst meer in Boeol was. Het geheele verloop van de geschiedenis van Taa Nioedito wijst er ook duidelijk op, dat hij van meet af aan de door het verdwijnen van Anogoelipoe opengekomen plaats moet vervullen. Uit alles blijkt verder ook, dat de jonge man Prins Pombango een rol speelt naast den madika of goegoe Taher en hem eerst na zijn rondreis over Ternate, Gorontalo en Toendoengo definitief elimineert. Hierbij valt op te merken, dat een rondgang van den nieuwen vorst door zijn gebied, waarbij hij op elke pleisterplaats pleegt te trouwen een vast element in deze verhalen vormt. Pas hierna vestigt hij zich definitief en hooren

wij meestal niets meer van hem. Ook in dezen rondgang hebben wij dus waarschijnlijk het verhaal van zijn leven te zien en worden wij weer herinnerd aan den loop van de zon. Het is wel merkwaardig hoe goed zoo iets moderns als de verhouding tot de Hollanders in het mythische kader is ingepast. Wij zeiden al, dat de rondgang van den nieuwen vorst meest plaats heeft door het eigen gebied. In de hier besproken mythe geschiedt de rondgang op intertribaal plan: Ternate, Gorontalo en Toendoengo. Deze laatste plaats zou volgens verkregen inlichtingen in Kaidipan liggen. De bedoeling van dit verhaal is om tusschen de genoemde rijkjes een nauweren band te leggen en wel naar het bekende model van een in vieren verdeeld rijk. Deze tendentie kwam ook reeds ter sprake bij de bespreking der heilige bergen van de verschillende rijkjes. Boeol en Kaidipan ten slotte heeten van twee broers af te stammen.

In een andere lezing van dit verhaal wordt Mohamadoe Taher heelemaal niet genoemd en brengen de oudsten hem zelf naar Ternate om daar tezamen met den vorst van Gorontalo bevestigd te worden.

Vergeleken bij mythen van elders treedt de sexueele activiteit van den nieuwen vorst tijdens zijn rondtocht door het rijk in het onderhavige verhaal zeer sterk op den achtergrond. In de Boeol mythe trouwt hij slechts eenmaal, n.l. te Gorontalo. Volgens anderen huwde hij ook nog een dochter van den vorst van Boalemo. Ook zijn vader Dai Bole huwde op zijn reis slechts tweemaal, n.l. te Toli Toli en te Mamoedjoe. Het is duidelijk, dat wij in deze twee reizen van vader en zoon weer met een mythische herhaling te doen hebben, zooals die zoo vaak plegen voor te komen. Het op den achtergrond treden van de gewone viriliteit van den vorst kan verband houden met de omstandigheid, dat de rondreis van den vorst hier vooral dient om een band te leggen tusschen een aantal rijkjes en dat de keus daardoor beperkt was.

Pas na zijn reis dus wordt Prins Pombango volledig vorst en verdwijnt Taher van het tooneel. In den vorm, waarin ik de mythe voor de eerste maal van den omboe kilano hoorde, was nog geen sprake van Taher, maar gewaagde hij van Madika Mopoeti, den Witten Vorst, den echten allereersten vorst van Boeol, die te Pinamoela, een dorp in het stroomgebied van de Boeol rivier,

geresideerd zou hebben. Prins Pombango woonde in Mopoe, een vestiging in het gebied van de Negrilama rivier. Deze Prins Pombango maakte een reis naar de Molukken, waar hij den Hollanders een stuk goud ten geschenke gaf zoo groot als een jonge geit. Hierop werden de Hollanders zijn vrienden, gaven hem een brief en verleenden hem den titel van Jakoet Koentoe Amas Radja Basar. Het was duidelijk dat Madika Mopoeti tegen iemand, die zulke geschenken wist aan te bieden en drager was van zoo'n machtigen titel, niets kon beginnen en geheel door Prins Pombango verdrongen werd. Toch was Madika Mopoeti een echte vorstentelg, want hij was de zoon van Dai Bole te Mamoedjoe, een halfbroer dus van den te Toli Toli geboren Prins Pombango. Voor het volk gold hij als vorst, maar door het besluit, dat Pombango te Ternate van het Gouvernement gekregen had, kwam hij geheel en al op den achtergrond. Madika Mopoeti zou slechts een titel geweest zijn, zooals Madika Boelai voor Anggatibone. Zijn werkelijke naam was Dai Malambango en hij zou in 1003 H. opgetreden zijn. In verband met de tegenstelling tusschen deze twee figuren hoort men wel spreken van volksvorst en gouvernementsvorst.

Hierdoor is ook de verhouding van Prins Pombango tot zijn voorganger madika of goegoe Taher veel duidelijker geworden. Ongetwijfeld zijn deze Taher en Madika Mopoeti identiek. Het ligt voor de hand in hen de representanten te zien van den groep van oudere machthebbers, waarover wij boven reeds spraken.

Het verhaal van den Madika Mopoeti zooals mij dat uiteindelijk gedichteerd werd, wijkt in belangrijke mate van de eerste lezing af. Madika Mopoeti is nu niet meer de vorst van Pinamoela, maar is afkomstig uit Bodi in Palele, een plaats dicht bij Loengoeto, van waar Prins Pombango het goud kreeg voor zijn geschenk aan Ternate. Bovendien is hij nu niet meer de eerste vorst, maar de zoon van Poenoe Bwoelaano, de heerscher die onmiddellijk volgt op Prins Pombango. Hiervoor zijn waarschijnlijk verschillende verklaringen te geven. In de eerste plaats is het een algemeen verbreide opvatting, dat Prins Pombango een oudere rechthebbende verdrongen heeft. Verder is de omboe kilano, zooals wij nog nader zullen zien, ten nauwste gelieerd met dezen „onterfden" tak. Tenslotte had hij er van meet af aan ernstige bezwaren tegen, mij het verhaal van den Witten Vorst zoo te vertellen, dat ik het

kon opschrijven. Hij was n.l. bang door zijn verhaal den zelfbestuurder in een ongunstig licht te plaatsen, want de huidige vorsten zijn eigenlijk slechts herhalingen van hun mythisch prototype Pombango. Men hoeft nu nog niet direct aan een bewuste vervalsching te denken. Deze lijkt zelfs zeer onwaarschijnlijk als men weet hoe angstig men er voor waakt deze verhalen niet in den juisten vorm te vertellen, want men zou dan onvermijdelijk door allerlei onheilen getroffen worden. Het is zeer wel mogelijk, dat in de mythen zelf de preciese gang van zaken gecamoufleerd is. Hiervoor pleiten allerlei omstandigheden. Allereerst wel dat het verhaal van Madika Mopoeti als eerste vorst te Pinamoela algemeen bezit is. Verder, dat Madika Mopoeti ook als zoon van Poenoe Bwoelaano blijft behooren tot een groep van vorsten, die thuis zijn in het gebied van de Boeol rivier en waarmee de omboe kilano ook ten nauwste geassocieerd zijn. Ook bij deze lezing van de mythe verandert er dus in feite niets aan de omstandigheid, dat er een groep bestaat, die zich traditioneel door Prins Pombango ontrecht voelt. Ten slotte is het vervangen van Madika Mopoeti door madika of goegoe Taher een doorzichtige mythische verschuiving. Het schijnt er dus alleen om begonnen te zijn Madika Mopoeti van zijn in het oog loopende plaats te doen verdwijnen. Ten slotte valt hierbij nog op te merken dat Bodi een plaats moet zijn met een functie in de mythen, want bij de inhuldiging van een nieuwen vorst heeft men ook water nodig van een waterval bij Talokano in Bodi.

In onze mythe is Madika Mopoeti, ook genaamd Eaato, de zoon van Poenoe Bwoelaano en de vader van Tae Bwoelaano, wier moeder een wit varken was, dat zwanger werd door het drinken van de urine van Madika Bwoelaano, die in het schutblad van een „gouden” klapper, volgens anderen van een pinang, terecht gekomen was. Tae Bwoelaano beteekent „gouden uitwerpselen”; dit was de naam dien zij kreeg na het feest, dat voor haar op den zevenden dag werd gevierd. Bij haar geboorte was zij Boloe no Oedo Oedo genoemd. *Oedo oedo* is een soort van doek waar het kind in gewikkeld werd; *boloe* is weduwe. Een andere naam was Toetoengo, wat men wil weergeven met „verbrand”. Zij kreeg weer een zoon Dai Makioe. In een andere lezing is Dai Makioe een zoon van Madika Mopoeti, een (half) broer van Tae

Bwoelaano dus. Als wij afzien van het vorstenschap van Madika Mopoeti is Poenoe Bwoelaano de eerste van een drietal vorsten dat te Lamolano in het stroomgebied van de Boeol rivier gevestigd was. Zooals wij reeds zeiden is dit een vorstengroep, die door die van Prins Pombango, welke in het gebied van de Negrilama rivier gevestigd was, verdrongen werd. Van de groep Poenoe Bwoelaano, Madika Mopoeti, Tae Bwoelaano hooren wij verder niets meer. Zij stemt klaarblijkelijk overeen met de drie-huizengroep uit de Palele mythe, die eveneens plaats moet maken voor den toekomstigen oppervorst Ndoeboe van de zeven huizen. In het eene geval is Dai Makioe een kleinzoon van Poene Bwoelaano, in het andere geval draagt een kleindochter van Sakilato en Magamoe dien naam. In het eene geval wordt Poenoe Bwoelaano, resp. Madika Mopoeti, verdrongen door Prins Pombang Jakoet Koentoe Amas, in het andere Koentoe Bwoelaano door Ndoeboe. Ten slotte valt hierbij nog op te merken, dat in beide gevallen de verdrongen groep te Lamolano woont.

Volgens een verhaal uit Kandanano volgde Dai Makioe Prins Pombango op en van hem zouden de oekoemo afstammen. In de Boeol mythe volgt Poenoe Bwoelaano, de grootvader van Dai Makioe, Prins Pombango op. Volgens ditzelfde verhaal woonde Prins Pombango in Moelato, nog boven Mopoe.

Het witte varken, de moeder van Tae Bwoelaano, was geen echt varken, het had er alleen den uiterlijken schijn van. Informanten waren het er niet over eens of het op den duur een mensch geworden is, dan wel of het slechts eenmaal verschenen is. Men noemde het beest een tegenhanger uit het dierenrijk van de bekende boomen en bamboes, die het eerst op den Pogogoelo ontsproten. Bij de inhuldiging van een vorst moet men o. a. ook water hebben van den Pogogoelo en van het nest van het witte varken, dit is niet op den Pogogoelo maar ergens in het bosch te vinden.

De tegenstelling der twee stroomgebieden.

Wij zagen reeds, dat van de twee vorstengroepen, die in de verhalen tegenover elkaar geplaatst worden, de eene, n.l. die van Poenoe Bwoelaano, resp. Madika Mopoeti, resp. goegoe Taher, in het gebied van de Boeol rivier thuis hoort; de andere n.l. die

van Prins Pombango, in dat van de Negrilama rivier. Dit correspondeert met de algemeen verbreide opvatting, dat deze twee rivieren van ouds de twee deelen vormen, waarin het rijk Boeol verdeeld was. Een andere tweedeeling was die van den *madika* op den westelijken en den *oekoemo* op den oostelijken oever van de Negrilama rivier. Verder ten Oosten daarvan vond men dan het gebied van den *kapitalaoe*: Boenobogoe.

De eerstgenoemde tweedeeling springt ook zeer duidelijk in het oog als men de in de Boeol mythe opgenomen lijst van vorsten nader beschouwt in verband met de vestigingsplaatsen der verschillende heerschers. Wij krijgen dan het volgende :

(1. Madika Mopoeti—Pinamoela)	2. Prins Pombango — Mopoe
3. Poenoe Bwoelaano-Lamolano	4. Soeltan Marhoem-Potangoano
5. Kaloei — Lamolano	6. Ndaingo — ”
7. Mimo — Lamolano	8. Mokoapato — Mongingi
	9. Ndoeboe — ”
	10. Datoe Moela — Biabato
	11. Elamo — ”
	12. Lahadoengo — ” (1858)
13. Toeroebwoe — Koelango (1864)	
14. Patra Toeroengkoe — Rodji (1890)	
15. Datoe Alam T. — ” (1899)	
16. Hadji Ahmad T. — Leoko (1914)	

In de linker kolom vinden wij de vorsten wier residenties in het gebied van de Boeol rivier lagen, in de rechter de vestigingen van de heerschers van het Negrilama gebied. Wij komen hiermee tot het opmerkelijk resultaat, dat de eerste acht vorsten om en om uit de beide stroomgebieden kwamen. Het is op het oogenblik niet meer na te gaan of inderdaad afwisselend vorsten uit het eene en het andere stroomgebied het bestuur over het geheele rijkje voerden, dan wel of de twee groepen naast elkaar bestonden en om de een of andere reden op de boven omschreven wijze tot één reeks zijn samengevoegd. De laatste veronderstelling lijkt wel het waarschijnlijkst. Het is n.l. in dezen kring een zeer veel voorkomend verschijnsel, dat twee groepen van hoofden naast elkaar optreden. In Gorontalo waren dat b.v. de vorsten van de boven- en van de benedenzijde, in Soewawa kende men een groepeerling

in rechtsche en linksche hoofden. Verder moeten we ook niet vergeten, dat we met deze groep van acht vorsten de mythische sfeer nog lang niet geheel en al verlaten hebben. Na de twee etappen van Pogogoelo en Goelamonialo vormt het tijdperk van deze acht vorsten een derde weer iets lager gelegen, het aardsche weer iets nader staande sfeer, die door de mythe gelocaliseerd wordt te Pinamoela-Lamolano voor de eene helft en te Mopoe-Potangoano voor de andere helft. Het vermoeden ligt voor de hand, dat de samenvoeging van beide groepen in één serie geen andere bedoeling heeft dan de essentiele eenheid van beide tot uitdrukking te brengen. Zoals uit ons schema echter onomstootelijk blijkt treedt in deze derde mythische kring het dualisme der stroomgebieden zeer duidelijk aan den dag.

Ook in de Palele mythe kunnen wij een dergelijken, een aantal vorsten omvattenden, derden mythischen kring onderkennen. In den hier opgenomen tekst treden in deze fase een vijftal *madika* op:

1. Ndoeboe
2. naam onbekend
3. Donolangito
4. Todaelo
5. Poondoe

Een door anderen opgestelde lijst telt zeven namen:

1. Donolangi
2. Dai Bole
3. Prins Pombango
4. Dokoeliwango
5. Marhoem
6. Oendaingo
7. Timoemoeno

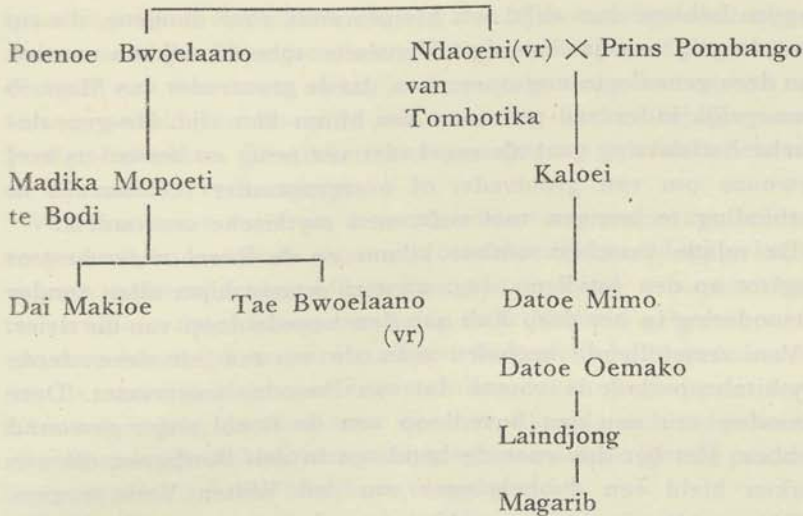
Door informanten worden deze vorsten uitdrukkelijk als een geheel aparte groep beschouwd. Als de echte, ware vorsten uit den ouden tijd stelt men hen tegenover de huidige *madika*, die daarvan slecht een zwakke afschaduwing vormen. Een aantal verhalen deze vorsten betreffende, waarop wij beneden nog nader zullen ingaan, plaatsen hen ook duidelijk nog in de mythische sfeer. Wij herinneren hier slechts aan de geschiedenis van Poondoe

en den Portugees, die een varken hield. Dit verhaal herinnert duidelijk aan de mythe van Madika Mopoeti en het van hem zwanger geworden witte varken.

Van een verdeeling der vorsten over de twee stroomgebieden komt hier niets tot uiting. Hier houdt men vast aan de tegenstelling van de drie en de zeven huizen. Voor een zekere afwiseling tusschen de beide groepen zou de omstandigheid kunnen getuigen, dat in beide hierboven gegeven lijsten namen voorkomen, die tot de groep der drie huizen behooren, nl. Dai Bole en Todaelo. Marhoem en Oendaingo maken in de Boeol mythe deel uit van de Negrilama helft. Meestal hoort men dat deze geheele vorstengroep zeven *madika* omvat zou hebben. Slechts van enkele namen is men zeker, b.v. Ndoeboe, Poondoe, Marhoem en Oendaingo. De overige namen zegt men dan meestal zich niet meer te herinneren of men geeft namen, die in een andere mythische sfeer thuis hooren, b.v. Donolangi(to) en Dai Bole; of overigens geheel onbekende namen, b.v. Dokoeliwango en Timoemoeno. Het voorlaatste procédé is zeer wel te rechtvaardigen, want het zijn per slot van rekening steeds weer dezelfde tegenstellingen en samenhangen, die in elke nieuwe mythische sfeer tot uiting gebracht worden, de bekende mythische herhaling. Wat de geheel onbekende namen betreft, vermoedde men in het centrale gebied, dat dat vorsten waren geweest van afzonderlijke rijkjes, die vroeger in het oostelijk deel van het land bestaan moeten hebben.

In de Boeol mythe is deze derde mythische fase dus gekenmerkt door de tweedeeling, die verband houdt met de twee groote rivieren, die het landschap doorstroomen. Afgezien van Madika Mopoeti, vinden wij in Lamolano in het gebied van de Boeol rivier een drietal vorsten: Poenoe Bwoelaano, Kaloei en Mimo, ook wel Datoe Mimo genoemd. Alhoewel zij ook van zuiver vorstelijke afkomst waren, zagen zij zich verdrongen door een groep van andere machthebbers in het Negrilama gebied. Wij konden hen in verband brengen met de „oudsten” die in de mythe zoo'n belangrijke rol spelen, met den *goegoe* en met de *omboe kilano*. Deze laatste relatie werd door Magarib, op het oogenblik de voornaamste der *omboe kilano*, uitdrukkelijk bevestigd en gestaafd met den hieronder volgende stamboom:

Hieruit moet dus overduidelijk blijken, dat de *omboe kilano* regelrecht afstammen van de vroegere vorsten van de Boeol rivierkant. Hoewel zij nu slechts een „verborgen” adel vormen, is dit het bewijs dat zij zeker de gelijken van de *madika* zijn. Informant zeide, dit langen tijd voor mij verheimelijkt te hebben uit vrees voor den zelfbestuurder. Hij was ook zeer teleurgesteld toen hij hoorde, dat hij en zijn verwanten niet voorkwamen in de genealogieën van het zelfbestuurdersgeslacht op het Controleurskantoor. Per slot van rekening hoorden zij er toch ook bij.

In dezen stamboom zien wij de groep van Poenoe eenigszins apart staan. De *omboe kilano* leiden hun afkomst terug op zijn zuster, die met Pombango getrouwd zou zijn. Dit heeft waarschijnlijk een drievoudige beteekenis. In de eerste plaats is het de opzet aan te toonen, dat de *omboe kilano* ook van Pombango afstammen en zodoende alle vorstelijke bloed in zich vereenigen. Verder is het natuurlijk de bedoeling de groep van Pombango te koppelen aan die van Bwoelaano en een huwelijksrelatie is daarvoor, vooral in deze tweedeelings sfeer de aangewezen weg. In de derde plaats neemt de vrouwsbroersgroep altijd een positie van overwicht in en wij zullen beneden nog enkele gevallen van verkrijging van rechten door een huwelijk met een zuster van een ouderen waardigheidsbekleeder bespreken. Dergelijke over-

gangen hebben dan altijd iets kleineerends voor dengene, die op een dergelijke wijze opvolgt. Tenslotte moeten wij ten aanzien van deze genealogie nog opmerken, dat de grootvader van Magarib onmogelijk inderdaad een zoon van Mimo kan zijn. De genealogische herinnering gaat als regel niet ver terug en het is iets heel gewoons om een grootvader of overgrootvader rechtstreeks in verbinding te brengen met volkomen mythische voorouders.

De relatie tusschen omboe kilano en de Boeol rivier bestaat nog tot op den huidigen dag, want zij wonen bijna allen zonder uitzondering in het dorp Kali aan den benedenloop van die rivier.

Van verschillende verhalen over de vorsten uit deze derde mythische periode is vooral dat van Poondoe interessant. Deze Poondoe zou aan den bovenloop van de Boeol rivier gewoond hebben. Het ligt dus voor de hand om in den Portugees, die een varken hield een dubbelganger van den Witten Vorst te zien. Beiden trekken in hun aanraking met den vorst aan het kortste eind. Het niet kunnen dood krijgen van een schildpad is een bekend sprookjesmotief: de aap bedriegt de schildpad door zijn pisangs op te eten, waarop de schildpad den aap door een list weet te doden, zijn botten tot kalk verbrandt en die aan de andere apen verkoopt. De apen pogen tenslotte de schildpad op dezelfde manieren te doden, als men boven met Poondoe probeerde, maar te vergeefs. Dit verhaaltje van den strijd tusschen een zee- en een landdier houdt zeker ook verband met de afwisseling van donkere en lichte maan. De man, die Poondoe veroordeelde, zou Padtbrugge geweest zijn, een naam die hier telkens weer opduikt: zijn bezoek aan deze streken tegen het eind van de zeventiende eeuw moet dus wel een diepen indruk gemaakt hebben ¹⁾. Verder weet men te vertellen, dat de na-

¹⁾ RIEDEL (p. 194) vermeldt een vorst Poentoe, die omstreeks 1770 optrad. Onder zijn bewind verzochten de hoofden van Boeol en Tombelo (= Boalemo) om vrijheid van godsdienst. Dit verzoek werd echter niet toegestaan, „omreden bij het laats aangegane kontrakt te Ternate onder andere poincten werd beloofd door Jacob Ponto en het hoofd der Tombelors, dat zij en hare onderhoorigen de gereformeerde religie zouden blijven omhelzen”. Poentoe werd naar Ternate verbannen. Het is merkwaardig om te zien hoe klaarblijkelijk historische gebeurtenissen in het mythische kader worden verwerkt.

komelingen van Poondoe voorgoed van alle waardigheden uitgesloten werden. De algemeene reactie op dit verhaal is, dat men de straf wel wat zwaar vindt, want per slot van rekening was het niet de schuld van Poondoe zelf, maar lag de fout bij zijn overijverige beambten. Bovendien was men pas tot den Islam bekeerd en dus minder verdraagzaam.

Van een ander vorst uit deze periode, wiens naam men echter vergeten is, maar die in den tekst onmiddellijk na Ndoeboe komt, volgens anderen echter de opvolger van Poondoe was, weet men te vertellen, dat hij met een schip naar Manado gebracht werd om daar bevestigd te worden. Toen de kapitein hem mededeelde, dat de reede in zicht was en de zinken daken reeds in de verte schitterden, ging de vorst naar zijn hut, kleepte zich in zijn staatsiepak, stak zijn zakken vol goud, ging naar dek en sprong pardoes te water. Het gelukte niet hem te redden.

Timoemoeno zou een zoon van Poondoe geweest zijn, welke weer een zoon van Pombango, hier ook Pomba of Pompa genaamd, was. Hij zou geen *madika* maar *goegoe* geweest zijn. Dit klopt niet met het verhaal, dat de nakomelingen van Poondoe van alle ambten uitgesloten waren. Dit is natuurlijk weer het gewone spelen met namen uit een mythisch tijdperk. Deze Timoemoeno zou Tae Bwoelaano gehuwd hebben.

Ndaingo draagt de *galarano* Taa Monadoe. Hij zou namelijk met een prinses uit Toli Toli getrouwd zijn, die bleek geen vagina te hebben. De teleurgestelde echtgenoot ging toen naar Manado om zich bij den resident te beklagen. Hij overleed in Manado en dankt aan dat feit zijn *galarano*.

Marhoem zou niet 's mans naam maar zijn *galarano* zijn. Men noemt hem dan ook wel Taa to Marhoem. Zijn werkelijke naam was Boja Mogilalo.

Dit is wat ik aan verhalen over de *madika* van de derde periode kon opteekenen. Marhoem en Ndaingo, die beiden te Potangoano in het Negrilama gebied resideerden, worden meestal in een adem genoemd. Omtrent de afkomst van dit stel vernemen wij niets anders dan dat zij ook van Pombango afstammen. „Met Ndaingo houden de echte *madika* op”, „Ndaingo is de laatste der ware vorsten”, zijn uitlatingen, die men zoowel in Palele als in het centrale gebied steeds weer kan hooren. In de in Palele opgeno-

men lijst van vorsten komt na Oendaingo nog Timoemoeno, maar daaraan hoeven wij zooals wij zagen geen beteekenis te hechten.

De overgang naar de tegenwoordige vorsten.

Volgens de Palele traditie is deze Ndaingo dus de laatste van een groep van zeven vorsten, ook in de Boeol mythe is dat het geval, ook daar komt Ndaingo op de zevende plaats. De achtste, Mokoapato, luidt al een nieuwe reeks van vorsten in. Dit is de vierde en laatste fase van ons verhaal. Nu begint de werkelijke historische tijd en treedt een rij van vorsten op, wier stamboom wij tot op den huidigen dag kunnen nagaan, al weten wij van de oudste leden van dit geslacht dan ook niet bijzonder veel. Wij hebben nu alleen nog maar te maken met vorsten die in het Negrilama gebied wonen: de eerste hunner te Mongingi, aan den weg naar het dorp Biaoe, dat zelf nog ver beneden Potangoano ligt, de drie volgenden wonen te Biabato, beter bekend als Lipoe Lagidoeno oftewel Negrilama. Over vorsten aan de Boeal rivier wordt nu in het geheel niet meer gesproken, daar hebben wij nog slechts te maken met de omboe kilano in het dorp Kali.

In de Boeol mythe komt na Ndaingo als achtste Mokoapato, die echter volgens de communis opinio nooit zelf vorst is geweest, maar een rol speelt als de vader van twee zoons Ndoeboe en Takoeloë, die de stamvaders zijn van het nu optredend vorstengeslacht. Zoowel in Palele als in Boeol is de algemeene opvatting, dat de overgang plaats vond van Ndaingo op Ndoeboe. Ten onrechte houdt de tekst van de Palele mythe op met Poondoe. Waarschijnlijk omdat er eenige overeenstemming is tusschen de figuren van Ndaingo en Poondoe: beiden verlaten het land, beiden hebben een tegenspeler zonder genitalien.

Deze overgang wordt altijd op dezelfde manier geconstrueerd als boven vermeld voor Poenoe Bwoelaano en Prins Pombango, nl. door een huwelijk met de zuster van zijn voorganger. Volgens de lezing in het centrale gebied had Ndaingo „eigenlijk” opgevolgd moeten worden door Poelingala, maar hij stond het vorstenschap af aan Ndoeboe, den man van zijn zuster Boeki Nike. Hij zelf werd *oekoemo*. Over de verhouding van Poelingala tot Ndaingo hooren wij niets. Over de afkomst van Ndoeboe, die de eigenlijke

vorstentak heeft afgesloten, op zijgeschoven, wilde en durfde Magarib niet verder praten, omdat dat de stamvader is van den huidige zelfbestuurder. Desgevraagd vertoonde informant alle teekenen van verwarring en verlegenheid en zeide dat niet te weten, maar van Poelingala heette het direct, dat hij ook van Pombango afstamde. Tenslotte maakten hij en de andere aanwezigen zich van het geval Ndoeboe af, met te zeggen, dat een vrouw, zeker in dien tijd, altijd moest trouwen met iemand van denzelfden rang en dat dus ook Ndoeboe wel van zeer hoogen stand geweest moest zijn. Poelingala zou het *madika*-schap aan zijn zwager afgestaan hebben, opdat zijn zuster vorstin zou worden.

Naar een in Palele gehoorde lezing trouwden de gebroeders Ndoeboe en Takoeloë met twee zusters, broersdochters van Ndaingo. Ndoeboe volgde Ndaingo op, na hem werd Takoeloë door het volk verheven maar niet door het Gouvernement erkend. Hun vader, die hier Mokolapato heet, zou inderdaad nooit vorst geweest zijn. Mokolapato zou in beteekenis iets met „klaarmaken” te doen hebben, n.l. het voorbereiden van het vorstenschap voor zijn zoons. Volgens berichten van elders woonde Mokoapato in het dorp Biaoe.

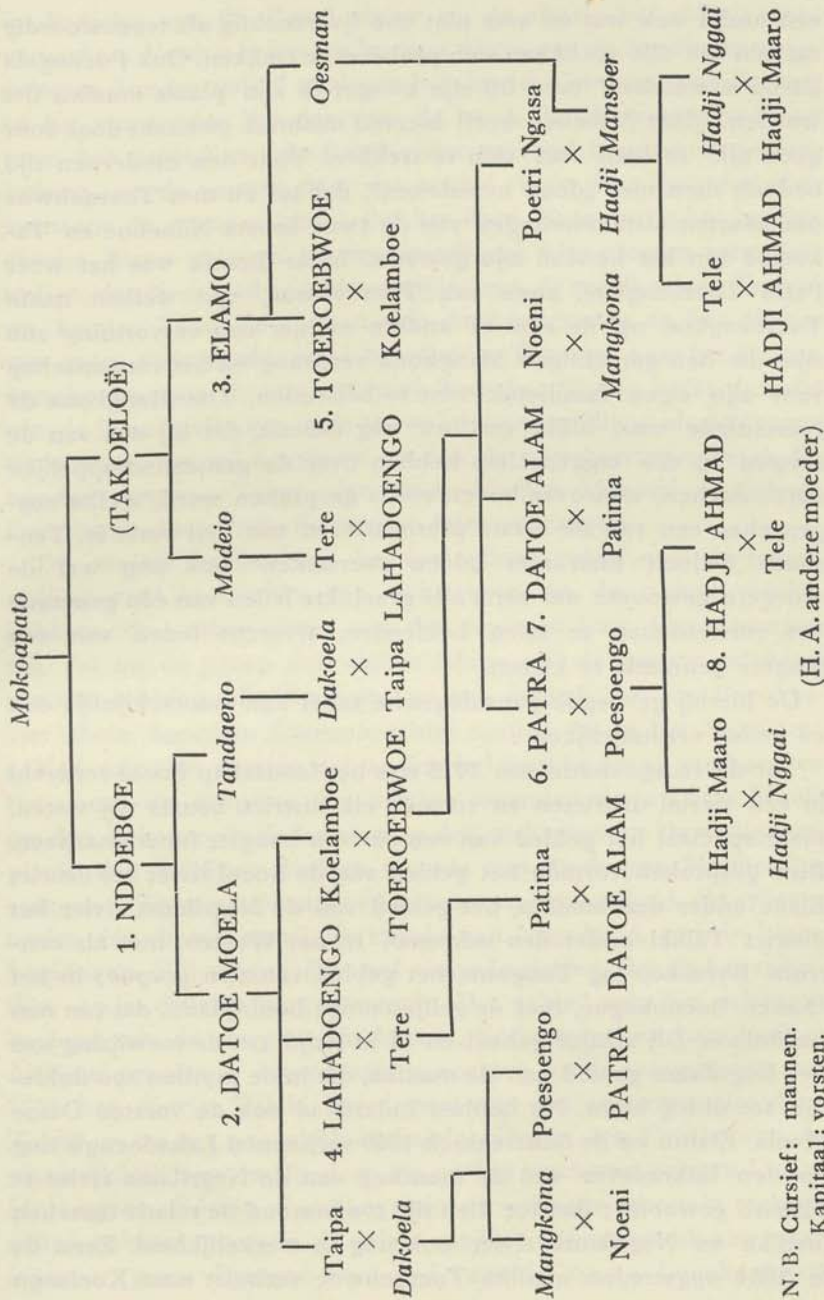
De eigenaardige houding van informanten ten aanzien van de vraag naar de herkomst van Ndoeboe behoeft niet te beteekenen dat inderdaad op diens afkomst wat aan te merken zou zijn, maar kan eenvoudig de uiting zijn van de traditioneele beschouwingswijze van deze overgangen, waarbij een oudere rechthebbende door een jongere verdrongen wordt: Poenoe Bwoelaano c.s. door Prins Pombango, Koentoe Bwoelaano door Ndoeboe en Ndaingo door een anderen Ndoeboe. Merkwaardig is dat deze verschuivingen van de tweede naar de derde en van de derde naar de vierde fase precies den zelfden vorm aannemen, de mythe herhaalt telkens zich zelf. Dit gaat in de Palele variant zelfs zoover, dat in beide gevallen den nieuwen machthebber de naam Ndoeboe toegedacht wordt.

Boven stelden wij de vraag of het afwisselend optreden in de derde fase van een vorst in het eene en in het andere stroomgebied ook inderdaad het geval geweest zou zijn. Wij meenden die vraag ontkennend te moeten beantwoorden. Wij wezen op de eenheid van beide groepen, die op deze wijze mogelijk tot uit-

drukking werd gebracht. Hier willen wij wijzen op de overeenstemming die er bestaat tusschen dit verschijnsel en de boven behandelde verschuivingen op grond van huwelijksrelaties. In de laatste verschuivingen kan men een neiging zien tot moederlijnige vererving van functies: een opvolgen door zusterszoon. Dit, gecombineerd met twee vaderlijnige locale groepen zou een wisseling geven als boven tusschen de twee stroomgebieden. Eveneens het omgekeerde: vaderlijnige vererving van functies en twee moederlijnige locale groepen. Dit is echter zuivere speculatie en berust op geen enkelen grond, maar toch meenden wij te moeten wijzen op de mogelijkheid van aanwezigheid van dergelijke structureele principen in de mythen. Op het oogenblik is de verwantschapsrekening strikt bilateraal met een uitgesproken neiging tot endogamie van de bilaterale verwantengroep, gelijk-generatiesch huwelijk en geen enkel onderscheid tusschen de verschillende soorten cousins. De vestigingsgebruiken bij huwelijk verraden een sterk matrilocalen inslag. Het medenemen van de echtgenoot, zooals dat in de mythen voorkomt, b.v. de gemalin van Pombango uit Gorontalo, lijkt op het oogenblik vrijwel uitgesloten. De ouderwetsche zeer groote huizen, zooals men er op het oogenblik nog enkele in het landschap vindt, herbergen altijd in meerdere of mindere mate een matrilineale verwantengroep. Hier zij herinnerd aan de drie en zeven huizen van de mythe. De erfopvolging van de zeven laatste vorsten sinds Ndoeboe wijzen weer eerder in matrilineale richting. Wij merkten reeds op, dat de verschuivingen door huwelijk in de mythen op het oogenblik eigenaardige gevoelens plegen op te wekken. Maar zooals we reeds gezien hebben spelen hier factoren van zeer uiteenloopenden aard een rol. Want ondanks het boven over de *madika*-opvolging gezegde, doet daarbij en ook bij de bepaling van iemands stand de positie van de moeder een belangrijke duit in het zakje.

Het tegenwoordige madika-geslacht.

Op deze wisseling tusschen de twee stroomgebieden doelt men in de eerste plaats als men het heeft over „doen oversteken”, een uitdrukking, die telkens weer in alle gesprekken over de vorstenopvolging opduikt. Dat was de ideale toestand, zegt men, toen kwam iedereen op zijn tijd aan de beurt. Toen gunde men

N. B. Cursief: mannen.
 Kapitaal: vorsten.

een ander ook wat en was niet zoo ijverzuchtig als tegenwoordig nu één tak alle recht aan zich probeert te trekken. Ook Poelingala „deed oversteken” toen hij zijn zwager in zijn plaats *madika* liet worden. Maar Ndoeboe heeft hiervan misbruik gemaakt door voor goed alle rechten aan zich te trekken. Voor den modernen tijd bedoelt men met „doen oversteken”, dat tot en met Toeroebwoe om beurten afstammelingen van de twee broers Ndoeboe en Takoloë aan het bewind zijn geweest. Maar daarna was het weer Patra Toeroengkoe, zoon van Toeroebwoe, van welken naam Toeroengkoe op de een of andere manier een vervorming zou zijn, die den gerechtigde Mangkona verdrong en het vorstenschap voor zijn eigen familietak wist te behouden. Dat Mangkona de gerechtigde was, blijkt ook nu nog daaruit, dat hij een van de eersten is, die zeggenschap hebben over de gemeenschappelijke sagobosschen, waarover boven reeds gesproken werd, welke zeggenschap een van de eerste prerogatieven van den vorst is. Tenslotte bedoelt men met „doen oversteken” ook nog wel de vroegere gewoonte om eerst alle geschikte leden van één generatie het vorstenschap te laten bekleeden, alvorens leden van een jongere generatie te kiezen.

De hierbij gevoegde genealogische tabel kan waarschijnlijk een en ander verduidelijken.

Tot de reorganisatie van 1913 was het landschap Boeol verdeeld in een viertal districten en vormde elk district, zooals wij weten, meer speciaal het gebied van een der vier hoogste functionarissen. Ruw gesproken vormde het gebied van de Boeol rivier het district Biaoe onder den *madika*, het gebied van de Negrilama rivier het district Talaki onder den *oekoemo*. In het Westen, met als centrum Boesako, lag Tongono, het gebied van den *goegoe*; in het Oosten Boenobogoe, met de gelijknamige hoofdplaats, dat van den *kapitalaoe*. Dit schijnt geheel en al in strijd met de toewijzing van het Negrilama gebied aan de *madika*, die in de mythen zoo duidelijk tot uiting komt. Nu hebben inderdaad ook de vorsten Datoe Moela, Elamo en de omstreeksch 1860 verbannen Lahadoengo nog op den linkeroever van de monding van de Negrilama rivier te Biabato gewoond; dus tot dien tijd toe bestond de relatie tusschen *madika* en Negrilama rivier ook nog in werkelijkheid. Eerst de in 1864 opgetreden *madika* Toeroebwoe verhuist naar Koelango

in Padjeko aan de Boeol rivier en de aloude betrekking werd verbroken. Verder is het oude dorp Biaoë aan de Negrilama rivier gelegen. Zonder twijfel ontleent het district zijn naam aan dit dorp en het vermoeden ligt dus voor de hand, dat de benaming Biaoë voor het gebied van de Boeal rivier verband houdt met de verhuizing van de vorsten naar dat gebied. Voor deze opvatting pleit eveneens de omstandigheid, dat het dorp Tongono in het huidige district Biaoë gelegen is, zoodat wij ook hier moeten veronderstellen, dat dit gebied vóór de vestiging van de madika daar, Tongono heette. Toen de vorsten zich daar neerzetten en het district van naam veranderde, werd het district Tongono naar het Oosten verschoven, naar de streken rond Boesako. Hieruit blijkt dus, dat aan de Boeol rivier van ouds zoowel de omboë kilano als de goëgoë thuis waren en wij begrijpen nu ook de verschuivingen beter, die nu eens goëgoë Taher, dan weer Madika Mapoeti of Poënoë Bwoelaano door Prins Pombango later vervangen.

Tot nu toe hebben wij het nog alleen gehad over de tegenstelling van de *madika* aan den eenen en de oudere machthebbers, de *omboë kilano* aan den anderen kant. Tevens zagen wij, dat tot de groep der *omboë kilano* ook de *goëgoë* gerekend moeten worden, die tezamen in het gebied van de Boeol rivier thuis hoorden. Evenzoo echter vinden wij in het Negrilama gebied naast de vorsten een andere belangrijke groep van hoofden thuis, n.l. de *oekoemo*. De eersten woonden sinds Datoë Moela op den linkeroever, de laatsten op den rechteroever. De vestigingsplaats der *madika*: Biabato vormde met de dorpen Mopoe, Potangoano, Biaoë en Boengkoedoe tezamen een eenheid, die vroeger onder één hoofd stond, de kapala van Negrilama, van de Lipoe Lagidoëno. Wij mogen dus wel veronderstellen, dat dit het eigenlijke oude district Biaoë vormde. Het gebied van den oekoemo bestond uit de dorpen Kandanano, Kodolagono en Lantikadigo. Al deze genoemde dorpen samen vormen tot de reorganisatie van 1913 het district Talaki, het district van den oekoemo. Het dorp Talaki is op het oogenblik in Palele gelegen, ten Oosten van de plaats Palele nog. In dit dorp en op het tegenover gelegen Lioeto Molanggato, Poelau Pandjang, zou de oekoemo speciale rechten gehad hebben, waarvan de juiste aard op het oogenblik niet meer is na te gaan. Evenzoo had men Loeeki Goëgoë, Loeoko (baai)

van den goegoe ten Noordoosten van Leoko. Tot op den huidige dag bestaat er een uitgesproken samenhang tusschen een belangrijk deel van de bevolking van Palele en de lieden uit Kandanano. Waarschijnlijk hebben wij dus ook hier met verschuivingen te doen, als boven beschreven voor Biaoe en Tongono. De vierde hooge functionaris, de *kapitalaoe* schijnt de eenige te zijn, die van ouds in zijn gebied Boenobogoe thuis is. Wij zouden dus kunnen veronderstellen, dat de groep van den oekoemo zich eerst later tusschen die van madika en kapitalaoe in heeft gevestigd.

De verhouding van vorst tot oekoemo, die wij in historischen tijd aan de oevers van de monding van de Negrilama rivier aantreffen, is een geheel andere dan die van omboe kilano en goegoe, die beiden met de Boeol rivier geassocieerd zijn. De vorst behoorde tot de hoogste der adelskasten, de oekoemo tot de laagste en hun verhouding was er een van scherp antagonisme, dat nog tot in recenten tijd tot uitdrukking kwam in relletjes in het Kandanano gebied, die rechtstreeks tegen het zelfbestuur gericht waren. De goegoe behoorden tot de tweede adelskaste en terwijl de omboe kilano in het geheel geen deel van de adelsgroep uitmaakten, maar integendeel tot het gewone volk behoorden, worden zij als de voorzitters van de groep van Poenoe Bwoelaano — Madika Mopoeti toch beschouwd als een verborgen, verscholen adel. Als zoodanig werden zij met de goegoe tegenover de madika geplaatst. In dit opzicht mogen wij dan ook goegoe, oekoemo en omboe kilano tezamen tegenover de vorsten stellen. Reeds in de mythen vonden wij een aantal gegevens, die ongetwijfeld in deze richting wijzen. De eerste oekomo heet in die mythen Batamboego en zoo werd ook de schoonvader van Dodolangito, den zoon van het eerste menschenpaar genoemd. Poelingala, de eigenlijke recht-hebbende op het vorstenschap, stond dat af aan zijn zustersman Ndoeboe en werd zelf oekoemo. Tenslotte hebben wij nog de mededeeling, dat de oekoemo van Dai Makioe afstammen, van de groep van Poenoe Bwoelaano dus.

Wij zien dus in verloop van mythe en historie verschillende tegenstellingen en tweedeelingen elkaar opvolgen. Eerst speelt het dualisme der twee stroomgebieden, met de twee aan den bovenloop gevestigde soorten vorsten een rol. Dan krijgen wij de tegenstelling van madika en oekoemo respectievelijk op den

linker- en den rechteroever aan de monding van de Negrilama rivier. Tenslotte duikt na het verhuizen der vorsten naar Koe-lango de tegenstelling der twee rivieren weer opnieuw op, maar nu in verband met de animositeit tusschen vorsten- en oekoemo-, resp. Kandanano-groep. Het verband tusschen omboe kilano en oekoemo komt ook in het installatieceremonieel voor een nieuwen vorst tot uiting. Wij hebben gezien dat bij die gelegenheid de omboe kilano het vorstenschap eigenlijk te vergeven hebben. De leider van het geheele ceremonieel was echter de oekoemo, die vier optredende omboe kilano naast zich behoorde te hebben. Dit viertal brengt men in verband met de groep van vier omboe kilano, die ook bij de mythe ter sprake kwamen. Bij de inhuldiging van den tegenwoordigen zelfbestuurder was de oekoemo echter vervangen door den *na'iboe*, den met den oekoemo corresponderenden godsdienstigen functionaris. Elk der vier hooge waardigheidsbekleeders had n.l. een godsdienstigen dubbelganger:

taa madika	—	mopoeti
goegoe	—	kaali
kapitalaoe	—	hakiimo
oekoemo	—	na'iboe,

terwijl de *imamo* met de *oeleano* correspondeerden. Deze betrekkelijk nieuwe tegenstellingen zijn dus ook weer op hun beurt in het dualistisch kader betrokken.

Locale gemeenschappen.

Alvorens nader in te gaan op de moeilijkheden, die de Kandanano-Talaki groep onder leiding van den oekoemo den zelfbestuurder nog niet zoo lang geleden wisten te bereiden, eerst iets over oude gemeenschapjes, die wij ten Oosten van Kandanano vinden en wier hoofden ook een plaats hebben in de traditioneele of werkelijke structuur van het rijkje.

In de eerste plaats valt dan Lonoe te noemen, een dorp tusschen Kandanano en Boenobogoe. Volgens de verhalen zou ook hier in den ouden tijd een vorst „ontstaan” zijn. Men noemt in dit verband dan wel den Bwoekidoe Pipitano, maar dit scheen toch meer een losse opmerking te zijn. Deze vorst beval den vrouwen van zijn ondergeschikte hoofden, toen hun mannen ter vischvangst waren gegaan, een huis met atap te dekken. Hij bleef

op den grond staan, voorzien van een stok om de vrouwen daarmee aanwijzingen te geven. In werkelijkheid prikte hij er mee naar hun schaamdeelen, daarbij allerlei obscene opmerkingen makend. Toen de mannen van het werk terugkwamen, beklagden de vrouwen zich en de hoofden besloten den vorst ter dood te veroordeelen. Zijn lijk werd in twee stukken gehakt en de deelen op verschillende plaatsen begraven. Volgens anderen werd hij naar Sangir verbannen, maar de eerste is de meest algemeen verbreide lezing. In deze mythe vallen twee trekken op, die boven reeds ter sprake kwamen. In de eerste plaats heeft de vorst een groep tegenover zich, die zich met de vischvangst bezig houdt. In de tweede plaats brengt deze mythe weer tot uiting, dat ook de vorst zich niet alle vrijheden mag veroorloven.

Ten Oosten van Lonoe vinden wij Boenobogoe, de hoofdplaats van het den kapitalaoe toegewezen district. Ook Boenobogoe zou vroeger zijn eigen vorsten gehad hebben.

In het uiterste Westen van het district Timboelono vinden wij het drietal dorpen Bodi, Loengoeto en Timboelono, dat klaarblijkelijk min of meer een eenheid vormde. Ook van deze plaatsen hooren wij steeds weer van vroegere zelfstandige heerschers. Wij herinneren er nog aan dat de Madika Mopoeti met Bodi in verband gebracht wordt en dat Prins Pombango het goud, waarmee hij zich eigenlijk het vorstenschap verschafte van zijn slaar Alimoeoengo uit Loengoeto kreeg. Tenslotte is het verhaal, dat de dochter van den witten vorst en het witte varken met een Timoemoeno trouwde, die in Loengoeto thuis hoorde, zeer verbreid. Deze dorpengroep is dus klaarblijkelijk nauw gelieerd met de Poenoe Bwoelaano groep.

Over het Oostelijker in Palele gelegen Talaki en de rechten, die de oekoemo daar had, spraken wij reeds.

Het huidige district Palele, welks (thans gelijknamige) hoofdplaats vroeger Bano heette, is een betrekkelijk recente constructie. Het dankt zijn ontstaan aan den goudrijkdom van deze streken. Uit Boeol werden telkens voor een bepaalden tijd hoge functionarissen als kapala naar Palele gezonden, wier eerste taak het innen van de goudretributies was. Onder kapala Pogi, oud-goegoe van Boeol, werd Palele een apart district, terwijl zijn zoon Tama, die hem in het begin van deze eeuw opvolgde, den titel oeleano

aannam. In dien tijd maakte Palele den indruk van een onafhankelijk landschapje.

Boeol heeft ook lang aanspraken uitgeoefend op een aantal dorpen in Soemalata, welke aanspraken indertijd door het rijkje Limbotto betwist werden. De moeilijkheden, die vorst Datoe Moela het Gouvernement in verband hiermede bereidde, leidden tot zijn verbanning. Merkwaardig is wel, dat wij in dit gebied weer een dorp Biaoe vinden.

De saamhoorigheid van deze reeks van locale gemeenschappen uit zich ook in het feit dat uit verschillende dezer streken voor de inhuldiging van een vorst water gehaald moest worden:

Pogogoelo-Goelamonialo	Tongono, oorspr. Boeol rivier
—	Biaoe, oorspr. Negrilama rivier linker oever
Talaki	Talaki-Kandanano, „ rechter oever
—	Lonoe
Boenobogoe	Boenobogoe
Talokano in Bodi	Bodi, Loengoeto en Timboelono
Soemalata	Soemalata.

Omtrent Soemalata waren verschillende informanten niet zoo zeker, van een oude gemeenschap in Soemalata hooren wij ook niets en omtrent den aard der aanspraken van Boeol weten wij eveneens niets met zekerheid.

Afgezien van de verschillende verschuivingen, die wij tusschen de verschillende locale groepen konden opmerken, op grond van oude plaatsnamen of op grond van relaties van anderen aard: mythische (Tongono en Bodi b.v.) of ethnische (Kandanano en Talaki bijvoorbeeld) blijft de traditioneele vierdeeling onaangetast. Alleen Lonoe kunnen wij niet zonder meer in dit kader inpassen. Er is een verhaal, dat van hen of van hun verbannen vorst de Bantik in de Minahasa zouden afstammen en dat dat de „bewakers van het land” zouden zijn. Dit zou hen dus nader tot de groep van den kapitalaoe kunnen brengen, op welke ook een dergelijke taak rust. Overigens is ook de kapitalaoe de minst nauwkeurig omschreven figuur in dit stel functionarissen. Als traditioneele krijgsman mogen wij hem misschien samen nemen met den jager-vorst, terwijl ook de in Lonoe ontstane vorst typeerend voor de hier ten aanzien van de madika geldende mythische opvattingen

is. Hoe dit ook zij, de uitbreiding van een groep van vier tot een van vijf is iets heel gewoons, evengoed als wij eigenlijk bij het viertal hooge functionarissen de omboekilano als vijfde moeten voegen. De oorspronkelijke tweedeeling zou dan vorst en kapitalae aan den eenen; goegoe, oekoemo en omboe kilano aan den anderen kant geplaatst hebben. Hiervoor pleit ook de zeer veelvuldig aangehangen opvatting van een oorspronkelijk centraal gebied, dat zich later naar West en naar Oost uitgebreid zou hebben. Hierbij hoort men dan ook nog vaak de meening verkondigen, dat deze westelijke en oostelijke toevoegingen zich langs bijna de geheele kust van Noord Celebes uitgestrekt zouden hebben. Boven bleek dat de verschuivingen zich in werkelijkheid waarschijnlijk van Oost naar West bewogen hebben. Wij wezen reeds op het feit, dat verschillende tweedeelingen zich in het mythisch en historisch verloop verplaatsen. Voor het centrale gebied schijnt de tegenstelling van madika en oekoemo, zooals die nog tot in deze eeuw het politieke leven in Boeol beheerschte, typeerend. Ten Westen van het gebied van den madika lag dat van den goegoe en omboe kilano. Ten Oosten van het gebied van den oekoemo dat van den kapitalae, zoodat elk van de twee centrale figuren tusschen twee tegenhangers inlag:

Goegoe/omboe kilano-madika-oekoemo-kapitalae.

De traditie van een oorspronkelijke zelfstandigheid leeft nog het meest in Boenobogoe, Lonoe en vooral in Kandanano. Van de eerste en de laatste plaats weten wij, dat er gemeenschappelijke sagoboschen aanwezig zijn van het soort, zooals wij die boven reeds in verband met de rechten van de vorsten daarop besproken hebben. In genoemde plaatsen zijn het de afstammelingen van de oude hoofden, die daarop analoge rechten uitoefenen. Mogelijk dat dus de bosschen, die zoogenaamd voor het geheele landschap gereserveerd zijn, oorspronkelijk meer speciaal tot de betreffende locale groep behoorden. Genoemde afstammelingen bekleeden ook tegenwoordig nog allerlei plaatselijke functies. Dat al deze groepen vroeger gelijkwaardig geweest zouden zijn komt ook in de Palele mythe tot uiting, deze spreekt immers in het geheel niet over vier verschillende functionarissen maar over een viertal madika onder een madika van Boeol, die later in rang verlaagd werden tot oeleano. Deze beschouwing komt men in het oostelijk deel van het land-

schap telkens weer tegen en men weet dan te vertellen, dat de verschillende functies eerst te Ternate ingesteld werden. Zoo hoort men zelfs wel, dat de broers van Mokolapato nog om beurten vorst werden (het „doen oversteken”) en dat eerst zijn opvolgers de verschillende ambten onder zich verdeelden.

De vierdeeling.

De vier voornaamste functionarissen worden niet alleen in een bepaalde volgorde van hoog naar laag gerangschikt, maar ook tegenwoordig neemt men nog aan, dat zij bepaalde standen vertegenwoordigden, waaruit deze beambten steeds weer gekozen moesten worden. Boven wezen wij reeds op het bestaan van bilaterale geslachten met sterke neiging tot endogamie. Zoo is er een dergelijk geslacht, waaruit de huidige vorsten moeten voortkomen en in het algemeen kan men zeggen, dat om voor het vorstenschap in aanmerking te komen, zoowel iemands vader als moeder tot dat geslacht moeten behooren. Nu is de geldende opvatting dat er oorspronkelijk ook dergelijke geslachten bestonden voor de overige functies van goegoe, kapitalaoe en oekoemo. Deze geslachten vormden dan tegelijkertijd uit den aard der zaak endogame adelskasten. Deze kasten werden dan meer speciaal gelocaliseerd in de boven besproken locale gemeenschappen, later vereenvoudigd tot de structureele viergroep der districten. Ten slotte heeft men dan nog het gewone volk, waartoe ook de omboe kilano behoorden, maar die zich daar toch zeer uitdrukkelijk van onderscheiden: zij vormen ook zeer duidelijk een bilateraal geslacht met endogame neigingen en uitgesproken lokaal karakter. Dat verschillende van deze locale geslachten nog bestaan bleek ons boven. In verschillende der oude locale gemeenschappen vonden wij immers nog de afstammelingen van de vroegere zelfstandige vorsten, die daar allerlei traditioneele rechten uitoefenden en de plaatselijke functies bekleedden. Op het oogenblik is dit structuurprincipe nog duidelijk te herkennen, hoewel door verhuizingen en door onderlinge huwelijken het systeem natuurlijk veel minder eenvoudig is geworden dan boven geschetst. Verhuizingen en onderlinge huwelijken plegen vooral in den modernen tijd steeds meer voor te komen. Maar toch weet een ieder nog wel steeds aan te geven van welken kring hij in oorsprong

afkomstig is. Elke van de geschetste adellijke groepen had zijn aanhang van gewoon volk en slaven, die tot de groep bleven behoren, waar zij zich ook vestigden. Met de moderne verdeling in kampongs en sinds de afschaffing van de slavernij is ook aan dit principe natuurlijk veel afbreuk gedaan. Een van de meest in het oog loopende gevolgen van de afschaffing van de slavernij is ook, dat de landschapsfeesten niet meer in die mate gevierd kunnen worden als vroeger, daar de voormalige slaven over het algemeen niet meer genegen zijn daar hun traditioneele werkzaamheden te verrichten. De algemeene opvatting is, dat daar de heerdienst voor het Gouvernement in de plaats gekomen is.

Zooals wij zagen zijn de verschillende locale adelsgroepen in een groep van vier ingedeeld. De samenhang met de vier districten is goeddeels traditioneel, daar enerzijds het aantal groepen in werkelijkheid grooter is, anderzijds leden van een enkele groep vaak over meerdere districten verspreid wonen, althans tegenwoordig.

Wat de verdeling in standen betreft komt men ook tot een groepeerings in vieren. Deze vier standen pleegt men dan aan te duiden als de groep van den vorst die van den goegoe, die van den kapitalaoe en die van den oekoemo. Deze benamingen hebben ook veel van hun beteekenis verloren, daar het geslacht van den vorst reeds sinds lang alle hogere functies aan zich getrokken had en ook vele lagere ambten door leden van het vorstelijk geslacht werden bezet. Iedereen zegt echter, dat dat vroeger anders was en dat toentertijd de genoemde functionarissen inderdaad altijd elk uit een eigen geslacht voortkwamen. Deze geslachten bestaan dan nog op de boven beschreven wijze voort, vooral in de oostelijke streken van het landschap. Ondanks de benamingen der vier standen zegt dus de functie, die iemand in werkelijkheid bekleedde niets ten aanzien van zijn kaste: een ieder kon functies bekleeden lager dan de waardigheid waaraan zijn klasse zijn naam ontleende, nooit hooger echter, dat zou de grootste onheilen met zich meebrengen.

De adel in zijn geheel noemt men de *tilo maradika*, de verschillende klassen *bangoesa*, het gewone volk *toeango lipoe* of *taoe no lipoe* en de slaven *ato* of *taa doengano*.

De toekenning van de betiteling *bangoesaano* „adellijk” hangt veel af van den stand van den spreker. Leden van het vorstelijk

geslacht zijn geneigd alleen de twee hoogste klassen tot den werkelijken adel te rekenen, personen die tot de derde klasse behooren plegen daar echter anders over te denken. Boven spraken wij over vier adelsklassen, tegenwoordig rekt men echter slechts met drie adelsgroepen en vormt de vierde het gewone volk. Deze afwijking hangt samen met de positie van den oekoemo. In de mythen behoort de oekoemo tot de vierde groep en maakt volgens de communis opinio deel uit van den adel. Tegenwoordig pleegt de omgeving van den vorst te zeggen, dat de oekoemo in het geheel niet tot den adel behoorde. De *bangsa radja*, *bangsa djogoegoe* en de *bangsa kapitan laoet* (men gebruikt uitsluitend Maleische benamingen voor de drie klassen) zijn de drie eenige adellijke standen. Ook in het Oosten waar men de afstammelingen van de oekoemo vindt, bestaat de opvatting dat de vierde groep door het gewone volk gevormd wordt, maar plaatst men den oekoemo in de derde groep, in de laagste adelskaste dus. In dit opzicht stemmen dus omboe kilano en oekoemo wederom op merkwaardige wijze overeen. Men mag hierbij niet uit het oog verliezen, dat verschillende der latere oekoemo uit het vorstenden niet uit het eigenlijke oekoemo-geslacht voortkwamen.

Vorst en oekoemo, Kandanano moeilijkheden.

Boven bespraken wij de traditioneele tegenstelling tusschen vorst en omboe kilano en tusschen vorst en oekoemo. Terwijl het eerste antagonisme geheel in de sfeer van het mythische organisatietype is gebleven en tot op den huidigen dag zich in een samenwerking uit, die van wezenlijk belang is voor het voortbestaan van het landschap, leidde dat van vorst en oekoemo tot allerlei politieke strubbelingen. Wij wezen er reeds op, dat het vorstelijk geslacht alle hoge functies aan zich getrokken had. De functie van oekoemo echter was in zijn ouden vorm blijven bestaan en in de zeventiger jaren van de vorige eeuw resideerden die functionarissen in Lantikadigo, angstig wakend voor hun zelfstandigheid. De andere gemeenschapjes in het Oosten kenden die nog slechts bij overlevering. In welk opzicht de menschen van Kandanano onder hun oekoemo nu precies onder de zucht naar machtsuitbreiding van den vorst en zijn omgeving te lijden hadden is nu niet meer na te gaan, maar hoe dan ook, zij voelden

zich te kort gedaan. Dit gevoel, versterkt door de traditioneele tegenstellingen tusschen beide groepen, leidde tot de moeilijkheden, die sinds de zeventiger jaren geruimen tijd hun stempel op de geschiedenis van het land Boeol drukten.

De geschiedenis begint met het verhaal van een twist met den vorst, toen een oekoemo weigerde witte lappen goed te sturen voor de begrafenis van iemand uit de vorstelijke omgeving. Deze oneenigheid werd echter weer bijgelegd en na het overlijden van dien oekoemo, werd zijn lijk zelfs naar de hoofdplaats gehaald om daar begraven te worden. Goegoe Batalipoe, die ook oneenigheden met den vorst had, stookte achter de schermen en de vrede bleek niet duurzaam. In de zeventiger jaren eischten de lieden van Kandanano hun zelfstandigheid op, zich daarbij beroepende op hun betrekkingen tot Boalemo en hun nauwe relatie tot Madika Mopoeti. Men verhaalt in dit verband altijd, dat Madika Mopoeti uit Boalemo afkomstig was en de grond tusschen de monding van de Boeol rivier en Leoko van vorst Marhoem gekocht had. De bedoeling van dit verhaal weet men echter meestal niet te verduidelijken, maar voor ons is het volkomen doorzichtig. Deze moeilijkheden beginnen nl. kort na de verhuizing van de vorsten, i.c. Toeroebwoe, naar het gebied van de Boeol rivier, waar zij volgens de mythe traditioneel niets te maken hadden. Het was een inbreuk op de rechten van Madika Mopoeti, waarmee de oekoemo zoo nauw geassocieerd zijn, zooals wij weten. Hierbij hoeven wij echter niet uit het oog te verliezen dat het vertrek der vorsten uit de naaste omgeving ook van werkelijk politieken invloed geweest zal zijn.

Men stichtte een eigen landschap, met aan het hoofd een *madika*, *goegoe*, *kapitalaoe*, *oekoemo*, vier *oeleano* en een *kaali*. De toenmalige oekoemo Bitoeo, bijgenaamd Oekoemo Bwoendito, de zwangere oekoemo, vanwege zijn dikke buik, trad in deze formatie op als *madika*. Voor een en ander zou van Boalemo toestemming verkregen zijn. Hoewel door het bestuur aan de beweging een einde gemaakt werd, vormde zich eenigen tijd later een nieuw zelfbestuur van vijf leden: *madika*, *goegoe*, *kapitalaoe*, *oeleano* en *kaali*. Alleen oekoemo Bitoeo had zich definitief onderworpen, maar bleef volgens zeggen toch in het geheim de beweging steunen. Ook deze tweede actie was van korten duur. De rust was echter ook nu nog niet duurzaam hersteld, want men

probeerde voor de derde maal tot een eigen bestuur te komen, bestaande uit: madika, goegoe, kapitalaoe, vijf oeleano en een kaali. Nu scheen de maat vol en deze personen werden in 1893 tot strenge straffen veroordeeld. Binnen het verband van het landschap behield Kandanano echter een groote mate van zelfstandigheid: geen beambten van den vorst zouden zich met hun interne aangelegenheden bemoeien en zij zouden geen hoofdelijke, maar een gemeenschappelijke belasting aan den vorst betalen. Het gebied kwam onder een *majoro Talaki*. De verhouding tot den vorst is echter nooit hartelijk geworden en nog in 1913 was Kandanano het tooneel van relletjes. Na 1893 traden er nog een viertal oekoemo op, waarvan er slechts één enkele tot het oude geslacht behoorde. Alle vier woonden ter hoofdplaats.

Wij hebben deze moeilijkheden wat uitvoeriger behandeld om te laten uitkomen hoe makkelijk traditioneele tegenstellingen een politiek aspect kunnen aannemen. Verder is het niet aan twijfel onderhevig dat de vorsten, zich sterk voelende door den steun van het Bestuur de zaken op de spits konden drijven. Merkwaardig is ook hoe in de nieuw gevormde zelfbesturen de oude organisatieprincipieën wederom tot uiting komen. Men streeft er naar een nieuwe eenheid op te bouwen, die men wellicht door het vertrek van den tegenhanger van den anderen rivieroever verbroken dacht.

De voornaamste functionarissen.

Voor de oudere oekoemo zien wij dus een nauwe betrekking tot hun gebied, voor de vier hooge functionarissen, zooals die later optreden bestaat die samenhang bijna niet. Desgevraagd weet men meestal weinig bescheid te geven. Zij woonden ook allen in de vorstelijke residentie, tezamen met de vier oeleano, die elk weer een *anakopoenoe* naast zich hadden. Deze laatste acht functionarissen zijn eerst in 1903 in hun ressorten gaan wonen. Van een bepaalde functieverdeeling, zooals de titels die suggereeren was ook geen sprake. Evenmin bestond er een taakverdeeling tusschen de vier hoogste godsdienst-functionarissen: *mopoeti*, *kaali*, *hakiimo* en *na'iboe*. De vier hoogste godsdienst-beambten hadden gelijkelijk bemoeienis met huwelijken, begravenissen en andere gelegenheden in de hoogste adelsgroep. De

vier hooge functionarissen plachten met de vier hooge godsdienstbeambten in vergadering bijeen te komen om hun besluiten te nemen. Hierbij zaten de corresponderende beambten der beide groepen tegenover elkaar ¹⁾. De madika zou hun besluiten eenvoudig te accepteren hebben gehad. De oekoemo was voorzitter van deze vergaderingen. Dit passieve karakter van den vorst strookt geheel met het boven over hem gezegde als een symbool van de eenheid van het landschap. Zoo kwamen de vroegere vorsten bijna nooit uit hun paleis. Behalve, dat dat in strijd was met hun hoogheid, had dit ook tot reden dat een ieder zich verplicht zou voelen dat aan te bieden, waarvoor hij maar belangstelling zou toonen, want alles heet van den vorst te zijn. Het wordt hem dan ook bij het installatieceremonieel uitdrukkelijk verboden eenige aandacht te schenken aan andermans bezittingen. Van tijd tot tijd plachten zij echter tochten door hun rijk te maken, vergezeld van alle hoofden. Overal waar de vorst doortrok sloten zich begeleiders te paard aan en een ieder haastte zich hem geschenken, vooral van landbouw en veeteelt aan te bieden. Werden er huwelijken gesloten of vond er een begrafenis plaats dan werd de vorst uitgenoodigd en een en ander werd met de grootste plechtigheid gevierd. Het was Datoe Alam die voor het laatst deze grootsche optochten gewoon was te organiseren.

De nieuwere vorsten, die in de boven gegeven genealogie voorkomen, bieden over het algemeen weinig stof tot bespreking. Wij hooren van voortdurende moeilijkheden bij de opvolging en van een enkele verbanning. Takoeloë, de jongere broer van Ndoeboe, zou wel door het volk verkozen, maar niet door het Gouvernement erkend zijn. Omdat de beide broers met twee zusters getrouwd waren mochten hun kinderen niet met elkaar huwen, maar hun zoons mochten alle prinsessen uit andere landschappen. Datoe Moela werd verbannen, omdat hij voortdurend moeilijkheden met Limbotto veroorzaakte over een aantal dorpen in Soemalata. Na hem was Modeio de meest rechthebbende, maar hij werd niet

¹⁾ De parallelie van wereldlijke en godsdienstbeambten ging ook door voor de lagere functionarissen. Met den *oeleano* correspondeerde de *imamo*, met den *anakopoenoe* de *atibi*. De *anakopoenoe* en de *atibi* (met een *seehe* en een *bilalo* naast zich) zijn in alles de plaatsvervaarders en gemachtigden resp. van den *oeleano* en den *imamo* in het district.

gekozen. Volgens sommigen omdat hij met een minder geschikte vrouw getrouwd was, volgens anderen omdat hij een te groote mond had, de zaken niet „aloes” wist te regelen en daarom voor het vorstenschap onbruikbaar. Na zijn jongeren broer Elamo koos men hem toch, maar moest vernemen, dat het Gouvernement reeds zijn keus had laten vallen op Lahadoengo, den zoon van den verbannen. Datoe Moela. Modeio was eerst kapitalaoc, daarna kaali en ten slotte mopoeti. Door hem godsdienstig tegenhanger van den vorst te maken, hoopt men zijn teleurgestelde aspiraties te bevredigen. Lahadoengo trouwde zijn dochter Tere, eveneens om hem met zich te verzoenen. Toeroebwoe zou door Mangkona opgevolgd worden, als oudste van de nu volgende generatie, maar Toeroebwoe wist zijn zoon Patra Toeroenkoe¹⁾ te doen aanwijzen als *parasideeno* („president radja”), troonsopvolger. Deze *parasideeno*-functie was een volkomen nieuwe creatie en had geen andere bedoeling dan het vorstenschap in eigen kring te houden. Patra Toeroenkoe deed zijn jongeren broer Datoe Alam tot *parasideeno* benoemen. Onder Datoe Alam werd Mangkona ten slotte toch benoemd tot *parasideeno*, maar toen het er op aankwam wist de zoon van Datoe Alam hem toch te elimineeren. Mangkona bekleedde voor hij tot *parasideeno* benoemd werd, de functie van goegoe. Volgens sommigen zou een goegoe nooit madika kunnen worden. Datoe Alam adopteerde den tweeden zoon van Mangkona, waarschijnlijk om hem aan zich te binden. Den structureelen achtergrond van al deze moeilijkheden hebben wij boven reeds behandeld.

Van de namen, die de vorsten bij hun inhuldiging plegen aan te nemen, zijn er ons een drietal bekend:

Lahadoengo	Mohamad Noer Aladin
Toeroebwoe	Mohamad Siradjoedin.

Dit gebruik schijnt dus al vrij vlug in onbruik geraakt te zijn. Toch is het ook in de mythen verankerd want de eerste madika draagt een naam van dit type: Mohamad Taher Waziroeladlim Abdoerrahman, wiens gewone naam Dai Malambango geluid zou hebben.

¹⁾ Deze vestigde zich te Rodji, afgeleid van „loge”. Dit is de inheemsche benaming van de kampong Boeol aan de monding van de Boeol rivier.

Het gebruik om de vorsten na hun dood of aftreden slechts nog bij hun *galarano* te noemen daarentegen, is nog tot op den huidigen dag in zwang. Van de mythische vorsten zijn de volgende *galarano* bekend:

Dai Malambango (Taher)	Madika Mopoeti
Pombango(lipoe)	Prins Pombang Jakoet Koentoe
	Amas (Padoeka) Radja Basar
Boja Mogilalo	Taa to Marhoem
Ndaingo	Taa Monadoe

Van de huidige vorsten:

Ndoeboe	Taa Djiara
Datoe Moela	Taa Nogiajagoe
Elamo	Taa to Amali
Lahadoengo	Madika no Bandoengo
Toeroebwoe	Taa to Me'eradji
Patra Toeroengkoe	Madika Hadji
Datoe Alam T.	Ti Pasoemeeno

Ook de niet erkende Takoeloë heeft een *galarano*: Taa Pindo-
djalano. De echte naam der vorsten mag niet meer genoemd
worden, zeker niet door jongeren of door het gewone volk.

Een aantal van deze namen begint met *taa to*, „de man in, op”, wat
geen Boeolsch is, maar klaarblijkelijk aan het Gorontalesch ont-
leend. In Gorontalo beginnen al deze namen met *taa to*, b.v. Taa to
Kareta Hoelawa, „de man in de gouden koets”. In de boven gegeven
voorbeelden wordt dit *taa to* eigenlijk minder toepasselijk gebruikt.

Taa Djiara heet zoo om zijn ceremonieele bezoeken aan de
graven; Taa Nogiajagoe „de man die verbannen is”; Taa to Amali,
om zijn vroome giften, in Palele noemde men hem ook wel Taa
Nobolango, „de man die overgestoken is”, waarbij men er op
doelt, dat hier het vorstenschap weer „overstak” van den tak van
Ndoeboe naar dien van Takoeloë; Madika no Bandoengo, „de
vorst uit Bandoeng”, de plaats waarheen zijn vader verbannen
was en vanwaar hij kwam; Taa to Me'eradji, vanwege zijn voor-
liefde voor het miradj verhaal; Madika Hadji, omdat hij tweemaal
de bedevaart naar Mekka verricht heeft; Ti Pasoemeeno, om de
overdadige passement-versieringen van zijn hoofdtooi; Taa Pindo-
djalano, „de man bij wien amok gemaakt werd”. Over de *gala-
rano* der mythische vorsten spraken wij boven reeds.

Samenvatting.

Hiermee zijn wij aan het eind gekomen van een kort overzicht van de aan de Boeolsche stammythe ten grondslag liggende classificatie-principieën en hun verwezenlijking in den opbouw van het rijkje. De mythe zelf was gekenmerkt door een opbouw in een viertal sfeeren, waarvan de volgende steeds lager lag dan de voorgaande en waardoor een afdalen van het hemelsche naar het aardsche aangeduid werd. De eerste, zuiver bovennatuurlijke sfeer werd op den wereldberg, den Pogogoelo, geplaatst, waar de eerste menschen en geesten ontstonden. De tweede sfeer van Goelamonialo beleefde het tot standkomen van het in vieren verdeelde rijk met zijn standen en ambten uit het conflict van de twee oerkrachten zee en aarde, functioneel voorgesteld door de vischvangende vorstin en haar zeearend en den jagenden vorst met zijn jachthond. In de derde etappe te Lamolano-Mopoe voltrekt zich de definitieve overgang naar het huidige tijdperk en zij is gekenmerkt door de tegenstelling der twee groepen vorsten, elk in hun eigen stroomgebied, waarmee het antagonisme van omboe kilano en madika en van oekoemo en madika verband houdt. Men is geneigd zich in dezen mythischen kring een zevental vorsten te denken, die de laatste echte, ware vorsten van het land Boeol waren. Ten slotte krijgen wij het vierde en laatste, het huidige tijdperk. De overgang naar den huidige tijd vindt plaats door huwelijken van de nieuwe machthebbers met dochters of zusters van de oude, waarbij een sterk gevoel aan den dag treedt, dat hier iets onrechtmatigs geschiedde. Het huidige tijdperk is vooral gekenmerkt door het conflict van madika en oekoemo en het aan zich trekken van alle hooge functies door het vorstengeslacht. Men stelt zich voor dat deze afdaling langs de helling van den Pogogoelo plaats vond en neigt er toe zich Pogogoelo, Goelamonialo, Lamolano — Mopoe en het zeestrand waar de laatste fase zich hoofdzakelijk afspeelt, als een soort terrassen voor te stellen.

Ten slotte willen wij nog eens de voornaamste verschilpunten tusschen de Boeol- en de Palele-mythe recapituleeren.

Boeol-mythe: Het eerste menschenpaar heeft een zoon, Dodo-langito. Palele mythe: een dochter, Goa.

B.: Alles ontstaat uit het optreden van Nooho, Sambaragadingo

speelt slechts een ondergeschikte rol. P.: De bergen van Goa en Sambaragadingo bestaan reeds en klaarblijkelijk is hun botsing de aanleiding tot het ontstaan van de talrijke menschen op Lamolano.

B.: De tweede fase speelt te Goelamonialo, de derde te Lamolano. P.: De tweede en derde fase spelen te Lamolano.

B.: Anogoelipoe de vorst. P.: Dai Bole.

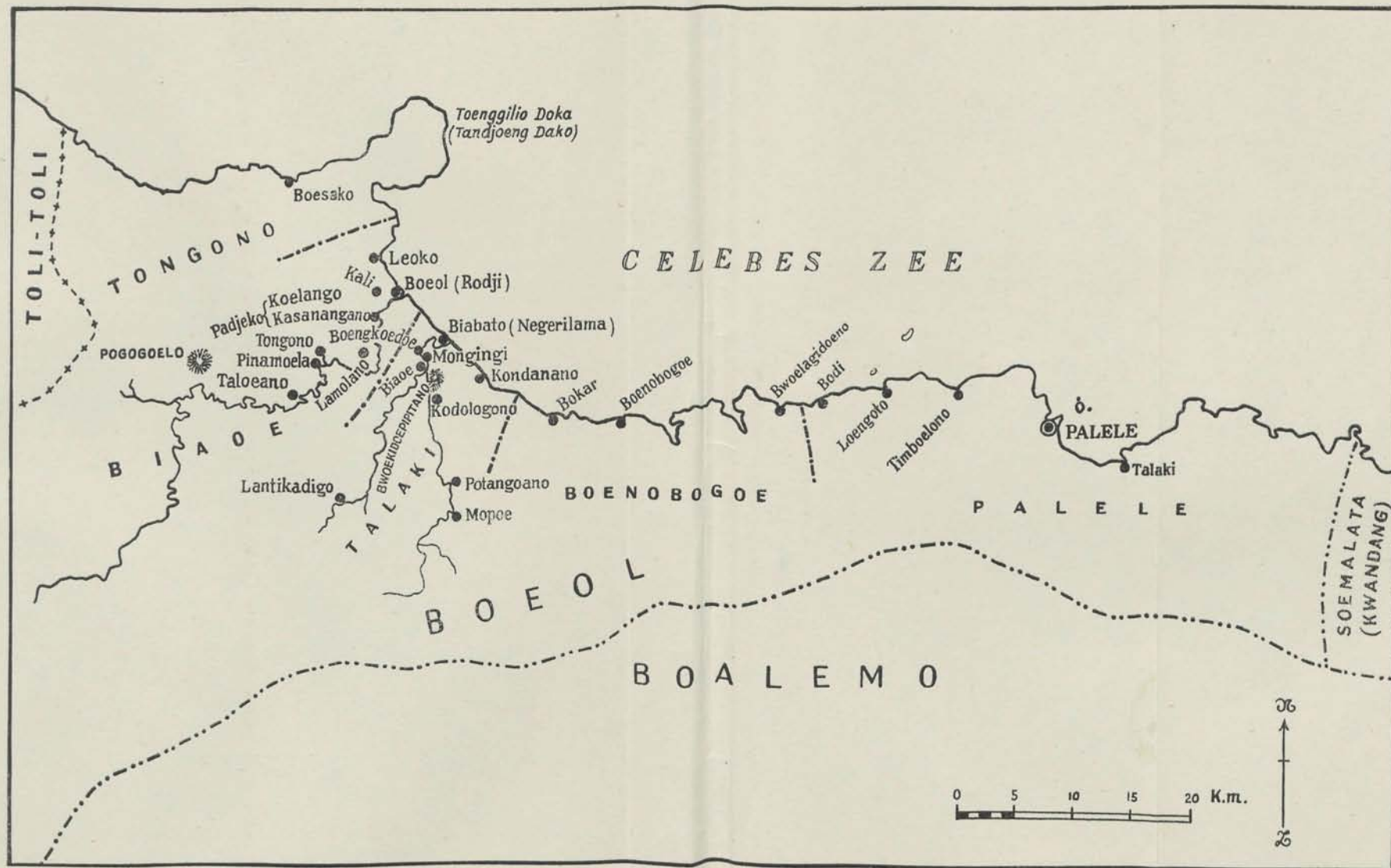
B.: De overgang van Poenoe Bwoelaano (resp. Madika Mopoeti) op Prins Pombango (Koentoe Amas), in verband met de twee rivieren. P.: Van Koentoe Bwoelaano op Ndoeboe, in verband met de tegenstelling van drie en zeven huizen.

B.: Vier hoge functionarissen van verschillenden rang. P.: Een hoofdvorst met vier beambten van gelijken rang.

B.: De betrekking tusschen den beambte en zijn district zeer los, zuiver traditioneel. P.: Men denkt zich den samenhang nauwer. Vooral op grond van de omstandigheid dat de oekoemo nog betrekkelijk kort geleden inderdaad te Kandananano thuis hoorden.

Ten slotte is in het centrale gebied de tegenstelling tusschen vorst en omboe kilano nog steeds actueel, terwijl in het Oosten de herinnering aan het conflict van madika en oekoemo nog altijd in het centrum van de belangstelling staat. Hier in het Oosten vindt men ook de traditie van vroegere zelfstandige locale gemeenschappen.

De tegenstelling van Oost en West wordt dus geheel beheerscht door die van oekoemo en madika. De verschillende afwijkingen in de twee mythen moeten dus waarschijnlijk ook in dit licht gezien worden. Zoo b.v., dat in de eerste mythe het eerste menschenpaar een zoon, in de tweede een dochter heeft, waarbij men denkt aan het conflict van een broer-vorst met zijn zuster. Eveneens b.v. dat men in het eene geval de tegenstelling van de twee rivieren heeft, in het andere dat van de drie en de zeven huizen. Hoe dit alles ook zij, het is duidelijk, dat de oude tweedeelingstendensen waarop de structuur van het rijkje berust, tot op den huidigen dag vooral ook nog voortbestaan in de tegenstelling van het centrale en het meer oostelijke gebied en ook tot uiting komen in de verschillende lezingen van de stammythe, zooals wij die bij de beide deelen van het volkje vonden.

Manggaraise verhalen over het ontstaan van de rijst en de mais

door

P. ADOLF BURGER S. V. D.

De transcriptie van het Manggarais is volgens de officiële Maleise spelling. De apostroof duidt de hamza aan. De h is een stemhebbende, zeer zacht uitgesproken Nederlandsche g. De d is cacuminaal. — Het volgende verhaal heb ik van een ouden man uit Ngkor, ong. 15 km. ten W. van Roeteng. Deze man is in het dorp bekend wegens zijn kennis van de „oude geschiedenis”. Het verhaal heb ik me later door zijn zoon laten optekenen.

1. *Manoesia laringtjain.*

Tja lesu Mori Keraéng dédék ata manoesia bengkar oné mai belang. Ata rona bengkar woengkoet beétan, ata iné wai bengkar woengkoet bewan. Lété hitoe isé hang woea hadjoe kanangs. Agoe toé manga api te ténéngd. — Béhéngsge isé mosé nenggitoes, dengkir isé manga do anak. Emé isé loas anakd, tadoe taoed ného sangkoe. — Djari tjekilos ata tja kanang anakd. Petjing moeing le Mori Keraéng, ata koé hitoe toé manga loas kolé wetan tai, koedoet kawing agoe ata koé hitoe. Mori Keraéng djera agoe isé, koedoet paki ata koé hitoe. Isé réi agoe Mori Keraéng: „Jo Mori, te tjo'on tara pakin ata koé hitoe?” Wantil de Morin: „Pakikali le méoe ndétér noeroen agoe noeroe de kaka ata hang le méoe! Wétjak le méoe oné oemas noeroe hitoe! Mangkali pandén lakoe!

Doe hitoe endé data koé hitoe toé manga nitoe. Hia rémé ngo lédjongn. Djari ema data koé hitoe, lorong kaoet liha taé de Mori Keraéng. Isé ngo oné oema agoe dadé ata koé hitoe. Ata koé hitoe paki le eman agoe ndétér noeroen. Agoe paki kolé kaka ata ngantjéng hang lisé. Poli hitoe ema data koé hitoe kolé oné mbaroen. Woko tjai oné mbaroe, endé data koé hitoe réi agoe ronan: „Nia hi nana?” Wantil de ronan ata koé hitoe: „Polig mbelén, ai taé de

Mori Keraéng!" Dengé kaoet tjoeroep hitoe endé data koé hitoe ré-tang molétaoengi. Woko remon ge wa, mamoe ge liha ata koé hitoe.

Djari lima enam lesu todos ge wa mai sanggéd ménad bokong ata hang lité. Doe hitoe toédi petjing lisé. Endé data koé hitoe ngo lako oné oemaj olon. Réme hia tjaoe latoeng, dengé liha kepokn: „Endé, néka tjé'é bail, akoe ho'o tjé'é!" Hia lenget kéta laing, ai tjo'o tara ngantjéng tjoeroep kaoetn latoeng hitoe. Woko tjaoe oné wodja, nenggitoe kolé. Landing hitoe hia mboeroek nggereoné mbaroe. Woko tjai oné mbaroe, soeset kéta nain. Landing hitoe réi le ronan: „Tjo'o tara nenggo 'om kéta ta, weta?"

O nara, ai rantang kéta bao! Ai woko tjaoe remang kakoe, dengé lakoe tojeroep data koé!"

Mai taé de ronan: „Tjo'o tjoeroepn?"

„Nggo'o taén: Endé, néka tjé'é bail, akoe ho'o tjé'é!"

Landing hitoe ronan kolé ngo lélo pé'ang oema. Toéd sokor roeis hia, dengé kolég ré'ing data koé hitoe: „Ema, néka tjé'é bail!, akoe ho'o tjé'é!" Doe hitoe ema data koé hitoe toé lako roeda. Hia kolé nggereoné mbaroen ga, agoe toé sokor lonto waj, wadjo tja manoe bakok, koedoet tegi agoe Mori Keraéng, ai tjo'o tara ngantjéng tjoeroepd kolé remang.

Djari doe hitoe Mori Keraéng ita agoe isé. Ema data koé hitoe ngantjéng kéta tekolon réi agoe Mori Keraéng: „Olé Mori, tjo'odé tara ngantjéng te tjoeroepd remang so'o?" Mai wantil de Morin: „Séngétge le méoe di'a-di'a! Lesu ho'o akoe téi agoe méoe bokong, ata koedoet hang le méoe, oné mai remang so'o. Maik séngét di'a-di'a! Emé koedoet ako wodja, olong ketek lema!" Doe hitoe isé réi agoe Mori Keraéng: „Mori tjo'o lami ketekn tai ga? Wantil de Mori Keraéng: „Néka rantang! Toét ketek lema toe'oeng. Ngong te nggo'o: reké bebolon ako, néka tjaro kéta toe'oengs ngasangd kaka. Ného rapangn kaba. Néka tjaro kéta toe'oeng ngasangn! Ngasangn doe ako: dongkong. Agoe te soean, bebolon ako, paka wadjo manoe ko roeha, koedoet boto tjiék kolé neho nggo'o hia! Te teloen, néka woro waés ketas bokong, boto isé rétang lé akoe! Émé isé rétang, emi kolés lakoe ai sanggéd sitoe oné mai weki data manoesian. Doe hitoe ema data koé hitoe noek oné nain: ho'o toe'oeng taé de Morin lété ho'o. Mai nitoe main dengkir teho'on toét oké tjekoén, ai boto rétang nggerelé Morin.

1. De eerste mensen.

Op zekere dag deed Mori Keraéng de eerste mensen uit de bamboe voortspruiten ¹⁾. De man sproot boven uit de geleding voort, de vrouw sproot beneden uit de geleding voort ²⁾. Toen aten zij slechts boomvruchten ³⁾. Een zij hadden geen vuur om ze te koken. — [Lange tijd leefden zij aldus, totdat zij vele kinderen hadden. Wanneer hun een kind geboren werd, pasten deze bij elkaar als een kalkdoos (met het deksel)] ⁴⁾. — Dus er was één gezin (met) slechts één kind. M. K. wist natuurlijk dat er voor dit kind (later) geen zusje zou worden geboren om met dit kind te

¹⁾ Mori Keraéng is het hoogste wezen van de Manggaraïers. Mori en *keraéng* betekenen beide „heer” (*mori* heeft ook nog de betekenis van „bezitter, eigenaar”). In offergebeden wordt Mori Keraéng nooit onder deze naam aangesproken. Zijn epitheta zijn:

a) *Djari (agoe) dédék*, („maker (en) schepper” (*djari* „worden”; hier ook transitief „doen worden”; *dédék* „maken”, ook gezegd van b. v. *dédék lewing* „een aarden pot maken”).

b) *Mori agoe ngara* „bezitter en eigenaar”.

c) *Par (awo) kolep (salé)* „opgang (in het Oosten) ondergang (in het Westen)”. Bedoeld is hiermee de zonsopgang en -ondergang. De tussen haakjes geplaatste woorden, worden soms gezegd, soms weggelaten.

c) *Oeloe (n) lé wa'i (n) laoe* „hoofd stroomopwaarts, voeten stroomafwaarts”. Dit beeld is van een rivier genomen, hoofd = bron, voeten = loop van de rivier.

d) *Ronan éta mai winan wa mai* „de man boven de vrouw beneden”. Van deze uitdrukking heb ik twee verklaringen gehoord. Onder den „man boven” verstaan sommige de wolken, andere Mori Keraéng zelf. De eerste opvatting heb ik veel vaker aangetroffen. „De vrouw beneden” is de aarde. Zij wordt door de regen bevrucht en brengt hierdoor alle gewassen voort. In de „kéng”-gebeden (zie hierover *Hoe diep godsdienstig de Manggaraïer van West-Flores is. Kath. Missien*, 64 (1938), blz. 49 vv.) wordt Mori Keraéng gewoonlijk onder de naam Mori aangeroepen.

²⁾ *Woengkoet* is eigenlijk de afsluiting tussen twee geledingen (= *dalo*). ^{knopp} De man ontsproot dus uit de bovenste afsluiting van de geleding, de vrouw uit de benedenste afsluiting.

³⁾ Enkele zinnen verder blijkt, dat zij ook dierenvlees aten. Misschien hebben we hier een samensmelting van twee varianten van het zelfde thema.

⁴⁾ Deze twee zinnen heb ik tussen haakjes gezet, omdat zij — zoals uit de samenhang te zien is — betrekking hebben op de toestand, die na de dood van het eerste kind volgt. Zulke fouten tegen het verband treft men vaker aan in verhalen van oude ongeletterde vertellers. De

trouwen, daarom beval hun ¹⁾ M.K. dat zij het kind zouden doden. Zij vroegen aan M.K.: „Ja Heer, waarom (moeten) wij het kind doden?” De Heer antwoordde: „Doodt (het) maar, snijdt zijn vlees in kleine stukken tegelijk met het vlees van de dieren die gij eet! Strooit het vlees in uw tuin rond! Ik zal het wel in orde brengen!”

Op dat tijdstip was de moeder van het kind daar niet aanwezig. Zij was ergens heengegaan, dus de man van het kind volgde eenvoudig de woorden van M.K. op. Zij ²⁾ gingen naar de tuin en (hij) nam het kind mee. De vader doodde het kind en sneed het in stukken. En hij doodde ook dieren die zij konden eten. Daarna ging de vader van het kind weer naar zijn huis terug. Toen (hij) thuis was gekomen, vroeg de moeder van het kind aan haar man: „Waar is broertje?” ³⁾ De man van het kind antwoordde: „(ik) Heb het reeds gedood, want M.K. heeft het gezegd!” Bij het horen van dit woord weende de moeder van het kind zonder ophouden. Enige tijd later vergat zij het kind.

Dus na vijf, zes dagen groeide van beneden al het voedsel dat wij (nu) eten. Toen wisten zij het nog niet ⁴⁾. De moeder van het kind ging (eens) naar de tuin. Terwijl zij de maïs aanpakte, hoorde zij hem roepen: „Moeder, kom niet te dicht bij, ik ben

---

schrijver heeft zich precies aan mijn wijziging gehouden om het gehoorde zo getrouw mogelijk op te tekenen. – Wat de betekenis betreft: het dek- sel en de kalkdoos, bestemd voor de ingredienten van een sirihpruim, horen bij elkaar. De eerste mensen kregen (later) kinderen en wel afwisselend een jongen en een meisje. *Tadoe taoe* betekent lett. „op elkaar sluiten”.

¹⁾ Dit is in tegenspraak met hetgeen volgt. De moeder weet immers niet dat haar kind gedood is. Zoals uit de volgende verhalen blijkt, zijn er twee varianten: a) de vader doodt het kind heimelijk zonder dat de moeder het weet: b) vader en moeder (of andere mensen) spreken gezamenlijk af, hun kind (of iemand anders) te doden. In ons verhaal lopen die twee momenten door elkaar.

²⁾ Onder „zij” is hier de vader en het kind bedoeld. Als onderwerp van het tweede gedeelte van de zin is „hij” aan te vullen. In Mangg. verhalen blijft het onderwerp, als dit uit het verband duidelijk is, dikwijls weg, zelfs op het gevaar af, dat hierdoor de „grammatische” zin dubbelzinnig wordt.

³⁾ Caritatief voor „kind”.

⁴⁾ Nl. dat dit van het gedode kind kwam.

hier!" Zij was er zeer over verwonderd, want hoe kan toch de maïs spreken. Toen (zij) de rijst aanpakte, (gebeurde het) ook aldus. Toen (zij) thuis kwam, hijgde zij zeer, daarom vroeg haar man: „Waarom (doe) je toch aldus, zuster?" ¹⁾ „O broeder, want ik ben zeer bang! Want toen ik de gewassen aanpakte, hoorde ik het kind spreken!" Haar man sprak: „Wat heeft het gezegd?" „Aldus sprak het: moeder, kom niet te dicht bij, want ik ben hier!"

Daarom ging haar man ook in de tuin kijken. Hij was er nog niet bij, of hij hoorde ook het verbod van het kind: „Vader, kom niet te dicht bij, ik ben hier!" Toen ging de man van het kind niet verder. Hij keerde weer terug naar zijn huis, en nauwelijks zat hij, of hij offerde een witte haan om aan M. K. te vragen, hoe het komt, dat ook de gewassen kunnen spreken.

Dus toen verscheen hun M. K. De vader van het kind vroeg dadelijk aan M. K.: „Ach Heer, hoe kunnen toch de gewassen spreken?" De Heer antwoordde: „Luistert goed! Vandaag heb ik u deze gewassen tot voedsel gegeven, opdat gij eten hebt ²⁾. Maar luistert goed! Wanneer (gij) de rijst wilt oogsten, moet gij eerst (uw) tong afsnijden!" Toen vroegen zij aan M. K.: „Heer, hoe (moeten) wij ze straks afsnijden?" M. K. antwoordde: „Weest niet bang! Gij hoeft de tong niet werkelijk af te snijden. De bedoeling is aldus: belooft dat gij, alvorens te oogsten, niet alle namen van de dieren zult noemen! Bij voorbeeld de karbau. Noem niet zijn naam! Zijn naam tijdens de oogst is: dongkong ³⁾. En ten tweede, alvorens te oogsten moet gij henen en eieren offeren, opdat (de gewassen) niet weer roepen zoals het (kind) aldus (riep)! Ten derde, gooit het eten niet zo maar op de grond, opdat het niet tot mij roept! ⁴⁾ Wanneer het

¹⁾ „Zuster" en „broeder" zijn caritatieven voor „vrouw" resp „man".

²⁾ Lett.: „vandaag heb ik u voedsel gegeven, opdat gij (het) eet".

³⁾ Een ander wisselwoord voor „karbau" is ook *Wa'i wokok* („kortpoot") in tegenstelling tot *wa'i léwé* („langpoot"; d. i. het paard).

⁴⁾ I p. v. onze voorzetsels worden in het Mangg. meestal plaatsaanduidende woorden gebruikt. In de tekst staat: . . . *tjiék lé akoe*, d. i. „roepen stroomopwaarts (tot) mij". De geesten worden in het algemeen gedacht stroomopwaarts te vertoeven. De begraafplaats is ook, indien enigszins mogelijk, stroomopwaarts van het dorp.

weent¹⁾, zal ik het weer wegnemen, want dit alles is uit het lichaam van den mens". Toen dacht de vader van het kind in zijn geest: dit heeft M. K. destijds werkelijk gezegd. Van toen af aan gooit men niets weg, opdat het niet tot zijn Heer weent.

Dit verhaal dat ook elders in Indonesië voorkomt, is duidelijk een maanmythe. Het doden en in stukken snijden van een levend wezen, dat dan later weer herrijst, zij het ook in andere vorm, is de afnemende en weer toenemende maan. Een bekend maanmotief vinden wij ook in het afwisselend geboren worden van een jongen en een meisje, hetgeen betrekking heeft op de twee gestalten van de maan.

In het volgende verhaal treedt in de plaats van Mori Keraéng een oude man op. Deze raadt de eerste mensen aan hun kind te doden om daardoor aan beter voedsel te komen. Hij helpt later ook nog den vader door hem te leren welke veldvruchten men rauw kan eten en welke men eerst moet koken. Er wordt hier wel niet uitdrukkelijk gezegd, dat hij de eerste mensen ook het vuur leerde kennen, maar in verschillende verhalen over de eerste voorouders van een dorp wordt verteld, dat deze na uit de bamboe te zijn ontsproten aanvankelijk alles ongekookt aten. Toen zij zagen, dat de mensen van een ander dorp het eten kookten, hebben zij van hun het vuur gestolen.

Een ander verschil met het eerste verhaal is nog, dat de verschillende delen van het in stukken gesneden lichaam niet door elkaar mogen worden vermengd. Het tweede verhaal komt met het eerste weer hierin overeen, dat de moeder niet weet dat haar kind gedood is en de delen van zijn lichaam in de tuin zijn geplant.

Onderstaand verhaal heb ik van het daloeschap (= district met daloe als hoofd) Roeis, ong. 40 km. ten N. van Roeteng. De taal wijkt o.a. vooral hierin van het Roetengs af, dat het poss. suffix van de 3e pers. meerv. -t is, terwijl het Midden-Manggarais (en ook andere tongvallen) hier een -d hebben.

¹⁾ Rijst of maïs, die bij het eten op de grond valt (wat gemakkelijk gebeurt, daar de Manggaraiers immers uit de hand eten) en daarna niet opgeraapt wordt, „weent” tot Mori Keraéng.

2. Pandé mangan wodja agoe sanggé ménan
apa-apa te hang laing lité.

Oné danong manga soea taoes ata wina rona. Isé te soea manga tjengata anak ata rona, ata di'a kéta. Maik isé toé manga hangd. Isé hang kanang tana agoe woea hadjoe agoe watoe kali. Landing hitoe sanggéd isé soesa kéta. Rona de iné wai hitoe kéta te dantjoeng soesa. Wié-wié leso-leso ata rona hitoe noek soesa molétaoeng.

Manga tjewié ata rona hitoe nipij. Doe nipin hia, ita liha tjengata ata toe'a, ata tjoeroep agoe hia taén: Hé keraéng, apa soesa de haoe?" Wantil data rona hitoe: „Keraéng tjo'o pandén ami ho'og ta, keraéng? Mata, toé hangk ami ho'o tjemoln tai, keraéng! Ami ho'o hang watoe agoe tana kali. Pa'it tjengkali nai dakoe hang watoe agoe tana so'o. Damangde noekn lité keraéng, tjala mangakoé hang, ata dai di'an, ata laséng hang laing le keraéng, ai kong émé manga, keraéng, toikoé agoe akoe mendim ho'o!" Walé data toe'a hitoe: „Tjé, bokali noek dakoe ta, anak, toé manga soesan, maik menan o, anak! Émé ngantjéng le haoe ta'ong soesa hitoe, ngantjéng méoe haéng mosé di'a. Maik olo gori mésé di o, anak! Émé toé, toé haéng". Wantil data rona hitoe: „Tjo'oj ta, ité, Toikoé agoe akoe mendim ho'o!" Taé data toe'a htoe: „Nggo'oj ta: olo tjiwal di oema le haoe ta mésé-mésé kéta. Émé poli tjiwaln le haoe oema hitoe, kon neng! Émé haéng lima lesokoé bemoesi main, tapa le haoe oema hitoe! Agoe émé moentoeng oema hitoe le api, mai haoe paki tjan anak de haoe! Agoe émé poli pakin le haoe anakm hitoe, mai haoe ndétér taoeng wekin! Maik néka ndétér le tjas! Paka woléngkoé ndétérd. Émé poli ndétérd le haoe, mai haoe wétjak taoengs sanggé-sanggéd apa sitoe oné oemam! Mangakali itat le haoe tai!" Woko poli tomo nenggitoen ata toe'a, ata rona hitoe doing ga wa mai tokon. Sanggéd taé data toe'a hitoe na kin oné nain.

Poe'oeng nitoe main ata rona hitoe ngo tjiwal oemaj ga. Doe tja woelang bemoesi main tjiwaln hitoe poli ga. Poli hitoe lego liha tjiwaln hitoe. Agoe lima leso bemoesi main tapa liha oema hitoe ga. Oema hitoe moentoeng kéta! Delék kéta nai data rona hitoe, ai oema diha moentoeng kéta taoeng. Doe tja leso ata rona hitoe dadé anak koén oné oema hitoe. Tjai oné oema, mai hia mbelé anak koé hitoe. Mai hia ndétér taoeng weki de anak koé

hitoe loet poli taé data toe'a. Woko poli hitoe, mai hia wétjak taoengs nakéng de anak koé hitoe oné oeman. Agoe poli wétjakn liha sanggéd nakéng de anakn hitoe, ata rona kolé gi nggeroné béon. Tjai oné mbaroen, réi le winan taén, „Nia nana bao?” Wantil data rona hitoe: Toé manga loet akoen oné bao! „Alangko wa le waéj anak koé hitoe bao”. Doe hitoe wina diha soesa kéta. Agoe doe hitoe winan rétang, ai noek anakn. Mai taé de ronan: „Néka rétang, anak hitoe tai te pandé mosé ité! Landing hitoe iné wai hitoe toé rétang gi.

Doe teloe lesu bemoesi main, ata rona hitoe ngo la'at oeman. Lélo liha sanggéd ménad remang, ata todo oné oema hitoe. Doe hitoe hia lenget kéta. Agoe doe hitoe nai diha delék kéta te lélo remang sitoe. Poli hitoe hia kolé nggerono mbaroen. Tjai oné mbaroen, toé tombo liha sanggéd apa te poli itan liha oné oeman hitoe. Doe teloe woelang bemoesi main ata rona hitoe ngo kolé te lélo oeman. Lélo liha sanggéd remang sitoe woea taoengs ga. Doe hitoe nai data rona hitoe delék kéta. Maik hia toé gorin te hang sanggéd woea remang sitoe. Doe hitoe hia soesa kéta nain taén: „Tjo'os hangd apa so'o ga? Alangko toé di'ad te hang tas”. Réme noek nenggitoe hia, tjaig ata toe'a hitoe taén: „Apa noek de haoe ta, anak?” Wantil data rona hitoe: „Tjo'os apa so'o ta, keraéng, hang ta'a ko mamés?” Taé dat toe'a hitoe: „Manga te hang ta'ad ta, manga kolé te hang maméd”. Agoe doe hitoe ata toe'a hitoe toi taoeng agoe ata rona hitoe, niat te hang rémé ta'at, niat toé ngantjéng ta'a. Agoe poli hitoe ata toe'a hitoe moraj ga.

Woko poli moran ata toe'a hitoe, ata rona hitoe damang liha tandad apa sitoe. Woko poli tandad liha doeéng kéta woea hadjoe oné oema hitoe te ngantjéng hang ta'a, mai hia ako kolé wodja agoe paki latoeng, agoe tjai oné mbaroe, mai hia roening winan te toek wodja hitoe agoe hia tapa latoeng. Woko poli toek agoe tepin le winan wodja hitoe, mai isé ténéng déa hitoe. Woko poli mamén lisé hang hitoe, mai isé hangs ga. Doe damang kaoet lisé tjedakon hang hitoe, doing da'at minakn. Agoe woko hang lisé latoeng ngoél agoe wodja hitoe, minakn kéta. Landing hitoe isé delék da'at nai disé hang latoeng agoe wodja hitoe. Doe hitoe isé te soea toé soesa kolé hang.

Agoe doe hitoe rona de iné wai hitoe toi agoe hia anak te poli pakin hitoe. Maik iné wai hitoe toé manga soesa nain, ai

anak koé hitoe bom ata okéweli. Agoe isé naring ata toe'a hitoe. Agoe woko poli tjingkot taoeng sanggéd ni'ang, mai isé paki ela agoe mbé. Poe'oeng nitoe main lawang teho'on paké kin lata kampong roehoe disé sitoe.

2. Het ontstaan van de rijst en van alles wat wij eten.

Vroeger waren er twee mensen, een man en een vrouw. Deze twee hadden een zoon die zeer braaf was. Maar zij hadden geen (goed) eten. Zij aten alleen aarde en boomvruchten en stenen. Daarom waren zij in grote nood. Vooral de man voelde de nood. Dag en nacht dacht hij aan het leed.

In een zekere nacht droomde de man. Terwijl hij droomde, zag hij een ouden man die tot hem sprak (en) zeide: „He, heer, wat is uw kommer?” De man antwoordde: „Heer, wat (moeten) wij doen, heer? Sterven (zullen wij), wij zullen ten slotte geen eten hebben, heer! Wij eten hier aarde en stenen. Bitter is mijn hart, stenen en aarde (te moeten) eten. Denk eens na, heer, misschien is er een voedsel dat beter is, dat U gewoonlijk eet! Want indien (het) er is, heer, vertel het mij, Uw slaaf!” De oude man antwoordde: „Ja, volgens mijn mening, kind, is er eigenlijk geen moeilijkheid (om aan voedsel te komen), maar het zal je zwaar vallen, o kind! ¹⁾ Als gij die moeite kunt doorstaan, zult ge goed voedsel hebben. Maar eerst is er een zwaar werk, o kind! Indien (ge het) niet (doet), zult (ge het) niet krijgen”. De man antwoordde: „Hoe is het, heer? ²⁾ Leer het mij, Uw slaaf!” De oude man sprak: „Aldus is het: leg eerst een zeer grote tuin aan!” ³⁾ Als ge de tuin afgewerkt hebt, wacht dan even! ⁴⁾ Wanneer het vijf dagen later is, verbrand (dan het onkruid in) de tuin! En nadat het vuur de tuin heeft schoongebrand, dood één kind van u! ⁵⁾ En wanneer gij uw kind hebt gedood, snijdt dan heel zijn lichaam in kleine stukken!

¹⁾ Lett. „Ja, ik heb wel een gedachte, er is geen nood, maar het is moeilijk”. ²⁾ *Ité* betekent eigenlijk „U”. ³⁾ Lett. „laat het zijn”!

⁴⁾ In dit verhaal is het niet duidelijk, of zij slechts één ofwel meerdere kinderen hadden.

⁵⁾ Dikwijls gaat in het Mangg. aan het w. wd nog *mai* („komen”) vooraf. Dus: „kom (en) dood”; „kom (en) snijd”. . . enz. Wij laten dit *mai* onvertaald.

Maar hak het vlees niet door elkaar! Het moet apart worden verdeeld! Nadat gij het (lichaam) in kleine stukken hebt gesneden, strooi dit alles in uw tuin rond! Gij zult dan zien (wat er mee gebeurt)!" Nadat de oude man aldus gesproken had, stond de getrouwde man van zijn slaap op. Alle woorden van den ouden man bewaarde hij in zijn geest.

Toen ¹⁾ ging de man een tuin aanlegen. Na één maand was het tuinwerk gedaan. Daarna hield hij op met het werken. En vijf dagen later brandde hij de tuin schoon. (Het onkruid in) de tuin brandde helemaal weg. De man was zeer blij ²⁾, omdat zijn tuin geheel en al schoon gebrand was. Op zekere dag nam de man zijn kind mee naar de tuin. In de tuin gekomen doodde hij het kind. Hij sneed het hele lichaam van het kind in kleine stukken, zoals de oude man gezegd had. Toen dit gedaan was, strooide hij alle stukken vlees in de tuin rond. En nadat hij alle stukken vlees van zijn kind had rondgestrooid, ging de man weer naar zijn dorp. In zijn huis gekomen vroeg de vrouw (en) zeide: Waar is broertje van zo juist?" De man antwoordde: „Het is zo juist niet met mij meegegaan! Misschien heeft de rivier het kind meegesleurd”.

Toen was de vrouw bedroefd. En toen weende de vrouw, want zij dacht aan haar kind. De man zei: „Ween niet, het kind zal ons straks voedsel verschaffen!" Daarom weende de vrouw (niet meer).

Drie dagen later ging de man in zijn tuin kijken. Hij zag allerlei soorten gewassen die in de tuin groeiden. Toen was hij zeer verbaasd. En toen was hij blij bij het zien van de gewassen. Daarna keerde hij naar zijn huis terug. Thuis gekomen vertelde hij niet alles wat hij in zijn tuin gezien had. Drie maanden later ging de man weer naar zijn tuin kijken. Hij zag dat alle gewassen vrucht droegen . . . Toen was de man zeer blij. Maar hij wilde niet eten van al die gewassen. Toen was hij bedroefd en zei: „Hoe (moet ik) dit hier eten? Misschien is het niet goed het rauw te eten." Terwijl hij aldus peinsde, kwam de oude man (en) sprak: „Waarover peinst ge, kind?" De man antwoordde: „Hoe (moet het met) dit hier, heer? rauw eten of eerst koken?" De oude man sprak: „Sommige zijn rauw te eten, andere weer

---

¹⁾ Lett. „Van toen af aan . . .”

²⁾ Lett. „Het gemoed van den man was erg blij”.

zijn gekookt te eten". En toen wees de oude man aan den getrouwden man, welke rauw te eten zijn, (en) welke niet rauw kunnen worden gegeten. En daarna verdween de oude man.

Nadat de oude man verdwenen was, proefde de getrouwde man van de gewassen ¹⁾. Nadat hij van alle boomvruchten in de tuin geproefd had om te zien, welke rauw te eten zijn, oogste hij de rijst en de maïs, en thuisgekomen beval hij zijn vrouw rijst te stampen en hij roosterde de maïs. Nadat zijn vrouw de rijst gestampt en gezeefd had, kookten zij de rijst. Nadat zij de rijst hadden gekookt, aten zij. Toen zij een handvol van de rijst proefden, smaakte hij buitengewoon. En toen zij de verse maïs aten, was (deze) zeer lekker. Daarom waren zij zeer blij (dat zij nu voortaan) maïs en rijst zouden eten. Toen hadden de twee geen zorgen meer over het eten.

En toen vertelde de man van de vrouw aan haar van het gedode kind. Maar de vrouw was niet bedroefd, want het kind was niet zo maar weggegooid. En zij prezen den ouden man. En nadat zij al het voedsel hadden verzameld (en opgeborgen), doodden zij een varken en een geit. Van toen af aan tot nu toe volgen de mensen in de kampong de gewoonte van deze (twee).

In de andere verhalen die ik gehoord of gelezen heb, ontsproten de eerste mensen zelf uit de bamboe, zonder dat Mori Keraéng dit veroorzaakte. Ook doodden zij hun kind wegens voedselschaarste zonder bevel of aanraden van Mori Keraéng (of van een ouden man). Dat Mori Keraéng aan de eerste ouders de raad gaf hun kind te doden, heb ik echter ook van een anderen ouden man, eveneens in Ngkor, gehoord. Het motief daarvoor echter was gebrek aan goed eten.

Soms weet men slechts, dat de rijst, de maïs en de andere gewassen uit de afzonderlijke delen van een gedood menschenlichaam zijn ontsproten, maar of de gedode een kind of een andere persoon was, is soms onbekend. In de meeste verhalen die ik ken,

¹⁾ Als men niet dadelijk op de naam van iets kan komen en ook als het betreffende woord reeds genoemd is, gebruikt men dikwijls het vragende v. nwd. *apa* („wat”), opdat het verhaal verder gaat. De éne Manggaraier maakt van dit *apa* meer gebruik dan een andere. Daar in dit verhaal (zoals trouwens algemeen) *apa* met aanw. v. nwd. verbonden wordt, hebben wij het dan ook meestal met „dit (dat)” vertaald.

is de gedode mens het eerste kind van de eerste mensen. Met uitzondering van het eerste verhaal heb ik altijd gevonden dat de stukken van het lichaam niet door elkaar mogen worden vermengd, daar uit de afzonderlijke delen later de afzonderlijke gewassen zullen voortspruiten.

In het volgende verhaal uit Koewoe, ong. 20 km. ten N. van Roeteng heeft de onderwijzer die van dat dorp afkomstig is, in het Maleis vermeld dat men niet weet, wie de gedode man is. Ik had hem op die omstandigheid attent gemaakt en hem gezegd dat hij moest vragen, indien de vertellers van zelf niet zeggen, wie gedood wordt. Ik geef zijn Maleise „glossen” tussen haakjes en in parenthesi weer.

3. Kedjadian manoesia, padi djagoeng.

Djari tara mangan ata manoesia, ai bengkar oné mai belangn atan bor oné mai betongn. — (Kemoedian tentoe dapat anak meréka) — Djari woko toé manga moséd ga, itoekali mai bantangd ga: „Tjo'om mbelé tjengatan ata dité ho'o ta, kong manga mosé te hang dité!” Djari itoekali mbelén tjengata ata ga. — (Tidak tahoe, entah anaknja atau orang lain djoega) — Djari woko poli mbelén, itoekali ndétér kéta gitji koén gan. Djari itjin wétjak taoeng oné oemaj agoe tjiri wodja agoe latoeng, woko todos wa mai. Agoe atin wétjak lisé oné oema. Djari woko todoj, tjiri ndési, timoeng, agoe tjiri tago, leba, woeé. Djari itoe tara mangan wodja latoeng ho'o.

Djari émé manga rétji hang ko latoeng, néka oké kaoet, boto rétangj tai! Djari tekemoesin toé manga daninkali oema ga.

3. Het ontstaan van de mensen, van de rijst en de maïs.

Dus de reden dat er mensen zijn, is omdat de mens ontsproten is uit de bamboe, voortgekomen uit de bamboe ¹⁾. — (Later kregen zij natuurlijk kinderen). — Dus toen er geen voedsel was, toen spraken zij af: Laten wij iemand van ons doden, opdat er voedsel zij om te eten! Dus toen doodden zij een mens. — (Men weet niet, of dit hun kind was of iemand anders) — Dus toen zij hem

¹⁾ Er is een soort assonantie, *doerit* genoemd, de medeklinkers verschillen, maar de klinkers zijn dezelfde: bengkar oné mai belang
bor oné mai betong.

De w. wden zowel alle zelfst. nwden zijn in ons geval synoniemen.

hadden gedood, toen sneden zij elk (deel) in kleine stukken. Dus al het vlees strooiden (zij) in de tuin rond, en het werd rijst en maïs, toen het van beneden groeide. En zijn lever strooiden zij in de tuin rond. Dus toen hij groeide, werd hij *ndési*, komkommer, en werd hij *tago, leba, woeé* ¹⁾. Dus dit is de reden dat er rijst en maïs is.

Dus als (bij het eten) rijst of maïs overblijft, gooi (het) niet zo maar weg, opdat het niet zal wenen! Later immers zal de tuin geen vruchten dragen.

In een verhaal uit Dalo (in de nabijheid van Ngkor) worden er twee mensen gedood: een jongen en een meisje. Daar er verteld wordt dat *ata toe'a* (= oude mensen) hen hebben gedood, heb ik *ata rona* met „jongen” en *ata iné wai* met „meisje” vertaald, ofschoon de Mangg. woorden op zich ook „man” resp. „vrouw” kunnen betekenen. Eveneens is het niet duidelijk, of hier onder *ata toe'a* algemeen „oude mensen” worden verstaan, ofwel „de oude lui” (= de ouders).

4. Tara manga latoeng agoe wodja médé.

Danong manga soea taoes ata, tjangata iné wai, tjangata ata rona. Mai ata toe'a so'o médé mbelé ata sitoe. Woko poli mbelé, poli hitoe tjeroek hiat iné wai, tjiri wodja. Tjeroek kolé hiat ata rona, tjiri latoeng. Tara merik wa'i de wodja, ai iné wai hitoe merik. Tara mésé latoeng, ai ata rona hitoe weki mésé. Itoedéng tara mangan latoeng agoe wodja, taé data toe'a oné kampong.

4. De reden dat er vroeger maïs en rijst ontstonden.

Vroeger waren er twee mensen, een jongen en een meisje. De oude mensen van vroeger hebben deze mensen gedood. Nadat (zij hen) hadden gedood, sneden (zij) het meisje in stukken, (het) werd rijst. (Zij) sneden ook den jongen in stukken, (hij) werd maïs. De reden, dat de voet ²⁾ van de rijst klein is, is omdat het meisje klein is. De reden, dat de maïs groot is, is omdat de jongen een groot lichaam heeft ³⁾. Dit is de reden, dat er maïs en rijst zijn, zeggen de oude mensen in de kampong.

¹⁾ Verschillende soorten peulvruchten.   ²⁾ D.i. de stengel.

³⁾ De maïs is groter dan de rijst, omdat ook het lichaam van den man steviger is dan dat van de vrouw.

Strophe 14 van de Sanskrit-zijde der Calcutta-oorkonde

door

R. M. Ng. Dr. POERBATJARAKA.

Bovenbedoelde oorkonde is door Prof. Kern in transcriptie met vertaling en vrij uitvoerige bespreking uitgegeven en herdrukt in *Verspreide Geschriften*, VII, p. 83. Naar aanleiding van het een en ander, i. h. b. naar aanleiding van de in de 14e strophe opengelaten lettergreep heb ik de moeite genomen de kwestie nogmaals aan een onderzoek te onderwerpen aan de hand van den afdruk, die zich in het Bureau van den Oudheidkundigen Dienst bevindt ¹⁾. Alvorens ik het resultaat van mijn onderzoek aanbied, lijkt het mij noodig de transcriptie van Prof. Kern over te nemen, luidende als volgt.

atha bhasmasādabhavadāçu tatpura-
mpuruhūtarāṣṭramiva mudyutam çiram (?)
talinā ◊ alena khalu kiṅkarairviçā (l. çām)
sa narottamair (1) upahito vanānyagāt.

Deze strophe is door Prof. Kern vertaald als volgt.

„Niet lang daarna werd zijne hoofdstad, waar zoo lang (?) eene vroolijkheid heerschte als in Indra's rijk, in de asch gelegd (3). Vergezeld van eene geringe ruiterswacht (4), van zijne dienstdoden, en de voornaamsten des volks begaf hij zich naar de bosschen”.

Dezelfde strophe met de vertaling is niet lang geleden door Prof. C. Berg besproken, waarbij Z. H. G. de woordscheiding overzichtelijker maakt en de *v* in *w* verandert ²⁾.

---

1) Voor de toestemming, die het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst heeft willen verleen en voor het gebruik van de afdrukken betuig ik hem hier gaarne mijn dank.

2) *Bijdr. Kon. Inst.*, 97 (1938), p. 55 vv.

In het ondervolgende zal ik de op- en aanmerkingen in Kern's *Verspreide Geschriften* en die van Prof. Berg tegelijkertijd bespreken. Laat ik noot 1 bij *narottamair* nemen. De toelichting bij deze noot luidt: „ In de uitdrukking *narottamair* (let wel pluralis, P.) ligt volgens Krom, Tijdschr. Bat Gen. LV (1913) p. 586, een zinspelning op *Narottama*, 's vorsten voornaamsten volgeling (n. b. singularis, P.) . . .” enz.

Ik wil in dit verband de opmerking naar voren brengen, dat de e-klank, de *taling*, van *-mair* niet voorzien is van de z.g. *dirga* om van de *e* een *ai* te maken. De andere *ai*-klanken zijn daarentegen zoowel op den afdruk als op het facsimile tegenover p. 99 wel zeer duidelijk aangegeven met een *dirga*, d.i. een naar rechts gezwaaiide lijn boven de *taling*. Dit in aanmerking genomen zou de plaats — met handhaving van de lezing *rupahito* — gelezen moeten worden: *narottamerupahito* of *narottamer upahito*, hetgeen zou wijzen op een genitief singularis van een manl. woord op *-i*, casu quo *narottami*, dat hier wel als ondenkbaar kan worden beschouwd. Het is dus zaak om de op de *me* volgende letter nauwkeurig te bekijken. En ik meen met alle zekerheid te kunnen zeggen dat op den afdruk ter plaatse niet een *ra*-met-*suku*, d.i. *ru* staat, doch *na*, zoodat wij hier dus hebben te lezen *narottamena*, zijnde instrumentalis singularis van *narottama*. Beter resultaat kan men m.i. wel niet verwachten. Immers het in verband brengen van dezen enkelen *narottama* met dien op andere plaatsen vindt thans geen tegenspraak meer in het feit dat in het Sanskritgedicht *narottama* in den pluralis zou staan en in de andere oorkonden in den singularis.

Thans blijft het daarop volgende woord ter verklaring over. Volgens de lezing van Prof. Kern met de hierboven gegeven verbetering zou het woord gelezen moeten worden *pahito* dus *narottamena pahito*. Nu behoeft men, geloof ik, geen groot Sanskritist te wezen om te kunnen vaststellen dat hier *sahito* gelezen worden moet, ten eerste omdat de gelijkenis van de *pa* en de *sa* in het Kawi-schrift zeer groot is, en ten tweede omdat *sahito* hier beter op zijn plaats is dan (*u*)-*pahito* ¹⁾. De laatste regel van de strophe moet dus gelezen worden: *sa narottamena sahito wanāny agāt*.

1) Het part. perf. *pahita* noch de wortel *pah* komt in het Sanskrit voor.

Noot 3, zijnde niet ter zake, kunnen wij overslaan. Wij nemen nu het woord *ciram* (?). Berg wijst er reeds op dat van dit woord „Kern [dan ook] blijktens zijn vertaling *ciram* gemaakt heeft”. Naar mijn onderzoek op den afdruk kan met zekerheid worden aangenomen dat er duidelijk *ci* staat. De afstand tusschen den rechter kant van deze *ci* en den linker kant van *talina* is echter te groot voor *ram*. Wel is *ram* duidelijk zichtbaar direct aan den linker kant van *ta*, doch van *ci* gescheiden door een onduidelijke, samengestelde (verknoeide!) figuur. Maar aangezien op deze plaats en naar den eisch van de maat de *ci* de penultima van den regel vormen moet, terwijl de *ram* duidelijk zichtbaar is, kan aan de onduidelijke, samengestelde figuur daartusschen geen andere verklaring gegeven worden dan dat ze is een mislukte letter, die door den maker van de inscriptie „gedood” wordt.

Het woord *viçā* wordt door Prof. Kern verbeterd in *viçām*, dat Berg niet zonder meer wil aannemen. Berg suggereert de lezing *winā*, die mij zeer juist voorkomt. Want inderdaad staat er op den afdruk *winā*, doch door afbrokkeling aan de rechter zijde van de *na* ontstaat een verticale verbinding tusschen den „kop” en de rechter „heup”, zoodat de figuur veel, zeer veel op *ça* lijkt. Maar volgens Berg „is het toch wellicht het beste om ons aan Kern’s *viçām* te houden en zijn vertaling van het slot van strophe 14 te accepteren, mits . . .” enz.

Wij zouden hiermee genaderd zijn tot de bespreking van de in de transcriptie opengelaten lettergreep, ware het niet dat een andere plaats in dezelfde strophe nadere beschouwing behoeft. Ik bedoel het *puruhūtarāṣṭram iwa mudyutam*. Het zij opgemerkt dat boven de *m* van *-ṭram* geen i-klank staat; onder de *m* van *mu* noch aan de *y* van *dyu* eenig spoor van een u-klank te bespeuren valt. Met behoud van de medeklinkers volgens de lezing van Prof. Kern zou dit stuk gelezen moeten worden: *puruhūtarāṣṭramawamadyatam*, d.i. *-ṭram awamadyatam*. Om den lezer niet te vermoeien wil ik maar meteen zeggen dat *sa* i.p.v. *ma* gelezen worden moet, zoodat er eigenlijk staat *-ṭram awasadya tam*. Dit *awasadya* is het absolutivum ¹⁾ of gerundivum ²⁾ van *awa-sad*.

¹⁾ A. F. STENZLER, *Elementarbuch der Sanskrit-Sprache*, paragraaf 226;

²⁾ Dr. J. S. SPIJER, *Sanskrit syntax*, paragraaf 380 2: 1.

Weliswaar heeft *sa* in het onderhavige woord op den afdruk een korte *a*, terwijl wij een lange verwachten als causatief van *sad*, *awasādayati*, absol. *awasādya*. Maar dit kan wel aan de slordigheid of vergissing van den dichter toegeschreven worden, ten aanzien waarvan wij eenige clementie mogen betrachten omdat daardoor de maat toch niet in het minst gestoord wordt. Wij meenen dezen regel dus te moeten lezen: *puruhūtarāṣṭram awasādya tam ciram*.

Thans nemen wij de in de transcriptie opengelaten lettergreep in beschouwing. Bij noot 4 van de vertaling zegt Prof. Kern: „De lettergreep die ik in de transcriptie oningevuld heb gelaten, ver- toont zich als een onduidelijke *ga* of *ça*, doch dat geeft geen zin. Ik vermoed dat er op den steen *çwa* zal staan en heb dienovereen- komstig vertaald”. Tegen deze opvatting brengt Berg zijn zoowel paleografische als filologische bezwaren uitvoerig naar voren. Tot een oplossing is hij echter niet gekomen.

Voor de korthed acht ik het niet noodig de bewijsvoeringen van Berg hier te citeeren; ik wil alleen met nadruk zeggen dat de gewraakte letter tot de (letterlijk en overdrachtelijk) groote letters van het Kawi-schrift behoort: en hiervan zijn er betrekkelijk weinig, nl. *gha*, *ña* en *ṇa*. Voor de invulling kan een van de beide laatste, de *ña* en *ṇa*, niet in aanmerking komen om de eenvoudige reden, dat er in het Sanskrit practisch geen woord bestaat, dat met een *ñ* of *ṇ* begint ¹⁾. Slechts de *gha* komt hier dus in aanmerking; maar ook hiermee komt men niet tot een oplossing, omdat het woord *ghala*, waarvan *ghalena* de instru- mentalis singularis zou kunnen zijn, voor zoover ik weet, ook niet in het Sanskrit voorkomt. Wat kan dat dan voor een letter zijn? vroeg ik mezelf dagen en weken lang af. Door er lang over te denken bleef de vorm van de „groote” letter in mijn geheugen hangen. Op een keer schoot het mij te binnen, dat Prof. Kern eens een eigenaardige Kawi-letter besprak, nl. de *jha*. Deze letter komt volgens Kern en ook naar mijn ervaring slechts één maal voor aan het slot van de beruchte, onechte, oorkonde II van Cohen Stuart in den naam *ma-jha-pa-hit*. Toen sloeg ik *Verspr.*

¹⁾ Het eenige *ña* door het Peterb. Woordenboek en de grammaticale formules van Pāṇini door CAPELLER opgegeven buiten beschouwing gelaten.

Geschr., VI, p. 287 op en ziedaar, dezelfde of nagenoeg dezelfde letter staat er afgebeeld. Er is dus geen twijfel meer mogelijk dat de in de transcriptie opengelaten lettergreep met *jha* moet worden ingevuld, waarbij meteen een tweede *jha* in de Kawipaleografie ontdekt wordt. Het komt er nu dus alleen op aan of het woord *jhalena* een in het Sanskrit bestaand woord is ¹⁾.

Het Peterb. Wdb. geeft op: *jhalā*-1) Mädchen. -2) Sonnengluth -3) Grille, Heimchen cf. Sanskrit Wörterbuch in kürzerer Fassung. Apte, *The practical Sanskrit-English Dictionary*: *jhalā* -1 A girl, daughter, -2 Sunshine, glittering light, splendour. -3 A cricket cf. H. H. Wilson, *A Dictionary in Sanskrit and English* . . .

Ik wil meteen op een (schijnbare!) moeilijkheid wijzen dat *jhalā* overal van het vrouwelijk geslacht is, terwijl *jhalena* een declinatie is van een manl. woord. Laten wij deze moeilijkheid voorloopig rusten en het daaraan voorafgaande woord onderzoeken. Dit woord *talīnā* eindigt op een lange *ā*, hetgeen wijst op een declinatie van een femininum singularis nominatief of masculinum pluralis nominatief. Een adjectief behoorende bij *jhalena* kan het dus niet zijn. Is het echter te beschouwen als het eerste lid van een Karmadharaya-compositie, dan vooronderstelt de lange *ā* van *nā* een a-privans behoorende bij *jhalena*, dus *talīna* + *ajhalena*, dat zou kunnen beteekenen: met geringe „onpracht” of iets dergelijks. Gezien de stijfheid of onbe- dan wel onverstaanbaarheid van de uitdrukking; de moeilijkheid dat het vrouwelijk woord *jhalā* als een manlijk woord verbogen wordt: *jhalena* i. p. v. *jhalayā*, moet de oplossing in een andere richting gezocht worden. Wij nemen de laatste lettergreep van *talīnā* (met de lange *ā*), d. i. *-nā*. Deze *-nā* nu is naar mijn opvatting niet een deel van een woord-uit-het-woordenboek, doch de bekende uitgang van den instrumentalis singularis van een manlijk woord op *-i*, zooals *agni-nā* *kawi-nā*, *ahi-nā* enz. enz. Thans krijgen wij reeds meer overeenstemming tusschen *alīnā* en *jhalena*; want beide woorden zijn van hetzelfde geslacht en staan in denzelfden casus, waaruit van zelf volgt, dat één van beide een adjectivum of als zoodanig gebruikt woord moet zijn ²⁾. Wij hebben boven gezien

¹⁾ Vergl. K. F. HOLLE, *Tabel van Oud- en Nieuw-Indische Alphabetten* bij *jh*. Een derde *jha* komt voor in de O. J. O., p. 200 regel 4 v. o.

²⁾ *Sanskrit syntax*, § 233.

dat *jhalā* een vrouwelijk woord is, doch verbogen als ware het een manlijk woord. Dit feit doet a priori aannemen, dat het adjectivisch gebruikt wordt behoorend bij een manlijk woord dat — met voorloopige weglating van den beginmedeklinker *-alinā* luidt. Welke is de beginmedeklinker van dit woord? Kern leest hem als *t*. Thans moet met den meesten nadruk gezegd worden, dat het verschil tusschen Kawi *k* en *t* slechts zeer gering is. De eerste heeft drie pooten, de laatste heeft zijn linker (van de zijde van den beschouwer) poot verbonden met den midden poot, zoodat de linker helft van de *ta* den vorm van een ringetje heeft. Overigens zijn de *ka* en de *ta* volkomen gelijk. Welnu, alweer door verbrokkeling is de linker poot van de *ka* (schijnbaar) verbonden met den midden poot, zoodat de *ka*, ook op den afdruk, zich als een *ta* vertoont. Maar dat ze een *ka* moet zijn, blijkt uit de zeer goede beteekenis, die wij krijgen met de lezing *kalinā*. Deze *kalinā* is de instrumentalis singularis van *kali*, een in het Sanskrit en Oud-Javaansch zeer bekend woord, o.a. in de samenstelling Kali-yuga, de laatste van de vier groote eeuwen der Hindoe's. Op deze wijze meenen wij den derden regel van de strophe te moeten lezen: *kalinā jhalena khalu kiṅkarair winā*.

Voor de vertaling van dezen regel hebben wij eerst te kiezen uit de beteekenissen van *jhalā*, in dit geval adjectivisch gebruikt: *jhala*. Nemen wij „splendour”, dan kunnen wij den regel vertalen met: „door den glansrijken (d.i. overwinning van den) Kali (ging hij) zonder bedienden . . .” enz. Nemen wij „grill”, dan zou de vertaling kunnen luiden: „door den grilligen Kali . . .” enz. ten minste als het substantief „grill” (gril) hier wel tot het adjectief „grillig” kan worden gemaakt. De geheele strophe moet dus na al de hierboven voorgestelde verbeteringen gelezen worden:

atha bhasmasād abhawad āḥu tat-puram
 puruhūtarāṣṭram awasādyā tam cīram
 kalinā jhalena khalu kiṅkarair winā
 sa narottamena sahito wanāny agāt.

Deze vrij eenvoudige tekst is te vertalen als volgt:

„Kort daarop werd zijn stad, die langen tijd de residentie van Indra in de schaduw gesteld heeft, in de asch gelegd. Door den

grilligen Kali ging hij, zoo als men weet, zonder bedienden naar de bosschen vergezeld van Narottama (alleen)" 1).

Deze ook vrij eenvoudige vertaling is m.i. de bedoeling van den tekst.

In zijn artikel betreft Berg ook de Oud-Jav. zijde van de inscriptie. Hij neemt daarbij zoowel de transcriptie van Kern 2) als die van Brandes 3) zoodanig gecombineerd, dat de verschillende lezingen bovenelkander tusschen accoladetjes worden geplaatst; de bovenste met K gemerkt is van Kern, de onderste met B is van Brandes. Ook de vertaling van Kern, als zoover de geciteerde transcriptie loopt, neemt Berg over, waarna hij zijn op- en aanmerkingen maakt.

Met toestemming van het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst heb ik den afdruk van de Oud-Javaansche zijde nogmaals en met nauwkeurigheid bekeken en voor zoover de letters mij nog eenigszins zichtbaar zijn, is het resultaat, dat m.i. wel de moeite waard is om aan het voorgaande toe te voegen, als volgt:

- 1 // o // swasti Çakawarṣātīta 963 kārttikamāsa, tithi daçamī
çuklapakṣa, ha, wa. ça, wāra wayang-wayang, caragraha bāya-
byastha, uttarabhadrawa(da) nakṣatra, ahirbudhadewatā bajra-
yoga dadhika-
- 2 raṇa, bāruṇyamaṇḍala, i rikā diwaçanyājñā çrī mahārāja rakai
halu çrī lokeçwara dharmmawangça airlanggānantawikramot-
tunggadewa, tinaḍah rakryān mahāmantri i hino çrī samara-
wijaya dhar-
- 3 mmasuparṇacarāṇa tguh uttunggadewa, umingsor i rakryān
kanuruhan pu dharmmamūrṭti narottama janaçūra kumonakēn
ikanang ring pucangan, ing barahēm, ing çapuri Imahni war-
ggāpingh(ay)
- 4 . . . . .
susukēn mapaknā pangadēganani dharmma karṣyan çrī ma-
hārāja sambandha a-
- 5 n hana iṣṭa prārthanā çrī mahārāja ri kālaning pralaya ring

1) In zijn bovengenoemd artikel geeft Prof. Berg een vertaling naar zijn opvatting, welke vertaling wij hier gerust kunnen laten rusten

2) *Verspr. Geschr.*, VII, p. 102 v. v.

3) *Oud-Jav. Oork.*, p. 137.

- yawadwīpa i rikāᅅg çakakāla 939 ri *prahara* haji wura-wari *masō mijil* sangke lwarām. ekarᅅawa rūpanikāᅅg sayawadwīpa rikāᅅg kâ-
- 6 la. akweh sira wwang mahāwiçeᅅa pjah, karuhun an samangkana diwaça çrī mahārāja dewata pjah lumāᅅ ri sang hyang dharmma pārhyangan i wwatan ring cetramāsa, çakakāla 939 sᅅang wāla-
  - 7 ka çrī mahārāja i rikāᅅg kāla, prasiddha namblas tahun wayahnira, tapwan dahat krētapariçramanireng sanggrāma, makahetu rarainira, tapwan enak bangētni denira rumē-
  - 8 gēp pasaringkēpany ayudhanira. kunang ri sakᅅātiran wiᅅᅅumūrtti rinakᅅaning sarbwadewata, innahakēn tan ilwa kawaça deni pangawaçaning mahāpralaya, manganti ri himbanging wanagiri ma-
  - 9 ka sambhāsana sang tāpaça suddhācāra, mering lāwan hulunira samekānta pratipatti manahniran umangga tatan upakaran bhakti sraddha ri lbuni pāduka çrī mahārāja mpu narot-tama,
  - 10 sangjñānira, sirādining hulun çrī mahārāja atiçayeng drēᅅa-bhakti, tumūt tan sah i sapanan çrī mahārāja, milu walkaladhara pinaka rowang çrī mahārāja makāhara sāha-
  - 11 ra sang bhikᅅuka wanaprastha, tatan wismrēti çrī mahārāja ri kāradhanan bhaᅅāra ring ahoratra, nimittani mahābhāranyā-sihning sarbwadewata i çrī mahārāja, an sira pi-
  - 12 nratyaying sarbwadewata kalpapādapa ngahōbana bhuwana, kumalilirana ng kulitkaki, maᅅadrabya ng rājalakᅅmī muwahakna harᅅanikanang rāt, munarjīwākna sang hyang sarwwadharmma,
  - 13 humariᅅᅅākna hanituning bhuwana. mangkanābhimataning sarbwadewata i çrī mahārāja, huwus ta çrī mahārāja krētasangskāra pratiᅅᅅha ring singhāsana, mwang an kapadasthaning pitu çrī ma-
  - 14 hārāja haji dewatā sang lumah ring içānabajra ikanang halu pinaka kapratiᅅᅅhān çrī mahārāja, matangyan rake halu çrī lokeçwara dharmmawangça airlanggānantawikra-
  - 15 mottunggadewa sangjñā kāstwan çrī mahārāja de mpungku sogata-maheçwara mahābrāhmaᅅa i rikang çakakāla 941. tatan pahīngan çrī mahārāja manarīrākē-

- 16 n sâbhamataning ¹⁾ sarbwadewatâ i sira, kapwa kakalimbang
ikang kriya wahyântara denira, tan kasalimoer i kadamlaning
pūja ring bhaṭara,
17 deni kasingheṭṭwaranira, marawaçākēṅ sakwehnikang kalangka
satumuwuh ²⁾

Vertaling.

- 1 Heil Çaka-jaar verlopen 963, in de maand Kartika 1). . . .
enz. dateering.
2 . . . dat was de dag van (het afkomen van) het bevel van
Z. M. Rakai Halu Çrī Lokeçwara Dharmmawangça Airlangga
Anantawikrama Uttunggadewa, ontvangen door Z. E. den Op-
perminister van Hino Çrī Samarawijaya Dhar-
3 mmasuparṇacaraṇa Tguh Uttunggadewa, neerdalende op Z. E.
den Kanuruhan heer Dharmmamūrti Narottama Janaçūra,
bevelende dat (de gebieden van) Pucangan, van Barahēm, van
Çapuri, gronden van de familie (der) Blanken 2)
4 . . . . .
afgebakend moesten worden dienende tot de voorgenomen 3)
oprichting van het Koninklijke heiligdom voor de reṣi's. De
aanleiding hiervan was, dat
5 Z. M. de Koning den vromen wensch daartoe had ten tijde
van de verwoesting van het eiland Java in het Çaka-jaar 939
door den aanval 4) van den vorst van Wura-wari, die voortrukte
uitkomende van Lwarâm. Het geheele eiland Java had toen
ter tijd het aanzijn van een oceaen (van rampen).
6 Vele voorname lieden waren gesneuveld; 't was in het
bijzonder 5) ook in dien tijd, dat Z. M. de Koning-zaliger
gesneuveld was (en) bijgezet in den heiligen graftempel te
Wwatan in de maand Caitra van het Çaka-jaar 939. Toen
ter tijd
7 was Z. M. de Koning nog maar een jongeling; zijn leeftijd
bedroeg ruim 6) 16 jaar. Hij had nog geen groote ervaring 7) in

¹⁾ Lees: sâbhimataning.

²⁾ Tot zoover alleen is het mij gelukt den afdruk te lezen. Is het niet mogelijk om een nieuwen afdruk, positief en negatief, vanuit Calcutta te laten sturen. Ik hoop dat de Oudheidkundige Dienst hier wel voor te vinden zal zijn.

- den strijd; ten gevolge van zijn jeugd bezat hij nog niet die gemakkelijkerheid (vereischt) bij de ernstige 8) hanteering
- 8 van de verschillende 9) wapenen. Maar daar hij als het ware incarnatie van Wişnu was, werd hij door de goden beschermd en was voorbestemd 10) om niet mede het slachtoffer te worden van [de macht van] de groote ramp. Hij bevond zich op de beboschte berghellingen;
- 9 had als praatgenoten 11) de asceten, die rein van handel en wandel waren; was vergezeld van zijn dienaar, die met hem één en hetzelfde doel 12) en innerlijk dezelfde overtuiging 13) had; (den dienaar die), zonder goede behandeling 14), gewillig 15) was [het stof aan de voeten van] Z.M. den Koning aanhankelijkheid en toewijding te betuigen. Heer Narottama
- 10 was zijn naam. Hij was de voornaamste onder des Konings dienaren, die zeer vast in hun trouw waren. Onafscheidelijk gingen zij overal mee waar Z.M. de koning ook ging. Als gezelschap van den koning deden zij mede zich te kleeden met boomschors 16) en met als voedsel dat,
- 11 waarmee de heiligen en „woudbewoners” zich voedden. De koning was niet vergeten den God dag en nacht gunstig te stemmen, met het gevolg dat de ontferming der goden over hem zeer groot was; dat de
- 12 goden hem den wenschboom toevertrouwden ter bescherming van de wereld; dat hij de waardigheid der voorvaderen 17) moest overerven in het bezitten van de „wahyu Karaton,” 18) voor de herstelling der wereldvreugde, het doen herleven 19) van de Eerediensten,
- 13 de vernietiging van de plagen der aarde. Zoo waren de verwachtingen der goden van Z.M. den koning.
- Thans, nu Z.M. de koning de wijding ondergaan heeft, — gezeten op den leeuwentroon, en de oprichting van het beeld 20) van 's konings voorva-
- 14-15 der, 21) den vorst-zaliger, die bijgezet is te Içanabajra (plaatsgehad heeft), waarbij Z. M. de koning vertegenwoordigd 22) werd door een rijststamper, weshalve hij door de heeren Buddhisten, Çiwaieten en groote Brahmanen in het Çaka-jaar 941 gehuldigd werd met den naam Rakai Halu Çri Lokeçwara Dharmmawangça Airlangga Anantawikrama

- Uttungadewa, — thans heeft de koning alles, wat de goden van hem
- 16 verwacht hadden, volledig verwezenlijkt. 23) Alle (gewijde) handelingen zoowel uiterlijk als innerlijk zijn door hem volbracht 24). In de uitvoering van de vereering der goden werd hij niet vertroebeld 25) door
- 17 zijn vorstelijke leeuwenmacht, die alle vlekken, welke zich (in de wereld) voordoen, vernietigt.

Voordat ik mijn poging tot vertaling — want meer dan een poging mag ze niet heeten — historisch bespreek, wil ik een kleine verantwoording van mijn opvatting geven. De cijfers die hier gebruikt worden corresponderen met die in de vertaling ¹⁾.

(1) De dagen zoowel in de transcriptie van Kern als in die van Brandes luiden *ha(ryang)*, *wa(ge)*, *bu(dha)*; de laatste is Woensdag. Ik lees echter voor de laatste *ça (naiçcara)* „Zaterdag”. (2) In den tekst staat duidelijk *warggâpingh(ay)*; Kern geeft dit weer met „Witte monniken” met de opmerking: „Apinghay, wit; hier m.i. een vertaling van Skr. *pāṇḍarin*.” (3) *Pangadëgani* „de oprichting van”; *pangadëganani* „de voorgenomen oprichting van”. Het begrip toekomst wordt aangeduid door de (*n*)*a* vóór *-ni*. (4) Er staat op den afdruk nog voldoende duidelijk: *pra* en dient aangevuld te worden met *hāra*. „aanval”. (5) *Karuhun* is hier een ander woord voor *makādi* „als voornaamste, in het bijzonder”. (6) *Prasiddha* „gelukt, volmaakt” enz.; ik geef het weer met „ruim”. (7) *Krëtapariçrama* „geoefend” geef ik weer met „ervaring”. (8) *Bangëtni* „de ernst van”, i. p. v. het onmogelijke *bangënggi*. (9) *Pasaringkëpan* is van *saringkëp* van *singkëp = sikëp* „de wapenen, die men bij zich draagt, de uitrusting”. (10) *Innahakën*, spreek uit *inënahakën* „geplaatst, gesteld”. (11) *Sambhāsana*; Kern verbetert het met *samwāsana* „samenwonen”; ik houd het voor een verbastering van *sambhaṣaṇa* „samenpraak, dialoog”. (12) *Samekānta = sama + eka + anta* „gelijk-één-eind” d.i. met hetzelfde einddoel. (13) *Pratipatti* „overtuiging”. (14) *Tatan upakaran = tatan upakara + ën* „niet goed behandeld wordende”.

¹⁾ Achter in zijn artikel geeft BERG ook menige taalkundige opheldering naar zijn inzicht.

(15) *Umangga* is van *angga* „gewillig zijn”. (16) *Wâlkaladhara* het dragen van boomschors als kleet”. (17) *Kulitkaki*, lett. „het vel der voorvaderen”; gissenderwijs geef ik het weer met „de waardigheid der voorvaderen”. (18) *Râjalaksmî*; zoowel dit woord als *wahjoe Karaton*, waarmee ik het weergeef en waardoor het begrip volkomen gedekt wordt, is moeilijk, althans voor mij, om in het Nederlandsch over te zetten. (19) *Munarjîwâkên* is van *punarjîwa* „wederleven”. (20) *Kapadasthan* „het oprichten van een beeld.” (21) *Pitu* is een onvolledige vorm van den genitief singularis (*pituĥ*) van *pitar* „(voor) vader”; anders in Krom, *Hindoe-Jav. Gesch.* p. 243 noot 1. (22) *Kapratisthan* op deze plaats beteekent „vertegenwoordiging”; let op het verschil tusschen *kapadasthan* en *kapratisthan*, welke beide woorden anders volkomen synoniemen zijn. (23) *Manarîrâkên* is van *çarîtra* „lichaam, tastbare vorm”. (24) *Kakalimbang*; de etymologie van dit woord is mij niet duidelijk; gissenderwijs geef ik het weer met „volbracht”. (25) *Kasalimoer*: „vertroebeld”.

Bespreken wij thans onze vertaling historisch. Wij beginnen met de persoon die in rang onmiddellijk op den koning volgt, nl. den Hino. Van hem zegt Krom ¹⁾: „. . . ; op de beide volgende oorkonden, den Calcutta-steen van 1041 en dien van Pamotan uit 1042 ²⁾ is een ander in functie, maar door een noodlottig toeval is van dien nieuwen mahāmantri i Hino de volledige naam noch op die beide oorkonden, noch op een derde inscriptie, van Padangkradjan ³⁾ (. . . .) gespaard gebleven, zoodat wij slechts weten, met een çrî Samarawijaya te doen te hebben, wiens volledige titel nog de elementen dharmma en suparṇa schijnt te bevatten en op uttunggadewa eindigt, weder een vorstelijk persoon dus”.

Bekijken wij onze transcriptie en vertaling nogmaals, dan zien wij dat de naam van bedoelden dignitaris met de elementen door Krom genoemd volledig hersteld wordt, zelfs nog meer. Immers wij vinden ook *Tguh*, lees *Tëguh*, als (voornaamste) deel van den naam. Dezelfde naam *Tëguh* is nog vrij onlangs uitvoerig ter sprake

¹⁾ *Hindoe-Jav. Gesch.*, 2e dr., p. 268.

²⁾ Onuitgegeven; zie Inv. no 1827 (Kr.).

³⁾ *Oudh. Verst* 1915, p. 70 en . . . . enz. (Kr.).

gekomen. Dr. Stutterheim ¹⁾ vereenzelvigt den Tëguh van de inscriptie van ç. 1026 met dien in de Parwa-bewerkingen, maar aarzelt daarna met zijn vereenzelving naar aanleiding van den twijfel door Berg geopperd of Tëguh der litteratuur wel ooit bestaan heeft; of hij niet Airlangga zelf is, door de afschrijvers der werken verknoeid en gefantaseerd tot een andere persoon. Daar de argumenten van Berg voor zijn twijfel nog niet volledig publiek gemaakt zijn, dienen wij in dezen wel te wachten tot Bergs artikel uitkomt.

De Tëguh, Hino van Koning Airlangga, kan echter onmogelijk vereenzelvigd worden met dien van de litteratuur en/of den steen van Stutterheim omdat de volledige naam van den laatste ondubbelzinnig nader bepaald wordt met *adhipatināmasangaskārābhiṣeka*. Hij was dus een koning, terwijl onze Tëguh slechts Mahāmantri van Hino was. Dat hij niettemin iemand van vorstelijken bloede zal zijn, heeft Krom reeds vermoed. Nu kunnen wij zeggen dat Airlangga eventueel tusschen twee Tëguhs „geklemd” wordt. Hoe verder hun familieverhouding mocht geweest zijn, ook om dit te weten moeten wij wachten op de definitieve zienswijze van Berg t. a. v. Tëguh al dan niet = Airlangga.

Den volledige naam van Narottama, die volgens Krom alleen voorkomt op andere oorkonden, vinden wij ook volledig in onze inscriptie.

De bespreking van den naam Lwarām wensch ik tot een volgende gelegenheid uit te stellen. Immers deze naam heeft vele geleerde pennen in beweging gebracht; maar tot een bevredigende oplossing is men, als ik me niet al te zeer vergis, niet gekomen; en juist van de opheldering van dezen naam hangt de oplossing van vele problemen in Airlangga's tijd voor een groot deel af!

Ten slotte wil ik nog slechts in bespreking brengen den Halu, waarnaar Airlangga genoemd wordt. De vertaling van Prof. Kern van bedoelde plaats is m. i. niet volkomen juist, zoodat de aan de hand daarvan gemaakte opmerkingen van Krom ²⁾ en Bosch ³⁾ ook niet juist kunnen worden genoemd. Naar mijn opvatting is de bedoeling van den oorkondemaker aldus: bij de oprichting

¹⁾ Dit Tijdschrift, deel LXXX (1940), p. 345 vv

²⁾ *Hindoe-Javaansche Geschiedenis*, p. 179 en 243.

³⁾ *Oudh. Versl.* 1925 p. 47 nt.

van het beeld (*kapadasthan*) van 's Konings voorvader (volgens Krom mpu Sindok) te Iṭanabajra kon Airlangga niet in eigen persoon aanwezig zijn; hij was echter wel in effigie aanwezig en als zijn „vertegenwoordiging”, ev. „-diger” gebruikte hij een rijststamper (*ikang halu pinaka kapratisthan çri mahārāja*). Op deze wijze is het „verband” tusschen den Halu en het lichaam van Airlangga veel dichter dan op ieder andere wijze.

De heeren Buddhisten, Çiwaieten en groote Brahmanen van Airlangga's tijd waren de geschiedenis van den titel Halu, nl. dat deze verbonden was geweest aan een plaatsnaam evenals Prins van Wales, Prins van Oranje e. a., reeds vergeten, zoodat de titel Halu door hen aan Airlangga gegeven in verband met de vertegenwoordiging van den vorst met een rijststamper wel als een verklaring a posteriori kan worden beschouwd.

Mededeelingen.

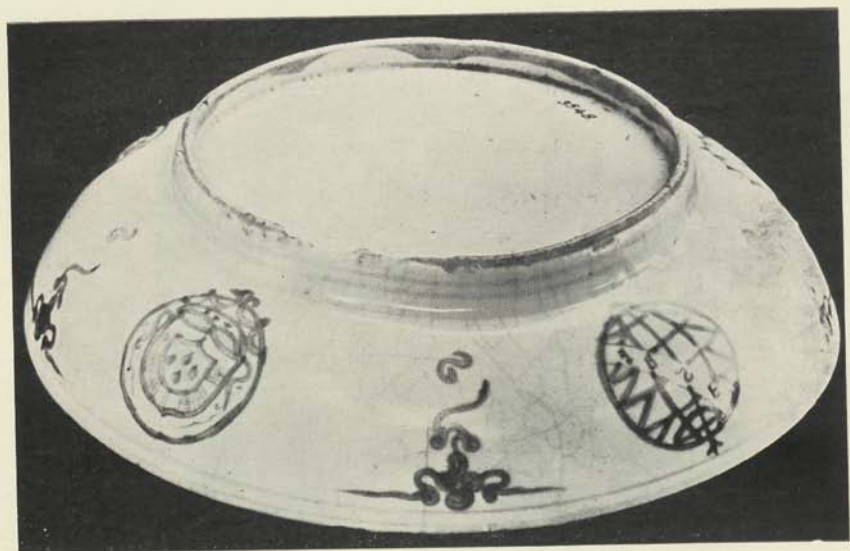
Chineesch porcelein uit den Portugeeschen tijd.

Door het verwijderen uit de keramische zaal in ons museum van een aantal voorwerpen, primo om wat ruimte te maken in de overvolle uitstalkasten en vitrines, en secundo ten einde in dezen onveiligen tijd de zeldzaamste en kostbaarste veiliger op te bergen, zijn vele merkwaardige stukken, helaas, voor wie weet hoe lang aan het oog van den museumbezoeker onttrokken. Afbeelding van zulke stukken met een kort bijschrift kan daarom nuttig zijn.

Ditmaal kies ik hiervoor een paar voorwerpen, die niet zoo zeer uitmunten door schoonheid, als wel door hunne zonderlinge decoratie. Plaat 1 geeft weer een porceleinen fleschvaas met langen hals en bolvormigen mond (Keram. Verz. No. 1706), hoog 25 cM, afkomstig, omstreeks vijftien jaren geleden, van Tobelo, noord Halmaheira. De beschildering in onderglazuursch donker cobalt is op hals, schouder en voet Chineesch, in een stijl die naar de vroege 16de eeuw wijst, met welke tijdsbepaling de afwerking van het inwendige van den voet overeenstemt. Op het lichaam van de flesch komen evenwel vier hemelgloben (eigenlijk armillairsferen) voor, die elk op haar draaibaren grootcirkel het woord „espero” in, naar Chineeschen trant verminkte, Latijnsche letters dragen. Zonder twijfel is dit een afkorting van „Espero em Deus”, welke geloofsspreuk oudtijds op Portugeesche meet- en sterrekundige instrumenten of op hunne étuis placht voor te komen. Analoge voorbeelden op dit en ander terrein zijn soortgelijke opschriften op oude klokken, maten, vijzels en dergelijke in het Latijn en in haast alle Europeesche talen, het „Looft Godt” als aanhef van Nederlandsche familieregisters, het „Mit Gott” dwars over het schutblad der groote kantoorboeken van het 19de eeuwse Duitschland. Het mag wel aangenomen worden, dat globen

1.

2.

3.

aan boord van de Portugeesche schepen, die in China verschenen in het eerste kwartaal der 16de eeuw, de belangstelling der Chineezen opwekten, en zoo hunne porceleindecorateurs brachten tot die slechte nabootsing.

Langen tijd heb ik gemeend hier met een unicum te doen te hebben. De keramische litteratuur vermeldt niets van dien aard, en in het Museu nacional de arte antiga te Lissabon zijn evenmin stukken met overeenkomstige versiering te vinden onder de talloze Chineesche porceleinen met al dan niet geslaagde Europeesche en Bijbelsche voorstellingen, Portugeesche opschriften en dergelijke, in China vervaardigd. Edoch, een unicum bleek onze fleschvaas niet te zijn. In 1937 ontving ik uit Nias een schotel van hetzelfde fabricaat, die aan de keerzijde van den rand vijf medaillons draagt. Ze is afgebeeld op plaat 2, No. 3548 der keramische verzameling; de middellijn bedraagt $31\frac{1}{2}$ cM. Van de gemelde vijf medaillons worden er twee gevormd door hemelgloben, zooals op de flesch voorkomen. Op deze staat verminkt, en ten deele in spiegelschrift, „espe”. Van de overige medaillons is er een gevuld met een golvende zee, op de gebruikelijke Chineesche wijze weergegeven, een ander met twee zonderlinge, nog niet herkende, haakvormige figuren, terwijl het vijfde medaillon het Portugeesche wapen bevat. Dit laatste is wel het beste bewijs, dat wij in de hemelgloben met hare opschriften nabootsingen van Portugeesche voorbeelden moeten zien. De spiegel, voorzijde van den schotel, is in den stijl van omstreeks 1500 versierd met Chineesch brocaatpatroon. Dit kreeg de altijd zichtbare plaats, in zekeren zin de eereplaats; de Portugeesche afbeeldingen daarentegen werden weggemoffeld aan den achterkant, die bij het gebruik haast nooit aan den dag komt. Ik meen dan ook in deze Portugeesche teekeningen geen opzet van de zijde van den Chineeschen maker te moeten zien om mogelijke Portugeesche koopers van dit porcelein te behagen, zooals stellig wel het geval is met de 16 de eeuwse Chinese kommen en schotels, bedekt met Kor'anspreuken in verminkt Arabisch schrift. Een groot aantal hiervan is in onzen archipel aangetroffen; eenige voorbeelden zijn in kasten 19 en 20 in de keramische zaal van ons museum te zien. Bij deze stukken beheerscht de uitheemsche versiering het uiterlijk van het Chineesche voorwerp volkomen. Hier is de opzet

Moslimsche koopers te gerieven en zoo den verkoop te bevorderen, duidelijk, en treedt overeenkomst met het latere bestelde porcelein met Europeesche motieven en opdrachten aan het licht.

Plaat 3 vertoont een schotel, die misschien ook in deze rubriek thuis behoort. Zeker is zulks niet, want niets wijst hier naar Portugal. De spiegelvulling door 2 galjoenen, een compasroos, een walvisch, enz. doen echter een gelijken oorsprong als die der beide andere stukken vermoeden. Ook op dezen schotel van z.g. Swatow-halfporcelein uit de 16 de eeuw zien wij een mengeling van Chineesche motieven met de zoeven opgesomde Europeesche. Zoo treffen wij op den rand draken, zonnepaarden en brocaatpatroon aan. Stellig speelde de belangstelling in en de zucht tot nateekenen van voor het eerst aanschouwde dingen van den vreemdeling de hoofdrol. Er was toch wel niemand, wien men met deze zonderlinge samenvoeging een genoegen kon bereiden, zoodat aan werk op bestelling vervaardigd hier niet kan worden gedacht. De schotel (No. 2129 der keram. verzameling) meet 48 cM. in diameter, en is afkomstig van Martapoera in Zuid Borneo.

E. W. v. O. de FLINES.

Aanteekeningen nopens een paar kanonnen staande vóór het Museum van het Kon. Bataviaasch Genootschap.

Deze twee prachtige stukken, veroverd in den Kraton van Martapoera (Bandjarmasin) (zie Catalogus Ethnologische Verzameling, No. 3538) lang $6\frac{1}{2}$ Rijnlandsche voet (2.04 m), met een kaliber van $3\frac{1}{4}$ Rijnlandsche duim ($8\frac{1}{2}$ cm), derhalve stukken van $3\frac{1}{2}$ lb, zijn versierd met ranken met Oranje-appelen, in hoog relief, en vertoonen het wapen van den Prins van Oranje, omgeven door de „Garter”, de orde van den Kouseband, met het devies *Honi soit qui mal y pense*; op den „broekband” staat de inscriptie: *Johannes Burgerhuys me fecit 1676*. Deze Johannes Burgerhuys was geschutgieter te Middelburg van 1651—79, aldaar overleden in 1679. In de notulen der Staten van Zeeland wordt hij betiteld als 's Lands geschut- en klokkengieter. In 1658 kreeg hij levenslang het monopolie voor den aanmaak van geschut en

klokken, tegen vastgesteld tarief. Als giethuis werd hem het oude reventer (refectorium, eetzaal) der Abdij te Middelburg aangewezen. Van zijn werkstukken zijn, behalve deze kanonnen, nog over een kanon met het wapen der Van Reigersbergen (1678), thans in het Rijksmuseum, vijftien klokken in Zeeland, en vele in Schotland; zijn merk is een fenix.

Hij was de zoon van Michiel Burgerhuys, geboren te Aken vóór 1585, gestorven te Middelburg in 1651, eveneens geschut- en klokkengieter, zoon van Jan Burgerhuys, gestorven te Middelburg in 1617, een leerling van den Middelburgschen stadsklokkengieter Hendrik van Trier¹⁾, dien hij te Aken had leeren kennen.

Met Johannes Burgerhuys stierf dit geslacht van bekwame geschut- en klokkengieten uit (zie *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, s. v. Burgerhuys).

De beide kanonnen zijn wellicht door de Staten van Zeeland aan den Stadhouder Prins Willem III geschonken; misschien hebben zij gestaan op het schip, waarop hij naar Engeland voer in 1677 om te huwen met Prinses Mary, dochter van den Hertog van York; op deze wijze kunnen zij in Engeland zijn beland en later door de Engelschen aan den Sultan van Bandjarmasin zijn geschonken.

Een technische bijzonderheid van deze stukken is het volgende: bij beide ontbreekt de kroon boven het wapen (c.q. de prinselijke kroon met vijf driebladige fleurons); het is echter nog duidelijk te zien hoe deze bevestigd was; de kroon was, evenals zulks bij de dolfijnen gebruikelijk was, niet op het stuk gegoten, maar apart vervaardigd; zij was niet massief, maar in lichtgebogen vorm, zoodat tusschen de kroon en den buitenwand van het stuk eenige ruimte was; zij was bevestigd door middel van twee doornvormige uitsteeksels, waarvoor op de hoeken van het wapen twee gleuven zijn uitgeboord; in ieder dier gleuven is de aanhechting te zien van een kleine pal, waarmede het uitsteeksel in de gleuf werd vastgezet; een dergelijke aanhechting bevindt zich in het midden, even boven het wapen, waar de kroon in het midden was vast-

---

¹⁾ Deze Hendrik van Trier goot kanonnen voor de vloot der Watergeuzen, getuige het Geuzenlied: „Daer kwamen pompen in de vloot, Die Hendric van Trier uyt klokken goot, Die maecten groote gaten”.

gezet, denkelijk met een verticaal staafje. Ook op gedenkpenningen uit de 17de eeuw ziet men de kroon op deze wijze gebogen, uitstekend vóór het vlak, waarin het wapen is aangebracht (zie *Medallische Historie der Nederlandsche Republiek*).

Aanteekening over een ijzeren kanon in de kanonengalerij in het Museum van het Kon. Bataviaasch Genootschap.

Dit kanon, hoewel noch technisch, noch aesthetisch belangrijk, immers het is een klein, onversierd ijzeren stuk, 106 cm lang, kaliber 8 cm, derhalve schietende een kogel van $\pm$ 3 lb, verdient toch onze belangstelling door het opschrift op den loop: Rogers, hetgeen niets anders kan zijn dan de naam van den Engelschen kaperkapitein Woodes Rogers, die 3 Juli 1710 te Batavia kwam; het kanon is dus afkomstig van een zijner beide schepen Duke en Duchess; aan de druif van het stuk ziet men een oog, voor een geschutstalie, die het tot scheepskanon stempelt.

Over kapitein Woodes Rogers en zijn beroemde tochtgenooten William Dampier (piloot) en Alexander Selkirk oftewel Robinson Crusoë (stuurman) zie men De Haan, *Oud-Batavia* (nieuwe uitgave), blz., 742 - 743.

Selkirk deed te Batavia inkoop voor de menage, en het is niet onmogelijk dat dit stuk, dat denkelijk als onbruikbaar is verkocht, ook door zijn handen is gegaan.

Een opmerking over een kanon te Palembang.

Dit kanon is te Palembang veroverd door de Engelschen in 1812, en naar Engeland gezonden. We lezen hierover in *Memoir of the conquest of Java* (blz. 158): „Of the iron and brass guns found in these works, the latter were chiefly Dutch, though some of them appear, by inscriptions on them, to have been cast at Palimbang. One of the largest of these, a forty-two pounder, which was sent to England in the Java, to His Royal Highness the Prince Regent, in the name of the Captors, has the following in Arabic: ‘Made by Sultan Ratoo Ahmed Naj-muddin, in the

City of Palimbang, the Abode of Safety, in the year 1183. This date corresponds to A. D. 1769".

Naar analogie van de Engelsche opgaven van het kogelgewicht van Ki Amoek en Si Djagoer (zie *Militaire Spectator*, III, Deel I, no. 6) mogen we aannemen dat dit kanon was geboord op 42 Engelsche ponden of $37\frac{4}{5}$ Hollandsche ponden; het was dus een 36-ponder of driekwartskartouw.

K. C. CRUCQ.

BOEKBESPREKING

W. J. S. POERWADARMINTA, *Baoesastra Djawa*. J. B. Wolters' Uitgevers-Maatschappij N. V. Groningen, Batavia, 1939, VIII - 670 blz. Prijs: f 5.60

De auteur van een eentalig verklarend woordenboek heeft in vergelijking met dien van een tweetalig woordenboek het nadeel, dat hij alle door hem opgegeven woorden moet definieeren, er den begripsinhoud van nauwkeurig moet omschrijven. Waar de auteur van een tweetalig woordenboek bij vele woorden volstaan kan met het opgeven van het equivalent in de andere taal, en slechts bij woorden, die een in die andere taal lexicographisch onbekend voorwerp of begrip aanduiden, zijn toevlucht moet nemen tot omschrijving, moet degene, die een eentalig woordenboek schrijft in principe den begripsinhoud van alle woorden omschrijven en er de gebruikswaarde van opgeven. Alleen bij aan vreemde talen ontleende woorden kan de auteur van een eentalig woordenboek volstaan met het opgeven van een of meer equivalenten, uiteraard indien deze in de taal, waarvan hij den woordenschat in zijn woordenboek registreert, aanwezig zijn. Ook kan hij soms voor minder bekende woorden een of meer synoniemen opgeven, waarvan de beteekenis bekend wordt verondersteld. Bovendien kan hij ter verduidelijking van de beteekenis der woorden ook de tegenstelling er van opgeven. In hoofdzaak echter bestaat de taak van den auteur van een eentalig woordenboek in het geven van definities.

Nu is het bekend, hoe moeilijk het in het algemeen is om definities te geven, vooral wanneer deze beknopt moeten zijn, zooals dat in een handwoordenboek wordt verwacht. Nemen we dit in aanmerking, dan kunnen we gerust zeggen, dat het werk van den heer Poerwadarminta geslaagd is. Bedenken we voorts, dat Schrijver, voor zoover wij weten, de eerste is geweest, die een poging heeft gedaan om een Javaansch-Javaansch woordenboek volgens Westersche methode samen te stellen, en dat hij dus geen

gebruik kon maken van wat anderen vóór hem deden, dan stijgt zijn boek daardoor vanzelf in onze waardeering. Hetgeen niet zeggen wil, dat we blind zijn voor zijn feilen. Zoo zijn, om te beginnen, sommige door Schrijver opgegeven verklaringen min of meer onjuist, onvolledig of gebrekkig. Eenige voorbeelden mogen hieronder volgen.

Mènṭek-mènṭèk is niet *mlakoe alon obah-obah*, d.i. „langzaam loopen, terwijl men zich voortdurend beweegt”, doch „zich onder het loopen heen en weer bewegend” of „waggelend loopen”, maar dan uitsluitend gezegd van dikke wezentjes met een gedrongen gestalte, bijv. van een klein, dik kind. Dr. Pigeaud, wiens Javaansch-Nederlandsch Handwoordenboek door den heer Poerwadarminta voor de inrichting van zijn wdb. tot voorbeeld is genomen, geeft voor *mènṭèk-mènṭèk* op „langzaam waggelend loopen”, hetgeen na wat hier boven is opgemerkt, ook niet geheel juist is. Wanneer een figuur als Werkodara, de tweede der Pandawa's, te veel heeft gedronken — er is een lakon, waarin Werkodara door de Korawa's dronken wordt gemaakt en op het zeestrand wordt geworpen — en daardoor waggelend loopt, zal geen Javaan het in zijn hoofd krijgen om te zeggen, dat Werkodara *mènṭèk-mènṭèk*!

Glinoek-glinoek is niet *kelemon lan wagoë*, „te dik en lomp” of „te dik en niet goed geproportionneerd”, maar „dik, doch niet geheel onbevallig”, of „gezellig dik” als men wil.

Glénoh-glénoh is volgens Sch. *mlakoe katon gagah*, d.i. zooveel als „forsch, krachtig loopen”. Dr. Pigeaud geeft in zijn wdb. s.v. op „statig (lopen, vrouw)”, hetgeen veel juister is. Als wij ons niet vergissen staat *glénoh-glénoh* in verband met *glinoek-glinoek* en beteekent het „mollig”, „dik”, bij voorkeur gezegd van vrouwen. Wordt het woord gebruikt als bepaling bij *lakoe*, „gang”, dan kan men de combinatie gebruiken ter aanduiding van den min of meer statigen gang van een rijzige „volslanke” dame (desnoods van een rijzigen eenigszins gezetten heer) met — merkwaardiger wijze! — lichte huidskleur. Het spreekt vanzelf, dat dit samenstel van omstandigheden elke poging tot het geven van een Nederlandsch equivalent min of meer illusoir maakt.

De omschrijving van *nglangoet* met *katon adoh banget*, d.i. „heel in de verte zichtbaar zijn” is juist, maar die met *sedih banget*, „heel bedroefd” is onvolledig en dus minder juist. *Nglangoet* is

immers, behalve *katon adoh banget*, ook dat weemoedige gevoel krijgen of hebben, dat in het hart opwelt, wanneer men aan iemand of iets, die (dat) zich op een afgelegen oord bevindt of niet in zijn nabijheid (meer) aanwezig is, vol verlangen denkt, of wanneer men denkt aan iets, een gebeurtenis bijv., in een ver verleden en er naar terugverlangt.

De eerste der twee beteekenissen, die aan *wagoë* toegekend worden, nl. *keladoek gedé*, d.i. „te groot of veel te groot”, is ook niet juist. De toevoeging tusschen haakjes van *toemrap wewangoenan, ora loewes*, d.i. „van vormen gezegd, niet elegant”, vermindert intusschen deze onjuistheid. *Wagoë* beteekent immers primair „niet goed geproportionneerd”, „lomp”, „onelegant”.

Mlèngèh is niet precies *tansah goemoejoe (pasemoning praèn)*, d.i. „steeds glimlachend (gelaatsuitdrukking)”, maar „een lachend gezicht zetten”, zooals Dr. Pigeaud ook in zijn wdb. vertaalt. Men zou het begrip kunnen omschrijven met „breed lachen zonder dat men daarbij geluid voortbrengt”.

Menjanji is natuurlijk niet „een Europeesch of Maleisch lied *neuriën (rengeng-rengeng)*”, maar „— zingen”.

Moesikan is niet uitsluitend een verbastering van „muzikant”, maar ook wel een *-an*-vorm van *moesik*, met de beteekenis van „met zijn velen (Europeesche) muziek maken”.

Als Sch. *boeta* met *djinising manoengsa kang gedé banget*, d.i. „een soort van heel groote menschen” verklaart, dan staat hem naar alle waarschijnlijkheid het woord „reus”, waarmee *Boeta* gemeenlijk wordt vertaald, voor den geest, en vergeet hij dat *Boeta Tjakil* niet veel grooter is dan *Ardjoena*, dat *Kala Bendana* kleiner is dan *Gaŕotkatja*, en dat *Sokrasana*, de jongere broer van *Soemantri (Soewanda)*, zelfs als een kleine jongen wordt voorgesteld! In het Javaansche classificatiestelsel, zooals dat in het wajangspel gehanteerd wordt, is *boeta*, zooals met weet, immers de aanduiding van een groep wezens, die zelf of wier voorvaderen meestal ontstaan zijn uit een of andere schending der cosmische orde, en die zich van den mensch onderscheiden door hun uiterlijk (slagtanden o.a.) en hun manier van optreden.

Zeer juist wordt onder *kono* opgegeven, dat het in de spreektaal *kowé*, „jij”, „jou”, „jullie” beteekent. Onder *kéné* mist men echter de opgave, dat het, alweer in de spreektaal, ook gebezigd

wordt voor het persoonlijke voornaamwoord van den 1sten persoon, „ik”, „mij”, „wij”, „ons”, en onder *kana* de opgave, dat het ook gebruikt wordt voor het pers. vnw. van den 3den pers., „hij”, „hem”, „zij”, „haar”, „zijlieden” etc.

Van *kiprah* wordt niet vermeld, dat het ook de naam is van den in Sala zeer bekenden liefdesdans (van Gaṭotkatja o. a.) in wajang-wong, evenmin als van *kalana* opgegeven wordt, dat het ook de naam is van den in Jogja zeer populairen dans, waarin de verliefde held zorgvuldig zijn toilet maakt en in zijn fantasie zijn geliefde nadert.

Onder *paro* ontbreekt de door de landbouwende bevolking vaak gebezigde vorm *dimarokaké*.

Wat het opgeven van synoniemen betreft, strikt genomen behoort dit niet in een verklarend wdb. thuis. Uit praktische overwegingen echter kan er geen bezwaar tegen bestaan, dat men af en toe deze werkwijze volgt, mits men er voor zorgt, dat minstens één der opgegeven synoniemen van een woord elders verklaard wordt. Dit heeft, voor zoover wij hebben kunnen nagaan, Sch. ook altijd gedaan. Slechts een enkelen keer zagen we, dat hij het heeft nagelaten, *Glèlèng, ngglèlèng*, sub 1, waarvoor ook de vorm *glèlèngan* wordt opgegeven, licht Sch. toe met *loemakoe gembèlèngan*. Onder *gembèlèng, nggembèlèng, gembèlèngan* echter vindt men de verklaring *glèlèngan nalikané mlakoe!* Een denkbeeld van wat *gembèlèng* of *glèlèng* nu eigenlijk precies is, krijgt men dus niet.

Na deze opmerkingen aangaande de opgave der woordbetekenissen mogen er eenige volgen betreffende de inrichting van het wdb., de rangschikking der woorden, de volledigheid van den opgenomen woordenschat, en zoo meer.

Sch. rangschikt de woorden volgens het Latijnsche alfabet met deze afwijking, dat de d, de dj en de ḍ geheel los van elkaar worden beschouwd en dien overeenkomstig worden behandeld, zooals dat ook gedaan wordt met de é en de e, de n, de nj en de ng, de oe en de o, als mede met de t, de tj en de ṭ. Daar de dj en de ḍ geheel andere phonemen zijn dan de d en daar, voor het huidige taalbewustzijn althans, weinig mee te maken hebben, voorts de nj en de ng heel andere klanken zijn dan de n, de oe iets anders is dan de o, de *pepet* iets anders is dan de *taling*, en de

tj en de t, wederom voor het huidige taalbewustzijn, weinig te maken hebben met de t, is de rangschikking der woorden volgens Sch. wetenschappelijker dan die, welke door Jansz en Pigeaud is gevolgd. Bij laatstgenoemde auteurs vindt men de dj en de d onder de d, de nj en de ng onder de n, de é (en è) onder de e, de oe onder de o en de tj en de t onder de t, en wel in een volgorde, die bepaald wordt door de plaats, die de daaropvolgende letter in het Latijnsche alfabet inneemt. Of de methode van Sch. in de praktijk gemakkelijker is, meenen wij intusschen te mogen betwijfelen. Wij voor ons zouden de voorkeur geven of aan de methode Jansz — Pigeaud, dus aan een rangschikking geheel volgens het Latijnsche alfabet, of aan de methode Geericke—Roorda, een rangschikking der woorden volgens de Javaansche *tjarakan*. Een combinatie van deze beide methoden, zooals ze door Sch. in praktijk wordt gebracht, lijkt ons eenigszins verwarrend, ook al wordt aan den voet van iedere bladzijde de volgorde der letters aangegeven.

Verder zijn, in navolging van het wdb. van Pigeaud, de woorden èn onder hun stamvorm èn onder hun meest bekende afgeleide vormen opgenomen (zie Beboeka pag. VI, § 10), en wel zoo, dat men deze laatste, op eenige uitzonderingen na, ook uitsluitend onder de letter, waarmee ze beginnen, terugvindt. Zoo vindt men *nandang* uitsluitend onder de n, *misoehi* alleen onder de m, *koe-majoe* alleen onder de k, *pasoegihan* alleen onder de p, etc. Deze en dergelijke afleidingen vindt men bijna nooit onder grondwoord. Onder het grondwoord worden slechts de passieve vormen met het praefix *di-* al dan niet gesuffigeerd met *-i* of *-aké*, en de vormen met het suffix *-an* opgegeven. Een gevolg van deze werkwijze is, dat degene, die een bepaald woord in een afgeleiden vorm ontmoet, het in dienzelfden vorm in het woordenboek kan terugvinden, zonder dat hij er eerst het grondwoord behoeft uit te halen. Een tegemoetkoming dus aan hen, die slechts over een geringe grammaticale kennis beschikken! Onder den afgeleiden vorm nu vindt men niet alleen de beteekenis, maar in principe ook een verwijzing naar het grondwoord. Deze methode vergemakkelijkt het opzoeken in niet geringe mate en spaart veel tijd uit. Men wordt hier niet van het kastje naar den muur gestuurd zooals dat vaak in de andere Javaansch-Nederlandsche woordenboeken gebeurt, waar men achter een afgeleiden vorm —

dat afgeleide vormen onder aparte hoofden worden opgenomen, geschiedt daar ondertusschen slechts bij uitzondering — ja, soms zelfs achter een grondwoord, slechts een verwijzing vindt, resp. naar het grondwoord en naar een nevenvorm (of een synoniem), en daar nog de kans loopt om nog weer naar een andere plaats verwezen te worden, waar dan eindelijk de beteekenis opgegeven staat.

Een nadeel van de door Sch. gevolgde methode-Pigeaud is echter, dat men onder de grondwoorden niet direct een denkbeeld krijgt van hun belangrijkste en meest gebruikelijke afleidingen. Bovendien komt het herhaaldelijk voor, dat achter de afgeleide vormen geen verwijzing naar het grondwoord staat. Zoo ontbreekt bij Poerwadarminta bijv. achter *mandjang*, *mastoeti*, *mendelik*, *mlantjong*, *mangkroek-mangkroek*, *mlenti*, *mlentoë*, *mengkorog*, *menteloeng*, *mléla*, *mlesat*, *mrono*, *mroetjoet*, *ngempjèg*, *ngetjès*, *ngetjemil*, *ngetoewik*, *ngetikar*, *ngoelari*, *kemaron sub 1*, *pengkangan*, *pantjarian*, *pangeban* elke verwijzing naar het grondwoord (dat ondertusschen in den regel wel in het wdb. is opgenomen), terwijl uit de bewoordingen, waarmee de afleidingen worden verklaard, evenmin steeds blijkt, wat de stamvorm is. Hier wordt dus weer een groote mate van grammaticale kennis bij den gebruiker van het wdb. verondersteld, welke hem in staat stelt om zelf de grondwoorden van zulke afleidingen te vinden.

Met betrekking tot het opnemen van den woordenschat van de huidige Javaansche taal heeft Sch. naar een zoo groot mogelijke volledigheid gestreefd. Niet alleen woorden, die tot het zg. Algemeen-Beschaafd Javaansch behooren, zijn in het wdb. opgenomen, maar ook dialectische woorden en woorden, die tot de spreektaal behooren, zooals verkortingen en krama-désa-woorden. Zoo vindt men in het wdb. woorden als *bli* of *blèh*, *éndjoeh* of *éndjoh*, *djintoel*, *mampoe*, *godog*, *ko'en*, *wé*, *isa*, *èlèk*, *wédok*, *kétok nampéjan*, *éné*, *itji*, *sembranten*, etc. Echter ontbreken de in Vorstenland-sche spreektaal zeer gebruikelijke verkortingen als *menampéjan*, *nangdalem* of *nandalem*, en de superlatieven met dynamische klinkerwijziging als *adōēh* (*adoh banget*), *geđi* (*geđé banget*), *abing* (*abang banget*) etc.

Verder is het wdb. aangepast aan het moderne Javaansche leven, zonder dat het hetgeen tot de oudere cultuur behoort verwaarloost. Zoo zijn in het wdb. woorden opgenomen als *kođak* (phototoestel,

eigenlijk het bekende merk van phototoestellen), *kongrès, kompromis, pelpèn, ploei, lirling, tiori, praktik, masinis, modèren, seporet, masarakat, marhèn, nasionalis, intèrnasional, intèrlokal, biskop, mahabiskop, pastoer, soester, baptis, kateksasi* (en zelfs *katekwoelan*), *partikelir* of *patikelir* (en zelfs *pedjahkelir*), *lambao, poelitik, poelisi-agèn, rad, rad-agama, kimono, pompoes, pamili, panhis, pèlpoelisi, langsam, wisel, bom, mitraliJoer, repolper, diktat, diktator, démokrasi, rèstoran, mlijoenèr, inðekos, komprèngsi, setaking, setingkoel, mèster, insinjoer, adpokat, begandring, komisi, komité, etc.* etc. Echter zal men in het wdb. tevergeefs zoeken naar woorden als *ékonomi, perékonomian ra'jat, sosial, kominis, républik* of *répoeblik, soepsidi, birao, moesijoem, boikot* of *békot, pijama (h)*.

Als men, wat de volledigheid van den opgenomen woordenschat betreft, Poerwadarminta met Pigeaud vergelijkt, kan men zeggen, dat ze beide ongeveer even volledig zijn. Er zijn slechts weinige woorden, die men niet in allebei de boeken terugvindt. Een gemak van Poerwadarminta is, dat hij ook zegswijzen, spreekwoorden en wangsalsans opgeeft, terwijl Pigeaud dat niet doet. In de opgaven van de beteekenissen der woorden is Poerw. soms ook vollediger dan Pigeaud. Men zie in beide woordenboeken bijv. onder *nglangoet, pelara-lara* en *soemengit*.

Verder geeft Sch. ook de herkomst van vreemde woorden op. Dit laat hij alleen na bij woorden, die „sampoèn loeloeh sanget kalijan basa Djawi ngantos dados temboeng Djawi deles” (Beboeka pag. VII, § 14), dus „reeds geheel versmolten zijn met de Javaansche taal en echt Javaansche woorden zijn geworden”. Ons komt het nu voor, dat het onderscheid tusschen *reeds geheel* en *nog niet of nog niet geheel* „met de Javaansche taal versmolten” vreemde woorden soms nogal willekeurig wordt gemaakt. Van woorden als *ašta, atma; atmadja, kala, dosa, tapa, grana, saha, najaka, mantri, sasi, djaman* en *lapoer* wordt bijv. de taal van herkomst wèl opgegeven, maar van woorden als *aštabasoe, atijanta, atmaka, mahamantri, mahamoeni, misi* (missie) en *baptis* weer niet. Volgens den heer Poerwadarminta zouden dus, om van beide bovengenoemde reeksen slechts een paar woorden te noemen, *aštabasoe, mahamantri, misi* en *baptis* wèl, maar *kala, tapa, mantri* en *sasi* nog niet of nog niet geheel met de Javaansche taal versmolten zijn!

De opgave van de taal van herkomst der meeste vreemde woor-

den is slechts bedoeld als *antjer-antjer*, als „aanduiding”, „vingerwijzing”, meer niet. De oorspronkelijke orthographie van die woorden wordt dan ook niet opgegeven, wat in een handwoordenboek ook niet noodzakelijk is. Toch vragen wij ons af, of het niet beter geweest ware een uitzondering te maken voor de aan het Nederlandsch ontleende woorden. Op een bord bij een gevaarlijke bocht in een rijweg, op een plank boven den ingang van die bekende gebouwen, waar men tegen het inleveren van een onderpand geld kan leenen, of op een plank boven den ingang van een kazerne der bewaarders van de orde en rust ten plattelande zien we nu eenmaal respectievelijk de woorden „Langzaam (rijden)”, „Pandhuis” en „Veldpolitie” staan, met of zonder de Javaansche vertaling er onder, en *niet* „Langsam”, „Panhis en „Pèlpoelisi”!

Niet ondienstig komt het ons verder voor, dat in een wdb. voortaan bij interjecties, geluidsnabootsingen en woorden, die een handeling, een gebeurtenis, een toestand, een eigenschap of een gewaarwording plastisch weergeven, de uitspraak van de gesloten oe en i volgens de dynamische vocaalvariatie wordt aangegeven, dus bijv. *hōēs, bōēl, bjōēr, glinōēk-glinōēk, oedjōēg-oedjōēg, țir, nil, djegagig, tjis* of hoe men ook de bijzondere uitspraak van de gesloten oe en i in zulke gevallen wil aangeven en niet *hoes, boel, țir* etc. zonder meer; tegen den algemeenen regel in worden ze immers „vol” uitgesproken, nl. als de oe in het Nederlandsche woord „hoed” resp. als de i in het Fransche woord „chic”. Zóó wekken ze immers den indruk, als zouden de oe en de i ook hier worden uitgesproken gelijk die resp. in *aloen-aloen* en *krambil* ¹⁾.

Ten slotte zouden wij de nuttige en zeer praktische tabellen betreffende de tijdrekening, die men bij Pigeaud op pag. VIII — XII vindt ook in deze uitgave graag aangetroffen hebben.

Alles bij elkaar genomen is het handwoordenboek van den heer Poerwadarmenta ondanks de kleine tekortkomingen — in onze oogen zijn het althans tekortkomingen — heel goed bruikbaar, en dat het vooral in niet Westersch opgevoede Javaansche kringen in een behoefte voorziet, daar zijn wij van overtuigd.

PRIJONO.

¹⁾ *Tjis* (uitspr. *tjies*) = „sliep uit!”, „foei!”; *tjis* daarentegen beteekent „staf met ijzeren punt”. Hieruit blijkt dat de uitspraak van de vocaal beteekenisonderscheidend kan zijn.

RADEN SOEPOMO, *De verhouding van individu en gemeenschap in het Adatrecht*. Rede. Groningen, Batavia, J. B. Wolters, 1941. 30 blz. 8°.

Met de op 31 Maart 1941 uitgesproken inaugurale rede betreffende de verhouding van individu en gemeenschap in het adatrecht vraagt Soepomo de aandacht voor een der kernproblemen van den laatsten tijd.

Alvorens over te gaan tot het eigenlijke onderwerp geeft de jonge hoogleeraar aan de hand van uitspraken van Westersche schrijvers en geleerden een, uit den aard der zaak slechts zeer schetsmatig, beeld van de plaats, die individu en gemeenschap in het Westersche recht innemen. Het eerste deel van zijn rede bestaat dan ook in hoofdzaak uit aanhalingen van Meyers, Leon Duguit, Josserand, Eggens, Wertheim en vele anderen. De slotsom, waartoe Soepomo dan komt, is, dat het probleem zich toespitst in de vraag, hoe de persoonlijkheid in de gemeenschap en de gemeenschap in de persoonlijkheid recht te doen wedervaren.

Daarna komt hij tot de kern van zijn onderwerp, nl. tot de vraag op welke wijze de verhouding van individu en gemeenschap in het adatrecht tot uitdrukking komt. Hij begint met voorop te stellen, dat de mensch in het adatrecht voor alles gemeenschapsmensch is, dat de gemeenschap en niet de mensch naar adatrecht primair is, zonder dat nochtans het individu zoodanig in de gemeenschap opgaat, dat er voor hem geen ruimte zou zijn voor een eigen levenssfeer. Binnen het kader van zijn gemeenschapsfunctie is ook naar adatrecht het individu vrij zijn rechten naar persoonlijk inzicht uit te oefenen.

Het wil mij voorkomen, dat Soepomo in kort bestek het wezen van de verschillende vormen, waarin de uitoefening van individueele rechten zich in het adatrecht aandient, volkomen juist en duidelijk heeft aangegeven.

Hij staaft zijn beweringen trouwens met de noodige, reeds van ouds bekende, voorbeelden. O. m. wijst hij op het feit, dat het individu als gemeenschapsgenoot mededragers is van het aan de gemeenschap toevallende beschikkingsrecht en op de beklemming van het individueele grondbezit door dit beschikkingsrecht. Ontginning van den grond geeft individueel bezitsrecht, doch legt de

verplichting op tot cultiveeren van den grond op de wijze, die het individu het doelmatigst voorkomt. Ernstige verwaarloozing evenwel brengt den grond terug onder het beschikkingsrecht van de gemeenschap.

Voorts vermeldt hij de bemoeienis van de gemeenschap met zaken als: kindaanname, verzorging van onvolwassenen, verloving, huwelijk, echtscheiding, boedelverdeeling. Vervolgens neemt hij nog bepaalde onderwerpen voor verschillende rechtskringen afzonderlijk in nadere beschouwing, zooals de familie-eenheid in de Menangkabau, met familiebezit naast individueel bezit, het Javaansche gezin met de gezinsboedel naast persoonlijk bezit, de verwantengroepen in de Pasemah en in de marga Pepadon in de Lampong, e.a.

Uit de gekozen en zorgvuldig uitgewerkte voorbeelden blijkt, dat bij bedoelde rechtsinstellingen het gemeenschapsbelang primair is en dat de individueele gemeenschapsgenooten er zijn, niet om hun persoonlijk belang, maar om het gemeenschapsbelang te dienen.

Dat zulks zich niet beperkt tot het adاتفamilierecht wordt ons duidelijk gemaakt met eenige voorbeelden uit het individueel rechtsverkeer, het schuldenrecht, het verbintenissenrecht en het adatprocesrecht.

Er zijn evenwel allerlei factoren, die de evenbedoelde sociale functie van het individu ondermijnen. T.a.v. elk der behandelde onderwerpen constateert Soepomo een of meer vormen van dit individualiseeringsproces. Daarbij valt op, dat het terrein van dit proces nog steeds beperkt is tot datgene wat bijv. voor Menangkabau reeds in 1875 ¹⁾, elders reeds een 40-tal jaren geleden door Van Vollenhoven en diens zegslieden werd geconstateerd en een tiental jaren geleden door mijzelf is waargenomen, n.l. dat het proces nog steeds min of meer in statu nascendi is. Zelfs ten aanzien van het schuldenrecht, waar het interlocaal en intergentiel rechtsverkeer de individualiseering het meest in de hand werkt, constateert Soepomo, dat „in de meest ontwikkelde streken het communaal besef bij de bevolking nog (nergens) geheel is weggevaagd”.

Soepomo eindigt dan met een vraag, die hij onbeantwoord laat n.l. of het proces van individualiseering in het Oosten ooit het hoogtepunt zal bereiken, waarop het individualisme in het Westen

¹⁾ *Resumés van het onderzoek naar de rechten welke in de Gouvernementslanden op Sumatra op onbebouwde gronden worden uitgeoefend (1875).*

heeft gestaan, dan wel of er specifiek Oostersche remmingen, innerlijke of uiterlijke, zullen werkzaam zijn, die dit beletten. Vermoedelijk heeft hij hier gedacht aan het overwegend statische element in de Oostersche samenleving en geest, waaraan de dynamiek van het Westen vreemd is, alsmede aan hetgeen de crisisjaren ons hebben geleerd, n.l. dat de commune trek van het adatrecht en het Indonesisch rechtsleven het makkelijk maakte van de geldhuishouding terug te keeren tot de productenhuishouding, waardoor de depressie vrijwel geruischloos werd opgevangen en verwerkt. Er dient dan ook naar het oordeel van Soepomo door bewuste maatregelen voor gewaakt te worden, dat het individualiseeringsproces in het adatrecht niet zoover gaat, dat de communale gezindheid geheel verdwijnt.

De „natuurlijke” spontane collectieve mentaliteit ware om te zetten in een bewusten eenheidszin. Een en ander zou neerkomen op een van Overheidswege geleide en tot op zekere hoogte gecontingeerde individualiseering. Dit denkbeeld nu is het eenige waartegen ik ernstig bezwaar moet maken, omdat het strijdt tegen het wezen en den aard van het adatrecht.

Het toekomst-ideaal, zooals Soepomo dit ziet, en waarbij ik mij volgaarne geheel aansluit n.l. een samenleving van personen, die zich bewust deel weten van de eenheid, waarbij individueele zelfbewustheid gepaard gaat en harmonieert met levendig sociaal besef, moet m.i. dan ook — en niet alleen in het adatrecht — groeien in het innerlijk van ieder individu zelve zonder overheidsdwang of bemoeienis. Dat alleen bij deze geestesgesteldheid het juiste evenwicht tusschen individu en gemeenschap kan worden bereikt, kan ik echter niet onderschrijven. Met deze uitspraak toch zou gezegd zijn, om ons tot het adatrecht te bepalen, dat er in het adatrecht nooit of te nimmer een juist evenwicht tusschen individu en gemeenschap heeft bestaan en dat, gezien het stadium, waarin zich in het adatbestel het individualiseeringsproces bevindt, dit evenwicht daar vooralsnog niet bereikt zal worden.

Dit zal toch voorwaar Soepomo's bedoeling niet zijn. Hoe dit ook zij, ieder, die belangstelt in het adatrecht zal met genoegen van deze rede hebben kennisgenomen, omdat zij getuigt zoowel van liefde voor als dieper inzicht in dit rechtsbestel.

GUYT.

Assonantie in het Manggarais

door

J. VERHEYEN. S. V. D.

Al vaak was mij bij de taalstudie opgevallen, dat veel synoniemen en halfsynoniemen assonantie ¹⁾ vertonen, zodat 't me tot hulpmiddel werd om woorden te onthouden of nieuwgehoorde zonder navraag te begrijpen ²⁾. Eerst de lezing van *Language* door prof. Jespersen ³⁾, waarin daarop gelijkende voorbeelden uit de kindertaal worden aangehaald (blz. 185, 193, 389), bracht mij op 't idee, dat de linguïsten wellicht belangstelling zouden hebben voor dit verschijnsel in de Manggaraise taal ⁴⁾. In 't aangehaalde boek trof ik geen verdere gegevens aan. Bij Brandstetter in *An introduction to Indonesian linguistics* ⁵⁾ vond ik wel enige aan-

¹⁾ Omdat de term halfrijm zinsverband suggereert gebruik ik liever in deze betekenis „assonantie”.

²⁾ Als afleiding van *para ntongang* (luik in 't dak) gaf iemand aan: *para „deur”, ntongang* < Makassaars *totongan* „venster”. Mijn vermoedens waren al langer uitgegaan naar verwantschap met *tjonga* „omhoogzien” en *tjongka* ('n soort steigeren, waarbij *tjonga bokak* „de borst omhoogstaat”). Navraag bleef zonder succes, totdat ik onverwacht iemand uit O.-Lamba Léda, de aangrenzende gemeente naar 't Oosten, *ntongang* en *tonga* in de betekenis van ons *tjonga*, dat daar onbekend is, hoorde gebruiken. Dit als staaltje, niet als zeker bewijs voor de afleiding.

³⁾ *Language. Its nature, development and origin*. By OTTO JESPERSEN. London George Allen & Unwin Ltd. Reprinted 1928.

⁴⁾ Inderdaad bleek dit al 't geval te zijn, toen ik 't concept voor dit artikel opzond. Van Dr. C. C. BERG, ofschoon op reis, kreeg ik door middel van het Centraal Missie Bureau dankbaar aanvaarde wenken en warme aansporing om 't artikel uit te werken. Meer dank ben ik nog verschuldigd aan Dr. S. J. ESSER, die in 't reeds uitgewerkte opstel grote en kleine verbeteringen aanbracht en advies gaf voor de definitieve afwerking.

⁵⁾ *An introduction to Indonesian linguistics*, being four essays by RENWARD BRANDSTETTER, Translated by C. O. BLAGDEN, London. Royal Asiatic Society 1916.

knopingspunten (blz. 31, 154, 238, 239, 240, 349 en 350), maar 't idee zelf, laat staan 'n formele behandeling ervan, was er niet te vinden. Zover mijn informaties reiken, is er ook na dien niets over deze kwestie gepubliceerd, en daarom waag ik 't den lezer hierbij mijn verzamelde gegevens aan te bieden. Wellicht komt ook hij — mutatis mutandis — tot de conclusie van prof. H. Paul: „Es lässt sich leicht an der poetischen Sprache eines jeden Volkes und Zeitalters im einzelnen der Nachweis führen, wie ihr Luxus im engsten Zusammenhange steht mit der geltenden poetischen Technik, am leichtesten vielleicht an der Sprache der altgermanischen alliterierenden Dichtungen, die sich durch einen besonderen Reichtum an Synonymen für die geläufigsten Begriffe auszeichnet”¹⁾.

Onder de min of meer poëtische stijlfiguren in 't Manggarais kunnen we vooral parallelisme, halfrijm (klinkerrijm), stafrijm, iteratie en synonimie rekenen. Naast 't parallelisme neemt daaronder 't halfrijm wel de grootste plaats in. Dit wordt 't meest bewust gebruikt en 't sterkst aangevoeld. Zo voelt de Manggaraier m.i. meer de verwantschap van *nggopét* („liegen”) en *gomék* („liegen, opscheppen”) dan van *ndékok* („krom, zonde”) en *ndekék* („krom”). De Manggaraier noemt 't assoneren *doerit* (zie lijst no. 254), dat in de *Voorloopige Manggaraise Spraakkunst* — nog in manuscript — door p. A. Burger besproken wordt in § 5. Het *doerit* wordt zeer veel, ook in 't dagelijks leven, gebruikt, en aldus wordt hier nog steeds bij ruzie en geding, bij spel en zang vooral, in dit genre gedicht. Door 't eeuwige zingen gaat 't de kinderen reeds van klein af in 't bloed zitten. Zo kent de kleine Daés (ongeveer vier jaar oud) in kampong Barang gem. Tjibal keurig 'n naief, niets zeggend rijmpje op namen. 't Is zoiets als 't in de Lijmers bij kinderen gebruikelijke antwoord op „Watte?” nl. „Zwatte katte” en op „Wie?” „Nölleke Drie”. Op de naam Djéngok bijvoorbeeld vervolgt iemand, die 'n lollige bui heeft: *Djéngok amang de Héo agoe Géó* (of *Héo énokn*, op de naam Ratoeng: *Ratoeng amang de Hae agoe Gae* (elders *Hae*) *anoekn* enz. Letterlijk vertaald: „Djéngok (de) schoonvader van Héó en Géó (is) zijn kind”, waarbij

¹⁾ *Prinzipien der Sprachgeschichte*, von HERMANN PAUL. Fünfte Auflage. Halle a. S. 1920. blz. 252.

dus de drie namen moeten halfrijmen en 't woord *anak* assone-
rend gemaakt wordt. Daés, die overigens nog lang niet goed
spreken kan, antwoordt direct en goed op elke naam, die ik haar
voorzeg. Op school hoorde ik 'n eerste klassertje op bevel van
den onderwijzer — in 't Maleis! — : *Kelas satoe ambil batoe* („klas
één neem leien!“) doorgaan met: *Kelas tiga ambil tinta* („klas
drie neem inkt!“). De techniek ¹⁾ en de literaire betekenis van 't
doerit zal ik verder buiten beschouwing laten om 't in overeen-
stemming met de strekking van dit artikel, meer van de taal-
psychologische kant te bezien.

Uit de lijst hieronder zal voldoende duidelijk blijken, dat er bij
veel woorden verwantschap bestaat in betekenis en tevens, in
oorzakelijk verband, verwantschap in klank i.c. assonantie. Is dat
feit zo niet te verklaren dan toch wellicht toe te lichten door 't
gebruik, 't aanvoelen, de opvatting van 't halfrijm in 't dagelijkse
leven? Hoe staat de Manggaraier, zij 't dan ook onbewust, tegen-
over deze verwantschap? We kunnen op 't volgende wijzen.

Eenzelfde persoon heeft soms twee assonerende namen, die
door elkaar kunnen worden gebruikt. In kampong Pagal vind ik
toevallig genoteerd 27 veranderde namen, waarvan er elf met de
eerste naam assoneren. 't Zijn Djenipoe en Tipoe, Djemini en
Tjinir, Lintep en Tilek, Nioer en Dinoer, Biboer en Limoeng,
Dasoeng en Kasoeng, Kekék en Dekék, Rombong en Mbogo,
Podoe en Doloe, Empal en Wengar. In de loop van enkele dagen
noteerde ik elders o. a.: Intjé en Kintjé, Lindi en Ndi, Piras en
Ira, Piras en Nggiak, Doek en Doedoe, Sima en Djelima, Djono
en Dono, Longgos en Gonggo, Nggoeroes en Nggoenggoeng,
Kadé, Tadé, en Dadé, Dahoe en Baroe, Takoer en Taoe, Nondok
en Ndongok, Ntjorong en Togong, Ganggas en Ngga'a, Éné
en Méné.

¹⁾ Wat de Manggaraier als klinkerrijm aanvoelt zal duidelijker wor-
den uit de volgende parallele verzen (brokstukken) dan uit 'n omschrij-
ving. Dus: *Toé gégé léké, toé doal tongka* „niet helde 'n kom, niet viel
om 'n kruik“; *Kali, torok toé kop, pa'oe toé patoen, taé toé patén* „he-
laas, 't gebed is niet passend, de spreuk niet waardig, de tekst niet
doeltreffend; *dengé le méoe lé, pinga le méoe sina* „hoort, gij stroom-
opwaarts, luistert, gij aan de overzij!“; *ami o'o nekang de tana, wéang
de béang* „wij hier (zijn als) vuilnis op de grond, afval op de bodem“.

Verder wordt bij de naamgeving de zoon graag naar vader genoemd d. w. z. zijn naam moet assonereren met vaders naam. Bij meisjes komt dit ook voor, maar is minder aan regels gebonden. Werd de keten niet vaak verbroken door veranderingen vooral wegens ziekte dan zou men 'n assonerende stamboom krijgen. Zo heet de radja van Manggarai Baroek, zijn broer Ngamboet, hun vader, grootvader enz. Tamoer, Pakoe, Maroeng en Toeloek de vader van Koe ¹⁾. De ouderen van clan Kina in kpg Lamba Tjibal heten: Bogo, Mpongong, Djongo, Ongkos, Rop, Tombol en Gaoer. Bij hun kinderen is echter veel meer speling. Ook om andere redenen is 't wel zo goed als zeker, dat vroeger sterker dan nu gelijkheid van clan door gelijkenis der namen werd aangeduid. 't Mag nog wel uitdrukkelijk worden gezegd, dat ook hier 't woord *doerit* wordt gebezigd. „*Paku doerit agoe eman*” („'t moet assonereren met z'n vader”), zegt men vaak.

Een der effectiefste en tevens leukste middelen om de personificatie in dierenverhalen door te voeren is 't gebruik van teknoniemen. Hier volgen er enige aangehaald uit de *Voorloopige Manggaraise Spraakunst* § 24. *Kodé* („de aap”) wordt *Medontjék* („vader van *Dontjék* = jonge aap”) genoemd. De hond (*atjoe*) heet in aanspraak *Metjaoes*, de reiger (*orong*) *Merogo*. *Tjaoes* en *rogo* hebben in Tjibal, als ze alleen staan, geen betekenis, maar door de assonantie en misschien 't behoud van medeklinkers verwekken ze voor den Manggaraier, in samenhang, voldoende associatie om te weten wie bedoeld is. Hoe sterk dit gevoel voor associatie is, wordt nog duidelijker uit 't volgende raadsel. Ik hoorde 't in Ri'i Tjibal. 't Heeft geen grote verbreiding gevonden en is 't enige, dat ik in dit genre noteerde. Wel vond men overal elders, „dat ie goed was”.

Paki li Metolé ²⁾ *hi Metala mai hi Metalé tjampé* „(Werd) gekwetst door *Metolé Metala*, (toen) kwam *Metalé* helpen”. Door het *me-* < *amé* of *ema* („vader”) zijn deze namen teknoniemen. Voor de oplossing moeten de ware namen gezocht worden. 't Zijn

¹⁾ Om zo objectief mogelijk te blijven vermeld ik hier en naderhand in bepaalde series ook de uitzonderingen.

²⁾ Eigenlijk uitgesproken *lim-tolé* enz. *Li* uit *le* (door) en *hi* (Mal. si voor eigennamen).

resp. *osé* 'n jeukveroorzakende plant, *ata* „de mens” en *waé* „het water”. 'n *Bad* is nl. 't beste geneesmiddel tegen die jeuk.

't Gevoel voor associatie werd me eens heel duidelijk uit de „*grap*”, die ik 'n jongen van de derde klas desaschool hoorde vertellen. Hij zeide, dat *Nampoe*, die op de eerste klas (*Maleis: kelas satoe*) zit, op de tweede (*doea*) *Noempa* en op de derde (*tiga*) *Nimpa* moest heten. Eens vertelde ik, dat 'n oude man 't Maleise *tjoekoep* als *soekoet* uitsprak, m'n boy zei daarop: „*tamat doeritkoé* „als 't maar rijmt (assoneert)”! 'n *Tjibalman* vertelde aan z'n kameraden, dat hij in de gemeente *Roeis* 't hem onbekende woord *donak* als 't *Tjibalse sodak* opvatte. Toen ik pas informeerde naar de betekenis van *oesoeng*, vroeg men, of ik misschien *toesoek* bedoelde. En zo zal de *Manggaraier* -*ceteris paribus*- ook veel eerder *Uw* bedoeling vatten, als ge per abuis 'n medeklinker in naam of woord verwisselt, dan wanneer dit met 'n klinker 't geval is. 'n Jongen, die vijf jaar school heeft gehad, vroeg ik naar de betekenis van 't woord *ntjilek*. Hij beweerde, dat hij 't nog nooit had gehoord, maar 't toch wel begreep. „*Mémang asalnja dari nggilek, barangkali*” („vast afkomstig van *nggilek* cfr. no. 169, misschien”), zei hij z'n eerst spontane uiting in 't Maleis wat matigend. „En *nggiles?*”, vroeg ik verder. Ja, dat kende hij: „*Satoe bangsa semoea!*” („allemaal één stam”).

Hier behoren ook nog enige kunstmatige veranderingen te worden behandeld, omdat daarbij veelal de assonantie bewaard blijft. Op de eerste plaats komt het *oténg* ¹⁾. 't Bestaat voornamelijk in de omzetting der medeklinkers. Dat is wel het principie, maar dit is niets steeds door te voeren en voert dan tot 'n vrijer gebruik. Uit onderstaande teksten, waarachter normaal *Manggarais* en daarna 'n heel letterlijke vertaling, is dat makkelijk vast te stellen.

¹⁾ *Oténg* is wel als volgt af te leiden: -*ng* maakt 'n werkwoord van *oté*, dat 'n omzetting is van *toé* (niet). In *Manggarai* en ook elders (cfr. voor taal der *To Wana* op Oost-Celebes *Tijdschrift voor I. T. L. en Volkenkunde*, deel 70, blz. 613 en voor *Ngad'a-taal* op Flores *Verhandelingen v.h. Bat. Gen.* deel 72, Derde stuk, blz. 3) worden taal, dialect en ook de volkstam wel onderscheiden en benoemd naar 't gebruikelijke ontkenningspartikel *Pastoor Eickmann* vertelde mij naar aanleiding hiervan, dat in 't gebied van *Todo* 'n *tovenares* is geweest, die graag *oténg* gebruikte en *Hi Oté* werd genoemd.

De oude lui zeggen wel, dat *oténg* hùn Maleis is, want „domme mensen verstaan 't niet". Inderdaad heeft iemand me ook wel 'ns gevraagd, of 't nu werkelijk zo veel verschilde van de taal der Kompenie; en de kepala van Noendang in Tjibal, die de *oténg*-taal vlot spreekt vertelde, dat de eerste kennismaking met mensen van de kust plaats had met gebruik van deze „hulptaal". 't Ging aldus:

Otjo ami de ahoe? Tjo'o mai de hae? — „Hoe komst van jou?",
Ami étjé ge ahoe. Mai tjé'é ge hae. — „Kom hier naar jou",
Ami pa'as? ¹⁾ Mai apas? — „Komen waartoe jullie?",

Ma'i mī'i kati. Ami emi taki. — „Wij halen belasting";
Kati pa'a? Taki apa? — „Belasting watvoor?",

Tjolé wélé, ndalong (of la'ong) mboréng éwon. Lotjè léwé, lalong rombéng wé'on. — „Matten lang, haan franje staart zijn".

Lopi tinggoe pa'a loké? — Poli nggitoe apa kolé? — Na aldus, wat nòg? *Geti tja'oe mboréng k'ion.* — *Tegi atjoe rombéng ikon.* — Vragen honden franje staart zijn".

't Is waarschijnlijker, dat *oténg* meer 'n geheime en geheimzinnige taal is. Volgens bovengenoemden kepala maakten jongens en meisjes in deze taal hun afspraakjes en de tegenwoordige jonge daloe (gemeentehoofd) van Tjibal maakt er nog gebruik van, als hij bij rechtspraak niet door iedereen wil verstaan worden. Nog enkele andere voorbeelden: *li'ong* = *liong* „door wien"; *joho*²⁾ of *oho* = *ho'o* „deze"; *jongo* of *ongo* = *ngo* „gaan"; *le ngkagoe* = *lakoe* „door mij"; *keragéng* = *keriéng* „heer". Bij sommige woorden heerst wat speling, andere zijn overal 't zelfde. Zo wordt *manga* („zijn") steeds *ngama* en *amang* („schoonvader") steeds *ma'ang*.

Van jongere datum en aan de oude mensen onbekend is 'n woordspelletje, ook *oténg*³⁾ geheten, dat in 1937 'n hobby van

¹⁾ De suffixen o.a hier-s (van jullie) en-n (van hem) worden niet in de omzetting betrokken. Dit is ook 't geval met slotmedeklinkers.

²⁾ Dr. L. Onvlee vermeldt in dit *Tijdschrift* deel 76, blz. 553, 'n viertal woordspelletjes op Soemba, waarvan er bij twee ook omzetting plaats vindt met kleine afwijkingen als hier boven.

³⁾ Mij dunkt naar analogie. Volledigheidshalve geef ik hier nòg enkele specimina. Aan de oude mensen hier onbekend, maar daarentegen in Europa wèl, is: *Ngomo'o nimia hamae?* = *Ngo nia hae?* Ga waar-

de grotere jongens was. Daarbij moest elk woord met *w*-beginnen. Bijvoorbeeld: *Wéng, woé wanga wo'o wia* = *Éng, toé manga no'o hia*- „Ja, niet is hier hij”.

Geheel zonder regelmaat ¹⁾ is het andere woorden bezigen van den medicijnman, wel is er meestal assonantie. Uit de tweede hand tekende ik de volgende woorden, die Nahang uit Pasat placht te gebruiken, op:

Semoet (Maleis!?) = *pedoes* - 'n soort mier,
teromong = *rop* - „vuilnis”,
moesa (medicijn. .?) = *woelang* - „de maan”,
misot = *nio* - „de klapper”,
mesoet = *weloe* - „de kemiriboom, -vrucht”,
ntjomas = *motang* - „'t wild zwijn”,
ntjamos = *lawo* - „de rat”,
poempang = *toeak* - „de arénpalm, -wijn”.

Van 'n ander schreef ik, ook indirect, de volgende op:

rakot = *lawo* - „de rat”,
denggoe of *mengoe* (men wist 't niet meer) = *pedoes* - „de mier”²⁾.
'n Dergelijk verschijnsel is 't, als 'n geest of spook 'n andere

heen jij? Slechts in één geval heb ik gehoord, dat men de klinkers omzette. In Barang hoorde ik van oude mensen 'n „*oténg*”, waarbij omzetting van de medeklinkers vereist is en tevens alleen de klinker *é* mag gebruikt worden. Uit den aard der zaak is 't geen gemeengoed, en 't wordt maar in enige zinnnetjes aangewend.

Ngémé léké déhé? Manga kala de haoe? - „Is er siri van jou? (heb je)”.
Nggésén éténg éte ngémé, kémé! = *Sanggén taoeng toé manga, meka!*
„Helemaal niet(s) is (er), gast!” Tenslotte wordt nog *oténg* genoemd 'n soort reduplicatie, waarbij 'n allitererende vorm voor 't eigenlijke woord wordt geplaatst met de klinker formatie a-i. *Haoe* (jij), *méoe* („jullie”) en *anak* („kind”) worden bij dit slechts met losse woorden gebruikelijke woordspelletje: *hai-haoe*, *mai-méoe* en *ani-anak*.

¹⁾ D. w. z. in verhouding tot 't eigenlijke woord. Men lette op de tweemaal voorkomende gelijke volgorde der consonanten. Mogelijk heb ik bij *moesa* 'n eventueel ook daar horende uitgangs- *t* niet gehoord.

²⁾ Verder vernam ik van hem nog: *sékang* (tuinhut) voor *kodé* (de aap) en *lélang* (de vlugge) voor *motang* (wild zwijn). Hier is wel sprake van omschrijvende benamingen om 't eigenlijke woord te vermijden (taal-taboe). Volkomen zeker zó bedoeld is 't taal-taboe in de oogsttijd. We vinden daar omschrijvingen bijv. langpoot, voor paard, klanknaboetsingen als *kakél* i.p.v. *manoek* (kip), tweemaal assonerende (cfr. no. 82 en no. 227) en andere wellicht archaïstische woorden.

taal heeft o.a. door de neus praat en sommige woorden schijnbaar niet goed kan uitspreken. De Poti Wolo zegt in 'n verhaal uit Potjo Tjibal i. p. v. *salo* („vliegende witte mier”), *taki-takok*, voor *metok* (‘t wijfje? of larve? daarvan) *mati-matok*, voor *wako* („regenscherm”) *djaho*, voor *ata* („mens”) *rasi-rasa* en voor *roengang* („geur”) *roehang*. In 'n Roetengs verhaal vond ik nog *sebong* voor *tjebong* en *djadja* voor *djarang* („paard”) ¹⁾. 't Bovengenoemde woord *mati-matok* is misschien onder invloed van *taki-takok* ontstaan en dit weer onder mogelijke invloed van *bakok* („wit”) of *tahos* („wit”). Dát feitelijk kleur en naam zulk verband kunnen hebben, m. a. w., dat 'nzelfde kleur gelijksoortige (assonerende) namen doet ontstaan, is wel vrij zeker vast te stellen bij hondennamen. Honden worden in Manggarai over 't algemeen genoemd naar hun kleur d. w. z. voor elke kleur of combinatie van kleuren bestaat 'n groep van eigennamen. Bij 't horen van 'n hondennaam weet men dus direct welke kleur 't dier heeft. Zwarte honden heten in Tjibal *Wié* („nacht”), *Mané* („avond”), *Moelang*, *Doela* of *Sentoela*. De laatste drie woorden zijn alleen als naam bekend. Witte worden *Kampas* („katoen”) *Kampa*, *Kampo*, *Gambo*, *Mbako* („tabak”), *Péka* of *Seréwong* genoemd. Bij *Kampo* enz. acht ik verband met *bakok* („wit”) zeer waarschijnlijk, evenals de namen *Soemboe*, *Mboetoe* en *Moentoeng* (*moentoeng* „verbranden” ??) voor 'n askleurige hond wel zullen samenhangen met *boetoeng* („askleurig, wit met zwarte stippen”). Bij andere kleuren en kleurencombinaties verschillen de opinies wel 'ns over de naam daarvan en er komt dan ook wat speling in de namen der dieren. Voor honden met *bari*-kleur (gestreept) kreeg ik de volgende, niet door iedereen goedgekeurde, namen uit Tjibal en Roeteng: *Kelari*, *Pelari*, *Ketari*, *Tjoeba*, *Beloesa*, *Poedji*, *Sempoeri*, *Perasa*, *Beranga*, *Kara*, *Kerawa*, *Matjang* („tijger”), *Tjépa* (‘n tuinfeest ??), *Lémpa* („opvangen” ??), *Lipang* („duizendpoot”) en *Keremis*.

Men moge bovenstaand verondersteld verband gezocht vinden en inderdaad bij direct navragen ook geen antwoord in deze richting krijgen, maar ik geloof, dat ze tòch 't onderbewuste taalgevoel van den Manggaraier weergeeft. Eens had ik 't geluk 'n taalkundig

¹⁾ Dr. Esser vestigde nog mijn aandacht op deel drie van *De Baré'é sprekende Toradja's* van ADRIANI en KRUYT, waarin dergelijke verschijnselen zijn beschreven. Helaas, heb ik 't niet kunnen raadplegen.

onderhoudje van enige opgeschoten jongens te kunnen beluisteren. 't Ging over de namen van hun kampongs. Waar deze overeenkwamen met namen van planten of bomen, wat heel vaak 't geval is, was de verklaring heel eenvoudig, maar ook bij andere namen aarzelden ze geen ogenblik. Ik ving de volgende oplossingen op. *Béo dami Nanoe, ai naoe* „De kampong van ons (heet) Nanoe, want (hij is) mooi”; *Dami Tjibal ai do tjimpar* — „(Die) van ons Tjibal, want (er zijn) veel tjimpar-bomen”; *Dami Nontol, ai éta golo* — „(Die) van ons Nontol, want (hij ligt) op 'n heuvel; *Dami Pinggang, ai manga pinggong* — „(Die) van ons Pinggang, want er zijn pinggong-palmen”; *Dami Woedi, ai ata woeli* — (Die) van ons (heet) Woedi, want wij zijn actief”. Maar in één geval dus werd 'n verklaring gezocht zonder de assonantie te hulp te nemen.

't Feitelijke worden, 't ontstaan van nieuwe woorden onder de invloed van assonantie is zonder historisch en vergelijkend onderzoek nauwelijks te bewijzen. Òf de nieuwe woorden zijn geen gebruiksartikel geworden òf 't wordingsproces is niet meer zeker na te gaan. 'n Voorbeeld van 't eerste is de spreuk: *oné ati ata, pé'ang ati ngerék* („aán lever -wezen- van mens, uit wezen van kikvors!”), waarbij de kikvors zich weer in jongeling verandert, want in 't zelfde verhaal in Potjo wordt nl. gezegd: *oné ati ata, pé'ang ngari ngerék!* 't Wordt ^{scf} *ngari* is verder niet gebruikelijk. 'n Ander losstaand geval is, dat twee vriendinnen, die besloten hadden de „afsprakjesnaam” Gosin te gebruiken, deze veranderden in Tosin, omdat de betekenis „achteraf spijt hebben” (nl. dat een van haar iemand 'n blauwtje had laten lopen) — voor anderen te doorzichtig zou zijn. 'n Voorbeeld van 't tweede, waar ik 't feitelijk ontstaan-zijn-uit zeer waarschijnlijk acht, is dit. In bijna alle gebeden bij de zeer talrijke feesten wordt herhaaldelijk geciteerd *tjirang ného rimang* („hard als nerf in idjoek”) òf in plaats van *tjirang* de woorden *tjimang, himang, imang* en *ntjimang*, die ook in de gewone spreektaal gebruikelijk zijn, maar met veelal iets gespecificeerde betekenis. Deze woorden met *m* zouden onder invloed van 't volgende rijmwoord ontstaan kunnen zijn, zoals 't bovenstaande woord *ngari*.

Vele assonerende synoniemen — maar ook andere poëtische verschijnselen — vindt men voor begrippen, die liefst met nadruk en gevoel worden weergegeven. Daar zijn de vuile scheldwoorden

(*tida*) en andere en die op alle mogelijke lichamelijke afwijkingen betrekking hebben (*loér*). Ik geloof, dat er nauwelijks één scheldwoord is, dat niet zijn halfrijmend synoniem heeft! Jammer, dat ik er wat laat opmerkzaam op geworden ben.

Dit gevoelselement heeft ook wel invloed gehad bij 't geven van de dubbelnamen. Toen ik eens mijn verbazing liet blijken, omdat 'n meisje drie namen had (waarvan er minstens twee met assonantie), vertelde men mij, dat dit kwam, omdat ze enig kindje was. De verscheidenheid bij benamingen in 't aanspreken, 't zijn vaak vleiwoordjes, hangt ook daarmee samen. In Roeis zegt men bijv. tegen 'n meisje: *makoeng* en *maoe*, *ikéng*, *ndindé* en *iné* (eig. „moeder”), *enéng*, *éné* en *endé* (eig. „moeder”), *endoe* en in Roeteng *enoe*; in Tjibal tegen jongens *telo*, *elo*, *elok*, *embok*, *ego* en *ndondo*, *nana* en *nara* ('t laatste alleen door vrouwen gezegd). In plaats van *asé* (Mal. *adik*) wordt ook *tjatjé* gebruikt. M. Dangkoe, die vier jaar op 't seminarie is geweest, zeide me, dat *tjatjé* 'n „verkleinwoordje” van *asé* is.

Omtrent de onderstaande lijst dient nog 't volgende te worden opgemerkt. Zij bevat slechts 'n klein gedeelte van de assonerende woorden o.a. wijl er nog geen Manggarais woordenboek bestaat. Bij tijd en gelegenheid zou ze gemakkelijk dagelijks zijn uit te breiden. Om de kwestie zo zuiver mogelijk te stellen en vooral geen vrees te laten voortbestaan voor eventuele vreemde phonetische invloeden, heb ik getracht de taal zo individueel mogelijk te houden. 'k Ben uitgegaan van de gemeente Tjibal (Tj.) en heb de woorden op één plaats (Pagal) overgetoetst. Men kan veilig aannemen, dat 80% dezer woorden in geheel Midden-Manggarai, zij 't dan ook met enige schakering in de betekenis, wordt gebruikt. Meermalen zal men ook woorden uit Roeteng (Rtg) en Roeis, de resp. in 't Zuiden en Noorden aangrenzende gemeenten aantreffen. Dit is telkens apart aangeduid, evenzo, wanneer 'n woord wél elders in Tj., maar niet in Pagal bekend is. 't Taalgebied van 't M.-Manggarais is ongeveer 1500 km² groot en telde in 1930 ongeveer 70000 inwoners. Daarvan woonden er in Tj. 13000, in Rtg 7000 en in Roeis 2700. De taal van deze gemeenten verschilt slechts in lagoe en woordenschat van 't Tjibals.

De vertaling bracht enige moeilijkheid. Ze moest doelmatig en toch eerlijk, kort en voldoende duidelijk zijn. Waar ik „idem”

gebruikt heb is bedoeld, dat de woorden in betekenis of identiek zijn of althans in bepaalde gevallen door elkaar kunnen worden gebezigd. Nadere verklaring is gegeven als mij dat nodig of nuttig voorkwam met 't oog op de samenhang.

Uit de lijst heb ik bijna alle onomatopeeën weggelaten. Dit spijt mij achteraf, omdat, al is 'n eerste woord ook uit nabootsing ontstaan, de andere wellicht om reden van assonantie gevormd zijn. Verder is de klanknabootsing ook 'n ietwat op assonantie lijkend verschijnsel. Ook heb ik alle woorden geschrapt, die assonantie vertonen volgens 't model *dengé le méoe lé*, dus waar afwisseling met pepet optreedt. Woorden, die alleen van elkaar verschillen door 't achtervoegsel *-ng* heb ik ook meestal niet opgenomen, omdat *-ng* over 't algemeen 'n min of meer duidelijke functie heeft.

De indeling is gemaakt naar assonerende groepen, dus eerst *a-a* dan *a-é* enz. De onderverdeling der nummers wil natuurlijk geen prioriteit wat eventuele afleiding betreft aangeven.

Mijn artikel werd geïnspireerd door 't opvallende feit, dat zo-vele in betekenis verwante woorden in 't Manggarais assoneren. Dat vroeg zo mogelijk om verklaring. Teruggaand naar 't halfrijm, de assonantie in zinsverband, bleek dit zeer veelvuldig te worden gebruikt en ik deed 'n poging om 't Manggarais taalgevoel in dezen indirect door voorbeelden bloot te leggen. Nu komen we dan eindelijk aan de lijst met talrijke en ongetwijfeld vaak sterke voorbeelden van assonantie buiten zinsverband. Ofschoon men sceptisch kan staan tegenover verschillende nummers, zal de objectieve waarde van dit materiaal, want dat wil 't zijn, en zijn bewijskracht in 't algemeen toch wel blijven. Wat denkt de Manggaraier er zelf van? Dr. Esser ried me aan dit na te gaan in de volgende bewoordingen, die 't nut en tevens de moeilijkheid ervan scherp tekenen: „Wanneer U de taal van den taalpsychologischen kant benadert, is het van veel waarde zich te verplaatsen in de gedachtensfeer van de sprekers dier taal, ten einde zooveel mogelijk het risico te vermijden van dingen met elkaar te associeeren, die voor het taalgevoel dier sprekers niet bij elkaar hooren. De moeilijkheid is iemand te vinden, die in staat is zich het inheemsche taalgevoel goed bewust te maken en er in adaequate termen

uitdrukking aan te geven. Mocht U over zoo iemand beschikken dan zou het m.i. aanbeveling verdienen van elk Uwer nummers na te gaan, of ze inderdaad voor het taalgevoel der mensen in één verband thuishooren". Ik ben daarin niet bevredigend geslaagd. Gewone volksschoolonderwijzers begrepen meestal zelfs de bedoeling van mijn vraag niet. 'n Onderwijzer van de Standaardschool en 'n afgestudeerde van de Schakelschool erkenden eerlijk, dat ze er nooit over hadden nagedacht. Ze zagen wel de opvallende overeenkomst, maar zoiets als verwantschap — 't is overigens moeilijk de juiste termen te vinden — voelden ze daarin toch niet. Alleen de reeds vermelde ex-seminarist, die over 't algemeen vragen van spraakkunstige aard beter begrijpt, meende in alle gevallen, waar slechts kleine veranderingen der medeklinkers in 't spel zijn, dat de betrokken woorden verwant (Mal. berfamili) waren. Dat aanvoelen is echter niet te controleren en kan misschien gesuggereerd zijn. Natuurlijker waren de ongevroegde verklaringen van de oude mensen, die bij zulke synoniemen zeiden: *itoe haén* („dat is zijn maat") of *ata koelsing taoed* („die gelijken op elkaar"), *ata roeis taoed* („ze liggen kort bij elkaar") of *itoe taoengs anakn* („dat zijn alle z'n kinderen"), maar dat is kampong-terminologie. Veel verder brengt ze ons niet.

Alles bij elkaar geloof ik toch, dat men tot de conclusie moet komen, dat de assonantie 'n werkzaam element is (geweest) bij de woordvorming in 't Manggarais en dat de klinkerformaties in 't algemeen wel degelijk de aandacht verdienen bij de etymologie. Ook andere factoren zijn te bespeuren. Misschien krijg ik nog ooit de gelegenheid één ervan te behandelen. De omzetting (metathesis) komt hier in 'n ander licht. Ze komt in zuivere vorm negenmaal voor en lijkt 'n vrij toevallige uiting van assonantie. Ik vermoedde, dat 't zelfde wellicht ook 't geval zou zijn in Roti, Kissar, Koepang en Tontenboan (cf. Brandstetter blz. 34, 35, 141, 305, 331 en 351). 't Was dus 'n prettige verrassing voor me in 'n lijst woorden uit 't Timorees (West-Timor?), door den samensteller ¹⁾ uitdrukkelijk aangegeven, 'n tiental synoniemen

¹⁾ P. MIDDELKOOP, Dit *Tijdschrift*, 1938, blz. 501. Na 't schrijven van dit opstel vond ik nog in *Enc. v. Ned-Indië* onder 't woord *Rottineesch* de volgende hier wel vermeldenswaardige tekst van Prof. Dr. J. C. G. JONKER: „Nog kan bijvoeging of afwerping of verwisseling van een

aan te treffen, waarvan er bij vijf van omzetting bij de andere vijf van louter assonantie sprake is. 't Zijn:

- saoen* en *sanoë* — „neerdalen”,
nasaoë, *ansaoë* en *anlaoë* — „hij bijt”,
kikoe en *kifoe* — „uitstrooien”,
mipéla en *mi béla* — „wij leggen neer”,
poif en *poifi* — „begieten”,
nopoe en *opoe* — „gat”,
teoen en *tenoe* — „drie” (*téoen*, *ténoe*?? J. V.),
poelai en *poetai* — „verdragen”,
(toetbé en *toetab* — „doen passen bij”).

Intussen zal slechts 'n nadere studie van genoemde talen in dezen kunnen aantonen, of mijn veronderstelling juist is.

Lijst van assonerende woorden ¹⁾.

1. <i>Wara</i> , brandende kolen. <i>darap</i> , hitte.	6. <i>pagat</i> , span van de hand. <i>magat</i> , idem
2. <i>dawak</i> , hitte v. vuur. <i>wak</i> , idem.	7. <i>awar</i> , smeken om, overhalen tot iets.
3. <i>tapa</i> , roosteren, verbranden. <i>dapak</i> , roosteren met spit of tang. <i>darang</i> , roosteren direct op kolen.	<i>sawal</i> , idem.
4. <i>lalar</i> , gemakkelijk splijtbaar. <i>lalas</i> , idem.	8. <i>pantas</i> , plat, hangend offerblad. <i>pantar</i> , plat open nest.
5. <i>lampang</i> , grens, liggend grenshout tusschen twee lappen tuin. <i>langang</i> , id., de staande richtpaaltjes in de tuin.	9. <i>tjapat</i> , fuik v. gespleten bamboe. <i>tjampat</i> , idem. <i>tjakat</i> , fuikvormig gespleten bamboe om iets in te bewaren.
	10. <i>lasap</i> , in schijfjes snijden. <i>lasar</i> , idem.

sluitenden mede-klinker dienen om een nuance in betekenis aan te duiden bijv. *langa* (gewoonlijk zonder sluiters) hoofd in eigenlijken zin, *langak*, hoofd van een dorp bijv., *langas* afgehouden hoofd”. Bij ww. komt iets dergelijks voor.

¹⁾ Het is mij niet mogelijk de namen van pastoors en inheemsen te vermelden, die mij hielpen bij het verbeteren en aanvullen van deze lijst. Aan allen mijn dank!

- lasa*, schijfje. Rtg.
11. *maram*, indien.
marang, idem. Rtg.
12. *wadjak*, schertsen, plagen.
wanak, idem.
wangkal, spelen, plagen.
13. *waga*, in tweeën splijten (overg.).
wagak, een helft Rtg.
gak, van zelf openspringen, openstaan.
14. *ta'ang*, pareren, afweren.
pangga, idem.
gangga, idem, zich verweren.
agang, afweerhout bij zweepspeel (tjatji).
15. *nga*, mond open doen, gapen.
nganga, idem.
ngangar, gebarsten.
ngangat, grote mond opzetten, vuil scheldwoord tegenover vrouwen.
ngak, idem.
djangar, idem.
gagak, wijd open van schaar, benen; (verder als) *ngangat*.
sangal, wijd open van benen bij het hurken; (verder als) *ngangat*.
tjanga, grijpen van krokodil of roofvogel.
tjangar, grijnzende bek van krokodil; scheldwoord tegenover iemand met ongevijlde tanden. Rois.
- ntjargas*, scheldwoord tegenover iemand met grote of vooruitstekende of steeds zichtbare tanden.
wangas, idem.
ngangkak, gapen, losgaan, meegeven bij het openen van iets.
gangkap, idem.
ganggap, idem.
langgar, niet aansluitend, uiteén.
lanta, ver vanelkaar verwijderd.
anga, schaar van kreeft.
rangang, mestkever (met horens).
ngampang, gapende afgrond.
16. *rangga*, horen, gewei, vertakking.
panggal, masker met horens (buffelmasker).
17. *panga*, zijtak, vertakking.
pangka, idem.
dangka, id., gespleten van tong, splitsing van weg.
djangka, haarkam, weefkam.
18. *aram*, misschien.
amar, idem.
kamar, idem.
kapar, idem.
kapas, idem.
kapang, idem.
amas, idem.
asam, id. Roeteng (in Tjibal: ofschoon).

- am*, id. Rtg.
19. *latér*, tong uitsteken.
latét, idem.
20. *tjampé*, helpen.
kambé, een zwakkere bij-
springen.
sambé, loskopen door de
schulden te betalen
van een slaaf, helpen.
rambéng, om hulp vragen.
rambét, idem.
22. *haéng*, inhalen, grijpen, krij-
gen.
ngaéng, idem.
ngapéng, opwachten om te
vangen of te betrap-
pen.
pae, trachten in te halen.
ngantjéng, kunnen, kennen.
(cfr Ned. vatten, Mal.
dapat).
23. *paké*, gebruiken.
papé, idem.
24. *pakét*, lidteken.
rapék, idem.
bapék, groot lidteken.
25. *na'é*, kameraad (bij het
aanspreken van man-
nen of vrouwen on-
derling).
haé, id. v. vrouwen.
26. *baé*, weten, kennen.
manté, id. v. vrouwen.
27. *dapér*, tweeling.
dampér, twee aan elkaar ge-
groeide takken; part-
ners bij een spel.
gampér, idem.
- rampéng*, aan elkaar gegroei-
de vruchten (dubbel-
vrucht).
28. *kaér*, schrapen.
kaék, idem.
tjakér, wroeten.
tjaké, graven.
kaét, vruchten met een
haak aftrekken.
nggabét, idem.
kalék, scharrelen b. v. om
ongepelde pitjes uit
de rijst zoeken.
atjél, id. maar met de
voeten.
gaé, pootje zetten.
29. *djagé*, sik, baardje
djanggé, kunstbaard.
tanggé, idem.
30. *patjér*, spoor van verdwenen
dier nagaan.
atjé, idem.
31. *keraéng*, adellijke, ook in aan-
spraak (Makassaars).
kelaéng, aanspreektitel voor
ongetrouwde *keraéng*
(specifiek Tjibals).
nggaéng, titel van hoofden
der *keraéng*-families
(spec. Tjibals).
32. *saé*, dans met zweefmo-
tief.
raéng, deze dans gedurende
dagen voor een feest
uitvoeren.
33. *rapét*, vastgeplakt.
rakét, idem.
34. *taki*, besmet, geraakt.

- saki*, vuil.
 35. *tjadi*, besmetten.
tjabi, id. aanraken.
tjari, even aanraken, aan-
 strijken.
tjani, id. Rtg.
 36. *pati*, verdelen.
bati, id. Rtg.
bahi, idem.
tjahir, verdelen, splitsing
 vanwege gebrek aan
 plaatsruimte.
rahit, grens.
 37. *ai*, wegens, omdat.
landing, idem.
ali, door, vanwege.
lai, door (zelden).
 38. *tarip*, schaamgordel.
tarik, idem.
 39. *pari*, iets drogen in de zon.
dari, zich in de zon koes-
 teren.
 40. *kaing*, vragen om (op plech-
 tige wijze).
paing, verschuldigde gaan
 opvragen.
 41. *basi*, laat maar, ik wil niet
bais, idem. [meer.
asi, uitscheiden, ophou-
 den met.
 42. *andjing*, jonge aap.
adjing, idem.
 43. *wali*, wenden, vergelden.
wantil, antwoorden.
pantil, idem. vooral voor den
 rechter; zijn gevoelen
 zeggen.
 44. *hamol*, vermengen.
- haor*, idem.
kalok, idem.
kamok, idem.
hawol, door elkaar.
balo, bont van kleur.
 45. *dango*, droog, dor.
sango, idem.
 46. *nggao*, omhelzen.
rao, omstrengelen (v. ran-
 ken).
 47. *raop*, met de hand zijn deel
 nemen, een handvol.
raom, idem.
 48. *anggom*, samenschrapen van
 meerdere porties en
 deze meenemen.
angkos, id., alles „in pikken”.
 49. *tjaos*, in groten getale ko-
 men azen.
rapos, in groten getale op
 een feest komen.
raos, idem.
 50. *gaok*, 'n bepaald smakkend
 geluid geven.
aok, ruisen van het water.
sao, idem.
mao, idem.
kaok, water uithozen.
kakok, elkaar bij het baden
 met water nat gooien.
 51. *maor*, geluid van vallend
 hout.
mahor, de weergalm van 't
 voorafgaande.
 52. *djangkong*, praten, spreken.
djaong, lawaai maken (Roeis).
djahok, praten, vertellen.
saok, fluisteren.

- sahor*, grof, hees van stem.
tjaro, uitspreken.
ngaok, geluid, herrie maken.
néngo-nangong, idem.
lao, idem.
aor, idem.
53. *djago*, baard.
djanggok, id. v.d. geest *Poti Wolo*.
54. *ganggor*, hooggaande vlam.
haok, hoge vlam.
55. *laos*, inwilligen.
laong, idem.
56. *radjo*, afspreken om samen
wantjong, id. Rtg. [te gaan.
57. *kawo*, dichtwerpen (kuil).
rawo, idem.
dawo, idem.
58. *hadjo*, welaán!
wadjo, idem.
59. *mamoer*, vergeten, verdwij-
 nen, ontgaan.
himoe-hamoe, plotseling
 verdwijnen.
tjaboel, vergeten.
bapoer, overgeslagen, ge-
 spaard bijv. bij blik-
 sem wordt een van
 twee personen niet
 getroffen.
60. *mba'oe*, nageboorte. Rtg.
mbaoe, schaduw, luwte, be-
 schut Rtg. (zowel)
 schaduw, (als) nage-
 boorte Tj.
61. *ra'oem*, aaneensluitend.
ra'oep, ontmoeten volgens
 afspraak.
62. *paloek*, omruilen.
baloek, ruilhandel drijven.
63. *léga*, wijken, uit de weg
 gaan.
légang, idem.
égang, idem.
négang, idem.
léngkang, idem.
éngkang, id. (in spreuk bij
 begrafenis).
64. *léngka*, openen, open.
tjéngka, idem.
lénga, idem.
géngang, idem.
léngang, grote brede mond
 (scheldw.).
béngas, idem.
bénggang, breed (v. heupen)
 (scheldw.).
ngéngga, breedte.
léntap, breed.
gémbak, idem.
mbéak, id. groot (v. wond)
 (scheldw.).
65. *gélang*, vlug.
lélang, idem.
lélak, begerig naar, uit op.
66. *kéla*, zwager.
késa, idem.
késa édja, zwagerlief.
67. *kéba*, te vergeefs.
téba, id. (in gebeden) Rtg.
68. *bénta*, roepen.
béngat, waarschuwen, er bij
 roepen.
héngat, idem.
bénggat, idem.
69. *wétjak*, uitstrooien.

- wéras*, idem.
wéwar, idem.
wéwas, strooien, sprenkelen.
wétjar, sprenkelen.
wéntar, uitslaan bijv. de vleugels, 'n doek.
péntang, verwijderen, afschudden.
pé'ang, buiten, uit, weg; men verklaart *péntang* als *pandé pé'ang* (doen weg).
péntjar, krachtig naar beneden werpen.
pépar, zachtjes besprenkelen.
pépas, zich afschudden (v. natte hond).
70. *néra*, lichtschijs, aureool.
gérak, licht-, helder (worden).
71. *wéang*, goederen.
éwang, idem.
72. *tékar*, opspringen.
mbétar, opspatten.
73. ¹⁾ *tjéar*, scheiden.
wéar, teruggaan na feest.
bétjang, onderweg v. elkaar
tjéha en *tjéba* idem.
 [gaan].
bérang, idem.
mbéhar, 'n weinig van elkaar gaan.
mbéambar, uit elkaar stuiven.
wénggar, hout in de haard wat uiteendoen. In deze bet. ook *wéar* en *tjéar*.
- tjéla*, pot v. 't vuur zetten.
wéas, verspenen v. te dicht op elkaar staande
léas, idem. [planten].
réas, iets uiteenduwen tot doorgang; ook *léas* in deze b.
tjéak, uit elkaar duwen voor doorkijk.
déak, mensen elkaar uit duwen.
wé'ang, 'n weg openhakken, verruimen.
wéngkas, afbreken, slopen ook *wéas* i.d. bet.
mpélak, kale plek v. lidteken op 't hoofd.
bétak, uitpootplantje.
wéang, vuil, afval cfr. no. 71.
74. *tjéang*, verdelen, uiteenleggen v. vlees.
léa, door-, opensnijden.
téga, in tweeën splijten.
tégak, idem.
réngas, half afgevreten.
réha, half.
léhas, in tweeën, midden-door.
75. *mbélas*, zo maar ergens liggen slapen.
pélas, idem.
76. *lénténg*, op 't water drijven.
héndéng, in de lucht zweven, op de stroom meedrijven.

¹⁾ Dit is wel één van de beste voorbeelden, hoe differentiatie in betekenis op schone en praktische wijze door de assonantie wordt bereikt. Wellicht zijn ook de nos. 63, 64, 69, 72 en 74 bij deze groep te betrekken.

77. *témé*, nog (Mal. lagi).
téké, idem.
té, idem Rtg.
78. *néténg*, elk.
lété, idem.
79. *hélés*, scheel (scheldw.).
nggélés, idem.
légét, scheef van het lichaam
(naar op zij).
légél, idem.
gégé, scheef.
légék, expres scheef houden.
légé, inschenken.
ngékék, bovenlijf schuin
houden.
80. *remé*, terwijl, gedurende.
déméng, idem.
téméng, idem.
81. *mbér*, wegjagen van beesten.
bémbér, idem.
bémbéng, idem.
émbéng, idem.
82. *mbé*, geit.
mbékék, id. (in de oogsttijd,
dan is *mbé* taboe).
mbékét, id. in Z.-O.-Tjibal.
83. *réngé*, 'n zeker offergebed
met zang, offeren.
régé, idem.
ngéré, idem in Z.-O.-Tj.
84. *ték*, kittelen.
télék, idem.
85. *méséng*, omdat.
mésék, idem.
ngéséng, idem (Roeis).
86. *péléng*, zich afwenden, rug
toe keren.
- séléng*, (touw) draaien.
déléng, id. (Roeis).
87. *ntéwér*, huiveren.
ndéwér, id. Rtg.
88. *mbéis*, verachten.
mbétjik, idem.
89. *béi*, leunen (tegen).
bérit, idem.
béit, idem.
béing, 'n doodzieke in de
schoot houden.
90. *téti*, opbeuren.
séti, idem.
91. *réi*, vragen naar.
kéi, ondervragen over ge-
dane zonden.
92. *réping*, zweren in de mond-
hoeken (scheldw.).
réwit, idem.
93. *héor*, roeren.
kélok, idem.
nggérok, idem.
kébor, roerlepel.
94. *réok*, groente, soep koken.
wélok, koken.
95. *nggélók*, schoon, zuiver.
nggémók, helder, stralend.
gélo, schoon (v. water).
96. *léros*, dooier, geel.
kéros, geel, van rijpe vrucht
N.-W.-Tjib.
ngkéros, wielewaal (grooten-
deels geel van kleur).
97. *wékok*, kwispelstaarten.
mékok, idem.
héndók, loszitten.
ndéhók, id. (cf. no. 111).
néndol, idem.

99. *réos*, scheef (v. huis, mond, gestalte).
rétojok, idem.
mbétjok, idem.
100. *nggépo*, omhelzen.
pépok, idem.
101. *néong*, oorsuizen.
séong, geluid v. stem.
ntjéong, geluid v. metalen voorwerpen.
102. *hédjol*, langzaam.
nggédjol, idem.
103. *lédjong*, bezoek brengen.
léndjong, idem.
104. *lélo*, kijken, zien.
hélo-halo, rondgapen.
bélo, terloops zien.
djéo, naar verkeerde richting kijken.
énot, rondschouwen.
105. *hémong*, vergeten.
témo, id., niet denken aan, onbezorgd.
lémot, idem.
lépot, idem.
106. *léok*, rondom.
léong, rond, rondom uitgesleten.
107. *tjégong*, per ongeluk aantjégot, idem. [raken.
108. *wéo*, ophangen.
éko, iets op de rug hangend dragen.
ndéor, laag afhangen.
ndéong, omlaag hangen van vogels aan tak.
wéngko, doek omhebben, omdoen.
109. *wétot*, zwaaien met een klein voorwerp.
wélot, idem.
wélol, idem.
léot, bengelen aan.
wédjot, zwaaien met iets groots.
wédjong, idem.
djédjong, in de armen wiegen (een kind).
110. *bégol*, gooien
wégol, idem.
wégo, id. Rtg.
111. *héol*, schudden.
héhol, idem.
gégo, idem.
112. *wé'o*, staart v. vis of vogel.
wéntor, idem.
113. *hésot*, iets op zijn voet rondwentelen.
késot, om lengteas rondwentelen.
nggésó, mangelen (pitjes uit de katoen).
114. *mpéong*, misslaan, verkeerd raken.
mbéot, zwerven.
mbéong, id., verkeerd pad volgen (v. dieren).
mbérong, op dwaalspoor brengen, verleiden.
wégor, Rtg. in *darat-wégor* ('n boschgeest, die iemand op dwaalspoor brengt; in Tjibal daarvoor *mbérong* of *wéndo*.
wéndo, ontvoeren.

- wédol*, krankzinnig (die van huis weg loopt en vaak beschouwd wordt te zijn meegenomen door de *darat*).
115. *édjok*, langzaam heen en weer, rondlopen.
édjor, op en neer-, heen en weer-, rondlopen zonder doel.
116. *tjéloeng*, verwisselen.
tjéloek, idem.
éloek, idem.
béloek, id. (van namen).
méloeng, inruilen tegen.
117. *répoet*, zweren om de mond.
képoet, idem. [(Scheldw.)]
118. *melak*, klein, nietig.
melang, idem.
119. *wela*, ontwakten.
wekar, weer bijkomen.
120. *pesa*, uitdoven (overg. en onoverg.).
nesak, als bij uitgedoofd vuur de kolen nog nagloeien.
mesak, id. geheel uitgebrand.
121. *gembak*, breed.
lembak, idem
122. *benang*, tegenhouden, verbieden.
mena, niet los willen gaan, vastgeklemd zitten.
123. *leras*, vergaan, verrotten.
lerak, vergaan, oplossen, smelten.
124. *meha*, slinken.
behas, uiteenvallen, -gaan.
125. *wega*, splijten.
wegak, idem.
126. *tenga*, gespleten van lip.
wenga, id. *wenga wiwir* = hazenlip.
127. *pedjék*, kapot drukken.
perék, idem.
kedjék, idem.
kedjé, uitdrukken.
petjék, iets ergens uitdrukken.
128. *beté*, stuk, doorgebroken van touw, enz.
betét, idem.
weté, doorkappen van liaan.
129. *regéng*, aantreffen, snappen.
repéng, idem.
130. *djedjé*, beven.
djedjér, sidderen, verschrikketen, idem. [ken].
gegé, id., terugdeinzen.
131. *tetér*, wapperen.
wewét, idem.
132. *hes*, zacht van voorwerp.
hewes, idem.
bewes, zacht van hout door worm verteerd.
133. *kep*, totdat.
kesep, idem.
134. *lenget*, verwonderd.
deteng, id. Rtg.; aangapen van vreemden, Tj.
djelet, aangapen, staren.
djeleng, idem.
weles, idem.
weteng, fixeren, strak aankijken.

- djetet*, recht uit zitten te kijken.
 135. *teser*, berouwen.
     deset, idem.
 136. *melep*, verdrinken.
     delep, idem.
     belep, id. Rtg.
     mehes, wegzinken, verzakken.
 137. *legeng*, in water leggen, in de week leggen.
     lekeng, id. Rtg.
     lelep, even dopen in water.
     tjelep, idem.
 138. *nenteng*, doof.
     ndenget, „Oost-Indisch” doof, koppig.
 139. *peher*, iets neerleggen.
     pedeng, iets ergens in leggen.
 140. *denet*, onderdrukken, verdrukken.
     renet, idem.
 141. *merep*, ongestoord, rustig, standvastig.
     meler, idem.
     metek, id. kalm, bezadigd.
     temer, standvastig.
 142. *temek*, moerassige plek.
     lemek, plas in aardinzinking.
     lemes, vochtige plek.
     lemeng, idem.
 143. *dengkir*, tot.
     regi, id. Roeis.
 144. *merik*, nietig.
     mering, 't kleinste soort mier.
 145. *neni*, zwart, blauw van doek (indigo).
     nenti, donkerkleurig, blauw-
     verven.
146. *lesing*, vervangen.
     lesit, id. Roeis.
 147. *regis*, taboe van bos, bron.
     tjengit, idem.
 148. *mbegot*, voorovergebogen.
     gebot, krom van vruchten,
     lekot, gebogen.
     kebot, id. Roeis.
     rekot, krullend.
     regot, knieholte.
     mbekot, krom.
 149. *lego*, loslaten.
     ledo, idem.
 150. *remo*, voldoende.
     emo, idem.
 151. *kembo*, nat maken in water.
     lembo, idem.
 152. *djegok*, hikken.
     tjegok, idem.
 153. *wedo*, de spits in een val.
     weko, id. Rtg.
 154. *nggerok*, uitschrapen.
     kerok, krabben.
 155. *metjok*, zuigen, sabbelen,
     metjol, idem. [smekken.
     mentjol, idem.
 156. *rewok*, kruimels.
     rebok, fijn gestampte mais.
     kebok, opgewaaide stof
     of as.
     djewok, kleinere stukken
     hout of vleesch.
     sewok, vergane deeltjes van
     gras.
 157. *kewok*, invreten van vuur,
     'n hol graven.
     sewol, uit-, invreten.
     sewok, id. verg. no. 156.

158. *wengkoeng*, gekromd.
wengkoek, idem.
wengkoet, id. Rtg.
wekoet, in elkaar gerold.
wekoer, ruggegraat.
mbekoet, krom.
regoeng, vouwen.
159. *wentjoe*, iets ergens uittrekken.
weroes, idem.
wedoes, idem.
wesoet, uittrekken van haren.
keboet, id. van veren.
reboet, id. Roeis.
kedoe, uittrekken, afstropen.
tjepoe, uitvallen van tanden.
160. *rewoet*, vermorzelen.
ndewoet, idem.
meroek, vermorzeld, verguisd.
161. *peroek*, uitpellen van mais.
lepoek, idem.
162. *wengoe*, dapper.
mekoe, niet bang, dapper.
163. *wina*, huisvrouw, vrouwelijk.
kina, id. vrouwelijk van dieren.
164. *dila*, vlam.
ndilap, weerlicht ¹⁾, bliksem.
dimar, regenboog cfr. no. 165 ²⁾.
dirap, glinsteren, schitteren
mbilar, idem.
- mbiang*, id. scherp schijnen.
tjias, idem.
tjiar, schijnen van maan, helder, zich fris voelen, wakker worden.
tjiang, licht worden, fig. verlicht.
si'ang, helder van betoog Rtg.
nisang, blij.
dī'a, schoon, goed.
kila, vingerring.
165. *dimar*, kraambloeding N.-imar, id. Z.-Tj. [Tj.]
166. *tjirang*, hard (v. hout, bamboe enz.).
tjimang, idem.
imang, idem.
himang, idem.
167. *kindék*, pink.
kindé, idem.
kintjé weefspoeltje.
168. *bitjék*, dikbuik (scheldw.).
mbitjék, idem.
bihék, idem.
mbiéng, idem.
169. *wilé*k, grote ogen opzetten.
nggilék, boven ooglid om-draaien.
170. *rimpet*, platneus (scheld-simpet, idem. [woord]).

¹⁾ Deze groep heb ik iets ruimer genomen, omdat deze *i-a*-formatie in 't Maleis en andere Indonesische talen, voor dezelfde of aanverwante begrippen, gevonden wordt.

²⁾ Etymologisch wellicht 't zelfde woord als dat in no. 165. Gewoonlijk zegt men *toso(r) dimar*- wijzen naar *dimar* (= regenboog). In Celebes bij de To Wana heet 't verschijnsel (volgens Dr. Alb. Kruijt in T. B. G. 1930 blz. 421) *pino ? raa* (*raa* is bloed).

- limper*, idem.
 171. *ireng*, taboe.
     tjireng, idem.
     rinteng, id. v. bos, moeras.
 172. *biring*, buitenrand b.v. v. tafel,
     kustgebied-, streek.
     binting, rand, zoom van de
     weg of kleed.
     tjiwir, buitenkant, zoom van
     kleed.
     tjitjing, buitenste rand van
     ronde Mangg. tuin.
     tjimping, naburig, omliggend.
     rinti, tandvlees. Eig. in *rinti*
     ngis (*ngis* = tand).
     ringgi, onderrand (v. het dak).
 173. *tilis*, afgieten.
     tis, afgegoten (water van
     rijst).
 174. *ngis*, tand.
     ngi's, id. Roeis.
     ntjingis, tanden laten zien bv.
     bij lachen (scheldw.).
     ringis, idem.
     wingis, idem.
     tingi, tanden laten zien uit
     kwaadheid, op ver-
     zoek, omdat lippen niet
     aansluiten. scheldw.
     nginging, id. in N.-Tj.
     ning, walgen.
 175. *tjiri*, worden, ontstaan.
     tjir, baat, opbrengst.
     tjirik, 't gaat goed, valt mee.
 176. *lili*, leviraatshuwelijk.
     liwi, idem.
 177. *titis*, druppel.
     tiring, neer laten druppelen.
     nggirik, druppelen, lek.
 178. *tjirik*, gestraft worden.
     idjik, idem.
 179. *iso*, spuwen.
     ipo, id. Rtg.
 180. *pio-pio*, zoetjesaan, lang-
     zaam.
     kios, behoedzaam (lopen)
     inggos, idem.
 181. *ti'or*, doorbreken met de
     vingers.
     ri'o, idem.
 182. *titong*, berispen, opvoeden.
     riong, idem.
 183. *tiwong*, verzamelen, collecte
     tihong, idem. [houden.
     ligot, gestadig toenemen.
     tingo, inhouden, niet lek
     zijn van reservoir.
 184. *ligot*, rustig, veilig cfr. no.
     lihot, idem. [183.
     lingot, rustig, stil, Rtg.
 185. *pipok*, hals over kop.
     mpimpok, idem.
     pipot, idem.
 186. *isoeng*, neus, snuitsel.
     iroes, snuitsel Rtg.
     isoek, ruiken.
     sisoet, spoor ruiken.
 187. *lioeng*, ruilen, vervangen.
     miloeng, id. Roeis.
 188. *lioep*, bijeen (zitten, etc.).
     impoer, verzamelen, verga-
     [derd zijn.
     lipoer, idem.
     limpoer, idem.
 189. *gintjoe*, hoek.
     bintjoeng, idem.

190. *wikoe*, met opgetrokken knieën zitten.
wigoe, idem N.-Tj.
tikoel, knielen.
wikoet, zitten van 'n hond.
191. *boa*, graf.
boak, begraven.
192. *domas*, misschien.
domar, idem.
domang, idem.
omar, idem.
193. *ondang*, toestaan.
sondang, idem.
194. *rongkas*, bolster van kemiri en granen.
ongkas, idem.
longkak, schil v. div. granen.
rogang, id. schaal van ei.
rogam, id. Z.-O.-Tj.
lokap, losse bast van dorre boom.
tjokap, verwijderen van bast
koap, idem. [korst.
gonggap, idem.
195. *lokang*, tweede jaars (tuin enz.), niet voor de eerste maal.
tjokang, idem Rtg.
196. *molas*, maagdelijk (ook van dieren).
mokang, idem v. verschill. diersoorten.
197. *komar*, strelen.
omar, idem.
komak, inwrijven met medicijn.
198. *ongga*, slaan.
ponggal, idem.
199. *koas*, afbreken.
rongkas, id. cfr. no. 194.
200. *roang*, schuilplaats van dieren in het water.
ro'ang, roest van vogels.
so'ang, vaste plek waar b.v. bijen elk jaar raten maken; waar elk jaar weer paddestoelen opkomen.
lo'ang, hut bij werk ver van huis; vertrek in huis Rtg.
201. *sontak*, vizeltje voor pruim.
sontang, proppenschieter.
sodak, voer in bamboe stampen.
202. *lorang*, grote bamboe voor water.
losang, grote bamboe om graan te bewaren.
203. *tongka*, kleine bamboe als droge inhoudsmaat.
dongka, kleine bamboe voor water, zout, enz.
bongga, kleine bamboe voor varkensvoer.
204. *loa*, uitspuwen, ontsnappen.
losa, uitbreken van zweet, gewezen, ex-
loak, losmaken, uitdoen,
loas, baren. [bevrijden.
loda, uitvallen, afvallen v. onrijpe vruchten; miskraam.
lotjak, uitvallen van veeren, losgaan.

- lotjang*, uitgespuwde resten
 suikerriet.
roa, braken.
mboas, rijkelijk stromen uit
 de waterleiding.
 205. *loga*, bijeengieten (op één
 hoop enz.), overgieten.
tjoga, aanvullen van eten
 of drinken; als *loga*
 overgieten Roëis.
donak, aanvullen, toevoegen
 van eten Roëis.
 206. *gomal*, loslaten, ontglippen.
tompal, onderweg verliezen,
 laten vallen.
 207. *po'é*, weigeren, verbieden.
mo'éng, idem.
 208. *towé*, versleten doek, lap.
dowé, idem.
boték, idem.
rewe-roét, geheel stuk van
 doek.
 209. *koé*, klein.
loé, id. Z.-O.-Tj.
loé-loét, bij kleine beetjes.
 210. *nggopét*, liegen.
gomék, idem.
lombét, idem.
howé-hawél, idem.
 211. *do'éng*, inclus, samen met.
no'éng, idem.
ngo'éng, id. Roëis.
 212. *sontél*, brouwen bij het spre-
 ken (scheldw.).
sorét, idem.
dorét, idem.
 213. *doés*, insmeren, geraakt
 door.
- koés*, idem, afvegen aan.
kosér, door aanwrijven zich
 bevuilen.
kotjél, ogen wrijven.
 214. *sosé*, (vuur) zagen.
soséng, zegend doorsnijden.
loré, id. van strot.
roré, zegend doorsnijden
 Rtg.
 215. *kolé*, weer, terug (*koléng*-
 antwoorden!)
holés, zich of iets om-
 draaien.
hotés, nu zus dan zoo
 spreken (scheldw.).
holé-hotés, draaien bij ge-
 ding (scheldw.).
lotér, draaiërig (de tong)
 bewegen.
wolés, iets omdraaien, iets
nggolés, idem. [wentelen.
nggolék, idem Rtg.
 216. *wolét*, omwinden.
mbolét, zich winden van
mboték, winden om. [plant.
dolé, vlechten.
golé, verkeerd gedraaid, 'n
 renverse, 'n slag.
 217. *poté*, iets draaien, bv.
koter, id. [touw.
poét, id., draaien om.
potjél, opdraaien, om-
 draaien.
 218. *borék*, faeces van klein
mboék, idem. [kind.
loék, oogetter.
 219. *dongkeng*, ingezonken van
 neusrug (scheldw.).

- dongkep*, kuiltje op lichaam.
dolep, idem. [scheldw.)
kower, ingezonken van neus-
soret, idem. [rug. (scheldw.)
sorek, idem.
 220. *omet*, opslokken, inslikken.
olek, idem.
kodel, inslikken wat ge-
 kauwd is.
holek, inslikken (van woor-
 den).
 221. *hoi*, vegen (met bezem).
roi, idem.
 222. *doing*, voelen.
noing, idem.
 223. *godjing*, zich geneeskundig
 laten behandelen.
modjik, idem.
 224. *tompok*, stomp, afgeknot.
rompok, kort afgeknipt.
sompot, stomp (van neus).
 225. *lonto*, zitten.
onto, idem.
ngontok, hurken.
lontjok, achter op paard zitten.
 226. *domong*, snuit.
djomok, bek van visschen
 en vogels.
 227. *dongong*, karbouw zonder
 horens.
dongkong, karbouw (in oogst-
 tijd is het woord *kaba*
taboe),
 228. *longkor*, hoofd, kop.
longor, idem.
 229. *do'ol*, krop, struma.
bohol, idem.
bohor, idem.
 230. *beloro*, zwarte mier.
benoro, idem Rtg.
 231. *ongko*, bijeendoen, touw
 oprollen.
tjongko, bijeendoen, ver-
 zamelen.
nongko, idem.
pongkor, opstapelen van
 stenen.
kongko, aanballen, strem-
 men, kluwen (garen).
ongkol, één maken, bv. van
 twee families.
kongkol, dicht op elkaar,
 zich verzamelen van
 mensen.
 232. *todo*, uitkomen van zaad.
lodong, weer uitbotten.
 233. *posok*, uitspruiten van
 vruchtschede bij pi-
 sang.
porok, opengaan van *posok*.
 234. *toto*, laten zien, bekijken.
toso, met vinger wijzen.
 235. *toko*, been, bot.
tokor, gekorven stengel.
tonggor, nerf in blad.
toko nggor, gorgelpijp.
 236. *otjok*, gebukt binnengaan,
 doorkruipen.
odjo, gebogen naderen
 (uit eerbied).
hodjo, id. N.-W.-Tj.
 237. *rotos*, afkerig van iemand.
rodjong, idem.
 238. *monggoer*, zeer veel.
logoer, idem.
logoer kooek, ontelbaar veel.

239. *potjoe*, kwaadspreken.
lotoe, idem.
240. *potoer*, omdoen van hoofd-
topoer, id. Rtg. [doek.
241. *sooe*, verlies bij spel.
sodoe, idem.
242. *wokoës*, krom (van rug).
sokoek, idem.
243. *oeda*, dwingen, moeten.
soedak, idem.
mboedak, id. Roesis.
244. *mboegak*, grote ogen opzet-
mboelak, idem. [ten.
mboelar, idem.
245. *moenak*, stam van pisang.
poenak, idem.
poeka, idem.
246. *koë'ak*, weerspanning.
koebang, id. onverschillig.
koelas, lui, koppig.
247. *noea*, opening, kuiltje.
ngoea, idem Roesis.
248. *woea*, rotan.
woeas, id. O.-Tj.
249. *loemak*, met medicijn in-
wrijven.
loema, idem.
woelak, idem.
soesak, id. Rtg.; zich af-
vegen. Tj.
koesa, de schering wrijven,
borstelen.
tjoetjang, id. als *soesak*.
boentar, medicijn spuwen
op, Rtg.
boerang, pruim uitspuwen
op de huid (als me-
dicijn), Rtg.
- mboera*, zich vuil maken
door toevallig aan-
raken.
250. *tjoeleng*, stoppen (v. fles).
tjoegep, iets bedekken., af-
dekken.
roegep, idem.
251. *woeli*, zich bewegen.
hoeli, idem Rtg.
hoewis, id. Rtg; krielen,
wiemelen.
woeli-woetir, stuiptrekken.
hoewit, flauw bewegen.
252. *hoemit*, prevelen.
nggoemis, idem.
253. *roegi*, boos, kwaad.
roe'is, opvliegend.
254. *koeri*, lijken op.
oetji, idem.
koesing, idem.
doerit, gelijken in klank,
halfrijm.
noering, doen zoals, navol-
toenti, id. [gen, imiteren.
toering, idem.
toeming, voorbeeld, gelijk-
kenis.
255. *koerik*, tekenen, krassen
koerit, id. Rtg. [maken.
koeir, witte strepen op
vuile huid.
256. *woeing*, voorbarig, te spoe-
dig doen.
roeing, id. Rtg.
257. *tjoemir*, iets herstellen.
tjoewir, id. Roesis.
258. *doepi*, zich warmen aan het
soepi, idem. [vuur.

259. *oem*, eetbare paddestoel.
hoem, idem.
oeng, id. Z.-O.-Tj.
260. *poengkoet*, krom van rug.
noengkoet, idem.
loengkoet, met ingetrokken
 benen liggen te slapen.
261. *toengkoet*, aan elkaar binden,
 verbinden.
doekoet, knoop leggen in
 touw.
woengkoet, gewricht, tus-
 schengeleding.
262. *doe*, in, bij.
doekoe, idem.
263. *poedoes*, doorsteken, door-
 boren, opening maken.
does, idem.
toedoek, vlees aan spit rijgen.
toedoer, idem.
toesoek, dichtrijgen.
poetoet, idem.
boeroet, doorsteken, er door-
 heengaan.
264. *doer*, duwen.
doedoek, id, dwingen.
soedoek, idem.
soendoek, iets toeschuiven.
265. *tjoekoeng*, uithouden; trot-
 seren; niet geven om.
tjoeng, idem.
roentjoeng, z. niets aantrek-
 ken van.
koendjoeng, doen tegen be-
 ter weten in.
266. *oe'oer*, rijststengel.
oer, id. Roeis.
267. *koedoe*, overwonnen wor-
roedoe, idem. [den.
268. *poengkoer*, op een hoop
 gooien.
poekoel, verzamelen.
oengkoer, idem.
poengkoet, busselen.
269. *oedjoeng*, busselen.
hoedjoeng, idem.
270. *noes*, rook.
roes, even aangebrand.
271. *noendoek*, vertellen.
noendoet, idem.
272. *loet*, volgen.
toeloer, nalopen, nagaan.
toeloek, spoor volgen.
koedoe, achtervolgen.
koetoer, id. van dieren in
 lasso.
soek, in volgorde, achter-
 eenvolgens.
loep, idem.
273. *roenoe*, 'n plant.
roenoes, idem, Z.-O.-Tj.
274. *roek*, dóór, af-(werken,
 enz.).
noekoeng, idem.
toendoeng, idem.
275. *boeroek*, hollen.
oeroet, met alle man uit-
 lopen.
276. *moepoek*, ijverig.
boegoe, idem.

Een interessante kēṅḍi van Trowoelan

door

Dr. W. F. STUTTERHEIM.

(Met naschrift van E. W. van Orsoy de Flines).

Bij de herinventarisatie van den inhoud van het museum te Modjokerto viel mijn aandacht op een *kēṅḍi* van roodbruin, zoo-genaamd gepolijst aardewerk, no. 223 der collectie (afb. 1 en 2). Deze *kēṅḍi* zou afkomstig zijn van de desa Trowoelan en dit feit alleen reeds vormt een goede reden voor het schenken van meer dan de gewone aandacht aangezien, zooals men weet, in of nabij deze desa de resten van den *kraton* van Madjapahit worden gezocht.

Maar nog geheel afgezien van hare vindplaats verdient de *kēṅḍi* onze belangstelling doordat zich daarop, tegen de onderzijde van de breede, uiovormige tuit en voortgezet op de onderzijde van het eigenlijke lichaam en het standvlak, een ingekraste menschelijke figuur bevindt, voorzien van een inscriptie aan zijn rechterzijde, ter hoogte van den navel.

De stichter van het museum, wijlen R. A. A. Kromodjojo Adinegoro, teekende in zijn inventaris aan, dat deze inscriptie een jaartal zou uitmaken, te weten 1169 (?) of 1269 (?). Zooals wij zullen zien is dit echter niet juist; zijn beschrijving van de ingekraste figuur is onvolledig en niet overeenkomstig de realiteit.

Om met de figuur te beginnen moet allereerst worden opgemerkt, dat zij bestaat uit een hoofdloos man. Uit het vlak afgekapt bovenzvlak van den nek spuiten met een bocht twee stralen (bloed?) omhoog, die op de bovenarmen schijnen neer te vallen. De armen staan schuin van het lichaam af en buigen zich in de ellebogen naar boven, waar zij in een buitengewoon primitieve hand in den vorm van eenige streepjes (bij de rechterhand welgeteld zes!) eindigen. Op de borst zijn onder twee schuitvormige wenkbrauwen

ellipsvormige, van een stip voorziene oogen gekrast. Van neus en mond is tengevolge van afschilfering ter plaatse niets meer te zien. Dan volgt de uit een cirkel met stip bestaande navel. Tusschen de in de knieën zijwaarts uitgebogen beenen (danshouding!) hangt een zeer groote penis, waarboven eenige krasjes. De figuur strekt zich van een paar centimeters beneden het uiteinde van de tuit tot ongeveer halverwege het standvlak uit. Thans de letterteekens.

Dr. R. Ng. Poerbatjaraka meende deze als Oud-Soendaneesch te kunnen herkennen, hetgeen door vergelijking met enkele oude handschriften bevestigd werd. Het schrift lijkt in het geheel niet op het gebruikelijke Oud-Javaansche schrift uit de omgeving van de vindplaats, evenmin op latere Javaansche schriftsoorten. Ook is het geen Balisch. En daar de letters zoo gelezen kunnen worden, dat een duidelijke, hoewel korte Soendaneesche zin ontstaat, is Dr. Poerbatjaraka's meening alleszins aannemelijk.

De woorden werden door hem gelezen als: *ngungubar nu* d. i. letterlijk: „(magisch) geneesmiddel van”. Dr. Poerbatjaraka deed mij daarbij opmerken, dat deze woorden klaarblijkelijk betrekking hebben op de ernaast geplaatste figuur en deze dus een ziekteverwekkenden daemon of iets dergelijks zou moeten uitbeelden. Nader onderzoek van een en ander bracht mij echter tot een andere conclusie, welke ik in het ondervolgende wil mededeelen.

De afgebeelde figuur doet namelijk onmiddellijk denken aan een soortgelijke figuur, welke wij uit de Hindoe-Javaansche kunstarchaeologie kennen, namelijk die van den *dānawa* Kabandha, een der zonen van Danu, door Indra bestraft voor de hoogmoedige uitdaging tot een gevecht, welke hij tot dien chef der goden had gericht. De straf bestond uit een klap met Indra's knots op zijn hoofd (dat onmiddellijk tot in den buik wegzonk) gevolgd door den vloek dat hij zoo moest blijven rondloopen totdat Rāma hem door het afhakken van zijn beide armen van dezen vloek zou verlossen. Vandaar het gelaat, dat de afbeelding van dezen daemon op de reliefs van den Çiwa-tempel te Prambanan op den buik draagt. De voorstelling aldaar is echter een gekuischte — de beeldhouwer heeft den toeschouwer het onaangenaam gezicht op den ingeslagen, koploozen nek bespaard en den daemon weder een gewoon hoofd verschaft, zoodat deze nu twee gelaten bezit, één op de gewone plaats en één op den buik.

Deze daemon nu, wiens verwantschap met onze teekening wel nauwelijks aan twijfel onderhevig kan zijn, is ook op Bali bekend, niet zoozeer door zijn rol in het Rāmāyaṇa als wel door die van spook. Hij heet daar gemeenlijk *lawéjan* of *lawajan* en komt overeen met zijn huidige Javaanschen collega *gĕmboeng-gĕmboeng*. Op het oude Java heette hij wederom *laweyan*¹⁾. Toch is er nog wel eenig verschil, daar deze spoken eigenlijk meer een koploozen romp voorstellen; het tertium comparationis wordt geleverd door de gelijkstelling van *lawéjan* aan *kawanda* (v. d. Tuuk, *KBNW*, sub voce), waarin natuurlijk de bovengenoemde naam van den daemon schuilt. Het lijkt wel, dat wij hier weder met iets dergelijks te doen hebben als ik tenopzichte van vele trekken in het Rāmāyaṇa kon constateeren, namelijk, dat het heldendicht een bijzonder fraaie, door hofdichters met zorg en kunstvol beleid gekuischte en opgesmukte, voor hofkringen aanvaardbaar gemaakte versie van een rauw volksverhaal is. Sanskrit *kabandha* betekent dan ook in het algemeen zooveel als „koplooze romp”, wat niet geheel hetzelfde is als wat onze daemon vertoont.

Er is echter op Bali iets anders te vinden, dat een nog grooter verwantschap met onze teekening toont. Onder de door Covarrubias²⁾ gepubliceerde teekeningen op *toemba*'s (voorwerpen, waarop men teekeningen graveert of schrijft, die langs magischen weg afweer tegen dieven, ziekten, toovenarij enz. moeten bewerken) vond ik er een, die met goed recht een typisch Balische variant van onze figuur kan worden genoemd. Typisch Balisch, omdat de houding der armen en beenen een sterker bewogenheid vertoont dan die der Javaansche (c.q. Soendaneesche) figuur, doch ook vanwege de *badjra*'s (*wajra*'s), welke op magisch-belangrijke punten zooals de knieën zijn aangebracht. Van een penis is hier echter geen spoor meer te vinden — deze is geheel opgegaan in een met een *badjra* bekroonden langen, tusschen de beenen afhangenden band, die daar wel zeer eigenaardig hangt, aangezien van kleedij bij de figuur geen sprake is. Hetzelfde moet gezegd worden van de twee opwippende, in *badjra*'s eindigende slippen aan

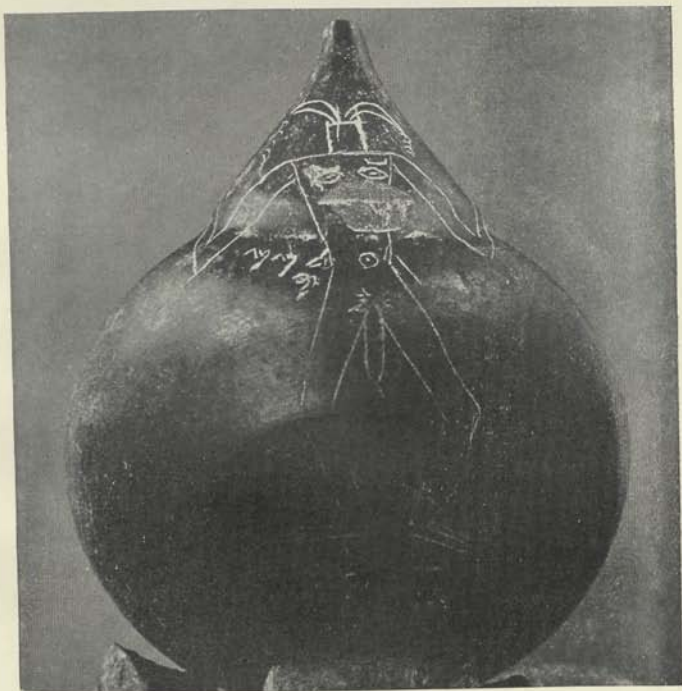
¹⁾ Zie VAN STEIN CALLENFELS, *De Sudamala in de Hindu-Javaansche kunst* (V. B. G., LXVI, I), blz. 15, 91.

²⁾ COVARRUBIAS, *Island of Bali*, blz. 346.

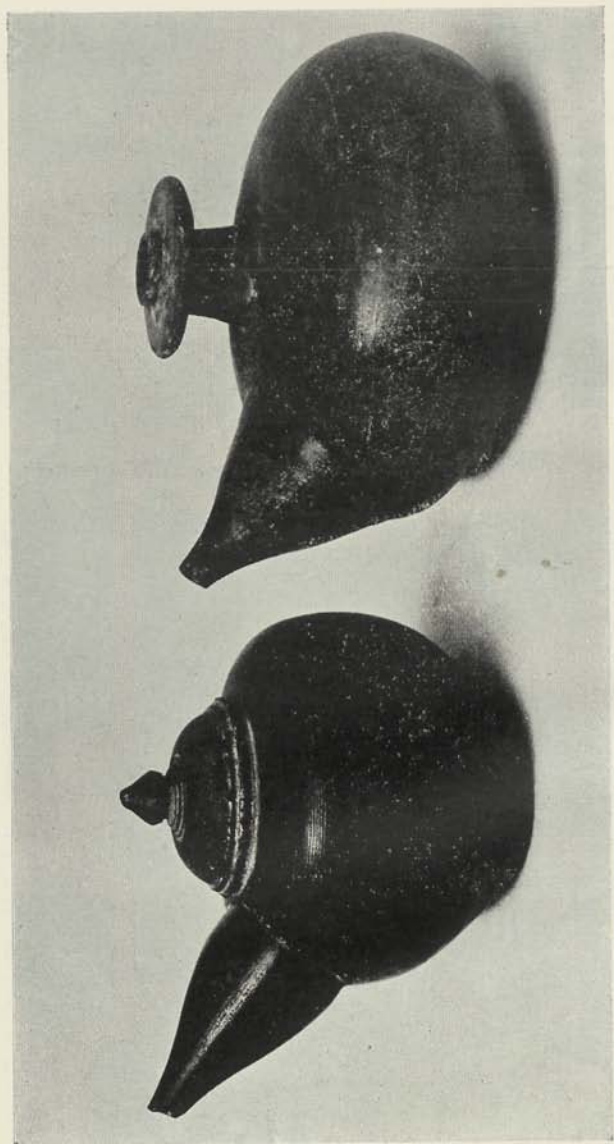

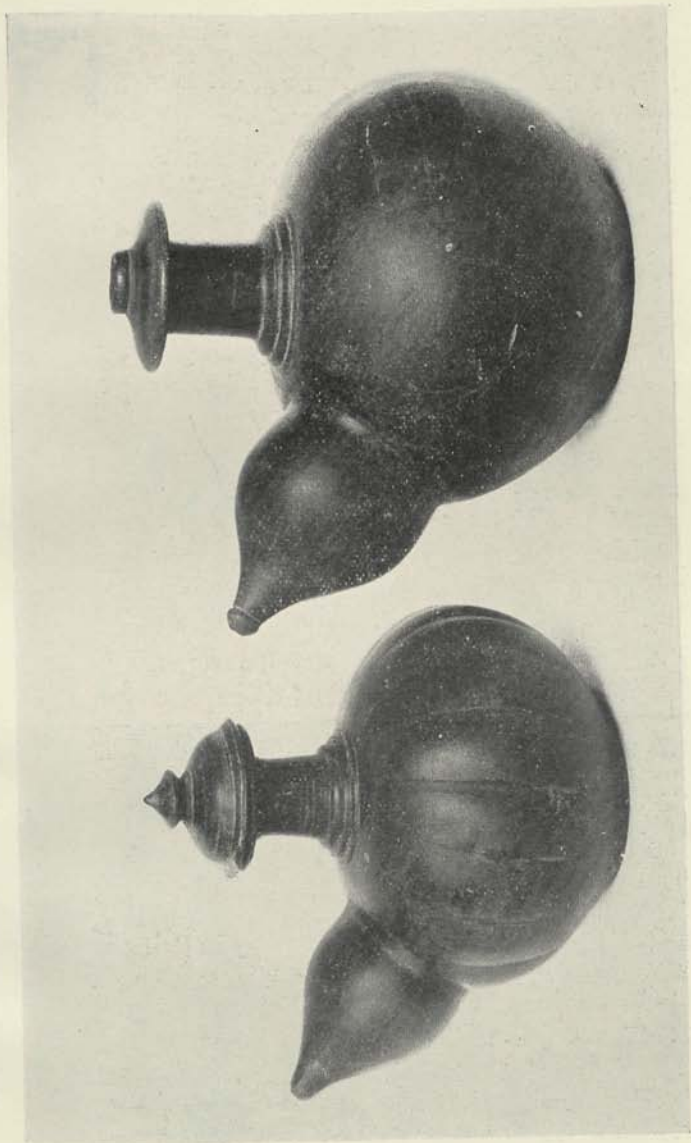
1. Aardewerk kēṅḍi. Mus. Modjokerto 223. Zij-aanzicht.

2. Aardewerk kēṅḍi. Mus. Modjokerto 223. Onder-aanzicht.

3. Aardewerk kèrqi's. Mus. Batavia 2646 (links) en 2647 (rechts).

4. Aardewerk kēnđĩ's. Mus. Batavia 2645 (links) en 2644 (rechts).

5. Aardewerk kēṅḍi. Mus. Batavia 2734.

6. Kēṅḍi's van Tongkingsch semi-porselein. Mus. Batavia 3058 (links)
en 2642 (rechts).

7. Kěŋđi van Tongkingsch semi-
porselein. Mus. Batavia 3623.

8. Kěŋđi van Oost-Chineesch porselein. Mus. Batavia 1908.

9. *Kēndi van brons. Zuid-Celebes. Mus. Makassar.*

de schouders, kennelijk een verbastering van de bloedstralen, welke bij de Soendaneesche figuur naast de schouders neervallen. Ten slotte bevindt zich — doch dit is als magische versterking der figuur te beschouwen en houdt zeker geen innerlijk verband daarmede — boven de schouders een dooreengevlochten magisch-mythische figuur met *badjra's* op de punten. Het is een symbool in den trant der symbolen voor de negen goddelijke aspecten der *nawasanga* (Zie tekstfiguur).

Covarrubias heeft zijn afbeelding echter gelukkig zoo volledig mogelijk gegeven, namelijk met den bij de tekening behoorenden tekst in Balische letterteekens. Daar deze echter niet zeer duidelijk en zelfs hier en daar verminkt is gereproduceerd, riep ik de hulp in van den heer I Wajan Bhadra, bibliothecaris der Kirtija Lieftrinck van der Tuuk, welke allerbereidwilligst en snel werd verschaft. Figuur en tekst bleken te zijn ontleend aan de Tata-toembalan („Regels voor het aanbrengen van *toemba's*”), waarvan een handschrift in de bibliotheek der Kirtija aanwezig is (no. 611/IIID). De tekst luidt als volgt:

sang hyang tulah palisaya / ng / rajah munggwing timbrah tměng
/ makatumbal / guruning déşti / pëndēm ring dadalan / lawan tugėlan
ing likasan //o//

d.i. „Dit heet „De Heilige Gevloekte Palisaja”, een talisman, aan te brengen op zwart tin (= lood), dient als *toemba*, een middel tegen beheksen, begraven onder het voetpad, samen met een stukje van een weverspoel”.

Het is duidelijk dat de door Covarrubias gepubliceerde figuur, en uiteraard ook die van onze *kēndi*, speciaal den aard van anti-toovermiddel bezit. Nu wordt ook de zin van het *ngungubar nu* van de *kēndi* duidelijk — het gaat niet alleen niet om een in de

kruijkruik bewaard drankje of geneesmiddel, noch om een in beeld gebrachte ziekte, maar om den in beeld gebrachten beschermer tegen beheksing, waarbij de kruik slechts de rol speelt van voorwerp, waarop de teekening tot stand kan komen. Dat neemt niet weg, dat er uiteraard een goede kans bestaat, dat men voor zulk een voorwerp bepaaldelijk een medicijnkruikje heeft gebruikt (beneden zullen wij zien, dat dit speciale type van *kĕṇḍi* wel als zoodanig wordt beschouwd), wat natuurlijk het effect van de tooverfiguur nog slechts heeft kunnen verhoogen¹⁾.

Alvorens nu te trachten nog iets naders te weten te komen van den tijd, waaruit de *kĕṇḍi* met zijn teekening en opschrift stamt, wil ik nog even tot onzen Kabandha terugkeeren. Boven merkte ik namelijk op, dat een koplooze romp als spook in Bali *lawéjan* doch ook *kawanda* wordt genoemd en wees ik op het verband met den gevloekten *rākṣasa* van Prambanan's reliefs. In de Tatatoembalan heet deze koplooze figuur echter Sang Hjang Toelah Palisaja. Hoezeer ik ook getracht heb in het laatste woord iets te ontdekken, dat op verband met Kabandha zou kunnen wijzen, daarin ben ik niet geslaagd. Het in het Sanskrit voorkomende *pāliçāyana*, dat nog het meest met ons woord overeenkomt, is een patronimicum waarover de woordenboeken verder geen gegevens verstrekken. Of deze naam dus iets met Kabandha te maken

¹⁾ Ik verwijs hier naar een dergelijke, hoewel geheel anders samengestelde, op een vaasvormigen pot van aardewerk gegraveerde figuur, welke zeer oud moet zijn, daar de pot is opgegraven op den Noord-Westhoek van het noordelijkste bijtempeltje van de oudheid van Goenoeng Woe-kir (732 A.D.). In de noot bij de mededeeling van de vondst in het *Oudheidkundig Verslag* van 1937, blz. 23 (zie ook tekstfiguur op blz. 24), verwees ik eveneens naar de *toemba*'s van Bali, hoewel de overeenkomst niet zoo frappant was als in het geval van de *kĕṇḍi* van Trowoelan.

Voorts moet ik hier volledigheidshalve melding maken van een mededeeling bij WECK, *Heilkunde und Volkstum auf Bali*, blz. 137, noot 24, waar wordt gezegd, dat het koploos spook *lawéjan* tot de wezens behoort, waarvan de goden gebruik maken om ziekten te verwekken. Weck spreekt echter uitdrukkelijk van een romp zonder kop of ledematen en dat is onze figuur zeker niet. Daarenboven zou het aanbrengen van een voorstelling van een ziekteverwekkend spook, bovendien op een medicijnflesch, magisch gesproken absoluut onverantwoord zijn, daar dit „den duivel oproepen” zou beteekenen. Tenzij de inhoud van de flesch bestemd was om een ander persoon te bezweren, doch dan klopt het opschrift niet.

heeft, moet een raadsel blijven. Maar er zijn twee aanwijzingen te vinden, welke toch enig verband kunnen leggen tusschen den Voor-Indischen Kabandha en onzen Sang Hjang Toelah Palisaja.

De eerste is het feit, dat laatstgenoemde uitdrukkelijk Toelah heet en *toelah* beteekent zooveel als „gevloekt, vervloekt”. Boven heb ik eraan herinnerd, dat Kabandha inderdaad door een vloek in zijn ongelukkigen toestand werd gehouden, waaruit slechts Rāma hem kon verlossen.

De tweede is te vinden in enkele mededeelingen over spoken en voortekens in de literatuur over de Hindoe-mythologie. In de eerste plaats zegt Hopkins „The *ruṇḍa* is a mangled headless corpse, a late equivalent of the epic *kabandha*, a torso which dances on the battle-field”. Hopkins' opvatting, dat dit spook een laat equivalent zou zijn van onzen Kabandha, moeten wij wel zien in het licht der absolute originaliteit, welke door de meeste indologen aan de epen werd en wordt toegekend en waardoor zij alles, wat elders voorkomt en op iets uit de epen gelijkt, als een verbastering daarvan beschouwen. Het is een van de Hindoe's overgenomen dogma, dat uitdrukkelijk bestrijding vond. In de tweede plaats wordt van de zon gezegd, dat zij *kabandhāṅka* is, indien zij met een wolkenmassa in de gedaante van een koploozen romp verschijnt. Beide plaatsen geven ons reeds te kennen, dat de spookachtige karaktertrekken in Kabandha allermint een innovatie van Javanen of Baliërs zijn, doch teruggaan op een oeroude opvatting, welke op een goeden dag ook in het Rāmāyaṇa terecht gekomen is. Tenslotte kan nog worden gewezen op het karakter van immuniteit, dat door de Hindoe's aan Kabandha werd toegekend, ook in de epen. Er werd namelijk van hem gezegd, dat hij zijn brutale uitdaging aan Indra had gedaan in het besef van zijn onkwetsbaarheid, die hem door Brahmā als belooning voor zijn ascese was gegeven. Het lijkt mij vooral deze immuniteit te zijn, welke Kabandha in Indonesische oogen bij uitstek geschikt maakte om als anti-toovermiddel op *toemba*'s te dienen ¹⁾.

¹⁾ HOPKINS, *Epic Mythology*, blz. 20, 85 en 195. Ik wijs nog op paneel 95 van de Rāmāyaṇa-serie aan den hoofdtempel te Panataran, waar wij Rāwaṇa met twee vrouwen zien zitten, terwijl achter hem een spookachtige wolkgestalte de zon bedekt. Kan deze voorstelling op bovenstaande opvatting slaan? Het wolkenspook heeft weliswaar een kop, doch mis-

En nu de dateering.

Hierover kan ik kort zijn. Zoowel de mededeeling van Dr. Poerbatjaraka, dat het Soendaneesche schrift op de *kĕŅdi*, hoewel oud, toch op zijn hoogst slechts een paar eeuwen oud kan zijn, als die van den heer Van Orsoy de Flines, in het naschrift gedaan, dat het type van juist deze *kĕŅdi*'s eerst in de 15e eeuw goed begint tevoorschijn te komen, beletten ons om haar in verband te brengen met die ongelukkige tocht van Sunḍa's koning naar Majapahit, die in 1357 A. D. in een bloedbruiloft eindigde. Het eenige, wat wij ter verklaring van de eigenaardige combinatie van Soendaneesch schrift en een *kĕŅdi* te Trowoelan kunnen aanvoeren is de veronderstelling, dat een der Soendaneesche edelen, die hun koning volgden, aan de slachting is ontkomen en in Oost-Java achterbleef, waar hij en zijn nakomelingen nog geruimen tijd hun moedertaal trouw zouden zijn gebleven. Hierover nader te gaan speculeeren heeft echter al bitter weinig met wetenschap te maken, zoodat ik thans het woord laat aan den heer De Flines, die de goedheid had uit zijn rijken schat van gegevens inzake de uitheemsche keramiek van den archipel enkele te willen bijeenzetten, welke betrekking hebben op onze *kĕŅdi*'s, gegevens, die nog ongepubliceerd zijn en daarom ten behoeve van keramologen in een naschrift aan het bovenstaande mogen worden toegevoegd ¹⁾.

Het toeval speelde mij daarbij nog juist op tijd een bronzen *kĕŅdi* in handen, welke in Maart 1938 te Salaka (Polombangkeng) bij Soenggoeminasa, Zuid-Celebes is opgegraven. Het stuk kan hier nog ter completeering van de door den heer De Flines bijeengeplaatste kruiken worden afgebeeld (afb. 9) en wordt, met zijn

---

schien zijn de krullen op zijn buik bedoeld als een tweede gelaat, zooals Kabandha dat op de reliefs van Prambanan heeft. Zie *Rāmalegenden und Rāmareliefs in Indonesiën*, blz. 182 en plaat 106. Voor den Kabandha van Prambanan ibidem, blz. 163 en plaat 36.

¹⁾ Dr. POERBATJARAKA maakt mij attent op de overeenkomst tusschen het voorwerp, dat de bediende in de hand houdt in de voorstelling op een bronzen lamp van Ngrajoeng (Toeloengagoeng), en onze kruik. Zie *Jaarboek 1941 Kon. Bat. Gen.*, 'Arch. verz., no. 7132 en afbeelding 12. Indien het juist is, dat hier een *kĕŅdi* als de onze werd bedoeld, dan zou zulks misschien de sleutel kunnen geven tot de ontcijfering der voorstelling (een vrouw, die van een priester een anti-toovermiddel verkrijgt).

Achter-Indische kenmerken, bijzonder aanbevolen in de aandacht van hen, die de uitheemsche invloeden in den archipel bestudeeren.

N A S C H R I F T.

De *kĕndi* met ingegrifte teekening en schrift in het museum te Modjokerto behoort tot een bekend, zij het ook ietwat geheimzinnig type van kannen, afkomstig uit den bodem van de eilanden onzer archipel. Een overeenkomstig exemplaar van iets minder gedrukten vorm, afgebeeld op afb. 3 links, bevindt zich onder no. 2646 in onze verzameling; hoogte $9\frac{1}{2}$ cm. Als herkomst is slechts bekend: „omstreken van Soerabaia”. Opgemerkt verdient te worden, dat deze *kĕndi*, evenals die uit het museum te Modjokerto, geen hals heeft. Aan het stuk is na te gaan, dat er ook nimmer een hals is geweest. Op den top van het kannetje bevindt zich rondom het vulgat een vlakke kraag van 2 mm hoog en $1\frac{1}{2}$ cm breed, waarop het deksel rust.

Het meerendeel van deze opgegraven gepolijst rood-aardewerk-sche *kĕndi*'s heeft echter wel een hals; altijd is die hals laag, soms zeer laag, zooals blijkt uit de afb. 3, 4 en 5. De afbeeldingen geven tevens een indruk van de voorkomende modellen, welke onderling nogal wat afwijking vertoonen. Het grootste stuk, no. 2644 (afb. 4 rechts), is 20 cm hoog, no. 2645 (afb. 4 links) heeft een gelobd lichaam.

Bij alle stukken treft terstond de groote, steeds min of meer tepelvormige tuit, welke soms zulke afmetingen aanneemt, dat de kan er een wanstaltig uiterlijk door krijgt. Zie no. 2734 op afb. 5.

Met de *kĕndi*'s zijn in vele gevallen de bijbehorende dekseltjes tezamen aangetroffen. Deze dekseltjes, steeds domvormig met een kantigen, spitsen knop, om welks basis eenige concentrische groeven zijn aangebracht, hebben aan de binnenzijde altijd een omstreeks $2\frac{1}{2}$ cm lange, verticaal omlaag hangende pen, die in het vulgat van de *kĕndi* past, zoodat het dekseltje niet kan wegglijden wanneer de kan schuin gehouden wordt.

De vindplaatsen van deze *kĕndi*'s of fragmenten daarvan liggen haast alle op Java. Eén is er mij bekend van Bali, twee van Zuid-Celebes. Op Java komen ze in hoofdzaak voor in de residenties Kediri en Soerabaia. De beide stukken van afb. 4 (museum no. 2644 en 2645) werden aangetroffen in gronden der desa Semboeng bij Modjokerto. Het schervenrapen op de landbouwonderneming Penataran nabij het gelijknamige tempel terrein leverde een

aantal losse tuiten en wandfragmenten op ¹⁾). Bij het afzoeken der droge velden in de regentschappen Blora en Rembang kwam ik nu en dan brokken van halzen met de bekende breede flenzen tegen.

De oostelijkste vindplaats op Java mij bekend is in het Loemadjangsche; de westelijkste die van het te Gebang bij Kalasan ontgraven exemplaar (zie *Oudheidkundig Verslag 1937*, afbeelding 12).

Nog zij vermeld, dat zich in het veldmuseum te Trowoelan bij Modjokerto een aantal gave *kĕndi's* van deze soort, zoowel als brokstukken, bevinden.

De herkomst van deze *kĕndi's* is een tot dusver onopgelost vraagstuk. Meestal werd aangenomen, dat ze van inheemsche makelij zouden zijn. De gedrempelde voet van den hals en de, hierboven beschreven, afwerking van het dekseltje wijzen echter naar Achter-Indië. Er is hierin een treffende overeenkomst met de producten der laat-middeleeuwsche pottenbakkerijen van Siam en Noord-Annam (Tongking); en vooral met laatstgenoemde, wat betreft den gedrukten vorm, de breede halsflens en de tepelvormige tuit der kannen. Afb. 6 en 7 vertoonen drie *kĕndi's* van Tongkingsch semi-porselein, waarvan er een uit Zuid-Celebes kwam, de beide andere uit Noord-Kediri. Bij het exemplaar museum no. 3623 (afb. 7) merk ik op, dat het dekseltje inwendig een volkomen gelijke pen of staafje bezit als hiervoor bij de aardewerksche exemplaren beschreven. Deze stukken zijn alle van z.g. Sino-Tongkingsch fabricaat en worden in de keramologie kortweg „15de eeuwsch” genoemd. Het lijkt mij veiliger om van de eerste helft der 15de eeuw te spreken, omdat de half-Chineesche porselein-producten van Tongking in de latere 15de eeuw, waarschijnlijk tengevolge van den uittocht van Chineesche handwerkslieden na den Annamschen vrijheidsoorlog, omstreeks 1450 sterk in kwaliteit en in uitvoering zijn teruggelopen. Het glazuur is dan onzuiver, de decoratie grauwwaart, en de productie beperkt tot schotels en potten. Van dat grove fabricaat zijn mij geen *kĕndi's* bekend. Onze drie kannetjes (museum no. 3058, 2642 en 3623) zijn zeer zorgvuldig vervaardigd en beschilderd; de tint van het cobalt is levendig blauw.

¹⁾ Naar Dr. STUTTERHEIM mij mededeelt werd de typische tuit van een *kĕndi* als de onze opgegraven uit het tempelsterrein van Tjandi Djawi.

Den vorm van deze kannen en kannetjes zou ik „oostelijk Achter-Indisch” willen noemen en wel daarom, wijl ik meen te moeten aannemen, dat die vorm in die landen zijn oorsprong heeft gehad. Weliswaar bestaat er eenige overeenkomst met Chineesche zgn. *kĕŋdi*'s van porselein, zoo veelvuldig in de 16de en vroege 17de eeuwen, maar deze laatsten hebben een langeren hals, een minder overdreven borstvormige tuit en een veel smallere flens aan den hals. Bovendien leverden de Tongkingsche bakkerijen dit model van kannen ook met volkomen andere tuiten in fantastische uitvoering van drake- en vogelkoppen. Zie o.a. jaarverslag Keramische Verzameling over 1940 in *Jaarboek 1941* van van het Kon. Bataviaasch Genootschap, plaat 4. Een enkele maal komt nu en dan evenwel ook onder zuiver Chineesch goed een porseleinen *kĕŋdi* voor als onze raadselachtige aardewerksche.

Afb. 8 geeft daarvan een afbeelding; het is stuk museum no. 1908, afkomstig uit Bangli (Bali). Dit is ongetwijfeld Oost-Chineesch werk uit de zeer late 14de eeuw of de vroege 15de. De mond van de tuit vertoont hier dezelfde uitwendige verdikking, als te zien is aan de aardewerksche *kĕŋdi* museum no. 2644 (afb. 4). Zulke Chineesche porseleinen *kĕŋdi*'s met reusachtige tuit zijn hier te lande echter zeer zeldzaam. De Tongkingsche komen veel vaker voor; onze museumcollectie bevat daarvan een tiental. Hieronder zijn er eenige van uiterst geringe afmetingen. Het gefotografeerde stuk museum no. 3058 (afb. 6 links) is slechts 6 cm hoog en dit is zelfs nog niet het kleinste exemplaar.

Voor al deze heel kleine *kĕŋdi*'s doen mij denken aan medicijnkannetjes. Ook de zeer nauwe mond van de groote tuit wijst in die richting, zoowel als het vastzetten van de dekseltjes door middel van de besproken pennen.

De veronderstelling, soms geuit, dat ze zuigflesschen zouden zijn geweest, meen ik te mogen afwijzen. Een zuigeling stopt men geen aardwerk of porselein in het mondje. Ook het opzettelijk vervaardigen, speciaal van de Chineesch-porseleinen *kĕŋdi*'s, ten gebuike als waterhouders van Turksche pijpen, komt mij volslagen onwaarschijnlijk voor, hoezeer *kĕŋdi*-fragmenten ook somtijds in den Levant als „narghili-bowls” zijn aangetroffen geworden.

E. W. VAN ORSOY DE FLINES.

Een merkwaardige talam

door

Dr. W. F. STUTTERHEIM.

In de collectie van Dr. M. Hille Ris Lambers te Malang, welke zich grootendeels in het Regentschapsmuseum aldaar bevindt en in genoemde hoofdplaats werd bijeengebracht, bevindt zich een merkwaardige *talam*, een afbeelding waarvan hierbij den belangstellenden lezer wordt aangeboden ¹⁾.

De *talam* vertoont het zoogenaamde Oost-Javaansche type met schuin naar buiten opstaanden wand — de naar binnen gebogen rand daarvan is echter zeer smal en verdient nauwelijks dien naam. Op de foto lijkt de *talam* dan ook eerder Midden-Javaansch te zijn ²⁾.

Een grooter merkwaardigheid wordt gevonden in de teekening, welke zich op het plat bevindt en die, ruwweg gesproken, bestaat uit een medaillon, waarin op een lotusbloem een aan een vaas herinnerend voorwerp staat, dat echter den hals mist. Insteede daarvan loopt het bovenvlak met een trechtervormige belijning naar beneden (binnen). Daar dit, indien werkelijk een vaas bedoeld was, natuurlijk onmogelijk bij een aanzicht te zien zou geweest zijn, moet hier wel iets anders bedoeld zijn. Wat dat is kan ik echter niet gissen ³⁾.

In de trechtervormige opening van het bovenvlak steekt een goed herkenbaar voorwerp, te weten een zgn. *badak* of *lar badak*,

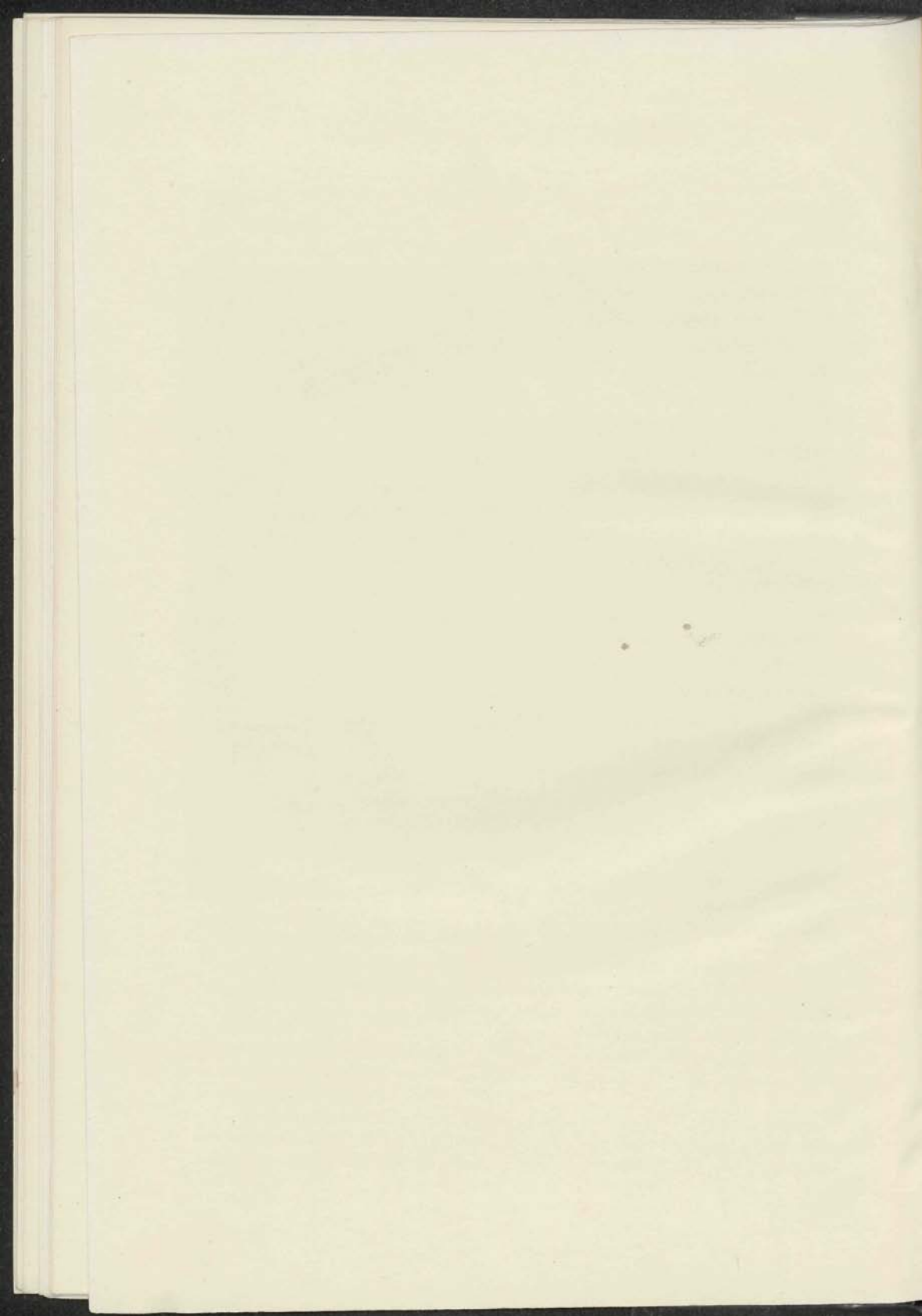
¹⁾ De foto dank ik aan de vriendelijkheid van den eigenaar der *talam*.

²⁾ Dat *talam*'s van het Midden-Javaansche type op Oost-Java gevonden worden is bekend en begrijpelijk (zie *Jaarboek Kon. Bat. Gen. 1941*, blz. 414), doch dat er *talam*'s van het Oost-Javaansche type (naar binnen gebogen rand) op Midden-Java werden gevonden is minder bekend. Voorwerpen van Oost-Javaanschen stijl zijn echter vaak in Zuid-Soerakarta en Zuid-Jogjakarta gevonden.

³⁾ Tenzij een driepoot bedoeld kan zijn, waarvan de derde poot vanwege het opschrift zou zijn weggelaten. De dubbele lijn van den omtrek is in vakjes verdeeld, evenals de „bodem” op het zaadbed van de lotusbloem.

Talam met inscriptie (Coll. Hille Ris Lambers).

een uit pauweveeren samengestelde staatsiewaaier, vorstelijk attriboot, nog heden in de *kraton's* gebruikt. Voorts is de linkerrand van het ondefinieerbare voorwerp van een reeks bladeren voorzien, die bij den rechterrind ontbreekt.

Uit den lotus ontspringen, ten slotte, aan weerszijden sierlijke, in lotusbloemen eindigende bladranken, die het medaillon vullen.

Dwars over het onversierde vlak der ondefinieerbare figuur, doch merkwaardigerwijze door de instulping daarvan aan het bovenzvlak onderbroken, staat een inscriptie in schuinen stand. Zij is gesteld in het bekende kađirische letterschrift, d. w. z. in een sterk gefigureerd vierkant schrift, waarbij de lijnen der letterteekens tot onherkenbaarwordens toe zijn verdikt en de tusschengelegene ruimten tot lijntjes verdund. In principe kan men dit schrift verkrijgen door de op- en neerhalen van het eenvoudige Oud-Javaansche schrift zoodanig te verdikken, dat zij elkaar bijna raken.

De inscriptie bestaat uit vijf van beneden naar boven te lezen teekens, waarvan drie een medeklinker, één een klinker en één een klinkerdooder (*patèn*) weergeven. Het aldus verkregen woord luidt: *thahěš*.

Zij, die de aanwinsten van het museum te Batavia geregeld hebben gevolgd, zullen oogenblikkelijk de beteekenis van dit woord inzien. Dáár toch bevindt zich een *talam* van Midden-Javaansch model, op den rand waarvan aan de buitenzijde in eenvoudige letterteekens is gegraveerd: *tahas ni kuwuk* (de *tahas* van Koewoek)¹⁾, welke korte mededeeling kennelijk de bedoeling had het eigendomsrecht van genoemden Koewoek op het voorwerp buiten twijfel te stellen. En daar wij uit de literatuur weten, dat onder *tahas* een koperen gebruiksvoorwerp dient verstaan te worden, weten wij sinds den aankoop van dit stuk ook hoe dat gebruiksvoorwerp er uit heeft gezien, maar tevens, dat de gebruikelijke betiteling van dergelijke schalen met het woord *talam* foutief is. Welke naam overigens reeds vroeger aanleiding tot verbazing heeft gegeven, daar het woord Maleisch en niet Javaansch is²⁾. Het zou eventueel via het Tamil uit het Sanskrit in het Maleisch

1) Zie *Jaarboek Kon. Bat. Gen.* 1940, blz. 88, no. 6893.

2) Zie *Djawa*, jaargang 1937, blz. 37, noot 1.

terecht gekomen zijn; dit behoeft echter niet zoo te zijn, daar het in het Sanskrit het onzijdige woord voor „plat”, dus „het plat” is.

Het woord *tahas* echter schijnt geen Sanskrit te zijn, doch Indonesisch van oorsprong; hoewel het niet meer in het Javaansch voorkomt kan er wel weinig twijfel aan bestaan, dat het samenhangt met het Balische *têhës*, dat zooveel als platgedrukt, platgeslagen beteekent en dus goed bij het Sanskrit *talam* past ¹⁾.

Intusschen is de schrijfwijze van het woord op de Malangsche *talam* ietwat vreemd. Insteede van *tahas* leest men daar immers *thahës*, wat oogenschijnlijk toch wel iets anders is. Daarvoor behoeft men echter niet te vreezen: de *pëpët* van de tweede lettergreep wordt reeds door het Balische *têhës* verklaard, terwijl wij ongetwijfeld in de *tha* aan het begin (insteede van een *ta*) en de *sa* aan het eind (insteede van een *sa*) de eerste symptomen moeten zien van het verschijnsel, dat aan een deel der huidige Javaansche letterteekens een andere beteekenis heeft gegeven dan zij oorspronkelijk bij hun overname van de Hindoe's hadden. Een ieder toch, die het Javaansche letterschrift en zijn gebruik kent, weet dat enkele letterteekens kunnen optreden als sierletters, d. w. z. als *aksârâ gëdë*, welke in bepaalde gevallen, zooals in titels van hooggeplaatste personen, als eerbiedsbetuiging worden toegepast. Zij zijn wel eens — overigens geheel ten onrechte — met de Nederlandsche hoofdletters vergeleken; zij missen echter het kenmerkende daarvan om aan den aanvang van een zin te worden gebruikt. Meer komen zij overeen met een bepaald gebruik, dat men van die hoofdletters maakt, namelijk ter verheffing van bepaalde woorden boven het niveau van het dagelijksch gebruik, zooals in: Wij WILHELMINA, Koningin der Nederlanden, of: de Regeering enz. Trouwens, zooals men weet werden de hoofdletters in Europa ook niet steeds gebruikt om er een zin mede aan te vangen en kwam hun gebruik vroeger meer met dat der *aksârâ gëdë* van het Javaansch overeen.

Waar nu zoowel de *tha* als de *sa* in het huidig Javaansch geen eigen klanken meer vertegenwoordigen — zooals zij misschien in het Oud-Javaansch, doch zeker in het Sanskrit hebben gedaan — zijn

¹⁾ De vraag of de reeks *tahas* (M. J.), *tahës* (O. J.), *têhës* (Bali) een historische dan wel een dialectische is moet ik aan philologen ter beantwoording laten.

zij tot de rol van *aksârâ gĕđé* afgedaald of, als men wil, opgeklommen. Het interessante van onze *talam* is nu, dat zij ons kan vertellen, dat dit proces niet eerst in recenten tijd heeft plaats gehad, doch dat het reeds in den Hindoeïstischen tijd een aanvang moet hebben genomen, met andere woorden, dat reeds vóór 1500 A.D. enkele letterteekens van het Javaansche alfabet geen zelfstandige klanken meer vertegenwoordigden. In Indonesische woorden gebruikt hadden zij geheel en al het karakter van *krâmâ*-letterteekens verkregen. In Sanskrit-woorden gebezigd — waar zij ter plaatse volgens die taal ook verwacht moesten worden — kunnen zij dan echter ook onmogelijk op de voor het Sanskrit juiste wijze zijn uitgesproken. Het is toch niet aan te nemen, dat men in denzelfden tijd een woord als *thahĕš* uitsprak als *tahĕs*, doch een woord als *šasṭhi* (= 6e dag van de maandhelft) als *shashṭhi*; men zal laatstgenoemd woord eveneens met Javaansche klanken hebben uitgesproken, dus: *sasti* ¹⁾.

Het zou interessant zijn te weten wanneer precies dit *krâmâ*-iseeringsproces der letterteekens een aanvang heeft genomen. In ieder geval weten wij thans, dat dit vóór 1500 A.D. moet zijn geweest, maar de gedaante der op onze *talam* gebruikte letterteekens kan ons toch nog wel wat verder op weg helpen. Zij vertoont namelijk niet meer de strenge lijnen van de oudste kađirische gefigureerde teekens (10-11e eeuw), maar evenmin de barokvormen der bedoelde teekens uit het laatst der Hindoeïstische periode (14-15e eeuw). Echter doet de krullerige vorm van de *patèn* meer aan de laatste dan aan de eerste periode denken, zoodat ik geneigd ben het opschrift in de 13-14e eeuw te plaatsen. Wat overigens goed met de vindplaats (het Malangsche = het rijk van Singhasāri) overeenstemt.

Natuurlijk mogen wij uit het bovenstaande volstrekt niet concluderen, dat de uitspraak der niet in het Javaansch voorkomende, aan het Sanskrit ontleende klanken nu ook vóór de 13e eeuw steeds correct was. Integendeel, wij hebben in de oorkonden de bewijzen, dat dit niet steeds het geval was; reeds in den Midden-Javaanschen tijd vinden wij op Midden-Java Javaansche klanken

¹⁾ Wij zullen ons dus ook niet meer van de wijs behoeven te laten brengen als wij elders in opschriften op ringen of spiegels *tha's*, *na's*, en *ša's* tegenkomen waar wij volgens de woordenboeken aan *ta's*, *na's* en *sa's* zouden willen denken. Ook zij zijn *krâmâ*-teekens. Zie bv. *Djawa* 1937, blz. 47, noot 1 en ibidem 1939, blz. 243.

aangeduid (b.v. een *sa*), waar wij op grond van de herkomst van het woord Sanskrit-klanken zouden mogen verwachten (*ṣa* of *ça*)¹⁾.

Dit verschijnsel is echter iets anders dan wat onze *talam* te zien geeft. Het wil slechts zeggen, dat men in de uitspraak van aan het Sanskrit ontleende woorden geen onderscheid meer maakte tusschen *ṣa* en *ça* en nu ook alle sibilanten maar met een *sa*-teeken ging weergeven. Onze *talam* vertelt echter, dat men voor de aldus op stal gezette letterteekens-zonder-inhoud een nieuwe werkkring had gevonden, te weten die van verfraaiing van een bepaald woord. Dit is dus een stap verder — voorzoover mij bekend komen van dit verschijnsel in de Midden-Javaansche periode geen voorbeelden voor. Ik ben, op grond van de praktijk, geneigd het bepaaldelijk met de cultuur van Kaḍiri in verband te brengen.

Intusschen zullen wij er ons voor moeten hoeden te denken, dat met het bovenstaande alles gezegd is. Het komt mij namelijk ietwat onwaarschijnlijk voor, dat de eigenaar van een *tahas* op dat bord slechts den soortnaam van dat voorwerp zou hebben aangebracht²⁾. In ieder geval lijkt het opschrift op de Midden-Javaansche *talam* (*tahas ni kuwuk*) meer zin te hebben. Ik vermoed dan ook — doch ben niet in staat de juistheid van dit vermoeden aan te toonen — dat zoowel de *lar badak*, de pauweveeren, als het ondefinieerbare voorwerp, dat den waaier draagt, bij het opschrift behooren en hetzij den naam van den eigenaar aangeven, hetzij een jaartal aanduiden (liever: verbergen). Zoolang echter het vaasvormige voorwerp niet is gedefinieerd (en het doel van deze publicatie is mede het uitlokken van pogingen daartoe) zal elke verdere gissing een slag in de lucht zijn. Zoodat wij ons voorloopig met de reeds behaalde, overigens niet geringe winst tevreden zullen moeten stellen.

1) Zie b.v. BRANDES-KROM, *Oud-Javaansche oorkonden*, blz. 10 (oorkonde van Tjandi Argapoera op steen — dus origineel — uit 864 A.D.).

2) Ik druk mij opzettelijk voorzichtig uit, daar ik niet in staat ben in het opschrift *dhwaja* op het vaandel van een *bhūta* op een der Rāmāyaṇa-reliefs van Panataran iets anders te zien dan een dergelijke oogenschijnlijk zinlooze aanduiding van een voor ieder duidelijk voorwerp (zie *Rāma-legenden und Rāma-reliefs in Indonesien*, 1925, dl. II, pl. 132).

Nogmaals de Sanskrit-inscriptie op den steen van Dinojo

door

J. G. DE CASPARIS.

Voor den steen van Dinojo ¹⁾ heeft altijd een groote belangstelling bestaan. Na de eerste poging van Dr. J. L. A. Brandes om den steen te lezen ²⁾ verscheen een uitgebreid artikel van Dr. F. D. K. Bosch, getiteld: *De Sanskrit-inscriptie op den steen van Dinaja* ³⁾ Zeven jaar later publiceerde de zelfde geleerde aanvullingen en verbeteringen op dit artikel, waarbij tevens bijdragen van Dr. H. Kern, Dr. G. P. Rouffaer en Dr. J. Ph. Vogel werden opgenomen ⁴⁾. Niet lang daarna werden de nog ontbrekende stukken van den steen gevonden, wat Bosch aanleiding gaf tot een derde publicatie, ditmaal onder den titel: *Het Lingga-Heiligdom van Dinaja* ⁵⁾. In vele opzichten afwijkende lezingen en vertalingen gaf Dr. R. Ng. Poerbatjaraka in zijn dissertatie ⁶⁾.

Ondanks dit alles is echter een volkomen bevredigende interpretatie op alle plaatsen nog niet bereikt, wat voor mij, mede doordat de oorkonde in zoo menig opzicht zeer belangrijk is, een aanleiding is geweest, haar opnieuw te behandelen.

Allereerst volge de transcriptie ⁷⁾:

1. // swasti cakawarṣātita 682
2. āsīt narapatīḥ dhīmān dewasiṃhaḥ pra-

¹⁾ Wij verkiezen de officieele spelling boven het gebruikelijke Dinaja.

²⁾ O. J. O. I. ³⁾ Dit Tijdschrift, LVII (1916), p. 410 sqq.

⁴⁾ O. V. 1923, p. 29 sqq. ⁵⁾ Dit Tijdschrift, LXIV (1925), p. 227 sqq.

⁶⁾ *Agastya in den Archipel*, p. 51 sqq.

⁷⁾ Mijn transcriptie berust, behalve op de afprenten van den O. D., op de lezing van den steen zelve (Museum D. 113). Ik moet tegelijkertijd ernstig waarschuwen tegen het gebruik van de foto's, gereproduceerd bij Bosch, die op vele plaatsen zeer misleidend zijn.

3. *tāpawān / yena guptā purī bhāti pūtiķeṣwa-*
4. *rapāwitā // limwaḥ api tanayaḥ tasya gajayāna*
5. *iti smṛtaḥ / rarakṣa swarggate tāte puram kāñjuruhan mahat //*
6. *limwasya duhitā jajñe pradaputrāsya bhūpateḥ / utteja-*
7. *nā iti mahiṣi jananiyasya dhīmataḥ // ānandanaḥ kalaṣaje*
8. *bhagawati agastye / bhaktaḥ dwijātihitakṛt gajayāna — ∩*
9. *pauraiḥ sanāyakagaṇaiḥ samakārayat tat / ramyam maha-*
10. *rṣibhawanam walahājiridhyah // pūrwaiḥ kṛtām tu suradāru-*
mayiṃ
11. *samiḥṣya / kirttipriyaḥ kalaṣajapratimāṃ manaswī / ājñā-*
12. *pya ṣilpinam aram saḥ ca dirghadarṣṇī // kṛṣṇādbutopalama-*
13. *yim nṛpatiḥ cakāra // rājñāgastyah ṣakābde nayanawasu-*
14. *rase mārggaṣṛṣe ca māse / ārdrakṣye ṣukrawāre pratipa-*
15. *dadiwase pakṣasandhau dhruwe wā / ṛttwigbhiḥ wedawidbhiḥ*
yatiwara-
16. *sahitaiḥ sthāpakādyaiḥ sapauraiḥ / karmmajñaiḥ kumbhalagne*
ḍṛḍha-
17. *matimatā sthāpitaḥ kumbhayoniḥ // kṣetram gāwaḥ supuṣṭāḥ*
mahiṣa-
18. *gaṇayutāḥ dāsadāsipurogāḥ / dattā rājñā maharṣiprawaracaruha-*
19. *wissnānasammārjanādi- / wyāpārārtham dwijānām bhawanam*
api wṛhat
20. *danturam ca adbhutam ca / wiṣrambhāya atithinām yawawayi-*
21. *kacayyācchādanaiḥ suprayuktam // ye bāndhawāḥ nṛpasutāḥ ca*
22. *samantrimukhyāḥ / dattau nṛpasya yadi te praktikūlacittāḥ /*
nāsti-
23. *kyadoṣakuṭilāḥ narake pateyuḥ / na amutra ca iha ca gatim*
24. *paramāṃ labhante // waṃcyāḥ nṛpasya rucitāḥ yadi dattiwṛd-*
dhau āstikya-
25. *ṣuddhamatayaḥ kṛtawiprapūjāḥ / dānādyapuṇyayajanāddhyanā-*
26. *diṣilāḥ / rakṣantu rājyam atulam nṛpatiḥ yathā ewam*

Het geheele stuk nog eens met toepassing der sandhiregels te transcribeeren lijkt mij overbodig. Slechts zou ik op enkele plaatsen bij Bosch en Poerbatjaraka een kleine wijziging willen aanbrengen. In regel 4: *tanayas tasya* in plaats van *tanayaḥ tasya*; in regel 13: *nṛpatiḥ cakāra* in plaats van *nṛpatiḥ cakāra*; en in regel 21: *nṛpasutāḥ ca* in plaats van *nṛpasutāḥ ca*.

Vertaling:

Heil! Çaka-jaren verlopen 682.

1. Er was eens een wijs en machtig vorst, Dewasiṃha, onder wiens bescherming het rijk bloeide, gelouterd door Pūṭikeçwara.
2. Limwa was zijn zoon; onder den naam Gajayāna nam hij, toen zijn vader ten hemel was gegaan, de bescherming op zich van het geweldige rijk Kāñjuruhan.
3. Limwa werd een dochter geboren, nakomelingschap schenkend aan dien vorst, die de echtgenoot werd van den wijzen Jananiya.
4. Hij, Gajayāna, de vreugdebrenger, weldoener der Brahmanen, en vereerder van den Eerwaarden Agastya, „Den uit een pot geboren”, liet tezamen met de burgers en scharen van notabelen dezen prachtige tempel voor den Grooten Ziener bouwen, (geheeten) Walahājiridhyaḥ (?).
5. Toen hij, wien roem dierbaar was, een beeld van „Den uit een pot geboren” had gezien, dat door het voorgeslacht uit sandelhout was vervaardigd, gaf hij terstond aan een beeldhouwer orders, en hij, de verziende, liet een beeld maken van wonderschoonen zwarten steen.
6. In het Çaka-jaar oog-wasu-smaak (d.i. 682), maand; Mārgaçaṛṣa, maanhuis: Ārdrā, op Vrijdag, den eersten dag van een maandhelft en wel bij een hechte verbinding der pakṣa's, teeken van den dierenriem Kumbha (de Waterman), liet de energieke koning met (de hulp van) priesters, goed bekend met de Weda's en bekwaam in hun vak, die vergezeld waren van voortreffelijke asketen, wijpriesters en burgers, (het beeld van) „Den uit een pot geboren” oprichten.
7. Daarbij schonk de koning een stuk grond, vette runderen met een kudde buffels erbij, bewaakt door slaven en slavinnen, en tevens voor de dagelijksche bezigheden der Brahmanen, zooals het geven van rijst- en brandoffers aan den voornaamsten der Groote Zieneren, het baden en schoenmaken, een groot gebouw, getand (?) en wonderschoon, dat, om gasten te herbergen, wél voorzien was van gierst, rijst, bedden en kleeren.
8. Indien verwanten en zonen des konings met de voornaamste ministers zich mochten verzetten tegen de gift des konings, mogen zij dan, misvormd door de zonde der ongeloovigheid, in

de hel nederstorten! Noch in dit, noch in een volgend leven bereiken zij de gelukzaligheid.

9. Mogen echter de nakomelingen des konings, indien zij streven naar het wel der stichting en hun geest rein is door vroomheid, indien zij den Brahmanen de hun toekomende eer bewijzen en zich aan giften en andere vrome handelingen, offers en Weda-studie wijden, (mogen zij dan) het onvergelykelijke koninkrijk beschermen, zóó, als (deze) koning.

Ter verdediging van deze transcriptie en vertaling de volgende opmerkingen: ¹⁾

3. Bosch leest hier: *yena gupta(h) paribhāti pūtiķwarapāwitā* en vertaalt: „onder wiens bescherming het vuur van Pūtiķwara licht uitstraalde”. Deze interpretatie stoot op verschillende bezwaren. Een woord *pāwitṛ* komt, voorzoover mij bekend is, in de beteekenis „vuur” niet voor, evenmin trouwens als in de beteekenis „reiniger”; bovendien zou een dergelijke formatie niet geheel correct zijn: men verwacht hetzij *pawitṛ*, hetzij *pāwayitṛ*. Het gebruikelijke woord van den zelfden wortel voor „vuur”: *pāwaka* zou overigens even goed in het metrum passen. Een ander minder belangrijk bezwaar is de lange *i* van *paribhāti*; verlenging van de laatste lettergreep van praefixen als *pari* en *abhi* komt vaak genoeg voor hoofdzakelijk echter bij verbale afleidingen²⁾. Bij verba finita zijn er mij geen voorbeelden van bekend.

Er is echter nog een andere mogelijkheid. Indien men uitgaat van den vorm *-pāwitā* en deze op de natuurlijke wijze vertaalt met „gereinigd,” moet men zoeken naar een bijbehorend substantief. Dit is niet moeilijk te vinden, indien men slechts in plaats van *pari puri* leest. Dit is minstens even goed mogelijk. Immers, rechts onder het teken van de *pa* zie ik een klein streepje, dat zeer goed een gedeelte van een soekoe zou kunnen zijn, daar de rest door den breuk niet meer is te zien. Natuurlijk moet men dan ook in plaats van *guptaḥ guptā* lezen; het lengteteeken achter de *pa* lijkt mij trouwens nog vrij duidelijk te zien, doch van een wisarga geen spoor.

¹⁾ De hieronder volgende cijfers verwijzen naar de regels van den steen, niet naar de versregels in de vertaling.

²⁾ Cf. WHITNEY, *Sanskrit Grammar*, § 1087 b.

Deze interpretatie geeft m. i. ook een veel beteren zin. De lingga beschermt veeleer den vorst dan de vorst de lingga. Om dit laatste begrijpelijk te maken moet Bosch zijn toevlucht zoeken tot een spitsvondige theorie ¹⁾.

Ik heb *puri* evenals het *puram* van regel 5 vertaald met „rijk”. Ik wil er echter op wijzen, dat het heel goed mogelijk is, dat *puri* hier reeds de engere beteekenis heeft van „verblijfplaats van den vorst, *kēḍaton*”, zooals in het latere Javaansch, b. v. in den *Nāgarakṛtāgama*.

Eenigszins opvallend is de praesens-vorm *bhāti*, daar deze koning op het tijdstip der uitvaardiging reeds gestorven is. Misschien is het een praesens historicum, doch misschien wil de dichter ermee uitdrukken, dat het rijk nog steeds bloeit onder de bescherming van den nu vergoddelijkten Dewasiṃha.

5. Deze regel levert geen geringe moeilijkheden op. Bosch leest hier in het tweede gedeelte: „*rarakṣa . . . sutān puruṣān maha* —”. Tegen deze lezing bestaan vele bezwaren, die Bosch gedeeltelijk zelf reeds noemt. De verbinding *sutān puruṣān* noemt hij een onbegrijpelijke fout tegen de sandhiregels, en dat nog wel, terwijl de dichter immers geen sandhiregels toepast! Inderdaad, dat hier werkelijk een *ṇa* staat, mag men wel als volkomen zeker aannemen. Echter is het door Boch als *su* gelezen teeken is stellig *pu*, evenmin staat er *ṣā*, doch *ha*, want het lengteteeken wordt in het Oud-Javaansche schrift bij de *pa*, *ṣa* en *ha* altijd aangeduid door een langen los-staanden, van boven omgebogen streep. Maar, wat m. i. het zwaarste weegt en waarover Bosch in het geheel niet spreekt, het metrum zou bij zijn lezing geheel in de war zijn. Immers, er zouden dan zeven lettergrepen staan, zoodat de laatste akṣara ook een volledigen lettergreep zou moeten weergeven. In dat geval echter wordt de vóór-vóórlaatste lettergreep kort (*ma*), wat in een gewone *ḥloka* een onmogelijkheid is. Poerbatjaraka verandert niets aan deze lezing, alleen leest hij het laatste teeken als *taḥ*, waarmee natuurlijk de zelfde boven besproken bezwaren blijven bestaan. Doch het zijn niet slechts de palaeographie, de sandhi en het metrum, die in het gedrang zouden komen, ook de Sanskrit-grammatica. Achter *sutān* is een woord als *iwa* onmisbaar, ter-

¹⁾ Dit Tijdschrift LXIV (1924), p. 281.

wijl *puruṣa* in de beteekenis van *prajā* (dus: „de onderdanen van een vorst”), voorzoover ik weet nooit voorkomt ¹⁾.

Ik zal bij mijn interpretatie uitgaan van de laatste akṣara. Poerbatjaraka heeft gezien, dat dit teeken een *ta* is, doch hij heeft niet gelet op de krul, die er boven staat, en die stellig een *wirāma* is. Wat hij als *wisarga* leest zijn vermoedelijk de streepjes om het einde van de strofe aan te duiden. Het laatste woord luidt dus *mahat*. Nu zou men aldus, althans volgens de lezing van Bosch, zeven in plaats van acht lettergrepen in deze *pāda* krijgen, met andere woorden, er moet dus nog ergens een lettergreep verborgen zijn. Die is er ook, al is er door den breuk niet veel meer van te zien. De breuk loopt tusschen de akṣara's *pu* en *kā*. Indien men de ruimte tusschen deze beide teekens beziet, kan men niet ontkennen, dat deze veel te groot is in vergelijking met den normalen afstand tusschen de akṣara's. Er moet dus nog iets tusschen hebben gestaan. Het eenige letterteeken, dat zoo smal is, dat er door den breuk niets meer van is te zien, is de *ra*. Juist boven de plaats, waar wij de *ra* moeten veronderstellen bevindt zich een cirkeltje. Het is te klein voor een *oeloe* en moet dus een *anuswāra* zijn. De geheele syllabe wordt dan *raṃ*, het einde van *puram*, het onzijdige woord, *mahat* hoort. Achter *puram* volgt dan de naam van het rijk, waarover Dewasiṃha heerscht. Het eerste teeken lijkt mij eerder *kā* dan *tā*, ofschoon het verschil dikwijls zeer gering is. Van de daarop volgende akṣara is het bovenste teeken stellig een *ṅā*, wat daaronder staat kan in dit verband moeilijk iets anders zijn dan een *ja* met een *u*-teeken. Het geheele woord wordt dan *kāṅjuruhan*, wat als Javaansche plaatsnaam zeker aannemelijk klinkt.

Over de historische perspectieven, die ons deze naam opent, zal ik nog aan het slot van dit artikel spreken.

6. Achter het *tra*, dat juist op den breuk staat, meen ik nog een lengteteeken te zien. Ik lees dan *Pradaputrāsya*, een samen-trekking dus van *pradaputrā* en *asya* ²⁾. *Pradaputrā* is dan een

¹⁾ Wel wordt *puruṣa* gebruikt in de beteekenis van „dienaar”, hetgeen echter iets anders is.

²⁾ Met deze interpretatie schijnt in strijd te zijn het feit, dat de dichter in het algemeen geen sandhiregels toepast. Men mag echter niet vergeten, dat de dichter met dit principe niet steeds consequent is. Het is

adjectief behoorende bij *Uttejanā*. Het compositum vat ik op als een van het type besproken bij Whitney in § 1309 a. De vorm *prada*, „schenkend”, is in beteekenis gelijk te stellen met een participium praesentis. De woorden *asya bhūpateḥ* hangen dan onmiddellijk van het compositum af (genitief bij werkwoorden in de beteekenis van „geven” e. d. Whitney 297 a). Door deze nieuwe lezing kan de (eenigszins onwaarschijnlijke) eigennaam Prada worden geschrapt. Bij de lezing *pradaputrasya* is alleen de vertaling van Bosch: „zoon van Prada” mogelijk. Hoe Poerbatjaraka aan de vertaling: „aan wien een dochter gegeven is” komt, is mij een raadsel ¹⁾.

7. Het eerste woord van de nieuwe strofe lees ik als *ānandanah*. Deze conjectuur is hoofdzakelijk een aanvulling van Poerbatjaraka's lezing *Ā-nanah*, die overigens geen volkomen juiste weergave is van wat op den steen te zien is. Ik zou liever schrijven *ā..n.anah*, daar onder de eerste *na* nog duidelijke sporen te zien zijn van een ondergeschreven letter. Zoowel de aanvulling *na* als *d* op de puntjes is slechts een gissing op grond van beteekenis een metrum.

8. Van de beide laatste lettergrepen van dezen regel is in het geheel niets meer te onderscheiden. Iedere aanvulling kan slechts een gissing zijn. Bosch leest *-nāmā*, een weinig-zeggend woord; Poerbatjaraka vult aan *pautraḥ*, een gissing, die geheel samenhangt met zijn opvatting over de genealogie van het vorstenhuis. Aangezien ik deze kwestie nog aan het eind van dit artikel uitvoerig zal bespreken, schijnt het mij onnoodig er te dezer plaatse nader op in te gaan.

9. *Nāyaka* heb ik in de vertaling weergegeven met „notabelen”. Dit is de Sanskrit beteekenis van dit woord (letterlijk: „leider”); het is echter zeer goed mogelijk, dat dit woord hier reeds een technische beteekenis heeft en dan een bepaald soort of een bepaalde groep van ambtenaren aanduidt ²⁾. Niet meer dan 18

---

wel opvallend, dat juist de samentrekking van twee a's nog eenmaal in de inscriptie voorkomt (regel 13).

¹⁾ Poerbatjaraka's vertaling zou een weergave kunnen zijn van Sanskrit *dattaputra*; *prada* is echter altijd actief. De geheele toelichting in noot 2) op p. 53 van zijn dissertatie is onduidelijk, doordat de soorten composita worden verward.

²⁾ Zooals ik elders hoop te betoogen, belastingambtenaren.

jaar later vinden wij op de Kalasan-inscriptie reeds de functies van typisch Javaansche ambtenaren als *pangkur*, *tawan* en *tirip*.

10. De zes laatste lettergrepen van dezen regel vormen wellicht de grootste moeilijkheid van de inscriptie. De lezing is vrij duidelijk ¹⁾. Van de laatste lettergreep is de ondergeschreven *ya* zeer duidelijk. Wat er boven staat lijkt het meeste op een *dha* of *da*; misschien is het ook een dentale *da*, een onzekerheid, die voor de beteekenis nauwelijks iets uitmaakt. In ieder geval echter lijkt mij *bha* (Bosch) of *ma* (Poerbatjaraka) zoo goed als uitgesloten.

Veel meer moeilijkheden biedt de vertaling. De eenige die zich daaraan heeft gewaagd, is Poerbatjaraka, wiens interpretatie ik, behalve nog om de zoojuist genoemde palaeographische reden, niet kan overnemen. Het relativum *yah* aan het eind is volkomen onbegrijpelijk, terwijl een vorm *walahājirim* onmogelijk kan correspondeeren met het onzijdige substantief *bhawanam*.

Een andere verklaring ervoor in de plaats geven kan ik niet. Zooveel is echter wel duidelijk, dat het geen Sanskrit is; het moet dus in dit verband wel een Oud-Javaansche titel zijn, of, wat mij nog waarschijnlijker voorkomt, de naam van het heiligdom.

12. Het is voor mij een raadsel, waarom Poerbatjaraka weer terugkomt op de oude lezing van Bosch, die zoowel wegens het metrum als om de beteekenis onmogelijk is en door Vogel terecht is gecorrigeerd in *saḥ ca dirghadarçci* ²⁾.

13. De door Bosch en anderen in dezen regel opengelaten akṣara is door Vogel gelezen als *wā*. We krijgen dan twee ongeveer synonieme uitdrukkingen: *pratipadadiwase* en *pakṣasandhau dhruwe*, verbonden door *wā*. De beteekenis van den eersten term is geheel duidelijk: *pratipada* is de naam van den eersten dag van een nieuwe maandhelft. De tweede uitdrukking is dan vermoedelijk een nadere bepaling. Uit de beteekenis zou men opmaken, dat men een vaste en een losse verbinding der pakṣa's moet onderscheiden: het eerste geval doet zich voor, indien beide pakṣa's tot éézelfde woelan behooren, het tweede, indien de overgang tusschen de beide maandhelften samenvalt met dien naar een andere maand.

¹⁾ De streep onder de *wa* is, naar ik geloof, slechts een kras op den steen, geen *u*-teken.

²⁾ O. V. 1923, p. 30.

De interpretatie van *dhruwa* als „poolster” lijkt mij niet zeer waarschijnlijk. De vertaling „terwijl de poolster de verbinding vormde tusschen de twee pakṣa's”, met andere woorden, dus op dat tijdstip aan den hemel stond, stoot op het bezwaar, dat in dat geval een feit zou worden vermeld, dat van geenerlei waarde is. Immers, de poolster staat altijd aan den hemel en steeds op ongeveer de zelfde plaats.

16. De opmerking van Poerbatjaraka, als zou *sthāpakādyaiḥ* een barbarisme zijn voor *sthāpakādibhiḥ*, is mij niet recht duidelijk. *Ādya* is een adjectief, afgeleid van *ādi*, dat beteekent „eerste”. Het woord *sthāpakādyaiḥ* kan op twee wijzen worden geïnterpreteerd: als *bahuvrihi* en als *tatpuruṣa*. In het eerste geval beteekent het „met architecten enzoovoort”, in het tweede geval „met de voornaamsten der architecten”.

18. In plaats van *samwarddhanādi* lees ik *sammārjanādi*. Vooral duidelijk zichtbaar lijkt mij het lengteteeken achter de *ma* en de daarondergeschreven *ma*.

Het laatste woord van dezen regel werd altijd gelezen als *gṛham*. De eerste der drie akṣara's is evenwel van onderen gesloten, zoodat hij niets anders kan zijn dan *wr*. De laatste, zeer klein geschreven akṣara moet dan wel een *t* zijn. De verbinding *bhawanam wrhat* is trouwens veel aannemelijker dan die van de twee substantieven *bhawanam gṛham*.

19. Het eerste woord van dezen regel is door allen *uttaram* gelezen. Nergens wordt evenwel vermeld, dat dit woord metrisch onmogelijk is, daar de onmiddellijk voorafgaande lettergreep lang moet zijn en het bewuste woord dus met een medeklinker moet beginnen. Bovendien ziet de tweede akṣara er eerder uit als *ntu* dan als *ttu*. Ik lees het geheele woord als *danturam*.

Meer moeilijkheden veroorzaakt de vertaling. Door Monier-Williams wordt als vertaling van *dantura* opgegeven: „having projecting teeth, jagged, uneven, ugly”, en tevens „filled with, full” (als gelijk aan *danturita*). De oorspronkelijke beteekenis moet wel zijn „van tanden voorzien”. Wat het woord echter in dit verband moet beteekenen, is mij verre van duidelijk. Mogelijk slaat het op een architectonisch detail, zooals b.v. een getande

1) *Agastya in den Archipel*, p. 52, n. 9.

vorm van het grondvlak of een ornament (grootte makara met vooruitstekende tand) boven den ingang. Men kan evenwel niet ontkennen, dat men op deze plaats eerder een adjectief van zeer algemeene beteekenis zou verwachten, overeenkomende met *adbhutam*.

23. Het grootste bezwaar tegen de lezing van Bosch: *na amutra ca neha ca* is, dat het metrum in de war zou zijn; immers, er is een korte lettergreep te veel. Daar komt nog bij, dat de dichter hier juist weer wel sandhiregels zou toepassen. Bosch gelooft hier met een metrische slordigheid te doen te hebben, die hij opheft door het eerste woordje *ca* te laten vervallen. Alle moeilijkheden verdwijnen echter, indien men de als *ne* geïnterpreteerde lettergreep als aanvangs-*i* leest. De beide teekens zijn inderdaad in de gebruikte schriftsoort dikwijls moeilijk van elkander te onderscheiden. Met toepassing der sandhiregels komt het metrum nu geheel is orde: *nāmutra ceha ca*.

24. De drie eerste akṣara's van dezen regel zijn overal opengelaten en naar de metrieke waarde weergegeven door $\smile\smile -$. Slechts Poerbatjaraka leest $\smile\smile$ -*am*. Daar de teekens zich juist op de breuk bevinden, is slechts weinig met eenige zekerheid te lezen. Het eerste teeken geeft den onderkant te zien van een letter, die moeilijk iets anders kan zijn geweest dan een *pa*. Boven het derde teeken ziet men duidelijk een anuswāra en rechts daarvan een lengteteeken. Van het derde teeken zelf is slechts de onderste helft zichtbaar als een soort van halve cirkel. Het zou de onderkant kunnen zijn van verschillende letters, vooral *wa* of *ma*. Voor de tweede letter blijft dan nog slechts zeer weinig plaatsruimte beschikbaar, zoodat het gerechtvaardigd schijnt daarin een *ra* te veronderstellen. Het woord lees ik dan in zijn geheel als *paramāṇ*. *Paramā gatiḥ* of *paramagatiḥ* is een in dit soort religieuze literatuur bekende term voor „final beatitude” (Monier-Williams).

25. De vorm *rudhitāḥ*, die in dezen regel wordt gelezen, kan geen correct Sanskrit zijn. Immers, het verleden deelwoord bij den wortel RUDH luidt *ruddha*, dat van den causatief-stam *rodhita*. Ik geloof dan ook, dat de tweede akṣara ten rechte als *ci* moet worden gelezen. Er staat dan het participium bij de radix RUC, die kan beteekenen „behagen scheppen in”. De beteekenis komt veel beter uit, want men verwacht een duidelijke tegenstelling met het *yadi te pratikūlacittāḥ* van de voorafgaande strofe.

25. Ook in dezen regel maakt de breuk een gedeelte van den tekst onduidelijk. Hier zijn in de transcriptie van Bosch vier lettergrepen weggelaten, metrisch aangeduid door $\smile \smile - \smile$. Maar ook hier zullen wij trachten iets ervan te lezen. Het eerste der vier teekens is zelf niet meer te identificeren, wèl is eronder nog de krul van de *r* zichtbaar. De tweede akṣara is zonder twijfel *ta*. Boven het derde teeken is duidelijk een oeloe te onderscheiden en van het vierde de pasangan *r*. Het schema voor de reconstructie luidt dus *.rta.i.ra*. Daar *çuddhamatayaḥ* een afgerond woord is, moet bij de onduidelijke teekens een nieuw woord beginnen. Daar het in het zinsverband onmogelijk is, dat het onmiddellijk volgende *pūjāh* een afzonderlijk woord zou vormen, verwachten wij één lang compositum *.rta.i.rapūjāh*, dat met *āstikyaçuddhamatayaḥ* op één lijn staat. Het eerste deel van dit compositum kan moeilijk iets anders zijn dan *krta*. We missen nu dan nog een uitdrukking voor de personen, of zaken aan wie de „eer wordt bewezen”. Het aantal begrippen, dat hiervoor in aanmerking komt, is zeer beperkt: goden, heiligdommen, Brahmanen en enkele andere. Het is dus zeer waarschijnlijk, dat het nog overblijvende *.i.ra* als *wipra* (Brahmaan) moet worden gelezen.

26. Achter *rājya* ontbreken in de transcripties drie lettergrepen, twee korte en één lange. Op de afprent ziet men echter, dat er vijf letterteekens moeten hebben gestaan. Hieruit volgt, dat twee van deze teekens van een patèn moeten zijn voorzien geweest, dat er dus twee woorden moeten eindigen. Voor het eerste teeken blijft dan niets anders over dan de slot-*m* van *rājyam*. Daarna komt een nieuw woord, dat drie lettergrepen lang is, met een klinker moet beginnen en met een medeklinker moet eindigen. Dit wetende, kan men in de tweede akṣara het grootste deel van een begin-*a* onderscheiden. Het derde teeken vertoont nog sporen van een ondergeschreven soekoe, terwijl in het vierde een *la* kan worden herkend. Van het vijfde ten slotte weten wij, dat het een slot-consonant moet weergeven. Wat de beteekenis van het geheele woord betreft, zou hier het beste op zijn plaats zijn een adjectief, epitheton bij *rājyam*. Het eenige woord, dat aan al deze eischen voldoet, is *atulam* (onvergelijkelijk).

Voor de laatste drie woorden heb ik een vertaling gekozen, eenigszins afwijkend van die van Bosch, Daar *yathaiwam* mij als

vast compositum in de beteekenis van *iti* niet bekend is, heb ik de woordelijke vertaling gekozen: *ewam nṛpatir yathā* „zóó, als de koning”.

Op de historische beteekenis van de inscriptie wil ik niet uitvoerig ingaan: zij is reeds door Bosch en Krom voldoende toegelicht. Slechts enkele punten, die op grond van een nieuwe lezing correctie of uitbreiding behoeven, zullen hier worden aangeroerd.

De dynastie. Ondanks de door Poerbatjaraka aangebrachte wijzigingen komt onze opvatting v.w.b. de genealogie van het vorstenhuis in hoofdzaak met die van Bosch overeen. Echter kan de vreemde koningsnaam *Prada* gelukkig worden geschraapt.

Er is echter nog een andere naam, die aanvankelijk zonderling aandoet: die van 's konings schoonzoon *Jananiya*. Het woord beteekent immers „moetende geboren worden”. Het zal dan ook wel in de eerste plaats deze naam geweest zijn, die Poerbatjaraka ertoe heeft genoopt, naar een andere interpretatie te zoeken ¹⁾. De naam is echter

¹⁾ Besproken op p. 53 sq. van zijn dissertatie. Aangezien de door hem voorgestelde interpretatie onze opvatting aangaande de genealogie volkomen zou wijzigen, komt het mij wenschelijk voor, zijn vertaling hier uitvoerig te bespreken.

Poerbatjaraka splitst *jananiyasya* in twee woorden *janani yasya*. Om nu tot zijn vertaling te komen, is hij gedwongen tusschen *mahiṣi* en *janani* een sterke scheiding te veronderstellen, terwijl de drie laatste woorden van den versregel ongemerkt overgaan in de nieuwe çloka. Een dergelijk enjambement is weliswaar in de Europeesche literatuur sinds Victor Hugo gebruikelijk, doch het is in strijd met de ars poetica der Sanskrit dichters, volgens welke iedere çloka een afgerond geheel moet vormen. In dit geval komt er echter nog een ander zeer belangrijk punt bij: de dichter gaat niet alleen over in een anderen versregel, hij verandert zelfs plotseling van metrum, wat de scheiding tusschen de beide çloka's nog duidelijker doet uitkomen. Dit is inderdaad zeer begrijpelijk, daar de dichter tevens op een geheel ander onderwerp overgaat: na de genealogie van het vorstenhuis volgt een nieuwe episode: het feit van de oprichting van een nieuw Agastya-beeld. Een soortgelijke wisseling van metrum past de dichter wederom aan het einde van de oorkonde toe, wanneer hij overgaat naar het vervloekingsformulier.

Op grond van dit alles reeds lijkt de vertaling van Poerbatjaraka mij uitermate onwaarschijnlijk. Doch als wij dit alles eens buiten beschouwing laten en den tekst beschouwen alsof het gewoon proza was, dan

niet zoo vreemd, indien men bedenkt, dat in metrische teksten de koningsnamen vaak niet voluit worden geschreven. Immers, de Indische koningsnamen zijn dikwijls van een dusdanige lengte, dat zij zeer moeilijk in het metrum zijn in te passen. Ik vermoed dan ook, dat Jananīya slechts een gedeelte van een compositum is, misschien voor *Jananiyaçatru* „wiens vijanden geboren moeten worden”, een naam waarmee men dien van den bekenden mythischen koning Ajātaçatru zou kunnen vergelijken.

Het Rijk. De naam van het rijk, waarover koning Dewasiṃha en zijn opvolgers heerschten, wordt in den vijfden regel van de inscriptie genoemd, n.l. Kāñjuruhan. Het is duidelijk, dat dit geen Sanskrit naam is, doch een van het Javaansche type. Het rijk of rijkje moet spoedig zijn verdwenen of zijn beteekenis hebben verloren. Immers, in de latere Oost-Javaansche inscripties wordt er geen melding meer van gemaakt. Toch moeten wij nagaan, of wij den naam misschien nog ergens kunnen terugvinden. Bekijken wij het schetskaartje, dat Bosch bij zijn tweede artikel heeft gevoegd ¹⁾, dan vinden wij juist ten westen van Malang aan de Kali Merto een gehucht Kedjoeron. Daar er tegen de gelijkstelling geen belangrijke bezwaren bestaan, moeten wij zien, of Kedjoeron in verband met onze andere gegevens als zoodanig in aanmerking komt. In het algemeen neemt men terecht aan,

---

stooten wij op een nieuw bezwaar, want de zinsbouw zou zeer verwrongen en onduidelijk zijn. Van het kleine bijzinnetje *janani yasya dhimataḥ*, waarin het betrekkelijk voornaamwoord *yasya* afhangt van het onderwerp van den volgenden regel, luidt de woordelijke vertaling als volgt: „(Ā – nanah), van wien, den verstandige, de moeder, (richtte enz)”, wat onzin is en moeilijk een verkorte vorm kan zijn om uit te drukken wat Poerbatjaraka veronderstelt. Een dergelijke vertaling had slechts de weergave kunnen zijn van een overeenkomstig zinnetje afhangend van het voorafgaande *Uttejanā*, waar het logisch zou moeten bijhooren, en niet van het onderwerp van de volgende strofe.

Wij moeten dus concludereen, dat om de boven besproken opvatting te kunnen rechtvaardigen, wij zouden moeten aannemen dat de dichter nòch van de metriek, nòch van het Sanskrit goed op de hoogte was, een veronderstelling, des te onwaarschijnlijker, doordat de dichter in de rest van de inscriptie blijkt geeft zoowel het een als het ander volkomen te beheerschen.

¹⁾ Dit Tijdschrift, LXIV (1924), p. 229.

dat grotere steenen thuishooren op de plaats, waar zij gevonden zijn. Het spreekt echter vanzelf, dat een dergelijke algemeene werkhypothese slechts mag worden toegepast indien er in het geheel geen aanwijzingen zijn, dat de steen verplaatst is. In dit geval hebben wij echter dergelijke aanwijzingen. Het grootste gedeelte van den steen is gevonden in de desa Dinojo, de beide kleinere fragmenten echter in de desa Merdjosari ten westen van Dinojo. Daar het niet waarschijnlijk mag worden geacht, dat iemand juist de kleinere fragmenten van Dinojo naar Merdjosari zou hebben meegenomen, concludeerde Bosch, dat Merdjosari de plaats is, waar de steen oorspronkelijk heeft gestaan ¹⁾. Er is echter nog een derde alternatief mogelijk, dat n.l. nòch Dinojo, nòch Merdjosari de oorspronkelijke plaats is, maar dat de steen vanuit een derde plaats naar Dinojo is vervoerd en onderweg, en wel bij Merdjosari, de twee stukken zijn afgebroken en verloren geraakt. Deze hypothese klopt uitstekend met de identificatie van Kedjoeron als de oorspronkelijke standplaats van den steen. Er is nog een ander argument ten gunste van Kedjoeron: de onmiddellijke nabijheid van Tjañdi Badoet, een heiligdom, dat, ook al is het niet het in de inscriptie genoemde, toch uit ongeveer de zelfde periode moet stammen ²⁾.

De naam Kāñjuruhan geeft echter nog aanleiding tot een veel belangrijkere hypothese; ik acht het waarschijnlijk, dat hij in verband staat met een der bekendste en belangrijkste Oost-Javaansche titels, n.l. *rakai kanuruhan*. Het is bekend, dat een groot deel van de raka-titels zijn oorsprong vindt in plaatsnamen. Zoo is men in staat geweest Halu, Kayuwangi en Garung als plaatsnamen te identificeeren. A priori is het dus wel waarschijnlijk, dat ook in de andere raka-titels een plaatsnaam verborgen ligt. Daar de *rakai kanuruhan* uitsluitend op Oost-Javaansche inscripties voorkomt, zou Kanuruhan, zoo het een plaatsnaam is, in Oost-Java moeten liggen en zonder twijfel niet de eerste de beste kampong, doch een plaats van historische beteekenis moeten zijn geweest.

¹⁾ Dit Tijdschrift LXIV (1924), 283.

²⁾ Ibidem 284 sq. Men vergelijk ook het rapport over de reconstructie van den tempel in O. V. 1929, 246 sq.

Dat er werkelijk een plaats Kanuruhan heeft bestaan, wordt bewezen door twee stel koperplaten, gevonden „vijf paal boven Malang” ¹⁾. Uit deze oorkonden blijkt, dat nog in den tijd van Siṅdok (één van deze oorkonden draagt het jaartal 865 Çaka) Kanuruhan een belangrijke plaats was met vele heiligdommen, waarover in deze inscripties regelingen worden getroffen ²⁾. De *sang hyang kaswargga dewa* en de *sang hyang rahyangta* ³⁾ waarover hier gesproken wordt, kunnen moeilijk iets anders zijn dan de overleden en vergoddelijkte koningen van Kanuruhan, waarvan de in de oorkonden genoemde *rakryān kanuruhan* een afstammeling is en nu niets meer dan een vazal van Siṅdok. Daaruit blijkt dat Kanuruhan een oude vorstelijke residentie was; wanneer wij nu op een inscriptie van nauwelijks twee eeuwen vroeger den naam van een koninkrijk vinden, die bijna volkomen met Kanuruhan overeenstemt ⁴⁾, is het, dunkt mij, niet al te vermetel, deze namen voor identiek te houden. Tenzij verder onderzoek (en vooral nieuwe vondsten!) met mijn hypothese in strijd blijken te zijn, mogen wij dus wel aannemen, dat de naam van ons obscure Oost-Javaansche rijkje gedurende den geheelen Hindoe-Javaanschen tijd is blijven voortbestaan in den titel van een der belangrijkste functionarissen.

¹⁾ *Not. Bat. Gen.* 1886, p. 142 De transcriptie van deze oorkonden is te vinden bij BRANDES, *O. J. O.*, XLIX en L.

²⁾ Cf. *Sang hyang kahyangan i kanuruhan*, *O. J. O.*, L. eind 1b en begin 2a.

³⁾ *O. J. O.*, L, resp. op de platen 2a en 4b.

⁴⁾ Het is zelfs verre van uitgesloten, dat op den steen ten rechte *Kā-ñuruhan* moet worden gelezen, wat metrisch even goed mogelijk is. Een duidelijke *ja* is onder de *ña*, zooals boven reeds aangeduid, niet te lezen, doch het *schijnt*, alsof tusschen de *ña* en de *u* nog een teeken staat, dat dan in dit verband wel een *ja* zou moeten zijn.

Enkele Balische spelen (II) *)

door

Dr. J. L. SWELLENGREBEL.

---

3. Het „kraaienspel”.

Dit spel schijnt over geheel Bali verspreid te zijn en wordt, voorzover ik kon nagaan, overal op overeenkomstige wijze gespeeld. Ook de naam, *megowak-gowakan*, van *gowak* „kraai”, is blijkbaar de algemene en gewone aanduiding.

De gang van het spel is als volgt.

Een stel kinderen gaat op een rij staan, elkaar aan de gordel vasthoudende. Voorop staat de grootste, die de hen (*pangina*) is, achter haar de kuikens, *pitik*; de kleinste staat achteraan en heet de hekkensluiter, de *kitoet*, welk woord men als een nevenvorm van *ketoet* (de rangnaam van de jongste van vier kinderen) moet beschouwen. Tegenover de hen staat de kraai, een der grootsten onder de medespelers. De kraai slaat met de vleugels en krast luid: „gaak-gaak-gaak-gaak”, waarop zich tussen hem en de hen het volgende gesprek ontwikkelt:

„Wat sta je daar te krassen, kraai?” (*Ngoediang iba ngegalok, gowak*).

„Ik heb honger, ik wil eten!” (*Basang irané sedoek; ira ngalih amah*).

„Wat wil je hebben?” (*Apa boediang ba*).

„Een nest vol eieren!” (*Taloeh abengbengan*).

„Wil je het helemaal opeten?” (*Telah baan iba ngamah*).

„Waarom zou ik het niet helemaal opeten?” (*Ngoediang toesing telah*).

Daarop geeft de hen aan de kraai zogenaamd een nest eieren, b.v. een handvol steentjes, die de kraai krassend aanneemt. Even later

*) Eerste gedeelte zie hiervòòr p. 267-274. — Aldaar p. 272 r. 9 v.o. leze men i. pl. v. „kort van stuk”: „lelijk van gestalte”.

schiet hij echter op de kuikens af om hen te grijpen. Zij ontwijken hem en de hen tracht hem af te weren met uitgebreide armen. Zij begint opnieuw een gesprek om te trachten hem te paaien:

„Wat wil je nu weer met je herrie, kraai?” (*Dadi oejoet apa boein tagih iba gowak*).

„Ik wil *nasi bandeng* hebben met aal! (*Mekita nasi bandeng mebé lindoeng*).

„Wat wil je als onderlegger hebben, een dloengdoeng¹⁾ -blad?” (*Apa tatakan nasiné, kanggo don dloengdoeng*).

„Nee, liever *sènté*²⁾ -blad” (*Sing, loeoengan don sènté*).

„Zal je bek dan straks niet gaan jeuken?” (*Sing genit boengoet ibané njaan*).

„Nee, als ik maar niet in aanraking kom met het sap”. (*Sing, asal sing kena getaha*). — Weer krijgt de kraai zogenaamd wat hij vraagt of wordt hem aangewezen waar hij zijn hartewens kan vinden.

Soms gaat het gesprek nog enige malen heen en weer, dat hangt af van de fantasie van de spelers, die vrij op het thema kunnen voortborduren. Ten slotte echter krijgt de kraai er genoeg van. Hij wil zich niet langer laten paaien door de hen en eist nu ronduit één harer kuikens; de hen weigert natuurlijk, waarop de kraai klapwiekend op de hekkensluiser afschiet. Deze wijkt uit of duikt weg en de hele sliert zwenkt om, terwijl de hen de kraai tracht tegen te houden. Dan volgt een wild aanvallen en verdedigen, keren en wenden, waarbij de *kitoet* zich voor de kraai tracht te bergen en de kraai steeds moet oppassen niet door de uitgebreide „vleugels” van de hen te worden geraakt, want dan is hij af. Wanneer omgekeerd de *kitoet* door de kraai geraakt wordt, hebben de kuikens het verloren. In sommige gevallen wordt de partij pas verloren geacht, wanneer de helft der kuikens getikt is³⁾.

Meestal kennen we van volks- en kinderspelen slechts het heden, waarbij wij dan door vergelijking met overeenkomstige spelen

¹⁾ Wordt opgegeven als dapdap-soort (*erythrina*).

²⁾ Een jeukverwekkende plant welke naam mij onbekend is.

³⁾ Voor een dergelijk Javaans spel, zie: H. OVERBECK, *Javaansche Meisjesspelen en Kinderliedjes*, no. 156, p. 98 e.v., genaamd *hak-haké oela banjoe* of *koko-koko*; de spelwijze is gelijk, terwijl ook het inleidende gesprek merkwaardige overeenkomsten vertoont.

elders soms nog iets omtrent verleden en typische eigenaardigheden kunnen veronderstellen. Van het verleden van het kraaienspel echter weten we meer, doordat wij een overeenkomstig spel tegen komen in een vaak in de Balische literatuur bezongen episode uit de geschiedenis van Goesti Pandji Sakti, den beroemden vorst van Boelèlèng, die in de tweede helft van de 17e en misschien tot in de eerste jaren van de 18e eeuw geleefd moet hebben ¹⁾. Onder de vele heldenfeiten, die van dezen vorst worden verteld, neemt een belangrijke plaats in zijn succesvolle expeditie tegen Blambangan en de verovering van dat land, welk wapenfeit ook door Hollandse bronnen wordt bevestigd en gedateerd in de eerste helft van 1697. De Generale Missive van dat jaar deelt n.l. mede, op grond van berichten uit Japara en Soerabaja van Mei en September, dat één der regenten van Bali, „Gusty Pandy genaemd”, Blambangan had aangevallen en de vorst naar Banger (= Bangil) had doen vluchten ²⁾.

Deze episode wordt in alle mij bekende geschriften over het leven en de daden van Goesti Pandji Sakti verteld: in de Blabad Blabatoeh, ³⁾ in de Babad Boelèlèng ⁴⁾ en in het gedicht Pandji Sakti Widjaja ⁵⁾. Als inleiding tot deze expeditie komt in al die geschriften een verhaal voor, waarvan ik hieronder een wat uitvoerige parafrase geef volgens de levendige beschrijving van de Pandji Sakti Widjaja.

In Singaradja heerste een machtig vorst, Praboe Pandji Sakti. Zijn schatkamers waren vol geld en juwelen en zijn macht was groot. Hij had 200000 dienaren en twintig paladijnen (*pepatih*), allen beroemd om hun heldenmoed en zeer in ere bij hun gebieders.

¹⁾ Zie o. a. LEKKERKERKER, *Overzicht Litteratuur Bali en Lombok*, no. C 77 (aanhalingen uit het Dagregister van 1665 (?), 1666 en vv.).

²⁾ DE JONGE, *Opkomst*, VIII, p. 83; zie verder voor een kort overzicht: LEKKERKERKER, *Balambangan*, in: *Ind. Gids*, 45 (1923), Dl. II, p. 1043.

³⁾ Ed. BERG, Santpoort 1932, p. 23 e. vv.

⁴⁾ Hs. Kirtya, no. 435, fol. 16 en 17.

⁵⁾ Een hs. in de verzameling van den Zelfbestuurder van Boelèlèng = hs. Kirtya, no. 447. Met de in dit hs. gegeven tekst komt grotendeels overeen een verhaal, dat door mijn taalassistent voor mij werd opgeschreven in Pajangan. De verteller was een ontwikkeld man en zal het waarschijnlijk zelf uit dit en andere hss. hebben samen gelezen.

Op een dag, toen de twintig patih's hun opwachting kwamen maken, sprak Praboe Pandji Sakti: „Patih's ik wil het kraaienspel met u spelen. Gij moet het eerst kraai zijn (*Sang Nataris ngandika: „Sira Patih sadaja mangké katèngsoen arep ingoeang goegoeakin¹⁾ pajoe ta mangké sirèki // Sira riin dadi goeak . . .*, Z. I. vs 7, 8). Ik zal u onthalen en gij moogt mij alles vragen wat ge lust, als kraaien roepend. Alles wat ge vraagt zal ik u schenken”. De patih's betuigden hun instemming en op een wenk van den vorst kwamen dienaars aandragen met doelangs, die voor ieder hunner werden neergezet. Toen de deksels er af werden genomen, bleek er alleen nog maar een blaadje met zout op te liggen: de spijsen mocht ieder immers zelf bestellen. En dus begonnen allen dooreen te schreeuwen: „géék-géék gook-gook, schildpadvlees, saté van lélé-vis, eieren, zoute vis, koekjes!” enz. enz. Wat zij ook maar vroegen werd hun gebracht en mocht het nog niet klaar staan, dan werd het dadelijk toebereid en opgediend. Toen eindelijk allen zich aan de overvloed van spijsen hadden te goed gedaan, riepen zij wederom: „Goeak-goeak, geef ons palmwijn en rijst-wijn”, welk verzoek ook dadelijk werd vervuld, waarop de vorst hen van zich liet gaan.

De volgende dag herhaalde zich het zelfde toneel. Weer vonden de patih's een rijk onthaal van allerlei vlees- en visgerechten met toebehoren, besloten met een machtig drinkgelag²⁾.

De derde dag werden reeds vroeg in de morgen ten paleize kleren, lijnwaden, zijden stoffen enz. uitgestald. Weer naderden de patih's voor den vorst. Maar nauwelijks hadden zij al die rijke kledingstukken gezien of zij barstten uit: „gowak gowak dat bovenkleed, géék géék dat gordelkleed, oeak oeak oeak dat bovenkleed!” En ieder ontving wat hij wenste. Na de maaltijd trok de vorst zich weer in zijn vertrekken terug en de patih's verwijderden zich.

De vierde dag vroegen de patih's den vorst om krissen met *grantim*-gevest en in met goud opgelegde schede. Ieders wens werd vervuld, zodat de vreugde algemeen en uitbundig was.

¹⁾ Terwille van het metrum in plaats van *goegoeakan*.

²⁾ De tekst laat hen roepen om *anggoer*, *brandi* en *anis* (I, 22), een aanwijzing, dat wij hier niet met een oude redactie van het verhaal te maken hebben.

De vijfde dag gebood de vorst, dat twintig zijner schone paleisjuffers op haar fraaist moesten worden uitgedost. Zij kregen prachtige klederen aan, werden met bloemen getooid, in reukwater gebaad en met een mengsel van borèh en stofgoud gezalfd. De maagden dachten bij zich zelf: „Nu is het blijkbaar door de goden beschikt, dat wij zullen huwen; wij zullen een man dienen, daar is geen ontkomen aan”. Zo denkende volgden zij den vorst naar de audiëntie-zaal, waar de twintig patih's reeds verzameld waren.

Deze zagen met vreugde de schone vrouwen en riepen: „gowak gowak, gok gok gik gik, oeak oeak oeik oeik”. De vorst verheugde zich bij dat geschreeuw en sprak: „Kraaien wat is jullie wens?” „Gakgak, die meisjes, die maagden uit het paleis van Uwe Majesteit!” luidde het antwoord der spelers (*sang gogowak*), waarop ieder der als kraaien optredende patih's (*ki Patih gogowak*) één der meisjes kreeg. De patih's maakten hun compliment en voerden de maagden bij de hand weg naar hun poeri's waar het huwelijk met gepaste voortvarendheid werd voltrokken!

De volgende morgen baadden de twintig patih's zich, dosten zich op hun fraaist uit en maakten zich ter tweeder *daoeh* (dus om negen uur in de morgen) op naar de poeri. Toen zij allen gezeten waren, verscheen de vorst weer in volle staatsie en sprak: „Patih's, nu zal ik kraai zijn en moet gij mijn wensen vervullen” (*Sira patih sadajèki, mangkè soen dadi goeaki*¹⁾, *sira dagingin ling ingsoen*, II, 16). De patih's antwoordden: „Uw dienaars!” De vorst riep: „Gokgok, gakgak, gikgik, oeak-oeik, oeoek!” — „Kraai, wat wenst ge?” (*Gowak poenapi kajoeni*). — „Goeak-goeak, ik wil Blambangan overweldigen. Gékgék, gokgok, laat Blambangan worden onderworpen (*dén taloni*), goeak, ik wil de prinses van Blambangan buit maken”. De patih's antwoordden: „Gokgokgok, Uwe Majesteits kraaien durven het best op te nemen tegen Blambangan; al viel men ons met een tweehonderdvoudige overmacht aan, wij zouden niet wijken”. De vorst lachte verheugd, toen hij deze woorden hoorde. Daarop namen de patih's hun afscheid en begaven zich ieder naar huis om hun manschappen op te roepen en de nodige voorbereidingen te treffen.

¹⁾ Terwille van het metrum voor *goeak*.

Hierna volgt in de tekst een uitvoerige opsomming van de verschillende legerafdelingen, hun bewapening en uitrusting; een beschrijving van de vloot, het vertrek en de strijd, die met een vernietiging van den vorst van Blambangan eindigt. Dat komt, zoals wij reeds zagen, met de feiten overeen, wat van de verder nog genoemde overweldiging van Soerabaja, Mataram en Kling niet kan worden gezegd!

Tot zover de vertelling van de Pandji Sakti Widjaja.

De andere teksten geven een vrijwel overeenkomstige voorstelling van deze episode, behoudens enkele kleine verschillen. Zo wordt in het verhaal van de Babad Boelèlèng uitdrukkelijk gezegd, dat het spelen van het kraaienspel een list was van Goesti Pandji Sakti om zijn mannen tot de aanval aan te zetten. De naam van het spel luidt daar *adangdang-dangdangan*, van *dangdang*, dat als litterair aequivalent voor *gowak* wordt gebruikt.

De hier bedoelde episode aan het hof van Gst. Pandji Sakti is ook ter sprake gekomen in het artikel van P. de Kat Angelino „Goesti Pandji Sakti”¹⁾, dat berust op een nieuw-Balisch verhaal, opgesteld door Anak Agoeng Poetoe Djelantik, thans Zelfbestuurder van Boelèlèng, aan de hand van geschriften als hierboven werden besproken. Niet op de hoogte van het bestaan van een spel als het *megowak-gowakan* is de Hollandse bewerker van het verhaal echter tot de opvatting gekomen, dat Goesti Pandji Sakti twintig mannen „overhaalde om als kraaien ten strijde te trekken”, terwijl hij zowel de vorst zelf als de patihs „de gestalte van kraaien aannemen” laat²⁾.

Van meer belang is het, dat ook de Babad Blabatoeh het zelfde verhaal doet ter inleiding van de expeditie naar „Barangbangan”. Immers deze tekst is waarschijnlijk ouder dan de tot nu toe behandelde en berust in ieder geval op een vaster traditie dan b.v. de Pandji Sakti Widjaja. Helaas is het betreffende gedeelte van de tekst enigszins onduidelijk en waarschijnlijk corrupt. Duidelijk is echter wel, dat ook hier verhaald wordt, hoe Gst. Pandji Sakti op een groot feest een groep van zijn volgelingen uitdaagt tot een wedstrijd op deze voorwaarden: eerst zullen zij „kraai” zijn en hun vorst zal al hun wensen vervullen, maar daarna zal hij

¹⁾ In *Djawa*, V (1925), p. 326-341.

²⁾ Aldaar p. 331, 332.

„kraai” zijn en van zijn volgelingen vragen, wat hij begeert. Er ontwikkelt zich een vraag- en antwoordspel, zoals we nu reeds kennen, waarin de stereotype vragen worden gedaan, met de reeds bekende uitslag: de medespelers van Goesti Pandji Sakti verbinden zich om Blambangan voor hem te veroveren. In de volgende beschrijving van de verovering en latere herovering van Blambangan treden „de kraaien” dan ook herhaaldelijk op ¹⁾.

Wat hebben de schrijvers of vertellers met dit verhaal bedoeld? Ging het in hun oog om „maar” een spel, zoals het *megowakgowakan* thans slechts een kinderspel is? Daartegen schijnt zich het geheel van het verhaal te verzetten. Men laat toch niet, als inleiding op een roemruchtige expeditie van een vermaard vorst, Zijne Majesteit met zijn paladijnen een spelletje spelen! Bedenken wij anderzijds hoe dicht „spel en ernst in de cultuur” bijeen liggen, hoe nauw de band en hoe onmerkbaar vaak de overgang is tussen spel en ritueel of ceremonieel, tussen wedstrijd en strijd, dan komen we er van zelf toe te zoeken naar de vroegere ernst in het huidige spel. En dan ligt het voor de hand te denken aan de vele gebruiken, bekend uit de ethnologie, waarbij men door het geven van geschenken niet alleen zijn eigen verhevenheid demonstreert maar ook verplichtingen schept en de begunstigden aan zich bindt. Zulks kan natuurlijk voorkomen in allerdaagse omstandigheden, maar het kan ook plaats vinden als een meer ceremoniële handeling, waarin alles in een traditionele en stereotype, aan ieder bekende vorm verloopt. Ik denk hier aan gebruiken als de „potlatch” in Noordwest-Amerika of de „koela”-tochten der Trobrianders, waar dit een zeer uitgewerkt en overheersend complex van gedachten en gebruiken is geworden ²⁾. De opvatting schijnt gewettigd, dat een dergelijke plechtigheid — of de resten ervan — te herkennen is in het door de teksten beschreven gebeuren aan het hof van Goesti Pandji Sakti.— Deze gissing berust

¹⁾ Voor een uitvoeriger bespreking van het betreffende stuk zie hierachter p. 521-525.

²⁾ Over deze gebruiken in Indonesisch verband beschouwd zie o.a.: F. D. E. VAN OSSENBRUGGEN, *Het oeconomisch-magisch element in Tobasche verwantschapsverhoudingen*, in: *Meded. Kon. Academie, Afd. Letterk. Dl. 80* (1935), Serie B no. 3, p. 23 e. vv., alwaar ook litteratuur opgaven.

vooralsnog meer op een zeker gevoel van analogie met algemeen voorkomende ethnologische feiten dan op duidelijke Balische bewijzen; wel mag men echter m.i. zeggen, dat door deze zienswijze de verschillende gegevens het best tot een zinvol, zij het ook hypothetisch, geheel kunnen worden samengevoegd.

We zouden dus in het *megowak-gowakan* de Balische broer — of misschien beter: neef — van de hierboven aangeduide ceremoniële wedstrijden willen zien. Dan speelde Goesti Pandji Sakti dus ook niet „maar” een spel, integendeel het *megowak-gowakan* was de aangewezen vorm om zijn paladijnen er toe te brengen, dat zij zich met een plechtige belofte verbonden zijn wens te vervullen als hun tegenprestatie in de wedstrijd. Zo bereikte hij, dat zij a.h.w. ieder persoonlijk bij deze expeditie betrokken werden, aangezien hun eigen eer gemoeid was bij de verovering van het rijk (en de prinses, volgens de meer romantische Pandji Sakti Widjaja) van Blambangan. De *gowaks* vormden dan ook bij de verovering en latere herovering van dat rijk als het ware een keurbende van voor niets terugdeinzende voorvechters.

De historische vraag of Goesti Pandji Sakti ooit in werkelijkheid zijn paladijnen op de beschreven wijze en met het vermelde gevolg heeft onthaald, is niet te beantwoorden. Maar ook wanneer hem dat slechts is toegedicht door een hofpoëet of kroniekschrijver, blijft het feit bestaan, dat zo'n verdichtsel van bepaalde tradities en gedachten uitgaat en daaromtrent aanwijzingen bevat; in dit geval dus tradities en gedachten in het oudere Boelélèng. Dat de huidige Balische kinderen, die samen het kraaienspel spelen, zich bewust zouden zijn een Balische „potlach” te houden, is daarmee uiteraard niet beweerde!

Aanhangsel.

In het voorgaande was sprake van de voorstelling, die de Babad Blabatoeh van de inleiding tot de expeditie naar Blambangan geeft. Om het betoog niet te zeer te verbrokkelen beperkte ik mij daar tot het voornaamste. Daar de tekst echter, zoals gezegd, onduidelijk is, meen ik goed te doen hier mijn bewering nader te argumenteren. Tot goed begrip ga een vertaling van het betreffende gedeelte ¹⁾ vooraf:

¹⁾ P. 23, 29 — 24, 21 van de uitgave.

(Het rijk Boelèlèng was welvarend onder Goesti Ngoerah Pandji Sakti. Hij had twee patih's, Gst. Tamlang-Sampoën en Gst. Madé Batan.) Hij maakte zich op tot een expeditie tegen Barangbangan, want hij had reeds 1600 kraaien; buitendien had hij een leger van 12000 man. De zaal, die voor het feest was bestemd, werd versierd (*Angajat poea sira mangkat doemona ring Barangbangan, apan woës adrewé gowak koewèhnja sepaha; sawawi ning gowak ika ana koenang wadoeanira roeawelas tali. (H)injisan tikang saba, oenggoean amawotsawa* ¹⁾).

Alle kraaien en de poenggawa's, benevens de troepen, ieder met hun bevelhebber, werden te zamen geroepen, in de audiëntie-zaal. Hun allen werden geschenken, spijs en drank gegeven. Goesti Pandji Sakti kwam uit de poeri, omstuwd door zijn volgelingen, op de balé Saptangoerda, met al zijn rijksjuwelen. Hij keek toe hoe zijn troepen zich te goed deden, onder vrolijk gepraat; hun werd geschonken wat zij maar wensten: als een stroom van rijst en vlees; feestelijk weerklonken de liederen. Verheugd was Goesti Pandji, toen hij zag dat zijn manschappen zich als om strijd te goed deden (?; . . . *balanira pada anglalawani*). Toen reikte hij aan allen zonder onderscheid geschenken uit, oorlogsuitrusting, wambuizen en halsbergen.

Vervolgens sprak Goesti Ngoerah Pandji tot zijn kraaien: Zeg kraaien, wat ge ook maar wilt, . . . ²⁾ of kostbaarheden, ik neem het tegen u op". De kraaien spraken: „Ja, Goesti Ngoerah, gij overlaadt ons met gunsten door ons geschenken te geven. Wij willen graag". Goesti Ngoerah vroeg: „Werkelijk van ganser harte?" „Ja, van ganser harte", antwoordden de kraaien. Daarop zei Goesti Ngoerah: „Wanneer dat werkelijk zo is, vraagt mij dan maar wat ge wilt". Toen zei hij: „Nu, kraaien, wat wenst ge?" (*Lingira ki goesti ngoerah: „jan toehoe mangkana, sadènmoe widingin manira". Moeah sira ngandika: „Ah, kita goeak presama, apa boedimoe?"*) De kraaien antwoordden: „Wij wensen gouden krissen met robijnen bezet". Goesti Ngoerah zei: „Zo, die zal ik geven". Het werd den kraaien gegeven, die er blij mee waren. Toen zei Goesti Ngoerah: „Nu is het mijn beurt om kraai te zijn

¹⁾ Aanhalingen in de gewone spelling van het huidige Balisch.

²⁾ Tekst *papa* „misdaad, vloek, helse straf", wat hier geen zin geeft.

en zal ik u om iets verzoeken. Komaan, doet mij de vraag. (*Mangké manira ngantiani dadi gowak, kita winidi dé manira. Lah, tanjanen manira.*) De kraaien zeiden daarop tot hun vorst ¹⁾: „Kraai wat wil je?” (*Gowak apa boedimoe.*) Goesti Ngoerah antwoordde: „Ik wens het land Barangbangan, om dat te beheersen. Gij moet mijn opdracht vervullen”. Dat was de vraag van Goesti Ngoerah aan zijn kraaien. De kraaien verbonden zich, naar zijn opdracht, dat zij niet zouden terugkeren, als Blangbangan niet overwonnen was. Zo spraken de kraaien, hun leven op het spel zettende. Goesti Ngoerah verheugde zich daarover. Daarop ging de audiëntie uiteen en ieder keerde terug naar zijn eigen woning.—

Aldus het verhaal van de Babad Blabatoeh. De uitgever maakt bij zijn inhoudsopgave ervan de volgende opmerking ²⁾: In de Pandji Sakti Widjaja „wordt . . . de nadruk er op gelegd, dat de mannen werkelijk kraaien waren geworden, want (!) daar laat de dichter ze allerlei kraaiengeluiden maken ³⁾. Uit den tekst van de Babad Bla-batuh kan men echter niet anders lezen dan dat gowak, „kraaien”, de naam is van een keurtroep van Pañdji Çakti; dat we volgens den schrijver daarvan te doen hebben met menschen en niet met dieren, blijkt duidelijk uit allerlei bewoordingen van den tekst; zie b.v. 24, 38” ⁴⁾. De opmerking over de werkelijke kraaien van de Pandji Sakti Widjaja is uit het voorgaande reeds weerlegd; de uitgever is hier door het voorbeeld van De Kat Angelino in de war gebracht, wat zijn opvatting van de Babad Blaba-toeh gelukkig echter niet heeft beïnvloed. Hoe hij het gedeelte met de tussen Goesti Pandji en zijn volgelingen gewisselde vragen en antwoorden opgevat wil zien, blijkt uit de inhoudsopgave niet.

Dat ook in de Babad Blabatoeh een dergelijke handeling bedoeld is, als wij in het voorgaande reeds onder de naam van *megowak-gowakan* leerden kennen, lijkt mij boven alle twijfel

¹⁾ Gelezen *matoer ring toeanira*, naar coniectuur van den uitgever, in de tekst staat *matoer ring twasnira*.

²⁾ Noot 31, p. XLVI.

³⁾ Kort geleden vertelde een dame mij, dat haar zoontjes steeds nijlpaardgeluiden maakten: boeoe boeoe; de uitgever zou daaruit toch niet concluderen, dat zij werkelijk nijlpaarden waren geworden!

⁴⁾ Waar n.l. gesproken wordt van de klederen der kraaien.

verheven. Goesti Pandji's woorden *mangké manira ngantiani dadi gowak* wijzen duidelijk op spel of wedstrijd, waarin de beide partijen beurtelings een bepaalde rol, n.l. die van kraai, spelen; verschillende uitdrukkingen in de tekst bewijzen, dat hier niet een willekeurig, gewoon gesprek wordt gevoerd, maar dat we met een aantal geijkte, traditionele vragen en antwoorden te doen hebben. Zo b.v. het herhalen van de vraag van Gst. Pandji Sakti naar de wens der kraaien, eerst in gewone gesprekstermen, dan blijkbaar in de bewoordingen van de stereotype spel-vraag; zo eveneens zijn bevel „doe mij de vraag”; en het sterkste het weerwoord van zijn tegenspelers „kraai wat wil je?”, dat in een gewoon gesprek natuurlijk ondenkbaar is in de mond van hovelingen tot hun geëerbiedigden vorst. Nu we van elders weten, hoe het *megowak-gowakan* werd gespeeld, is het in onze tekst ook niet te miskennen. De naam van het spel wordt niet genoemd. Maar uit het feit, dat de beide partijen beurtelings als „kraai” optreden, mag men veilig concluderen, dat ook de schrijver van de Babad Blabatoeh van *megowak-gowakan* zou hebben gesproken, — wanneer hij die naam niet te vanzelfsprekend had gevonden om de moeite te nemen.

Het is nodig het bovenstaande vast te stellen met het oog op enkele onzekerheden in de Babad, die het verstaan van het geheel belemmeren. In de eerste plaats is er het feit, dat niet op alle plaatsen even duidelijk is, wie of wat de „kraaien” zijn. Immers in de eerste regels van het vertaalde stuk krijgt men de indruk met een reeds bestaande groep te doen te hebben, een vast legeronderdeel of een keurbende, zoals Prof. Berg opmerkt; in het tweede gedeelte, dat we hierboven als de beschrijving van het *megowak-gowakan* leerden zien, is „kraai(en)” de aanduiding van medespelers in een wedstrijd, eerst toegepast op de volgelingen, daarna van hen overgaande op Gst. Pandji Sakti zelf. Deze twee gegevens zijn moeilijk te verenigen. Een andere eigenaardigheid is, dat het begin van het vertaalde tekstgedeelte nogal als los zand aan elkaar hangt: de motivering der mededelingen en het zinsverband is vreemd. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat er hier iets niet in orde is. Ik ben dan ook ertoe geneigd aan te nemen, dat in dit gedeelte een stuk is weggevallen. Met die mogelijkheid moet uiteraard steeds rekening worden gehouden

en eerst recht bij een tekst, die slechts op één handschrift berust en waar tekstherstel dus alleen door conjecturen kan plaats hebben. Wanneer men de twee bovenaangeduide eigenaardigheden van de tekst combineert en tracht te ondervangen, komt men, mede in het licht van de hiervóór gegeven beschouwingen, tot de gissing, dat op de bewuste plaats een mededeeling moet hebben gestaan, die het volgende verhaal als een verklaring van het ontstaan van de groep van 1600 kraaien voorstelde. Dus ongeveer: „Goesti Pandji Sakti maakte zich op tot een expeditie tegen Barangbangan. Hij had n.l. reeds 1600 kraaien¹⁾); buitendien had hij een leger van 12000 man. *Die groep „kraaien” dankte haar ontstaan aan de volgende gebeurtenis. De vorst gaf een groot feest aan al zijn paladijnen, bevelhebbers en troepen. De zaal, die voor het feest was bestemd ...*”, waarop dan het verdere gedeelte zou kunnen aansluiten. Enkele kleine oneffenheden daarin kunnen in de overlevering van de tekst zijn ontstaan, nadat het begin lacuneus en daardoor onduidelijk geworden was. — Met de kraaien zou dan dus niet een reeds bestaande, vaste legerafdeling zijn bedoeld, maar een groep, die ten gevolge van de wedstrijd ontstond en toen, zoals ik hiervoor reeds vermeldde, voor de duur van de expeditie tegen Blambangan inderdaad als keurbende fungeerde. In die opvatting wordt men nog versterkt, wanneer men ziet dat de Babad Blabatoeh, behalve in verband met Blambangan, nergens rept van een „kraaien-keurcorps”, ook niet in situaties waar zulks voor de hand zou hebben gelegen als het werkelijk had bestaan: noch wanneer de troepen van Boelèlèng worden uitgedaagd door den vorst van Mengwi²⁾, noch wanneer uitvoerig wordt beschreven hoe Goesti Pandji Sakti met groot gevolg en sterke troepenmacht, in pracht en praal, de plaats Djelantik binnentrekt om zijn familielid Goesti Ngoerah Djelantik te hulp te komen³⁾, hoort men van de „kraaien”.

---

¹⁾ Dat hier zo zonder nadere inleiding van „mens-kraaien” sprake is, kan men als een aanwijzing beschouwen, dat het winnen van troepen of voorvechters voor een oorlog door middel van het kraaienspel een meer voorkomend en daardoor algemeen bekend feit was.

²⁾ P. 26, 29 — 27, 2.

³⁾ P. 41, 37 — 42, 16.

4. „Belegeren”.

Vaak ziet men kinderen op straat en op de erven een spel spelen, waarbij een in negen vakken verdeeld vierkant te pas komt. Dit is het *mematjan-matjanan* (tijgerspel). Men tekent daartoe op de grond een vierkant, dat door twee horizontale en twee verticale lijnen in negen vakken (*oemah*) wordt verdeeld. Aan één der hoeken wordt een extra vak toegevoegd, het hoofdeind (*oeloe*). De beide spelers gaan tegenover elkaar zitten. De ene neemt twee steentjes, pitten, houtjes of iets dergelijks, die den tijger voorstellen. De ander neemt tien dergelijke voorwerpen, die echter duidelijk van de „tijgers” te onderscheiden moeten zijn. Dit zijn de zogenaamde *bebeh*. — Dit woord heeft de grondbetekenis van „uitstrooien, verspreiden” (vgl. *sambeh*). Zo wordt in het verhaal van den aap, die uit zijn veilige schuilplaats in de boom enkele der gestolen saté's naar den bedrogen tijger gooide, gezegd: *ia mebeh ngoelangin saténé* „hij liet hier en daar enkele saté's voor hem vallen” ¹⁾. Van een vrouw die gewand heeft, kan men zeggen: *awaknè kabebéh-bebehin oot* „haar lichaam is helemaal met kaf bedekt.” Het grondwoord *bebeh* komt echter, voorzover mij bekend, alleen voor in verband met het hier besproken spel. De naam doelt blijkbaar op het feit, dat deze partij, door zich overal over het veld te verdelen, den tijger moet trachten in te sluiten. — De speler die de tijger heeft is de *ngematjan*, de tegenpartij de *mebeh*.

1	2	3
4	5	6
7	8	9

De *ngematjan* begint met zijn beide tijgers in twee willekeurige vakken van het veld te zetten, één ev. in de *oeloe*. Vervolgens plaatst de tegenpartij één *bebeh* op het veld en verder bij iedere volgende beurt, na een zet (*kisidan*) van den *ngematjan*, weer één. Pas wanneer hij geen *bebeh* meer heeft uit te zetten, mag ook hij zijn stukken gaan verschuiven (*ngisid*).

De *bebeh* mogen alleen in horizontale richting en in verticale richting worden verplaatst, één vak verder per zet, of twee vakken verder, wanneer het tussen gelegen vak leeg is. Dan slaan zij dus een vak over: *nglangkar oemah*. Van den tijger

¹⁾ Zie: *Cultureel Indië*, I (1939), p. 4-6, 123, *De snoode aap, de arme schildpad en de bedrogen tijger*.

geldt het zelfde, maar bovendien heeft hij nog de volgende voorrechten:

a. Slaan (*njaplok* „verslinden“): over een *bebeh*, die zich op een rechte lijn in het vak naast hem bevindt, heen springen in het achtergelegen open vak. De *bebeh* is dan „dood” en wordt van het veld afgenomen. Indien de mogelijkheid er is, mag de tijger ook in één slag meerdere *bebeh* achter elkaar „verslinden”. Dus b.v. wanneer hij in vak 9 staat, de vakken 3, 1 en 7 vrij en en 6, 2 en 4 door *bebeh* bezet zijn.

b. „Pikoelen” (*negen*): een open vak tussen twee *bebeh*, dat in een rechte lijn ligt naast het vak van een tijger, mag door hem worden bezet, waardoor de *bebeh* ter weerszijden worden „gedood”. Een tijger op 4 kan dus b.v. de *bebeh* op 2 en 8 „pikoelen”, wanneer vak 5 vrij is. — Combinatie van „verslinden” en „pikoelen” is ook mogelijk, wanneer een tijger in de *oeloe* staat en *bebeh* op 1, 2 en 8; die op 1 wordt dan „verslonden”, die op 2 en 8 in de zelfde zet „gepikoeld”. Deze zet is uiteraard alleen mogelijk van uit de *oeloe*.

c. De tijger heeft in de *oeloe* een vrijplaats (*patiloean* of *pasi-loean*), die niet door de *bebeh* kan worden bezet; hij kan daar alleen worden ingesloten. Van uit de *oeloe* kan de tijger eventueel twee vakken overslaan, naar 7 (*nglangkar doeang oemah*).

Tegenover de voorrechten van den tijger staat er één van de *bebeh*: wanneer de tijger kan „verslinden” of „pikoelen” maar het vergeet, mag de *bebeh* hem inrekenen, „pikken”. De tijger is dan *keperoet*, een term die men wel in verband zal mogen brengen met *peroet* = geschonden, zonder oor, staart e.d.— Deze term geeft aanleiding tot de *wangsalan*: *toesing njak njaplok* (niet willen slaan), suggereert: *keperoet* (ingerekend worden), wat weer suggereert: *mekeproet* (een wind laten). Men kan zo, wanneer iemand in gezelschap een dergelijk ongeluk overkomt, hem plagend te kijk zetten door te vragen: *bah, njèn to matjané toesing njak njaplok*: hé, wie is daar die tijger, die niet wil verslinden?

De kunst is om den tijger geheel in te sluiten, zodat hij, wanneer het zijn beurt is, nergens meer heen kan. Hij is dan „mat”, *embet*. Ook de *bebeh* kunnen *embet* raken, wanneer zij, aan de beurt zijnde, geen zet meer kunnen doen, terwijl de tijger nog

naar de *oeloe* kan gaan. Voor de *bebeh* zijn natuurlijk de beste plaatsen die langs de kanten, wanneer zij minstens met zijn tweeën daar staan. Wanneer een vierkant van vier vakken door *bebeh* is bezet (b. v. 5, 6, 8 en 9), heet dat *ngempat*, wat natuurlijk een zeer sterke positie voor de *bebeh* is. — Een extra strenge vorm van het spel is, wanneer men de regel *enteg* (*toendik*) toepast: wie een stuk ook maar even aanraakt (*ngentegin* of *noendikin*) moet ook met dat stuk een zet doen; hij mag zich dus niet bedenken.

Ten slotte zijn er nog twee gevallen waarin remise (*sapih*) wordt gemaakt. Ten eerste wanneer er nog slechts één *bebeh* over is. Deze kan natuurlijk de tijger niet insluiten, maar wanneer het hem lukt, van hoek naar hoek springende, alle vier de hoeken aan te doen (*ngendjek boetjoe makapatpat*), dan geldt dat als remise. Het tweede geval doet zich voor wanneer één tijger reeds vast zit (op 9) de andere op 4 staat en nog slechts de *oeloe* en 1 vrij zijn. Die tijger kan dan alleen naar de *oeloe* springen, anders is hij in twee zetten „mat”. De *bebeh* op 3, 6, 7 en 8 blijven natuurlijk staan, anders breekt de tijger op 9 los. Men krijgt dan dus van *bebeh* en tijger de volgende zetten: 5-4 en *oeloe* -1; 2-5 en 1-*oeloe* (indien de tijger 1-2 had gezet, had de *bebeh* hem met 4-1 kunnen „mat” zetten, *ngembetang*); 5-2 en *oeloe* -1, enz., enz.

Dit belegeringspel wordt gewoonlijk niet om geld gespeeld. De winnaar krijgt het recht om zijn vijand een of meerdere malen af te straffen, door *njebèt(in)*: slaan met de rugzijde van de nagel, *mentil(in)*: knippen met duim en wijsvinger, *makoel(in) entoed*: slaan met de knokkels van de hand tegen de knie, of *ngedig(in)*: met de vingers of de volle hand een tik geven. Vooral het laatste is een vaak voorkomende „straf” voor verliezers bij verschillende Balische kinderspelen.

De boven beschreven vorm van het belegeringspel is de eenvoudigste en in Pajangan de meest voorkomende. Bij ingewikkelder vormen, vermoedelijk voor „meergevorderden”, heeft men 24 *bebeh*, 4 tijgers en 4 *oeloe* (ter zijde van de vakken 2, 4, 8 en 6), of 25 *bebeh*, 3 tijgers en 12 *oeloe* (dus rondom het gehele vierkant heen). Ook kan men nog *mematjan singkoeng* (of *tjingkoeng*) ¹⁾ spelen,

¹⁾ Vgl. *nglingkoeng* „een omweg maken, op zij afslaan”.

waarbij de tijger ook een in de hoek staande *bebeh* kan slaan of doden door schuin langs hem heen te springen, wat *njingkoeng* genoemd wordt. Een tijger kan dus b.v. van 6 naar 2 *njingkoeng* en daardoor de *bebeh* op 3 buiten gevecht stellen.

Uit gegevens uit Kloengkoeng blijkt, dat het belegeringspel daar in grote trekken op gelijke wijze wordt gespeeld. Enkele afwijkingen van het bovenstaande zijn de volgende:

Kinderen spelen gewoonlijk met negen *bebeh*, 2 tijgers en negen vakken + één *oeloe*. Met tien *bebeh* zou alleen bij uitzondering gespeeld worden, wanneer b.v. een sterke *ngematjan* zijn zwakkere tegenpartij een voorsprong van één stuk geeft. Volwassenen spelen het spel ook, maar dan gewoonlijk met 24 *bebeh*, 4 tijgers, 4 *oeloe* op een veld met 5×5 vakken; de *oeloe* staan dan terzijde van het middelste vak van de vier buitenste rijen ¹⁾. De vorm met 25 *bebeh*, 3 tijgers en 12 *oeloe* zou in Kloengkoeng niet voorkomen. Alleen de tijger mag meer dan één vak per zet verder gaan door een leeg vak over te slaan (*nglangkar oemah*); de *bebeh* mogen dat niet. Voorts mag de tijger steeds ook diagonaalswijze langs de lijnen 2-6, 6-8, 8-4 of 4-2, en omgekeerd (niet langs de lijnen hoek-centrum) verschoven worden en een *bebeh* in de hoek doden, *njingkoeng*, wat hier dus tot de gewone spelregels hoort en niet als in Pajangan een bijzondere vorm is. Voorts zegt men van een tijger, die een hele tijd de zelfde zet heen en weer doet in afwachting van een goede kans of uit angst om mat gezet te worden, dat hij *ngentjing*, wat men b.v. ook zegt van iemand die, uitgedaagd, niet te voorschijn durft te komen, dus ongeveer ons „hij kruipt in zijn schulp”.

5. „Boter en kaas”.

Op een zelfde veld als het *mematjan-matjanaan*, maar zonder *oeloe*, wordt het *mematjan dèrèk* gespeeld. Daarbij is het doel, net als bij het Hollandse spelletje „boter en kaas”, om zo spoedig mogelijk drie stukken zo te plaatsens, dat ze één rij vormen. De beide spelers beginnen met hun stukken — waarvoor geen

¹⁾ Ook in Badoeng wordt zowel op een veld van 9 als van 25 vakken gespeeld.

bepaalde naam schijnt te bestaan — op een rij op te stellen, ieder aan een kant van het veld, dus b.v. op 1, 2, 3 en op 7, 8, 9. Daarna gaan zij om de beurt een stuk verschuiven met de bedoeling om zo spoedig mogelijk weer een rij te maken, horizontaal of verticaal, en de tegenpartij dat te verhinderen. De zetten zijn aan geen bepaalde regel gebonden: men mag kris en kras neer zetten, waar maar een lege plaats is. Een geliefde zet is natuurlijk steeds om tussen twee stukken van de tegenpartij in te gaan staan, wat men *njelekak* noemt. Zodra één partij zijn stukken weer op een rij heeft (*nèrèk*), is één ronde (*alèban*) van het spel afgelopen en begint men opnieuw.

(Wordt vervolgd).

Praehistorische werktuigen uit de omgeving van Leuwiliang in de residentie Buitenzorg

door

Dr. C. J. H. FRANSSEN.

Inleiding.

Eén der mantri's van schrijver dezes deelde eind 1938 mede, dat zich ten Westen en ten Zuid-Westen van de krachtcentrale Kradjak in de residentie Buitenzorg praehistorische werkplaatsen zouden bevinden. Een in Januari 1939 ingesteld vluchtig onderzoek wees uit, dat de mededeeling van bedoelden mantri in zooverre juist was, dat er op een uitgestrekt heuvelplateau pleksgewijze steenen artefacten en afslag voorkwamen. Daar een en ander een zeer gecompliceerden indruk maakte, werden kort daarna nog een tweetal verdere bezoeken aan de vindplaatsen gebracht en wel in Mei en Juli 1939. Ook in den loop van 1940 en van dit jaar werden de vindplaatsen nog eenige malen bezocht.

Alle voorwerpen, die hieronder zullen worden besproken en beschreven, zijn oppervlakte-vondsten. Het is zeer de vraag, of er met ontgravingen nog meer aan het licht zal worden gebracht. De kans daarop is daarom zoo gering, omdat het terrein bijna overal min of meer en plaatselijk zelfs zeer sterk is afgespoeld en zodoende de voorwerpen, welke aanvankelijk eventueel met een laag aarde bedekt zijn geweest, aan de oppervlakte zijn gekomen. De reden van deze sterke afspoeling is vermoedelijk hierin te zoeken, dat zich op bedoeld terrein thee-tuinen hebben bevonden. Op de topographische kaart 1:50.000 blad 18 D, hermeten in 1917 tot 1922, staat meestal b o s c h aangegeven. Waarschijnlijk was dit een fout, want de mantri-topograaf Moh. Saleh, thans werkzaam bij het Kon. Bataviaasch Genootschap van Kunsten en

Wetenschappen, wees er op, dat dergelijke détails dikwijls niet ter plaatse, doch van de vlakke uit, worden waargenomen. De kaart 1:20.000 is ouder, doch voor dergelijke détails nauwkeuriger. Op blad E. XI, herzien in 1900, vindt men namelijk den bewusten heuvelrug ten Zuiden van de kali Tjiteureup vrijwel geheel bedekt met theetuinen; alleen op den Zuidwestelijken uitlooper struikgewas. Op den heuvelrug ten Noorden van de kali Tjiteureup ook weer grootendeels theetuinen, namelijk op de Oostelijke helft, in de buurt van de dessa Angsana; de Westelijke helft met de Goenoeng Angsana weer struikgewas. In 1900 dus in het algemeen afwisselend theetuinen en struikgewas; het struikgewas wijst er op, dat er reeds voordien tuinen zijn geweest, die toen al verlaten waren ¹⁾. Toen de theetuinen om de een of andere reden werden opgegeven (thans is de thee verdwenen en is het terrein slechts voor een klein deel in cultuur), heeft men blijkbaar geen voldoende zorg aan den bodem besteed met als gevolg afspoeling. Van deze erosie-verschijnselen en van de omstandigheden, waaronder de artefacten worden gevonden, geven de beide foto's van plaat 1a en 1b een goed beeld. De sterke erosie heeft vermoedelijk reeds 50 jaar, of misschien zelfs langer geduurd. Momenteel begint het terrein geleidelijk aan vol te groeien met varens, laagblijvend struikgewas en enkele boomen.

De voornaamste o n d e r z o c h t e vindplaatsen van de praehistorische werktuigen zijn Pasirloetoeng, Pasirtoegoe, Pasirlajoeng, Pasirgelap en Pasirangsana. De vier eerste vindplaatsen bevinden zich ongeveer 2 tot 3½ km West Zuid West van de krachtcentrale Kradjak op een breeden heuvelrug, welke Noordwaarts begrensd wordt door de kali Tjiteureup en ten Zuiden door de kali Tjiletoeh; beide kali's stroomen naar het Noord-Oosten en vereenigen zich ten Noorden van de krachtcentrale Kradjak om iets verder op gezamenlijk uit te monden in de kali Tjianten. De vindplaats Pasirangsana bevindt zich ongeveer 4½ km Zuid West van de krachtcentrale Kradjak ten Noorden van de kali Tjiteureup. Wegens den oorlogstoestand is het helaas niet mogelijk de vindplaatsen op een kaartje te teekenen.

¹⁾ Deze gegevens werden schrijver dezes met groote welwillendheid ter beschikking gesteld door Dr. A. N. J. Thomassen à Thuessink van der Hoop.

Omtrent de geologie van de vindplaatsen lichtte de geoloog Fr. van Rummelen, die de streek uit eigen onderzoek kent, ons in. Hiervoor wordt hem oprechte dank gebracht. Schrijver dezes zal thans den heer van Rummelen aan het woord laten: „Het terrein ligt precies op den rand van de jonge vulkaanmantel van den Goenoeng Salak en de m 2-étage van Verbeek. Het is vrij zwaar geaccidenteerd door de diepe insnijdingen van de kali's. Over het algemeen zijn de ruggen (restanten van een hoogterras?) schaars begroeid. Op diverse plaatsen worden prachtige jonge erosie-vormingen aangetroffen in de roodbruine laterietgrond. Opvallend is het voorkomen juist in deze recente erosie-gebieden van ronde donkergekleurde mangaanknikkers, welke doorsneden hebben van enkele millimeters tot ruim 2 cm toe; het zijn concreties, welke vermoedelijk hun ontstaan te danken hebben aan uitspoeling van een mangaanhoudende bovenlaag.

Het moedergesteente bestaat ter plaatse uit diverse overgangen van basische pyroxeen-andesiet tot olivijn-basalt toe; in hoofdzaak dus meer basische effusiegesteenten. Wel werd een gesteentemonster uit een bodemprofiel als een hyperstheenhoudende daciet-tuf-puimsteen gedetermineerd, echter niet als aanstaand gesteente.

De kali's zooals bijv. de Tjianten liggen vol met grotere en kleinere obsidiaanblokken, die een dacietische habitus hebben en soms een mooie fluïdaalstructuur vertoonen. Op de ruggen is het obsidiaan ongetwijfeld door menschenhand gebracht.”

Aan het bovenstaande kan nog worden toegevoegd, dat behalve obsidiaan ook alle andere steensoorten, waarvan de hieronder te bespreken werktuigen zijn gemaakt, door den mensch op het plateau zijn gebracht. Dit geldt o.a. voor roode, bruine en zwarte jaspis, verkiezelde kalk, verkiezeld hout en tal van andere niet nader gedetermineerde steensoorten. Of deze steensoorten in de kali's Tjiletoeh, Tjiteureup en Tjianten voorkomen, werd niet nagegaan.

Men zou zich kunnen afvragen, of de lagen op het plateau gedeeltelijk zoo jong zijn, dat zij zijn afgezet, nadat de artefacten daar zijn gemaakt of gebracht. Volgens den heer van Rummelen moet deze vraag ontkennend worden beantwoord, omdat er geen zeer jonge vulcanische afzettingen op het plateau door hem

werden aangetroffen; ook de aanwezige grondsoort kan niet zijn ontstaan uit jonge vulcanische aschlagen.

Beschrijving van de gevonden artefacten.

De gevonden werktuigen zijn van een geheel uiteenloopenden habitus en zullen daarom gemakshalve groepswijze worden behandeld. De volgende indeeling komt het meest logisch voor: *a* werktuigen met een palaeolithische habitus, *b* werktuigen met een mesolithische habitus, *c* werktuigen met uiteenlopend uiterlijk, *d* kernen en *e* neolithische werktuigen. Deze indeeling heeft slechts betrekking op het uiterlijk.

Hieronder zal het materiaal worden besproken, dat zich bevindt in de verzameling van schrijver dezes. De voorwerpen in de verzameling van het Museum te Batavia (van der Hoop, 1940) zullen niet worden behandeld.

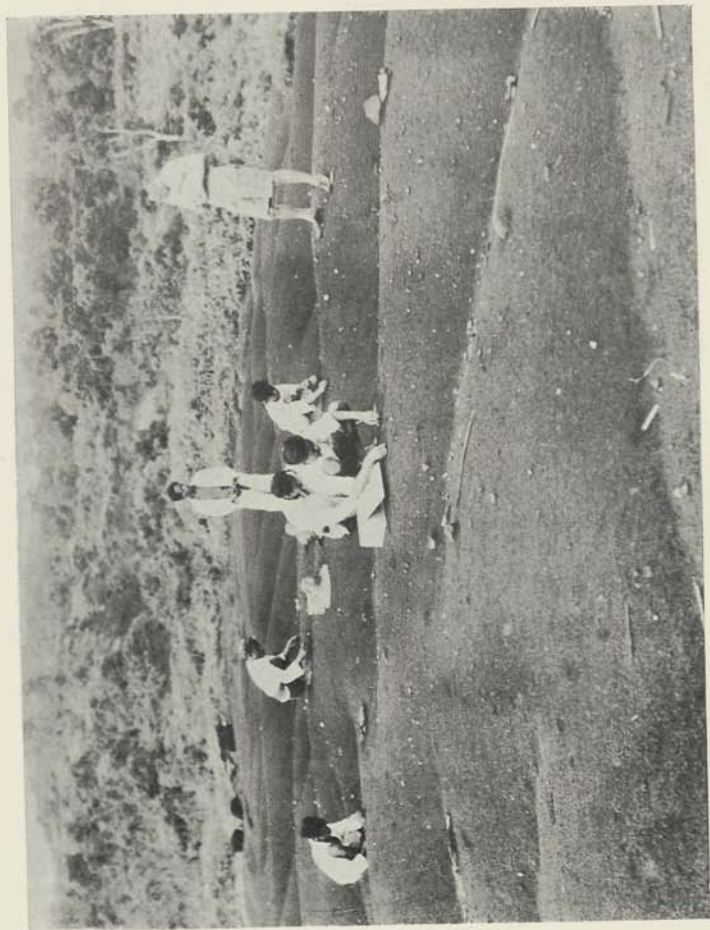
a. Werktuigen met een palaeolithische habitus. — Van deze voorwerpen werden in totaal 9 gave exemplaren en 1 fragment verzameld te Pasirgelap. Vijf exemplaren loopen puntig toe en vertoonen zodoende eenige gelijkenis met de bekende coup de poings uit het Europeesche Chellééen (type 1). De vijf andere zijn echte vuistbijlen met een ronde snede (type 2).

Type 1. — Over de „coup de poings” kan het volgende worden medegedeeld. Het is opvallend, dat de steenen ter weerszijden zijn bewerkt en er van de oorspronkelijke steenkorst niets meer is overgebleven. Een buitengewoon fraai voorwerp van deze groep is afgebeeld op plaat 2, links boven; het is gemaakt van een bruine steensoort (jaspis?) en vertoont een fraaie chocolade-kleurige patina; bij den rechter-zijkant en nabij den punt is retouche aangebracht. Dit is er een aanwijzing voor, dat het voorwerp als slag- en kapwerktuig is gebruikt. Doordat op bepaalde plaatsen spanen zijn afgeslagen, ligt het zeer gemakkelijk in de hand. Het tweede exemplaar met grijze patina (plaat 2, rechts boven) is ruw afgewerkt en vervaardigd van een grijze steensoort; één der randen is geretoucheerd. Het derde exemplaar is van dezelfde steensoort als het eerste en heeft ook dezelfde chocoladekleurige patina. Het vierde (plaat 2, rechts beneden) is van verkiezeld kalk met fraai geretoucheerde randen en punt; de patina variëert in kleur van donker roodbruin tot geel bruin. De vijfde „coup de poing” (plaat 2,

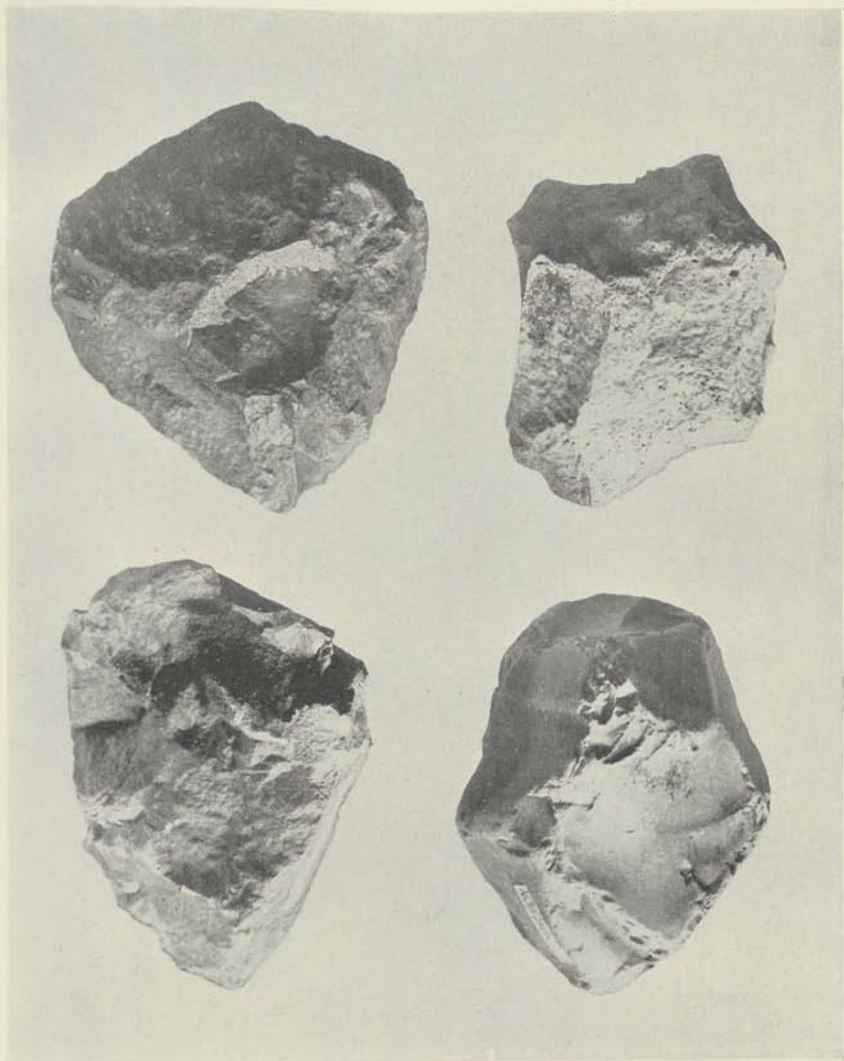

1a. Diepe erosiegeul te Pasir Loetoeng.

1b. Verzamelen van praehistorische voorwerpen op sterk afgespoeld terrein
te Pasir Loeteng.

Foto Huysmans

2. Vier puntig toeloopende vuistbijlen, verkleind tot 0,58 van de ware grootte.

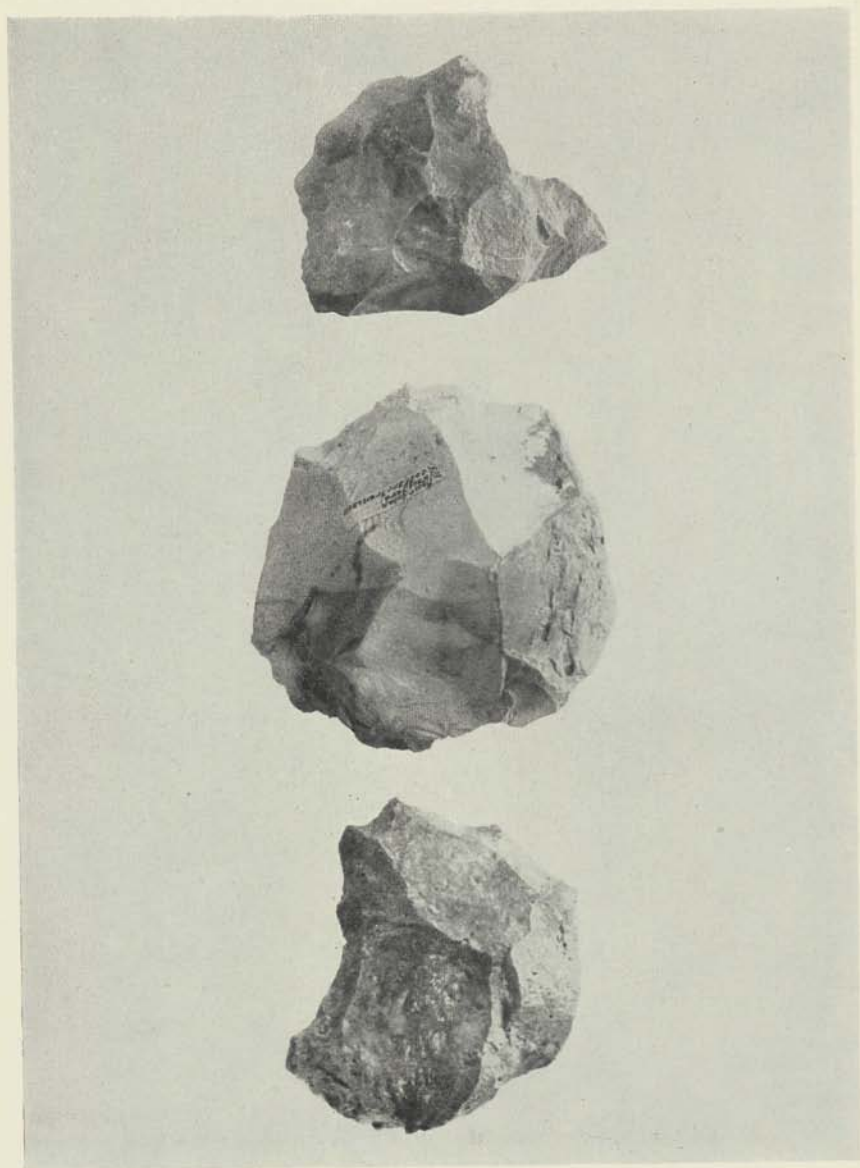

Foto Huysmans

3. Drie schrapers: de bovenste heeft uitsteeksels, de middelste is een
ronde schraper en de onderste heeft een concave rand
verkleind tot 0,58 van de ware grootte.

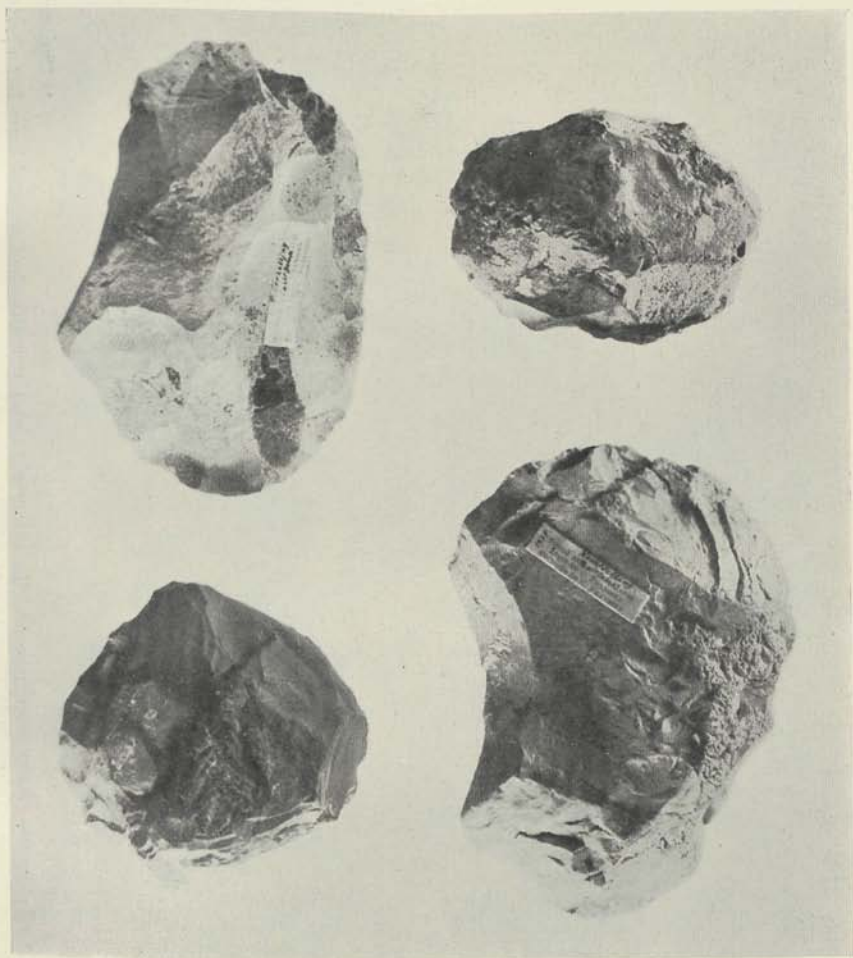

Foto Huysmans

4. Links boven en rechts beneden: vuistbijlen met groote ronde snede.
Rechts boven: vuistbijl met kleine ronde snede.
Links beneden: een met het „Sumatra-type” verwante vuistbijl.
Verkleind tot 0,42 van de ware grootte.

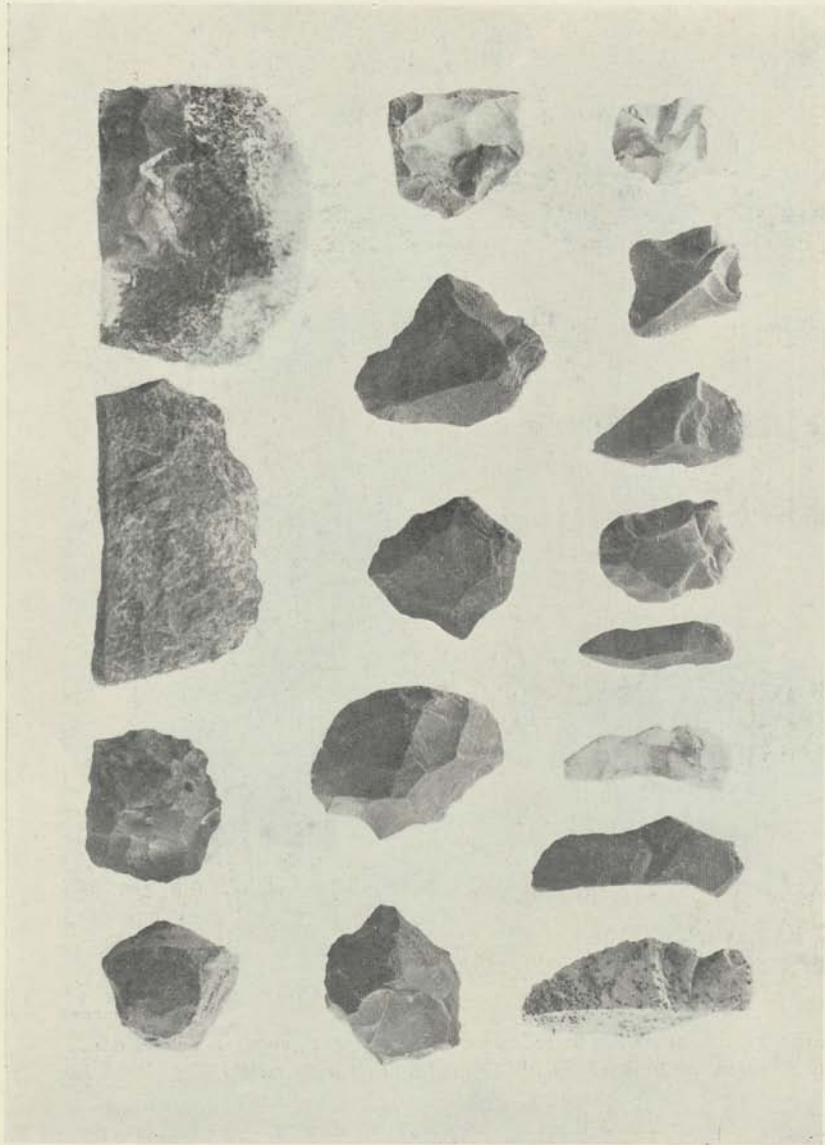

Foto Huysmans

5. Bovenste rij: eerste twee voorwerpen zijn tot werktuigen vervaarde kernstukken; het derde voorwerp is een korte bijl uit Indo-China; het vierde voorwerp is een korte bijl van Lewwiliang.
 Middelste rij: tot werktuigen vervaarde kernstukken. Onderste rij: uit steenspanen vervaardigde werktuigen. Verkleind tot de helft.

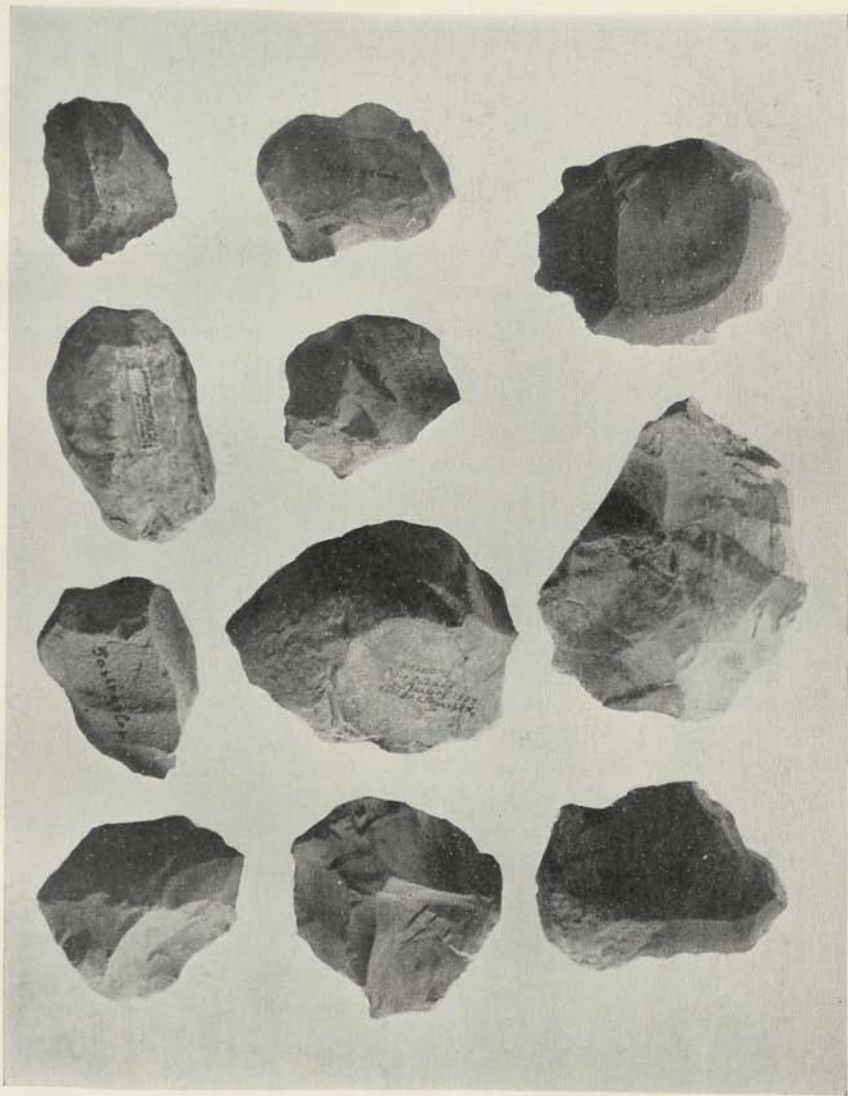
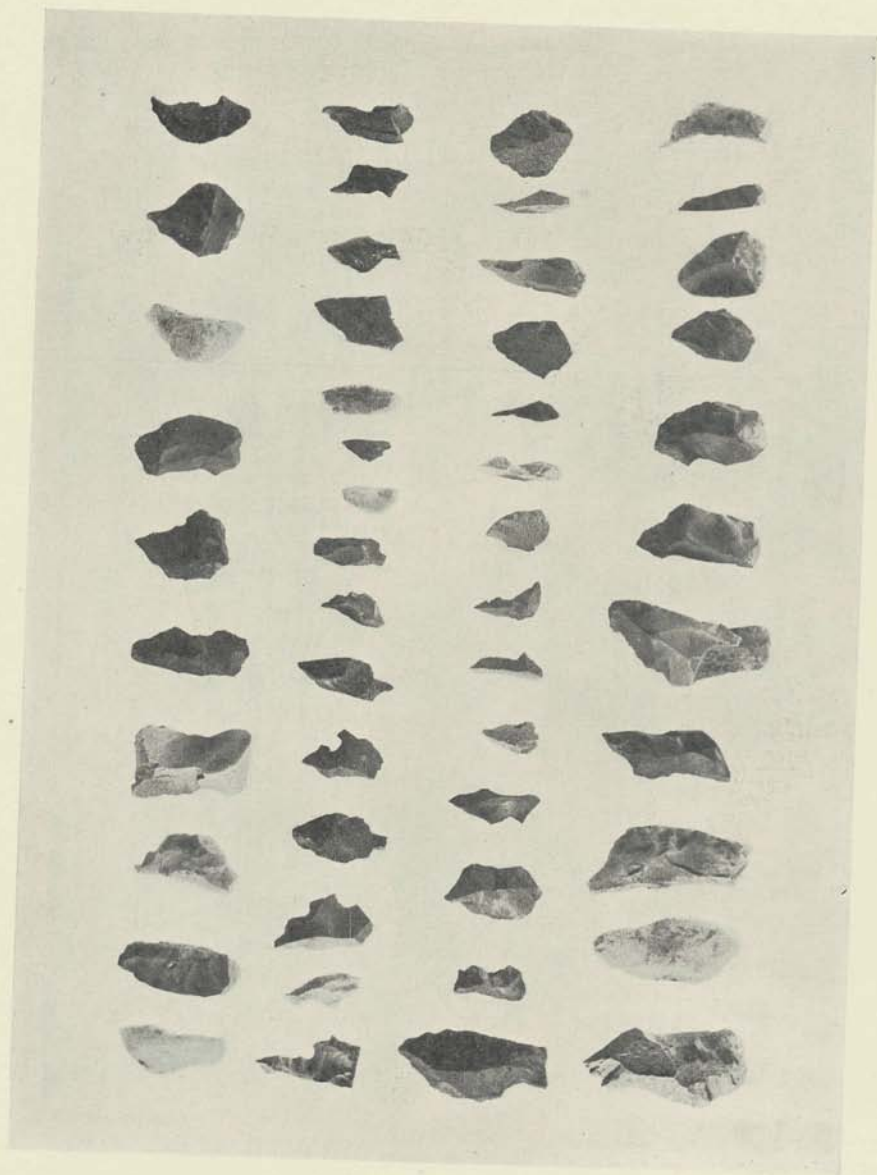

Foto Huysmans

6. Werktuigen, vervaardigd uit afgeslagen steenspanen en kernstukken.
Verkleind tot de helft.

7. Werktuigen, vervaardigd uit afgeslagen spanen. Verkleind tot 0,54 van de ware grootte.

Foto Huijsmans

links beneden) is zeer ruw en gemaakt van verkiezelde kalk met een veelkleurige patina (zwart, chocolade-kleurig en geelbruin). Al deze vijf voorwerpen hebben een lengte van $9\frac{1}{2}$ tot 11 cm; ze zijn slechts iets langer dan breed, terwijl de dikte uiteenloopt van $5\frac{1}{2}$ tot 3 cm.

Type 2. — Merkwaardig zijn de vuistbijlen met ronde snede, welke wederom in twee typen kunnen worden onderverdeeld. Bij het ééne type, waarvan twee exemplaren (plaat 4, links boven en rechts beneden) werden gevonden, is van de oorspronkelijke steenkorst niets meer overgebleven en strekt de scherpe kant (snede) zich uit over een groot deel van den omtrek van den steen. Bij het andere type (plaat 4, rechts boven), waarvan drie exemplaren konden worden verzameld, is de oorspronkelijke steenkorst nabij het „handvat” aan één der zijden gespaard. Naar de scherpe kant, welke betrekkelijk klein is, heeft men den steen ter weerszijden dun toegewerkt. Het „handvat” zelve is min of meer eivormig, zoodat deze werktuigen vast in de hand lagen en er dus gemakkelijk mee kon worden gemanouvreerd.

De beide exemplaren van het eerste type zijn afgebeeld op plaat 4 (links boven en rechts beneden); het ééne en meest fraaie voorwerp is ovaalvormig en van verkiezelde kalk met grauw gele patina, de scherpe kant vertoont op sommige plaatsen een fraaie retouche; de lengte, breedte en dikte bedragen respectievelijk $13\frac{1}{2}$, 8 en $6\frac{1}{2}$ cm (plaat 4, rechts beneden). Het andere exemplaar is aan één zijde vlak; het heeft een blauw-grijze patina en is gemaakt van een ons onbekende steensoort; de lengte, breedte en dikte bedragen respectievelijk 14, $10\frac{1}{2}$ cm en $3\frac{1}{2}$ cm (plaat 4, links boven).

Onder de werktuigen met kleine snede verdient vooral een vuistbijl van roode jaspis de aandacht (plaat 4, rechts boven); de lengte, breedte en dikte bedragen 8, 8 en $4\frac{1}{2}$ cm. De twee andere vuistbijlen zijn gemaakt van bruine jaspis en verkiezelde kalk; de lengte, breedte en dikte bedragen bij deze voorwerpen respectievelijk 13 bij 9 bij 5 cm en 9 bij $6\frac{1}{2}$ bij 5 cm.

b. Werktuigen met een mesolithische habitus. — Op de vindplaats Pasirloetoeng werden een viertal werktuigen gevonden, welke van elders uit het mesolithicum bekend zijn geworden. Drie hiervan zijn zoogenaamde „korte bijlen”, in Indo-China door Colani

(1927) „haches courtes” genoemd; het vierde voorwerp is een vuistbijl.

Korte bijlen. — De korte bijlen zijn van hetzelfde type en blijkbaar volgens dezelfde techniek vervaardigd als in Indo China. Op plaat 5 zijn 2 korte bijlen afgebeeld. Het linker exemplaar (bovenste rij, tweede van rechts) is afkomstig van Indo China en werd ontvangen van den Directeur van de l'École Française de l'Extrême Orient; op het etiket staat vermeld „Tonkin (Da-phuc, Hoa-binh.)”. Het rechter exemplaar (plaat 5, bovenste rij rechts) werd gevonden te Pasirloetoeng nabij Leuwiliang.

Twee van de gevonden korte bijlen zijn vervaardigd van verkiezeld hout, het derde exemplaar is van verkiezelde kalk. De afstand van het afgeplatte gedeelte tot het midden van de scherpe kant loopt bij de drie exemplaren uiteen van 4 tot 6 cm.

Vuistbijl. — Het andere werktuig (plaat 4, links beneden) is een door midden geslagen ovaalvormige knol van verkiezelde kalk, waarvan de oorspronkelijke oppervlakte van den steen is bijgewerkt door bekapping. De lengte, breedte en dikte bedragen respectievelijk 9, 6½ en 4 cm.

Mc Carthy (1941) vermeldt voor Australië twee werktuigen, waarvan het ééne een éenzijdig bewerkte kiezelsteen is en het andere een door midden geslagen steen, waarvan slechts de oorspronkelijke buitenzijde is bekapt. Het gevonden werktuig komt dus overeen met het door Mc Carthy van Australië beschreven type, dat door hem „karta” wordt genoemd in tegenstelling met het andere, dat door hem met den naam „Sumatra-type” (vuistbijl van het Sumatra-type) wordt aangeduid. Volledigheidshalve wordt hier nog de beschrijving geciteerd, welke Van der Hoop (1938) geeft voor de verwante vuistbijlen van Sumatra's Oostkust: „ten eerste bijlen, die aan beide zijden zijn bewerkt, door ruwen afslag uit een steen; ten tweede bijlen, die zijn gemaakt door van een riviersteen een groote scherf af te slaan: den buitenkant van den steen lieten de makers dan verder geheel onbewerkt; de breukzijde werd bijgewerkt door het afslaan van kleine scherfjes”. Van Heekeren (1937) vond een vuistbijl van het Sumatra-type te Ara op Zuid-Celebes.

c. *Werktuigen met uiteenlopend uiterlijk.* — Op alle vindplaatsen werd een groot aantal door kappen vervaardigde werktuigen ver-

zameld. Deze vertoonen een groote variatie wat vorm en grootte betreft. Sommigen zijn zorgvuldig afgewerkt, andere weer ruw. Karakteristiek voor deze werktuigen is in de eerste plaats de asymetrische vorm en in de tweede plaats, dat van de oorspronkelijke oppervlakte van den steen weinig of niets meer is overgebleven. Ook de voor deze werktuigen gebruikte steensoorten vertoonen een groote verscheidenheid, want er werden exemplaren verzameld van verkieselde kalk, roode en bruine jaspis, verkieselde hout, obsidiaan ¹⁾ en tal van andere niet nader op naam gebrachte steensoorten. De meeste werktuigen vertoonen een mooie patina.

Wat de vorm betreft zijn er geen twee voorwerpen te vinden, welke precies aan elkander gelijk zijn. Hetzelfde vermeldt Mc Carthy (1941) voor soortgelijke culturen („flake-industries”) van Australië. Het gevonden materiaal kan in twee groote groepen worden verdeeld, namelijk in dunnere werktuigen, waaraan duidelijk te zien is dat ze zijn vervaardigd van afgeslagen spanen (plaat 3, 5, 6 en 7) en in dikkere werktuigen, welke van rolsteenen of van bijgewerkte kernstukken zijn gemaakt (plaat 5 en 6).

Groep 1. — De werktuigen van groep 1 loopen in grootte zeer uiteen; sommigen zijn zeer klein en zijn dus echte microlithen, de grootste hebben een afmeting van 9 cm, de kleinste van 1 cm. Het minst gecompliceerd zijn langwerpige al of niet bijgewerkte mesvormige steenspanen (plaat 5), welke ongetwijfeld als messen zullen zijn gebruikt.

Vele andere hebben grillige vormen; sommige gelijken op pijlpunten, andere op schrapers, weer andere op boortjes (plaat 3, 5, 6 en 7); men mag ons insziens vrijwel zeker aannemen, dat ze ook als zoodanig zijn gebruikt. Vermelding verdienen verder nog de drie schrapers van plaat 3; het bovenste exemplaar heeft twee uitsteeksels en lijkt zeer geschikt voor de vervaardiging van speren en pijlen; het middelste exemplaar is een fraaie ronde schrapper; het onderste ten slotte heeft een concaven rand.

Een aantal microlithen is afgebeeld op plaat 7. Enkele dezer microlithen hebben een soort weerhaakjes, andere zijn duidelijk gesteeld, weer andere hebben de vorm van pijlpuntjes.

¹⁾ Het van den Goenoeng Salak afkomstige obsidiaan is groenachtig van kleur, heeft geen mooie schelpvormige breuk en bevat veel gasballetjes.

Wat het gebruik van de microlithen betreft tast men nog grootendeels in het duister. Men zou zich kunnen indenken, dat ze als pijlpuntjes, vischhaakjes, mesjes, schrapertjes enz. zijn gebruikt, doch eenige zekerheid bestaat dienaangaande evenwel niet.

Het zou te ver voeren en bovendien geen zin hebben om alle gevonden voorwerpen afzonderlijk te beschrijven. Daarom wordt korthedshalve verwezen naar de afbeeldingen, waarop de meeste vormen van groep 1 vertegenwoordigd zijn. Er mag nog de aandacht op worden gevestigd, dat soms een fraaie retouche valt waar te nemen.

De werktuigen van Leuwiliang vertoonen geen overeenkomst met de „flakes” van Ara en Liang Saripa op Zuid-Celebes, welke door Van Heekeren (1937 en 1939) zijn beschreven en afgebeeld. Ook bestaat er weinig gelijkenis met de bekende microlithen van de Bandoengsche hoogvlakte (Von Koenigswald, 1935), welke momenteel trouwens van tal van andere plaatsen van Java en ook van Sumatra (Zwierzycki, 1926; Van der Hoop, 1940) bekend zijn geworden. Zelfs de microlithen van obsidiaan van Leuwiliang komen vaak niet overeen met die van Bandoeng ¹⁾; de grootere exemplaren van Leuwiliang zijn doorgaans grof, terwijl daarentegen de zeer kleine somtijds door hun fijnheid uitmunten. Of de verschillen tusschen de microlithen van Bandoeng en Leuwiliang moeten worden toegeschreven aan de gebruikte steensoorten (het obsidiaan van Leuwiliang leent zich minder goed voor bewerking dan dat van Bandoeng en Sumatra, zie de voetnoot op blz. 537), is een vraag, welke schrijver dezes niet zal trachten te beantwoorden. De werktuigjes van obsidiaan van Boven Djambi (Sumatra) en van Bandoeng schijnen bijna geheel identiek aan elkander te zijn (Von Koenigswald, 1935); tusschen die van Kerintji (Sumatra) eenerzijds en die van Bandoeng en Djambi anderzijds schijnen nog eenige verschillen te bestaan (Van der Hoop, 1940).

Groep 2. — De werktuigjes van de tweede groep zijn dikker. Schrijver dezes is van meening, dat het ofwel bekapte rolsteentjes zijn ofwel bijgewerkte kernstukken, welke overbleven bij het afslaan van de spanen. Soms gelijken de voorwerpen van groep

¹⁾ De microlithen van obsidiaan van Leuwiliang zijn tengevolge van verweering vaak dof zwart, terwijl die van Bandoeng bijna steeds glimmend zijn.

2 op miniatuur-vuistbijlen. Vaak zijn de randen zorgvuldig bij-gewerkt door er uiterst kleine steensplintertjes af te slaan (of af te drukken?). Ook bij deze kernstukken komen voorwerpen voor met uitsteeksels en concave randen.

Beschrijvingen zullen wegens dezelfde redenen als uiteengezet bij groep 1 achterwege worden gelaten. De afmetingen loopen uiteen van 7 tot 2 cm. Voor de afbeeldingen wordt verwezen naar plaat 5 en 6.

Het is niet uitgesloten, dat de sub a behandelde werktuigen met een palaeolithisch uiterlijk eveneens tot de „flake-cultuur” behooren evenals dat op Australië het geval is (Mc Carthy, 1941).

De slagsteenen, waarmede de spanen van de kernstukken werden afgeslagen, werden op de vindplaatsen niet aangetroffen.

d. Kernen. — Op de vindplaatsen worden talrijke niet tot werktuigen vervormde kernen aangetroffen, waarop niet nader zal worden ingegaan. Hiervan zijn de „flakes” afgeslagen. Uit het voorafgaande blijkt reeds, dat al deze niet gebruikte kernen uit allerlei steensoorten bestaan. Uit het voorkomen van ruwe kernstukken op de vindplaatsen, kan de conclusie worden getrokken, dat de werktuigen allen of althans voor een groot deel op de vindplaatsen zijn vervaardigd.

e. Neolithische werktuigen. — Van de nabij de vindplaatsen wonende bevolking werden enkele kleine rechthoeksbijltjes van verkiezelde kalk en verkiezeld hout opgekocht, welke ter plaatse gevonden heeten te zijn. De schrijver vond in een diepe erosiegeul nabij de vindplaats Pasirloetoeng een fraaie slijpsteen van zandsteen. Soortgelijke slijpsteenen werden door hem verzameld in een neolithische werkplaats te Pasir Karet; zij zijn trouwens ook bekend van de ateliers van Patjitan en van elders op Java.

Door Dr. Van der Hoop werd een klein, maar zeer duidelijk fragment van een rechthoeksbijl aangetroffen.

Dat er geen gave rechthoeksbijlen konden worden verzameld, behoeft geen verwondering te wekken, aangezien ze bij het blootspoelen meteen door de bevolking worden opgeraapt. De rechthoeksbijlen heeten bij de Indonesische bevolking op Java namelijk afkomstig te zijn van den bliksem en worden daarom als djimats bewaard. Ook worden, en dit geldt in het bijzonder voor exemplaren van verkiezelde kalk, er wel stukjes afgeslagen voor

„vuursteentjes” in de sigarenaanstekers. De overige praehistorische werktuigen hebben voor de bevolking geen waarde en zijn daarom blijven liggen.

Ouderdom der werktuigen.

Wat de vorm betreft zijn de onder a behandelde voorwerpen zuiver palaeolithisch; vooral de „coup de poings” maken een zeer primitieven indruk. Het is echter zonder meer, vooral niet bij oppervlakte-vondsten, uit te maken, of deze voorwerpen inderdaad tot het Javaansche palaeolithicum behooren. Schrijver dezes is daarom eenigszins sceptisch, omdat hij onlangs in het bezit kwam van een tweetal publicaties van Mc Carthy (1940 en 1941), waarin een overzicht van de steentijd in Australië wordt gegeven en de noodige aandacht wordt besteed aan de daar voorkomende „flake-industries”. Mc Carthy (1940) is van oordeel, dat het praehistorische tijdperk in Australië in vergelijking met vele andere landen niet lang heeft geduurd en daar pas ongeveer 10.000 jaar vóór onze tijdrekening zou zijn begonnen met de intrede van de eerste phase van het mesolithicum, namelijk het Hoabinhien I. Ofschoon uit Australië tal van werktuigen met een palaeolithische habitus bekend zijn, zouden ze dus niet ouder dan het Australische mesolithicum kunnen zijn. Volgens Mc Carthy (1941) komen in Zuid-Oost-Australië „coup de poings” en andere vuistbijlen voor in „kitchen middens” en wel tesamen met protoneolithen, welke laatste mesolithisch zijn en zooals bekend in Indo-China tot de Hoabinhien II-cultuur behooren. In verband met bovenstaande zal het wel zonder meer duidelijk zijn, dat het nog zeer de vraag is, of de werktuigen met palaeolithisch uiterlijk van Leuwiliang wel echte palaeolithen zijn. Voor de volledigheid moet hier nog worden medegedeeld, dat ze niet identiek zijn met de pleistocene vuistbijlen van Von Koenigswald (1936).

De sub b. besproken werktuigen („korte bijlen” en vuistbijl) zouden afgaande op vormgelijkenis met materiaal van Indo China voor mesolithisch kunnen worden gehouden. Van Heekeren (1939) vond bij zijn grottenonderzoek op Oost-Java een aantal korte bijlen, welke door hem evenals in Indo China ook voor Java tot het mesolithicum worden gerekend; Van Heekeren baseert zich bij de ouderdomsbepaling echter uitsluitend op de vorm. Mc Carthy (1941)

reken geheel gelijksoortige vuistbijlen van Australië (de zoogenaamde „karta”) als het bij Leuwiliang gevonden exemplaar tot de eerste phase van het Australische mesolithicum (Hoabinhien I-cultuur). Deze auteur maakt in zijn publicaties (Mc. Carthy, 1940 en 1941) echter geen gewag van korte bijlen.

Hoewel men zich door de v o r m g e l i j k e n i s zou kunnen laten verleiden de onder b bedoelde werktuigen voor mesolithisch te houden, komt het schrijver dezes toch gevaarlijk voor zich bij de dateering uitsluitend te baseeren op den vorm van enkele werktuigen. Daarbij komt nog, dat omtrent het mesolithicum in onzen archipel nog zeer weinig bekend is. Schrijver dezes vindt het daarom veiliger de ouderdom der betreffende werktuigen voorloopig in afwachting van verder onderzoek in het midden te laten.

Tot welke periode de rechthoeksbijlen en de slijpsteen hebben behoord, is zonder meer duidelijk. Niemand zal wel ontkennen, dat het typische neolithen zijn.

De ouderdom van de werktuigen van groep c is niet met zekerheid op te geven. Ze kunnen palaeolithisch, mesolithisch of zelfs neolithisch zijn. Tegen deze laatste opvatting zou kunnen pleiten, dat dergelijke werktuigen op Java nog nergens tesamen met rechthoeksbijlen zijn aangetroffen; ook in de neolithische werkplaatsen werden ze nog niet gevonden. In dit verband moge nog worden vermeld, dat indertijd in de kampong Tjidjahe nabij het vliegveld Semplak te Buitenzorg een Indonesiër bij het afgraven van een stijle wand voor den aanleg van een sawah vele rechthoeksbijlen en ruwe kernen vond, doch geen werktuigen van groep c; onder de rechthoeksbijlen bevonden zich onafgewerkte exemplaren en gebruikte voorwerpen met stukgeslagen snede. Er is dus nog geen enkele aanwijzing, dat dergelijke werktuigen in het Javaansche neolithicum werden vervaardigd of gebruikt; daartegenover staat echter, dat onze kennis van het neolithicum van Java nog zeer summier is.

Wat leert ons het neolithicum van Nieuw-Guinea? Schrijver dezes kwam onlangs in het bezit van een klein aantal niet afgewerkte (dus ruw zonder eenige retouche) steenspanen en kernstukken, welke hem waren toegezonden door Pater Hoeboer te Ninati (Boven Digoel) onder mededeeling, dat deze „flakes” door de Papoea's worden gebruikt bij de vervaardiging van speren

en pijlen. In het neolithicum van Nieuw Guinea worden dus met groep c verwante werktuigen gebruikt. Mag men daaruit de conclusie trekken, dat ook de veel fraaier bewerkte „flakes” van Leuwiliang tot het neolithicum behooren? Neen, want het neolithicum van Java en Nieuw-Guinea vertoonen onderling dusdanig groote verschilpunten, dat ze niet met elkander kunnen worden vergeleken.

Mc Carthy (1941) vermeldt „flakes” met een asymetrische vorm van Tasmanië en het Oosten van New South Wales; ook maakt hij gewag van het voorkomen van microlithen in Australië. Vergelijkt men de werktuigen van groep c met de afbeeldingen van Mc Carthy, dan is een groote gelijkenis vaak niet te ontkennen. Of deze gelijkenis toeval is, wordt in het midden gelaten. Helaas laat Mc Carthy zich niet positief uit over den ouderdom der asymetrische „flakes” en der microlithen in Australië.

De bekende microlithen van obsidiaan worden door Von Koenigswald (1935), Van Stein Callenfels (1934) en Van der Hoop (1938 en 1940) tot het neolithicum gerekend; ook Van Heekeren (1937 en 1939) beschouwt de microlithen van Ara en de Liang Saripa van Zuid-Celebes als neolithisch. Zijn de microlithen van Leuwiliang eveneens neolithisch? Ook deze vraag is zonder nader onderzoek niet te beantwoorden.

Schrijver dezes komt dus wat den ouderdom der bij Leuwiliang gevonden werktuigen betreft tot de conclusie, dat de rechthoeksbijlen en de slijpsteen ongetwijfeld neolithisch zijn. De sub a en b besproken werktuigen zijn wat vorm betreft respectievelijk palaeolithisch en mesolithisch, doch of het inderdaad palaeolithen en mesolithen zijn kan niet aan den vorm alleen worden uitgemaakt. Ook omtrent de ouderdom der onder c genoemde werktuigen („flakes”) tast men nog geheel in het duister.

Of de verschillende werktuig-typen van Leuwiliang oorspronkelijk in opeenvolgende lagen hebben gelegen, is niet uit te maken.

Het zou van belang zijn op West-Java tot grottenonderzoek over te gaan, omdat men dan kans heeft de werktuig-typen van Leuwiliang in bepaalde lagen aan te treffen en tot eenige zekerheid omtrent den ouderdom zou kunnen komen.

Bovendien bestaat dan de mogelijkheid, dat voorwerpen van min of meer vergankelijk materiaal (o.a. van schelp en been) aan

het licht worden gebracht en tevens nog resten van menselijke skeletten. Ontgravingen op het heuvelplateau te Leuwiliang be-
loven weinig succes.

Literatuur.

- Colani, Madeleine, *L'Age de la pierre dans la province de Hoa-binh (Tonkin). Mémoires du Service géologique de l'Indo-china*, XV, 1 (1927).
- . . . . ., *Buttes artificielles en valves de Lamellibranches (Annam septentrional). Bulletin de la Société préhistorique française*, 4 (1933).
- . . . . ., *Dépôts artificielles en valves de Pélécy-podes (Nord-Annam). Archives du muséum d'histoire naturelle*, 6de serie, XI (1934).
- Heekeren H.R. van, *Ara, eene nieuwe praehistorische vindplaats in Zuid-Celebes. Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap. Tweede reeks* (1937) p. 30-33.
- . . . . ., *Ontdekking van het Hoa-binhien op Java. De Goea Mardjan nabij Poeger (Besoeki). Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, LXXVII (1937) p. 269-276.
- . . . . ., *De Liang Saripa, een neolithisch station nabij Maros (Zuid-Celebes). Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, LXXIX (1939), p. 112-118.
- . . . . ., *Over prehistorie in het algemeen en die van Besoeki in het bijzonder. Voordracht gehouden te Djember in 1939.*
- Koenigswald G. H. R. von, *Das Neolithicum der Umgebung von Bandoeng. Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, LXXV (1935) p. 394-419.
- . . . . ., *Early palaeolithic stone implements from Java. Buletin of the Raffles Museum, Singapore, Series B*, 1 (1936) p. 52-61.
- . . . . ., *Über altpalaeolithische Artefacte von Java. Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap, tweede Serie*, LIII (1936) p. 41-44.
- Mc Carthy, Frederick D., *The stone axes of Australia. The Australian Museum Magazine*, 1940, p. 223-228.
- . . . . ., *Chipped stone implements of the Aborigines. The Australian Museum Magazine*, 1941, p. 257-263.

- Stein Callenfels P.V., van, *Korte gids voor de praehistorische verzameling van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van kunsten en wetenschappen*. Bandoeng (1934).
- Thomassen à Thuessink van der Hoop, A.N.J., *Geschiedenis van Nederlandsch Indië*, deel 1. Hoofdstuk I. *De praehistorie*. Amsterdam (1938).
- . . . . ., *A prehistoric site near Lake Kerinchi, Sumatra. Proceedings of the third congress of prehistorians of the Far East, Singapore 24th January – 30 January 1938*. Singapore (1940) p. 200-204.
- . . . . ., *De praehistorische verzameling. Jaarboek van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, 1940, p. 58-81.
- Zwierzycki, J., *Een vondst uit de palaeolithische cultuur-periode in een grot in Boven Djambi. De Mijn-ingenieur*, VII (1926), p. 63-67.
-

Beschrijving der kanonnen afkomstig uit Atjeh, thans in het Koninklijk Koloniaal Militair Invalidenhuis Bronbeek

door

Dr. K. C. CRUCQ.

Deze kanonnen zijn afgebeeld en beschreven in het *Gedenkboek van het Kon. Mil. Invalidenhuis*, door J. C. J. Smits.

Door bemiddeling van den Commandant van Bronbeek verkreeg de Oudheidkundige Dienst eenige foto's van de belangrijkste stukken en de daarop voorkomende inscripties, waarvan hier een bespreking moge volgen, aangevuld met hierop betrekking hebbende gegevens uit de literatuur over dit onderwerp.

Voor de opgave der stukken, zooals ze in den Atjehschen Kraton zijn aangetroffen, zie men: *Beschrijving van den Kraton van Groot-Atjeh*, Batavia 1874. De inscripties op deze kanonnen zijn getransscribeerd en vertaald door Mr. van den Berg, in *Notulen Bat. Gen.*, XII (1 Sept. 1874), Bijlage litt. A.

1e. Een metalen kanon, lang 4.60 m; kaliber 25 cm¹⁾ schietende 100 lb ijzer of 36 lb steen; afstand van de tappen tot den mond 2.30 m; gewone vorm van kulas en druif, de laatste echter met vlakke sluitplaat. Versierd met Turksche siermotieven, op het bodemstuk acht achtpuntige sterren.

Dit kanon, veroverd te Kota Radja Beđil aan den mond der

---

¹⁾ Volgens *Notulen B. G. o. c.* is het kaliber 24 cm. Volgens VAN SWIETEN, *De waarheid omtrent onze vestiging in Atjeh*: kaliber 24 cm, lengte 4.75 m, zeer dun van wand, steenstuk met bijbehorende steenen kogels; is dit inderdaad aldus, dan zou het een steenstuk zijn van $\pm$ 80 lb, maar ik vermoed, dat de schrijver hier in de war is met den grooten Engelschen wijdmonder, waarover later.

Atjeh-rivier, is het zg. Peperstuk, „Lada th itjoepa” (d.w.z. een tjoepa peper), dat door Sultan Selim I aan de Atjehsche gezanten te Konstantinopel zou zijn geschonken; deze gezanten hadden een lading peper als geschenk voor den Sultan meegebracht, maar doordat zij langen tijd moesten wachten alvorens in audiëntie te worden toegelaten, waren zij gedwongen de peper te verkoopen om in hun levensonderhoud te voorzien, zoodat ze tenslotte slechts een „tjoepa” peper konden aanbieden (zie: *De Atjehers*, door C. Snouck Hurgronje, Deel I, blz. 221-222).

Inderdaad blijken er reeds vóór 1540 betrekkingen tusschen Turkije en Atjeh bestaan te hebben; zoo lezen we in *De wonderlijke reizen van Mendes Pinto* (blz. 20): „Achen kreeg onderhand tot zijn bijstand (tegen de Bataks) 300 Turken, die hij overlang uit d'engte van Mecha verwachtte en in vier schepen met peper geladen gehaald had; hij dee in deze schepen ook veel musketten en schoppen en verscheyde stukken van koper en ijzer geschut komen”; en verder: „t nieuw verband t welk de Bassa van Groot Cayr, in den naam van de Groote Heer aan de koning van Achem toegestaan had” . . .; dit geschiedde gedurende het beleg van Aroe, vóór 1540.

In 1562 zagen de Venetianen een gezant van Sultan ‘Ala°oeddin Ri°ājat Schāh te Konstantinopel, die gekomen was om geschut e. d. te verzoeken om te gebruiken tegen de Portugeezen: „Giunto dell India ambassadore del Re d’Assi demanda artigleria per difendersi dai Portogesi”.

„Le Sultan de Roum lui envoya plusieurs artisans habiles et surtout ceux qui excellaient dans la fabrication de la grosse artillerie. Pendant son règne on fit des canons d’une grandeur extraordinaire et ce fut lui, qui construisit la citadelle d’ Atjeh et fit le premier la guerre contre les infidèles en attaquant lui même Malaka”. (Millies, *Recherches sur les monnaies des indigènes de l’ archipel indien et de la péninsule Malace*, blz. 74).

De Sultan van Turkije was Solaimān de Groote (1520—1564); de sultan van Atjeh ‘Alā°oeddin Ri°ājat Schāh al Kakhār (1539—1571).

Evenzoo vermeldt Couto in *Da Asia*, Decade VIII (deel 18), blz. 131, „o rey do Achem, Alabaradi (d.w.z. ‘Alā°oeddin Ri°ājat Schāh): „ . . . mandou convocar ainda gente, munições, e artilheria ao Grão Turco — — — e logo lhe mandou quinhentos Turcos,

e muitas bombardas grossas, en grande copia de municões, muitos Engenheiros, e Mestres de Artilheria". Op blz. 141 o.c. worden de kanonnen beschreven, die Sultan 'Alā'oeddin Ri'ājat Schāh bij het beleg van Malakka in batterij bracht: „e desembarcou a artilheria que he a sequente: hum leão de quaranta arrateis de peloura de ferro coado, hum aguia de trinta arrateis de ferro, huma espera de quatorze arrateis de ferro, dous camellos de marca major, dous camelletes, hum grande, e quantitate de falcões e berços, dous quartos de cinco palmos". *Leão* („leeuw"), *aguia* („adelaar"), *espera* („hinderlaag") zijn benamingen van verschillende soorten geschut; 40 *arrateis* = ruim 36 lb, 30 *arrateis* = 27 lb, 14 *arrateis* = ruim 12 lb; *camello* („kameel") is een wijdmonder of steenstuk; *camelette* („kameeltje") is een kleine wijdmonder; de overige namen, valken, haken, e.d. duiden kleine stukken aan van minder dan 12 lb.

Dezelfde soorten van geschut, „arenden en leeuwen" werden door Atjehsche en Turksche geschutgieters onder leiding van een Portugeesch renegaat, „Coje Geinal" (= Chodja Zainoe I ābidīn) gegoten voor den sultan van Demak, zooals we memoreerden in *De Geschiedenis van het Heilig Kanon te Banten*, in dit Tijdschrift. Jan Huygen van Linschoten, in zijn Itinerario (blz. 25) vermeldt, dat de Atjehers goed geschut gieten, en verder: „In dit leste belech en benauwtheyt van Malacca sont die Coninck van Acheijn een stuck geschut van de groote en lenghte diesgelijcks in Christenrijk weijnich gesien, en soo wel gewrocht, 't welck hij gaf in houwelijc met syn Dochter welcke trouwde met den Coninck van Jor (Djohor) — — — dit stuck ende die Dochter kregen de Portugezen ende brachten ze in Malacca ende daarna wordent geschut ghesonden in 't schip dat naar Portugal ginck en wasso swaer dat men 't moeste onder in 't ballast leggen . . . ."

In het journaal van Jacob Rijcx Opmeer, in de vloot van Wijbrand van Waerwijck, in Atjeh in 1603, lezen we: „Het geschut bestaat uit ruim 300 heele, dubbelde als halve kartouwen". Er wordt veel geschut gegoten, van stukken die aan den mond 13 duimen (= 34 cm) wijdde hebben af, tot kleine, zooals bassen, falconetten e. d.; ook wordt er veel buskruid gemaakt" (*Tijdschrift voor N. I.*, 1873, blz. 66).

John Davis (1599) zegt van den Sultan Atjeh: „He hath great store of Brasse Ordnance which they use without carriages,

shooting them as they lye upon the ground. They be the greatest that I have ever seen, and the Metall is reported to be rich of Gold”.

Pieter van den Broecke, in zijn *Journaalsche Aanteekeningen*, vermeldt, in 1618, onder de regeering van Sultan Iskander Moeda (1607—1636) te Atjeh, onder artillerie, een „gegoten” stuk dat meer dan 125 lb ijzer schoot; misschien bedoelt hij met „gegoten”: ter plaatse gegoten. Uit dien tijd dateert de inscriptie, die op het tappenstuk van ons kanon in een cartouche is ingegrift. Deze luidt (volgens Notulen o. c.): *“ila balad (?) jang di karoenia Allahoe soebhānahoe wa ta‘ālā ‘ila haḍrati toeankoe schāh ‘ālam jang digelar Allahoe ta‘ālā rādja Iskandar Moeda maka di karoēnija haḍrat schāh ‘ālam zilloe llāhi fi l‘ālam — — — — gelar (?) radja (?) . . . sanat 41.*

Ik zou deze lezing aldus willen veranderen:

“ila nagari jang karoenia Allahoe — — — — —

i. p. v. *“ila balad (?) jang dikaroenia Allāhoe.*

jang di karoenija Allahoe — — — — —

i. p. v. *jang digelar Allahoe.*

sanatoe lhidjrati 21.

Na desbetreffende wijzigingen luidt dan de vertaling aldus: „In het rijk, hetwelk Allah (eere zij Hem, Hij is verheven) zegent, voor (of: op bevel van) Zijne Majesteit Mijn Heere den Vorst der Wereld, die door Allah (Hij is verheven) gezegend wordt, Koning Iskandar Moeda, moge Zijne Majesteit, de Vorst der Wereld, de Schaduw van Allah op aarde, gezegend zijn . . . in het jaar der Hidjrat 21” (= 1021 = A.D. 1611/12).

Deze slordig gegraveerde inscriptie is blijkbaar eerst later op het stuk aangebracht, en is dus geen criterium voor de dateering; de Turksche siermotieven, overeenkomende met de ornamentering der andere Turksche kanonnen uit Atjeh afkomstig, wijzen op den tijd van vervaardiging in de 16de eeuw. Wel schijnt het alsof de cartouche in het medaillon op het tappenstuk is aangebracht om er een inscriptie op aan te brengen¹⁾, maar de onbeholpen ge-

¹⁾ Een cartouche voor een eventueel later aan te brengen gegraveerde inscriptie treft men ook wel op kanonnen van Europeesche herkomst aan, bv. op een kanon uit Bandjarmasin, staande voor het Museum van het Bat. Gen. (op het bodemstuk) en op kanonnen in het landhuis Babelan bij Bekasi (eveneens op het bodemstuk).

graveerde inscriptie is in flagrante tegenstelling met de uitnemende giettechniek die bij de vervaardiging van het stuk is toegepast.

Dit kanon was bestemd voor het Batav. Genootschap, maar aangezien dit het geschenk niet wilde aanvaarden, werd het naar Bronbeek gebracht; we lezen hierover in Notulen Bat. Gen. XII blz. 92: „Wordt besloten onder mededeeling van de bezwaren, welke aan de overbrenging naar en de plaatsing in 's Genootschaps Museum van een zoo kolossaal stuk geschut verbonden zijn, den Kommandant der Artillerie te verzoeken het kanon voorloopig te laten in het fort te Weltevreden, alwaar het zich thans bevindt”.

2e. Een metalen kanon veroverd te Kota Babi, lang 5.40 m, kaliber 20 cm ¹⁾, een slangstuk van 48 lb, afstand van de tappen tot den mond 2,73 m. Conisch verloopende kulas met geribden band achter de hoge broekband, en knopvormige druif; aan het langeveld twee dubbele oogen voor een hengselvormige ring (die aan de linkerzijde ontbreekt), aan het bodemstuk twee gewone ringen (die aan de linkerzijde ontbreekt). Het stuk is geen ronde cylinder, maar geribd. Het is buitengewoon fraai, met Turksche siermotieven, medaillons en lofwerk versierd.

Twee inscripties: één op het langeveld, in een cartouche, de bekende spreuk: *naşroen min Allāhi wa fathoen kariboen fa baschiri Imoe'minin* (Koran Soera 61 vers 13) d.w.z. „hulp van Allah en nabijzijnde overwinning, en verkondig den geloovigen”; en één op het tappenstuk, in een cartouche omgeven door een medaillon met rankvormig siermotief gévuld (*Notulen o.c.*): *almadjlisoe l'āli Tjinggis Chān Gāzi*, in genoemde *Notulen* vertaald: „De verheven zitplaats-Tjinggis Chān de Veroveraar”. Ik zou *madjlis* willen opvatten als „raad, plan, ontwerp”, en dus vertalen: „het verheven ontwerp van Tjinggis Chān Gāzi” (men vergelijk de hieronder volgende inscriptie, waar wordt vermeld dat een kanon is gegoten „volgens voorschrift van . . .”).

3e. Een metalen kanon, lang 4.15 m, kaliber 20 cm, een 48-ponder, afstand van de tappen tot den mond 2.13 m.

Vlakke kulas, met geribden rand, achter de hoge broekband; vijf ringen: twee aan het langeveld, twee aan het bodemstuk, een

¹⁾ Volgens *Notulen o.c.* is het kaliber 19 cM; in dit geval zou het een 36-ponder zijn.

in het midden der kulas; de rechter ring aan het bodemstuk is verdwenen. Zeer fraai kanon, versierd met hetzelfde soort siermotieven als de beide vorige Turksche kanonnen.

Inscriptie in een cartouche op het tappenstuk (*Notulen o.c.*) *mimma 'oemila bi rasmi Moesnad Chān°a'zam° a 'tamala 'Alī Chān*, d.w.z. „van hetgeen gemaakt is naar het voorschrift van Mosnid Chān den Groote. De maker is 'Alī Chān". Ik lees i.p.v. *Moesnad Chān*: *Moesnad bi llāhi Chān*; het jaartal 917 Hidjrat, in de *Notulen o.c.* vermeld, kan ik in de inscriptie niet terugvinden; wellicht heeft de schrijver het woord *bi llāhi* voor een jaartal aangezien.

Moesnad bi llāhi Chān zal een Turksche „maître de l'artillerie" zijn geweest; 'Alī Chān een van zijn geschutgieters.

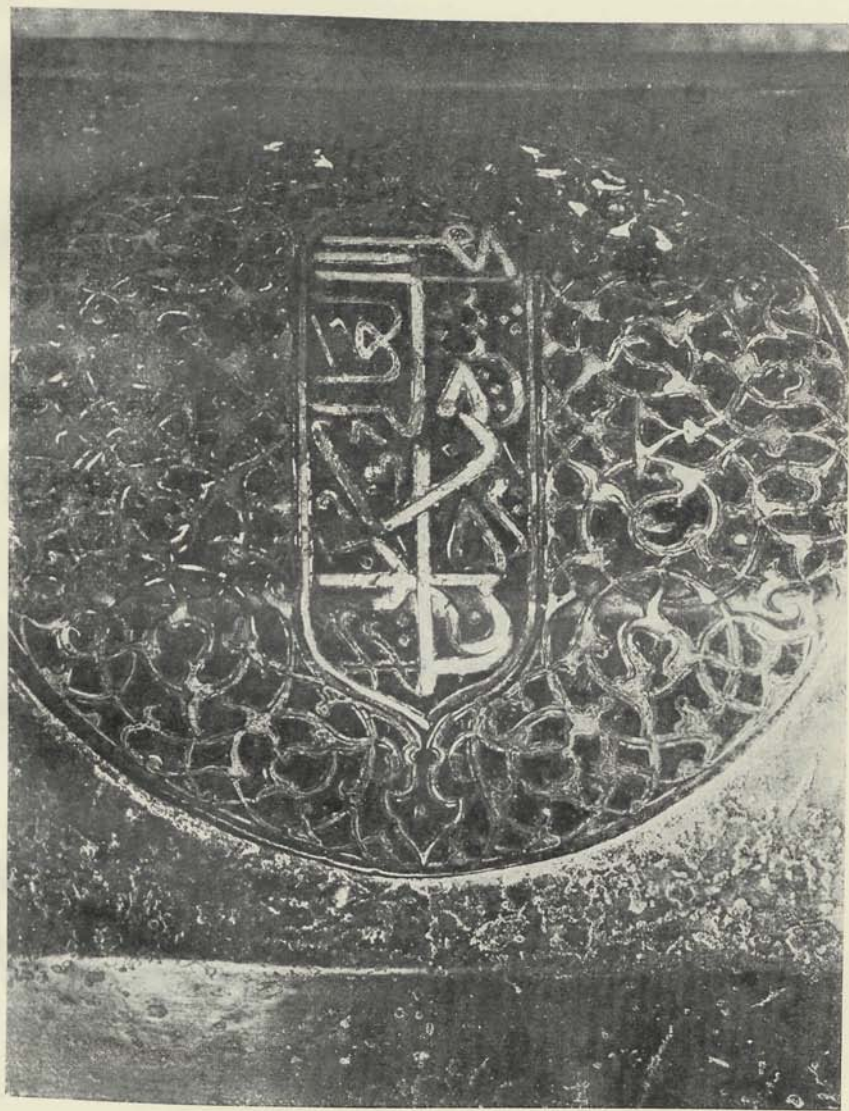
4e. Een metalen kanon, waarvan het gedeelte achter de tappen gesprongen en vernield is; kaliber 15 cm, een 18-ponder. Dit kanon heeft een ijzeren ziel, waaromheen een zeer fraai geornamenteerde bronzen mantel gegoten is, met dezelfde siermotieven als de voorgaande stukken; het is ook een Turksch kanon. Het had een paar ringen aan den loop en een paar aan de kamer; slechts de linker ring van het voorste paar is nog aanwezig. De afstand van de tappen tot den mond is 2.30 m; naar analogie van de andere Turksche kanonnen, mogen we de oorspronkelijke lengte stellen op $\pm$ 4.50 m; de lengte van het stuk in zijn tegenwoordigen toestand is 3.40 m.

Het lag op de Noorderface van den Kraton.

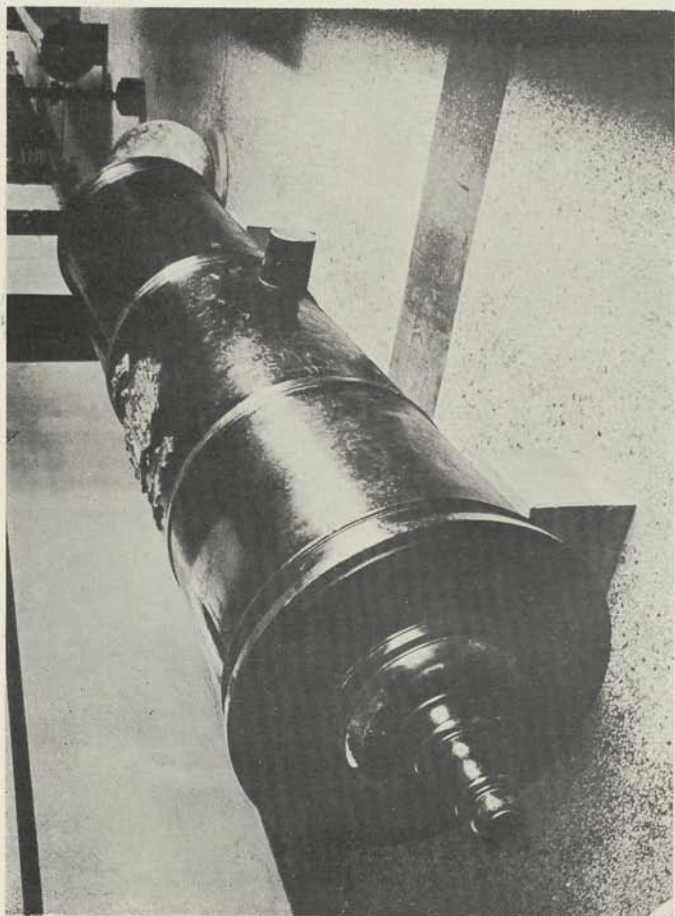
5e. Een metalen kanon, lang 4.20, kaliber 22 cm, een 48-ponder; vlakke kulas, kegelvormige druif; boven de druif een pal of tap aan de kulas, waarschijnlijk dienende om er een sjorrings-kabel onderdoor te halen, om het „recul" van het stuk na het schot te breken; aan sommige achttiende-eeuwsche kanonnen is met dit doel een oog aan de kulas aangebracht; het stuk is niet geornamenteerd. Dit kanon is de zg. „Zuigeling", zoo genoemd, omdat het zoo moeilijk van den grond was los te maken. Waarschijnlijk uit een latere periode dan de vier voorgaande Turksche kanonnen.

Omtrent den vorm van de ziel der bovenbeschreven kanonnen weet ik niets; slechts van het sub 2e beschreven stuk kon ik uit het groot aantal kaliberlengten (het is 27 kaliberlengten lang) met zekerheid vaststellen dat het een slangstuk of columbrijn is. De vorm der andere kanonnen maakt het waarschijnlijk dat deze eveneens columbrijnen zijn.

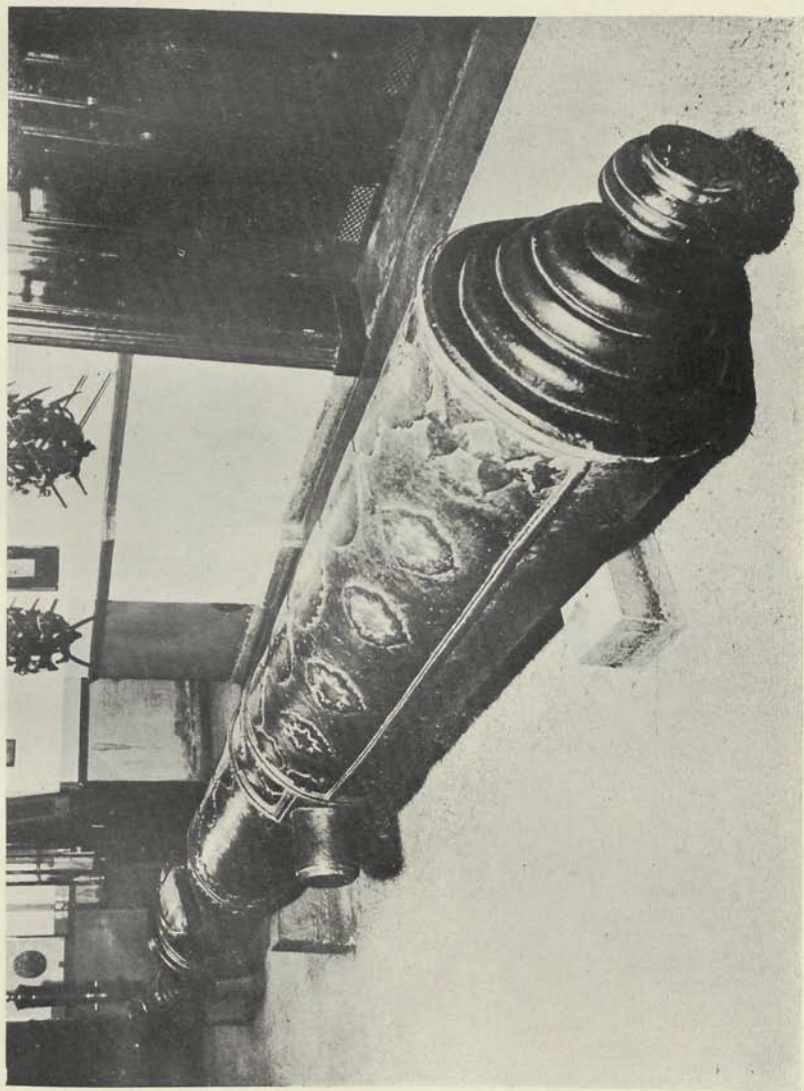

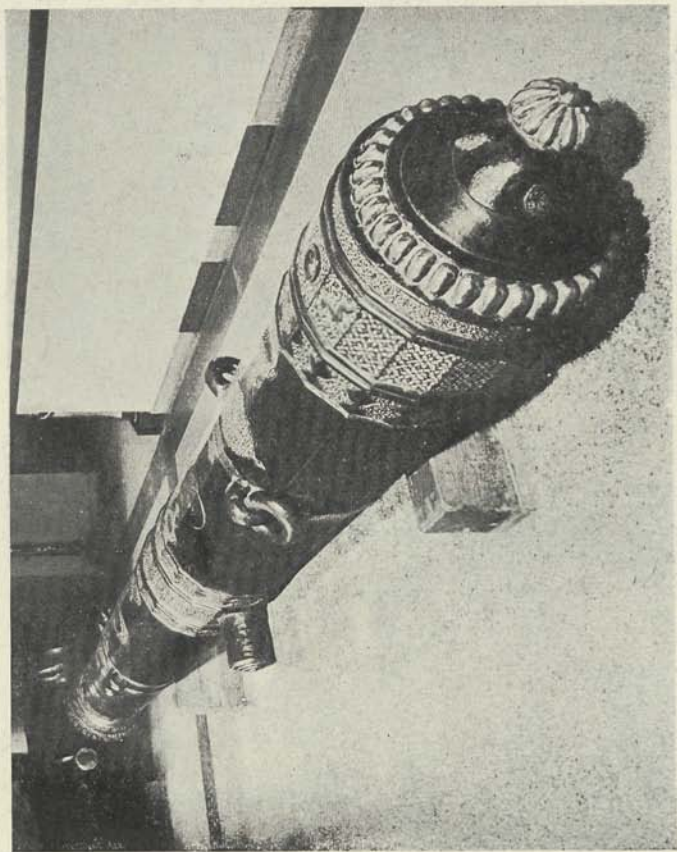
Opschrift op een kanon afkomstig uit Ajeah, thans te Bronbeek (beschreven sub 2e).

Engelsche wijdmouder, afkomstig uit Atjeh, thans te Bronbeek.

Kanon afkomstig uit Atjeh (het z.g. Peperstuk), thans te Bronbeek.

Kanon afkomstig uit Aljeu, thans te Bronbeek (beschreven sub 2e).

6e. Een metalen kanon, lang 3.10 m, kaliber 60 cm, wanddikte 4 cm; vlakke kulas met conisch verloopende druif; afstand van de tappen tot den mond 1.35; doorsnede der tappen 9 cm; afstand van de tappen tot de kulas 124 cm; afstand van de „hooge broekband” tot den mond 2.70 m; lengte van de druif 40 cm. Inscripties: op het tappenstuk: het Engelsche wapen, waarboven de koningskroon. Het wapen is gekwartilleerd, met een schildhoofd; kwartieren I en IV het wapen van Frankrijk: „Azur, trois fleurs de lis, or”, II en III het wapen van Engeland: „Gules, three lions passant guardant in pale or”; in het schildhoofd: het wapen van Schotland: „Or, a lion rampant within a double tressure flory, counterflory gules” (*The Book of Public Arms* s.v. Scotland). Boven het wapen een vrij staande koningskroon. Schotland bekleedt in dit wapen de eereplaats, aangezien Jacobus I koning van Schotland was, vóór hij ook koning van Engeland werd. Onder het wapen, in een cartouche: Jacobus Rex; op het bodemstuk: Thomas and Richard Pit Brethern made this pièce Anno 1617¹⁾.

Het is een wijdmonder, schietende ongeveer 450 lb steen. Twee steenen kogels, voor dit stuk bestemd, zijn ook te Bronbeek.

Dit zeer merkwaardige en fraaie stuk lag binnen den Kraton, tezamen met een andere, eveneens Engelsche, wijdmonder, lang 1.40, kaliber 35 cm, welke laatste echter onder de Atjehsche kanonnen te Bronbeek niet voorkomt.

Marsden, in *Sumatra* (blz. 316) vermeldt dat Jacobus I deze twee groote wijdmonders, een van 18 inch en een van 20 of 24 inch kaliber (het tweede kaliber, 24 inch = 60 cm, klopt met de grootste der beide wijdmonders, het eerste kaliber, 18 inch = 45 cm, klopt niet met de andere wijdmonder; dit moet 13 inch = 32½ m zijn) had gezonden aan Sultan Iskander Moeda; wegens hun geringe wanddikte zouden deze stukken onbruikbaar zijn: „James who

¹⁾ Dit stuk is naar Semarang gebracht, alvorens naar Holland te worden verzonden. In de Samarangsche Courant van 4 Maart 1874 lezen we: „De twee uit Atchin aangebragte stukken geschut, welke thans op het terrein der Citadel liggen, zijn niet zuiver zegeteekenen, alswel historische herinneringen. Het eene stuk, welks mond beschadigd en gebarsten is, heeft wellicht eenmaal dienst kunnen doen; het andere doet meer aan een fraai versierde een kolosale gas- of waterpijp dan aan een kanon denken. Onder het Engelsche koningswapen en den naam Jacobus Rex leest men de woorden: Thomas and Reginald Pit made this piece 1617”.

abhorred bloodshed¹⁾ himself, was resolved that this present should not be the instrument of it to others”.

In werkelijkheid waren deze wijdmonders wel bruikbaar, hetgeen bewezen wordt door de wijdmonders op het bolwerk St. Jago te Macao (zie Dagregister 1632), die ook een zeer geringe wanddikte hebben. Deze wijdmonder is het kanon dat in 1619 uit Engeland naar Atjeh werd gebracht. We lezen hierover bij Tiele: *De Europeeërs in den Maleischen Archipel*, negende gedeelte, blz. 245: Zij (nl. de Engelschen) kwamen in dezen tijd ook weder meer in de gunst bij den Sultan. Kapitein Bonner bracht hem in April 1619 een welkom geschenk uit Engeland, namelijk „twintig doggen [reuën en teven]”, maar het groote kanon dat hij had gevraagd, „waarin een man rechtop kon zitten”, schenen de Engelschen hem niet te kunnen verschaffen; het stuk geschut dat zij hem vereerden achtte hij het aankijken niet waard.

Dat wijdmonders van dergelijk kaliber inderdaad gebruikt werden, blijkt o. a. uit de beschrijving van het beleg van de citadel van Diu (1546) door den Turkschen admiraal Sofar en Sultan Mahmoed van Goedjarāt (*Vasco de Game . . . .*, par J. P. Alaux [Collection du Gallion d'or], blz. 228-229): „Sofar fit construire une formidable redoute devant le bastion de Saint Thomas. . . . son artillerie se composait de pièces énormes, dont les gueules vomissaient avec le fracas du tonnerre des boulets de pierre de six pieds de circonférence”, dus steenen kogels van 55,5 cm doorsnede, wanneer men rekent met Parijsche voeten van 32,48 cm.

Aan het einde gekomen van mijn beschrijving der belangrijkste kanonnen uit Atjeh, thans te Bronbeek, moge ik hierbij constateeren dat het zeer te betreuren is, dat deze stukken, de beste wat betreft giettechniek en de fraaiste wat betreft ornamentering, niet voor Indië behouden zijn; in het bijzonder treft het toenmalig bestuur van het Bataviaasch Genootschap het verwijt, dat het door zijn kortzichtigheid, om reden van een toch slechts klein transport, zich het grootste stuk heeft laten ontglippen.

¹⁾ Dit slaat op de bekende vrees van James I voor blanke wapenen, welke hem aangeboren was door den zenuwschok door zijn moeder, Mary Stuart, ondergaan tijdens haar zwangerschap, toen haar minnaar in haar armen doorstoken werd; overigens was hij een buitengewoon wreede sadist

Het huwelijk bij de Bataks in Zuid-Angkola.

door

T. DAULAY.

Inleidende opmerkingen. Het huwelijk is zeker de voornaamste gebeurtenis in het Batakse adatleven. Dit blijkt uit het feit, dat men van het huwelijksfeest meer werk maakt dan van enig ander adatfeest. In vroeger tijd duurde het niet drie of vijf of zeven dagen, zoals nu, maar veel langer: vijftien dagen, één maand en soms zelfs twee of drie maanden. Het was een voorrecht, dat slechts bepaalde personen mochten genieten zo lang feest te vieren. Het was meer dan dat: het was een grote eer! Nu nòg is het zo. En daarom zien we vaak, dat iemand zich in de schulden steekt, om toch maar een luisterrijk huwelijksfeest op touw te kunnen zetten.

Het goede er van is, dat niet alleen één persoon met de eer gaat strijken, maar ook het hele geslacht met aanverwanten. Zelfs de bewoners van de *hoeta* (dorp) delen in de eer van een geslaagd feest.

In het onderstaande willen wij zulk een huwelijk in Zuid-Angkola beschrijven, zoals ons dit uit eigen aanschouwing en uit aanvullende mededelingen van landgenoten bekend is geworden. Geheel onbekend met de ethnologische literatuur als wij zijn, hebben wij alle beschouwingen van ethnologische aard achterwege gelaten en ons zo strikt mogelijk beperkt tot de beschrijving van wat er gebeurt.

Zeker persoon A wil een huwelijksfeest arrangeren. Hij roept daartoe zijn *kahanggi* (naaste bloedverwanten: broers, ooms en neven van dezelfde *marga* = „stam”) bijeen, en deelt deze personen zijn plan mede, waarbij hij de regels van de adat in acht dient te nemen: hij moet hen bijvoorbeeld onthalen op een

maaltijd en vòòr hij de mededeling doet, wat in bloemrijke taal gebeurt, moet hij de *napoeran sampe-sampe* laten rondgaan. Dit is de sirih, die de woorden van den spreker overbrengt aan de *tondi*, ziel van de hoorders. Deze kleine ceremonie, waarbij men de sirih slechts dient aan te raken, mag nooit achterwege blijven bij een adatbijeekomst. De mededeling van den gastheer houdt in, dat de regeling van het feest overgelaten wordt aan de *kahanggi*. In den regel treedt de oudste onder de leden als organisator op.

De *kahanggi* vraagt nu de *hatobangon* (let.: „de ouden”, hierover later.) van de *hoeta* bijeen te komen. Op deze vergadering vraagt de *kahanggi* toestemming om het feest te houden en laat op haar beurt de regeling over aan de *hatobangon*. Deze regelt dan alles verder met de bewoners van de *hoeta*, zorgt voor een goede werkverdeling onder de vier groepen, waarin men de bewoners onderscheidt n.l.:

1. *ama-ama* (gehuwde mannen).
2. *ina-ina* (vrouwen).
3. *naposo-poso* (jongelingen).
4. *boedjing-boedjing* (jonge meisjes).

De adat schrijft voor, dat men elk van deze groepen in een afzonderlijke vergadering bijeenroept om ze te laten weten wat er gebeuren zal.

Wanneer A tot de hoogste adel behoort (*namora panoesoenan*, hierover later), dus òòk de *kahanggi* als zijnde van dezelfde clan als A dan moet er nog een bijeenkomst van alle kamponghoofden (*radja's pamoesoek*) in de *koeria* (dorpenbond) gehouden worden, waarbij de *kahanggi* eveneens de leiding aan hen overlaat. Het aantal leiders bij dit feest wordt, zoals men ziet, steeds groter. Zeker zou dit tot een catastrophie leiden, als het in de practijk werkelijk zo was. De werkelijke leiding berust bij de *kahanggi*.

Dat deze de leiding zogenaamd overgeeft aan andere groepen spruit voort uit wellevendheid. Deze eist echter ook, dat de groepen de leiding weer teruggeven aan de *kahanggi*, vertrouwend op het inzicht en de bekwaamheid van de laatste.

De achtergrond van dit alles is, dat het huwelijk (en ook het huwelijksfeest) een gemeenschapszaak is, waarbij noodwendig alle groepen betrokken moeten worden.

Dit sociale karakter van het huwelijk blijkt duidelijk uit de omstandigheid, dat de kosten van het feest door alle groepen worden gedragen. De bijdragen zijn niet gelijk, daar de grootte ervan afhankelijk is van de stand en de draagkracht van de betrokken personen. Ze behoeven ook niet altijd in geld te bestaan. Zo geven de „burgers” van de hoeta gewoonlijk jonge *nganka's* en bamboespruiten, welke tezamen met het vlees van de geslachte karbouwen gebruikt worden voor de bereiding van de feestmaaltijden. De *kahanggi* helpt meestal door geld en rijst te geven. De *anak-boroe*, de clan aan welke de groep van A vrouwen „levert” en die in verband hiermee de aangewezen groep is om te helpen, schenkt geld en in de regel ook karbouwen, welke, mooi opgetuigd, met *kains* op de rug en gouden omhulsels om de horens, met veel ceremonieel aan A worden aangeboden.

Hoewel de hulp van de verschillende groepen niet gering is, worden de kosten toch hoofdzakelijk door A gedragen.

Het sociale karakter geeft, zoals we gezien hebben, aanleiding tot een groot aantal vergaderingen. Hierin hebben de redenaars gelegenheid blijkt te geven van hun talenten.

Voor den oppervlakkigen beschouwer heeft het huwelijksfeest daarom meer het karakter van een „praatfeest” dan van een feest in de zin van pretmaken. Maar wanneer we weten, dat de Batak verzot is op mooie redevoeringen, dan wordt het voor ons begrijpelijk, dat hij op de bijeenkomsten inderdaad geniet en op zijn manier pret heeft.

De adat bij het huwelijk.

Deze adat vertoont plaatselijk zoveel schakeringen dat het voor een leek als ik heel moeilijk is er een overzichtelijk geheel van te geven. Het is des te moeilijker daar er bijna niets op schrift staat, hoewel de Bataks toch sinds eeuwen in het bezit zijn van een eigen schrift. Mijn inlichtingen heb ik verkregen van adathoofden in Angkola-Djae. Geen van die inlichtingen echter dekken elkaar volkomen. Naar mijn bescheiden mening is dit te wijten:

1°. Aan het gemis aan boeken en literatuur over de adat in de Batakse taal. Tegenwoordig is er een zeker streven onder de hoofden om de adat op schrift te stellen. Het bestuur van het „Rapatfonds” is een jaar geleden hiermee begonnen.

2°. Aan godsdienstige invloeden, die ten gevolge hebben, dat vele gewoonten als zijnde *haram* in onbruik raken of vervormd worden. Als voorbeeld wil ik hier noemen de Batakse zang, in het Bataks: *mandjeir*. De in de godsdienstige gemeenschap levende opvatting is, dat de Batakse zang iets onzedelijks heeft en daarom niet beoefend dient te worden.

3°. Aan de economische gesteldheid van de verschillende streken.

Het ligt voor de hand, dat rijke mensen meer werk kunnen maken van adatplechtigheden dan minder rijke.

4°. Aan de utilistische moderne geest die meer en meer veld wint en die vele gebruiken onzinnig acht.

Er moet eigenlijk gestreefd worden naar meer eenheid in deze adatzaken, omdat het zo vaak gebeurt, dat een dochter uit een streek, waar men het niet zo nauw neemt met de adat, trouwt met een zoon uit een andere plaats, waar men zich streng houdt aan alle voorschriften. Nu kan men wel de spreuk

Lain padang, lain siaporna

Lain loehat, lain adatna

(vrij vertaald: 's lands wijs, 's lands eer) tot leidraad nemen en alles in der minne schikken, maar wanneer in de toekomst de verschillen steeds dieper worden, dan begrijpt men wel, dat zo'n huwelijk moeilijk te regelen is, vooral als men bedenkt, dat de behoudzuchtige Batak over het algemeen op het punt van adat heel gevoelig is. Ja, de adat raakt zelfs zijn teerste gevoelens. Uit gesprekken met vele „religieuze” mannen—religieus in die zin dat ze de salat verrichten en de koran geregeld lezen en dat ze vasten in de poeasamaand—heb ik moeten opmaken dat de adat bij hen de eerste plaats inneemt en dat de godsdienst pas op de tweede plaats komt.

Batakse Termen. Om later niet in herhaling te treden betreffende de verklaring van de meest voorkomende Batakse termen, die ter sprake komen bij de adat bij het huwelijk, moge hieronder de verklaring ervan volgen. Deze verklaring maakt geen aanspraak op volledigheid.

De termen hebben betrekking op twee zaken:

A. de familieverhouding.

B. de structuur van het adatbestuur.

A. De familieverhouding.

1. *bajo pangoli* (bruidegom).
2. *marapoele* (bruid).
3. *amang boroe* (de vader van No. 1 is de „amang boroe” van No. 2)
4. *namboroe* (de moeder van No. 1 is de „namboroe” van No. 2)
5. *toelang* (de vader van No. 2 is de „toelang” van No. 1)
6. *nantoelang* (de moeder van No. 2 is de „nantoelang” van No. 1)
7. *bere* (No. 1 is de „bere” van No. 5 en No. 6)
8. *paroemaen* (No. 2 is de „paroemaen” van No. 3 en No. 4).

Namboroe, *amangboroe*, *nantoelang* en *toelang* vertegenwoordigen elk een uitgebreider begrip dan hier is aangegeven.

Namboroe is de zuster van vader of een nicht, die we kunnen beschouwen als zuster van vader.

Amangboroe is de man van iedere „namboroe”.

Toelang is de broer van moeder of een neef, die we kunnen beschouwen als broer van moeder.

Nantoelang is de vrouw van iederen *toelang*.

Mora en *anakboroe*. Deze begrippen komen bij een huwelijk heel vaak ter sprake, in verband met de omstandigheid, dat de *anakboroe* verplicht is zijn *mora* in alle mogelijke gevallen te helpen, vooral in adatszaken. Hierop is reeds eerder gewezen. Waaraan de *mora* het recht ontleent de hulp van zijn *anakboroe* in te roepen, zullen we dadelijk zien.

Wanneer bruidegom A getrouwd is met bruid B, dan vormen de bloedverwanten van A, die dezelfde marga hebben als A, de *anakboroe* van de familieleden van B, die dezelfde marga dragen als zij. De groep van B is de *mora* van de A groep.

De verplichting, die op de *anakboroe* rust n.l. zijn *mora* te helpen vloeit voort uit het feit, dat de *mora* de *anakboroe* een grote schuld heeft doen erkennen, voor zij de bruid B aan de laatste heeft „overgegeven” (het Batakse woord is *pasahat*, eig. „overlaten”). Deze schuld is dat gedeelte van de *gantang* of van de *djoedjoeran*, dat niet betaald hoeft te worden.

Kahanggi = eigenlijke betekenis in het Bataks: *markaha maranggi* (oudere en jongere broers hebbende).

Met de *kahanggi* van een zeker persoon duidt men de groep van dichte bloedverwanten aan, die dezelfde marga hebben als hij.

B. De structuur van het adatbestuur. De Batakse samenleving heeft tot grondslag de adat.

De organisatie lijkt oppervlakkig beschouwd zwak. Maar de banden des bloeds spelen hier een belangrijke rol; ze geven er vastheid aan.

Elk gezin wordt door het oudste lid (hier de vader) vertegenwoordigd in de *saparamaän* (d.w.z. de leden hebben dezelfde vader).

De oudste van elke *paramaän* wordt lid van de *hatobangon* of *parompoean* (d.w.z. van eenzelfde grootvader). Elk lid van de *hatobangon* wordt door de adatvergadering aangewezen om één van de adatfuncties waar te nemen. We noemen hier slechts één functie, daar de andere bij het huwelijk niet ter sprake komen, n.l. die van *bajo-bajo*.

De *bajo-bajo*, — in elk dorp is er maar één — is aanverwant met het geslacht van den Radja, daar een van zijn voorouders n.l. hieruit voortgesproten is.

Woont hij in een moederkampong (standplaats van den radja panoesoenan) dan heet hij *bajo-bajo na godang* (de grote bajo-bajo). Hij heeft een belangrijke functie. Bij hem berust de regeling van alle adatplechtigheden. In het Bataks heet hij de *na mangatak maretong* (de man die alles schikt en berekent).

De *rapat hatobangon* in elk dorp wordt voorgezeten door een radja. Men onderscheidt ze in drie rangen:

1e. *radja panoesoenan*.

2e. *radja pamoesoek*.

3e. *radja sioban ripe*.

In een *koeria* is er maar één *radja panoesoenan*. Deze hoogste adatwaardigheid berust bij het koeriahoofd, dat in de moederkampong woont.

De waardigheid van *radja pamoesoek* wordt bekleed door het kamponghoofd. Daar een *koeria* uit een aantal kampongs bestaat, hebben we in een *koeria* meer dan één *radja pamoesoek*.

Een *radja sioban ripe* staat in de adat beneden den *radja pamoesoek*, hoewel in Gouvernements-dienstverband beide rangen gelijk zijn. De *radja sioban ripe* is eigenlijk een vreemde, die uit een groep „landverhuizers” gekozen en benoemd is tot dit ambt. Zo hebben de Tobanezen, die zich in Sajoer-Matinggi in Zuid-Angkola hebben gevestigd, *radja's sioban ripe* inplaats van *radja's pamoesoek*

Lagen in de samenleving. De adat van Angkola-Djae onderscheidt de bewoners in vier lagen :

1. *namora panoesoenan* (uit het geslacht van den radja panoesoenan).
2. *namora pamoesoek* (uit het geslacht van den radja pamoesoek).
3. *halak na torop* (het gewone volk).
4. *halak hatoban* (die van slaven-afkomst zijn).

Het huwelijksverbod. Algemeen wordt het verbod geeerbiedigd :

- 1e. te trouwen in de eigen marga.
- 2e. te trouwen met de dochter van *namboroe*.

Binnen de marga voelen de leden zich zo nauw met elkaar verwant, dat de jongemannen en meisjes elkaar beschouwen als broers en zusters.

Een huwelijk tussen hen wordt aangemerkt als bloedschande (*soembang*).

Op overtreding van het verbod staat een heel zware straf. De betrokkenen worden buiten de adat gesteld.

Onder de jongere generatie bestaat een zekere tendens het verbod minder streng doorgevoerd te krijgen.

In een in de koeria Pintoe Padang belegde adatzitting heeft men besloten, dat deze maatregel niet meer geldt wanneer de belanghebbenden, kunnen bewijzen, dat hun verwantschapsverwijdering 15 *soendoet's* bedraagt. In andere koeria's echter staat men nog afwijzend tegenover deze maatregel.

Wat het 2e. verbod betreft: Overtreding van dit verbod wordt ook als bloedschande aangemerkt. En de straf is even streng als bij het eerste verbod.

Soorten huwelijk. Het huwelijk bij de Bataks kunnen we in drie soorten onderscheiden n.l.:

- 1e. *kawin mandjoedjoer*.
- 2e. *kawin mandinding*.
- 3e. *porda doempang* of ook wel *soemando mate*.

1e. Het is een eer voor den Batak als hij bij zijn huwelijk de *adat madjoedjoer* kan volgen. Hierbij moet hij een zekere som geld betalen ter voldoening van de *djoedjoeran* van zijn vrouw. Men moet dit niet zo opvatten alsof de *djoedjoeran* de prijs is

van de vrouw, maar zoals we later zullen zien is het geld bestemd voor schulden, die de adat den man oplegt. Men moet de djoedjoeran opvatten als een ereschuld.

2e. Minder eervol is de *kawin mandinding*. Bij het bespreken van de *adat boroe (mangkobari)*, is de man niet in staat om de djoedjoeran te betalen. Hij vraagt daarom uitstel. Wordt hem uitstel verleend, dan noemen we zo'n huwelijk *kawin mandinding*. Heeft hij later geld, dan moet hij opnieuw de *adat boroe* „bespreken”, zoals de vertaling van de Batakse term luidt.

Is hij niet in staat de djoedjoeran van zijn vrouw op te brengen, dan mag hij de djoedjoeran van zijn oudste dochter daarvoor bestemmen, wanneer ze gaat trouwen.

Wanneer de djoedjoeran nog niet betaald is, mag hij zijn vrouw zonder toestemming van haar bloedverwanten niet wegvoeren uit de kampong van haar vader.

3e. Bij *porda doempang* of *soemando mate*, geeft de man te kennen, dat hij de bruidschat niet betaalt, hetzij omdat hij niet kan betalen, hetzij omdat hij niet wil betalen.

Dit laatste gebeurt meestal om een bepaalde reden; de man ziet graag, dat zijn nalatenschap, mocht hij kinderloos komen te overlijden, het bezit wordt van zijn schoonvader of van den *waris* van den laatste.

Het kenmerkende van *porda doempang* is n.l. dat de *waris* van den man niet meer is zijn *kahanggi* maar zijn schoonvader of diens *waris*.

Zo'n huwelijk wordt heel laag geacht; men ziet neer op een man die zo'n huwelijk wil aangaan. Minachtend noemt men hem *ama ni manoek* (lett. „huisvader van een hen”).

Het geheel vreemde n.l. matriarchale karakter van het huwelijk doet de vraag rijzen of het wel geldig is voor de adat. Deze vraag moet in ontkennende zin beantwoord worden. Het wordt meer gevoeld als een onwettige „samen-leving van man en vrouw”. Het geheel, ook het erven moeten we dus zien als te gebeuren buiten adat-verband.

Echtscheiding. Wanneer de vrouw zonder grondige reden echtscheiding vraagt, moet ze haar djoedjoeran teruggeven.

Wanneer de man zich zonder grond van zijn vrouw laat scheiden,

dan heeft hij geen enkele aanspraak meer op de djoedjoeran; alle goederen en sieraden van zijn vrouw moet hij teruggeven. Bovendien moet hij een *haidjoeran* schenken: een karbouw.

Mocht hij de djoedjoeran nog niet betaald hebben, dan moet deze eerst voldaan zijn voor de scheiding van kracht is.

De djoedjoeran vormt zoals men ziet een grote hinderpaal bij het scheiden. Zij maakt, dat de mensen zich eerst gaan bedenken voor ze tot die ernstige stap overgaan. Het nut van de djoedjoeran ziet men vaak helaas niet in. Voor velen is zij niet meer dan een som geld, waarvoor men het lichaam en het hart van een vrouw kan kopen.

De fasen in het huwelijk.

Wanneer we de achtereenvolgende gebeurtenissen op de voet volgen, dan komen we tot de onderscheiding van drie fasen:

I. De voorbereidingen, waartoe we rekenen:

1° Bij de *Adat na Poso* (lett. „de jonge adat”, d.w.z. de adat door jongelingen gevolgd).

- a. Het aanzoek.
- b. De schaking.
- c. Het overleg in de hoeta van den bruidegom.
- d. De onderhandelingen in de hoeta van de bruid: om de schaking weer goed te maken en de *gantang* te betalen.

2° Bij de *Adat na Tobang* (lett. „de oude adat”, d.w.z. de adat, waarbij de hele regeling bij „oude” (d.w.z. getrouwde) mensen berust):

- a. De verloving.
- b. Het aanzoek.
- c. De besprekingen in de hoeta van de bruid, die eindigen met de betaling van de djoedjoeran.
- d. Het vertrek van de bruid.
- e. De aankomst.

II. Het eigenlijke huwelijksfeest.

- a. *Mangoepa* (het belonen van de *tondi* (ziel) van het bruidspaar).
- b. *Manortor* (houden van een danspartij).
- c. Wat op de vooravond van de *Mata ni Hordja*, de laatste feestdag, gebeurt:
  1. aanbieding van de *napoeran taon-taon* door de radja's.

2. aanbieding van de *osong-osong* door de jongelieden van de hoeta.
- d. *Mata ni Hordja* („het oog van het feest”, d.w.z. het hoogtepunt van het feest).
1. *Patoeaekkon* (het geleiden van het bruidspaar naar de kant van een rivier).
  2. *Mangoepa*.
- III. Verdere gebeurtenissen met een minder plechtig karakter:
- a. *Moehat*: water halen.
  - b. *Marsipaingot*: van raad dienen.
  - c. *Marbondong*: samenkomst van de jongelingen uit de hoeta met de meisjes, die als begeleidsters van de bruid meegekomen zijn.
  - d. *Aanbieding van de Indahana Toengkoes*: rijst, met bijspijsen, gewikkeld in pisangbladeren.
  - e. *Mebat*: bezoek van het bruidspaar aan de ouders van de bruid, hetwelk slechts een paar dagen duurt.

I. De voorbereidingen.

Een veel verbreide, doch zeer verkeerde mening is, dat de adat de openlijke omgang tussen jongelingen en meisjes verbiedt. Zelfs vele Bataks geloven niet anders. Toch is dat een grote onwaarheid. De adat geeft de jongelieden alle gelegenheid om contact met elkaar te zoeken en te onderhouden. Als voorwaarde wordt echter gesteld, dat men zich ook aan de adatregels houdt; men dient bijv. den *bajo-bajo* in kennis te stellen van een voorgenomen bezoek aan een meisje enz. Dit nu blijkt voor velen te lastig te zijn of misschien minder aangenaam. Ze geven de voorkeur aan *markoesip*, d.i. 's nachts stilletjes een praatje houden met een meisje. Of het nu steeds bij praatjes blijft, laat ik hier in het midden; het meisje bevindt zich weliswaar binnenshuis en de jongen buiten, maar ergens zal er wel een raam zijn, dat zonder lawaai geopend kan worden. Oorspronkelijk heeft het instituut van *markoesip* de bedoeling gehad, ongeoorloofde relaties met de dochter van een verre *namboroe* (dus niet de zuster van vader, maar een nicht, die we als zodanig kunnen beschouwen) mogelijk te maken. Later knoopt men op deze manier relaties aan ook met andere meisjes, hoewel een openlijke omgang niet door de adat verboden is.

Als ongunstig teken voor het huwelijk geldt: wanneer de jongeman bij het eerste ontmoeten het meisje aantreft, terwijl ze bezig is haar haar te kammen of rijst te stampen.

Daarentegen geldt als gunstig: wanneer de jongeman het meisje een kind of een *garigit* (bamboekoker voor het bewaren van water) ziet dragen.

Wanneer de aspirant bruidegom een geschikte bruid heeft gevonden, terwijl de voortekenen gunstig zijn, dan kan hij, wanneer hij besluit tot het huwelijk, twee wegen inslaan:

1°. *Adat na Poso*:

Hij brengt het meisje een bezoek en vraagt haar of zij zijn vrouw wil worden. Zo ja, of er beletselen zijn van de zijde van haar familieleden, in welk geval hij haar, als ze tenminste haar toestemming geeft, moet schaken.

2°. *Adat na Tobang*.

Hij gaat terug naar het ouderlijk huis; het is vaak gebeurd, dat den bruidegom de a. s. bruid niet eens gesproken heeft. Maar in den regel probeert hij het meisje te spreken te krijgen.

De *kahanggi* regelt alles voor hem; het aanzoek bijv. wordt officieel door de *kahanggi* gedaan.

1°. *Adat na Poso*.

We veronderstellen, dat de jongeman in een andere hoeta (dorp) woont dan het meisje.

De jongeman komt in de hoeta van het meisje. Zijn eerste stap is naar den *bajo-bajo* te gaan, wien hij het doel van zijn komst vertelt. Deze adatfunctionaris stuurt dan zijn zoon met den jongeling naar het huis van het meisje, nadat hij haar eerst op de hoogte heeft gebracht van het a. s. bezoek. Het bezoek heet *martandang*. Volgens de adat mag het meisje den jongeling het bezoek niet weigeren. Haar vader mag daarbij niet aanwezig zijn. Hij heeft op dat oogenblik niets te zeggen, al staat het bezoek hem niet aan. Wanneer iemand de adat in acht neemt ten opzichte van een ander, dan moet de ander zich ook naar de adatregels gedragen. Vandaar, dat de vader en ook het meisje bereid moeten zijn den bezoeker te ontvangen.

a. *Het aanzoek.* Een huwelijksaanzoek wordt steeds in bloemrijke taal overgebracht. Na de begroeting neemt de jongeling een lege tabaksdoos uit zijn zak, opent hem en biedt hem daarna het meisje aan met de woorden „steekt U eens op”. Nu mag men hieruit niet opmaken, dat Batakse meisjes roken. Het meisje neemt de doos aan. Ze weet nu precies waarvoor de jongeman komt. Met de lege tabaksdoos maakt hij zijn verlangen kenbaar haar tot vrouw te hebben. En eveneens met behulp van de tabaksdoos moet ze hem antwoord geven. Ze mag de doos hoogstens drie dagen houden. Ze mag hem ook dadelijk teruggeven. Doet ze er iets in, bijv. een ring, een stukje kain, dan betekent dat haar ja-woord. Vindt de jongeling de doos leeg, dan weet hij, dat hij voor niets gekomen is.

Het is alleen zeer jammer, dat deze aardige manier om iemand ten huwelijk te vragen steeds meer in onbruik raakt. Op deze wijze toch is het mogelijk iemand af te wijzen zonder hem veel pijn te doen of te beledigen. Verbeeld U de spanning van den jongeling als hij de doos in ontvangst neemt. Ziet U de lichte trilling van zijn hand? Uit de zwaarte probeert hij op te maken of er iets in zit of niets. Een bloem misschien? Of een ringetje? Of niets?

Gewoonlijk is het meisje niet tevreden met de tabaksdoos alleen. Ze lokt haar aanbieder uit zijn aanzoek meer rechtstreeks te doen, dan kan ze ook tegelijk horen of hij welbespraakt is of niet. Ze zegt dan:

1. *Silaklak ni randoroeng,*
Sirege-rege ni ampang,
Sianak ni naboroe,
Anak babere ni damang.
2. *Na so siala songon on,*
Siala na manoras i,
Na djoengada hamoe songon on,
Na mandok aha ma loeai.

1. In het eerste couplet richt zij het woord tot den jongeman. De Batakse versbouw stemt min of meer overeen met die van de Maleise pantoen. In het algemeen zijn de eerste twee regels rijmregels. Hierin komen plantennamen voor, die al of niet een symbolische betekenis hebben. In dit vers hebben we te maken

met de *silaklak*, de *randoroeng*, de *sirege-rege* en de *ampang*, die voor zover ik weet, geen betekenis hebben. De vertaling van de 3e en 4e regel luidt:

„Zoon van mijn *namboroe*.
Babere van mijn vader”.

2. Dit is geen *siala* (plant).

Geen *siala*, die oud begint te worden.

Gij zijt nog nooit aldus tot mij gekomen.

Wat zou het doel zijn van Uw komst?

Het antwoord van den jongeling luidt:

Songon on mada sorboek ni galoenggoeng.

Sibarebe ni tandiang.

Boroe ni toelangoe.

Paroemaen ni damang.

Letterlijke vertaling:

Luistert, mos van den *galoenggoeng*-boom.

Sibarebe (plant), die op de *tandiang* groeit.

Dochter van mijn *toelang*.

Paroemaen van mijn vader.

Hij gaat dan verder:

„Ik kom bij U als een vogel zonder nest, die op de plaats slaapt, waar de nacht hem overvalt. Ik zoek bosgrond, waar ik mijn tuin kan aanleggen. Ik heb nu een stukje aangetroffen, dat mij heel vruchtbaar lijkt. Zeg mij, of het raadzaam is, daar een tuin aan te leggen”.

De lezer begrijpt, dat wat hier gegeven is slechts het essentiële vormt. Een volledig aanzoek toch zou vele bladzijden in beslag nemen.

Wanneer het meisje reeds een verloofde heeft en ze dus den tweeden aanbieder moet afwijzen, geeft ze hem de tabaksdoos leeg terug, terwijl ze erbij zegt: „U hebt gelijk met te zeggen dat de grond vruchtbaar is, maar iemand is U reeds voor. Hij heeft voorbereidingen getroffen om daar een tuin aan te leggen. Het is nooit goed tegen elkaar te concurreren, zodat ik U aanraad om maar anderen grond te zoeken”.

Neemt ze het aanzoek desondanks aan, dan zegt ze wat boven is aangehaald met weglating van de laatste zin en voegt er aan toe: „Als U echter een scherpe bijl bezit en U voelt U bovendien

sterk genoeg om het werk aan te vangen, dan bestaat er mijnerzijds geen bezwaar tegen, dat U daar een tuin aanlegt”.

Wijst ze het aanzoek af, terwijl ze nog niet gebonden is, dan luidt haar antwoord: „De bomen, die er op dat stuk grond groeien zijn hoog en dikstammig (d.w.z. Ik heb voorname familieleden). Hoogstwaarschijnlijk is Uw bijl niet scherp genoeg”. De bedoeling is: „voldoet niet aan de eisen, die we stellen”. Deze eisen betreffen de afkomst, de rijkdom en het karakter van den jongeman en van zijn familieleden. „Het is dus beter, dat U ergens anders gaat zoeken”.

Stemt het meisje er in toe met den jongeman te trouwen, dan geeft ze hem bij het afscheid een geschenk mee: een ring, of een kleedje of iets anders, waaraan ze veel waarde hecht. Ze zegt dan: „Als het U ernst is, spit den grond eerst om en neem een kluit grond mee naar huis. Wacht af wat voor droom U krijgt. Als U een mooie droom gehad hebt, ga dan naar den *datoe* en laat hem een gunstige dag voor ons huwelijk (onze vlucht) uitkiezen.”

Met de kluit grond wordt hier bedoeld het voorwerp, dat de jongeman meekrijgt.

b. De schaking. Wanneer het meisje weet, dat haar ouders en de andere familieleden gekant zijn tegen het huwelijk, laat zij zich schaken, als ze tenminste de moed er toe heeft en niet terugschrikt voor de moeilijkheden, die uit haar daad zullen voortvloeien.

Men beweert, dat de gunstigste tijd voor een schaking de *wak-toe magrib* is als de gelovigen bezig zijn te bidden. Het meisje is dan min of meer onbewaakt, zodat de schaking meer kans van slagen heeft.

Als de vlucht tijdig ontdekt wordt en de jongelieden bij de achtervolging ingehaald worden, dan mogen de achtervolgers het meisje naar haar ouders terugbrengen, in het bijzonder:

1. Wanneer ze de *toengan* (verloofde) is van een ander.
2. Wanneer de jongeman een *hatoban* (slaaf) is, terwijl het meisje op een adellijke afkomst kan bogen.
3. Wanneer de jongeman stamt uit een familie, die berucht is wegens gepleegde vergiftigen.

Doch wanneer de jongelieden reeds een *bondoel na opat* (huis) zijn binnengegaan, mag het meisje niet direct worden teruggebracht.

De zaak moet eerst worden voorgebracht bij de *rapat adat*, die hierin heeft te beslissen.

Bij het verlaten van het ouderlijk huis, moet het meisje ter geruststelling van haar ouders een *badjoe partading* achterlaten.

Deze *badjoe* kan zijn:

1. Wanneer het meisje van adel is: een *sende djantan* of een *oerat naoeli* of een *abit nipis* (namen van kainsoorten).

2. Wanneer ze van lagere afkomst is: een *sende pekoet* (kainsoort) of een gewone sarong. De laatste moet echter een *pandokdok*, d.i. een voorwerp ter verzwaring, hebben: een geldstuk met een waarde van minstens f —,50. Met de *badjoe partading* wil het meisje haar ouders en haar familie zeggen:

dat ze niet verslonden is door een verscheurend dier,

dat ze niets onzedelijks in de zin heeft,

dat ze gaat trouwen met iemand, die bereid is de *adat* in acht te nemen.

c. *Het overleg in de hoeta van den bruidegom.* In zijn hoeta gekomen, belegt de aanstaande bruidegom of zijn vader een bijeenkomst van de *kahanggi*, wie hij mededeelt, dat hij of zijn zoon een meisje heeft ontvoerd en dat hij het aan de bekwaamheid van de aanwezigen overlaat de zaak in orde te brengen. Één van de *kahanggi* vraagt het meisje dan: „Hoe bent U hier gekomen? Bent U soms verdwaald geraakt, terwijl U hout sprokkelde? Of komt U hier alleen voor een kort bezoek?”

Het meisje antwoordt: „Ik heb A hierheen gevolgd om mijn vrouw te worden”.

De *kahanggi* heeft er zich nu van overtuigd, dat ze niet tegen haar wil geschaakt is, zodat de afwikkeling van de zaak binnen het kader van de *adat* kan gebeuren.

De *kahanggi* verzoekt de *rapat hatobangon*, die voorgezeten wordt door den *radja panoesoenan* of *radja pamoesoek* bijeen te komen voor deze aangelegenheid. De *hatobangon* wijst dan twee personen aan, een van de *kahanggi* en een van de *anak-boroe*, om de *bodil pangontjot* naar de hoeta van het meisje te brengen.

De betekenis van het geweer (*bodil*) is: de *hatobangon* laat daarmee de ouders en de *kahanggi* van het meisje en de *hatobangon*

van de hoeta van de aanstaande bruid, weten, waar ze zich nu bevindt en wie haar daarheen gebracht heeft.

d. *De onderhandeling in de hoeta van de bruid.* De twee afgezanten zoeken eerst den *bajo-bajo* op, die zijn bemiddeling verleent voor het bijeenroepen van de *rapat hatobangon*. Wanneer de vergadering begint naderen de afgezanten in eerbiedige houding den voorzitter en leggen het geweer voor hem neer. Ze zorgen er voor, dat de loop naar hen gericht is, ten teken dat ze zich onderwerpen. De spreuk, die hieraan ten grondslag ligt, is:

oendoek-oendoek ditoroe ni boeloe,

halak na toendoek inda tola ni boenoe

De vertaling luidt: „Iemand die zich onderwerpt, mag men niet doden”.

Één van de afgezanten neemt nu het woord en met aanwending van al zijn diplomatieke en redenaarstalenten, in verband waarmee hij gekozen is voor deze taak, probeert hij de daad van zijn familielid zo gunstig mogelijk voor te stellen om zodoende gemakkelijker voorwaarden te verkrijgen. De lezer vergist zich wanneer hij denkt, dat er zich een debat ontspint, want op alles wat de *rapat* beslist, antwoordt hij: *Hoedjoedjoeng mai, morangkoe* („ik draag het op mijn hoofd, mijn *mora*”), eenigszins vrij vertaald: „Ik eerbiedig wat U zegt mijn *mora*”, daar hij zich in de positie van een zwaar beschuldigde bevindt.

Gantang. De vergadering beraadslaagt er over op hoeveel de *gantang* gesteld moet worden. De *gantang* is de boete, die men betaalt wanneer men een meisje geschaakt heeft. De meningen over dit begrip zijn verdeeld. Sommigen achten bovenstaande definitie juist, anderen beweren, dat *gantang* en *djoedjoeran*, hetzelfde is zodat men bij een huwelijk zonder schaking ook kan spreken van *gantang* inplaats van *djoedjoeran* en bij het schaakhuwelijk de *djoedjoeran* ook ter sprake komt. Hoewel ik persoonlijk de mening toegedaan ben, dat *gantang* en *djoedjoeran* hetzelfde is omdat men in het Mandailingse spreekt van *manggantang sere* („wegen van goud”) bij het betalen van de *djoedjoeran*, wat wijst op equivalentie van beide begrippen en omdat in het Zuid-Angkolase ook schaakhuwelijken aangegaan zijn, waarbij niet de

gantang maar de djoedjoeran van de bruid betaald werd, zal ik me houden aan de eerste opvatting. In de praktijk ziet men echter geen verschil tussen beide begrippen, omdat men steeds met elkaar overeenkomt, een afgerond bedrag te betalen, inplaats van de *roedji's* van de djoedjoeran afzonderlijk of de karbouwen en koeien van de gantang.

De grootte van de gantang hangt af van de afkomst van het meisje. Voor een *namora panoesoenan*, bedraagt de gantang:

a. Een hok karbouwen, een hok runderen, een hok paarden, f 3000.— aan geld, kleren ter waarde van f 30.—, 10 ton kruit. (Bedoeld wordt een hok, waarin 30 dieren kunnen).

b. Voor een *namora pamoesoek*: 10 karbouwen, 10 runderen, 10 paarden, f 300.— aan geld, kleren ter waarde van f 30.—, 10 ton kruit.

c. Voor iemand uit het volk (*halak na torop*): 2 karbouwen, 2 runderen, 2 paarden, f 120.— aan geld, kleren ter waarde van f 25.—.

Betaling van de gantang. De gantang hoeft men niet in zijn geheel te betalen. Er zouden trouwens maar heel weinigen daartoe in staat zijn. Nemen we de gantang van *namora panoesoenan* in ogenschouw, en gaan we na welk bedrag zij vertegenwoordigt, dan komen we tot de volgende berekening:

30 karbouwen	à f 40.—	f 1200.—
30 runderen	„ f 20.—	f 600.—
30 paarden	„ f 40.—	f 1200.—
f 3000.— aan contant geld		f 3000.—
kleren		f 30.—
10 ton kruit		f ?

Totaal f 6030.—

De geringe financiële draagkracht van den Batak in aanmerking nemende, moeten we zeggen, dat deze boete te hoog gesteld is. Ook van de gantang van de tweede en derde groep kan men hetzelfde zeggen. Iemand uit het volk toch, die zelfs met moeite zijn belasting van f 6.— of f 10.— bij elkaar kan verdienen, is niet bij machte een bedrag van ca. f 300.— aan een huwelijk te besteden.

De vraag rijst waarom men de gantang zo hoog stelt, terwijl men van tevoren weet, dat er slechts een klein gedeelte van betaald zal worden. Dit hangt waarschijnlijk samen met de ijdelheid, die de Batak over het algemeen in ruime mate bezit en die hem er genot in doet scheppen naar grote woorden te luisteren, die moeilijk bewaarheid kunnen worden. Hoe hoger de gantang hoe aanzienlijker de familie van het geschaakte meisje zich voelt!

Wat er van de gantang niet betaald wordt blijft de *anakboroe* — we kunnen de familie van den schaker nu als zodanig beschouwen — de *mora* (de familie van het geschaakte meisje) voor altijd schuldig. Deze schuld verplicht de *anakboroe* zijn *mora* in alle mogelijke gevallen bij te staan.

Wat er van de gantang betaald moet worden, noemt men de *sili pamatang*. Deze bedraagt voor:

a. een namora panoesoenan	f 300.—
b. een namora pamoesoek	f 120.—
c. een halak na torop	f 80.—

a. en b. zijn minimum bedragen, terwijl c. het maximum vormt. Het minimum bedrag voor een *halak na torop* is niet vastgesteld.

Wanneer de *sili pamatang* voldaan is, wordt het huwelijk beschouwd als *kawin mandjoedjoer*. Beloofd de *anakboroe* over een bepaalde tijd te zullen betalen, dan noemt men het *kawin mandinding*. Wordt de *sili pamatang* helemaal niet betaald, dan staat het huwelijk gelijk met *porda doempang*.

e. *Slotopmerkingen*. Hoewel een „schaakhuwelijk” niet minderwaardig geacht wordt, zijn de meisjes, vooral degenen, die van adel zijn, er heel moeilijk toe over te halen. Alleen in de uiterste noodzaak, wanneer ze stuiten op een pertinente weigering van hun familie om hen te laten trouwen met den man, die zij zich gekozen hebben, stemmen ze in zo'n huwelijk toe. Ze missen op deze wijze vele eerbewijzen, die de adat voorschrijft. Dit geldt vooral voor de adellijke meisjes. Hun vertek en hun aankomst in de hoeta van den man hunner keuze geschiedt op weinig grootse wijze.

Wanneer de *sili pamatang* betaald is en de afgezanten teruggekomen zijn, dan kan de *hordja siriaon* (het huwelijksfeest) beginnen en alles verloopt dan op dezelfde manier als wanneer men de *adat natobang* volgt.

2°. *De adat na tobang.*

Reeds eerder is de opmerking gemaakt, dat de afwikkeling van de zaken bij het huwelijk op twee manieren kan gebeuren:

1e. volgens de *adat na poso*.

2e. volgens de *adat na tobang*.

Het eerste verschil hiertussen is, dat bij de eerste manier het meisje in het geheim weggaat, terwijl bij de tweede het meisje vertrekt met medeweten en volle toestemming van alle familieleden en alle andere personen, die van deze zaak, in verband met hun adatfunctie, op de hoogte gebracht moeten worden. Het gevolg is, dat haar vertrek en de ontvangst in de hoeta van haar bruidegom volgens de adat geregeld kunnen worden.

Het tweede verschil is, dat bij de *adat na poso* er sprake is van *gantang* en bij de *adat na tobang* van *djoedjoeran*. Zoals tevoren reeds gezegd zijn er mensen, die van mening zijn, dat dit eigenlijk geen verschil vormt.

a. De verloving. Hoewel de verloving bij de meeste huwelijken achterwege blijft, zal ze hier voor de volledigheid besproken worden. Men onderscheidt drie soorten van verlovingen:

1. de verloving, terwijl de verloofden nog niet volwassen zijn.

2. de verloving tussen volwassen jongelieden.

3. *maninian*.

1. Wil de verloving een officieel karakter hebben, dan moet de vader van den jongen in een bijeenkomst van de *hatobangon*, wie hij voor deze aangelegenheid verzocht heeft bijeen te komen in zijn huis en voor wie hij een feestmaaltijd moet aanrichten, het meisje — de verloofde van den jongen — een *abit parāmbit* ten geschenke geven. Deze *abit parambit* moet een *kain tonoen patani*, een kainsoort afkomstig van Patani, zijn. Aan beide uiteinden van de kain is een koperen ring vastgebonden, die men noemt *soerat toembaga koling naso sasa*, (d.w.z. de koperen brief, waarvan men het schrift niet kan uitwissen).

Beide ringen hebben dus de betekenis van een verdrag, zoals men uit de naam kan opmaken.

2. De vader van den jongeman verzoekt de *hatobangon* te zijnent bijeen te komen. Hij moet zijn gasten onthalen op een feestmaaltijd, waarvoor hij minstens een geit moet laten slachten. Als de maaltijd

afgelopen is, laat hij iemand rondgaan met een bord, waarop zich sirihbladeren, pinang, tabak, gambir en andere ingrediënten bevinden.

Bij elken gast knielt de man neer en biedt hem de sirih aan.

Het is voldoende, dat de gast de sirih-bladeren aanraakt. Pas als alle gasten dat gedaan hebben, mag de vader van den jongeman of een van zijn *kahanggi* het woord tot hen richten, want dan pas zijn hun zielen gereed om de woorden te „ontvangen”. Vóór die tijd slapen ze nog of zwerven ze ergens anders.

Wanneer de personen, die daartoe gerechtigd zijn wegens hun functie in het adat-bestuur, zich uitgesproken hebben over deze verloving, volgt de eigenlijke verlovingsceremonie: de uitwisseling van de *tanda-tanda* die meestal ringen zijn.

Bij deze gelegenheid wordt na afloop van de kleine ceremonie de *itak* geserveerd. De *itak* is koek, die steeds bij adatplechtigheden gegeten wordt. Hij wordt gemaakt van geweekte kleefrijst, die men rauw fijn stampt, zodat men deeg krijgt. Dit vermengt men met fijn gestampte goela aren. Dit bruinachtige deeg wordt niet meer gebraden of gekookt of gebakken, het wordt rauw gegeten.

Een verloving is alleen dan officieel wanneer de uitwisseling van de *tanda-tanda* in een bijeenkomst van de *hatobangon* geschiedt.

3. *Maninian*. Tegenwoordig komt deze vorm van verloving niet meer voor. Een verloving is het eigenlijk niet, want het meisje wil hier niets weten van den jongeman. Daar de jongeman haar echter graag tot vrouw wil hebben, vraagt hij haar vader verlof bij hem in te wonen. Door den vader bij allerlei werkzaamheden te helpen, bewijst hij dat hij geen lanterfanter is. Op alle mogelijke manieren probeert hij het hart van het meisje te veroveren en haar familie voor zich in te nemen. Het kan gebeuren, dat er twee of drie jaren voorbijgaan voordat de jongeman zijn zin krijgt. Al die tijd blijft hij in het huis van zijn aanstaanden schoonvader. Uit de aard der zaak wil een vader zo'n voorrecht alleen verlenen aan iemand, met wien hij verwant is, of die geen onbekende voor hem is.

b. *Het aanzoek*. Dit kan geschieden door den jongeman zelf. Een meer officieel karakter draagt het, wanneer het gedaan wordt door een gezantschap, in den regel bestaande uit iemand van de *anakboroe* een van de *kahanggi* en de *bajo-bajo*.

c. *Mangkobari* (besprekingen voeren). Daar begrijpelijkerwijs

de adat het volledigst toegepast wordt bij een huwelijk tussen jongelieden uit de hoogste stand, zullen we hier veronderstellen, dat de bruidegom A en de bruid B beide tot de *namora panoesoenan* behoren.

Het eerste wat op het programma staat, na de aanneming van het aanzoek, is het houden van besprekingen over de te volgen *adat kawin*, waarvoor de afgezanten, die door de *kahanggi* van A en de *hatobangon* van zijn hoeta wegens hun bekwaamheid voor die taak zijn aangewezen, zich naar de hoeta van B begeven, waar de *kahanggi* van B en de *hatobangon* hen ontvangen.

Vroeger had men veel tijd nodig voor deze onderhandelingen. Het kon soms gebeuren, dat het drie, vier of zelfs zeven dagen duurde voor men het eens was met elkaar. Ik verdenk de onderhandelaars er sterk van, dat ze de besprekingen rekten, omdat ze verzot waren op redevoeringen. Het was een waar genot voor den Batak, wanneer hij gelegenheid had op fijne wijze (*hata aloes*) van gedachten te wisselen met een ander. Nu nog is het zo, maar zeker niet meer in die mate als vroeger, wat waarschijnlijk te wijten is aan de omstandigheid, dat de schitterende redenaars steeds schaarscher worden.

De punten, die besproken worden, zijn:

1e. de *tompas handang*.

2e. *mangampar roedji* of te wel het bepalen van de djoedjoeran.

1. *Tompas handang*. (*Tompas* = doorbreken, stuk maken; *handang* = pagger).

Men huldigt de opvatting, dat een hoeta omgeven is door „een pagger van adat”. Wanneer in de hoeta mensen komen uit een andere hoeta met het doel er een meisje weg te halen, dan veronderstelt men, dat ze de pagger hebben stuk gemaakt op een bepaalde plaats. Hiervoor eist men boete, die afhangt van de stand waartoe het meisje behoort:

Namora panoesoenan f 80.—

Namora pamoesoek f 40.—

Halak na torop f 20.—

Halak hatoban (slaaf) f 10.—

Dit bedrag wordt den *bajo-bajo* ter hand gesteld en hij zorgt er voor, dat de rechthebbenden: de lagere adatfunctionarissen, de *ama-ama* (mannen), de *ina-ina* (vrouwen), de *naposo-poso* (jongelingen) en de *boedjing-boedjing* (jonge meisjes) ieder hun

deel krijgen. De overhandiging van het geld aan den bajo-bajo moet direct na het bepalen van de grootte van het bedrag, gebeuren, daar de hatobangon anders weigert te onderhandelen.

2. *Mangampar roedji*. (*Roedji* = lidi, stokje ter lengte van ± 12 cm afkomstig van het arenpalmsblad; *Mangampar* = neerleggen en tellen).

In het geheel zijn er 37 stokjes, verdeeld in zes niet gelijke bundels. Dit is het officieele getal; volgens mijn telling echter zijn er 40 stokjes, want er komen 3 bij, die dwars op de andere stokjes komen te liggen, wanneer de bundels losgemaakt en de stokjes op de grond gelegd zijn (zie de afbeelding).

Het getal 40 komt overeen met het aantal „posten”, die er op de „rekening” voorkomen. Elke roedji vertegenwoordigt n.l. een bepaald bedrag.

Bij het begin van de vergadering liggen de bundels op de vloer voor den *radja panoesoenan*. Degene, die de bundels los zal maken, is een van de afgezanten. Voor hij echter ertoe mag overgaan moet hij eerst de volgende kains afgeven:

1e. een *sende djantan* met een *abit nipis* of een *oerat naoeli* als onderlaag. Deze twee kains moeten verzwaard worden met f 5.-

We noemen deze kains: *hoendoelan ni pangondian* (zitplaats) van de *pangondian* (*radja panoesoenan* of *radja pamoesoek*).

2. Een exemplaar *sende djantan* of *abit nipis* voor *amparan roedji* (kleed waarop de stokjes gelegd worden).

3. Een exemplaar *sende djantan* voor *oengkap roedji* (losmaken van de bundels).

4. Een exemplaar *sende djantan*, dat men *holting roedji* noemt vastbinden van de roedji's).

Bestemming van de kains.

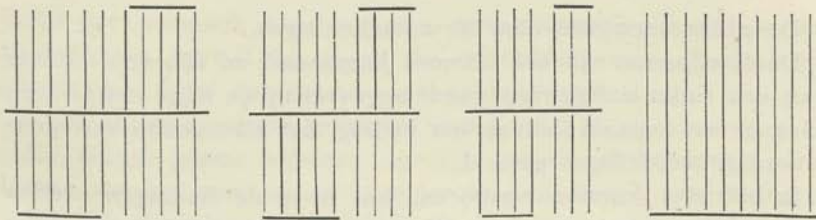
1. De *hoendoelan ni pangondian* is voor den *radja panoesoenan* of den *radja pamoesoek*. Als de bruid zijn dochter is, dan is de *hoendoelan* voor zijn *kahanggi*.

2. De *amparan roedji* is voor de *kahanggi* van den vader van de bruid.

3. De *oengkap roedji* is voor de vrouwen van de hatobangon.

4. De *holting roedji* is voor den bajo-bajo.

De bundels mogen nu losgemaakt worden en de roedji's worden op de vloer gerangschikt volgens onderstaande tekening:

A. 11 stokjes + 1 stokje.   B. 9 stokjes + 1 stokje.   C. 7 stokjes + 1 stokje.   D. 10 stokjes.

- A. één *halak boedjing*, te vervangen . . . . . f 80.—
 door goud ter waarde van
 zes karbouwen a f 40.— . . . . . f 240.—
 vijf runderen a f 20.— . . . . . f 100.—
- B. één *halak hoendangan* te vervangen
 door goud ter waarde van . . . . . f 60.—
 vijf karbouwen a f 40.— . . . . . f 200.—
 vier runderen a f 20.— . . . . . f 80.—
- C. één *halak perempoean* te vervangen
 door goud ter waarde van . . . . . f 40.—
 vier karbouwen a f 40.— . . . . . f 160.—
 drie runderen a f 20.— . . . . . f 60.—
- D. No. 1 *Ranting ni boeloe* (voor den
 radja), ten bedrage van 10 oemas. . . . . f 5.—
 No. 2 *Oepa marorot*, 10 Oemas . . . . . f 5.—
 No. 3 *Taktak pintoe*, 10 Oemas . . . . . f 5.—
 No. 4 *Oepa pataroehon*, 10 Oemas . . . . . f 5.—
 No. 6. a *Bodil somba* voor den vader van
 de bruid, te vervangen door . . . . . f 5.—
 b *Toetoep oeban* voor de grootmoeder van de
 bruid, zijnde een *kain patani* ter waarde van . . . f 5.—
 c *Apoes iloe* voor de moeder van de bruid.
 No. 7 *Oepa manjoeloe*, voor den bajo-bajo:
 kain tipis of . . . . . f 5.—
 No. 8 *Oepa manjoenggoel* voor de kahanggi . . . f 5.—
 No. 10 a *Ingot-ingot*. . . . . f 15.—
 b *Santan* voor de jongemeisjes en
 jongemannen te vervangen door . . . . . f 5.—
 c *Parbadjoeon* niet vastgesteld.

De cijfers verwijzen naar de aantekeningen.

De *djoedjoeran* van een *namora pamoesoek* of van een dochter van een *radja sioban ripe* wordt ongeveer op de wijze zoals boven aangegeven bepaald; alleen het bedrag, dat elke roedji vertegenwoordigt wordt lager gesteld.

Ik heb niet kunnen opsporen, hoe hoog de bedragen precies moeten zijn, maar voor zover ik weet, mag het totale bedrag niet hoger zijn dan f 560.—

Bij het huwelijk in de *halak na torop* stand is er geen sprake van *mangampar roedji*. Wel gebruikt men de naam *djoedjoeran* en deze mag hoogstens f 80.— zijn. Het minimum bedrag is f 25.—

Aantekeningen bij A, B, en C. In vroeger tijd, toen het feudale stelsel bij de Bataks nog hecht was en de slavernij nog bestond, kreeg een adellijk meisje bij haar huwelijk enige vrouwen of meisjes als bedienden mee. Deze bleven voorgoed bij haar en wanneer ze mochten trouwen bleven ze toch in dienst van hun meesters.

Na de afschaffing van de slavernij is het moeilijk, een bruid zulke bedienden mee te geven. Daarom moet de bruidegom zijn bruid daarvoor schadeloos stellen door haar familie een bepaalde som ter hand te stellen, welke schadeloosstelling ze later van haar familie ontvangt in de vorm van huisraad, borden, kopjes en andere nuttige voorwerpen.

Een *halak boedjing* is een meisje uit de burgerstand; een *halak hoendangan* is een slavin, die nog niet getrouwd is; een *halak perempoean* is een getrouwde slavin of een slavin, die weduwe is.

De slachtdieren (karbouwen, runderen) zijn voor het meisje bestemd. Gemakkelijkheidshalve betaalt men nu met geld, dat men gedeeltelijk besteedt voor het kopen van huisraad.

D. No. 1. *Ranting ni boeloe* betekent „bamboetwijgjes”. Het is een soort belasting, die aan den radja panoesoenan of den radja pamoesoek betaald moet worden, wanneer een van zijn onderdanen uit zijn hoeta gaat trouwen.

D. No. 2. *Oepa marorot* (*marorot* = „op een baby passen”). Dit is het loon voor het verzorgen, in de uitgebreidste zin van het woord, van de bruid.

D. No. 3. *Taktak pintoe* („deur opendoen”). Dit geld was vroeger bestemd voor den slaaf, die als portier fungeerde. Wanneer de

bruid het ouderlijk huis zou verlaten, posteerde hij zich in de deuropening, terwijl hij tegen de begeleiders zei: „Ik laat de dochter van mijn meester niet met jullie weggaan”.

Eerst als hij zijn geld gekregen had liet hij de mensen door.

De *taktak pintoe* behoort eigenlijk tot de *ambat-ambat*. Dit laatste was het geld, dat men onder de jongelingen verdeelde.

Bij het vertrek van de bruid moest ze langs een dubbele rij van jongelingen lopen, die zich langs de weg, die de bruidsstoet zou nemen, op matjes geïnstalleerd hadden. Ieder had voor zich toewak, palmwijn en jonge klappers. De leider van de jongelieden richtte dan het woord tot de bruid: „Dochter van mijn radja, we wilden U onthalen op palmwijn en jonge klappers. Daar U niet de gelegenheid had bij ons te komen, hopen we, dat U hier iets zou willen gebruiken van wat we U aanbieden”.

Ieder kreeg dan een geldstuk en men liet de bruidsstoet ongemoeid voorbij gaan. Voor zo'n bruidsstoet liep steeds een man met een geldzak, waaruit hij de geldstukken nam, die hij links en rechts uitdeelde.

Tegenwoordig, nu men meer begrip heeft van de tijd, vraagt men de *ambat-ambat* niet meer langs den weg, maar krijgt men hem uitgedeeld van den *bajo-bajo*, die het geld er voor met de *tompas handang* krijgt van de afgezanten van den bruidegom.

D. No. 4. *Oepa patarohon*, „beloning voor het wegbrengen”. Dit geldt wordt verdeeld onder de meisjes, die de bruid uitgeleide doen.

D. No. 5. *Bodil pangantak*. Met dit geweer wil men de familie van de bruid de plaats bekend maken, waar hun dochter zal wonen, zodat ze niet hoeven te zoeken, wanneer ze haar zien willen.

D. No. 6. a. *Bodil somba* (*bodil*, „geweer”, *somba*, „sembah”).

We moeten dit geweer waarschijnlijk beschouwen als een teken van eerbied van den bruidegom jegens zijn schoonvader.

b. *Toetoep oeban*, „doek, voor het bedekken van grijze haren”.

Deze kain is bestemd voor de grootmoeder van de bruid.

c. *Apoes iloe* (doek, waarmee men zijn tranen afveegt). Men verwacht, dat de moeder van de bruid bij het vertrek zal huilen en bij wijze van troost geeft men haar een *apoes iloe*.

7. *Oepa manjoeloe*. Dit is de beloning van den *bajo-bajo*, dien de afgezanten het eerst moeten bezoeken en die ook een werkzaam aandeel heeft in de besprekingen.

8. *Oepa manjoenggoel*, de beloning van de *kahanggi* voor hun moeite bij de bespreking.

9. *Namoehoet*. Deze term kan men niet verklaren.

10. a *Ingot-ingot*. De *ingot-ingot* is getuigegeld. Het wordt verdeeld onder de *hatobangon* en de *kahanggi*, die bij de besprekingen aanwezig zijn. De *ingot-ingot* bedraagt f 15.—, waarvan f 5— betaald wordt door den vader van den bruidegom en f 10.— door den vader van de bruid.

b *Santan*, eigenlijk „klappermelk”. Hier wordt bedoeld verdunde klappermelk, waarin men bruine suiker doet en rauwe kleefrijst weekt. *Santan* gebruikt men als drank wanneer men *itak* eet.

c *Parbadjoeon* (kleren). Het bedrag voor de *parbadjoeon* is niet vastgesteld.

Betaling van de roedji. Niet alle *roedji*'s hoeven betaald te worden. Van de vier groepen moet men alleen A en D dadelijk betalen; voor de betaling van de andere groepen kan men uitstel vragen. Dit wordt altijd toegestaan op grond van het gezegde: *Inda tola marnasae oetang toe mora, i ma bondar na so hasop-sopan, mata ni ari naso gakgahon, na so halasopan*. De vertaling hiervan luidt: De anakboroe moet de mora altijd schuldig blijven, want zij is de sloot, die nooit droog komt te liggen, de zon, die men met zijn ogen niet kan weerstaan”. Het is deze schuld, die de *anakboroe* verplicht steeds klaar te staan om zijn *mora* te helpen, vooral als het adatzaken betreft. Bij het betalen van de *djoedjoeran* van zijn bruid B, kan de bruidegom A rekenen op de daadwerkelijke steun van zijn *anakboroe*. Ook de andere familieleden dragen wat bij in de kosten.

De *djoedjoeran* wordt voorzover hij niet verdeeld wordt onde de familieleden, bestemd:

1e voor het kopen van het uitzet van de bruid.

2e voor het kopen van een gedeelte van haar huisraad, dat ze meekrijgt aan het einde van de *mèbat*, het korte bezoek van het bruidspaar aan de ouders van de bruid.

3e voor het betalen van de feestmaaltijden, die aangericht worden ten huize van den vader van de bruid.

In Angkola-Djae wil men van al de rompslomp van het bespreken van de *roedji*'s af zijn en men bepaalt, dat wanneer de bruid een *namora panoesoenan* is, de bruidegom moet betalen:

30 tail (= f 2400.) en 30 pa (= f 480) aan goud, benevens een hokvol karbouwen, een hokvol runderen, en een hokvol paarden, waarvan het aantal per hok minstens 30 moet bedragen. *Roedji's* van de D groep moeten echter ook betaald worden.

d. *Het vertrek van de bruid.* Wanneer de kwestie van de *djoedjoeran* afgehandeld is, treft men de voorbereidingen voor het vertrek van de bruid. Bij de adel is het gewoonte, dat de bruidegom met zijn gevolg één dag voor het vertrek in de hoeta van zijn bruid komt om de volgende morgen samen met haar de terugtocht te aanvaarden.

Natuurlijk laat men zo'n gewichtig ogenblik niet onopgemerkt voorbijgaan. De bruid verlaat het huis nog als meisje, als ze terugkomt is ze vrouw. Bij de *haboeboeat niboroe* (vertrek van de bruid) moeten de radja's uit de koeria aanwezig zijn. Vóór het vertrek wordt een bijeenkomst belegd van hatobangon en radja's. Bruid en bruidegom laat men in het midden van de vergaderenden zitten. Hierna zetten de redenaars de sluizen der welsprekendheid open. Het bruidspaar moet gelaten de stroom van raadgevingen en goede wensen aanhoren.

Op deze bijeenkomst is het ook, dat de vader van de bruid haar aan den bruidegom en ook aan zijn *kahanggi* overgeeft. (Het Batakse woord is, *pasahat*, „overlaten”). Voortaan is niet meer de vader of zijn *kahanggi* voor haar verantwoordelijk, maar de bruidegom en zijn *kahanggi*. Als teken, dat de verantwoordelijkheid op den schoonzoon en diens *kahanggi* is overgegaan, schenkt de vader den bruidegom een kris, die men *sahat marah* noemt.

Het gondang-orkest zet nu zijn afscheidslied in: de *gondang marnoengnoeng*. Begeleid door de muziek begeven de jongelieden zich naar het voertuig, waarmee ze weg zullen gaan. Ondertussen uitden de vrouwen in lyrische taal hartverscheurende jammerklachten ten afscheid.

De bruid krijgt gewoonlijk een gevolg mee van ongeveer tien meisjes, drie of vier gehuwde vrouwen en twee mannen van de *anakboroe*-groep. De *kahanggi* van de bruid mag absoluut niet meegaan. Als *mora* van de bruidegom verbiedt de adat haar op het feest te komen. Waarschijnlijk wilde men vroeger met deze maatregel onaangenaamheden met de *mora* vermijden; deze on-

aangenaamheden zouden kunnen ontstaan, wanneer de dochter, de bruid, te kort gedaan werd wat betrof haar ontvangst enz.. De mannen, die de bruid vergezellen, hebben tot taak de familie van de bruid bij de verschillende adatplechtigheden te vertegenwoordigen. Om deze reden worden alleen de bekwaamste mannen daartoe aangewezen.

Intussen maakt men zich in de hoeta van den bruidegom gereed om de bruid naar behoren te ontvangen. Alle voorbereidende maatregelen tot het vieren van het huwelijksfeest worden getroffen. Het vieren van het feest is een adatregel, waarvan niet afgeweken mag worden, daar anders het huwelijk ongeldig zou zijn. Er moet al naar de stand minstens een karbouw of een geit geslacht worden. Indien de bruidegom op het ogenblik van het huwelijk niet in staat is een huwelijksfeest op touw te zetten, kan hij dat later doen, steunende op de spreuk:

Na majoep dilangean.

Na tanding ni oelahan.

D.w.z. „Wat wegdrijft op het rivierwater, kan men zwemmende achterhalen. Wat achterwege is gelaten, kan men weer goedmaken”.

Aan het huwelijksfeest zijn zekere voorrechten en verplichtingen verbonden, welke afhangen van de stand van den bruidegom.

Namora panoesoenan.

a. Wanneer de bruidegom tot deze stand behoort, dan zijn de radja's in de koeria en hun kahanggi en anakboroe en de inwoners van de moeder kampong verplicht om hem feestelijk in te halen.

b. Het feest moet minstens 7 dagen duren; men kiest steeds een oneven aantal dagen 9, 11, 13, 15, 17 enz.

c. Hij geniet het recht van *margalanggung*, het houden van een danspartij.

d. Hij geniet het recht van *margondang*. *Gondang* is een trom, die aan beide uiteinden overtrokken is met leer; *margondang*, is het laten optreden van het gondang-orkest.

e. Hij is verplicht om alle inwoners van de koeria uit te nodigen tot een feestmaaltijd.

f. Hij is verplicht om de radja's buiten de koeria uit te nodigen, voorzover hij met hen verwant of bevriend is.

g. Hij mag karbouwen slachten zoveel hij wil.

Namora pamoesoek.

a. De inwoners van de kampong moeten voor een feestelijke intocht zorgen.

b. Zijn huwelijksfeest mag hoogstens drie dagen duren.

c. Hij geniet ook het recht van *margalanggung* en *margondang*, echter niet in die mate als de *namora panoesoenan*. Hij mag hoogstens gedurende 2 maanden elke avond een danspartij houden en het gondang-orkest laten optreden.

d. Hij is verplicht alle inwoners van zijn hoeta tot een feestmaaltijd uit te nodigen.

e. Hij mag karbouwen slachten zoveel hij wil.

Iemand uit het geslacht van een: *radja sioban ripe* heeft nagenoeg dezelfde voorrechten en verplichtingen als een *namora pamoesoek*.

Halak na Torop:

a. Zijn feest mag hoogstens 2 dagen duren.

b. Hij geniet het recht van *margondang* en *margalanggung* niet.

c. Wanneer hij in een moederkampong woont moet hij den *radja panoesoenan* uitnodigen. Woont hij in een kampong van een *radja pamoesoek*, dan mag hij alleen dezen uitnodigen, dus den *radja panoesoenan* niet.

d. Heeft hij er bezwaar tegen, dat de *radja* bij hem op het feest komt, dan kan hij naar het huis van den *radja* gaan met een kip en (ongekookte) rijst.

e. Hij mag slechts één geit slachten.

e. *De aankomst.* De adat wil, dat wanneer bruid en bruidegom van de hoogste adel zijn, ze feestelijk ingehaald worden. Men wacht hen daartoe met muziek een eind buiten de hoeta op. Het is de plicht van alle inwoners van de hoeta en van de *radja's* in de koeria en hun kahanggi aanwezig te zijn bij de verwelkoming.

Wanneer bruid en bruidegom aangekomen zijn en uit het rijtuig stappen, laat het verzamelde volk de volgende groet horen: *Horas tondi madingin*, wat zoveel wil zeggen als: „Dat uw ziel gezond zij!”

Nu gaat het in plechtige optocht naar de hoeta onder de tonen van de *gondang boroe*, het bruidslid. Achter het bruidspaar loopt de *bajo-bajo godang* met de *pajoeng godang* („de grote pajong”).

of de *pajoeng rarangan*, het teken van de waardigheid van namora panoesoenan. En voor de stoet uit lopen, al dansende, twee *oeloe-balang's* (krijgers), in rode jas en witte broek, ieder met een getrokken klewang in de hand. Deze oeloe-balang's hebben de naam van:

Oeloe balang djoembang lobi,
Lapoeng na mondol ondol,
Pangalona pe na sangat lobi,
Hoem ni ligi ia pe madoeng malondong.

De vrije vertaling hiervan luidt:

„De oeloe balang met het krijgshaftige uiterlijk, die wanneer hij iemand maar eventjes aankijkt, deze doet knikbollen”. Hun taak is de boze geesten weg te jagen, die zich op de weg, waarlangs de stoet zal gaan, mochten bevinden.

Gewoonlijk moeten de anak boroe's van den bruidegom hun blijdschap tonen door voor de stoet uit te dansen. Bij het dansen moeten ze er aan denken het bruidspaar de rug niet toe te keren, zodat ze genoodzaakt zijn in min of meer achterwaartse richting te lopen.

Voor velen biedt deze optocht weinig of geen genoegens, ook niet voor den bruidegom, in zijn zwarte *badjoe habosaron* (gala kleren) en de bruid, in de, van het vele goud, zware bruidstooi, in het bijzonder niet wanneer de optocht geschiedt terwijl de zon fel schijnt.

Op een bepaalde plaats langs de weg staat een erepoort. Van deze poort tot aan de trap van het huis van den bruidegom is de weg links en rechts versierd met jonge bladeren van de arenpalm. Deze versiering noemt men *gaba-gaba*. *Gaba* betekent „niet bang zijn”. Met de *gaba-gaba* wil men de *tondi* van de bruid moed inspreken bij haar intrede in de voor haar vreemde hoeta, waar zij voortaan haar leven moet slijten.

Aan de palen van de erepoort heeft men twee — één links en één rechts van de weg — volledige pisangbomen met jonge vruchten vastgebonden. Men wil hiermee de bruid toewensen, dat ze veel geluk en veel kinderen moge hebben.

Wanneer de bruidsstoet het huis nadert, gaat de *hatobangon* al dansende de stoet tegemoet tot op een paar meter voor het bruidspaar. Hierop gaat ze een paar passen in achterwaartse

richting, gaat dan opzij om ruimte te maken voor de vrouwen en dochters van de *anakboroe*, die ook al dansende de stoet tegemoet komen en daarna achteruit lopen. Onder dit dansen wordt niet verstaan het echte dansen zoals men op de *galanggang* (dansplaats) ziet, maar eenvoudig het lichte op een neer bewegen van de handen, met de handpalm naar boven, ter hoogte van de heup.

Op de trap van het huis staan intussen de vader en de moeder van den bruidegom — de vader rechts en de moeder links — gereed om het bruidspaar te verwelkomen. Dit laatste geschiedt zwijgend; de ouders van den bruidegom strooien gele rijst op de hoofden van de getrouwden, wanneer deze de trap opgaan. Hierna leidt men hen naar binnen en laat hen op een *halangoeloe* zitten. Een *halangoeloe* bestaat uit twee of drie op elkaar gestapelde matrassen, die men met Batakse kains overdekt, zodat het geheel ongeveer de indruk van een divan maakt. Op de kains komt een „mat van Langkat” (*amak langkat*) te liggen.

Er wordt verondersteld, dat na de optocht de tondi hongerig en dorstig is. Ter lavenis krijgt zij *santan pamorgoi* en *itak goergoer*. De *santan* en de *itak* zijn niet van een bijzondere soort; alleen bij deze gelegenheid worden ze zo genoemd.

Het woord *pamorgoi* komt van *borgo*, dat „koud” betekent. *Pamorgoi* is een middel om iets (hier de tondi) koud te maken. Als de tondi koud is veronderstelt men, dat ze gezond is.

Goergoer betekent „opborrelen”; bij uitbreiding betekent het „groter worden”. De bedoeling is, dat het bruidspaar door het eten van de *itak goergoer* de „groei” van hun geluk stimuleert.

II. Het eigenlijke huwelijksfeest.

a. *Mangoepa*. Na het eten van de *itak goergoer* en het drinken van de *santan pamorgoi* volgt de *oepa* plechtigheid. *Oepa* betekent „beloning”.

Bij deze plechtigheid worden de tondi's van de bruid en de bruidegom beloond, opdat ze (de tondi's) nooit ver weg zullen zwerven en de lichamen steeds zullen vergezellen. De beloning bestaat uit de essence van het volledige feestmaal, dat voor het bruidspaar is aangericht. Een gewoon feestmaal is dit niet.

De gerechten liggen op drie ronde, geel metalen presenteerbladen, die een diameter van ca. 75 cm hebben. Op het middelste presen-

teerblad prijkt een geroosterde karbouwenkop, welke naar het bruidspaar gericht is. Als onderlegsels heeft hij een Batakse kain. Op het tweede bord ligt een hoop rijst, waarin in een cirkel, gekookte kippeneieren zijn gestoken. Deze eieren noemt men *piramanoek na nihobol*, d.w.z. eieren, die magische kracht hebben gekregen door de toverspreuken van den *datoe* (medicijnman), die de eieren heeft gekookt. Door het laten eten van deze eieren wil men de tondi's beter bestand maken tegen slechte invloeden.

Op het derde presenteerblad liggen gerechten, die men gewoonlijk op feestmaaltijden ziet.

Het hoofdbestanddeel van het maal is de karbouwenkop. Kostbare kains bedekken hem, evenals de rijst en de gerechten op de twee andere presenteerbladen.

Voordat de kains weggenomen worden, krijgt het bruidspaar van alle aanwezigen — de mannen zitten bij elkaar op de vloer voor de *halangoeloe*, terwijl de plaats van de vrouwen ter zijde er van is — de *napoeran sampe-sampe* aangeboden, de sirih, die de *hata pasoe-pasoe* (goede wenssen) aan de tondi's van het bruidspaar moet overbrengen. Wanneer de *bajo-bajo* de sirih overhandigd heeft, gaat hij achter de karbouwenkop zitten, neemt de kains weg en zegt dan:

1. *a* „Ngot ma ho anak ni si maradang toea.
b Simargalentjang di tonga ni padang.
c Nadenggan djadi pangoepa.
d Anak ni pahan-pahanan.
2. *a* Moeda hoetampar amboeboemoe.
b Manaili ma matamoe.
c Moeda hoeoengkap panoetoepmoe.
d Bangoen ma toeamoe.
3. *a* Moeda na sian Goenoeng Toea ho.
b Porkis didjolomoe.
c Moeda pangoepa na martoea ho.
d Matorkis na diadopkonmoe.
4. *a* Porkis ni si Toemba.
b Obanon toe Rambata moese.
c Matorkis na niadop ni pangoepa.
d Dohot si pangoepa, rap maringgit maroesee-oesee.

Olat ni on toe gindjang ni ari, horas!"

Terwijl hij de laatste woorden zegt, legt hij de kains even op zijn hoofd en legt ze dan terzijde van de presenteerbladen. Nu neemt hij een *doal* d.i. een kleine gong, slaat er een paar keer op als om de aandacht te vragen, en kondigt dan aan wie zal spreken. Na afloop van elke redevoering laat hij de *doal* horen. De volgorde van de spreeksters en sprekers is:

eerst de vrouwen: de groot-moeder van den bruidegom, de moeder, de vrouwen van de kahanggi, de vrouwen van de anakboroe en tenslotte de echtgenoten van radja's,

daarna de mannen: de grootvader, de vader, de kahanggi, de anakboroe en tenslotte de radja's.

De vertaling van de *pantoen's*, die bij het wegnemen van de kains van de *pangoepa* uitgesproken worden, luidt ongeveer:

1. *a* Wordt wakker, zoon van *si maradang toea* (fijne benaming voor karbouw).
  - b* *Simargalentjang di tonga ni padang* (andere naam voor karbouw).
  - c* Die zo goed dient voor *pangoepa*.
  - d* Zoon van dieren, die men weidt (vee).
2. *a* Als ik je met de vlakke hand op je kruin sla,
  - b* Zal je (oog) kijken.
  - c* Als ik je dek wegneem,
  - d* Zal je *toea* oprijzen.

Het woord „geluk” geeft niet volledig de betekenis van *toea* weer. Onder *toea* wordt ook verstaan de magische kracht, die iemand kan bezitten en die hem behoedt voor allerlei kwade invloeden. Hier wordt waarschijnlijk verondersteld, dat de *toea* van de karbouw op het bruidspaar zal overgaan, wanneer de kains weggenomen zijn.

3. *a* Als je uit Goenoeng Toea afkomstig bent.
  - b* Dan is er een mier voor je.
  - c* Als je als *pangoepa* werkelijk *toea* bezit.
  - d* Dan zullen degenen, die zich voor jou bevinden (het bruidspaar), steeds in gezondheid verkeren.
4. *a* Mier van si Toemba.
  - b* Die men naar Rambata overbrengt.
  - c* en *d*. Dat degenen, die voor de *pangoepa* zitten en zij, die

de *oepa*-plechtigheid bewerkstelligd hebben, steeds gezond zullen zijn en rijkdom zullen verwerven. Vanaf dit ogenblik tot in eeuwigheid van dagen. Horaas"!

Bovenstaande vertaling maakt geen aanspraak op fraaiheid en volledigheid van weergave, ze tracht alleen de betekenis eenigszins te benaderen.

Is de *oepa*-plechtigheid afgelopen dan is het programma voor dien dag ongeveer afgewerkt. Rest nog 's avonds de danspartij (*manortor*).

Tot aan de *mata ni hordja*, zoals de laatste en belangrijkste feestdag genoemd wordt, hebben er geen belangwekkende dingen overdag meer plaats.

b. Manortor. De danspartij begint ongeveer om 9 uur 's avonds en duurt gewoonlijk tot twee of drie uur 's nachts. Op de avond voorafgaande aan de *mata ni hordja* duurt ze tot het aanbreken van den dag.

Men mag er niet mee beginnen, voordat bruid en bruidegom gezeten zijn op de speciale zetel, die de *naposo-poso* van de hoeta voor hen in elkaar hebben gezet en versierd met jonge klapperbladeren, bloemen en kains en die ze zo hebben geplaatst, dat het bruidspaar de *galanggang* kan overzien.

De opening geschiedt door den vader met de kahanggi. Ze dansen met de *sabe-sabe*, Batakse kains, over de schouder, in een cirkel. De anakboroe vormt een tweede cirkel om het eerste (*mangajapi*). Hierna komen de moeder van den bruidegom met de echtgenoten van de kahanggi en de echtgenoten van de anakboroe aan de beurt, waarbij de eersten in een kring staan en zich in een cirkel bewegen, terwijl de laatsten in een tweede kring om de eerste staan. Men noemt dit ook *mangajapi*. Wanneer alle gehuwde verwanten gedanst hebben, dan komen de meisjes aan de beurt. De volgorde hierbij is:

de zusters van den bruidegom,
de dochters van de kahanggi,
de dochters van de anakboroe
en tenslotte de meisjes uit de hoeta.

De meisjes dansen met haar tweeën of drieën tegelijk. Hierbij stellen zich twee of drie jongemannen achter hen op (*manjem-*

bar). Het is hun verboden de meisjes bij het dansen aan te raken. De jongemannen mogen alleen met meisjes, met wie ze mogen trouwen, dansen.

De *bajo-bajo* zorgt er voor, dat deze regel nageleefd wordt. De hele regeling van de danspartij berust ook bij dezen. De laatste dans wordt gedanst door het bruidspaar.

c. *De vooravond van de mata ni hordja.*

1. *Aanbieding van de napoeran taon-taon.* Op deze avond komen alle radja's van de koeria en de genodigden uit andere koeria's bijeen ten huize van den bruidegom, waarvoor hen een feestmaaltijd wordt aangericht, waarvoor een rund wordt geslacht, dat men *lomboe pangambang*i noemt.

Na afloop van het maal wordt den aanwezigen sirih aangeboden. Hierop richten de leden van de kahanggi het woord tot de aanwezigen en ook tot de afwezige familieleden—men neemt n.l. aan, dat hun tondi's toch aanwezig zijn—aan wie ze de leiding van de plechtigheden, die op de *mata ni hordja* plaats zullen vinden, overgeven. Het antwoord op deze „overgave” luidt steeds dat men vertrouwen stelt in de kennis en het inzicht van de kahanggi. De leiding blijft dus in handen van de kahanggi.

Tot slot van de bijeenkomst biedt de *bajo-bajo* het bruidspaar uit naam van alle aanwezigen sirih aan, die de naam draagt van *napoeran taon-taon*. *Taon* betekent „ergens blijven” of „iets niet verlaten”. Met de *napoeran taon-taon* wil men de wens uiten, dat de tondi en het lichaam van bruid en bruidegom het huis niet zullen verlaten.

2. *Osong-osong.* Op deze avond ook komen de *naposo-poso* en de *boedjing-boedjing* van de hoeta het bruidspaar hun *osong-osong* brengen. Dit is een cilindervormige stam ter lengte van ongeveer anderhalve meter, waarvoor men het jonge, bovenste gedeelte van de arenpalmstam kiest en waarin men op regelmatige afstanden lidistokjes steekt, aan de top waarvan gekleurde stukjes papier door middel van stukjes garen ter lengte van ongeveer 20 cm. hangen. De hele stam zit vol van deze lidi's zodat het geheel een kleurig aanblik oplevert. De stam heeft men op een groot metalen bord neergeplant. Rondom de stam heeft men op het bord verschillende onrijpe vruchten gerangschikt, zoals klappers, ketimoen,

djeroek, papaja, salak, ananas; ze symboliseren de jeugd. Het kan ook wel zijn, dat de onrijpe vruchten, die de belofte van groei in zich houden, de bede weergeven, dat het geluk van het bruidspaar steeds moge groeien.

Het bezoek van de *naposo-naposo* en *boedjing-boedjing* geldt voornamelijk den bruidegom, daar de bruid nog een vreemde is voor de mensen in de hoeta. Door middel van de *osong-osong*, die de jeugd symboliseert, welke het bruidspaar deze avond officieel vaarwel zegt, willen de jongelieden van de hoeta afscheid van bruid en bruidegom nemen, daar ze voortaan tot een andere groep van mensen, nl. de getrouwden, behoren. Een en ander geschiedt niet zonder de noodige redevoweringen.

De *osong-osong* wordt door de *naposo-poso* en *boedjing-boedjing* tezamen in elkaar gezet in het huis van den *bajo-bajo*. De adat scheidt hier een mooie gelegenheid voor de jongelieden om elkaar in een door de samenwerking teweeggebrachte ongedwongen sfeer te leren kennen.

d. *De mata ni hordja*. Op deze dag hebben twee grote plechtigheden plaats n.l.: *Patoeaekkon* en *Mangoepa*. Na afloop van deze plechtigheden kunnen we het bruiloftsfeest als geeindigd beschouwen.

1. *Patoeaekkon*. Voor deze plechtigheid begeeft zich het bruidspaar, op de tonen van de *gondang* en gevolgd door een stoet van familieleden, radja's en *halak na torop* naar een plaats bij de rivier, waar men gewoonlijk baadt. Daar gekomen treedt de *bajo-bajo* naar voren, gevolgd door een helper, die een groot metalen bord draagt, waar zich twee porceleinen kommen bevinden. In de ene kom zit de *pangir*, d.i. water, waarin citroenschijfjes en *sipilit silindjoeang* (roodachtige lijnvormige bladeren) drijven, in de andere met *koenjit* geelgemaakte rauwe rijst. Nu zegt de *bajo-bajo* de *hata marpangir* (woorden van de rituele wassing met de *pangir*).

a „Songon on mada morangkoe radja nami, bope halak daompoe ng na morapoele!

b Napotangin dompak di potang ni sidoemadang ari madoeng satoeptoep satahi ma radja² di na sakoeria on, dohot na sian torbing balok, marsamo-samo manjoerdoehon napoeran taon-taon toe hamoe nadoea.

c Hata ni napoeran i: taon ma tondi moejoe dohot badan moejoe, oelang be morot madao sian bagasan ni bondoel na opat, sian partongaän ni gala salapan. Moeda antjogot ditorang ni sidoe-madang ari nioepa tondi moejoe dohot badan moejoe.

d Dohot borkat nitoea sahala ni radja-radja horas do hamoe, rasa laloe sannari. Dibaen on ma torang ni sidoemadang ari dinaek ni mata ni ari on, dison ma naek sangap dohot toea, sahala dohot hamamora. Harani i ma anso ni soeroe hamoe toe aek marpangir.

On ma ibana:

e Loeboek sangkoempal bonang,
 Loeboek goemoentoer goemoeroegoeroe,
 Tapian raja bangoenan,
 Anso bangoen tondi moejoe dohot badan moejoe,
 Di oeloe bondar na hasopsopan,
 Di toroe boengkoelan na so maroedjoeng,
 Anso sonang mandjagit baga-baga ni anak na mora.

f. Nipangirkon ma toe hamoe sipilit silindjoeang dohot oente sitoloe ragam anso madjeges Paroentoengan, anso salamat pardalanan.

Pamispiskonna poesoeek ni dingin-dingin.

Ditoroe ni hajoe si nahitoer,

Anso horas tondi moejoe dohot madingin.

Oelang tola panjahiton,

Anso sonang mandjagit pasoe-pasoe ni pangoepa.

g. Moelak ma hita toe bagasan ni bondoel na opat. Disi madoeng ni hidang pangoepa ni tondi moejoe dohot badan moejoe:

Anak ni simaradang toea,

Na ditangkoep dioma-oma.

Anso moer masangap hamoe, moermartoea.

Ditoeboei sahala dohot hamomora.

H o r a a s !

De vertaling luidt als volgt:

a. Luister mijn mora, die onze radja is, en ook *ompoeng* de bruid!

b. Gisterenavond bij het ondergaan van de zon hebben de radja's van de hele koeria en de radja's die uit andere koeria's zijn gekomen, met elkaar overleg gepleegd, waarna ze volkomen eensgezind, U beiden de *napoeran taon-taon* hebben aangeboden.

c. De boodschap, die de *napoeran* verzegelde, luidde: dat Uw

tondi en Uw lichaam Uwe *bondoel na opat* (uw huis) nooit zouden verlaten en nooit weg zouden gaan van het midden van de *gala salapan* (soort schaakspel; van uit het midden bestrijkt men het hele veld); dat wanneer morgen de zon opging Uw tondi en Uw lichaam beloond zouden worden (*oepa*).

d. Door de macht van de *toea* en de *sahala (toea)* van alle radja's bent U tot op dit ogenblik gezond gebleven. Nu rijst de zon en analoog hieraan, zult Uw leven zich steeds in stijgende lijn bewegen: Uw „aanzien” en Uw *toea*, Uw *sahala* en Uw adeldom zullen steeds groter worden. Daarom hebben we dit ogenblik gekozen om U hierheen te leiden en U de rituele wassing te laten ondergaan.

e. Deze plaats draagt de naam van: Loeboek (diepe plaats in een rivier), van het garen, dat tot een kluwen is gewonden (rijmzin). Loeboek, waarvan het water in donderende beroering is, De grote badplaats, die opwekt.

Opdat Uw tondi en Uw lichaam ontwaken.

Opdat ze niet blijven slapen,

Aan het begin van de sloot, die nooit opdroogt,

Onder de nok, die geen einde heeft (de hemel).

Opdat ze in een behaaglijke stemming zullen zijn om de *baga-baga* (= *pasoe-pasoe*) van de edelen te ontvangen.

f. We besprenkelen U nu met gewijde water, waarin zich bevinden *sipilit silindjoelang* en drie soorten citroenen, opdat Uw lot steeds gelukkig is. We besprenkelen U met behulp van de jonge bladeren van de *dingin-dingin*, opdat Uw tondi's gezond en *dingin* (koud) zijn en geen ziekten U bedreigen, opdat Uw tondi's in een behaaglijke stemming zijn om de *pasoe-pasoe* van de *pangoepa* in ontvangst te nemen.

g. Laten we nu naar huis gaan. Daar hebben we reeds de beloning van Uw tondi en van Uw lichaam gereed gemaakt n.l.:

Een zoon van *simarandang toea*,

Die we gevangen hebben in een *oma-oma* bos.

Opdat Uw aanzien en Uw *toea* steeds groter worden.

En U *toea* en adeldom bezit,

H o r a a s!

De terugtocht wordt nu ondernomen.

Het bruidspaar geeft, thuis gekomen, een dans ten beste om hun blijdschap te tonen. Hierop volgt de *oepa*-plechtigheid.

2. *Mangoepa*. Deze ceremonie draagt nu een plechtiger karakter dan de eerste keer. Wel blijven de ingrediënten dezelfde, maar het aantal personen, dat het bruidspaar toespreekt, is veel groter. De familieleden proberen zoveel mogelijk bij deze gelegenheid aanwezig te zijn. Voorzover ze er persoonlijk niet bij zijn, wordt toch geacht dat hun tondi's er bij tegenwoordig zijn. De tondi's van de niet aanwezige personen krijgen ook een beurt om te spreken, in welk geval men een paar seconden stilte betracht. Als men een poosje gewacht heeft in stilte, dan veronderstelt men dat de betrokken persoon zijn „spreekbeurt” vervuld heeft. Geen enkel volwassen familielid mag overgeslagen worden. Hierdoor duurt de plechtigheid veel langer dan de eerste keer. Als ze afgelopen is, is het huwelijksfeest ook geëindigd. De gasten gaan na het eten terug.

III. Gebruiken met een minder plechtig karakter.

a. *Moehat* (= water halen). 's Middags begeeft de bruid zich ten aanschouwe van de familieleden, de radja's, voorzover die nog aanwezig zijn, en de hatobangon door de voordeur naar de rivier om water te halen. Ze wordt vergezeld door de zusters en nichten van den bruidegom. Ze neemt met zich mee een *garigit*, een *parioek* (rijstpan) en een kind, dat ze in een slendang draagt. Inplaats van een kind kan ze ook een riviersteen dragen. Bij haar terugkomst gaat ze door de voordeur naar de keuken, waar ze het een en ander gaat bereiden.

De bedoeling van dit gebruik is, dat ze voor de ogen van de familieleden enz. de werkzaamheden van een getrouwde vrouw doet.

b. *Marsipaingot*. Op de avond, die op de *mata ni hordja* volgt, komen de kahanggi, anak boroe en hatobangon bij elkaar, om het bruidspaar raad te geven. Deze raadgevingen betreffen niet alleen het huwelijksleven, maar ook het leven in het algemeen. Zij worden verkondigd in bloemrijke taal.

c. *Marbondong*. De adat wil, dat de jongelingen voor hun werk bij het huwelijksfeest, dat voornamelijk bestaat in het bedienen van de gasten, beloond worden. De beloning geschiedt niet in

geld, maar bestaat in het verlof de begeleidsters van de bruid te ontmoeten in het huis van den bajo-bajo. Deze ontmoeting noemt men „marbondong”. Ze heeft plaats op de avond, volgende op de *mata-ni-hordja*, wanneer de begeleidsters hun plaats in de bruidskamer, waar ze gedurende het hele feest gebleven zijn, moeten inruimen voor den bruidegom.

De gang van zaken bij deze samenkomst is de volgende :

Wanneer allen gezeten zijn, de meisjes aan een kant en de jongemannen aan de andere kant, biedt de welsprekendste onder de jongelingen de meest adellijke onder de meisjes sirih aan. Het aanbieden geschiedt onder het zeggen van pantoens. Het meisje neemt de sirih niet dadelijk aan. Ze probeert hem in verlegenheid te brengen door hem allerlei dingen te vragen: wat voor sirih het is, waar hij hem vandaan heeft. Zo komt het gesprek op allerlei onderwerpen. De jongeman van zijn kant gaat het meisje ook plagen. Ze zorgen er echter voor steeds correct te blijven. Vraag en antwoord moeten uitsluitend in verzen gezegd worden. Wanneer iemand niet meer verder kan, mag hij of zij afgelost worden. Het kan een tijdje duren, voordat de sirih aangenomen wordt en het „literaire tournooi” daarmee een einde neemt.

Hierna wordt een *osong-osong* (zonder onrijpe vruchten) binnengebracht. Voor deze gelegenheid draagt hij een andere naam n.l. *oebe-oebe*. De jongelingen bieden nu de meisjes deze *oebe-oebe* aan. Een en ander geschiedt weer met de nodige redevoeringen. Allen moeten hierbij een woordje zeggen. Het geldt als een vernederende daad wanneer iemand zich hieraan onttrekt.

Wanneer allen gesproken hebben gaat men de *oebe-oebe* gezamenlijk eten. Ook eet men hierbij de santan en de itak. Nu mogen de jongemannen en meisjes vrij met elkaar praten en ook stoeien.

d. *Indahan toengkoes*. De volgende dag komt de familie van de bruid haar „anak-boroe (d.i. de familie van den bruidegom) de *indahan toengkoes* brengen, d.i. rijst met bijspijsen, gewikkeld in pisangbladeren.

Deze *indahan* (rijst) heeft een tweevoudige betekenis n.l.

1e als *indahan tompoe roboe*.

2e als *indahan toengkoes*.

1e *Indahan tompoe roboe*.

tompoe = „door moeilijk terrein gaan”.

roboe is het verbod om op het huwelijksfeest van de anak boroe te komen.

Met het aanbieden van de *indahan tompoe roboe* neemt de *mora* alle hinderpalen weg, zodat er nu geen beletsel meer is om de anak boroe te bezoeken.

2e *Indahan toengkoes*.
toengkoes = „wikkelen”.

Met het brengen hiervan bedoelt men de tondi van de anakboroe te „omwikkelen”, opdat zij steeds in gezondheid verkeert.

Het wikkelen van de rijst geschiedt met pisangbladeren en dunne, maar sterke touwtjes. Het bijgeloof zegt, dat hoe moeilijker de *toengkoesan* open te maken is — hetgeen door het bruidspaar gebeurt — hoe sterker de banden zullen zijn, die er tussen de *mora* en de anakboroe bestaan.

e. *Mèbat*. Wanneer de tijd er voor geschikt is, gaat het bruidspaar, vergezeld van iemand van de *kahanggi* en van de anakboroe en een paar meisjes uit de *hoeta*, een bezoek brengen aan de ouders van de bruid. Het bezoek duurt slechts een paar dagen. Gewoonlijk heeft het plaats twee of drie weken na de *mata-nihordja*.

Het is vooral van belang, omdat de bruid bij haar vertrek allerlei dingen krijgt van haar ouders. In de regel zijn het voorwerpen van huishoudelijke aard zoals: bedden, matrassen, eetgerei, kookgerei enz. Ook krijgt ze bij deze gelegenheid haar aandeel in het vermogen van haar vader: *holong ate* (= liefdegave) genoemd. De aard en de grootte van dit aandeel zijn niet vastgesteld. Wanneer de *holong-ate* een stuk grond of sawah is, noemt men haar *oelos na so ra boeroek* (de deken, die niet oud wordt).

Mededeelingen

Wajang's klitik van Compagnies helden.

Bij het ordenen van oude bundels vielen daaruit twee kleine foto's op tafel, die hierbij worden gereproduceerd. Zij vertoonen namelijk *wajang's klitik* van wel zéér ongewone vormen. De eene *wajang* is bedoeld als een uitbeelding van Jan Pieterszoon Coen en de ander van Kapitein Tack, omtrent welke persoonlijkheden het wellicht overbodig is hier nadere bijzonderheden te verschaffen.

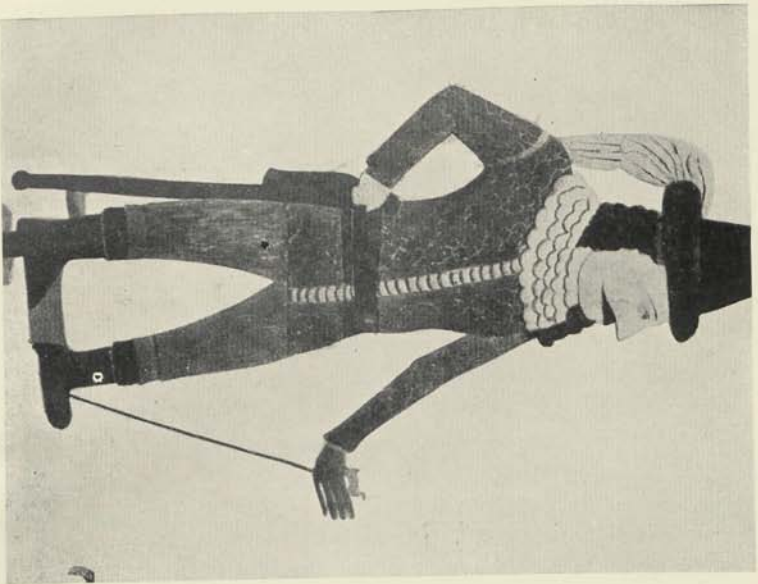
Beide *wajang's* zijn dus van hout met uitzondering van een der armen, die beweeglijk is en van leder werd vervaardigd. Het effect der *tjempoerit's* is wel zeer verrassend in dit geval, waarin oude Hollanders zijn afgebeeld, doch volstrekt onopzettelijk; van wandelstokken of iets dergelijks is natuurlijk geen sprake.

Helaas ontbreken bij de foto's alle andere gegevens dan de korte mededeeling, dat zij het eigendom waren van den heer D. van Hinloopen Labberton, bij de oudere lezers welbekend. Zoo tasten wij dan ook geheel in het duister tenopzichte van de *lakon*, waarin zij een rol speelden (*Si Oentoeng-Soerapati?*), van hun ouderdom (die mij voorkomt niet zeer hoog te kunnen zijn, gezien den tamelijk gaven toestand, waarin de poppen verkeerden) en van vele andere zaken, welke wij gaarne weten wilden. Het is wel waarschijnlijk, dat zij in Oost-Java zijn gemaakt en bespeeld, daar de *wajang klitik* aldaar, zooals men weet, inheemsch is.

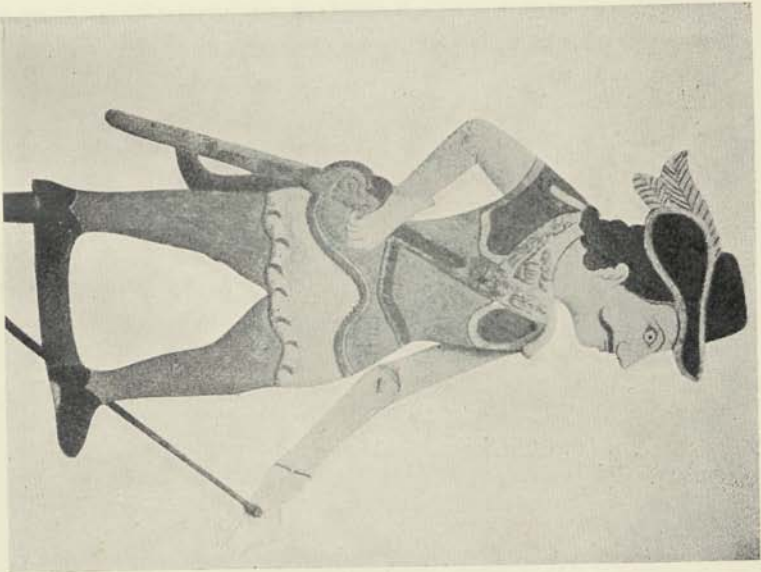
Dat zij hier worden gereproduceerd is echter niet alleen ten gerieve van belangstellenden in het contact tusschen Compagnie en Java — de bewering dat wat gefotografeerd is, voorgoed is vastgelegd, is voor dit land namelijk een fabel, zoodat het goed is de beide foto's te vermenigvuldigen alvorens hun trekken geheel zullen zijn uitgewischt.

Dr. W. F. STUTTERHEIM.

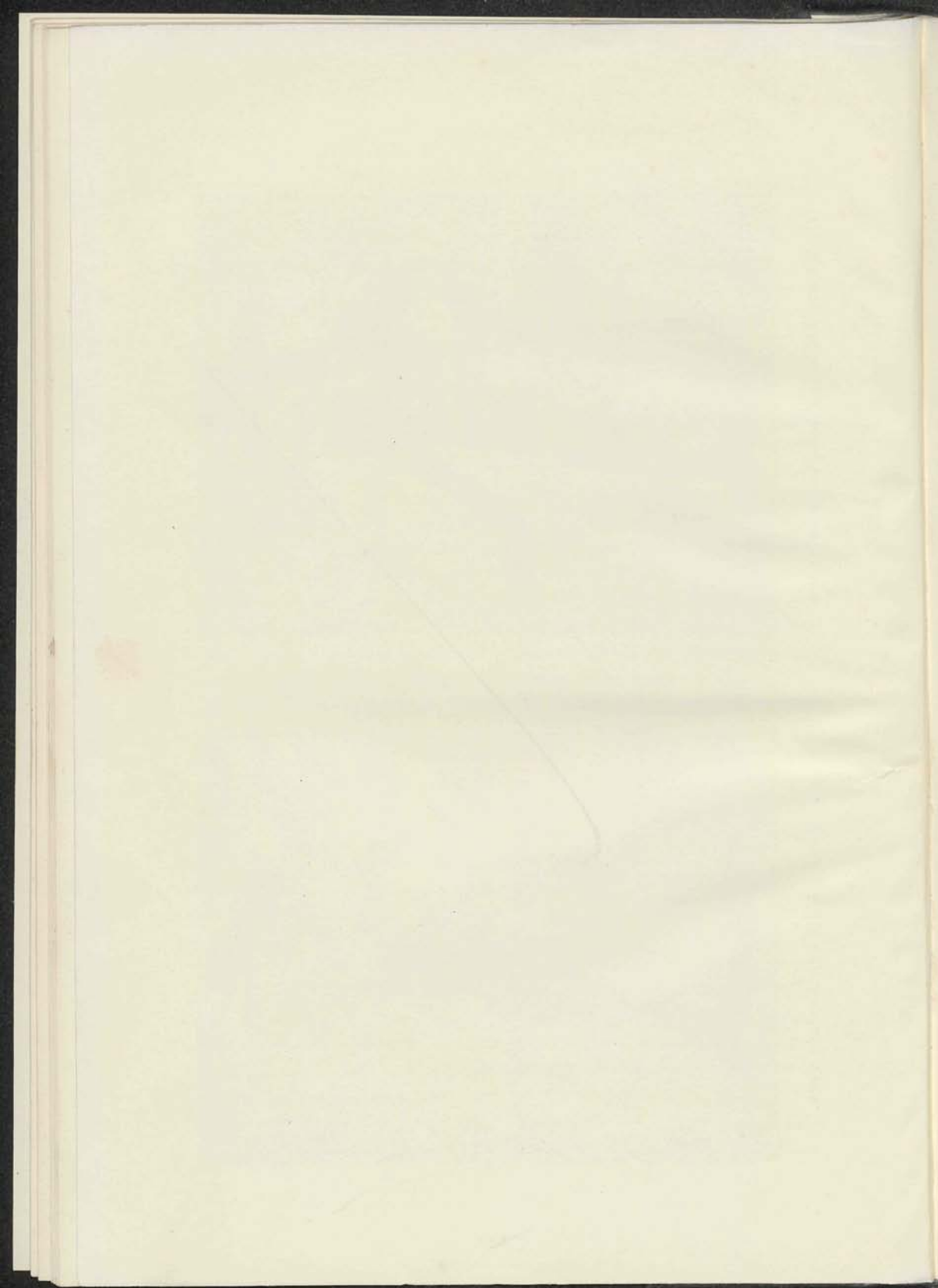

1. Wajang kulit van Jan Pieterszoon Coen.

2. Wajang kulit van Kapitein Taack.

Aanteekeningen aangaande een kanon afkomstig van Macao, thans in den Tower te London.

De „Algemeene lijst van de artelarie de welcke is opde sterckte, bolwercken ende meer gewesten binnen de stadt vande naem Godes ofte Mackao in overeenstemminghe gelijk het staet inde gesejde havenen”, opgenomen in Dagregister 1637 d.d. 3 Maart, de vertaling van een Portugeesche geschutsrol van Macao, buitgemaakt in een veroverd Portugeesch scheepje, van Macao op weg naar Makassar, bevat de opgave van een groot aantal merkwaardige stukken, meerendeels gegoten door den beroemden geschutgieter Manoel Tavares Bocarro ¹⁾). Helaas heeft de allesvernielende 19de eeuw ook hier geducht opruiming gehouden. Uit de desbetreffende mededeelingen hieromtrent die ik van Dr. Neyens en Capt. Boxer mocht ontvangen, blijkt dat in 1873 een vijf en dertig kanonnen in stukken zijn gezaagd om het brons te verkoopen, en dat een kwart eeuw later de nog overgebleven kanonnen publiek zijn verkocht; twee of drie stukken van bijzondere historische waarde zouden naar Lissabon zijn overgebracht; wellicht zijn dit de twee kanonnen (columbrijnen) beschreven in mijn mededeeling in dit Tijdschrift, Deel LXXIX, afl. 1, p. 128. Eén stuk evenwel is gespaard gebleven, en wel een der wijdmonders liggend in het fort S. Jago da Barra (in Dagregister 1637: „de sterckte int incoomen vande ree”), in Dagregister 1637 aldus beschreven: „Een ander cameel ofte stuck met name St. Laurenso, schiet met de selfde cogel boven genaempt (nl. een steenen kogel van 50 lb), is van metael, inden broeck 2 d., int lijff 1 d. (een fout voor $1 \frac{4}{5}$ diameter; dit blijkt uit vergelijking met de andere kameelen), in den mont $1 \frac{1}{3}$ d., is langh 13 d., dit stuck weeght 83 q^{tes} meer off minder”.

Capt. C. R. Boxer te Hongkong deelde mij mede dat dit kanon zich thans in den Tower te Londen bevindt en verschaftte mij welwillend alle gegevens die hieronder worden vermeld; op zijn verzoek heeft Dr. Armando Cortesao de bijgaande fraaie foto's

1) Zie mijn mededeeling *Nogmaals het veroverde kanon te Macao*, in dit Tijdschrift Deel LXXIX, afl. 1, p. 126-129. Door dezen M. T. Bocarro of wel onder zijn leiding, is ook het kanon gegoten, dat we thans kennen als het heilig kanon te Batavia.

vervaardigd en tevens de maten van het stuk opgenomen; ik moge hierbij beiden genoemden heeren dank zeggen voor hunne welwillende medewerking.

Het kanon is in 1841 door de Engelschen buitgemaakt, hetzij in Kanton, of in een der zg. Bocca-Tigrisforten; hoe het daar gekomen is, weet men niet; Capt. Boxer schreef mij hierover: „Presumably it was one of the cannon originally presented by the Portuguese to the Ming Emperors in the years 1627-1644, as described in my article Portuguese Military expeditions in aid of the Mings against the Manchus (1621-1644)”.

Uit de artillerie-lijsten, die ik van Dr. Neyens mocht ontvangen, wien ik hierbij ook moge danken voor zijn bereidwilligheid bij deze en andere gelegenheden, blijkt evenwel, dat ons kanon in de 18de eeuw nog te Macao was; in zijn onuitgegeven werk „Aparatos para a Historia do Bispado de Macau” geeft Pater José Montanha S. J. een opgave der artillerie aldaar, waaruit blijkt, dat toen (in de 18de eeuw) op de Fortaleza da Barra twee stukken van 50 lb lagen, die wel niets anders kunnen zijn dan de twee groote kameelen St. Anthonio en St. Laurenso, schietende 50 lb steen, vermeld in de lijst in Daghregister 1637; van de drie kameelen op St. Jago da Barra (nl. St. Miguel, St. Ilafonço en St. Joan Babtista) schietende 30 lb steen (eig. geboord op 30 lb steen: „van de principale mond”), blijken er in Montanha's lijst nog twee aanwezig te zijn. Daarentegen zijn in een lijst van 1846 alle kameelen van „Sao Tiaga da Barra” verdwenen.

Nu overgaande tot de beschrijving van ons kanon: het is een zeer fraai bronzen stuk, met dolfijnen op het tappenstuk en een zeer merkwaardige druif in den vorm van een hondenkop; Capt. Boxer schreef mij hierover: „on reading over the article of L. Marques¹⁾ I see he explicitly states that the grape was in the shape of a dog's head: — e eu notei que o batão da culabra (o „cascavel” em linguagem de bombardeiro, segundo creio) tinha a forma da cabeça dum cão perdigueiro . . . and I observed that the button of the breech (the „cascabel” in gunner's language, I believe) had the shape of the head of a setter dog”. We zien hier weer een andere variatie van den vorm van de druif, waarvan

1) In *Tassiyang Kuo*, Vol. II, blz. 411-435.

we onder de door Bocarro gegoten stukken nu drie soorten kennen: de „figa”, zooals bij Batavia's heilig kanon, een lotusknop en nu een hondenkop; we mogen wel aannemen dat de fantasie van den geschutgieter zich nog wel in andere vormen van dit onderdeel zal hebben geuit.

Te merkwaardiger is deze vorm van druif, daar hij ons onmiddellijk doet denken aan de metalen wijdmonder schietende 40 lb steen, genaamd De Hond, te Malakka, te meer nog omdat het kaliber (en ook wel de lengte) van dit stuk vrijwel gelijk moeten zijn geweest aan die van ons kanon. Uit een authentiek Portugeesch bericht heb ik kunnen concludeeren, dat dit kanon „O Cão” heette naar de soort stukken (Cães) waartoe het behoorde; de druif in den vorm van een hondenkop van ons kanon suggereert ons, dat het Malakkaansche stuk, behalve als soortnaam, ook wel aan een dergelijke druif zijn naam O Cão kan hebben ontleend.

De afmetingen van ons kanon zijn: lengte, gemeten van de hooge broekband tot voor den mond, 3.50 m, lengte van kulas + druif 29 cm, kaliber 26.5 cm; doorsnede in de kulas 58 cm, doorsnede in den mond 50 cm. Over het kaliber nog het volgende: het betrekkelijk geringe kaliber is alleen op deze wijze in overeenstemming te brengen met de opgave: „schiet een steenen cougel van 50 lb steen” wanneer we interpreteren: is geboord op 50 lb steen, en wel Portugeesche ponden van 459 gram, of wel 46 Hollandsche ponden. In werkelijkheid zal de steenen kogel voor dit stuk niet meer dan 40 Hollandsche ponden hebben gewogen, hetgeen weer precies overeenkomt met den wijdmonder De Hond te Malakka, waarvan ik het kaliber e conjectura op 27,5 cm had berekend; dit zal dus de facto 26.5 cm zijn geweest.

Op het bodemstuk van ons kanon zien we het Portugeesche wapen, met de twee engelen als schildhouders, van welke de rechter een kruis, de linker een astrolabium boven het hoofd houdt; daaronder het wapen van Macao (het kruis van St. Jago) met in een cirkel eromheen de inscriptie: Da Cidade do Nome de Deos da China; daaronder, in een cartouche: Manoel Tavares Bocarro a fes. A. 1627, alles, wapens en opschriften, fraai gegoten, het werk van den meester-geschutgieter Manoel Tavares Bocarro. Duidelijk kan men zien dat de letters eerst afzonderlijk op kleine

plaquettes gegoten zijn, en later, denkelijk met kopersoldeer, op het stuk vastgegoten, evenals de letters op den bronzen band van Batavia's heilig kanon.

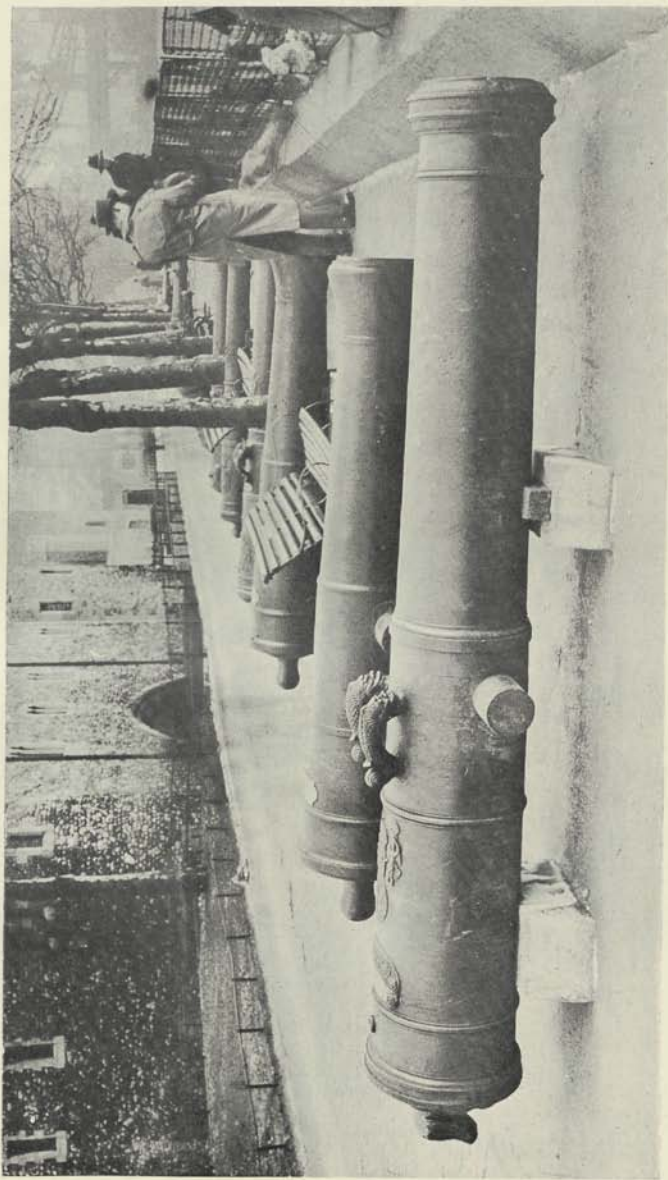
Onder genoemde catouche is een koperen plaat aangebracht waarop de inscriptie: captured in China A.D. 1841.

Het zundgat heeft een versierd randje.

De naam van het stuk, São Lourêço, staat, bijna weggesleten, dicht bij den mond. Capt. Boxer schreef mij dienaangaande: „There is no doubt about the gun being called São Lourêço, as in the original description of the gun bij L. Marques, dated 30 August 1932, he writes: Na outra extremidade, perto da boca, a inscrição quasi apagada: „São Lourêço”, which in English is: at the other extremity near the mouth, is an inscription practically obliterated „São Lourêço”.

Hieruit mogen we concludeeren dat de namen der Macaosche kanonnen, in Daghregister 1637 vermeld, op de stukken waren aangebracht, waarschijnlijk evenals bij ons kanon, dicht bij den mond.

K. C. CRUCQ.

Portugeesch kanon in de Tower te Londen (Thames Embankment).

Foto O.D. 13449

Foto O.D. 13451

Wapen en opschrift op het kanon São Lourenço.

BIBLIOGRAFISCHE NOTITIES

betreffende de taal-, land- en volkenkunde en geschiedenis van Ned.-Indië ¹⁾).

ALGEMEEN.

- BANKS (E.), The Keris Sulok or Sundang. Journal Malay. Branch of the R. A. S., 18, part 2, p. 105-6. Ill.
- BRUGMANS, I. J., Rapport inzake een te Batavia op te richten Faculteit der Letteren. Djâwâ, 20, p. 355-439.
- CATALOGUS der Bibliotheek [van het] Kon. Bataviaasch Genootschap van K. en W. [Rubriek] F-G.: Geschiedenis, Voorbericht door A. J. BERNET KEMPERS. Bandoeng, Nix, 1940. XVI p., 474 kol. 8°. Prijs: voor leden K. B. G. f 1,25, voor lezer-leden en niet-leden f 2.50.
- CLUNE (F.), To the Isles of Spice. Sydney — London. Angus and Robertson. 329 p., Ill. 12/6.
- DAM (J. J. M. VAN), Flitsen uit het oude leger. Geeft Acht, 1, p. 304-5, ill.
- DAM (J. J. M. VAN), Grepen uit de krijgsgeschiedenis van het Kon. Ned.-Ind. Leger. Org. Ned.-Ind. Off.-Vereen., 25, p. 905-11, 1036-41.
- DIENST (Oudheidkundige) in Ned.-Indië. Uittreksel uit de Oudheidk. verslagen 1931-'35. Batavia 1938.
- Id. Oudheidk. verslag, 1936. Bandoeng 1937.
- Id. Oudheidk. verslag, 1937. Batavia 1938.
- Id. Een Oudheidk. jubileum. Batavia 1938.
- Bespr.: P. DUPONT, Bull. de l'École Française, 38, p. 338-9.
- EDEL (J.), Hikajat Hasanoedin. 1938.
- Bespr.: C. HOOYKAAS, Meded. Kirtya Lieftrinck — v. d. Tuuk, afl. 13 (Djâwâ, 20, afl. 6), p. 40-1.
- GRAAF (H. J. DE), Nederlandsch-Indische historiographie. Kol. Tschr., 29, p. 548-68.
- GRAAF (H. J. DE), De Indische Geschiedenis aan de nieuwe faculteit. M. O. in N.-Indië, 35, p. 627-31.
- HOOYKAAS (C.), Homo ludens — een opwekking. Meded. Kirtya Lieftrinck — v. d. Tuuk, afl. 12 (Djâwâ, 20, afl. 6), p. 38-9.
- HOUBOLT (J. H.), Bijdrage tot de kennis van de verspreiding van paleolithische artefacten in Nederlandsch-Indië. T. B. G., 80, p. 614-7, ill.
- INSCRIPTIES van Ned.-Indië. Afl. 1. Oudheidk. Dienst in Ned.-Indië. Uitg. Kon. Bat. Gen. Batavia, De Unie, 1940. 61 p., ill.

¹⁾ Verzameld door den Bibliotheecaris van het Kon. Bataviaasch Genootschap van K. en W. gedurende het vierde kwartaal 1940. Deze bibliografie wil — en kan in dezen tijd — niet meer zijn dan „notities”; naar volledigheid is niet gestreefd. De grenzen van Ned.-Indië worden in „Verwante onderwerpen” en in tusschen [ ] geplaatste passages overschreden. Voor de vorige „Bibliografische notities” zie: Tijdschr. Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde, uitg. Kon. Bat. Genootschap, deel LXXIX en LXXX.

- LEUR (J. C. VAN), Eenige aantekeningen betreffende de mogelijkheid der 18e eeuw als categorie in de Indische geschiedschrijving. T. B. G., 80, p. 544-67.
- LEUR (J. C. VAN), Positieve Nederlandsche cultureele politiek in Indië? Kol. Tschr., 29, p. 425-41.
- MUENSTERBERGER (W.), Ethnologische Studien an Indonesische Schöpfungsmythen. The Hague 1939.
Bespr.: A. CAPELL. Oceania, 11, p. 207-8.
- PERRON (E. DU), De muze van Jan Companjie. Overzichtelijke verzameling van Nederlands-Oost-Indische belletrie uit de Companjietijd (1600-1780). Bandoeng-Leiden 1939.
Bespr.: I. J. B[RUGMANS], Kol. Studiën, 24, p. 550-3.
- VERHOEVEN (F. R. J.), „Barbaarsche Hollanders”. Verdient lot? Ned.-Indië, weekbl. V. C., 1940, p. 269, cf. 270 (Hollanders als slavenhalers).
- VERHOEVEN (F. R. J.), De houding der Nederlandsche Ambtenaren tijdens de verovering van Java door de Engelschen. Kol. Tschr., 29, p. 418-27.
- VERHOEVEN (F. R. J.), De vier „officieele” geschiedschrijvers van Ned.-Indië: De Serière, Meylan, Van Beusechem en Van Hoëvell. De Fakkel, 1, p. 116-31, ill.
- VERHOEVEN (F. R. J.), Geschiedenis van het Indische Archiefwezen van 1816-1854. T. B. G., 80, p. 461-529.
- WALL (V. I. VAN DE), Het Hollandsche Barokmeubel, bijdrage tot de kennis van het ebbenhouten meubel omstreeks het midden der XVIIde en het begin der XVIIIde eeuw. Antwerpen, De Sikkel, 's-Gravenhage 1939.
Bespr.: A. N. J. TH. à TH. v. D. HOOP, T. B. G., 80, p. 633-48, ill.
- WINSTEDT (R. O.), A History of Malay Literature. With a Chapter on modern developments by ZABA (ZAIN AL-'ABIDIN BIN AHMAD). VI, 243 p. Journal of the Malayan Branch Royal Asiatic Society, Vol. XVII, p. III (Jan. 1940). Raffles Museum, Singapore; Price to nonmembers \$ 3,50.
Bespr.: C. HOOYKAAS, T. B. G., 80, p. 627-32.
- WINSTEDT (R. O.), Malay Titles. Journal Malay Branch of the R. A. S., vol. 18, part 2, p. 146-8.

JAVA.

- CASPARIS (J. G. DE), Oorkonde uit het Singosarische (Midden 14e eeuw A. D.). Inscripties Ned.-Indië, 1, p. 50-61.
- HOOYKAAS, C., Bibliotheca Javanica. Meded. Kirtya Liefrineck—v. d. Tuuk, afl. 13 (Djâwâ, 20, afl. 6), p. 42-6. (Vraagt aandacht voor deze serie Jav. teksten en vertalingen).
- MOENS (J. L.), [Openingsrede bij de tentoonstelling van de coll. Resink-Wilkens te Jogjakarta]. Locomotief, 22 Oct. 1940, 3e bl. p. 4.
- POERBATJARAKA (R. NG.), Oorkonde van Krtarājasa uit 1296 A. D. (Penanggoengan). Met inleid. opmerkingen door W. F. STUTTERHEIM. Inscripties Ned.-Indië, 1, p. 33-49.

- PRINS (P. C. BLOYS VAN TRESLONG), Batavia's Bovenstad. T. B. G., 80, p. 621-6.
- P[RINS] (B. V. T.), Het Land Weltevreden. T. B. G., 80, p. 613-4.
- STUTTERHEIM (W. F.), Oorkonde van Balitung uit 905 A. D. (Randoesari I). Inscripties Ned.-Indië, 1, p. 3-28.
- STUTTERHEIM (W. F.), Oorkonde van Dang Ācārya Munindra uit 885 A. D. (Randoesari II). Inscripties Ned.-Indië, 1, p. 29-32.

SUMATRA.

- FISCHER (H. TH.), Over de wordingsgeschiedenis van de Batakse toverstaf. T. B. G., 80, p. 585-610, ill.
- HOEK-MEULENHOF (Ch. A. J.), De achteruitgang van de weefkunst op Sumatra. De Fakkel, 1, p. 107-15.
- TICHELMAN (G. L.), Een Bataksch bronzen bultenaartje. T. B. G., 80, p. 618-21.
- VOORHOEVE (P.), Nog twee Simaloengoen-Batakse puzzles. T. B. G., 80, p. 611-3, ill.
- WINSTEDT (R. O.), A Pasai Chief with a Persian memorial Inscription. Journal Malay Branch of the R. A. S., vol. 18, part 2, p. 149.
- WINSTEDT (R. O.), Did Pasai rule Kedah in the XIVth century? Journal Malay Branch of the R. A. S., vol. 18, part 2, p. 150.

[MALAKA].

- [BAKER (J. A.), A Kedah harvesting knife. Journal Malay Branch of the R. A. S., 18, part 2, p. 43-5, ill.
- CARDON (REV. FR. R.), A Malay Tradition. Is Bukit Greja, near Malacca Pindah, the site of the old Portuguese Settlement and chapel of Nossa Senhora da Esperança mentioned by Eredia in his „Declaraam”? Journal Malay Branch of the R. A. S., vol. 18, part 2, p. 108-45.
- HOUGH (G. G.), A Pre-Islamic Element in the Malay Grave. Journal Malay Branch of the R. A. S., 18, part 2, p. 46-8.
- TWEEDIE (M. W. F.), Report on Excavations in Kelantan. Journal Malay Branch of the R. A. S., vol. 18, part 2, p. 1-22, ill.
- WALES (H. G. QUARITCH), Archaeological researches on ancient Indian colonization in Malaya. Journ. Mal. Br. R. A. S., 18:1 (1940). 85 p., ill.
- WALES (H. G. QUARITCH), Towards Angkor in the footsteps of the Indian invaders. Londres, Harrap & Co., 1937, in- 8°, 249 pp, 42 ill. form. 33 pl. h.t., 5 cartes.
Bespr.: G. COEDÈS, Bull. de l'École Française, 38, p. 309-14.
- WINSTEDT (R. O.), Alexander the Great and the Mount Meru and Chula Legends. Journal Malay Branch of the R. A. S., vol. 18, part 2, p. 153.
- WINSTEDT (R. O.), Kulanggi or Gulanggi. Journal Malay Branch of the R. A. S., 18, part 2, p. 152.

WINSTEDT (R. O.), Valentijn's copy of the Sejarah Melayu. Journal Malay Branch of the R. A. S., 18, part 2, p. 151.]

BORNEO.

MONUMENTENSERIE. Kandangan, Ind. Mil. Tschr., 71, p. 1085-8, ill.

[BANKS (E.), Rice Planting Customs in the Baram District, Sarawak. Journal Malay Branch of the R. A. S., vol. 18, part 2, p. 83-104.

BANKS (E.), The Natives of Sarawak. Journal Malay Branch of the R. A. S., vol. 18, part 2, p. 49-54.

HUGHES-HALLETT (H. R.), A Sketch of the History of Brunei. Journal Malay Branch of the R. A. S., vol. 18, part 2, p. 23-42.

STAAL (REV. FR. J.), Folklore of Sadong Dayaks. Journal Malay Branch of the R. A. S., vol. 18, part 2, p. 55-82.]

CELEBES.

BEKKER (JOH. AND B.), Wood Carving in the Toradja Highlands. Asia, October 1940, p. 534-8, ill.

BERG (E. J. VAN DEN), Een rijstfeest in Lawele. T. B. G., 80, p. 530-43, ill.

KLEINE SOENDA-EILANDEN.

DU BOIS (CORA), How they pay debts in Alor. Asia, Sept. '40, p. 483-6.

GORIS (R.), Beknopt Sasaksch-Nederlandsch Woordenboek. Publicatie Kirtya Lieftrinck-van der Tuuk, Singaradja (Bali) [1939]. 352 p. Prijs f 6.—. Bespr.: C. HOOPYKAAS, T. B. G., 80, p. 632-3.

GRADER (C. J.), De Poera Madoewé Karang te Koeboetambahan, een N. Balisch agrarisch heiligdom. Meded. Kirtya Lieftrinck-v.d. Tuuk, afl. 12 (Djâwâ, 20, afl. 6), p. 1-37, ill.

ZEYLEMAKER (JACK), Where . . . the twain shall meet. Naar aanleiding van de tentoonstelling van „Balische kunst van heden" te Batavia. De Fakkel, 1, p. 157-9.

MOLUKKEN.

SOETRISNO, De bevolking der Wae Apo-vlakte en de aldaar voorkomende filariasis. (Eiland Boeroe). Geneesk. Tschr. 80, p. 2313-28, 2349-75, ill.

NIEUW-GUINEA.

ARCHBOLD (RICHARD) and A. L. RAND, New Guinea Expedition. Robert Mc.Bride & Co., New York. 1940. p. 206, with 10 maps and 114 pl.

Bespr.: F. E. WILLIAMS, Oceania, p. 210.

BAAL (J. VAN), Een en ander over de bevolking van het Boven-Bian-gebied (Zuid-Nieuw-Guinea). T. B. G., 80, p. 568-84.

TEERINK (C. G. J.), De Ned.-Indisch-Amerikaansche Wetenschappelijke expeditie naar Nieuw-Guinea (III). Org. Ned.-Ind. Off.-Vereen., 25 p. 934-46, ill. (w. verv.).

- TOXOPEUS (L. J.), Entomologische notities uit Nieuw-Guinea. Entomol. Meded., Dl. 4, p. 37-43; 5, p. 11-7, 24-37, 59-71; 6, p. 11-21, 37-43, ill. (w. verv.).
- [CAPELL (A.), Language study for New Guinea Students. Oceania, 11, p. 40-74.
- DURRAD (W. J.), Notes on the Torres Islands. Oceania, 10, p. 389-403; 11, p. 75-109, 186-201.
- HAMBLY (WILFR. D.), Craniometry of New Guinea. Publ. Field mus. Nat. History, Anthrop. Series, 25, p. 87-290, ill.
- HOGGIN (H. IAN), The father chooses his heir: A family dispute over succession in Wageo. New Guinea. Oceania, 11, p. 1-39.
- RIPLEY (S. DILLON), Entr'acte in New Guinea. Asia, Sept. '40, p. 493-5.
- VIAL (L. G.), Stone axes of mount Hagen, New Guinea. Oceania, 11, p. 158-63, ill.
- WATERHOUSE (J. H. L.), A New Guinea language book (Blanche Bay Dialect). Compiled by —. 1939. 44 p. Prijs: 2/6.
- WILLIAMS (F. E.), Natives of lake Kutubu, Papua. Oceania, 11, p. 121-57, ill. (w. verv.).]

VERWANTE ONDERWERPEN.

- DE (J. C.), The Anglo-Dutch Duel in Eastern Waters (1652-4). Journ. Indian History, 19, p. 79-90.
- MANSVELT (W. M. F.), De openstelling van Japan voor den wereldhandel en de rol van Von Siebold. Kol. Studiën, 24, p. 537-49.
- TROOSTENBURG DE BRUYN (C. A. L. VAN), The Dutch Reformed church in Ceylon, 1602-1795. Journ. Dutch Burgher Union Ceylon, 30, p. 35-42. (w. verv.).
-

BIBLIOGRAFISCHE NOTITIES

betreffende de taal-, land- en volkenkunde en geschiedenis van Ned.-Indië ¹⁾.

ALGEMEEN.

- BEMMELEN (R. W. VAN), Delfstoffen van Nederlandsch-Indië als grondstoffen der inheemsche industrie. Bijlage Ned. Ind. Geogr. Meded., Dl. 1, afl. 1, p. 1-9. Ook verschenen in Nat. Tschr., 101, p. 11-19.
- BERG (C. C.), Beschouwingen over de grondslagen der spelling. T. B. G., 81, p. 96-174.
- BERTLING (C. T. J.), Gods oordeel en aardsche waarheid. (Bijdrage tot de kennis van primitief denken, naar aanleiding van den archaische eed). Kol. Tschr., 30, p. 146-71.
- BOSCH (F. D. K.), De Inscriptie van Ligor. T. B. G., 81, p. 26-38.
- DAM (J. J. M. VAN), Een beroemd Frans dichter in het Kon. Ned.-Indisch leger (J. N. A. Rimbaud). De Fakkel, 1, p. 281-97.
- DUYVENDAK (J. PH.), Inleiding tot de ethnologie van de Indische Archipel. 2e herz. dr. Wolters, Groningen-Batavia 1940. 218 p., ill. 8°. Prijs: f 3,75.
- DUYVENDAK (J. PH.), In memoriam S. R. Steinmetz. 1862-1940. T. B. G., 81, p. I-II. ill.
- DUYVENDAK (J. PH.), In memoriam A. C. Haddon. 1855-1940. T. B. G. 81, p. III.
- GERLINGS (TH. J. I.), Fragment-Genealogie Lion. Ind. Navorscher, 7, p. 4-5.
- GREVENSTUK (A.) en F. W. MREYEN, De volksgeneesmiddelen van den Oost-Indischen Archipel. V. Orthosiphon grandiflorus Bold. (Koemis koetjing, Remoek djoeng). Geneesk. Tschr., 81, p. 154-85, ill.
- HAAR BZN. (B. TER), Beginselen en stelsel van het Adatrecht. J. B. Wolters, Groningen-Batavia, 1939. 262 blz. Prijs: geb. f 4,50. Bespr.: H. J. FRIEDERICY, T. B. G., 81, p. 178-80.
- H[ARTMAN (W. F. DEL CAMPO)], Bij den Kwartierstaat van Jhr. Mr. B. C. de Jonge. Ind. Navorscher, 7, p. 5.
- HARTMAN (W. F. DEL CAMPO), Bijdrage tot de Genealogie van het Geslacht Calandrini. Ind. Navorscher, 7, p. 1-3.
- HOFFMAN (W. J.), Een Indische boedel, welke in Amerika terecht kwam. Ind. Navorscher, 6, p. 118-20.
- HOLLEMAN (F. D.), De rechtspositie van de Inheemsche vrouw en hare ontwikkeling in Nederlandsch-Indië. Kol. Tschr., 30, p. 50-80 (w. verv.).
- HOLLEMAN (F. D.), De rechtspositie van de Inheemsche vrouw en hare ontwikkeling in Nederlandsch-Indië. Kol. Tschr., 30, p. 172-214. (Slot).
- HOOP (A. N. J. TH. A. TH. VAN DER), Wenken bij de vervaardiging van kaarten voor gebruik in musea. T. B. G. 81, p. 39-56, ill.

¹⁾ Verzameld door den Bibliothecaris van het Kon. Bataviaasch Genootschap van K. en W. gedurende het eerste kwartaal 1941 (afgesloten 20-3-'41).

- Vgl. A. J. P[ANNEKOEK], Over reliefs. Ned.-Ind. Geogr. Meded., 1, p. 42-4.
- HOOPYKAAS (C.), Maleische literatuur en handschriften. Nieuwsbl. Boekh. N.O.-Indië, 2, p. 9-12.
- IN MEMORIAM Mr. P. C. Bloys van Treslong Prins, door [F. A. W.] v. d. L[IP]. Ind. Navorscher, 6, p. 109. Zie ook: Prins' levenswerk door [W. F.] DEL CAMPO HARTMAN. Ibid., p. 111-3 en kwartierstaat op p. 114-5, en p. 116-8.
- JAARVERSLAG van den Topografischen Dienst in Ned.-Ind. over 1939. 1940. Bespr.: J. SCHOKKENKAMP, Ned.-Ind. Geogr. Meded., 1, p. 41-2.
- KOPERBERG (S.), Beschouwingen van een studiereis over het Museumwezen in de V. S. van Noord-Amerika, Nederland en België. Djâwâ, 21, p. 112-49, ill.
- MEDEDEELINGEN (Ned.-Indische geografische), uitgegeven door het Kon. Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap. Verschijnen (sedert Jan. 1941) tweemaandelijks. Leden, student-leden en donateurs van het K. N. A. G. ontvangen de mededeelingen kosteloos (contrib. gew. leden f 12.— p. j., stud.-leden f 6.— donateurs minstens f 25.— p. j. of f 300.— ineens). Bibliotheken en leesgezelschappen kunnen zich abonneeren voor f 10.— p. j.
- MEULEN (D. VAN DER), The Mecca pilgrimage and its importance to the Netherlands East Indies. The Moslim World, 31, p. 48-60. (Overgedrukt uit As. Rev., 1940).
- MOENS (J. L.), The Talking Tree T. B. G., 81, p. 57-64.
- MIJSBERG, (W. A.), In Memoriam Prof. Dr. M. E. F. TH. Dubois. Geneesk. Tschr. N. I., 81, p. 106.
- NIEUWENHUIS (R.), Balans van Oost-Indische belletrie (1930-1940). De Fakkel, 1, p. 191-212.
- P[ANNEKOEK] (A. J.), De aardrijkskunde en de Indische Universiteit. Ned.-Ind. Geogr. Meded., Dl. 1, p. 14-6.
- P[ANNEKOEK] (A. J.), Eenige karstterreinen in Nederlandsch-Indië. Ned.-Ind. Geogr. Meded., Dl. 1, p. 16-9, ill.
- POEISI LAMA, dikoempoelkan dan dioeraikan oléh S. TAKDIR ALISJAHBANA. Batavia-C., Balai Poestaka, 1940. 126 p. Prijs: f 0,80.
Bespr.: C. HOOPYKAAS, M. O. Ned.-Indië, 35, p. 783-4.
- P[OOT] (D), Prof. Dr. S. R. Steinmetz. 5 Dec. 1862-6 Dec. 1940. Organon Ned.-Ind. Off. Verg., 25, p. 1182-4.
- RIJCKEVORSEL (J. J. VAN), Wijsgeerige Koloniale Rechtsleer. Kol. Studien, 25, p. 5-30.
- SCHRÖDER (P. F. A.), In memoriam Prof. Mr. Dr. S. R. Steinmetz. Ned.-Ind. Geogr. Meded., Dl. 1, p. 3. ill.
- STEINMETZ 1863-1940, door L. Kritiek en Opbouw, 3, p. 356-8.
- SUPPLEMENT op Het Triwindoe-Gedenboek Mangkoe Nagoro VII. Uitgegeven vanwege het Comité voor het Triwindoe-Gedenboek. Secretariaat: Kastalanweg 201. Soerakarta 1940. XX + 356 p. met 46 groote geill.

- pag. waarop vaak verscheidene afb. Verkrijgb. bij Kolff-Buning, Djokjakarta, ad. f 10.—
 Bespr.: C. HOOYKAAS, Djâwâ, 21, p. 153-8.
- TRIWINDOE-GEDENKBOEK Mangkoe Nagoro VII. Uitgegeven vanwege het Comité voor het Triwindoe-Gedenkboek, Kestalanweg 201, Soerakarta 1939. Verkrijgb. bij Kolff-Buning, Djokjakarta, ad. f 10.—
 Boekbespr.: C. HOOYKAAS, Djâwâ, 21, p. 150-2.
- VRIES (J. DE), Zaaksgevolg bij roerend goed naar Adatrecht. Ind. Tsch. Recht, 153, p. 105-27.
- WALRAVEN (W.,) Het Indische Stadsbeeld voorheen en thans. Kritiek en Opbouw, 3, p. 376-7.
- WIJERS (G.), Vrij baan voor het milikbeding (Met naschriften van C. T.J. BERTLING en R. SOEPOMO). Ind. Tsch. Recht. 153, p. 128-33.
- ZWART (W.), Een merkwaardig artikel in de Indische staatsregeling. Kol. Studien, 24, p. 577-89.

JAVA.

- BOEST (L.), Abdoelsamad. T. B. G., 81, p. 65-73.
- BOSCH (C. A. VAN DEN), Over lavagrotten [in het dal van de Brantas bij Kendalpajak, ten Z. van Malang]. Ned.-Ind. Geogr. Med. 1, p. 27-35, ill.
- BRINK (M. VAN DEN), Aanteekeningen omtrent pantjen-inkomsten van het desabestuur op Java en Madoera. Kol. Tsch., 30, p. 88-101.
- CATALOGUS der tentoonstelling van Hindoe-Javaansche kunst in particulier bezit. Gehouden te Batavia in het gebouw van den Kunstkring ... bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van den Kon. Bond. van Ned.-Ind. Kunstkringen [door W. F. STUTTERHEIM. Batavia G. Kolff en Co., 1941]. 118 p.
- CRUCQ (K. C.), De grafzerk van Sebald Wonderaar. T. B. G., 81, p. 176-7.
- CRUCQ (K. C.), Nog een grafzerk op Tanah Abang geïdentificeerd. T. B. G., 81, p. 175-6.
- HARDJOPANDOJO (NG.), Sanggaran Krendawahana. Djâwâ, 21, p. 109-10.
- KASMAN SINGODIMEDJO, Geschiedenis en lotsbestel der desa Windoeadji naar het volksgeloof (een stukje desa-psychologie). Kol. Studien, 25, p. 44-76.
- KOESOEMO OETOYO (R. M. A. A.), M. KOESRIN en C. C. BERG, Verslag Jury Wedatama-prijsvraag. Djâwâ, 21, p. 65-9.
- L[OOS] (J.[VAN LEUR]DE), De tentoonstelling uit particulier bezit van Hindoe-Javaansche kunst. De Fakkel, 1, p. 327-8.
- POERBATJARAKA (R. M. NG.), Menak. Bandoeng, A. C. Nix & Co., 1940. 114 p. Prijs: f 1,50.
- POEROEBAJA (B. P. H.), De viering der plechtigheden gedurende de sul-tanlooze periode in het rijk Jogjakarta. Djâwâ, 21, p. 85-108. ill.

- POESPONOTO (M. SOEBAKTI), Een en ander over de Javaansche spleetrom. Ned. Ind. Geogr. Meded., p. 35-38.
- PROGRAMMA van de Plechtige Opening Museum en Kunst-Ambachtsschool v. h. Java-Instituut op Zaterdag 1 en Zondag 2 Maart 1941. Djâwâ, 21, p. 159.
- RÜHL (D.), Het wapen van de Provincie Midden-Java. Ind. Navorscher, 7, p. 8-10.
- STUTTERHEIM (W. F.), Tjandi Djawi op een relief? T. B. G., 81, p. 1-25, ill.
- WERKZAAMHEDEN (DE) aan de oudheid te Soemberawan bij Singosari [door V. R. VAN ROMONDT, W. F. STUTTERHEIM en J. G. DE CASPARIS]. Oudh. Dienst in Ned.-Indië. Rapporten 1938, 2. Prijs: f 2.50.

SUMATRA.

- COLE (FAY.COOPER), Family, clan and phratry in Central Sumatra. In: Essays in anthropology, presented to A. L. Kroeber (1936), p. 19-27.
- MOHR (J. C. VAN DER MEER), Insecten die door de Karo-Bataks gegeten worden. De Trop. Natuur, 30, p. 41-7, ill.
- MONUMENTENSERIE. Het tien-strijders-monument te Koetaradja. Milit. Tschr., 72, p. 1-2, ill.
- MONUMENTENSERIE. Goegok Malintang. Ind. Mil. Tschr., 72, p. 103-9, ill.
- SEIJFFERS (S. M.) en H. VAN DULKEN, Over een wijze van waarde-bepaling van varkens op Nias. Ned. Ind. Bladen v. Diergeneeskunde, 53, p. 1-9.
- TOURISM in the Neth. Indies, 15,2: South Sumatra number.

BORNEO.

- HAGA (B. J.), Dajak-politiek in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Kol. Tschr., 30, p. 119-45. Met 1 krt.
- P[ANNEKOEK] (A. J.), Vischvangst in de meren van Oost-Borneo. Ned. Ind. Geogr. Meded., 1, p. 23, ill.

CELEBES.

- BERG (E. J. VAN DEN), Kopergieten in Lamangga. Kol. Studien, 24, p. 635-46, ill.
- CATALOGUS van literatuur en ambtelijke gegevens betreffende de Residentie Manado. Aanvulling 1940. Uitg. Adriani-Kruyt-Instituut. Manado, 1941. 15 p.
- CRUCQ (K. C.), De geschiedenis van het heilig kanon van Makassar. T.B.G., 81, p. 74-95, ill.
- MONUMENTENSERIE. Monumenten te Enrekang. Ind. Mil. Tschr., 72 p. 205-9, ill.

KLEINE SOENDA-EILANDEN.

- GRAFIEK (Balische). Een kunst als verheerlijking van het Leven. Overgenomen uit: „de Maasbode”, Djâwâ, 21, p. 171-2.
- HAKMANN (H.), Rangschikking der sawahs in Bima. Meded. Ver. Gezagh. B. B., no. 63, p. 18-22.

NIEUW-GUINEA.

- EYMA (P. J.), Een tocht ten Noorden van het Paniaimeer (Nieuw-Guinea). Ned. Ind. Geogr. Meded., 1, p. 4-14, ill.
- TEERINK (C. G. J.) De Ned.-Indisch-Amerikaansche wetenschappelijke expeditie naar Nieuw-Guinea (IV). Orgaan Ned. Ind. Off. Verg., 25, p. 1172-81, ill. (w. verv.).

VERWANTE ONDERWERPEN.

- P[ANNEKOEK] (A. J.), Kolonisatie in de Philippijnen. Ned. Ind. Geogr. Meded., Dl. I, p. 23-4.
- PICKENS (C. L.), The Moros of the Sulu sea. The Moslem World, 31, p. 5-13.
- BRUYN (C. A. L. VAN TROOSTENBURG DE), The Dutch Reformed Church in Ceylon 1602-1795. Journ. Dutch Burgher Union, Ceylon, p. 72-81.
-

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
540 SOUTH EAST ASIAN BLVD.
CHICAGO, ILL. 60607

MEMORANDUM

TO : THE CHIEF OF BUREAU
FROM : [Name]
SUBJECT: [Subject]

REFERENCE

1. [Text]

2. [Text]

3. [Text]

4. [Text]

5. [Text]

CONCLUSION

[Text]

RECOMMENDATION

[Text]

BIBLIOGRAFISCHE NOTITIES

betreffende de taal-, land- en volkenkunde en geschiedenis van Ned.-Indië¹⁾.

ALGEMEEN.

- BERGEMA (H.), Bestaat er een historische relatie tusschen het schrift van het Paascheiland en dat van de Indus-vallei, eventueel via een der Nederlandsch-Indische alphabetten? Kol. Tschr., 30, p. 304-23.
- BERTLING (C. T.J.), B. ter Haar Bzn. Kol. Tschr., 30, p. 266-73.
- BIE (N. V. D.), Over de invoering van een Oosterse taal als voertaal by het Westers Onderwijs. Peilingen, 1, p. 243-53.
- BLAGDEN (C. O.), A XVIIth Century Malay cannon in London. Journ. Malay Br. R. A. S., 19, part 1, p. 122-4.
- BOEREMA (J.), Dr. W. van Bemmelen. 26 Aug. 1868 — 28 Jan. 1941. Nat. Tschr. N. I., 101, p. 121-2, ill.
- BOUSQUET (G. H.), A French view of the Netherlands Indies. Translated from the French by PH. E. LILIENTHAL. Issued under the auspices of the Secretariat, Institute of Pacific Relations. New York: Oxford Univ. Press. 1940. p. 133. Prijs: \$ 1.25.
Bespr.: W. L. HOLLAND, Pacific Affairs, 14, p. 129.
- BREUGEL (J. R. CLIFFORD KOCQ VAN), Genealogie van het geslacht Dorrepaal. Ind. Navorscher, 7, p. 20-4 (w. verv.).
- CALLENFELS (P. V. VAN STEIN), Miscellaneous notes on the Prehistory of Southeast Asia. Proceedings 3. Congress Prehistorians Far East, 1940, p. 96-99, 131-132, 230-232. 1. The palaeoliths from Java. — 2. The round axe in the Archipelago. — 3. An unusual mode of burial.
- COLANI (M.), Origine et évolution du couteau de Moissonneur. Proceedings 3. Congress Prehistorians Far East, 1940, p. 194-199.
- COLANI (M.), Survivance d'un culte solaire. Proceedings 3. Congress Prehistorians Far East, 1940, p. 173-193, ill.
- FIRTH (R.), The analysis of mana: An empirical approach. Journ. Polyn. Society, 49, p. 483-510.
- FOKKER (A. A.), Beknopte Maleische Grammatica. Volkslectuur Batavia 1941. No. 1438. 118 blz. Prijs: f 0.90.
Bespr.: C. HOOPYKAAS, M. O. Ned.-Indië, 36, p. 373-4.
- FORTES (M.), Charles Gabriel Seligman, 1873-1940. Man, 41, p. 1-6, ill.
- GRIMES (A.), The Journey of Fa-Hsien from Ceylon to Canton. Journ. Malay Br. R. A. S., 19, part 1, p. 76-92, ill.

¹⁾ Verzameld door den Bibliothecaris van het Kon. Bataviaasch Genootschap van K. en W. gedurende het tweede kwartaal 1941 (afgesloten 12.6.41).

- HARTMAN (W. F. DEL CAMPO), Bij den Kwartierstaat van Jhr. Herman Adriaan van Karnebeek. Ind. Navorscher, 7, p. 17-20.
- HARTMAN (W. F. DEL CAMPO), Bijdrage tot de Genealogie van het geslacht Calandrini. Ind. Navorscher, 7, p. 13-16.
- HERINNERINGEN (Leidsche) van Jogjasche oud-Leidenaars. Uitgegeven ten bate van de Vereenigde Prins Bernhard en Spitfirefondsen. 90 p., ill. 8°. Prijs: f 2.25. (ingen.).
Bevat o.a. herinneringen aan de hoogleeraren Snouck, Wensinck, Van Ronkel, Hazeu, Van Vollenhoven door J. DOORENBOS, N. VAN LITH, R. L. MELLEMA, TJAN TJOE SIEM, H. G. VERHOEFF. Door TH. PIGEAUD: Een Jav. gast bij een openbare promotie te Leiden in 1868.
- HOGEZAND (H. E. VAN), De Topografische Dienst in 1940. Ind. Mil. Tschr., 72, p. 539-44.
- HOLLEMAN (F. D.), Die regspraak oor die Inheemse bevolking van Nederlands Oos-Indië. In: Bantu Studies. XIV (Dec. 1940).
Bespr.: C. Tj. BERTLING, Kol. Tschr., 30, p. 383-8.
- HOOP (A. N. J. TH. A TH. VAN DER), Prehistorie bronzes in the Batavian Museum. Proceedings 3. Congress Prehistorians Far East, 1940, p. 320, ill.
- HOOP (A. N. J. TH. A TH. VAN DER), Prehistorie glass beads in the Malay Archipelago. Proceedings 3. Congress Prehistorians Far East, 1940, p. 319.
- IN Memoriam Prof. Mr. B. ter Haar. Ind. Tschr. Recht, 153, p. 463.
- ISHAK BIN AHMAD, Malay fishermen's superstitions. Journ. Malay Br. R. A. S., 19, part 1, p. 131-6, ill.
- K[OPERBERG] (S.), In memoriam Prof. Mr. B. ter Haar Bzn. Meded. Kirtya Lieftrinck-v.d. Tuuk, Afl. 14.
- LEESZALEN (Openbare), Bibliotheken en Volksbibliotheken in Nederlandsch-Indië. Nieuwsbl. Boekh. Ned. Oost-Indië, 2, p. 33-7 (w. verv.).
- MANGOENKOESOEMO (SOEJITNO), Nji Pohatji Sanghjang Srie in de desa Tjaringin nabij halte Masing. Kol. Tschr., 30, p. 274-95 (w. verv.).
- MCCARTHY (F. D.), Comparison of the Prehistory of Australia with that of Indo-China, the Malay Peninsula, and the Netherlands East Indies. Proceedings 3. Congress Prehistorians Far East, 1940, p. 30-50.
- PALTHE (P. M. VAN WULFFTEN), De psychologie van den amok. De Fakkel, 1, p. 654-75, ill.
- PANNEKOEK (A. J. P.), Nieuwe schetskaarten van Nederlandsch-Indië. Ind. Mil. Tschr., 72, p. 352-61, 480-89, ill.
- POLAK (B.), Eugène Dubois in memoriam. Nat. Tschr. N.I., 101, p. 89-95, portr.
- RIJCKEVORSEL (J. J. VAN), Wijsgeerige Koloniale Rechtsleer, I-II. Kol. Studien, 25, p. 5-30, 117-34.
- SARASIN (F.), Aus einem glücklichen Leben. Biographische Notizen. Basel, Frobenius, 1941. 47 p., portr. (Niet in den handel).

- S[CHEPPER] ([J. M. J.]), Prof. Mr. B. ter Haar in Memoriam. De Fakkel, 1, p. 686.
- SCHRÖDER (P. F. A.), In memoriam Dr. W. van Bemmelen. Ned.-Ind. Geogr. Meded., Dl. I, p. 51-2.
- SOEMANANG ([R. M.]), In Memoriam Prof. Mr. B. ter Haar, Pemandangan, 23 Mei '41. (Cf. Overzicht Indones. Pers., 31 Mei '41, no. 22, p. 837).
- STEINER (F. B.), Some parallel developments of the semilunar knife. Man, 41, p. 10-13, ill.
- SWELLENGREBEL (J. L.), Over de vertaling van het woord „Heilige Geest” in enkele Indonesische talen. De Opwekker, 86, p. 111-28.
- UIT de geschiedenis van den Boekhandel, 1. Nieuwsblad voor den Boekhandel N. O. I., 2, p. 17-19 (w. verv.).
- WERK (Een nagelaten) van E. du Perron. De Fakkel, 1, p. 507-9. (Voorrede Muzen van Jan Companjie, dl. II).
- ZA'BA (ZAIN AL-'ABIDIN BIN AHMAD), Recent Malay literature. Journ. Malay Br. R. A. S., 19, part 1, p. 1-20.

JAVA.

- ADAM (L.), Geschiedkundige aantekeningen omtrent de Residentie Madioen, IV. De Java-oorlog (1825-1830). Djâwâ, 21, p. 226-43.
- BEELDJE (Een merkwaardig) uit ouden tijd (desa Simbatan, o.d. Takeran, Magetan). Orient, 22 Mrt. 1941, p. 17, ill.
- FRANSEN (C. J. H.), Over het voorkomen van praehistorische steenen ringen op Java. Nat. Tschr. N. I., Dl. 101, p. 132-9, ill.
- GRAAF (H. J. DE), De vlucht van Amangkoerat Tegalwangi (2-13 Juli 1677). T. B. G., 81, p. 189-209.
- GRAAF (H. J. DE), Het rijk van Padjang. Peilingen. (Wetensch. bijlage van het M. O. in N. I.). 1, p. 153-164.
- GRAAF (H. J. DE), Soerabaja in de XVIIe eeuw, van Koninkrijk tot Regentschap. Djâwâ, 21, p. 199-225.
- H[OPMAN] (J.), Het Museum Sono Boedojo en de Kunstambachtschool te Djokjakarta. Nieuw-Neerlandia, 1, p. 19-25, ill.
- KOENIGSWALD (G. H. R. VON), Preliminary note on new remains of pithecanthropus from Central-Java. Proceedings 3. Congress Prehistorians Far East, 1940, p. 91-95.
- KROESKAMP (H.), Javanisme en zedelijkheid. Opvoeding, 8, p. 301-11.
- MEDEDEELINGEN van den deskundige [van de] Oudheidkundige Vereeniging „Majapahit” [H. MACLAINE PONT] aan de leden, I. 8 p.
- MUHLENFELD (A.), The Badui, a primitive tribe of Western Java. Man, 41, p. 20.
- PROCEEDINGS of the Third Congress of Prehistorians of the Far East, Singapore January 1938. Ed. F. N. CHASEN and M. W. F. TWEEDIE. Singapore, Govern. Publ. Bureau, 1940. Prijs: £ 1 3s. 4d.

- PRIJSVRAAG: Bekroonde vertaling „Serat Wédatama”. Djâwâ, 21, p. 182-98.
- RESINK (TH. A.), Nog drie spuiërbeelden van Belahan terechtgebracht? T. B. G., 81, p. 181-8, ill.
- UHLENBECK (E. M.), Beknopte Javaansche Grammatica. Volkslectuur, Batavia-C. 107 p. Prijs: f 0.90.
Bespr.: C. HOOYKAAS, M. O. Ned.-Indië, 36, p. 338.
- VERSLAG van de plechtigheid ter gelegenheid van de opening van de uitbreiding van het Museum Sana Boedaja en de Kunst-Ambachtsschool te Jogjakarta, op Zaterdag 1 Maart 1941. Djâwâ, 21, p. 175-81, ill.

SUMATRA.

- B. (N.), Dansen en bezwerings bij de Bataks. d'Oriënt, 1941, No. 22, p. 42-4, ill.
- GALIS (K. W.), Seloemase notities. T. B. G., 81, p. 210-66, ill.
- HOOP (A. N. J. TH. A TH. VAN DER), A prehistoric site near the Lake of Kerinchi (Sumatra). Proceedings 3. Congress Prehistorians Far East, 1940, p. 200-204.
- KNOTTENBELT (A.), De rechtstoestand van de gronden, waarop de pasar te Fort de Kock is opgericht. Kol. Tschr., 30, p. 324-36.
- MONUMENTENSERIE. Monument te Panton Laboe. Ind. Milit. Tschr., 72, p. 307-8, ill.
- RAADT (E. DE), Het zgn. graf van Moneng Rengas bij Taboh Ginda (Palembang). T. B. G., 81, p. 275-8, ill.
- WILKINSON (R. J.), More on Bencoolen. Journ. Malay Br. R. A. S., 19, part 1, p. 101-19.

[MALAKA].

- BRADDELL (R.), An Introduction to the study of ancient times in the Malay Peninsula and the Straits of Malacca. Journ. Malay Br. R. A. S., 19, part 1, p. 21-74 (w. verv.).
- BRADDELL (R.), Kulanggi or Gulanggi. Journ. Malay Br. R. A. S., 19, part 1, p. 75.
- BURKILL (I. H.), Duarte Barbosa's references to trade at Malacca in Cutch, Costus and Aleppo Galls. Journ. Malay Br. R. A. S., 19, part 1, p. 120-1.
- CALLENFELS (P. V. VAN STEIN) and H. D. NOONE, Report on an excavation in the Rock-Shelter Gol Ba'it, near Sungai Sipur (Perak). Proceedings 3. Congress Prehistorians Far East, 1940, p. 119-125.
- CHASEN (F. N.), A Note on Northern „Drifts” in the Malay Peninsula. Journ. Malay Br. R. A. S., 19, part 1, p. 99-100.
- COLLINGS (H. D.), Notes on the pottery excavated from Gol Ba'it, Sungai Sipur, Perak. Proceedings 3. Congress Prehistorians Far East, 1940, p. 126-130, ill.

- LINEHAN (W.), A note on the Batu Hidop of Malacca. Proceedings 3. Congress Prehistorians Far East, 1940, p. 205-206.
- MIJSBERG (W. A.), On a Neolithic Palae-Melanesian lower jaw found in a kitchen midden at Guak Kepah, Province Wellesley, Straits Settlements. Proceedings 3. Congress Prehistorians Far East, 1940, p. 100-118.
- WINSTEDT (R. O.), Slab-graves and iron implements. Journ. Malay Br. R. A. S., 19, part 1, p. 93-8.

BORNEO.

- HAGA (B. J.), Praktisch volkenrecht in Dajakland. Kol. Tschr., 30, p. 398-401.
- MONUMENTENSERIE. Gedenkteeken te Bandjermasin. Ind. Mil. Tschr., 72, p. 533-4, ill.

CELEBES.

- WILLEMS (W. J. A.), Preliminary report on the excavation of an urn-burial ground at Sa'bang near Palopo (Central Celebes). Proceedings 3. Congress Prehistorians Far East, 1940, p. 207-208.

KLEINE SOENDA-EILANDEN.

- DU BOIS (C.), Why people quarrel in Alor. Asia, Febr. 1941, p. 91-4.
- FLIERHAAR (H. TE), De aanpassing van het Inlandsch onderwijs op Bali aan de eigen sfeer. Kol. Studien, 25, p. 135-59, ill.
- HAHMANN (H.), Veehouderij en bestuursbemoeyenis daarmede op Soembawa en Soemba. Meded. Vereen. Gezagh. B. B., no. 64, p. 33-40; no. 65, p. 35-40.
- HOOPYKAAS-VAN LEEUWEN BOOMKAMP (J. H.), Twee Balische sprookjes. De Fakkel, 1, p. 558-72, ill.
- IETS over Zeylemaker's visie op de wederzijdsche inwerking van de Oostersche en Westersche beeldende kunst, door S. De Fakkel, 1, p. 510-11.
- MIDDELKOOP (P.), Typische voorbeelden van Timoreesche denk-structuur. De Opwekker, 86, p. 176-81.
- MONUMENTENSERIE. Monument te Atapoepoe. Ind. Mil. Tschr., 72, p. 431-2, ill.
- NOOSTEN (H. H.), De historische maskers van Poera Panataran Topèng te Blahbatoe (Bali), met voetnoten, overzicht en naschrift van Dr. W. F. SUTTERHEIM en toelichtingen door I GOESTI GEDE LANANG. Meded. Kirtya Liefcrinck-v.d. Tuuk, Afl. 14, p. 1-26, ill.
- SWELLENGREBEL (J. L.), Enkele Balische spelen (I). T. B. G., 81, p. 267-74, ill. (w. verv.).

MOLUKKEN.

- KRAMPS (J. G. H.), De Soela-eilanden. Meded. Vereen. Gezagh. B.B., no. 64, p. 11-21, ill.; no. 65, p. 12-23, ill.
- RÖDER (J.), Vorläufiger Bericht über einige Praehistorische Arbeiten der Leo Frobenius Expedition, ausgesandt vom Forschungsinstitut für Kulturmorphologie zu Frankfurt-Main. Proceedings 3. Congress Prehistorians Far East, 1940, p. 233-234.

NIEUW-GUINEA.

- BRAED (B.), Schetsen uit Nieuw-Guinea (Mapi-gebied). Ill. D'Orient, 1941, nos. 18, 20, 21.
- BRUIJN (J. V. DE), Rond de Wisselmeren. Kol. Tschr., 30, p. 337-52.
- DARDI, De K.N.I.L.M. op de Wisselmeren. Wereldnieuws, 1941. No. 22.
- [KABERRY (PH. M.), The Abelam tribe, Sepik district, New Guinea. A preliminary Report. Oceania, Vol. 11, p. 233-258, ill.
- WILLIAMS (F. E.), Natives of lake Kutubu, Papua. Oceania, Vol. 11, p. 259-94, ill. (w. verv.)].

VERWANTE ONDERWERPEN.

- ALTENDORFF (D. V.), Genealogy of the Thuring Family. Journ. Dutch Burgher Union of Ceylon, 30, p. 131-4.
- BROKIER (R. L.), A „Dutch House” for Ceylon. Journ. Dutch Burgher Union of Ceylon, 30, p. 135-45.
- BRUYN (C. A. L. VAN TROOSTENBURG DE), The Dutch Reformed Church in Ceylon 1602-1795. Journ. Dutch Burgher Union of Ceylon, 30, p. 116-30. (w. verv.).
- CASEY (D. A.), The present state of our knowledge of the archaeology of Australia. Proceedings 3. Congress Prehistorians Far East, 1940, p. 22-29.
- GIBSON-HILL (C. A.), A Note on the Christmas Island Canoe (Kolek). Journ. Malay Br. R. A. S., Vol. 19, part 1, p. 125-30, ill.
- PENDLETON (ROBERT L.), Laterite and its structural uses in Thailand and Cambodia. Geograph. Review, 31, p. 177-202, ill.

BIBLIOGRAFISCHE NOTITIES

betreffende de taal-, land- en volkenkunde en geschiedenis van Ned.-Indië¹⁾.

ALGEMEEN.

- ADAM (L.), Prof. Mr. B. ter Haar Bzn. † Persoonlijke herinneringen. Djâwâ, 21, p. 247-50, ill.
- BAR (A. L. S.), Nederlandsch of Maleisch? Ned.-Indië (V.C.). 21/27 Juni 1941.
- BERGMAN (R. A. M.), Critisch overzicht van de gegevens van bloedgroepen-onderzoek in Ned.-Indië. Geneesk. Tschr. Ned.-Indië, 81, p. 1745-59, ill.
- BRUGMANS (I. J.), naar een Indische Universiteit. Kol. Studiën, 25, p. 364-75.
- CRUCQ (K. C.), Aanteekening over een ijzeren kanon in de kanonnengalerij in het Museum van het Kon. Bataviaasch Genootschap. T. B. G., 81, p. 442.
- CRUCQ (K. C.), Aanteekeningen nopens een paar kanonnen staande vóór het Museum van het Kon. Bataviaasch Genootschap. T. B. G., 81, p. 440-42.
- DEIBEL (H. KELLERMAN), Het gangbare geld in Indië in de 17e eeuw. Ned. Maandblad, 1, No. 6, p. 14-21, ill.
- DUYVENDAK (J. PH.), In memoriam B. Ter Haar Bzn. T. B. G., 81, afl. 3, p. I-II, portr.
- DUYVENDAK (J. PH.), Inleiding tot de ethnologie van de Indische Archipel, 2e dr. 1940.
Bespr.: A. CAPELL, Oceania, 11, p. 407-8.
- FLINES (E. W. VAN O[RSOY] DE), Chineesch porcelein uit den Portugeesch-tijd. T. B. G., 81, p. 438-40, ill.
- FOKKER (A. A.), Beknopte Maleische grammatica. 1941.
Bespr.: S. A. V[AN] H[OO]GSTRATEN, De Opwekker, 87, p. 293.
- TH. PIGEAUD, Djâwâ, 21, p. 300-3.
- FRANCKEN (M. J.), Hieronymus Van Alphen in het Maleisch. De Fakkel, 1, p. 888-96.
- HIDDING (K. A. H.), De Indische Universiteit en de Wijsbegeerte, Kol. Studiën, 25, p. 264-73.
- HOYKAAS (C.), De strijd om de Taal II. (Eenige Indonesische Landstalen). M. O. Ned.-Indië, 36, p. 456-61. (Overgenomen uit Locomotief).
- JAARBOEK Kon. Bat. Gen. VIII (1941). Bandoeng, Nix, 1941. 240 p. ill. 8°.
- KEMPERS (A. J. BERNET), Wat is archaeologie? T. B. G., 81, p. 307-18.
- LEVISON (E. S.), Maleisch of Nederlandsch. Ned. Maandblad, 1 No. 6, p. 1-13.
- LUTJEBOER, Indonesische cultuur, Westers denken en de voertaal hier te lande. M. O. Ned.-Indië, 36, p. 397-404.

¹⁾ Verzameld door den Bibliothecaris van het Kon. Bataviaasch Genootschap van K. en W., gedurende het derde kwartaal 1941 (afgesloten 15-9-41).

- NIEUWENHULJS (R.), Over de Europese samenleving van „tempo doeloe” 1870-1900. De Fakkel, 1, p. 773-803.
- PANE (ARMIJN), Gamelan tegenover Krontjong, Droom tegenover Werkelijkheid. Poedjangga Baroe, 9, p. 9-30.
- PANE (ARMIJN), De Poedjangga baroe, I-II. De Fakkel, 1, p. 746-60; 849-67.
- PANNEKOEK (A. J.), Het relief van den zeebodem en de dieptekaarten van den Indischen Archipel. Ned. Ind. Geogr. Meded., 1, p. 77-91, krtn.
- PIGEAUD (TH.), Klapper op de inhoud van Djâwâ, 1931-1940. 84 p.
- POERBATJARAKA (R. M. NG.), Strophe 14 van de Sanskrit-zijde der Calcutta-oorkonde. T. B. G., 81, p. 424-37.
- RESINK (G. J.), Indonesische toekomst-muziek. Kritiek en Opbouw, 4, p. 74-7.
- RIJCKEVORSEL (J. J. VAN), Wijsgeerige Koloniale Rechtsleer (III-IV). Kol. Studiën, 25, p. 207-32, 331-63.
- SOEPOMO (R.), De verhouding van individu en gemeenschap in het adatrecht. Bespr.: L. ADAM, Djâwâ, 21, p. 299.
H. GUYT, T. B. G., 81, p. 452-4.
- SOEPOMO, Prof. Mr. B. ter Haar Bzn. †. Zijn beteekenis voor het adatrecht en de adatrechtpolitiek. Ind. Tschr. Recht, 154, p. 5-15.
- STRIJD (China's) en opbouw. Uitg. A. I. D. De Preangerbode, Bandoeng. 1941. 120 p., ill. fol.
Bevat o.a.: E. W. VAN ORSOY DE FLINES, Beteekenis van Chineesch porcelein voor onzen Archipel. — ANG JAN-GOAN, De Chin. en de Mal. Chin. pers in Indië. — KWEE ZWAH LOAN, Klentengs, etc.
- WINSTEDT (Sir Richard), The elements of Malayan civilization. Asiatic Review, 37, p. 349-53.

JAVA.

- BLOM (J.), The antiquities of Singasari. 1939.
Bespr.: R. LE MAY, Journ. R. A. S. 1941, prt. 2, p. 166-7.
- GRAAF (H. J. DE), Solo boekenstad. Djâwâ, 21, p. 292-4.
- HEEKEREN (H. R. VAN), Korte chronologie van het palaeolithicum op Java. Djâwâ, 21, p. 251-66, ill.
- MACDONALD (P. J. WILLEKES), De stupa van Soemberawan, Locale techniek, Mei-Juni 1941, p. 92-93, ill. Met naschrift van V. R. VAN ROMOND. Ibid. p. 95, ill.
- MOENS (J. L.), Mededeelingen betreffende het Museum „Sana Boedaja” te Djokjakarta. Verslag van de aanwinsten over het 1e halfjaar 1941. Djâwâ, 21, p. 304-6.
- MONUMENTENSERIE. Grafmonument van Kapitein Van Ingen te Nanggolan. Ind. Mil. Tschr., 72, p. 645-6, ill.
- POERWADARMINTA (W. J. S.), Baesastra Djawa. 1939.
Bespr.: PRIJONO, T. B. G., 81, p. 444-51.

- PRAWIRASOEGANDA (A.), Het huwelijk bij de Soendanezen. Djâwâ, 21, p. 267-91.
- SOEKEMI-MARTOSASMITO (R. Ng.), De Japarasche oekir-kunst. Nieuw-Neerlandia, 1, p. 14-16, ill.
- TJAN TJOE SIEM, Javaansche kaartspelen. Bijdrage tot de beschrijving van land en volk. Verh. Bat. Gen. LXXV, I. Bandoeng, Nix, 1941. 168 p., ill. 8°.
- UHLENBECK (E. M.), Beknopte Javaansche Grammatica. 1941.
Bespr.: S. A. v[AN] H[OOGSTRATEN], De Opwekker, 86, p. 247-9.
TH. PIGEAUD, Djâwâ, 21, p. 300-3.
- UHLENBECK (E. M.), Interessante vertalingen (uit Europeesche talen in het Javaansch). T. B. G., 81, p. 295-306.
- TAGORE (RABINDRANATH) over de Bârâboedoer. Djâwâ, 21, p. 312, ill.
- VERMEULEN (J. TH.), Johannes Rach in het Museum Oud-Batavia. Nieuw-Neerlandia, 1, p. 21-4, ill.
- WANGSANEGARA (K. R. M. T.), De Javaansche danskunst en haar beoefening. Djâwâ, 21, p. 294-6.
- ZWART (W.), De opname en karteering der djatibosschen op Java en Madoera. 13 Febr. 1860-30 Juni 1871. Tectona, 34, p. 235-85.

SUMATRA.

- HAZAIRIN, Reorganisatie van het Rechtswezen in Zuid-Tapanoeli. Ind. Tschr. Recht, 154, p. 85-158.
- HAZAIRIN, De gevolgen van de huwelijksontbinding in Zuid-Tapanoeli. Ind. Tschr. Recht, 154, p. 169-203.
- HERMAN (Mangaradja), Oud-Bataksche eden. Ind. Tschr. Recht, 154, p. 159-68.
- MONUMENTENSERIE. Gedenkteeken te Bakongan. Ind. Mil. Tschr., 72, p. 747, ill.
- BEUKERING (J. A. VAN), Een en ander over het tatoueren bij de Mentaweiers. T. B. G., 81, p. 319-332, ill.
- CRUCQ (K. C.), Een opmerking over een kanon te Palembang. T. B. G., 81, p. 442-3.

[MALAKA].

- HUSEN (R.), De verovering van Malaka op 14 Januari 1641. Nieuw-Neerlandia, 1, p. 17-20, ill.
- SASTRI (K. A. NILAKANTA), Recent progress in Malayan archaeology. Journ. Greater India Soc., 8, p. 1-16.

BORNEO.

- MONUMENTENSERIE. Montrado. Ind. Mil. Tschr., 72, p. 863-4, ill.

CELEBES.

- HEEKEREN (H. R. VAN). Over Toala's en de Toala-cultuur (Zuid-Celebes).
Nat. Tsch. Ned.-Indië, 101, p. 229-37, ill.
- HOLT (CLAIRE), Dance Quest in Celebes. 1939.
Bespr.: H. MEINHARD, Man, 41, p. 65-6.
- KEERS (W.), Anthropologische beschouwingen over de bewoners van Zuid-West en Zuid-Midden Celebes. Geneesk. Tsch. Ned.-Indië, 81, p. 1783-1836, ill.
- MIJSBERG (W. A.), De anthropologische beteekenis van de Toala's in Zuid-Celebes (op grond van metingen, verricht door wijlen Dr. P. V. van Stein Callenfels). Geneesk. Tsch. N. I., 81, p. 1279-1309.
- WOUDEN (F. A. E. VAN), Mythen en maatschappij in Boeol. T. B. G., 81, p. 333-410, krt.

KLEINE SOENDA-EILANDEN.

- BURGER (P. ADOLF), Manggaraise verhalen over het ontstaan van de rijst en de mais. T. B. G., 81, p. 411-23.
- GORIS (R.), Enkele historische en sociologische gegevens uit de Balische oorkonden. T. B. G. 81, p. 279-94.
- SOEKAWATI (Tjokorde Gdé Rake), Nijverheid en kunstnijverheid op Bali. Meded. Kirtya Liefrinck-v. d. Tuuk, afl. 15, p. 1-40, ill.
- SWELLENGREBEL (J. L.), Een heilige schrift voor Bali. Djâwâ, 21, p. 296-8.

NIEUW-GUINEA.

- KAMMA (F. G.), Amoelagilala. (Over de oorsprong van ziekte en dood volgens de Moi-Papoea's). De Opwekker, 87, p. 332-41.
- [KABERRY (PHYLLIS M.), The Abelam Tribe, Sepik District, New Guinea: A Preliminary Report. Oceania, 11, p. 345-67, ill.
- WILLIAMS (F. E.), Natives of Lake Kutubu, Papua. Oceania, 11, p. 374-401, ill. (w. verv.)]

VERWANTE ONDERWERPEN.

- BRUYN (C. A. L. VAN TROOSTENBURG DE), The Dutch Reformed Church in Ceylon 1602-1795. Journ. Dutch Burgher Union of Ceylon, 31, p. 6-15. (w. verv.).
-

